

W ZESZYCIE

Dariusz Sokółowski (Toruń)
Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego

Zbigniew Chojnowski (Olsztyn)
Wiadomości z Litwy pruskiej w „Gazecie Leckiej”

Zygmunt Mielkowski (Gdynia)
O nowej jakości budżetowania – paradygmat budżetowania β -biznes

Vidin Kitikov (Białoruś)
Innovative modernization process of machine milking of cows

Ałanasij Łomakovich, Valentyna Benera ((Krzemieniec – Ukraina)
Using historical and pedagogical heritage in the formation of professional competence of teachers-to-be in the contemporary conditions

Vladimir Menshikov, Ludmiła Sinica (Łotwa)
The role of the information technology sector and its development in Latvia

Bara Ndiaye (Olsztyn)
Les relations turco-russes sur fond de la crise syrienne dans la presse internationale

Olena Vovk (Ukraina)
Teaching listening to university students: Methodological and cognitive dimension

Szymon Żyliński (Olsztyn)
Obstacles in Bhutan's internet communication

zeszyty

naukowe

OSTROŁĘCKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO

OSTROŁĘKA 2016

OSTROŁĘCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
im. Adama Chętnika

ZESZYTY NAUKOWE

OSTROŁĘCKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO

XXX

Redaktor naczelny
Janusz Gołota

OSTROŁĘKA 2016

Naukowa Rada Redakcyjna

prof. dr hab. Norbert Kasparek, prof. dr hab. Andrzej Skrzypek,
prof. dr hab. Andrzej Staniszewski, prof. dr hab. Henryk Stroński – Ukraina,
prof. dr Walentyna Benera – Ukraina, prof. dr Juan Antonio Ruiz Dominguez – Hiszpania,
prof. JUDr. Jozef Králik CSc, MBA – Słowacja, prof. dr Afanasij Łomakowycz – Ukraina,
prof., dr. sc. soc. Vladimir Menšíkov – Łotwa, prof. Alvydas Nikžentaitis – Litwa,
doc. dr Rumiana Komsalova – Bułgaria, dr hab. Jan Mironczuk,
dr hab. Jarosław Rubacha, prof. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, dr Adam Białczak,
dr Janka Bursová – Słowacja, dr Gerhard Doliesen – Niemcy, dr Simon Helms – Niemcy,
dr inż. Jarosław Mioduszeński, ks. dr Marek Truszczyński, dr inż. Ireneusz Żuchowski

Sekretarz Redakcji

dr inż. Mirosław Rosak

Recenzenci

prof. zw. dr hab. Ihor Dobryński, Instytut Regionalnej Administracji i Ekonomiki
w Kropivnitskiy – Ukraina
prof. dr hab. W. F. Fiedorenko, Dyrektor Instytutu Informacji i Techniczno-Gospodarczego – Rosja
prof. dr hab. Stanisław Gach, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
prof. dr hab. Orest Krasiewski, Narodowa Akademia Państwowego Zarządzania
przy Prezydencie Ukrainy w Kijowie
prof. ph dr. Mirosława Szarková, CSc., Uniwersytet Ekonomiczny w Bratysławie – Słowacja
doc. ph dr. ing. Lýdia Lešková, Katolicki Uniwersytet w Ružomberku – Słowacja
dr hab. Adam Dobroński, prof. Uniwersytetu w Białymstoku
dr hab. Jan Gancewski, prof. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
dr hab. Andrzej Szyt, prof. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
dr hab. Tadeusz Zych, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego
ks. dr Wiesław Białczak, Ostrołęka
dr oec. Olga Lavrinenko, Uniwersytet w Daugavpils – Łotwa

Redaktorzy językowi

dr Dorota Czyż, dr Elayne Fracaro-Gallion, dr Ousmane Aly Pame, dr Oleg Wasyliszyn

Redaktor statystyczny

dr inż. Katarzyna Rymuza

Redaktorzy tematyczni

dr Jerzy Kijowski, dr inż. Witold Rzepiński
dr Kazimierz Parszewski, prof. WSES Ostrołęka

Opracowanie redakcyjne

dr Barbara Kalinowska

Wydawca

Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika
07-410 Ostrołęka, ul. Parkowa 6

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

160. publikacja Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. Adama Chętnika

ISSN 0860-9608

Druk i oprawa
Drukarnia J. J. Maciejewscy, Przasnysz

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	11

Dział I. Region

Jan Barwicki, Małgorzata Łukaszuk (Falenty)

<i>Problem emisji amoniaku i propozycja wykorzystania nowej technologii dotyczącej zakwaszania gnojowicy dla zredukowania szkodliwych gazów w budynkach inwentarskich i podczas rozlewania na polach w rejonie Ostrołęki</i>	15

Łukasz Gut (Dylewo)

<i>Wódz Konwa. W jaki sposób bohater kurpiowski zyskał imię?</i>	25

Isabella Lewandowska, Sylwia Szkamruk (Olsztyn)

<i>Bobry i ludzie – wspólne oddziaływanie w środowisku historycznym i przyrodniczym Warmii i Mazur</i>	34

Janusz Lisowski, Andrzej Borusiewicz, Jolanta Puczel (Łomża, Krzyżewo)

<i>Porównanie plonowania sześciu wybranych odmian pszenżyta ozimego w trzech kolejnych okresach wegetacyjnych w warunkach Podlasia</i>	47

Renata Rozbicka (Olsztyn)

<i>Obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego i Millenium Chrztu Polski w prasie regionalnej na przykładzie pisma „Słowo na Warmii i Mazurach”</i>	56

Dariusz Sokołowski (Toruń)

<i>Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego</i>	72

Magdalena Szydłowska (Olsztyn)

<i>Kampania na antenie regionalnego Radia Olsztyn poświęcona tysiącleciu państwa polskiego. Między propagandą a rzetelnym zapisem wydarzeń</i>	95

Magdalena Żmijkowska (Olsztyn)

<i>Problematyka kaliningradzka na łamach „Gazety Olsztyńskiej” w latach 2004–2014</i>	109

Dział II. Polska

Joanna Bartkowicz, Ewa Babicz-Zielińska (Gdynia)

<i>Niekonwencjonalne źródło składników odżywczych dla człowieka</i>	125

Łukasz Bojko (Wrocław)

<i>Narodowa Demokracja Romana Dmowskiego wobec faszyzmu włoskiego</i>	141

Marta Borowska-Stefańska, Karolina Bergner (Łódź) <i>Zagospodarowanie dolin rzecznych Łodzi</i>	154
Andrzej Borusiewicz, Paulina Drożyner (Łomża, Olsztyn) <i>Stopień wykorzystania środków unijnych na obszarach wiejskich na przykładzie trzech powiatów w województwie podlaskim</i>	170
Zbigniew Chojnowski (Olsztyn) <i>Wiadomości z Litwy pruskiej w „Gazecie Leckiej”</i>	179
Stanisław Faliński (Siedlce) <i>Geneza odrębności ustrojowej Warszawy</i>	190
Bożena Garbowska, Marek Garbowski, Iwona Orkiszewska (Olsztyn) <i>Preferencje młodych konsumentów dotyczące spożycia kawy i zielonej herbaty – studia pilotażowe</i>	204
Joanna Maria Garbula (Olsztyn) <i>Dylematy współczesnego świata w historiografii i edukacji historycznej</i>	215
Kazimierz Grabowski, Stefan Grzegorzcyk (Olsztyn) <i>Renowacja trwałych użytków zielonych</i>	225
Agnieszka Kosewska, Bożena Kordan (Olsztyn) <i>Uprawa facelii błękitnej (phacelia tanacetifolia benth.) jako siedlisko występowania pożytecznych biegaczowatych (coleoptera, carabidae)</i>	243
Kinga Lisowska (Olsztyn) <i>Akta szkół w strukturze zasobów archiwów diecezjalnych na byłym terytorium zaboru pruskiego</i>	252
Zygmunt Mietlewski (Gdynia) <i>O nowej jakości budżetowania – paradygmat budżetowania β-biznes</i>	266
Dariusz S. Minakowski (Łomża) <i>Wykorzystanie biomasy z użytków zielonych do produkcji mleka</i>	283
Jarosław Mioduszewski (Olsztyn) <i>Trwałość dzierżawy jako formy zagospodarowania nieruchomości rolnych skarbu państwa</i>	304
Maria Rólkowska (Olsztyn) <i>Od odkrycia Ameryki do krainy bogactw – Nowy Świat w kulturze i literaturze polskiej (XV–XVII w.)</i>	315
Joanna Elżbieta Śliczyńska (Olsztyn) <i>Produkty wykorzystywane w przepisach krzyżackich. Analiza wybranych przykładów z krzyżackich ksiąg kucharskich</i>	328

Marek Truszczyński (Łomża)

- Żołnierz wobec Boga i Ojczyzny – Żołnierskie nabożeństwo
Piotra Skargi wyrazem wiary, patriotyzmu i wiedzy retorycznej* 336

**Mirosława Witkowska-Dąbrowska,
Agnieszka Napiórkowska-Baryła (Olsztyn)**

- Wskaźniki zrównoważonego rozwoju w aspektach
społeczno-gospodarczych, w ocenie jakości życia* 348

Aldona Zakrzewska (Olsztyn)

- Wychowanie do życia społecznego w rodzinie Drugiej Rzeczypospolitej* . . . 360

Ireneusz Żuchowski, Agnieszka Brelik (Łomża, Szczecin)

- Metody doboru kadry kierowniczej, identyfikacja stylów kierowania
i ocena relacji przełożony-podwładny w przedsiębiorstwach
z branży turystycznej* 377

Dział III. Europa**Maria Bodnar, Władimir Mazurok (Krzemieniec – Ukraina)**

- Innowacyjne reformowanie szkolnictwa ukraińskiego w kontekście
poglądów pedagogicznych Celestyna Freneta* 389

Janka Bursová (Koszyce – Słowacja)

- Wartości i ich znaczenie w życiu człowieka* 397

Vidin Kitikov (Białoruś)

- Innowacyjne modernizacje podczas procesu maszynowego doju krów* . . . 403

Afanasiy Lomakovych, Valentyna Benera (Krzemieniec – Ukraina)

- Wykorzystanie spuścizny historyczno-pedagogicznej w kształtowaniu
umiejętności profesjonalnych przyszłych pedagogów we współczesnych
warunkach* 413

Vladimir Menshikov, Ludmila Sinica (Daugavpils – Łotwa)

- Rola i rozwój sektora technologii informatycznych w Łotwie* 426

Bara Ndiaye (Olsztyn)

- Stosunki turecko-rosyjskie na podstawie syryjskiego kryzysu
w międzynarodowej prasie* 441

Inna Ratyńska (Krzemieniec – Ukraina)

- Humanizacja przestrzeni wychowawczej w szkolnictwie wyższym
jako faktor kształtowania u studentów odpowiedzialności moralnej* 455

Vladimir Ivanovich Syrovatka (Moskwa – Rosja)

- Rozwój produkcji składników paszowych pochodzących z zasobów
morskich w warunkach Arktyki* 462

Olena Vovk (Czerkasy – Ukraina)*Kształcenie umiejętności słuchania u studentów uniwersytetu:**wymiar metodologiczny i poznawczy 469***Szymon Żyliński (Olsztyn)***Przeszkody w internetowej komunikacji w Bhutanie 476***Dział IV. Z życia Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego**

Kalendarium Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 491

Doniesienia naukowe i recenzje

Andrzej Krauze

*Biografia Henryka Krauzego 493*Jan Długołęcki (rec. *Wielka Księga Narwiańska*, pod red.

prof. ks. Jerzego Sikory) 496

Tomasz Gliniecki (rec. Witold Gieszczyński, *„Dla dobra Kościoła,**Ojczyzny i bliźniego”*. Klub Inteligencji Katolickiej – Warmiński*Klub Katolików w Olsztynie (1980–2015)) 500*

Regulamin nadsyłania i publikowania prac w „Zeszytach

Naukowych OTN” 505

„Zeszyty Naukowe OTN” – wymagania wydawnicze 509

CONTENTS

Introduction	11

Part I. Region

Jan Barwicki, Małgorzata Łukaszuk (Falenty)

<i>Ammonia emission problem and proposal of utilization of new technology concerning slurry acidification to reduce harmful gases in animal buildings and during slurry application in the field of Ostrołęka region</i>	15

Łukasz Gut (Dylewo)

<i>Commander Konwa. How did Kurpie hero get his name?</i>	25

Izabela Lewandowska, Sylwia Szkamruk (Olsztyn)

<i>Beavers and people – mutual interaction in the natural and historical environment of Warmia and Masuria</i>	34

Janusz Lisowski, Andrzej Borusiewicz, Jolanta Puczel (Łomża, Krzyżewo)

<i>Comparison of yield six selected varieties of winter triticale three consecutive growing seasons under Podlasie</i>	47

Renata Rozbicka (Olsztyn)

<i>The celebration of the millennium of the Polish State and polish millennium of the baptism in the regional press for example magazine: „Słowo na Warmii i Mazurach”</i>	56

Dariusz Sokołowski (Toruń)

<i>Degraded towns in the east part of mazowieckie voivodship</i>	72

Magdalena Szydłowska (Olsztyn)

<i>Broadcasting campaign at the regional Radio Olsztyn devoted to one thousand years of the polish state. Among the propaganda and reliable account of events</i>	95

Magdalena Żmijkowska (Olsztyn)

<i>The issue of Kaliningrad in „Gazeta Olsztyńska” in the years 2004–2014 . . .</i>	109

Dział II. Poland

Joanna Bartkowicz, Ewa Babicz-Zielińska (Gdynia)

<i>Unconventional source of nutrients for human</i>	125

Łukasz Bojko (Wrocław)

<i>Roman Dmowski's national democracy on italian fascism</i>	141

Marta Borowska-Stefańska, Karolina Bergner (Łódź)

<i>Land use of valleys rivers in Łódź</i>	154

Andrzej Borusiewicz, Paulina Drożyner (Łomża, Olsztyn) <i>The rate of the eu funds use in rural areas on the example of three districts in podlaski region</i>	170
Zbigniew Chojnowski (Olsztyn) <i>News from Prussian Lithuania in 'Gazeta Lecka'</i>	179
Stanisław Faliński (Siedlce) <i>Origins of Warsaw's political otherness</i>	190
Bożena Garbowska, Marek Garbowski, Iwona Orkiszewska (Olsztyn) <i>Young consumer preferences on the consumption of coffee and green tea – pilot research</i>	204
Joanna Maria Garbula (Olsztyn) <i>Dilemmas of the contemporary world in historiography and historical education</i>	215
Kazimierz Grabowski, Stefan Grzegorzczak (Olsztyn) <i>Renewal of permanent grasslands</i>	225
Agnieszka Kosewska, Bożena Kordan (Olsztyn) <i>The cultivation of phacelia (phacelia tanacetifolia benth.) As a habitat for the occurrence of beneficial ground beetles (coleoptera, carabidae)</i> . .	243
Kinga Lisowska (Olsztyn) <i>School files in the structure of the diocesan archives resources on the territory of the former prussian partition</i>	252
Zygmunt Mietlewski (Gdynia) <i>The new quality of the budgeting – β-business paradigm of the budgeting</i>	266
Dariusz S. Minakowski (Łomża) <i>Biomass of grassland utilisation for milk production</i>	283
Jarosław Mioduszeński (Olsztyn) <i>The permanence of the lease as a form of management of the state treasury's property</i>	304
Maria Rólkowska (Olsztyn) <i>From discovering America to the land of wealth – the new world in polish culture and literature (XV–XVII c.)</i>	315
Joanna Elżbieta Śliczyńska (Olsztyn) <i>Ingredients used in teutonic knights' recipes. Analysis of selected examples from teutonic cookery books</i>	328
Marek Truszczyński (Łomża) <i>A soldier of god and the motherland — soldiers' service by Piotr Skarga expression of faith, patriotism and rhetorical expertise</i>	336

Mirosława Witkowska-Dąbrowska, Agnieszka Napiórkowska-Baryła (Olsztyn) <i>Indicators of the sustainable development in social-economic aspects, in the quality assessment</i>	348
Aldona Zakrzewska (Olsztyn) <i>Upbringing to the societal life in the family Second Republic of Poland</i>	360
Ireneusz Żuchowski, Agnieszka Brelik (Łomża, Szczecin) <i>Methods of executive selection, the styles of management and evaluation of relationship superior-subordinate in tourist enterprises</i>	375
Part III. Europe	
Maria Bodnar, Władimir Mazurok (Krzemieniec – Ukraina) <i>Ukrainian school reformation innovations in the context of pedagogical points of views of Selestien Freneu</i>	389
Janka Bursová (Koszyce – Słowacja) <i>Values and their significance in human life</i>	397
Vidin Kitikov (Białoruś) <i>Innovative modernization process of machine milking of cows</i>	403
Afanasiy Lomakovych, Valentyna Benera (Krzemieniec – Ukraina) <i>Using historical and pedagogical heritage in the moulding of professional competence of teachers-to-be in the contemporary conditions</i>	413
Vladimir Menshikov, Ludmila Sinica (Daugavpils – Łotwa) <i>The role of the information technology sector and its development in Latvia</i>	426
Bara Ndiaye (Olsztyn) <i>Turkish-russian relations on the basis of the syrian crisis in the international press</i>	441
Inna Ratyńska (Krzemieniec – Ukraina) <i>Humanizing of higher educational establishment educator environment as factor of forming the students' of moral responsibility</i>	455
Vladimir Ivanovich Syrovatka (Moskwa – Rosja) <i>Development of feed ingredients sea of products in the Arctic</i>	462
Olena Vovk (Czerkasy – Ukraina) <i>Teaching listening to university students: methodological and cognitive dimension</i>	469
Szymon Żyliński (Olsztyn) <i>Obstacles in Bhutan's internet communication</i>	476

Part IV. News from Science Association in Ostrołęka

The OTN calendar	491
Reviews and announcements	
Andrzej Krauze (Ostrołęka)	
The Biography of Henryk Krauze	493
Jan Długolecki (Długosiodło)	
<i>The Great Book of the Narew Region</i> , under the editorship of a prof ks. Jerzy Sikora	496
Tomasz Gliniecki (Elbląg)	
Witold Gieszczyński, „ <i>For the good of the Church, the Fatherland and a neighbor</i> ” <i>The Club of Catholic Intellectuals – The Catholic Club of Warmia in Olsztyn (1980–2015)</i>	500
The regulations for submitting and publishing of works in the Scientific Journals of Science Association in Ostrołęka	507
The Scientific Journals of Science Association in Ostrołęka – publishing requirements	511

WPROWADZENIE

W bieżącym roku Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika obchodziło 30-lecie powstania. Również rocznik OTN pod nazwą „Zeszyty Naukowe” ukazuje się po raz trzydziesty, co oznacza, że sukcesywnie co roku ukazywały się kolejne jego numery. „Naturalną ambicją i potrzebą regionalnego towarzystwa naukowego jest redagowanie i wydawanie własnego periodyku” – pisali 30 lat temu redaktorzy „Zeszytów”. „Podjęciu takiej próby towarzyszą z reguły niemałe nadzieje i obawy. Nadzieje wiążą się z perspektywą publikacji prac członków i sympatyków towarzystwa czy innych autorów o regionie, kronikarskiego utrwalania ważnych wydarzeń i inicjatyw społeczno-kulturalnych o regionie i towarzystwie z roku na rok, skupiania wokół pisma i redakcji autorów i redaktorów zainteresowanych problematyką będącą przedmiotem wysiłków naukowo-badawczych i organizacyjnych towarzystwa, popularyzacji systematycznego gromadzenia wiedzy o regionie oraz pobudzania aktywności kulturalnej czy ambicji intelektualnych młodego pokolenia”. Obawy – szczególnie w środowiskach bez szerszych tradycji miejscowego ruchu intelektualnego – są oczywiste. Czy siły i środki środowiska uzasadniają ten ambitny zamiar, który może okazać się niewspółmierny do możliwości i kompetencji. Nie jest naszym zamiarem dokonywanie głębokiej, kompleksowej oceny „Zeszytów Naukowych”, ich treści, doboru referentów, ale uważamy, że można z pełną odpowiedzialnością stwierdzić, iż nadzieje wyrażane 30 lat temu zostały zrealizowane, większość zamierzeń wykonana, a obawy rozwiane. Co więcej, z niewielkiego periodyku (pierwszy numer zawierał 157 stron), realizowanego głównie przez dość ograniczony, przede wszystkim do ostrołęckiego regionu, zestaw autorów „Zeszyty” wypłynęły na „szeroką wodę” z ambicją dołączenia do grupy pism cenionych nie tylko w regionie. Z czasem stały się czasopismem znanym i cenionym również w kraju. Umieędzynarodowienie rocznika uważamy za jedno z osiągnięć, a przykładem tego są m.in. teksty autorów z zagranicznych ośrodków naukowych.

Dzisiaj „Zeszyty Naukowe” to publikacja, w której zamieszczają swoje artykuły nie tylko miejscowi badacze, dla których stanowią szansę na zaistnienie w naukowym czasopiśmiennictwie, ale także uznani naukowcy z różnych ośrodków akademickich z Polski i zagranicy. Różnorodność środowisk wpływa na interdyscyplinarność „Zeszytów”, gdyż artykuły z wielu obszarów naukowych odzwierciedlają zainteresowania badawcze autorów związanych z OTN.

Podobnie jest w prezentowanym numerze „Zeszytów”.

Od kilku lat przyjęty jest podział czasopisma na trzy, wynikające z obszaru jakiego dana problematyka dotyczy, działy: Region, Polska, Europa i tak też jest w XXX numerze „Zeszytów”.

W dziale „Region” prezentowanych jest osiem artykułów, autorów wywodzących się przede wszystkim ze środowiska olsztyńskiego, co jest efektem dobrej współpracy z tym właśnie ośrodkiem akademickim. Na uwagę zasługują materiały związane z rolnictwem, która to gałąź gospodarki przeważa w tym regionie. Nie są to materiały tylko teoretyczne, ale takie, których wyniki mogą znaleźć praktyczne zastosowanie w produkcji rolnej. Mamy tu na myśli m.in. artykuł Jana Barwickiego i Małgorzaty Łukaszuk pt. *Problem emisji amoniaku i propozycja wykorzystania*

nowej technologii dotyczącej zakwaszania gnojownicy dla zredukowania szkodliwych gazów w budynkach inwentarskich i podczas rozlewania na polach w rejonie Ostrołęki oraz Janusza Lisowskiego, Andrzeja Borusiewicza i Jolanty Pszczel – Porównanie plonowania sześciu wybranych odmian pszenżyta ozimego w trzech okresach wegetacyjnych w warunkach Podlasia.

Rok 2016 to rok obchodów 1050. rocznicy Chrztu Polski. Ta doniosła rocznica znalazła miejsce w działalności OTN w postaci konferencji naukowej pt. „Wiekowe bogactwo katolicyzmu. W 1050. rocznicę Chrztu Polski”. Nie mogło problematyki tej zabraknąć także w „Zeszytach”. Jej egzemplifikację stanowią dwa artykuły badaczek ze środowiska olsztyńskiego: Renaty Rozbickiej – *Obchody Tysiąclecia Chrztu Polski w prasie regionalnej na przykładzie pisma „Słowo na Warmii i Mazurach”* oraz Magdaleny Szydłowskiej – *Kampania na antenie regionalnego Radia Olsztyn poświęcona tysiącleciu państwa polskiego. Między propagandą a rzetelnym zapisem wydarzeń.*

Najbardziej rozbudowany i równocześnie najbardziej zróżnicowany tematycznie jest dział „Polska”, w którym zamieszczono dwadzieścia artykułów, dwudziestu pięciu autorów reprezentujących ośrodki naukowe w Olsztynie, Gdyni, Wrocławiu, Siedlcach i Łomży. Rozrzut tematyki jest bardzo duży: rolnictwo, gospodarka żywnościowa, ekologia, archiwistyka, ekonomia, szkolnictwo czy też ustrój miast. Trudno tu dokonać analizy poszczególnych artykułów, ani nawet podać tytuły poszczególnych materiałów. Warto jednak wymienić dwa spośród nich reprezentujące nauki humanistyczne. Pierwszy z nich to tekst autorstwa Marii Rólkowskiej – *Od odkrycia Ameryki do krainy bogactw – Nowy Świat w kulturze i literaturze polskiej (XV–XVII w.)*, drugi – Kingi Lisowskiej – *Akta szkół w strukturze zasobów archiwalnych diecezjalnych na byłym terytorium zaboru pruskiego.*

W dziale „Europa” jest dziesięć artykułów dotyczących wielowątkowej problematyki z różnych państw. Większość z nich napisana została przez autorów z państw sąsiednich, m.in. z Ukrainy, Białorusi, Łotwy i Słowacji. Tematyka tych artykułów to: rolnictwo, pedagogika i szkolnictwo oraz stosunki międzynarodowe. Ciekawe są rozważania na temat nowych technologii informatycznych, jak np. u Vladimira Menshikowa z Łotwy – *Rola i rozwój sektora technologii informatycznych w Łotwie* czy też Szymona Żylińskiego z Olsztyna – *Przeszkody w internetowej komunikacji w Bhutanie.*

Dział czwarty – „Z życia OTN” – tradycyjnie informuje o najważniejszych faktach z życia Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego w 2016 roku. Kalendarium wydarzeń zawiera kronikarski zapis działań, przede wszystkim wydane publikacje książkowe i zorganizowane konferencje. Znajdują się tam również dwie recenzje, biogram Henryka Krauzego i – niestety ostatecznie – pożegnanie Bernarda Kielaka, jednego z założycieli i długoletniego, czołowego działacza Towarzystwa.

Redakcja dąży do wysokiego poziomu merytorycznego artykułów. Zaprosiła do Naukowej Rady Redakcyjnej uczonych z renomowanych ośrodków naukowych, w tym kilku zagranicznych. Jubileuszowy – XXX numer „Zeszytów Naukowych” to dobra sposobność, by złożyć im wszystkim podziękowania za współpracę.

Mamy nadzieję na życzliwe przyjęcie tego numeru przez Czytelników, którym życzymy wiele satysfakcji z lektury tekstów.

Redakcja

Dział I

Region

*Jan Barwicki**
*Małgorzata Łukaszuk***

AMMONIA EMISSION PROBLEM AND PROPOSAL OF UTILIZATION OF NEW TECHNOLOGY CONCERNING SLURRY ACIDIFICATION TO REDUCE HARMFUL GASES IN ANIMAL BUILDINGS AND DURING SLURRY APPLICATION IN THE FIELD OF OSTROŁĘKA REGION

PROBLEM EMISJI AMONIAKU I PROPOZYCJA WYKORZYSTANIA NOWEJ TECHNOLOGII DOTYCZĄCEJ ZAKWASZANIA GNOJOWICY DLA ZREDUKOWANIA SZKODLIWYCH GAZÓW W BUDYNKACH INWENTARSKICH I PODCZAS ROZLEWANIA NA POLACH W REJONIE OSTROŁĘKI

Introduction

Ostrołęka district is characterized by agricultural production profile and is one of the fastest growing regions in Poland. Agriculture in the region is focused on livestock production and field crops which are subordinated to the production of roughage and concentrates. Production of roughage is based on corn silage prepared in horizontal silos, and hay silage gathered in round bales and protected against loss of nutrients with plastic foil.

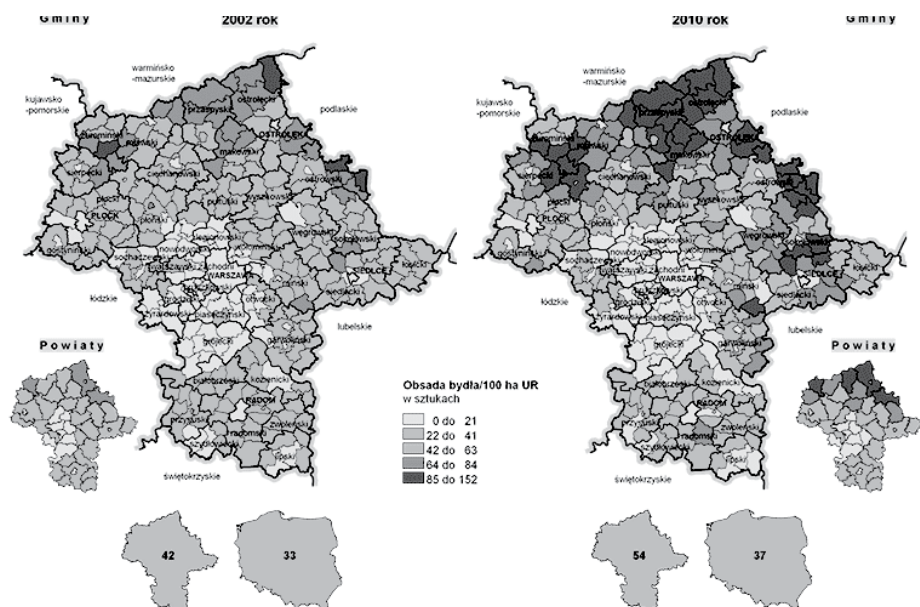
Farmers from the Ostrołęka district usually raise cattle and are at the forefront of milk producers in Poland. According to data collected by ARMA, in 2011–2012 in the district of Ostrołęka, it was recorded as the region with the highest amount of cattle in Poland. It was 140 783 pieces of cattle, including about 80 thousand cows. Concerning the Mazowieckie province, that was counted the highest amount of cows on 100 hectares – about 72.2 pieces.

Farmers from the Ostrołęka district produce: about 450 million liters of milk annually, which is 18 per cent. of milk production in the Mazowieckie province. In these areas there are also the largest milk producers – 4566 of them, who are wholesalers. In this case, the reception of milk by dairies is done directly from the farm.

* dr hab., prof. Institute of Technology and Life Sciences, Warsaw Branch, Poland.

** mgr inż., Instytut Technologiczno-Przyrodniczy w Falentach.

Figure 1
Changes in the amount of cattle on 100 hectares of agricultural land in the Mazowieckie province and also in Ostrołęka county in the years of 2002–2010

Source: www.mbpr.pl, 2014

The county operates the largest plant for employment, in terms of cattle breeders and milk producers. Assuming that such holdings, when only two people can have a job, they give it to the number of about thousand people, and yet there are farms that have several dozen of cows and even more. In the quota year of 2011–2012 the national milk quota was equal – 9 857 658 127 kg, of which more than 2 billion kg, it means 20.4 per cent., had farmers from Mazowieckie province. On figure 1 it is presented the changes in the amount of cattle on 100 hectares of agricultural land in the province of Mazowieckie including Ostrołęka county in the years 2002–2010.

Animal production technologies in the aspect of wastes management

Recently more and more livestock barns, in which animals are kept on slotted floor. Instead of manure as organic fertilizer we gain here liquid manure – a mixture of manure, urine and water. The composition and value of fertilizer depend on the breeding technology, feeding and water delivery system. Cow manure and swine manure are different and they have different effect on environment¹. Slurry is, usually mixed with some bedding material and some water during management to give a liquid manure with a dry matter content in the range from about 1 to 10%.

Although potassium is available almost immediately after the application of the manure to the soil, with nitrogen, and especially with phosphorus is not so easy. For phosphorus and a large part of nitrogen, they may be available for plants as nutrients, when a process of mineralization occurs, and generally speaking, must become the activity of soil microflora to provide simple mineral compounds, that can be absorbed by the plant. So the activity of the soil microflora depends on the degree of use of manure as fertilizer. Thus, many studies shows that the efficiency of nitrogen supplied in the slurry varies in very wide range from 30 to 70%.

In addition to the mineralization we have to take into account the time – because we want to release the ingredients gradually, along with the course of the growing season. Here, nature favors us, because in the period from April to the end of August the temperatures are highest, which promotes the development of microflora. To the development of microflora was the most intense, you should provide them with more nutrient components. Slurry as organic fertilizer is used mainly before vegetation. It is important that large doses of manure (especially on light soils) is not preceded directly sown plants, as emitted from the manure ammonia can damage and even destroy the root system of rising plants. This assumes that the nutrients and organic matter contained in the slurry should help to increase soil fertility and increase crop yields without the risk of contamination with biogenic compounds of environmental groundwater.

The use of slurry in an uncontrolled way is a threat to the environment. European Union legislation allow for the use of natural fertilizers (solid manure, liquid manure, urine) an amount not exceeded 170 kg of nitrogen (N) in pure ingredient per 1 hectare of agricultural land. Requirements for agricultural construction sites, utilized for solid manure, slurry and urine storage, gives the Act of 10 July 2007 concerning fertilizers and fertilization technology. In case of utilization liquid manure for many years in doses exceeding the nutritional needs of plants, it can reveal symptoms of soil fatigue manifested by reduced yield of plants. It should, however, take into account the slurry in the fertilization of crops on the farm, as part of the supplementary nutrition. Well-applied manure improves soil physicochemical properties.

Development of slurry acidification technology

The international interest for slurry acidification is big and the current draft BREF (Reference Document for Best Available Techniques) has recognised slurry acidification, which will become a compulsory to BAT in all EU member states. There are three main technologies, namely in-house, tank and in-field acidification. Their effects in reducing ammonia emissions from stables, stores and fields are substantial, and in the range of 40 to 64% according official tests, among other the VERA technology verification programme set up in cooperation between Danish, German and Dutch environmental authorities.

Slurry acidification can be explain as equilibrium between the water bound ammonium (NH_4^+) and the volatile ammonia (NH_3) is moved towards ammonium

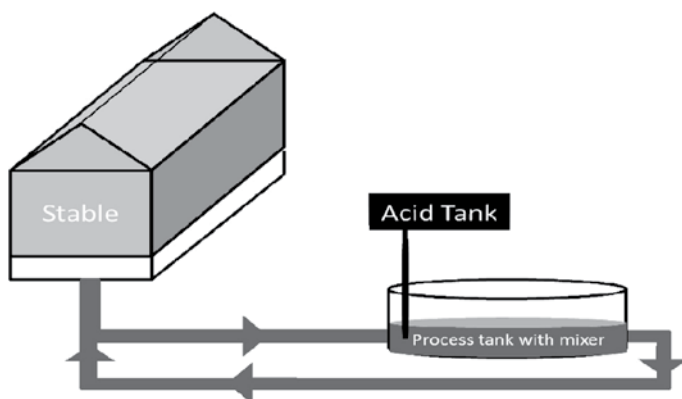
by adding acid to the slurry. Normally, concentrated sulfuric acid is used, and the costs of the acid in many cases outweighed by savings on purchase of S fertiliser. The nitrogen that is captured via avoided ammonia evaporation is turned into savings on purchase of N fertiliser, or in higher crop yields. Slurry acidification also has a considerable climate effect by increasing the carbon sequestration in soil. Reducing the loss of nitrogen from agriculture is key to reducing eutrophication of the Baltic Sea. Most of the airborne eutrophication to the Baltic Sea comes from ammonia emissions, and in the BSR almost all ammonia emissions are from livestock manure. Annual deposition of ammonia nitrogen to the Baltic Sea has been increasing during recent years and was greater in 2012 than in 1995. While emissions are decreasing slightly in some countries, HELCOM Baltic Sea Action Plan calls for a reduction of 118,000 tonnes of nitrogen annually to the Baltic Sea, and the Revised Gothenburg Protocol (2012) calls for ambitious reductions in ammonia emissions from all BSR countries. Slurry acidification also affects solid/liquid slurry separation efficiency positively; DM is higher, N lower and P higher in the solid fraction. A combined treatment should efficiently prevent gaseous emissions, increase fertilizer value of slurry and reduce transport and energy costs.

Three systems of slurry acidification: in house, in storage and in field

Acidification of animal slurry has proved to be an efficient solution to minimize NH_3 emissions in-house, during storage, and after soil application, as well as to increase the fertilizer value of slurry, without negative impacts on other gaseous emissions. Treatment of slurry using acid to reduce pH content in animal buildings is presented on Figure 2.

Figure 2

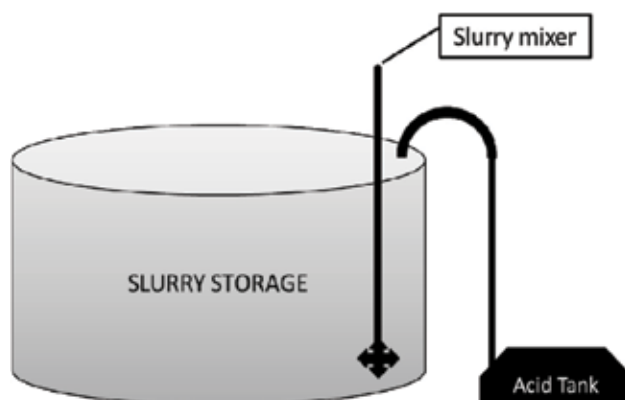
Treatment of slurry using acid to reduce pH content and harmful state of wastes

Furthermore, acidification impacts positively on other slurry treatments such as solid liquid separation or composting; upon the use of a non-sulphur containing additive, it may also impact positively on biogas production. Nevertheless, acidification of slurry might induce higher losses by leaching, due to solubilisation of mineral elements.

Acidification of slurry storage tank located on the farm is presented on Figure 3.

Figure 3
Acidification of slurry in storage tank

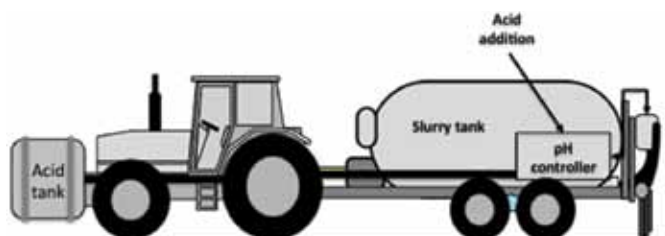

Source: D. Fangueiro 2015

Today, the main limiting factor of this technology is the handling of concentrated acid that has to be performed by specialized workers and, in consequence, increases the cost. Alternatives to concentrated acids already exist but more research is still needed to improve both their technical and economic aspects. Moreover, the lack of specific equipment for the acidification of solid manures and the separated solid fraction narrows the possible fields application and treatment.

The scheme of machinery set for slurry field application using acid tank is presented on Figure 4.

Figure 4
Machinery set for slurry field application using acid tank

Source: D. Fangueiro 2015

More information is needed to have clear evidence that this technology does not induce any pollution swapping. Since slurry acidification is running successfully in Denmark, it is realistic that the technology can be applied in many other countries. However, such dissemination of acidification depends mainly on the country's legislation that will be altered only on a solid scientific basis. On figure 5 it is presented moment of filling the tanker with slurry before going into the field for spreading². In front of the tractor there is acid tank. Acid is pumped to the rear of the tanker, where slurry is mixed with acid in a special tube. This process is provided just before the spreading of the mixture on the field. In the back of a tanker is mounted also pH meter to keep proper value of this parameter. The present review highlights the lack of information relative to the long-term impact of acidified slurry application to soil as well as the need for more research on slurry acidification. Acidification of slurry in pig houses will reduce NH_3 emission from the animal house, the store and after having applied the slurry to land. There are also two other containers, one for spreading additives and another for water, to wash acidified hoses.

Advantages of using acidification technology

Acidification reduces NH_3 emission from pig houses by 70% compared with the standard housing treatment. Little loss was observed from stored slurry, and the NH_3 emission from applied slurry was reduced by 67%. In consequence, a 43% (S.E. 27%) increase in mineral fertilizer equivalent (MFE) was measured in field studies.

The slurry acidification system is approved Best Available Technology (BAT) in Denmark.

Figure 5
Filling the tanker with slurry before going into the field for spreading

Source: Biocover Denmark 2015

On figure 6 it is presented the full set of in field equipment ready to provide in field acidification procedure.

Figure 6

Complete set driving on the field for providing spreading of acidification slurry

Source: Biocover Denmark 2015

Description of processes when adding Sulphur acid to slurry is presented below:

NH_3 (ammonia) + H^+ = NH_4^+ (ammonium)

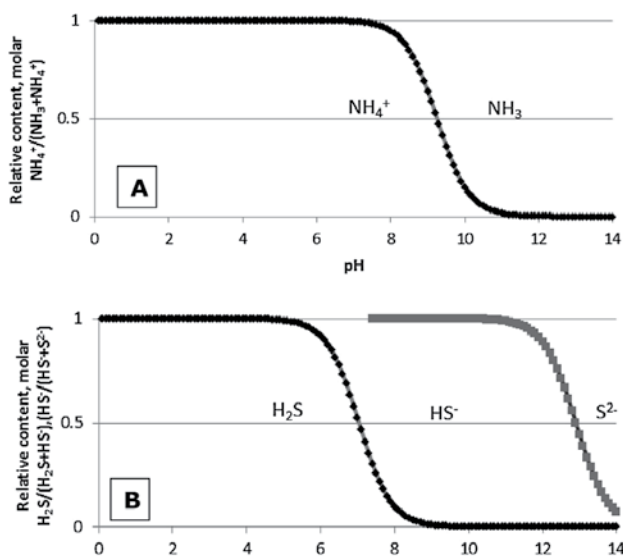
NH_3 = gas – may evaporate NH_4^+ = salt – does not evaporate)

H_2SO_4 (Sulphur acid) = Hydrogen – Sulphur-Oxygen = Sustainable

The concept of reducing slurry pH to get lower nitrogen losses to the air relies on the equilibrium between NH_4^+ and NH_3 what is presented on Figure 7.

Figure 7

Effect of slurry pH on its relative content of NH_4^+ (A) and H_2S (B)

Source: D. Fangueiro 2015

Discussion and conclusions

Slurry acidification technology gives many advantages from the point of view soil fertilization and also the limiting of ammonia emission. Of course it requires provide safety procedures to avoid direct contact of farm workers with harmful activity of the acid. But heaving good acidification technology³, which doesn't allow to have direct contact either in the storage area or in the field with the acid, this job is rather safe while fulfilling the procedures.

Acidification of animal slurry has proved to be an efficient solution to minimize NH_3 emissions in-house⁴, during storage, and after soil application, as well as to increase the fertilizer value of slurry, without negative impacts on other gaseous emissions.

Besides that acidification impacts positively on other slurry treatments such as solide liquid separation or composting; upon the use of a non-sulfur containing additive, it may also impact positively on biogas production. Nevertheless, acidification of slurry might induce higher losses by leaching, due to solubilization of mineral elements⁵.

The main limiting factor of this technology is the handling of concentrated acid that has to be performed by specialized workers and, in consequence, increases the cost⁶. Alternatives to concentrated acids already exist but more research is still needed to improve both their technical and economic aspects⁷. Moreover, the lack of specific equipment for the acidification of solid manures and the separated solid fraction narrows the possible fields of application of the treatment⁸.

It is needed more information to have clear evidence that this technology does not induce any pollution swapping⁹. Since slurry acidification is running successfully in Denmark, it is realistic that the technology can be applied in many other countries¹⁰. However, such dissemination of acidification depends mainly on the country's legislation that will be altered only with a solid scientific basis¹¹.

Actual review shows the lack of information relative to the long-term impact of acidified slurry application to soil as well as the need for more research on slurry acidification.

REFERENCES

1. BalticManure.http://www.balticmanure.eu/en/news/acidification_of_slurry_and_biogas_can_go_hand_in_hand.htm.
2. **Biocover A/S. 2012.** Vera Statement. http://www.veracert.eu/-/media/DS/Files/Downloads/Artikler/VERA_erklaering_2012_okt_enkeltside.pdf (accessed: 07.05.14).
3. **Borek K., Barwicki J., Mazur K., Majchrzak M., Wardal W. J. 2015.** *Evaluation of the impact of digestate formed during biogas production on the content of heavy metals in soil*, Agricultural Engineering, Kraków, no 2, pp. 15–23.

4. CRD 2015. Katalog firmy. <http://www.c-r-d.com> (dostęp: 13.04.2016).
5. **Fangueiro D., Ribeiro H., Vasconcelos E., Coutinho J., Cabral F. 2009.** *Treatment by acidification followed by solid-liquid separation affects slurry and slurry fractions composition and their potential of N mineralization*, Bioresour. Technol., 100 (20), 4914–4917.
6. **Fangueiro D., Surgy S., Coutinho J., Vasconcelos E. 2013.** *Impact of cattle slurry acidification on carbon and nitrogen dynamics during storage and after soil incorporation*, J. Plant Nutr. Soil Sci., 176, 540–550.
7. **Fangueiro D., Surgy S., Napier V., Menaia J., Vasconcelos E., Coutinho J. 2014.** *Impact of slurry management strategies on potential leaching of nutrients and pathogens in a sandy soil amended with cattle slurry*, J. Environ. Manag., 146, 198–205.
8. HELCOM. 2013. Revised nutrient targets. <http://www.helcom.fi/baltic-sea-action-plan/nutrient-reductionscheme/targets>.
9. Interreg EU – Baltic Sea Region – Baltic Slurry Acidification Project 2016–2019.
10. Joint Research Centre. 2015. Best Available Techniques (BAT) Reference Document for the Intensive Rearing of Poultry or Pigs (BREF). Final draft. http://eippcb.jrc.ec.europa.eu/reference/BREF/IRPP_Final_Draft_082015_bw.pdf
11. Lyngsø H. F. 2016. Agricultural biogas production in a EU policy context, and ways to enhance effects with slurry acidification technologies. International ITP Conference Monograph, Warsaw, September.
12. National Renewable Energy Action Plans (NREAPs) – <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/renewableenergy/national-action-plans>
13. UNECE. 2012. Parties to UNECE Air Pollution Convention approve new emission reduction commitments for main air pollutants by 2020 (revised Gothenburg Protocol). <http://www.unece.org/>.
14. **Romaniuk W., Łochowski B., Domasiewicz T., Borek K., P. A., Sysujew V. A., Kosolapov V. M., Otroshko S. A.** *Urządzenie do odseparowywania i magazynowania stałej masy z gnojowicy*, Polska, Patent nr P410755 z 23.12.2014 r.
15. Umowa realizacji projektu BIOSTRATEG1/269056/5/NCBR/2015 z dnia 11.08.2015, www.mbrpr.pl, 2014.

SUMMARY

Ostrolęka is one of the most developed agriculture region in Poland concerning animal production, but especially cattle production. With high cattle production it is connected well developed proper amount of bulky and concentrate feed. Most of dairy and beef cattle are grown in barn with slotted floor and it is connected with high concentration of slurry what creates ammonia emission problems. The article presents some proposals for development of new technology in this area. Ammonia emission is a major problem associated with animal slurry management, and solutions to overcome this problem and are developed worldwide by farmers and scientists. Quite simple way to minimize ammonia emission from slurry can

be done by decreasing slurry pH by addition of acids or other substances acting in similar way. Using slurry acidification technology in the barn, in the storage or in the field we can avoid many environmental problems concerning ammonia emission. Besides that we can save on overall fertilizers usage on the farm.

Keywords: new technology, slurry acidification technology, ammonia emission, environment protection.

STRESZCZENIE

Ostrołęka należy do jednego z najbardziej rozwiniętych regionów Polski w zakresie produkcji zwierzęcej, ze szczególnym uwzględnieniem produkcji bydła. Wraz z wysoko rozwiniętą produkcją bydła wiąże się dobrze rozwinięta produkcja pasz objętościowych oraz pasz treściwych. Większość krów oraz bydła mięsnego jest hodowanych w budynkach inwentarskich posiadających podłogę szczelinową, co wiąże się z powstaniem wysokiej koncentracji gnojowicy, która stwarza problem emisji amoniaku. Artykuł przedstawia propozycje zastosowania nowej technologii dla rozwiązania tego problemu. Problem ten jest przedmiotem prac prowadzonych w różnych krajach świata przez farmerów i naukowców. Aby w prosty sposób, zminimalizować emisję amoniaku z gnojowicy, można tego dokonać poprzez zmniejszenie jej pH dodając kwasów lub innych substancji działających w podobny sposób. Stosując technologię zakwaszenia gnojowicy w oborze, w zbiorniku do przechowywania gnojowicy lub podczas rozlewania gnojowicy na polu, możemy uniknąć wielu problemów środowiskowych dotyczących emisji amoniaku. Poza tym możemy zaoszczędzić na stosowaniu ogólnej ilości nawozów w gospodarstwie.

Słowa kluczowe: nowa technologia, technologia zakwaszanie gnojowicy, emisja amoniaku, ochrona środowiska.

WÓDZ KONWA. W JAKI SPOSÓB BOHATER KURPIOWSKI ZYSKAŁ IMIĘ?

COMMANDER KONWA. HOW DID KURPIE HERO GET HIS NAME?

Stach Konwa to bohater kurpiowski i tajemnicza postać, przywódca Kurpiów z lat 1733–1735, „znany wyłącznie z tradycji kurpiowskiej”¹. Autor biogramu Konwy w *Polskim Słowniku Biograficznym* uważa ową tradycję za „wysoc wiarygodną, acz skąpą”, co sprawia, że o domniemanym przywódcy Puszczaków w latach konfederacji dzikowskiej niewiele wiemy². Mimo że o Konwie nie zachowały się źródła inne niż skromna tradycja, nie zmienia to faktu, iż o znanej w świadomości mieszkańców regionu postaci powstało do dziś sporo artykułów, próbujących scharakteryzować lokalnego bohatera³.

Wobec braku nowych źródeł, trudno napisać coś odkrywczego w kwestii „ży-ciorysu” postaci utrwalonej w legendzie mieszkańców Puszczy Zielonej. Wydaje się, że na obecnym etapie badań bardziej owocne może być zajmowanie się nie tyle losami Konwy w latach konfliktu między stronnikami Stanisława Leszczyńskiego a zwolennikami Augusta III, lecz skupienie się na jego legendzie, wyraźnie akcentowanej w piśmiennictwie XIX i XX wieku. Legendę Konwy propagował szczególnie Adam Chętnik, z inicjatywy którego w 1922 roku postawiono walecznemu Kurpiowi pomnik z barci sosnowej w lesie jednaczewskim, gdzie Konwa miał dowodzić Kurpiami⁴. W niniejszym artykule autor stara się postawić hipotezę związaną z literacką biografią Stacha Konwy. Nazwisko Konwa przyciągało już uwagę badaczy. Nikt jednak, o ile wiadomo twórcy niniejszego tekstu, nie pisał do tej pory o imieniu znanej kurpiowskiej postaci. Imię „Stach”, według piszącego te słowa, niekoniecznie musi oddawać przekazy kurpiowskiej tradycji. W tym artykule, przyczynku do dziejów legendy Stacha Konwy, sformułowano hipote-

* mgr, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika.

¹ W. Majewski, *Konwa Stach*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 609–610 (dalej: PSB).

² Ibidem.

³ Np. M. Grzyb, *Mężny i bohaterski jak Stach Konwa*, „Kurpie” 2004, nr 3, s. 17–19; T. Warec, *Stach Konwa – kurpiowski bohater Łomży*, w: *Militarna Łomża. Kompendium*, oprac. J. Rudnicki, Łomża 2003, s. 14–17.

⁴ A. Chętnik, *Stach Konwa. Bohater kurpiowski, wielki patriota ziemi łomżyńskiej, pogromca Szwedów, Sasów i Moskali*, Nowogród 1922; miejsce bitwy pod Jednaczewem zakwestionował Bronisław Wojciechowski, utrzymujący, że słynne starcie mogło rozegrać się pod Nowogrodem. Vide B. Wojciechowski, *Ignacy Przyjemski (1703–87). Starosta łomżyński 1730–74. Polityk lokalny czasów saskich*, Olsztyn 2004, s. 49–50.

zę, według której bohater Kurpiów mógł zyskać imię „Stach” dzięki wyobraźni dwóch pisarzy: Wiktora Czajewskiego i Adama Zakrzewskiego. Owa wyobraźnia niekoniecznie musiała mieć wiele wspólnego z tradycją kurpiowską. O tym, że fantazja literacka, szczególnie Zakrzewskiego, mogła wpłynąć na rozwój legendy Konwy i przenikać do tradycji mieszkańców Puszczy Zielonej, pisał już wcześniej Wiesław Majewski⁵. Wydaje się, że zwrócenie uwagi na imię Konwy może umocnić podstawę dla koncepcji jaką z ostrożnością formułował prawie 50 lat temu ten znakomity znawca kurpiowskiej historii.

Kurpiowską tradycję opowiadającą o Konwie miał jako pierwszy w znanych źródłach zanotować Kazimierz Władysław Wójcicki. Jak zauważają ostatnio piszący na interesujący nas temat, Wójcicki po raz pierwszy wymienił Konwę w 1864 roku, mimo że zajmował się Kurpiami już wcześniej⁶. Powieść *Kurpie* (1834 r.) i *Zarysy Domowe* (1842 r.) nie przynoszą jednak choćby wzmianki o Konwie. Wcześniej w 1841 roku Wójcicki podał nieco szersze wiadomości na temat działań Kurpiów w 1733 roku, ale o Konwie nic nie napisał, uczyniwszy z mieszkańców Puszczy bohatera zbiorowego⁷. Zmianę przynosi wspomniany 1864 rok. Wydany wówczas szesnasty tom encyklopedii Orgelbranda zawierał hasło *Kurpie*, a w nim poniższy fragment:

„Na czele tego ludu stał wtedy K u r p K o n w a [podkr. moje – Ł. G.], wodzem od nich wybrany. Ten w licznych walkach z rossyjanami dał dowody wielkiego męstwa i zdolności. W lesie Jedynaczewskim, o pół mili od Łomży, pokazują do dziś dnia mogiłę w miejscu, gdzie wykrudowana łąka nosi nazwę Rycerki, pod którą spoczywają zwłoki tego wodza Kurpiów poległego w bitwie z rossyjanami”⁸.

Wójcicki jako pierwszy w znanych autorowi niniejszego tekstu źródłach przywołał Konwę, ale jednocześnie – jak zauważamy – nie pada przy tej okazji imię bohatera. Jest to o tyle ważny tekst, że jak zobaczymy później, w kolejnych latach wzmiankując o Konwie, piszący o Kurpiach autorzy będą powoływać się na wyżej wymieniony cytat z Wójcickiego. Już bowiem w 1866 roku Aleksander Makowiecki poświęcił krótki ledwie fragment Kurpiom, którzy walczyli „pod naczelnictwem wieśniaka Konwy”⁹. Imię przywódcy znów nie pojawiło się. Minęło jednak piętnaście lat, kiedy dosłownie wybuchła fala zainteresowania Kurpiami.

Głód na Kurpiach, który ogarnął mieszkańców okolic Myszyńca na przednówku 1881 roku, był szeroko opisywany w prasie warszawskiej od kwietnia tegoż roku¹⁰. Trudna sytuacja ludności, akcja filantropijna nie tylko w Warszawie, ale

⁵ W. Majewski, op. cit., s. 610.

⁶ M. W. Kmoch, *Stach Konwa jako przywódca Kurpiów podczas wojny północnej w świetle kurpiowskiej tradycji i XIX-wiecznej literatury*, w: *Jednostka i zbiorowość – relacje na przestrzeni dziejów. Materiały ze studencko-doktoranckiej konferencji naukowej*, red. A. Orzelek, K. Jakimowicz, A. Sykała, Lublin 2015, s. 142; vide też: Ł. Gut, *Jak powstawała legenda Stacha Konwy – bohatera Kurpiów?*, dostępne w Internecie: <http://historia.org.pl/2015/01/15/jak-powstawala-legenda-stacha-konwy-bohatera-kurpiow/> (dostęp: 31.01.2016).

⁷ K. W. Wójcicki, *Kurpie-Gocie*, „Orędownik Naukowy” 1841, nr 35, s. 281.

⁸ Idem, *Kurpie*, w: *Encyklopedia Powszechna*, t. 16, Warszawa 1864, s. 503.

⁹ A. Makowiecki, *Mazury*, „Opiekun Domowy” 1866, nr 21, s. 163.

¹⁰ Z. Niedziałkowska, *Kurpie. Bory Ostrołęckie*, Warszawa 1988, s. 95–97.

i np. w Płocku, stała się przyczyną powstających artykułów kreślących nie tylko ówczesną niedolę, ale i chwalebą przeszłość Kurpiów. Ksiądz Józef Osiecki w maju 1881 roku przypomniał „kanoniczne” momenty z lokalnych dziejów, a więc walki ze Szwedami, udział w powstaniu kościuszkowskim, w wojnach napoleońskich, a pomiędzy nimi także Konwę. Konwę, który w tekście Osieckiego nadal nie „zyskuje” imienia. Osiecki powtórzył w sposób niemal identyczny wiadomości zapisane przez Wójcickiego¹¹. Nie dodał natomiast ze względów cenzuralnych, iż Konwa walczył z wojskami carskimi¹².

Szczególne znaczenie należy przypisać Wiktorowi Czajewskiego, twórcy gruntownej pracy na temat Puszczy Kurpiowskiej, jaka ukazała się w kilku numerach „Tygodnika Ilustrowanego” z 1881 roku. Jak na ówczesne warunki, praca Czajewskiego obfitowała w dokładny opis przeszłości regionu, a istotnym jej walorem jest przywołanie licznych pieśni, w tym niepublikowanej *Pieśni o Konwie*. Pieśń ta jest wytworem tradycji kurpiowskiej, która miała przechować pamięć o lokalnym przywódcy. Warto przypomnieć jej słowa ze względu na rolę jaką odgrywała w twórczości wielu następnych pisarzy wzmiankujących o Konwie:

*Nas Konwa to nie król świecki...
Co to nie wart torby siecki.
Bzije tęgo – strzela lepsiej
I robaka wnet oślepsi.
A też Siasów nie żałuje,
Tylko strzelbą ich traktuje,
A kaj się napsiją trunku,
To po całym już frasunku.
Oj złapsili go, złapsili,
Żywcem więc nie puścili;
Boże daj mu zmiłowanie,
Za Twą ziareł bił się Panie*¹³.

W pieśni nie zawarto imienia bohatera, a sam Czajewski nie dodał nowych informacji odnoszących się do losów legendarnego Kurpia. Przepisał wprost relację dotyczącą Konwy, powołując się na Wójcickiego. Jest to o tyle ciekawe, że Czajewski był ostrołęczaninem z urodzenia¹⁴, co dawało mu przynajmniej teoretycznie możliwość szerszej znajomości lokalnej historii i tradycji. Imienia Konwy nie podaje także treść listu, który opublikowany został w marcowym numerze „Gazety Świątecznej” w 1881 roku, podpisanego zbiorowo „Puszczanie”. Narzekający na trudne warunki życia, piszący prawdopodobnie – jak wynika z listu – mieszkańcy parafii Brodowe Łąki, wspominali lepsze lata na Kurpiach w opozycji do współczesnego im upadku moralności i panoszącej się ciemnoty.

¹¹ J. Osiecki, *Kurpie*, „Gazeta Warszawska” 1881, nr 112, s. 3.

¹² W. Woźniak, *Mit wolnego Kurpia w literaturze*, „Zeszyty Naukowe OTN” 1997, z. 11, s. 21.

¹³ W. Czajewski, *Kurpie. Kartka etnograficzna*, „Tygodnik Ilustrowany” 1881, t. XII, nr 296, s. 142.

¹⁴ S. Jarkowski, *Czajewski Wiktor*, w: PSB, t. IV, Kraków 1938, s. 150.

Przywołując chwalebą przeszłość nie opisywali jej szerzej, a jedynym nazwiskiem, które pojawia się w treści listu jest „brat Konwa, który gromił Szweda”¹⁵. Tak więc mimo fali publikacji w 1881 roku poświęconych Kurpiom, mimo odwoływania się w niektórych z nich do przeszłości, w znanych autorowi niniejszej pracy źródłach z tego czasu, imię „Stach” się nie pojawia.

Imię bohatera nie pojawia się też w paru następnych latach. Konwa pozostaje bezimienny w kilku hasłach *Słownika Geograficznego*, które wzmiankowały o historii Kurpiów. Hasła owe tworzyli wybitni badacze, w tym autor gruntowej rozprawy *Kurpie* z 1892 roku, Ludwik Krzywicki. W tomie trzecim pod hasłem *Jednaczewo* nie brakowało Konwy, ale Ludwik Krzywicki polegał tylko na przekazie Wójcickiego i nie rozwinął wątku miejsca, w którym pochowany miał być „wódz kurpiowski Konwa”¹⁶. Na Wójcickim opierał się także Bronisław Chlebowski w tomie czwartym z 1883 roku¹⁷. Imienia Konwy nie podaje także Wacław Nałkowski w obszernym haśle pt. *Polska*, które ukazało się w tomie ósmym w 1887 roku, mimo że sporo miejsca poświęcił samym Kurpiom¹⁸.

Przełomowym okazał się 1886 rok. Wtedy to Kurpiami zajął się Adam Zakrzewski. W czasopiśmie „Wędrowiec” opublikował wówczas zarys historyczny regionu kurpiowskiego i wspominał wodza Kurpiów z lat 30. XVIII wieku. W pracy Zakrzewskiego padło tylko nazwisko Konwa, a do tego jego autor przytoczył *Pieśń o Konwie*, którą kilka lat wcześniej notował Czajewski¹⁹. Artykuł Zakrzewskiego jest o tyle ważny, że stał się początkiem kolejnych prac tego autora poświęconych Kurpiowszczyźnie.

W tymże 1886 roku ukazał się utwór *Kurpie. Opowiadanie historyczne*, w którym Zakrzewski przedstawił walkę Kurpiów ze Szwedami i z wojskami saskimi. Pisarz wydał książkę pod pseudonimem Tomek Piast. W publikacji tej po raz pierwszy pojawiło się imię „Stach”²⁰. Stach Konwa jest tu dzielnym dowódcą Kurpiów w walkach z najeźdźcami, adoptowanym synem niejakiego Matusa Bartodzieja. Konwa w powieści Zakrzewskiego miał wywodzić się z okolic Nowogrodu i walczyć zarówno pod Kopańskim Mostem, jak i pod Jednaczewem. Trudno orzec na ile wizja Zakrzewskiego była związana ze znajomością kurpiowskich przekazów na temat Konwy, a na ile była to wizja literacka, „twory wyobraźni”, które miały do późniejszej kurpiowskiej tradycji przeniknąć i inspirować m.in. Adama Chętnika²¹. Nie łatwo na obecnym etapie badań rozstrzygnąć proporcje między przekazami literackimi a tradycją, warto jednak zauważyć, że jakkolwiek przed 1886 roku Konwa zaistniał w świadomości piszących o Kurpiach, to dopiero dzieło Adama Zakrzewskiego stworzyło Stacha Konwę, bohatera, który zyskał imię i szczegóły do niepewnej „biografii”.

¹⁵ Puszczanie, *Z nad rzeki Omulwi*, „Gazeta Świąteczna” 1881, nr 14, s. 2.

¹⁶ L. Krzywicki, *Jednaczewo*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882, s. 550.

¹⁷ B. Chlebowski, *Kurpie*, w: *Słownik Geograficzny...*, t. 4, Warszawa 1883, s. 937.

¹⁸ W. Nałkowski, *Polska*, w: *Słownik Geograficzny...*, t. 8, Warszawa 1887, s. 648.

¹⁹ A. Zakrzewski, *Kurpie (z dziejów polskiego ludu)*, „Wędrowiec” 1886, nr 10, s. 4.

²⁰ Idem, *Kurpie. Opowiadanie historyczne*, Warszawa 1886, s. 12.

²¹ W. Majewski, op. cit., s. 610.

W 1886 roku dla „Wędrowca”, do którego pisał Zakrzewski, tworzył także Wiktor Czajewski. Obaj autorzy pisali również w powstałym rok później czasopiśmie „Wisła”, którego Zakrzewski był współzałożycielem²². Gdy w 1887 roku Zakrzewski tworzył w tym ostatnim czasopiśmie cenną pracę etnograficzną pt. *Z Puszczy Zielonej*, dziękował na wstępie m.in. Czajewskiemu za podzielenie się istotnymi wskazówkami związanych z tematem artykułu²³. W świetle powyższych faktów wydaje się, że nie można łatwo odrzucić hipotezy, według której do zainteresowania Kurpiami mógł pchnąć Zakrzewskiego kontakt z Czajewskim²⁴.

Artykuł z „Wisły” z 1887 roku okazuje się ważny, mimo że nie pada w nim jakakolwiek informacja o Konwie. Adam Zakrzewski odbył wycieczkę na Kurpie w lipcu 1886 roku²⁵. Opowiadanie wydane pod pseudonimem Tomek Piast było dostępne przynajmniej od kwietnia 1886 roku²⁶. Zakrzewski mógł więc uzupełnić ewentualne wiadomości na temat Konwy o tradycję kurpiowską, gdy akurat w lipcu przebywał na terenie puszczy. W wymienionym artykule z „Wisły” pojawiło się jednak godne uwagi zdanie. Zakrzewski stwierdził: „W rozprawie niniejszej pomijam zupełnie stronę historyczną tego przedmiotu, odsyłając czytelników do artykułu, drukowanego w „Wędrowcu” w roku 1886 (...)”²⁷. Zakrzewski więc nie odsyłał czytelników do własnego dzieła prozatorskiego, co może sugerować wątpliwą rolę opowiadania *Kurpie* jako źródła wiedzy o rzeczywistych losach Konwy. Solidny badacz, jakim był znany etnograf i ekonomista, nie musiał rzecz jasna trzymać się kryteriów naukowych w prozie pisanej pod pseudonimem, ale uderza fakt, że publikując jednego roku dwie pozycje, w których pojawia się Konwa, w jednej z nich pisał powściągliwie, a w opowiadaniu *Kurpie* szeroko omawiał szczegóły domniemanego życiorysu kurpiowskiego bohatera. O tym, że pisząc o Konwie należy być krytycznym wobec krótkiej powieści Zakrzewskiego przekonuje jego późniejsza twórczość. Był on autorem skrupulatnie przygotowanego hasła *Kurpie*, które ukazało się w tomie 41–42 *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej*, w 1908 roku. Warto przytoczyć ustępy poświęcone Konwie. Zakrzewski przypominał o latach konfederacji dzikowskiej: „Wtedy to miał dowodzić Kurpiami niejaki Konwa, którego ujęto i powieszono, a Kurpie usypali mu na wieczną pamiątkę mogiłę w lesie Jedynaczewskim pod Łomżą”. W hasle na potrzeby encyklopedyczne Zakrzewski zaznaczył wobec postaci Konwy ostrożność i, jak widać, nie poszerzył w żaden sposób informacji, które kilkadziesiąt lat wcześniej opowiedział Wójcicki. Co więcej, wykazał się również znacznym krytycyzmem wobec tradycji przekazującej wiadomości o Konwie, stwierdzając: „Na tle tych tradycji osnute są piosnki o Konwie, o bitwie na Kopańskim moście i inne. Wątpić jednak należy czy są one autentycznym wytworem ludowym, bo wśród ludu żadnych wspomnień

²² *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, red. W. Winclawski, t. 4, Toruń 2011, s. 219.

²³ A. Zakrzewski, *Z Puszczy Zielonej. Materiały do etnografii polskiej*, „Wisła” 1887, t. 1, s. 74.

²⁴ E. Zielińska, *Dawni badacze Kurpiowszczyzny*, Ostrołęka 1989, s. 9.

²⁵ A. Zakrzewski, *Z Puszczy Zielonej...*, op. cit., s. 73.

²⁶ Vide krótki opis: „Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych” 28 kwietnia (9 maja) 1886, nr 19.

²⁷ A. Zakrzewski, *Z Puszczy Zielonej...* op. cit., s. 73.

w tym względzie niema (...)”²⁸. Tym samym wydaje się słusznym przypuszczenie Wiesława Majewskiego, iż opowiadanie Zakrzewskiego nie przyniosło nowych danych pochodzących z tradycji, ale w ową tradycję mogło skutecznie przeniknąć²⁹.

W kontekście Konwy relacja badaczy Czajewski–Zakrzewski jest tym ciekawsza, że już z 1888 roku mamy informację na temat dramatu historycznego *Wedle prawa* autorstwa pierwszego³⁰. Czajewski wziął udział w ogłoszonym w październiku 1887 roku konkursie na sztukę ludową. Utwór ostrołęczanina nie był do tego czasu drukowany. Niemniej jednak z krótkiej recenzji można wnosić, iż Czajewski poszedł drogą wytyczoną przez Zakrzewskiego. Grono krytyków literackich z Piotrem Chmielowskim i Teodorem Jeske-Choińskim na czele, oceniło krytycznie sztukę Czajewskiego, określając ją jako chaotyczną, pisząc, iż „nie wykazuje ręki wprawnego dramaturga”. Pomimo to, autorzy recenzji wyrazili uznanie dla niektórych walorów *Wedle prawa*, mając na myśli przede wszystkim odwzorowanie lokalnych uwarunkowań. Dla interesującego nas tematu warto przywołać tę recenzję zaczynającą się od zdań: „Utwór ten ma fabułę niepozabawioną interesu. Bohaterem jego jest młody sierota Stanisław Konwa, dziecko puszczy Ostrołęckiej, zaludnionej, jak wiadomo, przez Kurpiów”³¹. Wiktor Czajewski opisywał więc już nie tylko wodza Kurpiów – Konwę, ale Stanisława (Stacha) Konwę, postać, w której historię świadomie wplótł realia lokalnych obyczajów. Imię „Stach” wystąpiło więc do 1888 roku w dwóch znanych nam pozycjach, z tymże obie były dziełami literackimi. Rządzące się własnymi prawami, pisane były przez badaczy kurpiowskiej historii, co sprawiało, że tło w tych utworach miało być według zamierzeń jak najbardziej zgodne z prawdą historyczną.

Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, iż w paru kolejnych latach to literatura piękna знаła Stacha Konwę, a dzieła naukowe trzymały się przekazów Wójcickiego (1864 r.) i Czajewskiego (1881 r.). Potwierdza to zdanie przykład pracy Oskara Kolberga poświęconej Mazowszu. W tomie skupiającym się w znacznym stopniu na Kurpiach znalazło się miejsce dla wątku bohatera walk z czasów konfederacji dzikowskiej. Kolberg nie wziął pod uwagę opowiadania Zakrzewskiego, nie pisał więc o Stachu, a jedynie zacytował dawniejsze fragmenty poświęcone Konwie z Wójcickiego i Czajewskiego³². Podobnie postąpił Ludwik Krzywicki w znakomitej pracy o Kurpiach. Wydana w 1892 roku rozprawa w „Bibliotece Warszawskiej” jedynie w przypisie zawiera informację o „wodzu Konwie”, dodając: „Zresztą dzisiaj wspomnienia te są bardzo ułamkowe i niejasne”. Zasłużony badacz wobec opowieści o Konwie zachował więc dystans³³. Inny dowód na potwierdzenie tezy o pewnej dwoistości w narracji dotyczącej Konwy jest fakt, że stał się on bohaterem powieści *Na kurpiowskim szlaku* autorstwa Czajewskiego, podpisanej pseudonimem Antoni Chleboradzki. Wystąpił

²⁸ Idem, *Kurpie*, w: *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, Warszawa 1908–1909, t. 41–42, s. 554.

²⁹ W. Majewski, op. cit., s. 610.

³⁰ „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” 1888, nr 246, s. 286.

³¹ Ibidem.

³² O. Kolberg, *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. 4: *Mazowsze Stare, Mazury, Kurpie*, Kraków 1888, s. 389.

³³ L. Krzywicki, *Kurpie*, „Biblioteka Warszawska”, 1892, t. 3, s. 538.

tam pod imieniem Stach, którego ostrołęcki pisarz znów uczynił centralną postacią swoich prób literackich.

Powyższe przykłady mogą skłaniać do wniosku, iż precedens w postaci opowiadania Zakrzewskiego z 1886 roku, nadającego imię Konwie, przyjmował się dość szybko, znajdując później szczególnego zwolennika w największym bodaj propagatorze Stacha Konwy, czyli Adamie Chętniku³⁴. Powtarzając za Wiesławem Majewskim, iż Konwę znamy wyłącznie z wysoce wiarygodnej tradycji kurpiowskiej, należy zwrócić uwagę na istotną rolę naleciałości literackich, jakie w latach 80. XIX wieku ubarwiły postać, która do dziś jest patronem niejednej ulicy w kurpiowskich miejscowościach. Zastanawia bowiem, czemu wiarygodna tradycja nie miałaby przekazać imienia tak zasłużonego przywódcy ludowego? Imię „Stach” według autora niniejszej publikacji z ostrożnością można więc uznać za efekt wyobraźni badaczy regionu kurpiowskiego, którzy występowali w rolach zarówno historyków, jak i twórców literatury pięknej. Ubarwienia dodane przez Adama Zakrzewskiego i Wiktora Czajewskiego wpłynęły na postrzeganie lokalnego przywódcy przez następne pokolenia, znajdując entuzjastów wizji, w ramach której Konwa, a mówiąc dokładniej Stach Konwa był traktowany jako symbol oporu wobec najeźdźcy i uosobienie mitu walecznego, wolnego Kurpia³⁵. Według badaczy w słynnym Puszczaaku możemy widzieć też bohatera wykreowanego po powstaniu styczniowym na potrzeby „pokrzepienia serc”³⁶. Konwa w świetle rozważań tu zaprezentowanych przypomina niejakiego Borowego, rzekomo dowodzącego pod Kopańskim mostem. O ile jednak Borowy nie „zyskał” imienia, o tyle Konwa posłużył jako obiekt sugestywnych – jak się wydaje – dzieł literackich i być może dlatego przeszedł do panteonu lokalnych bohaterów.

Powyższy artykuł ma służyć przypomnieniu postaci Konwy i jego legendy. Autor żywi nadzieję, iż przyczynek dotyczący imienia Konwy mógłby stać się zachętą do przyjrzenia się ponownie bohaterskiemu Kurpiowi i jego miejscu w piśmiennictwie regionu. Kwestia wzajemnych relacji między tradycją a wyobraźnią literacką w dziełach biorących Konwę za temat wciąż pozostaje otwarta. Warto byłoby zająć się tradycją kurpiowską jako źródłem historycznym i zbadać na ile świadomość własnej historii regionalnej wśród mieszkańców znajdowała odbicie w ich folklorze. Na zakończenie należy stwierdzić, iż powyższe ustalenia, jak zasygnalizowano we wstępie, noszą charakter hipotezy i wymagają dalszych badań i dyskusji.

³⁴ Por. J. Kijowski, *Historia Puszczy Zielonej w pracach Adama Chętnika*, „Zeszyty Naukowe OTN” 1993, z. 7, s. 19.

³⁵ W. Woźniak, op. cit., s. 23; K. Braun, *Kurp Zbrojny – powstanie regionalnego etnomitu, w: W mazowieckiej przestrzeni kulturowej. Prace ofiarowane w 80. rocznicę urodzin Profesora Ryszarda Juskiewicza*, red. B. Dymek, Warszawa 2007, s. 537.

³⁶ B. Dymek, *Etos Wielkopolan i Mazowszan*, „Rocznik Mazowiecki” 2009, t. 21, s. 97.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Chlebowski B. 1883.** *Kurpie*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W., t. 4, Warszawa.
- Kolberg O. 1890.** *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. 4: *Mazowsze Stare, Mazury, Kurpie*, Kraków.
- Krzywicki L. 1882.** *Jednaczewo*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W., t. 3, Warszawa.
- Nałkowski W. 1887.** *Polska*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Sulimierski F., B. Chlebowski B., W. Walewski W., t. 8, Warszawa.
- Wójcicki K. W. 1864.** *Kurpie*, w: *Encyklopedia Powszechna*, t. 16, Warszawa.
- Zakrzewski A. 1908–1909.** *Kurpie*, w: *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 41–42, Warszawa.
- Zakrzewski A. 1886.** *Kurpie. Opowiadanie historyczne*, Warszawa.

Czasopisma i Prasa

- Czajewski W. 1881.** *Kurpie. Kartka etnograficzna*, „Tygodnik Ilustrowany”, t. XII, nr 296.
- Krzywicki L. 1892.** *Kurpie*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3.
- Makowiecki A. 1866.** *Mazury*, „Opiekun Domowy”, nr 21.
- „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” 1888, nr 246.
- Osiecki J. 1881.** *Kurpie*, „Gazeta Warszawska”, nr 112.
- Puszczanie. 1881.** *Z nad rzeki Omulwi*, „Gazeta Świąteczna”, nr 14.
- „Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych” 1886, nr 19.
- Wójcicki K. W. 1841.** *Kurpie-Gocie*, „Orędownik Naukowy”, nr 35.
- Zakrzewski A. 1886.** *Kurpie (z dziejów polskiego ludu)*, „Wędrowiec”, nr 10.
- Zakrzewski A. 1887.** *Z Puszczy Zielonej. Materiały do etnografii polskiej*, „Wisła”, t. 1.

Opracowania

- Braun K. 2007.** *Kurp Zbrojny – powstanie regionalnego etnomitu*, w: *W mazowieckiej przestrzeni kulturowej. Prace ofiarowane w 80. rocznicę urodzin Profesora Ryszarda Juskiewicza*, red. Dymek B., Warszawa.
- Chętnik A. 1922.** *Stach Konwa. Bohater kurpiowski, wielki patriota ziemi łomżyńskiej, pogromca Szwedów, Sasów i Moskali*, Nowogród.
- Dymek B. 2009.** *Etos Wielkopolan i Mazowszan*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 21.
- Gut Ł. 2015.** *Jak powstawała legenda Stacha Konwy – bohatera Kurpiów?*
<http://historia.org.pl/2015/01/15/jak-powstawała-legenda-stacha-konwy-bohatera-kurpiow/> (dostęp: 31.01.2016).
- Jarkowski S. 1938.** *Czajewski Wiktor*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. IV, Kraków.

- Kijowski J. 1993.** *Historia Puszczy Zielonej w pracach Adama Chętnika*, „Zeszyty Naukowe OTN”, z. 7.
- Kmoch M. W. 2015.** *Stach Konwa jako przywódca Kurpiów podczas wojny północnej w świetle kurpiowskiej tradycji i XIX-wiecznej literatury*, w: *Jednostka i zbiorowość – relacje na przestrzeni dziejów. Materiały ze studencko-doktoranckiej konferencji naukowej*, red. Orzełek A., Jakimowicz K., Sykała A., Lublin.
- Majewski W. 1968.** *Konwa Stach*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Niedziałkowska Z. 1988.** *Kurpie. Bory Ostrołęckie*, Warszawa.
- Winclawski W. (red.) 2011.** *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 4, Toruń.
- Woźniak W. 1997.** *Mit wolnego Kurpia w literaturze*, „Zeszyty Naukowe OTN” 1997, z. 11.
- Zielińska E. 1989.** *Dawni badacze Kurpiowszczyzny*, Ostrołęka.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie dziejów legendy Stacha Konwy u jej początków. Ukazanie legendy jest możliwe dzięki przyjrzeniu się zagadnieniu imienia bohatera kurpiowskiego. Według badań autora artykułu „Stach” jako imię przyłgnęło do Konwy dzięki Adamowi Zakrzewskiemu i jego powieści pt. *Kurpie. Opowiadanie historyczne* z 1886 roku. Najprawdopodobniej fikcyjne imię Konwy z czasem upowszechniło się i przeniknęło do tradycji kurpiowskiej. Z tradycji przesiąkniętej fikcją literacką korzystał później Adam Chętnik, a imię „Stach” przyjęło się i zostało zaakceptowane przez mieszkańców regionu kurpiowskiego.

Słowa kluczowe: Stach Konwa, literatura, tradycja kurpiowska, XIX wiek, Kurpie.

SUMMARY

Purpose of the article is to portray history of a legend Stach Konwa at its beginnings. Presentation of the legend is made possible by taking a look at the name of the Kurpie hero. According to the author's research „Stach” as a name stuck to Konwa due Adam Zakrzewski and his novel *Kurpie. Opowiadanie historyczne* from 1886. Most probably fictional name of Konwa became widespread and penetrated into Kurpie tradition. Later Adam Chętnik benefited from tradition penetrated by literary fiction. Name „Stach” accepted among the people of Kurpie region.

Keywords: Stach Konwa, literature, Kurpie tradition, XIX-th century, Kurpie.

BOBRY I LUDZIE – WSPÓLNE ODDZIAŁYWANIE W ŚRODOWISKU HISTORYCZNYM I PRZYRODNICZYM WARMII I MAZUR

BEAVERS AND PEOPLE – MUTUAL INTERACTION IN THE NATURAL AND HISTORICAL ENVIRONMENT OF WARMIA AND MASURIA

Wprowadzenie

Zainteresowanie tematem bobrownictwa wyniknęło pośrednio przy opracowywaniu biografii Ottona Rudke, który znacznie przyczynił się po II wojnie światowej do wzrostu populacji tych zwierząt w północno-wschodniej Polsce. Jako pierwszy powojenny nadleśniczy w podolsztyńskich Kudypach, czynił wiele wysiłków w celu ochrony tego największego gryzonia Eurazji, którego waga dochodzi nawet do 30 kg. Z bogatego archiwum rodziny udało się odtworzyć życie i działalność nietuzinkowej postaci, której przyszło radzić sobie w czasach dwóch wojen światowych, a także trudnych latach powojennych¹.

Z informacji archiwalnych wiadomo, iż Otton Alfons Rudke (używający imienia Otokar) urodził się w ówczesnym zaborze rosyjskim w miejscowości Zalaski na Kielecczyźnie, w 1902 roku. Kształcił się początkowo w carskim gimnazjum, a po uzyskaniu przez Polskę niepodległości studiował na wydziale leśnym w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, gdzie uzyskał tytuł inżyniera. Od 1923 roku pracował jako leśniczy, a następnie nadleśniczy w majątku Dembińskich w Przysusze i Rozwadach. W latach 1934–1938 studiował zaocznie ichtologię na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Od 1936 roku gospodarował wraz z żoną na własnym majątku Rozwady-Alfredów. Podczas okupacji, znając bardzo dobrze lasy Kielecczyzny, współpracował z polską partyzantką przeciwko okupacji niemieckiej.

Dalsze jego losy związane są z warmińskim nadleśnictwem Kudypy. Tu też zaczęła się jego praca na rzecz ratowania tutejszych bobrów. Tym samym nasze zainteresowanie postacią Otokara Rudke rozszerzyło się i na jego pasję – bobrownictwo. Niniejszy tekst jest próbą ukazania wzajemnych oddziaływań tego niezwykle ssaka oraz człowieka na przestrzeni dziejów, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Warmii i Mazur oraz roli Otokara Rudke.

* dr hab., prof. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Zakład Historii Krajów Nadbałtyckich.

** mgr, Fundacja Warmia i Mazury w Europie, Olsztyn.

¹ Vide I. Lewandowska, S. Szkamruk, *Otton Alfons (Otokar) Rudke 1902–1993. Początki powojennego leśnictwa, łowiectwa i bobrownictwa na Warmii*, Olsztyn 2015.

Środowisko bytowania bobra

Środowiskiem życia bobra są różnego rodzaju cieki i zbiorniki wodne. Bytuje w przybrzeżnej strefie jezior, zalewów i większych rzek nizinnych, stawach, bagnach, torfowiskach i dołach potorfowych, wyrobiskach poźwirowych, rowach melioracyjnych. Zwierzęta te liczniej występują na nizinach, gdzie poziom lub przepływ wody jest względnie stały, ale w Polsce zasiedlają też pogórza i góry do wysokości około 800 m n.p.m. Jakość wody nie odgrywa większej roli: bobry występują nawet w wodach pozaklasowych. Potrafią bardzo łatwo przystosować się do bliskości i aktywności człowieka, zdarza się, że zakładają swe stanowiska w miastach, przy ruchliwych drogach i torach kolejowych.

Spośród wszystkich zwierząt bóbr wywiera chyba największy wpływ na środowisko poprzez swoją działalność inżyniersko-budowlaną. Wpływ ten może być zarówno pozytywny (poprawa jakości wody; podniesienie poziomu i regulacja przepływu wody; zapobieganie powodziom; stwarzanie i utrzymanie terenów podmokłych, co działa na korzyść innych gatunków), jak i negatywny (lokalne zatapianie pól uprawnych, lasów i dróg; erozja brzegów rzek, stawów i rowów poprzez kopanie nor w groblach; zjadanie plonów rolnych)².

Szereg cech budowy ciała bobra wskazuje na jego znakomite przystosowanie do ziemnowodnego trybu życia: kształt ciała ułatwiający pływanie i nurkowanie; wysokie, prawie na jednym poziomie osadzenie nozdrzy, oczu i uszy pozwalające na obserwację otoczenia przy minimalnym wynurzeniu; trzecia, przeźroczysta powieka chroniąca oczy podczas pływania; fałdy skórne zamykające kanały uszne i nosowe oraz rozdwojona warga górna zamykająca otwór gębowy umożliwiające pracę pod wodą. Jak podają opracowania „bóbr jest zwierzęciem roślinożernym, jada korę, gałęzie i liście drzew, najchętniej topoli, osiki, wierzy, ale przy braku miękkich gatunków korzysta nawet z graba zwyczajnego, sosny pospolitej i świerka pospolitego, a od późnej wiosny do jesieni zjada także różne rośliny zielne, rosnące w wodzie i w jej pobliżu. Jesienią bobry gromadzą i zatapiają, w pobliżu domków zwanych żeremiami lub gonami, gałęzie drzew, stanowiące zapasy pożywienia na zimę. Gałęzie, tak pokarmowe, jak i budulec na tamy, transportują drogą wodną. Przy niskim poziomie wody kopią kanały transportowe”³.

Zwierzęta cechują się wysoko rozwiniętym systemem socjalnym. Żyją w rodzinach, które zajmują wyraźnie określone terytoria. Znakuje swój teren w specyficzny sposób, a mianowicie budują z błota, roślinności i gałązek niewielkie kopczyki (ok. 15–30 cm średnicy i 10 cm wysokości) w pasie do 1 m od brzegu. Kopczyki są rozmieszczone skupiskowo, jest ich najwięcej w miejscach dużej aktywności bobrów: w pobliżu żeremi, nor i tam. Kopczyki te są miejscami, gdzie zwierzęta składają strój bobrowy (wydzielinę gruczołów prepucjalnych⁴ o zapachu piżma),

² H. Okarma, A. Tomek, *Łowiectwo* (rozdział: *Bóbr europejski (Castor fiber) Gatunek chroniony*), Kraków 2008, s. 138.

³ S. Dąbrowski i in., *Obszary chronione i pomniki przyrody województwa warmińsko-mazurskiego*, Olsztyn 1999, s. 85.

⁴ Worek prepucjalny – element samczych narządów genitalnych.

którego skład zawiera precyzyjne informacje dla ewentualnych intruzów o składzie i kondycji rodziny. Terytoria mają kształt liniowy wzdłuż brzegu zbiornika czy cieków wodnych, a wielkość terytoriów zależy od ich zasobności w pokarm. Zwykle długość ta wynosi 1–4 km. Maksymalne zagęszczenie stanowisk bobrów wynosi do 0,2 stanowiska/km².

Bobry są z reguły monogamiczne i żyją w grupach rodzinnych. Typowa rodzina składa się z rozmnażającej się pary rodzicielskiej i ich potomstwa: młodych z danego roku oraz młodzieży z roku poprzedniego i liczy 4–10 osobników. Wewnętrzna organizacja rodziny oparta jest na hierarchii dominacji będącej odzwierciedleniem wieku, a między członkami grupy występują silne więzi społeczne utrzymywane przez wspólną zabawę i pracę oraz opiekę nad młodymi. Bobry są bardzo inteligentne, potrafią rozwiązywać problemy nie tylko instynktownie, ale także w sposób logiczny. Zdolności budowlane bobrów są unikalne w świecie zwierząt. Poprzez budowę tam, domków i kanałów stwarzają sobie bezpieczne i samoutrzymujące się siedlisko. Rekordowa długość tamy w Ameryce Północnej wynosiła 1,2 km, a wysokość innej ponad 5 m⁵.

Wzajemne oddziaływania ludzi i bobrów na przestrzeni dziejów

Początki leśnictwa, myślistwa, a następnie łowiectwa pojawiły się wiele tysięcy lat temu, w ostatnim okresie epoki lodowcowej trwającej na ziemiach polskich od 70 tys. lat p.n.e. do około 12 300 lat p.n.e. Z okresu postoju lądolodu na linii moreny sambijskiej, tj. w okresie paleolitu (XIV–IX tys. p.n.e.), pochodzą znaleziska kości nosorożca włochatego, mamuta, a później dzikiego konia, tura, niedźwiedzia, bobra oraz dzika, wilka i zająca⁶.

Z upolowanych zwierząt pozyskiwano nie tylko mięso, ale także skóry i futra, które stanowiły ekwiwalent w wymianie towarowej prowadzonej z bliższymi i dalszymi sąsiadami. W *Latopisie wołyńskim* zapisano, iż za skóry bobrów, kun i wiewiórek Jaćwięgowie w latach głodu kupowali od Rusów zboże. Podobnie kronikarze niemieccy, np. Adam Bremeński, byli zdziwieni, dlaczego Prusowie tak mało cenili skóry i futra, które wymieniają na mało wartościowe tkaniny lniane i wełniane⁷.

Jeszcze we wczesnym średniowieczu bóbr europejski zamieszkiwał licznie całą Europę i Azję od strefy stepów po tundrę. Jednak na skutek nadmiernych polowań (dla skór i innych pożytków) oraz zmian środowiskowych w wyniku postępów rolnictwa (wycinanie lasów, osuszanie bagien) zasięg występowania gatunku szybko zmniejszał się⁸.

Dzieje bobrów w Polsce odzwierciedlały losy tego gatunku w całej Europie. Zwierzęta te oraz miejsca ich bytowania już w X wieku były otaczane opieką

⁵ H. Okarma, A. Tomek, op. cit., s. 139–140.

⁶ S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, t. 1: *Pradzieje – 1772*, Olsztyn 2010, s. 11.

⁷ M. J. Hoffmann, *Pradzieje ziem pruskich*, w: *Dziedzictwo ziem pruskich. Dzieje i kultura Warmii i Mazur*, red. I. Lewandowska, Olsztyn 2011, s. 51.

⁸ H. Okarma, A. Tomek, op. cit., s. 137.

książąt, a polowania na nie wiązały się z przywilejem władzy. Do XIII wieku utrzymywano specjalnych ludzi – bobrowniczych, do których zadań należało odławianie bobrów, ich ochrona i dokarmianie w zimie, a także prowadzenie selekcji (w bobrowniach) na korzyść osobników czarnych o bardzo cennym futrze. Sytuacja pogorszyła się między XII a XIV wiekiem, kiedy to dobra książęce zaczęły przechodzić na własność klasztorów, kościołów i dygnitarzy świeckich oraz powszechnie wprowadzanego niemieckiego prawa osadniczego uwalniającego poddanych od odpowiedzialności za zabicie bobra.

W państwie krzyżackim szczególnie cenione były skóry bobrowe, ich ogony i tzw. stroje bobrowe, czyli gruczoły rozrodcze. Tłuszcz bobrzy o barwie brunatnej i charakterystycznym zapachu, wydobywano z gruczołów koło odbytu. Cieszył się on sławą niezastąpionego, uniwersalnego panaceum – leku uważanego za świetne lekarstwo na wszelkie dolegliwości. Ogony zaś, zwane w języku myśliwskim „kielniami” lub „plusami” stosowano w kuchni, bowiem pokryte łuskami uważano za ryby i jadano w post. Także delikatne mięso bobrze, jako jedło dietetyczne, Kościół katolicki pozwalał spożywać w dni postów⁹. W dokumentach krzyżackich zachował się przepis kucharski na bobrowe ogony: „Odważywszy ogon bobrowy, który jeżeli chcesz możesz w sztuki porąbać, który w occie i soli odważywszy ucierać czosnku jak masło, octu winnego, oliwy albo masła, przyważ i daj na stół”¹⁰. Z futra czarnego bobra wykonywano natomiast bardzo kosztowne czapki, warte niekiedy 300 złotych, noszone w czasach biskupiej Warmii przez senatorów, prałatów i jezuitów¹¹.

Z biegiem lat populacja bobrów malała. Według przyrodników w 1796 roku w północnej Polsce pojedyncze ich stanowiska znajdowały się na Drwęcy i Osie, a w 1809 roku na Jeziorze Radłowskim koło Miłomłyn. W 1828 roku informowano, iż „ubito bobra na Nogacie”. Ponownie gryzonie te, za sprawą reintrodukcji, pojawiły się na Warmii i Mazurach w XX wieku¹².

Pierwsze poważniejsze próby ratowania bobrów podjęto w 1845 roku w Norwegii, gdzie zabroniono polowań na te zwierzęta. Jednocześnie stopniowo przeprowadzano reintrodukcje bobrów – począwszy od Szwecji w latach 20. XX wieku. Pierwsze reintrodukcje miały na celu głównie odbudowanie populacji gatunku, późniejsze skupiały się bardziej na ewentualnych korzyściach ekologicznych płynących z przekształcania środowiska przez te zwierzęta.

Coraz częściej zaczęto myśleć o planowej ochronie środowiska poprzez zakładanie rezerwatów przyrody. Jednym z pierwszych takich rezerwatów w regionie olsztyńskim był, utworzony w 1907 roku, rezerwat Redykajny (w lesie miejskim Olsztyna). Rezerваты faunistyczne (ornitologiczne) powstawały głównie w latach 30. XX wieku i były to następujące obiekty: Jez. Iłgi, Jez. Drużno, Wyspa Lipowa na Jez. Marąg, Jez. Łuknajno, Wyspy na Jez. Mamry, Wyspa na Jez. Lutskim,

⁹ M. Mazaraki, *Łowiectwo w Polsce*, Kraków 1993, s. 15.

¹⁰ Interaktywne Muzeum Państwa Krzyżackiego w Działdowie, przepis z wystawy, 12 V 2015 r.

¹¹ A. Kryński, *Z kart łowiectwa polskiego*, Warszawa 1991, s. 104.

¹² J. Karetto, S. Dąbrowski, *Zmiany populacji zwierząt na Warmii i Mazurach w ciągu wieków, w: Las w kulturze polskiej*, t. VII, red. W. Łysiak, Poznań 2006, s. 101.

Jez. Pogubie, Jez. Karaś i Jez. Oświn. Ten ostatni był stworzony na wniosek właściciela gruntów, miłośnika ptaków, posiadacza ziemskiego – Waltera von Sanden Guja, który chronił, badał i opisał faunę Oświna¹³.

Rosła też potrzeba odtworzenia nielicznie już występującego na ziemiach pruskich bobra. W 1928 roku pruski arystokrata Adalbert zu Dohna-Lauck zakupił od niemieckiego imigranta z Kanady sześć par bobrów kanadyjskich *Castor fiber canadensis*. Dały one początek hodowli koło Markowa. Ferma, zlokalizowana nad przyleśnym jeziorkiem, była dobrze ogrodzona. Jednakże wiosną 1932 lub 1933 roku, w czasie powodzi, kra rozerwała siatkę i zwierzęta wydostały się na wolność, tworząc nad Pasłęką lokalne populacje. Ponieważ były to bobry kanadyjskie, a więc innego niż rodzimy gatunku, postanowiono je odłowić – płacąc 50 marek za sztukę. Gdy odłowcy nie w pełni powiodły się, podjęto decyzję o odstrzale, ale i tą metodą nie wyeliminowano wszystkich uciekinierów. Przez wiele lat uważano, że populacja pasłęcka złożona jest z bobrów kanadyjskich. Jednakże powojenne badania specjalistyczne nie potwierdziły tych przypuszczeń. Prawdopodobnie podczas II wojny światowej Niemcy osiedlili nad Pasłęką bobry europejskie przywiezione z podbitych terenów ZSRR¹⁴.

W początkach XX wieku istniało w Europie i Azji jedynie osiem małych populacji w Norwegii, Niemczech, Francji, Polsce, Rosji i Mongolii. Na skutek ochrony prawnej oraz bardzo licznych reintrodukcji bóbr europejski odzyskał swój dawny zasięg i obecnie zwierzęta te bytują praktycznie w całej Europie, z wyjątkiem Wysp Brytyjskich, półwyspu Iberyjskiego, Włoch i południowych Bałkanów¹⁵. Szacunkowa wielkość całej populacji w 2000 roku liczyła około 600 000 osobników.

Po II wojnie światowej w obecnych granicach naszego kraju zachowały się jedynie nieliczne stanowiska bobrów na terenie północno-wschodniej Polski. Do końca lat 60. XX wieku liczebność bobrów była niska, rzędu kilkuset osobników. Równolegle bobry zaczęły migrować do Polski z Litwy i Białorusi, gdzie przeprowadzono program rozprzestrzeniania tych zwierząt. Pojawiły się one na rzekach w rejonie Puszczy Białowieskiej, a następnie na Wyżynie Białostockiej i na południowym skraju Niżu Pruskiego. W 1958 roku liczebność populacji w Polsce szacowano na 130 osobników, w 1969 na 300, a 1975 roku na 500¹⁶.

W związku z zagrożeniem spowodowanym wzrastającą degradacją środowiska przyrodniczego, powstała koncepcja wprowadzenia hodowli fermowej bobrów. Miała ona na celu zasilanie populacji żyjących w rezerwatach i zasiedlanie innych rejonów, w których dotychczas bobry nie występowały. W styczniu 1974 roku Państwowa Rada Ochrony Przyrody zatwierdziła projekt pod nazwą „Aktywna ochrona bobra europejskiego w Polsce”, a rok później zawarto porozumienie pomiędzy Radą, Polskim Związkiem Łowieckim i Instytutem Genetyki i Hodowli Zwierząt PAN, dotyczące przeprowadzenia programu aktywnej ochrony bobra.

¹³ J. Karetko, S. Dąbrowski, op. cit., s. 104.

¹⁴ S. Dąbrowski i in., op. cit., s. 84.

¹⁵ H. Okarma, A. Tomek, op. cit., s. 137.

¹⁶ Ibidem, s. 270.

Program ten realizował Zakład Doświadczalny PAN przy czynnej pomocy Polskiego Związku Łowieckiego. Stanowiska bobrów wolnożyjących zasilano bobrami z hodowli fermowej, dokonywano też odłowów w celu przesiedlenia tych zwierząt na inne tereny, bowiem do tej pory występowały w naturalnym środowisku tylko w północno-wschodniej Polsce.

Wprowadzenie gatunku przyniosło dobre rezultaty. Bobry „przyjęły się” nie tylko na ziemiach na wschód od Wisły, ale także na terenach Wielkopolski, a nawet w rejonach Beskidu Niskiego. Współpracując z Zakładem Doświadczalnym PAN na Mazurach w Popielnie, myśliwi zasiedlili bobrami wiele otwartych łowisk, otaczając je jednocześnie należytą opieką. Obecnie przez PZŁ utrzymywanych jest kilkudziesięciu strażników bobrowniczych. Ssaki, wyhodowane w eksperymentalnej fermie w Popielnie, przeniesione w warunki naturalne doskonale dają tam sobie radę i szybko się do nich przystosowują. Ich stan liczebny wynosił w 1980 roku – 1500 osobników, w 1985–3200, w 1990–5000, a w 1991 roku osiągnął 6800 sztuk. Pomyślny wynik, uzyskany przy szerokiej introdukcji bobra, a tym samym odbudowa populacji tego niezwykle cennego gatunku jest najlepszym dowodem na konieczność ścisłej współpracy łowiectwa z nauką¹⁷. Obecnie bobry występują praktycznie w całym kraju, a najliczniej zasiedlają północno-wschodnią część Polski. W 2000 roku liczebność bobrów w naszym kraju szacowano na około 18 000 osobników¹⁸.

Rola Otokara Rudke w tworzeniu i zarządzaniu rezerwatem bobrowym na rzece Pasłęce

W 1945 roku Otokar Rudke został oddelegowany przez Ministerstwo Leśnictwa do miejscowości Kudypy. Jako nadleśniczy i wytrawny myśliwy bacznie obserwował żerującą tam zwierzynę. Zauważył również pierwsze bobry, które były już wtedy rzadkością i dużą atrakcją. Ze względu na brak zakazu polowania na bobry ich populacja była bardzo nieliczna. Powojenna ochrona zwierząt prowadzona celowo przez Ministerstwo Leśnictwa uwidaczniała się m.in. w ustaleniu kwot za odstrzał zwierzyny leśnej: żubrów, łosi, danieli, muflonów i innych zwierząt, w tym także na odstrzał bobrów krajowych, jak i kanadyjskich. Prawo łowieckie nie zakazywało odstrzału bobra, ale trzeba było za niego drogo płacić: 6000 zł za krajowego, 3000 zł za kanadyjskiego, a dla porównania za żubra 100 000 zł¹⁹.

W 1946 roku sytuacja diametralnie zmieniła się. Dyrekcja Lasów Państwowych Okręgu Mazurskiego w Olsztynie, w piśmie do nadleśniczego Rudke, wyraziła zainteresowanie ochroną populacji bobrów na kudypskich terenach. Wtedy też, chyba po raz pierwszy, zaczęto myśleć o planowanym utworzeniu rezerwatu

¹⁷ M. Mazaraki, op. cit., s. 158–159.

¹⁸ H. Okarma, A. Tomek, op. cit., s. 139–140.

¹⁹ Archiwum Prywatne Rodziny Rudke i Sługockich (dalej: APRRS), Tymczasowy minimalny cennik na użytki z łowiectwa, obowiązujący z dniem otrzymania za odstrzał, Ministerstwo Leśnictwa, Łódź 19 IX 1945 r. Kopie tego dokumentu oraz innych cytowanych w pracy znajdują się w posiadaniu autorki.

bobrów. Działalność Otokara Rudke zmierzała dokładnie w tym samym celu co ministerstwa – by tego pięknego zwierza, tradycyjnie zamieszkującego ziemie polskie, chronić. Pilne obserwacje tamtejszych żeremi i rodzin bobrzych zaowocowały szybką korespondencją z ministerstwem. Informacja zwrotna z nadleśnictwa brzmiała następująco: „1. Żeremi jest znanych pięć, bobrów około 16 sztuk. 2. Gatunek bobrów jeszcze nie stwierdzony, prawdopodobnie krajowy. 3. Nadleśnictwo projektuje włączenie do rezerwatu dwa leśnictwa Żelazowice i Bobry oraz całe jezioro Żelazne „Eissings” i enklawę Nowy-Młyn. Zakazanie łowienia ryb na jeziorze i rzekach w granicach oznaczonych na planie. Założenie tablic ostrzegawczych wzdłuż rzeki i jeziora o zakazanym wstępie pod surową odpowiedzialnością. Ogłoszenie za pośrednictwem gmin Łukta i Sząbruk, że leśnictwa Żelazowice i Bobry są rezerwatem, na teren którego wstęp jest wzbroniony. Przejście gospodarstwa wraz z młynem Nowy-Młyn, które jest enklawą już latem 1945 r. przejęte na rzecz Lasów Państwowych”²⁰.

Otokar Rudke z niekwestionowanym zachwytem obserwował codzienne życie bobrzych rodzin. W swoim sprawozdaniu z 19 marca 1946 roku napisał: „Piękny ten i dawny mieszkaniowiec naszego kraju żyjący tu w naturalnych warunkach jest chlubą Nadleśnictwa i otaczany pieczołowitą opieką na jaką tylko stać tutejszy personel. Jak chronili tu Niemcy bobry świadczy jedna z pozostałych tablic, której napis przytaczam: *Forstamt Kudippen Rewirforsterei Nigelshorts. Das Betreten Dieser Fläche ist unter Todesstrafe verboten* [w tłumaczeniu: Nadleśnictwo Kudypy, Leśnictwo Rejonowe Nigelshorts. Wejście na ten obszar jest pod karą śmierci zabronione]”. Na koniec dodał: „Projektowany rezerwat jest koniecznym z przestrzeganiem najsurowszej ochrony”²¹. W raporcie o stanie liczbnym bobrów na terenie Kudyp Otokar Rudke pisał: „Po dłuższej obserwacji leśnictwo ustaliło 18 sztuk bobrów stale przebywających na rzece Pasłęce i 2 w jeziorach w oddziale 249”²².

W prywatnych notatkach Ottona Rudke widnieje następujący wpis świadczący o usilnych staraniach w sprawie ochrony bobrów: „Z najcenniejszych zwierząt futerkowych posiadamy na terenie Nadleśnictwa Państwowego Kudypy legendarnego bobra. Nie są to bobry chowane w klatkach lub ogrodzeniach, ale zamieszkałe swobodnie w dzikim i naturalnym stanie na bagnach, rzekach i jeziorach. W roku 1927 para bobrów chowana w pewnym majątku uciekła i wędrując rzekami, obrała sobie na stałe osiedle przepiękną, dziką okolicę nad brzegami rzeki Pasłęki. Bagna i brzegi rzek porośnięte kępami krzewów i drzew liściastych oraz różnorodną florą, dały doskonałe pożywienie tym dużym gryzoniom i możliwość rozmnażania się. Dzisiaj stan bobrów oblicza się w danej okolicy na około 40 sztuk. Życie swoje zastosowały do miejscowych warunków i nielicznie tylko budują domki na powierzchni wód, zasadnicze domki swoje zakładają w ziemi pod wysokimi brzegami rzeki. Można przypuszczać, że w niedługim czasie bobry rozprowadzą się na wszystkie dogodnie dla nich tereny, ponieważ już obecnie jest znanych kilka rodzin w dalszych okolicach. W dawniejszych czasach bobry

²⁰ Ibidem, Pismo O. Rudke do Dyrekcji Lasów Państwowych, Kudypy 18 III 1946 r.

²¹ Ibidem, O. Rudke, Bobry na terenie Nadleśnictwa Kudypy 19 III 1946 r.

²² Ibidem, O. Rudke, Raport o stanie bobrów 27 III 1946 r.

na Mazurach nie były rzadkością, lecz zachłanność ludzka wytepiła je zupełnie, ostatni bowiem bóbr został zabity w roku 1844. Obecnie po 100 latach mamy znów bobry i zawdzięczając ściślejszej ochronie i utworzeniu rezerwatu, będą mogły się w spokoju rozmnażać, a jak dojdą do takiego stanu jak zające, to i myśliwi doczekają się prawa polowania”²³.

W 1948 roku Otokar Rudke współuczestniczył w pisaniu książki *Łowiectwo na Pomorzu wydane w roku jubileuszowym 25-lecia Polskiego Związku Łowieckiego 1923–1948*. W rozdziale poświęconym bobrom Rudke napisał: „Zdawało się, że na skutek pionierskiej, a często też niszczycielskiej pracy człowieka bóbr zaginął bezpowrotnie na naszych ziemiach. Z niedostępnych puszczy pozostały racjonalnie zagospodarowane lasy, bagna osuszono i zamieniono na pola uprawne i już nigdy, zdawało się, nie będzie miejsca dla bobrów w dzikim stanie – a jednak tak nie jest. Bobry mogą żyć i rozmnażać się na wolności w pobliżu człowieka, o ile ten potrafi je chronić i nie przeszkadza im w ich bytowaniu i o ile bobry znajdują dogodne i odpowiadające im miejsce.

Otóż w Polsce znalazły takie idealne miejsce zamieszkania na terenie Pomorza Wschodniego, na zachód od Olsztyna w Nadleśnictwie Kudypy, w dwóch leśnictwach Bobry i Żelazowice; przez lasy te przepływa rzeka Pasłęka wraz z dopływem Gilbynek tworząc liczne pętle i zakręty, niedostępne wysepki i bagna. W tym jednym z najbardziej pięknych i malowniczych zakątków, w kryształowo-czystej i zimnej wodzie o fantastycznie dzikich urwistych brzegach, w miejscu jakby przeniesionym z „Kanady pachnącej żywicą”, mieszkają bobry. (...) W czasie ostatniej wojny przywieziono i wpuszczono tu sześć sztuk bobrów (prawdopodobnie europejskich) dla odświeżenia krwi. Obecny stan oblicza się na około 50 sztuk. Żeremia swe częściowo tylko budują na powierzchni wody w kształcie kopuł z gałęzi i traw, przeważnie jednak wykorzystują strome brzegi, gdzie wykopują sobie w ziemi bezpieczne schroniska. Znaczna ilość bobrów rozchodzi się po okolicy i zakłada nowe rodziny. Meldunki o pojawieniu się bobrów nadeszły już z kilku nadleśnictw tutejszego okręgu”²⁴.

Starania nadleśniczego uwieńczone zostały sukcesem i w 1947 roku utworzony został rezerwat bobrowy, obejmujący obydwie leśnictwa Bobry i Żelazowice. Od tej pory należało dbać o stan populacji i pilnować, by bobry mogły spokojnie żyć i rozmnażać się. Niestety, dużym utrapieniem nadleśniczego Rudke, który został mianowany kierownikiem rezerwatu, były konflikty z okolicznymi rolnikami. Ponieważ bobry to zwierzęta bardzo płochliwe, wszelka działalność na terenie rezerwatu winna być prowadzona z najwyższą ostrożnością i starannością. Należało zachować 50 m terenu ochronnego od okolicznych wód rezerwatu, na co nie chcieli zgodzić się tamtejsi mieszkańcy. Kwestionowali przepisy wystosowane przez ministerstwo i bezprawnie wkraczali na chroniony teren. Wszystkie te sytuacje zaowocowały stopniowym zanikaniem populacji bobrów na tych terenach i zagrożeniem istnienia samego rezerwatu.

²³ Ibidem, O. Rudke, *Bobry na Mazurach*, Kudypy 19 X 1947 r.

²⁴ *Łowiectwo na Pomorzu, La Chasse en Pomeranie, wydane w roku jubileuszowym 25-lecia Polskiego Związku Łowieckiego 1923–1948*, red. J. Goetz, Toruń 1948, s. 82–83.

Zgodnie z zarządzeniem nr 17 Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 23 stycznia 1958 roku, za rezerwat przyrody pod nazwą „Ostoja Bobrów Kudypy” uznano obszar wzdłuż rzeki Pasłęki, położony w gromadach Łukta i Biesal w powiecie ostródzkim i w gromadach Wołowno i Gietrzwałd w powiecie olsztyńskim²⁵. Zgodnie z zarządzeniem rezerwat powołano w celu ochrony bobrów, na terenie ich bytowania wprowadzono liczne zakazy, np. koszenia traw, wycinania drzew, trzciny, sitowia, zbioru owoców, ziół, wypasania zwierząt gospodarskich, polowania, łowienia ryb, niszczenia nor i żeremi. W celu wzmocnienia ochrony bobrów na terenie Nadleśnictwa Kudypy powołano tzw. „strażników bobrowych” – byli oni zobowiązani do ochrony tych zwierząt przed kłusownictwem, monitoringu liczebności populacji i zapewnianiu odpowiednich warunków dla ich bytowania.

Czyniono też starania, by populacje bobrów wzmocnić w innych obszarach naszego regionu. W 1961 roku naturalną populację występującą nad Pasłęką zasiliło czterema bobrami z populacji woroneskiej, odłowionymi w likwidowanym rezerwacie w Oliwie. Dwa lata później pisano w publikacji *Chrońmy przyrodę i jej zasoby*, że „na terenie rezerwatów [nad rzeką Pasłęką] obecnie żyje ponad 90 bobrów. W ostatnim okresie stwierdzono niszczenie bobrów i ich żeremi przez kłusowników, dlatego też tą drogą apelujemy do społeczeństwa o przyjsie z pomocą władzom ochrony przyrody w celu otoczenia bobrów opieką na naszym terenie”²⁶. To właśnie dla ochrony bobrów w 1970 roku powołany został kolejny rezerwat pod nazwą „Ostoja bobrów na rzece Pasłęce”.

Bobry w województwie warmińsko-mazurskim w czasach obecnych

Z biegiem lat okazało się, iż bobry zadomowiły się na Warmii i Mazurach wyjątkowo dobrze. Z różnych opracowań wiemy, iż szybko się rozrastały w kolejne liczne bobrze rodziny. W opracowaniu Zakładu Ornitologii PAN czytamy: „Obecnie [2003 r.] bóbr na terenie rezerwatu jest bardzo liczny ssakiem. Podczas prac terenowych stwierdzono 118 stanowisk rodzinnych z czynnymi norami lub żeremiami. Bobry żyjące na tym obszarze zamieszkują głównie nory – 96 rodzin (w jednym przypadku stwierdzono norożeremie), tylko czasami budują żeremia – 8 rodzin. Na 13 stanowiskach nie zostały znalezione nory, jednak ślady pozostawione przez zwierzęta jednoznacznie wskazują na zajęte stanowiska”. Jak napisano w dalszej części opracowania bóbr zasiedla niemal cały rezerwat równomiernie, tylko w niektórych miejscach osiągając wyższe zagęszczenia. Jedynie w kilku miejscach bobra nie stwierdzono. Średnie zagęszczenie bobra w rezerwacie jest bardzo wysokie – jedna rodzina na 1,5 km rzeki²⁷.

²⁵ Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 23 stycznia 1958 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody, „Monitor Polski” 1958, nr 11, poz. 72.

²⁶ *Chrońmy przyrodę i jej zasoby. Przewodnik po wystawie objazdowej*, autorzy scenariusza i przewodnika J. Panfil, W. Radziwinowicz, Olsztyn 1963, s. 23.

²⁷ T. Mokwa i in., *Fauna ssaków (Mammalia) rezerwatu Ostoja Bobrów na rzece Pasłęce*, Gdańsk 2003, s. 18–19, maszynopis w posiadaniu autorek.

Ten, mający ponad 200 km długości, rezerwat jest bardzo interesujący i zróżnicowany pod względem krajobrazowym. Zawiera dzikie, przełomowe odcinki rzeki, ponadto odcinki nizinne, gdzie rzeka leniwie płynie między łąkami i torfowiskami (te odcinki zostały niestety zmeliorowane w latach 60. XX w.) oraz piękne, chronione przed nadmierną presją turystyczną jeziora. To właśnie dzięki bobrom wartość przyrodnicza opisywanego rezerwatu jest taka wysoka. Wznosząc tamy na ciekach wodnych zwierzęta te podnoszą poziom wód powierzchniowych, przez co poziom naświetlenia terenu jest większy, stwarzając tym samym bardzo dobre podłoże dla rozwoju roślinności wodnej. Dzięki rozwojowi roślinności koryto rzeczne stabilizuje się, działa też jako filtr i zbiornik osadów docierających z sąsiednich ekosystemów. Spowolnienie przepływu wód sprzyja rozwojowi wielu gatunków bezkręgowców wodnych, które stanowią pożywienie dla licznych ryb, płazów, gadów i ptaków²⁸.

Dokładna ocena liczebności bobra na rzece Pasłęce jest niezwykle trudna. Ocenia się, że w polskich warunkach średnio rodzina bobrów wychowuje rocznie dwoje młodych. Śmiertelność młodych bobrów jest niewielka i może wynosić w pierwszych dniach życia około 15 %. Gdyby stosować ten prosty przelicznik, można by wnioskować, że w obrębie rezerwatu żyje co najmniej 480 bobrów ($118 \text{ stanowisk} \times 4 \text{ osobniki stanowiących rodzinę} = 472$). Liczba ta z pewnością jest wyższa, gdyż Pasłękę z pewnością zamieszkują także osobniki w drugim roku życia oraz osobniki trzecioroczne, które opuszczają rodzinne nory wiosną. Jednak w populacjach mocno zagęszczonych znacznie zmniejsza się liczba nowo urodzonych bobrów. W związku z tym wydaje się, że populację bobrów w obrębie rezerwatu można by ostrożnie oszacować na minimum 450–550 osobników.

W rezerwacie bobry bardzo rzadko budują tamy. Jedynie w górnym biegu rzeki, w kilku miejscach Pasłęka jest całkowicie przecięta tamami. Pozostałe znalezione tamy zbudowane zostały na ciekach lub rowach melioracyjnych doprowadzających wodę do rzeki. Nad Pasłęką bobry żyją głównie w norach, rzadziej w żeremiach, wyjątkowo w norożeremiach. Systemy nor są zazwyczaj bardzo rozległe, a jedna rodzina w obrębie swego terytorium może mieć kilka takich systemów nor oddalonych od siebie nawet na znaczną odległość. W wielu sytuacjach, szczególnie na terenach otwartych, stare systemy nor zapadają się, obniżając poziom gruntów (głównie łąk), które z czasem podmakają i stają się zabagnione. Sytuacja taka ma miejsce np. w pobliżu Gamerek Wielkich. Na terenach rolniczych nory mogą stanowić także pewne zagrożenie dla ludzi lub zwierząt gospodarskich, jednak negatywne skutki przebywania bobrów na Pasłęce są niewielkie. Kilkakrotnie zdarzyło się, że podczas prowadzenia prac terenowych stare nory zapadały się, a obserwator częściowo wpadał nogą do głębokiej dziury. Nory kopane na obszarach zadrzewionych lub leśnych są umocnione poprzez systemy korzeniowe drzew i stanowią znacznie mniejsze zagrożenie.

Odtworzenie populacji bobra w Polsce jest spektakularnym sukcesem. Niestety, wynikają też z tego konsekwencje, których nikt chyba nie przewidywał, kiedy

²⁸ P. Janiszewski, V. Hanzal, W. Misiukiewicz, *Problematyka gospodarowania populacją bobra europejskiego *Castor fiber* w Polsce*, w: *Łowiectwo w Polsce w XXI wieku – realia i oczekiwania*, t. 2, red. S. Gorczyca, Gdańsk-Olsztyn 2015, s. 183–185.

program reintrodukcji był inicjowany. Poziom szkód dokonywanych przez bobry jest obecnie tak wysoki, że koszt odszkodowań przewyższa sumę rekompensat wypłacanych przez Skarb Państwa za straty czynione przez wszystkie inne gatunki chronione (niedźwiedź, wilk, żubr). Nie ma, niestety, opracowanej dobrej strategii, jak należy prowadzić dalszą politykę gospodarowania tym gatunkiem²⁹.

Polski Związek Łowiecki nakłada na koła, na których terenie występują bobry, obowiązek ochrony, wspólnie z personelem Lasów Państwowych, wszystkich stanowisk bobrowych. „Ochrona ta jest konieczna, gdyż bobrami interesują się ludzie niemający na względzie ich dobra, a chcący zdobyć cenne futra bobrowe, lub pospolici wandale niszczący bobrowe żeremia. Jeżeli populacja bobrów będzie nadal wzrastać, być może bóbr wejdzie znów na listę zwierząt łownych”³⁰.

Dzięki ścisłej ochronie gatunkowej pogłowie bobrów w kraju wzrasta. Obecnie bobry w Polsce przekroczyły liczebność 68 000 sztuk, z czego na Warmii i Mazurach żyje ponad 10 000. W ostatnich latach ich populacja kształtowała się w woj. warmińsko-mazurskim następująco: 2006 rok – 5000, 2007 rok – 5500, 2008 rok – 6000, 2009 rok – 7000, 2010 rok – 7000, 2011 rok – 7500, 2012 rok – 7500, 2013 rok – 10 000, 2014 rok – 10 500 osobników³¹. Ślady ich bytowania bez trudu można zauważyć nad rzekami i jeziorami od Węgorzewa po Nidzicę, od dorzecza Drwęcy po Krutyńnię i Elk.

Podsumowanie

Historia bobrów na naszych terenach zatoczyła koło. Kiedyś tak liczne zwierzęta, z czasem ginące, aż prawie zupełnie wytrzebione, znowu chętnie osiedlają się tu, rozmnażają i cieszą swym przebywaniem w bliskiej symbiozie z człowiekiem. Niestety, szkody wyrządzone przez te zwierzęta są znaczne. W 2015 roku wypłacono rolnikom odszkodowania w wysokości około 2 mln złotych³².

Najświeższą relację z bytowania bobra, ale już w centrum Olsztyna, mamy z lutego 2016 roku. W jej świetle bobry nie próżnują i po swojemu porządkują Park Podzamcze przy samej olsztyńskiej starówce nieopodal olsztyńskiego zamku³³. Jaka będzie przyszłość tego zwierzęcia na Warmii i Mazurach? Czy w wyniku uznania bobra za szkodnika, myśliwi otrzymają zgodę na jego odstrzał? Czy będziemy – jak w czasach krzyżackich i biskupich – nosili futra z bobrzyczych skór, a ich mięso jadalni, jak smakołyk? To nam pokażą kolejne lata wzajemnego oddziaływania człowieka i bobra w środowisku przyrodniczym naszego kraju i regionu.

²⁹ H. Okarma, A. Tomek, op. cit., s. 270.

³⁰ M. Mazaraki, op. cit., s. 158–159.

³¹ P. Janiszewski, V. Hanzal, W. Misiukiewicz, op. cit., s. 189; informacja uzyskana z Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska w Olsztynie, 24 VIII 2015 r., pismo w posiadaniu autorek.

³² <http://olsztyn.wyborcza.pl/olsztyn/1,48726,19136445,bobry-wyrzadzily-milionowe-straty-na-warmii-i-mazurach.html#TRrelSST> (dostęp 1.03.2016 r.).

³³ <http://olsztyn.wyborcza.pl/olsztyn/1,48726,19597853,bobry-po-swojemu-porzadkuja-parku-podzamcze-zdjecia.html#ixzz41drqFqw4> (dostęp 1.03.2016 r.).

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Prywatne Rodziny Rudke i Sługockich

Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 23 stycznia 1958 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody, „Monitor Polski” 1958, nr 11, poz. 72.

Mokwa T. i in. 2003. *Fauna ssaków (Mammalia) rezerwatu Ostoja Bobrów na rzece Pasłęce*, maszynopis, Gdańsk.

Opracowania

Achremczyk S. 2010. *Historia Warmii i Mazur*, t. 1: *Pradzieje – 1772*, Wydawnictwo Elset, Olsztyn.

Dąbrowski S., Polkowski B., Wołos L. 1999. *Obszary chronione i pomniki przyrody województwa warmińsko-mazurskiego*, Wydawnictwo Urząd Wojewódzki, Wydział Ochrony Środowiska i Rolnictwa, Olsztyn.

Goetz J. 1948. *Łowiectwo na Pomorzu, La Chasse en Pomeranie*, wydane w roku jubileuszowym 25-lecia Polskiego Związku Łowieckiego 1923–1948, Nakładem Wojewódzkich Rad Łowieckich w Olsztynie, Sopotcie, Szczecinie i Toruniu, Toruń.

Hoffmann M. J. 2011. *Pradzieje ziem pruskich*, w: Lewandowska I. (red). *Dziedzictwo ziem pruskich. Dzieje i kultura Warmii i Mazur*, Wydawnictwo Elset, Olsztyn.

Janiszewski P., Hanzal V., Misiukiewicz W. 2015. *Problematyka gospodarowania populacją bobra europejskiego *Castor fiber* w Polsce*, w: Gorczyca S. (red.), *Łowiectwo w Polsce w XXI wieku – realia i oczekiwania*, t. 2, Wydawnictwo Mantis, Gdańsk–Olsztyn.

Karetko J., Dąbrowski S. 2006. *Zmiany populacji zwierząt na Warmii i Mazurach w ciągu wieków*, w: Łysiak W. (red). *Las w kulturze polskiej*, t. VII, Wydawnictwo Eco, Poznań.

Kryński A. 1991. *Z kart łowiectwa polskiego*, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.

Lewandowska I., Szkamruk S. 2015. *Otton Alfons (Otokar) Rudke 1902–1993. Początki powojennego leśnictwa, łowiectwa i bobrownictwa na Warmii*, Wydawnictwo Warmia i Mazury w Europie, Olsztyn.

Mazaraki M. 1993. *Łowiectwo w Polsce*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków.

Okarma H., Tomek A. 2008. *Bóbr europejski (*Castor fiber*) Gatunek chroniony*, w: *Łowiectwo*, Wydawnictwo Edukacyjno-Naukowe H2O, Kraków.

Panfil J. 1985. *Pojezierze Mazurskie*, Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa.

Panfil J., Radziwinowicz W. 1963. *Chrońmy przyrodę i jej zasoby. Przewodnik po wystawie objazdowej*, Wydawnictwo Muzeum Mazurskie, Olsztyn.

STRESZCZENIE

Artykuł omawia wzajemne oddziaływania przyrodnicze i środowiskowe ludzi i bobrów na terenie ziem pruskich (Warmii i Mazur) od czasów najdawniejszych po współczesność. Charakteryzuje środowisko bytowania bobra, który należy do grupy największych gryzoni Eurazji. Bardzo ważną rolę w tworzeniu i zarządzaniu rezerwatem bobrowym na rzece Pasłęce po II wojnie światowej odegrał nadleśniczy z podolsztyńskich Kudyp – Otokar Rudke. Dokumenty przekazane przez jego spadkobierców, a także znalezione w Archiwum Dyrekcji Lasów Państwowych oraz Instytucie Pamięci Narodowej, pozwoliły na zaprezentowanie biografii tej nietuzinkowej postaci i jej roli w ochronie bobrów. Zakończenie artykułu wskazuje na obecny stan liczebny bobrów w województwie warmińsko-mazurskim i szkody wynikające z ich bytowania. Tekst ten może być wykorzystany do badań komparatystycznych w innych regionach Polski i Europy.

Słowa kluczowe: Warmia i Mazury, przyroda, bobry, leśnictwo.

SUMMARY

The article discusses the natural and environmental relationships between people and beavers in the former Prussia (present Warmia and Masuria) from the earliest periods to the present day. It characterises the natural habitat of the beaver which belongs to the largest rodents of Eurasia. Otokar Rudke – the forest district manager from Kudypy near Olsztyn – played a very important role in the development and management of the beaver reserve on the Pasłęka river after the World War II. The documents handed over by his heirs as well as those found in the archives of the Directorate of State Forests and the Institute of National Remembrance, allowed to present this outstanding personality's biography and his role in the protection of beavers. The end of the article points out the current number of beavers in Warmia and Masuria region and damages resulting from their existence. This text can be used for comparative studies in other Polish regions and Europe.

Keywords: Warmia and Masuria, nature, beavers, forestry.

Janusz Lisowski*
Andrzej Borusiewicz**
Jolanta Puczel***

PORÓWNANIE PŁONOWANIA SZEŚCIU WYBRANYCH ODMIAN PSZENŻYTA OZIMEGO W TRZECH KOLEJNYCH OKRESACH WEGETACYJNYCH W WARUNKACH PODLASIA

COMPARISON OF YIELD SIX SELECTED VARIETIES OF WINTER TRITICALE THREE CONSECUTIVE GROWING SEASONS UNDER PODLASIE

Wprowadzenie

Pszenżyto (*x Triticosecale Wittm*) jest syntetycznym mieszańcem międzyrodzajowym pszenicy z żytem. W warunkach naturalnych takie mieszańce nie występują. Cechy morfologiczne roślin pszenżyta bezpośredni związek wykazują z formą genetyczną, czyli z cechami gatunków pszenicy i żyta użytymi do krzyżowania¹. Pierwsze formy uprawne pszenżyta ozimego zostały wyhodowane na Węgrzech w 1986 roku. Generalnie na świecie dominują odmiany jare, ale w Europie i Polsce odmiany ozime². W Polsce pierwszą odmianę pszenżyta ozimego wpisano do rejestru w 1982 r. Na terenie Polski pszenżyto ozime jako nowy gatunek zboża został szybko wprowadzony do uprawy ze względu na duży areal gleb słabych, przy jednoczesnym znacznym zmniejszeniu powierzchni uprawy żyta³.

Ze względu na duży potencjał plonowania oraz wysoką wartość pokarmową pszenżyto ozime staje się coraz bardziej konkurencyjne w stosunku do innych zbóż. Nic dziwnego że, firmy hodowlano-nasienne od kilku lat prowadzą intensywne badania nad uzyskaniem nowych odmian. Stan hodowli pszenżyta ozimego jest jednym z najkorzystniejszych ze wszystkich zbóż uprawianych w Polsce. W rejestrze na 2015 rok znajdowało się na Liście Odmian Zalecanych 21 odmian pszenżyta ozimego, czyli 50% odmian figurujących w Krajowym Rejestrze.

* dr inż., adiunkt w Wydziale Rolniczo-Ekonomicznym Wyższej Szkoły Agrobiznesu w Łomży.

** dr inż., prorektor w Wyższej Szkole Agrobiznesu w Łomży.

*** mgr inż., kierownik Działu Doświadczeń Stacji Doświadczalnej Oceny Odmian w Krzyżewie.

¹ B. Jaśkiewicz, *Regionalne zróżnicowanie produkcji pszenżyta w Polsce*, „Raporty PIB”, 2006, s. 3, 101–111.

² W. Szempliński (red.), *Rośliny rolnicze*, Olsztyn, 2012, s. 86–88

³ J. Starczewski (red.), *Uprawa roli i roślin*, cz. II, Siedlce, 2008, s. 29–65.

Od kilku lat do rejestru wprowadzono nowe odmiany pszenżyta ozimego o skróconym źdźble, które jest bardziej odporne na wyleganie⁴.

Wśród rolników pszenżyto ozime cieszy się coraz większą popularnością. Według rocznika statystycznego rolnictwa z 2015 roku pszenżyto ozime od 2010 roku pod względem powierzchni uprawy zajmuje drugie miejsce zaraz po pszenicy z wyjątkiem 2011 roku, w którym wystąpiły niekorzystne warunki w klimatyczne w okresie zimowym. Z oceny przeprowadzonej w listopadzie 2015 roku przez GUS, wynika, że pod zbiory 2016 roku w Polsce zasiano ogółem 4,4 mln ha zbóż ozimych, z czego pszenicy ozimej 1,9 mln ha, a pszenżyta ozimego 1,1 mln ha, co stanowi 25% upraw zbóż ozimych.

Tabela 1

Powierzchnia zasiewu i plon z jednego ha pszenżyta ozimego w Polsce w latach 2005–2013

2005		2010		2011		2012		2013	
Pow. w [tys. ha]	Plon [dt·ha ⁻¹]	Pow. w [tys. ha]	Plon [dt·ha ⁻¹]	Pow. w [tys. ha]	Plon [dt·ha ⁻¹]	Pow. w [tys. ha]	Plon [dt·ha ⁻¹]	Pow. w [tys. ha]	Plon [dt·ha ⁻¹]
1070	32,7	1190	34,5	1156	33,4	820	33,8	1051	36,3

Opracowanie na podstawie GUS⁵

Pszenżyto ozime należy do roślin o dość dużych wymaganiach wodnych i silnie reaguje spadkiem plonu w latach o niedostatecznej ilości opadów w szczególności na glebach lekkich. Jak wykazały B. Jaśkiewicz i G. Kliza-Hańbrowicz⁶ pszenżyto ozime w stosunku do pszenicy oprócz wysokiego potencjału plonowania, charakteryzuje się wysoką wartością paszową oraz toleruje gorsze warunki glebowe. Również z badań L. Majchrzaka i współautorów⁷ wynika, że nie zawsze wyższe ceny skupu pszenicy ozimej rekompensują wyższe koszty ponoszone na ha uprawy tego gatunku w stosunku do uzyskiwanych cen za plon pszenżyta ozimego.

Celem niniejszych badań było porównanie plonowania sześciu odmian pszenżyta ozimego (Agostino, Borowik, Cerber, Cyrkon, Fredro, Mikado) w trzech okresach wegetacyjnych przy zastosowaniu dwóch poziomów agrotechnicznych.

⁴W. Koziara, K. Panasiewicz, H. Sulewska, R. Sobieszczański, *Wpływ wybranych czynników agrotechnicznych na plonowanie i wartość siewną ziarna pszenżyta ozimego odmiany Gniewko*, „Fragm. Agron”, 2015, 32(1), s. 73–81.

⁵*Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.

⁶B. Jaśkiewicz, G. Kliza-Hańbrowicz, *Uprawa i wykorzystanie pszenżyta na paszę*, IUNG-PIB Puławy 2008, „Instrukcja upowszech.” 145, ss. 68.

⁷L. Majchrzak, J. Pudółko, S. Spurtacz, *Oplacalność uprawy pszenicy ozimej i pszenżyta ozimego w warunkach produkcyjnych w latach 2005–2007*, „Fragm. Agron.” 2009, nr. 26(2), s. 81–88.

Lokalizacja i metodyka badań

Doświadczenie zostało przeprowadzone na terenie Zakładu Doświadczalnego Oceny Odmian w Marianowie (53°13'N 22°07'E), który podlega pod Centralny Ośrodek Badań Odmian Roślin Uprawnych – Stacja Doświadczalna Oceny Odmian w Krzyżewie. Doświadczenie ściśle, polowe założono metodą układu doświadczalnego – losowane bloki w trzech powtórzeniach. Doświadczenie było przeprowadzone na sześciu odmianach pszenżyta ozimego (Agostino, Borowik, Cerber, Cyrkon, Fredro, Mikado) w trzech okresach wegetacyjnych (2012–2014). W latach 2013 i 2014 pszenżyto ozime uprawiane było na klasie bonitacyjnej IV a a w roku 2012 na klasie bonitacyjnej IV b należące do kompleksu żyniego bardzo dobrego i żyniego dobrego. Charakterystykę gleby z trzech okresów wegetacyjnych przedstawia Tabela 2.

Tabela 2

Charakterystyka gleby oraz jej zasobności przeznaczonej pod uprawę pszenżyta ozimego w latach 2012–2014

Wyszczególnienie	2012	2013	2014
Kompleks glebowy	5	4	5
Klasa bonitacyjna gleby	IV b	IV a	IV a
Typ gleby	Brunatna właściwa	Brunatna właściwa	Brunatna właściwa
Rodzaj gleby	Glina lekka pylasta	Glina lekka pylasta	Glina lekka pylasta
Przedplon	Groch siewny	peluszką	peluszką
pH gleby	5,6	5,8	6,1
Zasobność gleby w			
– fosfor	7,5	18,4	24,2
– potas	10,6	13,3	15,4
– magnez	3,8	5,8	4,2

Opracowanie na podstawie danych ZDOO w Marianowie

Pierwszym czynnikiem doświadczenia były dwa poziomy agrotechniczne:

a₁ – przeciętny poziom agrotechniczny (ekstensywny), zapewniający zadowalające plony przy tradycyjnym sposobie uprawy, chemiczna ochrona ograniczała się do stosowania dwóch zabiegów fungicydowych – w fazie pełni krzewienia i na początku kłoszenia oraz herbicydów i insektycydów w razie stwierdzenia chorób lub szkodników.

a₂ – wysoki poziom agrotechniki (intensywny) różnił się od przeciętnego zwiększonym o 40 kg · ha⁻¹ nawożeniem azotem, stosowaniem nalistnych preparatów wieloskładnikowych, ochroną przed wyleganiem i zastosowaniem regulatora wzrostu.

Czynnikiem drugim doświadczenia było 6 odmian pszenżyta ozimego, które były uprawiane w sezonie wegetacyjnym 2012–2014.

Przedplonem pod pszenżyto ozime był w 2012 roku groch siewny, a w latach 2013 i 2014 groch pastewny. Po zbiorze przedplonu był wykonany zespół uprawek poźniowych, a następnie zespół uprawek przedśiewnych. Nawożenie mineralne i stosowanie pestycydów w uprawie pszenżyta ozimego w latach 2012–2014 przedstawiono w Tabeli 3.

Zbiór w poszczególnych latach wykonano w dniach 6–7 sierpień specjalnym kombajnem zbożowym przystosowanym do zbioru z poletek.

Tabela 3
Nawożenie mineralne i pestycydy stosowane w uprawie pszenżyta ozimego

Wyszczególnienie	Rok 2012	Rok 2013	Rok 2014
Nawożenie mineralne N na poziomie a_1 w $[kg \cdot ha^{-1}]$	90	100	92
Nawożenie mineralne N na poziomie a_2 w $[kg \cdot ha^{-1}]$	130	140	132
Nawożenie mineralne P_2O_5 na poziomie w $[kg \cdot ha^{-1}]$	40	40	40
Nawożenie mineralne K_2O na poziomie w $[kg \cdot ha^{-1}]$	60	60	60
Nawożenie nalistne w $[l \cdot ha^{-1}]$	Basfoliar 36 Ekstra 2 x 10 l	Kristalon 2x1,5 l	Basfoliar 36 3 x 12 l
Insektycydy $[l \cdot ha^{-1}]$	Decis 2,5 EC – 0,5 l		Sumi Alpha 050 EC – 0,2 l
Herbicydy dawka $[l \cdot ha^{-1}]$	Huzar 387 OD – 1 l	Huzar Activ OD-1l Glean 75 WG 25g	Komplet 560 S.C. – 0,5 l.
Fungicydy dawka $[l \cdot ha^{-1}]$	Alert 375 SC – 1 l Artea 330 EC – 0,5	Wirtuoz SC – 1,0 l Artea 330 EC – 0,5 l	Reveller 280 S.C. – 1l Falkon 460EC – 0,6 l
Antywylegacz poziom a_2 $[l \cdot ha^{-1}]$	Cerone 480 SL – 1 l	Stabilan 750 SL – 1,75 l	Stabilan 750 SL – 1,5 l

Opracowanie na podstawie danych ZDOO w Marianowie

Wyniki i dyskusja

Warunki klimatyczne dla pszenżyta ozimego w ciągu trzech okresów wegetacyjnych najkorzystniejsze okazały się w 2014 roku. W ciągu trzech lat badań średnia temperatura powietrza wahała się od 7,2° C. w roku 2013 do 9,3° C. w 2014 roku (Wykres 1). Suma opadów rocznych była największa w 2014 roku, a najmniejsza w 2013 roku i wynosiły odpowiednio 588,2 mm i 506,4 mm. (Tabela 4).

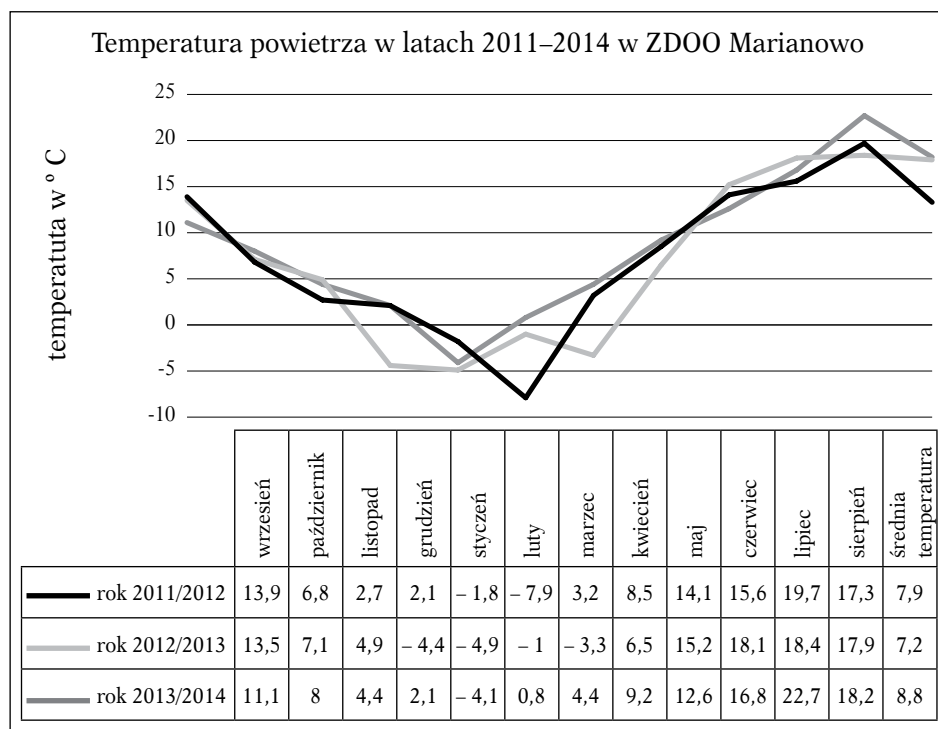
W pierwszym roku badań warunki pogodowe jesienią 2011 nie były sprzyjające. W miesiącu wrześniu i październiku spadło tylko 45,3 mm deszczu. Niekorzystnymi miesiącami dla uprawy pszenżyta ozimego była druga połowa maja,

cały czerwiec i lipiec 2012 roku z powodu dużych i częstych opadów deszczu połączonych z gwałtownymi burzami i silnym wiatrem. W ciągu trzech miesięcy spadło 267,6 mm deszczu, tj. 48% opadów całorocznych. Ta ilość opadów utrudniała wykonanie terminowych zabiegów agrotechnicznych i wpłynęła na dorodność i jakość ziarna.

Drugi rok badań był okresem najbardziej niekorzystnym na plon pszenżyta ozimego w trzyletnim okresie badań. W 2013 roku w pierwszej dekadzie kwietnia na obszarze Stacji Doświadczalnej w Marianowie zalegała jeszcze pokrywa śnieżna, która znacznie opóźniła termin rozpoczęcia wegetacji. Średnia temperatura powietrza w marcu wynosiła $-3,3^{\circ}\text{C}$, a w kwietniu tylko $6,5^{\circ}\text{C}$, co spowodowało opóźnienie tempa wzrostu i rozwoju. W kolejnych miesiącach temperatura powietrza wahała się na poziomie od $15,2^{\circ}\text{C}$ do $17,9^{\circ}\text{C}$ i była optymalna dla dalszego przebiegu wegetacji.

Wykres 1

Temperatura w latach wrzesień 2011 – sierpień 2014 w stacji meteorologicznej Marianowo

Opracowane na podstawie danych ZDOO Marianowo

Sprzyjające warunki klimatyczne w 2014 roku w odróżnieniu do dwóch poprzednich okresów wegetacyjnych były przyczyną zadawalającej wielkości plonu.

Również autorzy M. Alaru⁸ i in. oraz D. Buraczyńska i F. Ceglarek⁹ wykazali, że opady atmosferyczne i temperatura mają istotny wpływ na plonowanie pszenżyta ozimego. Rozkład opadów atmosferycznych w 2014 roku był dość korzystny, a w szczególności w miesiącach kwiecień–sierpień gdzie średnia ilość miesięczna opadu atmosferycznego wynosiła 54,5 mm. i w porównaniu do średniej z tych samych miesięcy była mniejsza o 2,7 mm.

Największe wymagania wodne dla pszenżyta ozimego występują od fazy krzewienia według skali BBCH 20–29 aż do fazy kłoszenia 50–59, a najmniejsze w fazie dojrzewania 80–89. Niedobór wody w początkowych fazach rozwoju roślin przyczynia się do przyhamowania wzrostu, a w późniejszych fazach do ich przyspieszenia i w konsekwencji ograniczania rozwoju roślin¹⁰.

Średni plon sześciu odmian pszenżyta ozimego przy poziomie agrotechnicznym a_2 zdecydowanie był wyższy w każdym roku badań od plonu na poziomie agrotechnicznym a_1 . Średni plon pszenżyta ozimego na poziomie agrotechnicznym a_1 w 2014 roku wyniósł 92,4 dt·ha⁻¹ i był większy w stosunku do plonu w latach 2012 i 2013 odpowiednio o 15,8 dt·ha⁻¹ i 20,8 dt·ha⁻¹. Wzrost plonowania pszenżyta ozimego przy poziomie agrotechnicznym a_2 potwierdza również B. Jaśkiewicz¹¹ oraz A. Sułek¹², że nawożenie azotem jest jednym z podstawowych czynników plonotwórczych pszenżyta ozimego, choć nie jedynym. Przy zastosowaniu poziomu agrotechnicznego a_2 średni plon pszenżyta ozimego w 2014 roku wynosił 108,4 dt·ha⁻¹ i był większy w stosunku do lat 2012 i 2013 odpowiednio o 20,3 dt·ha⁻¹ i 23,4 dt·ha⁻¹.

Tabela 4

Opady atmosferyczne w latach 2012–2014 w stacji meteorologicznej Marianowo

miesiąc	Opady [mm]			Opady z lat 1983–2014 [mm]
	2011/2012	2012/2013	2013/2014	
wrzesień	23,5	15,4	149,6	55,1
październik	21,8	41,7	12,3	32,6
listopad	12,2	41,6	33,7	35,6
grudzień	28,5	30,6	20,3	34,0
styczeń	49,7	33,4	39,7	29,4

⁸ M. Alaru, Ü. Laur, V. Eremeev, E. Reintam, A. Selge, M. Noormets, *Winter triticale yield formation and quality affected by N rate, timing and splitting*, „Agric. Food Sci.” 2009 r. nr 18: 76–90.

⁹ D. Buraczyńska, F. Ceglarek, *Plonowanie pszenżyta ozimego w zależności od przedplonu*, „Fragmenta Agronomica”, 2009, nr 26(1), s. 9–18.

¹⁰ L. Majchrzak, J. Pudelko, S. Spurtacz, *Oplacalność uprawy pszenicy ozimej i pszenżyta ozimego w warunkach produkcyjnych w latach 2005–2007*, „Fragm. Agron.” 2009, nr 26(2), s. 81–88.

¹¹ B. Jaśkiewicz, *Wpływ gęstości siewu i nawożenia azotem na plonowanie pszenżyta ozimego odmiany Fidelio*, „Acta Agrophys.” 2008, nr 12(2), s. 381–393.

¹² A. Sułek, G. Podolska, D. Leszczyńska, K. Noworolnik, *Reakcja zbóż na nawożenie azotem*, „Studia i Raporty” IUNG-PIB, 2007, nr 9, s. 29–36.

miesiąc	Opady [mm]			Opady z lat 1983–2014 [mm]
	2011/2012	2012/2013	2013/2014	
luty	22,9	26,8	25,2	24,3
marzec	19,5	18,5	35,0	30,5
kwiecień	44,6	45,8	37,2	32,6
maj	61,0	82,0	42,1	50,4
czerwiec	105,5	82,9	74,1	66,1
lipiec	101,1	20,1	55,7	73,9
sierpień	67,8	67,6	63,3	63,2
Σ opadów	558,1	506,4	588,2	527,7

Opracowane na podstawie danych ZDOO Marianowo

Najniżej plonującą odmianą pszenżyta ozimego w latach 2012-2014 na poziomie agrotechnicznym a_1 była odmiana Cerber, której plon w 2013 roku wyniósł $60,8 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$.

Tabela 5
*Plonowanie sześciu odmian pszenżyta ozimego w latach 2012–2014
w ZDOO Mariamowo [$\text{dt} \cdot \text{ha}^{-1}$]*

odmiana	2012		2013		2014	
	Poziom a_1	Poziom a_2	Poziom a_1	Poziom a_2	Poziom a_1	Poziom a_2
Agostino	71,0	84,2	82,7	87,4	101,2	109,2
Borowik	82,3	91,6	78,4	93,9	96,0	111,5
Cerber	70,2	80,7	60,8	76,7	92,8	105,2
Cyrkon	72,4	91,7	65,1	75,1	86,9	112,2
Fredro	79,6	88,2	78,3	88,3	95,7	106,7
Mikado	84,3	92,1	64,3	88,7	81,6	105,4
Plon średni	76,6	88,1	71,6	85,0	92,4	108,4

Opracowanie na podstawie danych ZDOO Marianowo

Najwyżej plonującą odmianą pszenżyta ozimego na tym samym poziomie agrotechnicznym była odmiana Agostino, której plon w 2014 roku wyniósł $101,2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. Najniżej plonującą odmianą pszenżyta ozimego w tym samym okresie badań przy zastosowaniu poziomu agrotechnicznego a_2 była odmiana Cyrkon, której plon w 2013 roku wyniósł $75,1 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. W 2014 roku na poziomie agrotechnicznym a_2 odmiana pszenżyta ozimego Cyrkon plonowała na poziomie $112,2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. Różnicę plonu w wysokości $37,1 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ można jedynie doszukiwać się w rozkładzie

i ilości opadów atmosferycznych oraz temperaturą powietrza panującą w okresie wegetacji. W 2014 roku na poziomie agrotechnicznym a_1 średni plon pszenżyta ozimego wynoszący $92,4 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ był wyższy od średniego plonu w latach 2012 i 2013 odpowiednio o 4,6% i 8% przy zastosowaniu poziomu agrotechnicznego a_2 . Również w doświadczeniach przeprowadzonych przez H. Bujaka¹³ i współautorów stwierdzono, że występuje istotne zróżnicowanie plonowania odmian pszenżyta ozimego w warunkach standardowej i intensywnej agrotechniki.

Wnioski

1. W przeprowadzonym trzyletnim doświadczeniu wystąpiły różnice w plonowaniu pszenżyta ozimego w każdym roku pomiędzy poziomem agrotechnicznego a_1 , a poziomem agrotechnicznym a_2 .
2. Odmiana pszenżyta ozimego Cerber była najniżej plonującą odmianą przy zastosowaniu poziomu agrotechnicznego a_1 uzyskując plon w 2012 roku $70,2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$.
3. Odmiana pszenżyta ozimego Agostino była najwyżej plonującą odmianą przy zastosowaniu poziomu agrotechnicznego a_1 uzyskując plon w 2014 roku $101,2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$.
4. Odmiana Cyrkon była najniżej plonującą odmianą pszenżyta ozimego przy zastosowaniu poziomu agrotechnicznego a_2 . W 2013 roku plon wyniósł $75,1 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ a rok później ta sama odmiana dała plon w wysokości $112,2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$.

STRESZCZENIE

W pracy porównano plonowanie sześciu odmian pszenżyta ozimego na dwóch poziomach agrotechnicznych a_1 i a_2 . Na poziomie a_1 stosowano podstawowe nawożenie mineralne uwzględniające przedplon i rodzaj gleby. Na poziomie a_2 zwiększano nawożenie azotowe mineralne o $40 \text{ kg} \cdot \text{ha}^{-1}$ z zastosowaniem nalistnych nawozów wieloskładnikowych i ochroną przed wyleganiem. W obu przypadkach w razie potrzeby stosowano środki chemiczne na insektycydy i fungicydy. Zbiór wykonano w fazie dojrzałości pełnej według skali BBCH 89. Najwyższy plon pszenżyta ozimego uzyskano w roku 2014. Średni plon pszenżyta ozimego na poziomie agrotechnicznym a_1 w roku 2014 wyniósł $92,4 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ i był większy w stosunku do plonu w roku 2012 i 2013 odpowiednio o 17% i 25%. Przy zastosowaniu poziomu agrotechnicznego a_2 średni plon pszenżyta ozimego w 2014 roku wynosił $108,4 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ i był większy w stosunku do roku 2012 i 2013 odpowiednio o 19% i 22%.

¹³ H. Bujak, A. Tratwal, F. Walczak, *Zmienność plonowania i cech użytkowych odmian pszenżyta ozimego w Winnej Górze*, Ann. UMCS, Sect. E, „Agricultura” 2012, nr 67(3), s. 1–11.

Najniższy plon pszenżyta ozimego w trzech okresach wegetacyjnych na poziomie agrotechnicznym a_1 uzyskano z odmiany Cerber, a jej plon w 2013 roku wyniósł $60,8 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. Najwyższy plon pszenżyta ozimego na poziomie agrotechnicznym a_1 uzyskano z odmiany Agostino, której plon w 2014 roku wyniósł $101,2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. Na poziomie agrotechnicznym a_2 najniżej plonowała w ciągu trzech lata badań odmiana pszenżyta ozimego Cyrkon, a jej plon w 2013 roku wyniósł $75,1 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. W 2014 roku z tej samej odmiany pszenżyta ozimego uzyskano najwyższy plon w ciągu całego okresu prowadzenia badań. Jej plon na poziomie agrotechnicznym a_2 w 2014 roku wyniósł $112,2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. Plon pszenżyta ozimego odmiany Cyrkon w 2014 roku przy takiej samej agrotechnice był wyższy o $37,1 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ co stanowi 33,1% w stosunku do 2013 roku.

Słowa kluczowe: pszenżyto ozime, odmiany, nawożenie, plon

SUMMARY

The study compared yield of six cultivars of winter triticale on two levels agromomic a_1 and a_2 . At the level of a_1 applied the basic mineral fertilization taking into account forecrop and soil type. At the level of a_2 increased mineral nitrogen fertilization of $40 \text{ kg} \cdot \text{ha}^{-1}$ using foliar fertilizers and protection of incubation. In both cases, if desired, to chemical insecticides and fungicides. The collection was carried out in full maturity stage scale BBCH 89. The highest yield of winter triticale obtained in 2014. The average yield of winter triticale at the level of agricultural technology a_1 in 2014 amounted to $92.4 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ and was higher compared to the yield in 2012 and 2013, respectively, 17% and 25%. By applying the agro-technical a_2 average yield of winter triticale in 2014 amounted to $108.4 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ and was higher compared to the year 2012 and 2013 respectively 19% and 22%. The lowest yield of winter triticale in three growing seasons at the level of agricultural technology a_1 obtained from a variety of Cerberus, and its yield in 2013 amounted to $60.8 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. The highest yield of winter triticale at the level of agricultural technology a_1 obtained from a variety Agostino, whose yield in 2014 was $101.2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. At the level of agricultural technology a_1 yielded the lowest in over three years of research cultivar of winter triticale Zirconium and its yield in 2013 amounted to $75.1 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. In 2014, the same variety of winter triticale obtained the highest yield during the whole period of research. Its yield at the level of agricultural technology a_2 in 2014 amounted to $112.2 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$. The yield of winter triticale varieties Zirconium in 2014 with the same agricultural techniques was higher by $37.1 \text{ dt} \cdot \text{ha}^{-1}$ which is 33.1% compared to 2013.

Keywords: winter triticale, varieties, fertilization, yield.

OBCHODY TYSIĄCLECIA PAŃSTWA POLSKIEGO I MILLENIUM CHRZTU POLSKI W PRASIE REGIONALNEJ NA PRZYKŁADZIE PISMA: „SŁOWO NA WARMII I MAZURACH”

THE CELEBRATION OF THE MILLENNIUM OF THE POLISH STATE AND POLISH MILLENNIUM OF THE BAPTISM IN THE REGIONAL PRESS FOR EXAMPLE MAGAZINE: „SŁOWO NA WARMII I MAZURACH”

Przyczynkiem do podjęcia zagadnienia postawionego w tytule była przypadająca w 2016 roku 1050. rocznica Chrztu Polski, która nie tylko skłania do refleksji, ale przede wszystkim inspiruje do dalszych badań.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie sposobu prezentowania obchodów zarówno święta kościelnego, jak i państwowego w 1966 roku przez prasę regionalną, ukazującą się na obszarze ówczesnego woj. olsztyńskiego na przykładzie „Słowa na Warmii i Mazurach”.

Cezury czasowe publikacji przypadają na lata 1957–1966. Pierwsza data zbiega się z, ogłoszoną przez Prymasa Wyszyńskiego 3 maja 1957 roku, Wielką Nowenną, mającą przygotować Kościół w Polsce i polskich katolików do obchodów 1000-lecia chrześcijaństwa. Druga zaś przypada na rocznicę 1000-lecia przyjęcia chrztu przez Mieszka I.

Wyboru materiału źródłowego dokonano w sposób subiektywny, mając jednak na uwadze znaczenie dodatku dla mieszkańców Warmii i Mazur, zwłaszcza na płaszczyźnie integracji ludności rodzimej z napływową. „Słowo na Warmii i Mazurach” nie było samodzielnym periodykiem i stanowiło cotygodniowy dodatek do „Słowa Powszechnego”, wydawanego przez Stowarzyszenie PAX. Pierwszy numer ukazał się 20 grudnia 1952 roku. Redakcja dodatku przyjęła hasło „jeden jest lud polski”. W analizowanym okresie „Słowem na Warmii i Mazurach” kierował warszawski dziennikarz Leon Wernic i Władysław Gębik. Z redakcją współpracowali: Maria Sendrowska, Alojzy Śliwa, Tadeusz Stępowski, Wojciech Kętrzyński (wnuk), Michał Lengowski, Fryderyk Leyk, Teofil Ruczyński, Włodzimierz Wnuk, Maria Zientara-Malewska oraz Kazimierz Piekut¹. Do 1955 roku „Słowo na Warmii i Mazurach” było jedynym pismem

* dr, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ www.leksykonkultury.ceik.eu/index.php/S%C5%82owo_na_Warmii_i_Mazurach (dostęp: 20.10.2016).

przybliżającym czytelnikowi przeszłość regionu. Ostatni numer ukazał się w grudniu 1982 roku².

Analizie poddano wszystkie numery ukazujące się od maja 1957 roku do grudnia 1966 roku. Jako jednostkę badawczą wyznaczono tekst dziennikarski, bez uwzględnienia klasyfikacji gatunkowej. W celu usystematyzowania materiału źródłowego zaproponowano następujący klucz kategoryzacyjny: obchody państwowe i obchody kościelne. Na potrzeby niniejszego artykułu skonstruowano następujące hipotezy badawcze: przekaz medialny w analizowanym dodatku został zdominowany przez publikacje odnoszące się do wydarzeń państwowych, w związku z czym uroczystości religijne redakcja traktowała marginalnie. Pomiędzy regionalnego charakteru „Słowa na Warmii i Mazurach”, dominowały w nim teksty dziennikarskie, które w zdecydowanej większości odnosiły się do obchodów na szczeblu centralnym. Badania materiału źródłowego dokonano w oparciu o metody: ilościową i jakościową.

Uroczystości państwowe – Obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego

22 lutego 1958 roku Sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej podjął uchwałę w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, w której zaznaczył, że uroczystości uświetniające to wydarzenie będą odbywały się w latach 1960–1966³. Uroczyste obchody tej rocznicy eksponowały znaczenie Frontu Jedności Narodu, który symbolizował solidarność całego społeczeństwa nie tylko w kraju, ale także z rodakami mieszkającymi poza granicami. Miały także stanowić podwaliny pod dalszy rozwój Polski Ludowej.

Natomiast szczegółowe zasady dotyczące obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego zostały zawarte w Uchwale Komitetu Przygotowawczego Obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, zaakceptowanej przez Radę Państwa na posiedzeniu 12 lutego 1960 roku⁴.

W dokumencie tym przedstawiono kalendarium imprez i wydarzeń, które miały uświetniać rocznicę Tysiąclecia⁵.

² B. Łukaszewicz, *Prasa Olsztyna drugiej połowy XX stulecia*, w: *Olsztyn 1945–2005: kultura i nauka*, pod red. S. Achremczyka i W. Ogrodzińskiego, Olsztyn 2006, s. 552.

³ Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 25 lutego 1958 r. w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, „Monitor Polski” 1958, nr 16, poz. 98.

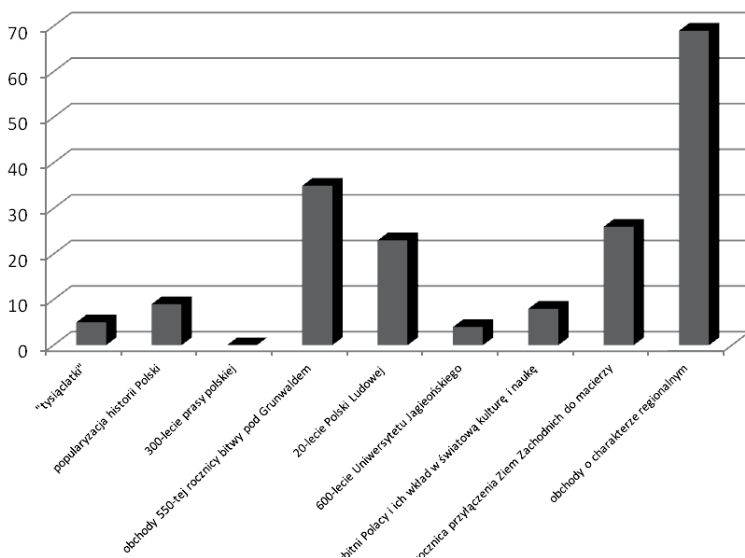
⁴ www.rcin.org.pl (dostęp: 1.10.2016).

⁵ Założenia ramowe programu Obchodów obejmowały 11 punktów: 1. budowa tysiąca szkół ze środków społecznych oraz wielki program zadrzewiania kraju; 2. rozszerzenie wiedzy narodu dotyczącej historii Polski począwszy od czasów najdawniejszych. Cele te miały zostać zrealizowane poprzez wydanie w masowym nakładzie publikacji popularno-naukowej przybliżającej dzieje państwa polskiego oraz wydanie *Biblioteczki Tysiąclecia*. Pokłosiem tych działań miało być także opracowanie przez Instytut Historii PAN wielotomowej *Historii Polski*, jak również przygotowanie *Historii Polski* w językach obcych dla czytelników zagranicznych. W tym punkcie uwagę koncentrowano nie tylko na popularyzacji historii politycznej czy gospodarczej, ale także upowszechnianiu kultury. Zwracano także szczególną uwagę na rolę środków masowego przekazu w upowszechnianiu dorobku kulturalnego, zwłaszcza w obliczu przypadającej w 1961 r. 300. rocznicy ukazania się pierwszego

W obrębie tej kategorii wyszczególniono następujące podkategorie, które będą bezpośrednio korespondowały z Uchwałą Komitetu Przygotowawczego: „tysiąclatki”, popularyzacja historii Polski, obchody 550. rocznicy bitwy pod Grunwaldem, 20-lecie Polski Ludowej, 600-lecie Uniwersytetu Jagiellońskiego, wybitni Polacy i ich wkład w światową kulturę i naukę, 20. rocznica przyłączenia Ziemi Zachodnich do macierzy, uroczystości o charakterze regionalnym.

Wykres 1

Liczba publikacji w dodatku „Słowo na Warmii i Mazurach” z podziałem na kategorie

Źródło: opracowanie własne

polskiego pisma periodycznego – „Merkuriusza Polskiego Ordynaryjnego”; 3. szczególne upamiętnienie rocznic następujących wydarzeń: „1000-lecie wstąpienia Polski na widowień dziejową”, 600-lecie Uniwersytetu Jagiellońskiego, rocznice związane z walką narodowowyzwoleńczą narodu polskiego oraz 20-lecie Polski Ludowej. Eksponowano również polską przeszłość Ziemi Odzyskanych i ich rolę w kształtowaniu się państwowości polskiej; 4. popularyzacja wyników badań w zakresie archeologii zwłaszcza w odniesieniu do ery wczesnopiastowskiej i okresu bezpośrednio poprzedzającego powstanie państwa polskiego; 5. organizacja uroczystości 550. rocznicy bitwy pod Grunwaldem, podczas której odsłonięty zostanie pomnik upamiętniający zwycięstwo Jagielly nad Zakonem Krzyżackim; 6. prezentacja wkładu Polski do kultury i nauki światowej. Obchody Tysiąclecia zainauguruje rok Chopinowski (1960 r.). Odwoływano się także do działalności naukowej Mikołaja Kopernika. Planowano wydanie jego dzieła, jak również odbudowę obiektów związanych z działalnością Kopernika we Fromborku; 7. przybliżanie społeczeństwu tradycji współpracy polskich patriotów i rosyjskich rewolucjonistów w oparciu o współpracę Instytutu Historii PAN i Instytutu Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR. Ukazanie wkładu narodu polskiego w walki wyzwolenie narodu amerykańskiego, francuskiego, Wiosnę Ludów, Komunę Paryską, Wielką Socjalistyczną Rewolucję Październikową; 8. organizacja uroczystości związanych z 20. rocznicą Polski Ludowej (1964 r.); 9. obchody 20. rocznicy wyzwolenia i przyłączenia do macierzy Ziemi Zachodnich z jednoczesnym promowaniem nierozzerwalności tych obszarów z Polską; 10. organizacji uroczystości o charakterze regionalnym i lokalnym; 11. organizacja sesji naukowej przez Polską Akademię Nauk podsumowującej stan badań nad problematyką Tysiąclecia (1966 r.), www.rcin.org.pl (dostęp: 1.10.2016).

Tysiąclatki

Pierwsza publikacja dotycząca budowy tysiąca szkół na Tysiąclecie Państwa Polskiego ukazała się w 1959 roku. W tekście tym przedrukowano odezwę Wojewódzkiego Komitetu Koordynacyjnego Społecznego Funduszu Budowy Szkół, kierowaną do mieszkańców województwa olsztyńskiego. Warto w tym miejscu zacytować fragment tego dokumentu: „[...] Spośród prawie 300 szkół, które w tym okresie musimy wybudować, społeczeństwo własnym wysiłkiem powinno wybudować przynajmniej 50. Już w tym roku rozpoczyna się budowa szkół – pomników w Siębarku, Ornecie, Dobrym Mieście, Piszcu i Olsztynie [...]”⁶. Natomiast Leon Wernic skoncentrował się na omówieniu trudności z jakimi borykało się polskie szkolnictwo na Warmii i Mazurach zarówno w okresie zaborów, jak i podczas II wojny światowej. Autor podkreślał, że w tych trudnych czasach polska szkoła była prawdziwą „fortecą” stawiającą czoła germanizacji. Jednocześnie publicysta odnosił się do trudnych warunków lokalowych polskiej oświaty w województwie olsztyńskim, przypominając, że szkoły pruskie podczas zaborów dysponowały okazałymi gmachami, które mogły imponować miejscowej ludności. Dlatego też autor analizowanego tu artykułu apelował do mieszkańców regionu, aby podjęli wszelkie starania zmierzające do realizacji tego przedsięwzięcia. Wernic odwoływał się jednocześnie do sukcesów na płaszczyźnie gospodarczej i handlowej, tłumacząc, że tym bardziej społeczeństwo powinno podejmować starania zmierzające ku poprawieniu warunków dla instytucji edukacyjnych i kulturalnych⁷. Problem „tysiąclatek” Leon Wernic podjął także w artykule zatytułowanym *Pierwszy dzwonek szkolny*, w którym ponownie apelował do mieszkańców krainy tysiąca jezior o włączenie się w trud rozwoju szkolnictwa, które pomoże wykształcić nowe pokolenie Polaków. Publicysta zwracał uwagę nie tylko na zadania edukacyjne szkoły, ale także wychowawcze, zwłaszcza w obliczu istniejących problemów wśród młodzieży, np. chuligaństwa i zbyt wygórowanych roszczeń względem pracodawców. Odnosił się także do skuteczności systemu edukacji, który jego zdaniem nie był doskonały, ponieważ kładł nacisk na upowszechnienie 7-klasowej szkoły podstawowej, natomiast pomijał kwestię liczby jej absolwentów⁸.

Ostatnie dwie publikacje, odnoszące się do analizowanego tu zagadnienia, miały charakter informacyjny. W pierwszym artykule zawiadamiano, że grono pedagogiczne w Działdowie wysunęło projekt, aby w ramach Obchodów Tysiąclecia wybudować dom nauczyciela. Projekt ten realizowano z wpłat działdowskich nauczycieli oraz przy wsparciu PPRN w Działdowie⁹. Natomiast w tekście *Szkoły Tysiąclecia* ogłaszano powstanie w województwie olsztyńskim powiatowych, miejskich i gromadzkich Komitetów Społecznego Funduszu Budowy Szkół¹⁰.

⁶ Wojewódzki Komitet Koordynacyjny Społecznego Funduszu Budowy Szkół, *Do społeczeństwa woj. olsztyńskiego*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1959, nr 6, s. 2.

⁷ L. Wernic, *Tysiąc szkół*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1959, nr 7, s. 1.

⁸ Idem, *Pierwszy dzwonek szkolny*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1959, nr 33, s. 1.

⁹ J. Bartnicki, *Millenium–Millenium*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1959, nr 18, s. 5.

¹⁰ KOP, *Szkoły Tysiąclecia*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1959, nr 18, s. 5.

Popularyzacja historii Polski

W odniesieniu do tej kategorii należy zaznaczyć, że publikacje traktujące o dziejach Państwa Polskiego pojawiały się wcześniej, niezależnie od ogłoszenia decyzji o uroczystych Obchodach Tysiąclecia. Analizując „Słowo na Warmii i Mazurach”, należy jednoznacznie stwierdzić, że zdecydowana większość publikacji odnosiła się do wydarzeń historycznych, marginalnie natomiast omawiano bieżące wydarzenia. W związku z powyższym, analizie poddano tylko te publikacje, które redakcja zamieszczała pod hasłem Tysiąclecia. W 1966 roku zainaugurowano cykl artykułów zatytułowanych *Na ziemiach Mieszka I i Bolesława Chrobrego*. Seria ta obejmowała 5 publikacji i odnosiła się do okresu wczesnopiastowskiego. Pierwszą poświęcono zarówno faktom historycznym, jak i legendom dotyczącym Kruszwicy¹¹. Warto zaznaczyć, że teksty ukazujące się w tej serii często dzielono na części i publikowano w dwóch numerach. Leon Wernic w kolejnym artykule poświęconym temu miastu przedstawił nie tylko jego dzieje, ale odniósł się także do czasów współczesnych. Publicysta ubolewał, że miejscowość tak znacząca dla historii Polski nie posiada domu kultury, kina czy hotelu. W omawianym tu artykule akcentowano ofiarność mieszkańców, którzy pomogli rozbudować szkołę podstawową, jak również przyczynili się do budowy stadionu i sali gimnastycznej¹². Kolejnym miastem, które zaprezentowano w ramach omawianego cyklu było Trzemeszno. Autor artykułu pokrótce przedstawił najważniejsze wydarzenia z dziejów miasta, rozpoczynając swą opowieść od X wieku, kiedy to przez pewien czas w grodzie tym spoczywały zwłoki św. Wojciecha. Współcześnie natomiast Wernic postulował zwiększenie roli Trzemeszna w województwie bydgoskim, nie tylko pod względem gospodarczym, ale i kulturalnym¹³. W ramach cyklu *Na ziemiach Mieszka I i Bolesława Chrobrego* przybliżono także informacje dotyczące pierwszej stolicy Polski – Gniezna. Uzupełnieniem publikacji była nie tylko fotografia przedstawiająca katedrę gnieźnieńską, ale równie infografika zawierająca kalendarium najważniejszych wydarzeń z dziejów grodu. Tekst ten niestety nie wyczerpuje zagadnień związanych z historią Gniezna i jego zabytków, ponieważ autor, kończąc rozważania na 1000 roku, przeniósł od razu czytelnika do okresu hitlerowskiej okupacji¹⁴. Natomiast w artykule *Ogniwo zwycięstwa* Leon Dwernicki przypominał fakty związane z bitwą pod Cedynią, którą stoczyła drużyna Mieszka I z margrabią Hodonem w 972 roku. Autor publikacji podkreślał znaczenie tej bitwy, określając ją jako „pierwsze ogniwo w łańcuchu zbrojnych starć polsko-niemieckich”¹⁵.

W 1966 roku opublikowano także dwa teksty popularyzujące dzieje państwa polskiego, które sygnowane były hasłem *Z kart Tysiąclecia*. Przybliżano m.in. za-

¹¹ L. Wernic, *Mare Polonorum pamięta piastowską Kruszwicę*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 9, s. 1.

¹² Idem, *Miasto z X i XX wieku*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 10, s. 1.

¹³ Idem, *Historia i dzień dzisiejszy Trzemeszna*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 11, s. 1, 3.

¹⁴ Idem, *Pierwsza stolica Polski*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 12, s. 1.

¹⁵ L. Dwernicki, *Ogniwo zwycięstwa*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 26, s. 1.

gadnienia związane z chrystianizacją ziemi lubawskiej¹⁶ czy też oblężeniem tego miasta przez wojsko Władysława Jagieły w 1410 roku¹⁷.

Obchody 550. rocznicy bitwy pod Grunwaldem

Analiza materiału źródłowego pozwala jednoznacznie stwierdzić, że rocznica bitwy pod Grunwaldem odnotowywana była w „Słowie na Warmii i Mazurach” co roku, niezależnie od Obchodów Tysiąclecia. Natomiast w 1960 roku w sposób szczególnie publiczności odnosili się do tego zagadnienia, ponieważ jak, już wcześniej wspomniano, okrążyła, 550. rocznica zwycięstwa nad Zakonem Krzyżackim wpisana została do centralnych obchodów Tysiąclecia. Wydarzeniu temu, w analizowanym periodyku, poświęcono dużo uwagi. Tylko w 1960 roku opublikowano 34 teksty, które w całości odnosiły się do zwycięstwa Jagieły pod Grunwaldem. W zdecydowanej większości wypowiedzi dziennikarskie miały charakter czysto informacyjny, których celem było zapoznanie czytelnika z faktami związanymi z bitwą grunwaldzką¹⁸ czy też donosiły o najnowszych odkryciach archeologicznych, które wzbogacały dotychczasowy stan wiedzy¹⁹. Publicyści podkreślali rangę tego wydarzenia zarówno w chwili obchodów, jak i wcześniej, kiedy Polska była pod zaborami. Przypominali wydarzenia związane z 500. rocznicą bitwy, którą obchodzili mieszkańcy nawet najmniejszych wiosek w Małopolsce²⁰. Jednocześnie podkreślano, że centralne obchody 500. rocznicy odbyły się w Krakowie w 1910 roku, podczas których osłonięto pomnik Władysława Jagieły ofiarowany przez Ignacego J. Paderewskiego²¹. Publicyści na bieżąco informowali o wydarzeniach, które towarzyszyły uroczystym obchodom tej rocznicy: Wystawa Grunwaldzka, zorganizowana w Wyższej Szkole Rolniczej w Olsztynie przez Komitet Grunwaldzki i Bibliotekę Główną²², wystawa w Muzeum Morskim w Olsztynie, poświęcona twórczości artystycznej związanej z bitwą, zorganizowana przez Muzeum Narodowe w Warszawie i Muzeum Olsztyńskie²³. Z okazji rocznicy bitwy pod Grunwaldem odbył się zlot młodzieży²⁴ nie tylko z Polski, ale również z ZSRR, NRD i Czechosłowacji²⁵. W „Słowie na Warmii i Mazurach” opisywano wygląd obozowiska dla młodzieży oraz przybliżano program zlotu. Obok uroczystości tematycznych zapowiadano szereg spotkań, np. młodzieży pracującej miast i wsi z młodzieżą studiującą czy członków brygad pracy socjali-

¹⁶ T. Ruczyński, *Chryścianizacja ziemi lubawskiej*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 30, s. 3.

¹⁷ T. Ruczyński, *Gdy Władysław Jagiełło szturmował Lubawę*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 33, s. 2.

¹⁸ L. Dwernicki, *Tędy maszerowali rycerze Jagiełły*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 27, s. 8.

¹⁹ J. Ester, *Śladami grunwaldzkiej bitwy*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 8, s. 4.

²⁰ T. Ruczyński, *Zbliża się dzień Wielkiej Rocznic*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 21, s. 3.

²¹ J. Kobyłański, *Jak obchodził Kraków 500 – rocznicę Grunwaldu*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 3.

²² T. Oracki, *Wystawa Grunwaldzka*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 22, s. 1.

²³ kop., *„Grunwald w sztuce”*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 8.

²⁴ (R), *Młodzież i Grunwald*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 24, s. 4.

²⁵ Z. Mor, *Zlot Grunwaldzki*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 26, s. 4.

stycznej z przedstawicielami kierownictwa partii²⁶. 28. numer dodatku „Słowo na Warmii i Mazurach” w całości dedykowano uroczystościom grunwaldzkim, łącznie 20 tekstów dziennikarskich. Gros artykułów, tak jak i w poprzednich numerach, poświęcono omówieniu przebiegu tej największej bitwy średniowiecza²⁷. Przybliżano także trasę przemarszu wojsk Jagiełły przez terytorium Warmii i Mazur²⁸, opisywano przygotowania strony polskiej i litewskiej do decydującego starcia z Krzyżakami²⁹. Wyjaśniano także genezę wojny polsko-krzyżackiej, akcentując ekspansywną politykę zakonu, który pod hasłem chrystianizacji napadał na ościenne państwa, które podbijał i grabił³⁰. W tym okolicznościowym numerze publikowano nie tylko teksty dziennikarskie, ale również fotografie i ryciny przedstawiające rycerzy polskich i krzyżackich. Ponadto, zamieszczano wiersze okolicznościowe sławiące zwycięstwo Jagiełły: *Kurzętnik*³¹, *Krzyże Grunwaldu*³². Oczywiście pojawiały się także publikacje mające charakter propagandowy. Przede wszystkim rocznica grunwaldzka stawiała się przyczynkiem do podejmowania tematów związanych z zaborami i polityką germanizacyjną realizowaną na terytorium Warmii i Mazur. Publicyści podkreślali niezłomność chłopów warmińskich i mazurskich, którzy walczyli o polską mowę i polską szkołę, nie zwracając uwagi na represje ze strony zaborcy. Zdaniem Leona Wernica wzniesiony na polu grunwaldzkim 300-metrowej wysokości pomnik zwycięstwa wolności symbolizuje nie tylko zwycięstwo Jagiełły, ale również triumf ludności tych ziem, która nie tylko zdobyła te terytoria, ale także je utrzymała³³. Pomnik zwycięstwa zestawiano z głazem Mistrza Ulricha von Jungingena, który ufundowały władze pruskie w 1901 roku, na którym wykuto napis: „W walce o niemieckie istnienie i niemieckie prawo zmarł tutaj Wielki Mistrz Ulrich von Jungingen dnia 15 lipca 1410 r. śmiercią bohatera”³⁴.

Język propagandy towarzyszył także publikacjom zdającym sprawozdanie z oficjalnych uroczystości na polach grunwaldzkich, które odbyły się 17 lipca 1960 roku. Leon Wernic w następujący sposób relacjonował to wydarzenie: „[...] Uroczystość miała charakter wybitnie pokojowy, pozbawiony szowinizmu. Mimo woli narzucało się porównanie, jakże wielka istnieje różnica w wyrażaniu czci dla obrońców naszych ziem z buńczuczными, krzykliwymi i pełnymi teutońskiej furii i teatralnych gestów mowami podczas „uroczystości”, w czasie których kanclerz Adenauer przywdziewa płaszcz krzyżacki, stanowiący dla narodów słowiańskich symbol zbrodni, rabunku

²⁶ Na Złot, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 27, s. 4.

²⁷ St. Rajpert, *Małe poprawki do wielkiej bitwy*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 4; M. Lengowski, „Krzyżacy”, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 3.

²⁸ T. R., *Władysław Jagiełło pod Kurzętnikiem*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 2; J. Chłosta, *Tu obozował Jagiełło*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 7; (J. C.), *Zniknęły jeziora*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 3; T. R., *Władysław Jagiełło pod Kurzętnikiem*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 2.

²⁹ (Bor), *Król Jagiełło w Puszczy Białowieskiej*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 8.

³⁰ J. Rogowski, *Podboje krzyżackie*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 2.

³¹ T. Ruczyński, *Kurzętnik*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 2.

³² W. Nanowski, *Krzyże Grunwaldu*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 3.

³³ L. Wernic, *Pomnik Zwycięstwa Wolności*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 1.

³⁴ (ester), *O głazie Jungingena*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 28, s. 7.

i uścisku [...]”³⁵. Uroczystości te stanowiły również pretekst do poruszania kwestii polskiej granicy zachodniej na Odrze i Nysie Łużyckiej. Podkreślano, że społeczeństwo Niemiec Zachodnich nie akceptuje powrotu do Polski ziem piastowskich³⁶.

20-lecie Polski Ludowej

Dwudziesto-leciu Polski Ludowej poświęcono 23 artykuły. Większość publikacji przypada na 1964 rok, natomiast jeszcze rok później dziennikarze odnosili się do tej rocznicy.

Andrzej Borowik, którego tekst inauguruje tę problematykę w „Słowie na Warmii i Mazurach” za największe osiągnięcie 20-lecia uznał hasło „Polska krajem ludzi kształcących się”. Jego zdaniem, nacisk na edukację i wychowanie młodego pokolenia zasadniczo zmieni stosunek społeczeństwa do pracy, jak i do drugiego człowieka. W opinii publicysty nawet „najmądrzejsze plany”, drogi sprzęt czy wynalazki nie wpłyną zasadniczo na sukces gospodarczy ojczyzny, jeżeli Polska nie będzie miała wykształconych obywateli³⁷. W innym artykule Borowik, jako największy sukces ostatnich 20 lat, wymienił wzrost liczby osób, które pogłębiają wiedzę na wyższych uczelniach, kursach, a także w procesie samokształcenia. Pozytywnie wypowiadał się także o nabyciu umiejętności planowania i to we wszystkich dziedzinach życia³⁸. Borowik podejmując temat edukacji postulował jednocześnie rozwój szkół stosujących eksperymentalne metody edukacyjne i wychowawcze. Podkreślał jednocześnie, że w roku szkolnym 1964/1965 w całym kraju zostaną wyłonione placówki wiodące, które będą mogły stosować nowoczesne sposoby kształcenia³⁹. W analizowanym dodatku koncentrowano się także na osiągnięciach technologicznych i kulturalnych, które stały się udziałem wsi. Do głównych osiągnięć zaliczano elektryfikację i dostępność nawozów sztucznych⁴⁰.

W odniesieniu do obchodów 20-lecia Polski Ludowej pojawiały się także publikacje o charakterze ideologicznym. Leon Wernic podkreślał, że wraz z momentem ogłoszenia Manifestu PKWN, 22 lipca 1944 roku, Polska wkroczyła na drogę rozwoju w sferze gospodarki, rolnictwa, techniki, oświaty i nowoczesnego budownictwa, który przekształcił państwo polskie z kraju rolniczego w kraj przemysłowo-rolniczy. Równoległe z tymi przeobrażeniami nastąpił rozwój społeczeństwa socjalistycznego. Zdaniem publicysty pozytywne zmiany stały się także udziałem województwa olsztyńskiego. Przede wszystkim nastąpiło scalenie polityczne, gospodarcze i kulturowe regionu z resztą kraju. Osiągnięcia 20-lecia Wernic podsumował następującymi słowami: „[...] Wkraczamy w drugie 20-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Dużo trudu mamy już za sobą. Odbudowaliśmy

³⁵ L. Wernic, *Wstęga biało-czerwona*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 29, s. 1.

³⁶ St. Rajpert, *Treść Grunwaldzkiego Złotu*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 29, s. 3.

³⁷ A. Borowik, *Do roboty*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 4, s. 1.

³⁸ Idem, *Na przedwiośniu*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 9, s. 1.

³⁹ Idem, *Rocznicowe rozmyślenia*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 32, s. 1.

⁴⁰ W. K., *Osiągnięcia dwudziestolecia*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 4, s. 3.

nasz wspólny dom – nasz kraj, ochroniliśmy go od wroga, wzmocniliśmy jego zasoby i stworzyliśmy taki warunki, że nie stoi on na pustkowiu, ale u wszystkich jego granic znajdują się wypróbowani przyjaciele – sąsiedzi, gwarantujący jego trwanie i całość. Są nimi kraje socjalistyczne”⁴¹. Zwracano uwagę na wzrost świadomości obywatelskiej mieszkańców regionu⁴².

600-lecie Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydarzenia związane z uczczeniem rocznicy powstania najstarszej uczelni w Polsce spotkały się z umiarkowanym zainteresowaniem publicystów „Słowa na Warmii i Mazurach”. Uroczystości tej poświęcono zaledwie cztery publikacje. Dziennikarze z uznaniem wypowiadali się na temat dzieła Kazimierza Wielkiego, informując jednocześnie, że 9–13 maja 1964 roku wszystkie instytucje edukacyjne i kulturalne przekażą uczelni wyrazy szacunku i uznania. Przybliżano historię uczelni, wymieniano nazwiska jej najwybitniejszych absolwentów. Odnoszono się również do trudnych lat okupacji, a zwłaszcza wymordowania przez hitlerowców kadry naukowej uniwersytetu⁴³. Teksty dziennikarskie wzbogacano infografiką przedstawiającą kalendarium imprez roku jubileuszowego UJ, jak również drukiem tekstu fundacyjnego Kazimierza Wielkiego.

Wybitni Polacy i ich wkład w światową kulturę i naukę

Analizując tę podkategorię należy zaznaczyć, że w publikacjach „Słowa na Warmii i Mazurach” nie odnotowano informacji, która przybliżałaby twórczość Fryderyka Chopina, pomimo faktu, że decyzją władz centralnych rok 1960 był rokiem chopinowskim. Uwagę skupiono tylko i wyłącznie na osobie Mikołaja Kopernika. Informowano czytelników o przygotowaniach do uczczenia 500. rocznicy urodzin wybitnego astronoma. Koncentrowały się one głównie na pracach konserwatorskich w katedrze we Fromborku. Szczegółowo przedstawiano kalendarium prac remontowych⁴⁴. Publicyści podkreślali, że fundusze przekazane na ten cel przez władze centralne były niewystarczające, dlatego też odnowienie wnętrza świątyni było możliwe tylko dzięki ofiarności parafian⁴⁵. W dodatku zwracano uwagę na jeszcze inny problem, a mianowicie – brak infrastruktury hotelowej i restauracyjnej, który był bardzo dotkliwy, zwłaszcza w obliczu rosnącej liczby turystów odwiedzających Frombork⁴⁶.

⁴¹ L. Wernic, *Nasz odbudowany dom*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 29, s. 1.

⁴² (w), *O dalszy gospodarczy i kulturalny rozwój regionu warmińsko-mazurskiego*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 14, s. 1.

⁴³ L. Wernic, *600-lecie Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 18, s. 1.

⁴⁴ J. Bohdański, *Rekonstrukcja wzgórza fromborskiego*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 25, s. 1–2.

⁴⁵ (kp), *Uroczystości we Fromborku*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 24, s. 1.

⁴⁶ L. Wernic, *Przed wielką uroczystością*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 7, s. 3.

20. rocznica przyłączenia Ziem Zachodnich do macierzy

20. rocznica przyłączenia Ziem Zachodnich do macierzy spotkała się z dużym zainteresowaniem redakcji „Słowa na Warmii i Mazurach”. Problematykę tę zainaugurowała Maria Zientara-Malewska, publikując cykl artykułów pod wspólnym tytułem *Pierwszy rok na wyzwolonej Warmii i Mazurach*⁴⁷, w którym autorka prezentowała swoje wspomnienia związane z wyzwoleniem krainy tysiąca jezior⁴⁸. Łącznie ukazało się 12 tekstów opatrzonych tym tytułem. Również Emilia Sukertowa-Biedrawina ogłosiła na łamach dodatku 2 teksty opatrzone wspólnym tytułem – Powrót, w których dzieliła się z czytelnikami wspomnieniami z jej powrotu z Warszawy na Warmię i Mazury⁴⁹. Gros artykułów poświęcono omówieniu wyzwalania miast województwa olsztyńskiego, z jednoczesnym akcentowaniem zasług wojsk radzieckich⁵⁰. Pojawiały się także publikacje, które poświęcono wydarzeniom mających na celu uświetnienie obchodów powrotu Ziem Zachodnich do Polski. Redakcja dodatku podkreślała, że Ziemie Zachodnie powróciły do Polski po setkach lat brutalnej polityki germanizacyjnej. Na poparcie wyżej wymienionej tezy Leon Wernic przedstawił informację na temat czasu funkcjonowania Ziem Zachodnich pod panowaniem niemieckim. „[...] Pomorze Zachodnie zostało zagarnięte przez państwo niemieckie dopiero w połowie XVII wieku. Warmia – pod koniec XVIII wieku. Ziemia szczecińska znajdowała się od 240 lat, a Warmia przez 170 lat była pod panowaniem niemieckim [...]”⁵¹.

Obchody o charakterze regionalnym

W obchodach Tysiąclecia Państwa Polskiego na Warmii i Mazurach brały udział instytucje kulturalne i oświatowe. Znaczny wkład w uświetnienie tych uroczystości miało „Słowo na Warmii i Mazurach”. Przede wszystkim organizowano szereg konkursów adresowanych do czytelników. Pierwszy ogłoszono w 1959 roku, pod hasłem *Co chciałbym zmienić w latach obchodów Tysiąclecia istnienia Państwa Polskiego zmienić na lepsze w mojej wsi*⁵². Głównym założeniem konkursu było omówienie

⁴⁷ Pierwszy artykuł ukazał się w numerze 4 dodatku, natomiast ostatni w numerze 17.

⁴⁸ M. Zientara-Malewska, *Pierwszy rok na wyzwolonej Warmii i Mazurach*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 4, s. 1.

⁴⁹ E. Sukertowa-Biedrawina, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 5, s. 1; E. Sukertowa-Biedrawina, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 6, s. 2.

⁵⁰ T. Stępowski, *Ostróda odrodzona*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 5, s. 1.

⁵¹ L. Wernic, *Piastowska ojcowizna*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 18, s. 1.

⁵² W ramach tego konkursu uczestnicy musieli odpowiedzieć na postawione przez redakcję pytania. W przypadku tematu pierwszego pytania brzmiały następująco: „1. Co uważam za największe osiągnięcie w mojej wsi w ciągu minionego 15-lecia i co mi się w mojej wiosce najbardziej podoba? 2. Co najbardziej mnie razi w mojej wiosce i w jaki sposób można to usunąć?” Drugi temat koncentrował się na życiu kulturalnym i społecznym: „Jakie jest życie kulturalno-społeczne mojej wsi i gdzie ono się koncentruje: w świetlicy, Domu Ludowym, Wiejskim Domu Kultury, budynku gromadzkim (GRN), gospodzie, domu prywatnym czy szkole?”, *Konkurs*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1959, nr 41, s. 1, *Konkurs*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1959, nr 44, s. 1. W numerze

pozytywnych i negatywnych aspektów życia na wsi, z uwzględnieniem dziedzin takich, jak: oświata, kultura, wychowanie, funkcjonowanie domów kultury i kin, zespołów artystycznych i nowych metod uprawy roli. W opinii redakcji informacje te mogły posłużyć władzom powiatowym i wojewódzkim czy też innym instytucjom, które zajmowały się sprawami ludności miejskiej. Konkurs ten, skłonił również publicystów dodatku do omówienia najważniejszych problemów wsi. Najczęściej wymienianymi kwestiami był niski poziom kulturalny czy też brak społeczników, którzy potrafiliby zaktywizować zwłaszcza młodzież wiejską⁵³. Wybrane prace publikowano na łamach dodatku⁵⁴. Rozstrzygnięcie konkursu ogłoszono w numerze 31, datowanym 6–7 lipca 1960 roku⁵⁵. Konkurs pt. „20 lat” ogłoszono w 1964 roku z okazji 20-lecia Polski Ludowej. Jego celem było promowanie akcji prospołecznych i zachęcanie społeczeństwa woj. olsztyńskiego do podejmowania działań na rzecz społeczności lokalnej⁵⁶. Kolejną inicjatywą redakcji „Słowa”, wpisującą się w wymienione wydarzenie, był cykl: *Reportaże XX-lecia*. Ostatnią inicjatywą „Słowa na Warmii i Mazurach”, podsumowującą obchody Tysiąclecia, był, ogłoszony 15 stycznia 1966 roku, konkurs – *Dzień, którego nie zapomnę*. Redakcja w następujący sposób wyjaśniała założenia tej inicjatywy: „[...] każdy z nas przechowuje w pamięci taki dzień. Wielkiej Przygody, Dzień Głębokiego Przeżycia, Dzień Dobrze Spełnionego Obowiązku. Kiedy otarłszy pot z czoła (a może łzy, a może krew...) poczuł się na chwilę zwycięzcą, ujrzał przed sobą prostą drogę do lepszego jutra Warmii i Mazur, Polski, Ludzkości. Każdy przeżywa taki dzień, stary i młody... [...]”⁵⁷. Wyniki konkursu opublikowano w 45 numerze dodatku. Łącznie ukazało się 30 wspomnień.

Uroczystości kościelne

W odniesieniu do kościelnych uroczystości upamiętniających Millenium Chrztu Polski, które zostały zapoczątkowane przez program Wielkiej Nowenny, ogłoszony przez prymasa Wyszyńskiego 3 maja 1957 roku na Jasnej Górze⁵⁸, odnotowano tylko dwa artykuły. W pierwszym, datowanym na 1965 rok, informowano jedynie, że w Polsce obchodzono 1000-lecie Państwa Polskiego i chrystianizacji, dodając jednocześnie,

12 z 1960 r. opublikowano kolejne pytania konkursowe: „Jak układa się w mojej wsi współżycie poszczególnych grup ludności miejscowej i napływowej z różnych regionów kraju i repatriantkiej, *Konkurs*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 12, s. 1.

⁵³ L. Wernic, *Spostrzeżenia i wnioski*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 8, s. 1.

⁵⁴ Kłobuk, *Jaka jest rola nauczyciela w mojej wsi*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 8, s. 3; St. Szary, *Pracujemy wspólnie*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 20, s. 7; J. Kudrawiec, *Spod słomianej strzechy*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 22, s. 3;

⁵⁵ *Rozstrzygnięcie konkursu*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1960, nr 31, s. 1.

⁵⁶ W ramach konkursu ukazały się następujące artykuły: Łędzwłom, *Inicjatywa „cuda” tworząca*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 15, s. 3; W. Knosała, *Pierwsze trudne lata*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 8, s. 5; Z. Kornowski, *Jak odbudowano gimnazjum w Lubawie*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1964, nr 35, s. 3.

⁵⁷ T. Stępowski, *Konkurs*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 3, s. 1.

⁵⁸ www.dziedzictwo.ekai.pl (dostęp: 20.10.2016).

że odbywały się zarówno uroczystości państwowe, jak i kościelne⁵⁹. Szerszą relację zamieszczono w lipcu 1966 roku i dotyczyła ona uroczystego nabożeństwa celebrowanego przez abpa Karola Wojtyłę w katedrze fromborskiej 19 maja 1966 roku. Nie odniesiono się do treści homilii wygłoszonej przez kard. Wyszyńskiego, ograniczając przekaz do opisu odświętnie przystrojonego frontu świątyni i tłumów wiernych i księży, którzy zgromadzili się na mszy. Wyjaśniano również, że o wyborze tego miasta zdecydowano przez wzgląd na dokonania Mikołaja Kopernika, ale również w ten sposób duchowieństwo podkreśliło znaczenie Fromborka w historii diecezji warmińskiej⁶⁰.

Podsumowanie

Analiza materiału źródłowego pozwala uwiarygodnić postawione we wstępie hipotezy badawcze. W „Słowie na Warmii i Mazurach” przeważały publikacje odnoszące się do uroczystości centralnych. Warto jednak wspomnieć, że jednoznaczna klasyfikacja na uroczystości centralne i uroczystości wojewódzkie była w tym przypadku trudna. Władze w Warszawie przygotowując obchody Tysiąclecia skoncentrowały uwagę zwłaszcza na Ziemiach Odzyskanych, przez co wydarzenia z pozoru lokalne obchodzone były w całym kraju (np. rocznica bitwy pod Grunwaldem, przyłączenie Ziem Zachodnich do macierzy, renowacja katedry we Fromborku). Potwierdzono również hipotezę, zakładającą minimalne zainteresowanie uroczystościami kościelnymi, chociaż przewidywano, że liczba publikacji będzie większa. Oczywiście w dodatku zamieszczano artykuły o treści religijnej, ale odnosiły się one głównie do wydarzeń w perspektywie historycznej.

Podsumowując należy podkreślić, że „Słowo na Warmii i Mazurach” sumiennie realizowało wytyczne Komitetu Przygotowawczego zarówno w zakresie polityki informacyjnej, jak i propagandowej. W przypadku popularyzacji wiedzy historycznej nie zauważono zasadniczej różnicy wraz z ogłoszeniem programu obchodów Tysiąclecia. Problematyka historyczna była kluczowa z punktu widzenia redakcji. Niezależnie od opisywanych tu uroczystości redakcja kładła ogromny nacisk na przywoływanie świetności Polski za dynastii Piastów i Jagiellonów. Publikacje odwołujące się do początków polskiej państwowości miały bronić tezy o polskości Ziem Odzyskanych. Warto zauważyć jeszcze jedną prawidłowość w prezentowaniu historii państwa polskiego – zestawianie tematów dotyczących okresu wczesnopiastowskiego i II wojny światowej. Ponadto, tematy historyczne bardzo często były pretekstem do odniesień do bieżących relacji pomiędzy Polską a Niemcami Zachodnimi. Działania propagandowe ujawniały się również w podsumowywaniu 20 lat Polski Ludowej, kiedy to za jedno z głównych osiągnięć wskazywano wychowanie i ukształtowanie socjalistycznego obywatela.

Na zakończenie należy dodać, że w związku z ograniczeniami wydawniczymi nie było możliwe dokładne przeanalizowanie wszystkich aspektów obchodów Tysiąclecia, dlatego też skoncentrowano się na zasygnalizowaniu najważniejszych problemów.

⁵⁹ L. Wernic, *Po 2077 dniach*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1965, nr 22, s. 1.

⁶⁰ E. Tryniszewski, *Te Deum diecezji warmińskiej*, „Słowo na Warmii i Mazurach” 1966, nr 27, s. 1.

BIBLIOGRAFIA

Wydawnictwa książkowe:

Łukaszewicz B. 2006. *Prasa Olsztyna drugiej połowy XX stulecia*, w: *Olsztyn 1945–2005: kultura i nauka*, red. Achremczyk S., Ogrodziński W., Olsztyn, s. 552.

Strony internetowe:

www.dziedzictwo.ekai.pl (dostęp: 20.10.2016).

www.leksykonkultury.ceik.eu (dostęp: 20.10.2016).

www.rcin.org.pl (dostęp: 1.10.2016).

Akty prawne:

Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 25 lutego 1958 r. w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, „Monitor Polski” 1958, nr 16, poz. 98.

Czasopisma:

Bartnicki J. 1959. *Millenium–Millenium*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 18.

Bohdański J. 1966. *Rekonstrukcja wzgórza fromborskiego*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 25.

(Bor). 1960. *Król Jagiełło w Puszczy Białowieskiej*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.

Borowik A. 1964. *Do roboty*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 4.

Borowik A. 1960. *Gdy mgła opada*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 45.

Borowik A. 1964. *Na przedwiośniu*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 9.

Borowik A. 1964. *Rocznikowe rozmyślenia*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 32.

Chłosta J. 1960. *Tu obozował Jagiełło*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.

Dwernicki L. 1960. *Nasze codzienne obowiązki*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 37.

Dwernicki L. 1966. *Ogniwo zwycięstwa*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 26.

Dwernicki L. 1960. *Tędy maszerowali rycerze Jagiełły*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 27.

Dwernicki L. 1964. *Zwycięska tama*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.

(ester). 1960. *O głazie Jungingena*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.

Ester J. 1960. *Śladami grunwaldzkiej bitwy*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 8.

(J. C.). 1960. *Zniknęły jeziora*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.

Kłobuk. 1960. *Jaka jest rola nauczyciela w mojej wsi*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 8.

Knosała W. 1964. *Pierwsze trudne lata*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 8.

Kobyłański J. 1960. *Jak obchodził Kraków 500 – rocznicę Grunwaldu*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.

Kornowski Z. 1964. *Jak odbudowano gimnazjum w Lubawie*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 35.

Konkurs. 1959. „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 41.

Konkurs. 1959. „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 44.

- Konkurs. 1960.** „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 12.
- kop. 1960.** „Grunwald w sztuce”, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.
- KOP. 1959.** *Szkoły Tysiąclecia*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 18.
- Kornowski Z. 1964.** *Cel: drukarnia*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 32.
- (kp). 1965.** *Uroczystości we Fromborku*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 24.
- Kudrawiec. 1960.** *Spod słomianej strzechy*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 22.
- Lengowski M. 1960.** „Krzyżacy”, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.
- Lędzłwam. 1964.** *Inicjatywa „cuda” tworząca*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 15.
- MOR Z. 1960.** *Złot Grunwaldzki*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 26.
- Na Złot. 1960.** „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 27.
- Nanowski W. 1960.** *Krzyże Grunwaldu*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.
- Oracki T. 1960.** *Wystawa Grunwaldzka*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 22.
- (R). 1960.** *Młodzież i Grunwald*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 24.
- Rajpert St. 1960.** *Małe poprawki do wielkiej bitwy*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.
- Rajpert St. 1960.** *Treść Grunwaldzkiego Złotu*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 29.
- Rogowski J. 1960.** *Podboje krzyżackie*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.
- Rozstrzygnięcie konkursu. 1960.** „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 31.
- Ruczyński T. 1966.** *Chryścianizacja ziemi lubawskiej*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 30.
- Ruczyński T. 1966.** *Gdy Władysław Jagiełło szturmował Lubawę*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 33.
- Ruczyński T. 1960.** *Kurzętnik*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.
- Ruczyński T. 1960.** *Zbliża się dzień Wielkiej Rocznic*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 21.
- Stępowski T. 1965.** *Konkurs*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 3.
- Stępowski T.** *Ostróża odrodzona*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 5.
- Sukertowa-Biedrawina E. 1965.** „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 5.
- Sukertowa-Biedrawina E. 1965.** „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 6.
- Szary St. 1960.** *Pracujemy wspólnie*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 20.
- Tryniszewski E. 1966.** *Te Deum diecezji warmińskiej*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 27.
- T. R. (1960).** *Władysław Jagiełło pod Kurzętnikiem*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.
- (w). 1965.** *O dalszy gospodarczy i kulturalny rozwój regionu warmińsko-mazurskiego*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 14.
- W. K. 1964.** *Osiągnięcia dwudziestolecia*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 4.
- Wernic L. 1964.** *600-lecie Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 18.
- Wernic L. 1966.** *Historia i dzień dzisiejszy Trzemeszna*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 11.
- Wernic L. 1966.** *Mare Polonorum pamięta piastowską Kruszwicę*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 9.
- Wernic L. 1966.** *Miasto z X i XX wie*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 10.
- Wernic L. 1964.** *Nasz odbudowany dom*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 29.

- Wernic L. 1965.** *Piastowska ojcowizna*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 18.
- Wernic L. 1966.** *Pierwsza stolica Polski*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 12.
- Wernic L. 1959.** *Pierwszy dzwonek szkolny*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 33.
- Wernic L. 1965.** *Po 2077 dniach*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 22.
- Wernic L. 1960.** *Pomnik Zwycięstwa Wolności*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 28.
- Wernic L. 1965.** *Przed wielką uroczystością*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 7.
- Wernic L. 1964.** *Przez zmrok do światła*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 11.
- Wernic L. 1960.** *Spostrzeżenia i wnioski*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 8.
- Wernic L. 1959.** *Tysiąc szkół*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 7.
- Wernic L. 1960.** *Wstęga biało-czerwona*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 29.
- Wojewódzki Komitet Koordynacyjny Społecznego Funduszu Budowy Szkół. 1959. *Do społeczeństwa woj. olsztyńskiego*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 6.
- Zientara-Malewska M. 1965.** *Pierwszy rok na wyzwolonej Warmii i Mazurach*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, nr 4.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest zaprezentowanie sposobu relacjonowania przebiegu uroczystości państwowych związanych z Tysiącleciem Państwa Polskiego i kościelnych odnoszących się do Millenium Chrztu Polski na przykładzie dodatku „Słowo na Warmii i Mazurach”. Analizy materiału źródłowego dokonano w oparciu o następujący klucz kategoryzacyjny: obchody państwowe i obchody kościelne. W przypadku uroczystości związanych z Tysiącleciem Państwa Polskiego uszczegółowiono główną kategorię o następujące hasła: „tysiąclatki”, popularyzacja historii Polski, 300-lecie prasy polskiej obchody 550. rocznicy bitwy pod Grunwaldem, 20-lecie Polski Ludowej, 600-lecie Uniwersytetu Jagiellońskiego, wybitni Polacy i ich wkład w światową kulturę i naukę, 20. rocznica przyłączenia Ziem Zachodnich do macierzy, uroczystości o charakterze regionalnym. Cezury czasowe obejmują lata 1957–1966.

Słowa kluczowe: Tysiąclecie Państwa Polskiego, Millenium Chrztu Polski, prasa regionalna.

SUMMARY

The aim of the article is to present the way of reporting for state ceremonies related to the Millennium of the Polish State and the Church relating to the Millennium of the Baptism of the example of Polish addition „Słowo na Warmii i Mazurach”. Analysis of the source material is based on the following category: the celebration of state and church celebrations. In the case of celebrations related to the Millennium of the Polish State and more detailed the main category with the following slogan: a thousand schools in the millennium of the Polish State, popularization

of Polish history, the 300th anniversary of the Polish press celebration of the 550th anniversary of the Battle of Grunwald, the 20th anniversary of Polish People's Republic, the 600th anniversary of the Jagiellonian University, outstanding Poles and their contribution to world culture and science, the 20th anniversary of joining the Western Territories to the matrix, celebrations of regional character. The timeframe of the article is set between 1957–1966.

Keywords: Millennium of the Polish State, the Millennium of the Baptism of Polish, regional press.

MIASTA ZDEGRADOWANE WE WSCHODNIEJ CZĘŚCI WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

DEGRADED TOWNS IN THE EAST PART OF MAZOWIECKIE VOIVODSHIP

1. Wprowadzenie

Szczególną cechą polskiej sieci osadniczej jest występowanie znacznej liczby miast zdegradowanych. Specyfika polskiej sytuacji wynika ze współwystępowania przynajmniej trzech czynników, które sprzyjały degradacji miast. Pierwszym z nich jest uzyskiwanie statusu miasta na drodze formalnoprawnej, drugim – burzliwa historia wielu miast, w tym liczne wojny, które doprowadziły do ich wyludnienia, degradacji zabudowy, zaniku funkcji itp. Trzecim czynnikiem są skomplikowane dzieje polityczne, zwłaszcza w XIX i w pierwszej połowie XX wieku, stwarzające odmienne warunki dla rozwoju miast w poszczególnych regionach dzisiejszej Polski.

Terminem „miasta zdegradowane” określane są zazwyczaj miejscowości formalnie wiejskie, które w pewnym momencie swojej historii posiadały prawa miejskie, a następnie, na mocy decyzji administracyjnej, zostały ich pozbawione¹. Jest to grupa jednostek osadniczych zajmujących zwykle „pośrednie” miejsca na skali tzw. wiejsko-miejskiego kontinuum. Liczne z nich lokują się pod względem określonych (badanych dalej) aspektów miejskości obok małych miast², inne natomiast – nie dorównują miastom pod względem określonych parametrów, co lokuje je w grupie osad typowo wiejskich. Uzasadnione jest postawienie hipotezy, że niektóre miasta zdegradowane mają szansę ponownego zaliczenia ich, w sensie formalnoprawnym, do kategorii miast.

W ostatnich dekadach XX wieku około 100 miejscowości w Polsce uzyskało prawa miejskie (95 w latach 1990–2016); w tej liczbie około 3/4 stanowią miasta zdegradowane. Formalnoprawny awans miejscowości do kategorii miast traktowany jest współcześnie przez społeczności lokalne w kategoriach prestiżowych. Na terenie województwa mazowieckiego prawa miejskie po 1990 roku uzyskało 8 miejscowości, w tym 5 – to były miasta: Myszyniec (1993 r.) i Kosów Lacki

* dr hab., prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Nauk o Ziemi.

¹ Por. D. Sokołowski, *Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej*, w: R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, Gothenburg 2015.

² Por. idem, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Toruń 1999.

(2000 r.) we wschodniej części województwa oraz Biezuń (1993 r.), Drobin (1994 r.) i Tarczyn (2003 r.) – w zachodniej.

Celem niniejszego opracowania jest wieloaspektowa charakterystyka miejscowości określonej kategorii, uwzględniająca m.in. aspekty historyczny, geograficzny, gospodarczy, funkcjonalny i morfologiczny. W jego końcowej części podjęta zostanie próba zidentyfikowania miast potencjalnych, tj. tych miejscowości formalnie wiejskich, które mają odpowiednie warunki i szanse na restytuowanie praw miejskich.

2. Obszar badań

Obszar współczesnego województwa mazowieckiego nie pokrywa się w pełni z obszarem historycznego Mazowsza. Jego zasięg geograficzny zmieniał się, co zawsze stwarza problemy delimitacji. Przyjmując umownie, że zasięg regionu ustalił się po jego przyłączeniu do Korony Królestwa Polskiego (1529 r.) w postaci trzech jednostek administracyjnych (województwa: mazowieckie, płockie i rawskie), w której to formie przetrwał do rozbiorów, stwierdzimy, że historyczne Mazowsze zajmuje – poza mazowieckim – część sąsiednich województw, przede wszystkim łódzkiego (gdzie leży m.in. ziemia rawska) oraz podlaskiego (m.in. część ziemi łomżyńskiej). W granicach województwa mazowieckiego znajdują się też obszary nie będące Mazowszem, jak jego południowa część, na prawym brzegu Pilicy (z Radomiem), która jest częścią historycznej ziemi sandomierskiej, wchodzącej w skład Małopolski³, czy tereny położone na wschodzie (m.in. okolice Sokołowa Podlaskiego i Łosic), które mają charakter podlaski.

Ze względów praktycznych niniejsze opracowanie ogranicza się do współczesnego obszaru administracyjnego województwa mazowieckiego. Mając na uwadze znaczną powierzchnię jednostki i bardzo dużą liczbę miast zdegradowanych znajdujących się na jego obszarze, badaniem objęto wschodnią część województwa, wyodrębnioną umownie, bez określonych konotacji historycznych. W jej skład wchodzi 14 powiatów oraz dwa miasta na prawach powiatu (Rysunek 1).

3. Zmiany ilościowe w sieci miast

Obszar Mazowsza został – w porównaniu do zachodniej części Polski – stosunkowo późno zurbanizowany, a w jego obrębie dostrzegalny jest podział na części zachodnią i wschodnią, gdzie proces kreowania miast również był kształtowany w odmiennych warunkach i wzajemnie przesunięty w czasie. Najstarsze lokacje na Mazowszu potwierdzają dokumenty dla Płocka (1237 r.), który prawdopodobnie był do końca XIII wieku jedynym miastem na Mazowszu. Według *Miasta polskie w tysiącleciu* (t. 2, 1967) liczba nowych lokacji na Mazowszu (w granicach regio-

³ Por. A. Piskozub, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Wrocław 1987.

Rysunek 1
*Obszar badania (oznaczony wytłuszczzoną linią granic) na tle współczesnego
 województwa mazowieckiego*

Źródło: opracowanie własne

nu, nie współczesnego województwa) wyniosła w XIV wieku – 27, w XV wieku – 39, a w XVI wieku – 40, ustalając się – pomimo niektórych lokacji nieudanych i pierwszych przypadków degradacji – na poziomie ponad 100 miast.

Rozpatrując pod tym względem grupę miast zdegradowanych trwale lub przejściowo, tylko dwa z nich lokowano w XIV wieku, 12 – w XV wieku, a 25 – w XVI wieku⁴. W rezultacie wytworzyła się sieć miejska, w której jedno miasto obsługiwało przeciętnie obszar około 320 km², a zasięg jego oddziaływania zawierał się w promieniu około 10 km. Są to wartości większe niż dla zachodniej części Polski (gdzie sieć miast była bardziej zagęszczona), ale należy mieć na uwadze znaczne zróżnicowanie wewnątrzregionalne. Największe skupisko miast znajdowało się na prawobrzeżnej części dawnej ziemi czerskiej, natomiast najrzadziej

⁴ Nie należy wykluczać, że charakteryzowana grupa nie jest pełnym zbiorem miast zdegradowanych w regionie. Niektóre źródła (np. Spórna, Krzysztofik, Dymitrow (2015) wyliczają kilka miejscowości, co do których miejskiego statusu informacje nie są dostatecznie potwierdzone i nie figurują one w większości źródeł: Dobre Nowe w powiecie mińskim (prawa miejskie 1563–1600)? i Nieporęt w pow. legionowskim (1484–1660)? Ponadto nie uwzględniono miast, które stanowią aktualnie część innych miejscowości.

umiastowione były (i pozostają do dziś) tereny północne, w tym Kurpiowszczyzna (por. Rysunek 2), będące przeważnie terenami leśnymi.

Tabela 1

Wykaz miast zdegradowanych we wschodniej części województwa mazowieckiego z uwzględnieniem ich dawnego i aktualnego statusu prawnego (stan na 1 czerwca 2016)

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Brok	1501	1869–1870	miasto ponownie od 1922	ostrowski
Chorzele	1542	1869–1870	miasto ponownie od 1919	przasnyski
Karczew	1548	1869–1870	miasto ponownie od 1959	otwocki
Kosów Lacki	1723	1869–1870	miasto ponownie od 2000	sokołowski
Łaskarzew	1418	1869–1870	miasto ponownie od 1969	garwoliński
Łosice	1505	1869–1870	miasto ponownie od 1915	łosicki
Mordy	1488	1869–1870	miasto ponownie od 1919	siedlecki
Myszyniec	1798	1869–1870	miasto ponownie od 1993	ostrolęcki
Różan	1378	1869–1870	miasto ponownie od 1919	makowski
Wyszków	1502	1869–1870	miasto ponownie od 1919	wyszkowski
Andrzejewo	1528	1869–1870	wieś – siedziba gminy	ostrowski
Borowie	1548	XVI w. (l. n.)	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Cegłów	1621	1869–1870	wieś – siedziba gminy	miński
Dobre	1530	1852	wieś – siedziba gminy	miński
Drohiczyn (Ruska Strona)	1795	1863	cz. wsi Góry w gm. Korczew	siedlecki
Glinianka (d. Wawrzyńców)	1557	1820	wieś w gm. Wiązowna	otwocki
Gończyce	1738	XVIII w.	wieś w gm. Sobolew	garwoliński
Jadów	1819	1869–1870	wieś – siedziba gminy	wołomiński
Jeruzal	1533	1820	wieś w gm. Mrozy	miński
Kalabona (Zwola Poduchowna)	1526	XVI w. (l. n.)	wieś w gm. Miastków Kościelny	garwoliński

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Kamieńczyk	1428	1869–1870	wieś w gm. Wyszaków	wyszkowski
Kamionna	1766	XVIII w. (l. n.)	wieś w gm. Łochów	węgrowski
Kochów	1333 lub 1354	XIV w. (l. n.)	wieś w gm. Maciejowice	garwoliński
Kolbiel	1532	1869–1870	wieś – siedziba gminy	otwocki
Kozłów	1526	XVI w. (l. n.)	wieś w gm. Parysów	garwoliński
Krasnosielc	1824	1869–1870	wieś – siedziba gminy	makowski
Kuflew	1521	1820	wieś w gm. Mrozy	miński
Latowicz	1423	1869–1870	wieś – siedziba gminy	miński
Liw	1421	1869–1870	wieś w gm. Liw (niegminna)	węgrowski
Łubienica	1440	XV w. (l. n.)	wieś w gm. Pokrzywnica	pulтусki
Maciejowice	1507	1869–1870	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Miastków Kościelny	1482	XVI w.	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Miedzna	1522	1869–1870	wieś – siedziba gminy	węgrowski
Mokobody	1496	1869–1870	wieś – siedziba gminy	siedlecki
Nur	1416	1869–1870	wieś – siedziba gminy	ostrowski
Okuniew	1538	1869–1870	wieś w gm. Halinów	miński
Oleksin	1557	XVI w. (l. n.)	wieś w gm. Kotuń	siedlecki
Osieck	1558	1869–1870	wieś – siedziba gminy	otwocki
Parysów	1538	1869–1870	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Rażny (ob. Rażny)	1425	XV w.	wieś w gm. Sadowne	węgrowski
Sarnaki	1754	1918	wieś – siedziba gminy	łosicki
Seroczyn	1548	1821	wieś w gm. Wołynie	siedlecki

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Sieluń	1393	XIV w. (l. n.)	wieś w gm. Młynarze	makowski
Siennica	1526	1869–1870	wieś – siedziba gminy	miński
Skrzeszew	1724	XVIII w.	wieś w gm. Repki	sokołowski
Stanisławów	1523	1869–1870	wieś – siedziba gminy	miński
Sterdyń	1737	1869–1870	wieś – siedziba gminy	sokołowski
Ślubów	1476	1579	wieś w gm. Wyszaków	wyszkowski
Wilga	1554	1700	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Wodynie	1573	ok. 1834	wieś – siedziba gminy	siedlecki
Zambski Kościelne	1428	XVI w.	wieś w gm. Obryte	pułtuski
Zbuczyn Poduchowny	1720	1779	wieś – siedziba gminy	siedlecki

Oznaczenia: l. n. – lokacja nieudana, zwykle brak wzmianek o istnieniu miasta poza dokumentem lokacyjnym

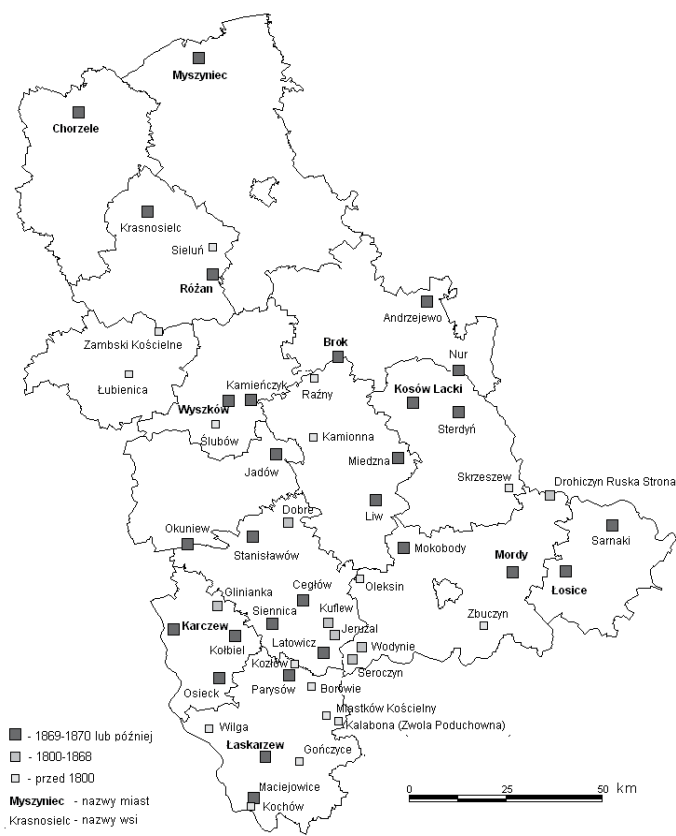
Źródło: opracowanie na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, 1986, Wrocław; W. Drobek, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, 1999, Opole; „Dziennik Praw” za lata 1869–1870, t. 69–70; „Dziennik Ustaw” za lata 1958–2015 (wybrane); R. Krzysztófik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski – Dokumentacja geograficzno-historyczna*, 2007; *Miasta polskie w tysiącleciu*, 1967, Wrocław–Warszawa–Kraków; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich*, 1880–1902, Sulimierski F., Walewski W. (red.), Warszawa; T. Spórna, R. Krzysztófik, M. Dymitrow, *Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach*, w: R. Krzysztófik, M. Dymitrow (red.) *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, 2015, University of Gothenburg; *Statystyka miast i osiedli 1945–1965*, 1967, Warszawa

Gęstość sieci miast wzrastała jeszcze powoli do XIX wieku i dopiero *ukaz* carski (w praktyce była to cała seria dokumentów wydanych i wprowadzonych w życie w latach 1869–1870), który pozbawił praw miejskich 338 miast i miasteczek w granicach Królestwa Polskiego, znacznie ją przerzedził. W obrębie analizowanego obszaru, na mocy tego *ukazu*, do rangi osad wiejskich zdegradowano 28 miasteczek. Spośród nich prawa miejskie odzyskało dotychczas 10 jednostek, w tym 6 w latach 1915–1922 (Tabela 1, Rysunek 2). Pozostałe miejscowości tej grupy mają zazwyczaj duże szanse na restytucję praw miejskich. Radykalna reforma sieci osadniczej Królestwa Polskiego doprowadziła do nieprzemyślanej degradacji do rzędu osad wiejskich niektórych miasteczek (6 na badanym obszarze) o zaludnieniu prze-

kraczącym 2000 mieszkańców (Tabela 2), mających miejski układ przestrzenny i stosunkowo nieźle rozwiniętych gospodarczo. Wszystkie te miejscowości już odzyskały status miasta. Większość wcześniejszych degradacji (sprzed lat 1869–1870) dotyczyła miasteczek faktycznie upadłych, niekiedy zniszczonych w czasie wojen i wyludnionych. Warto podkreślić, że – na badanym obszarze, w przeciwieństwie do większości pozostałej części Polski – proces degradowania miast nie był kontynuowany ani w okresie międzywojennym, ani po drugiej wojnie światowej. Jedynym wyjątkiem były Sarnaki, które status miasta utraciły w 1918 roku.

Rysunek 2

Miasta zdegradowane (trwale i przejściowo) we wschodniej części województwa mazowieckiego według czasu ostatniej utraty praw miejskich

Źródło: opracowanie na podstawie danych z Tabeli 1

Ilościowe zmiany w sieci miast są następstwem czynników historycznych, gospodarczych, politycznych, demograficznych i innych. Według *Miasta polskie w tysiącleciu* (t. 2, 1967) dla obszaru Mazowsza wyróżniono cztery okresy historyczno-gospodarcze rzutujące na rozwój sieci miejskiej: 1. okres rozkwitu

Rysunek 3

■ - miasto
● - wieś - siedziba gminy
▲ - wieś (pozostałe)

Myszyniec - nazwy miast
Krasnosielc - nazwy wsi

0 25 50 km

Źródło: opracowanie na podstawie danych z Tabeli 1

Na badanym obszarze zidentyfikowano 52 miasta zdegradowane przejściowo lub trwale (według stanu aktualnego); można wśród nich wyróżnić następujące kategorie:

1. miasto zdegradowane przejściowo, aktualnie miejscowość posiadająca prawa miejskie.

2. miasto zdegradowane, obecnie wieś gminna,

3. miasto zdegradowane, obecnie wieś nie będąca siedzibą gminy.

Pierwsza z wymienionych kategorii jest reprezentowana przez 10, druga – przez 22, natomiast trzecia – przez 20 miejscowości⁵ (Tabela 1, Rysunek 3). Miejscowości aktualnie będące miastami (zdegradowane przejściowo) również nie stanowią przedmiotu analizy, tylko w niektórych aspektach będą dodane pewne informacje na ich temat – jako tło dla pozostałych jednostek.

4. Zaludnienie

Sytuacja demograficzna miast zdegradowanych jest na badanym obszarze zróżnicowana. Trzy miejscowości (Cegłów, Okuniew i Siennica) przekraczają liczbę 2000 mieszkańców, a kilkanaście innych ma zaludnienie w przedziale 1000–1999 mieszkańców. Znaczna liczba miejscowości to jednostki bardzo małe, zamieszkane przez 300 lub mniej osób. Większość miejscowości nie osiągnęła dotychczas stanu zaludnienia z drugiej połowy XIX wieku, a zwłaszcza z początku XX wieku, na który przypada swego rodzaju apogeum ludnościowe miast zdegradowanych (zob. Tabela 2)⁶. Załamanie demograficzne nastąpiło zresztą po obydwu wojnach światowych, co jest dobrze widoczne na przykładzie miejscowości, które odzyskały prawa miejskie już na początku XX wieku. Kryzys ludnościowy jest również rezultatem oddziaływania innych – poza stratami wojennymi – czynników, takich jak migracje do miast w okresie industrializacji kraju, a także późniejszych procesów depopulacyjnych. Brak potencjału gospodarczego pozwalającego na utrzymanie stanu zaludnienia na mniej więcej stałym poziomie wskazuje, że liczne miejscowości znajdują się w stanie permanentnego kryzysu i świadczą o ich niskiej atrakcyjności jako miejsca zamieszkania (np. Jadów, Latowicz, Liw, Parysów). Wyróżnić jednak należy kilka miejscowości, które w okresie powojennym systematycznie zwiększały stan zaludnienia; są to przede wszystkim: Cegłów, Dobrze, Kołbiel, Maciejowice, Mokobody, Stanisławów, a w największym stopniu – Siennica. Większość tych miejscowości znajduje się niedaleko Warszawy bądź jest z nią dobrze skomunikowana, co podnosi ich atrakcyjność.

⁵ W tej ostatniej grupie Drohiczyń lewobrzeżny, nazywany Ruską Stroną lub Drohiczyńem Ruskim, posiadał status samodzielnego miasta w latach 1795–1863, a obecnie jest zaledwie przysiółkiem, stanowiącym część innej wsi, dlatego w dalszej części nie będzie charakteryzowany.

⁶ Źródła cytowane w Tabeli 2 nie podają na ogół danych dla miejscowości, które w danym czasie nie były miastami, stąd liczne luki źródłowe. Brak też danych dla najmniejszych miejscowości z okresu powojennego (ich uzyskanie jest możliwe po dotarciu do archiwalnych danych spisowych GUS). Uznano jednak, że ich pozyskanie nie jest konieczne dla zilustrowania sytuacji ludnościowej tych jednostek.

Tabela 2

Liczba mieszkańców miast zdegradowanych i przejściowo zdegradowanych we wschodniej części wojództwa mazowieckiego

Miejscowość	1810	1868	1910	1939	1950	1970	1988	2011
Brok	771	2119	2564	3200	1981	1738	1847	1977
Chorzele	1002	2409	5071	4000	1917	2433	2685	2965
Karczew	953	1751	2512		5074	6484	8804	10197
Kosów Lacki	222	1065	1757		798	1367	1582	2195
Łaskarzew	605	1491	3626		2710	3825	4472	4954
Łosice	997	2282	5451	5091	2260	4185	6780	7191
Mordy	1015	2171	4047	3400	1483	2136	1885	1845
Myszyniec	905	2216	3689		1720	2088	2668	3127
Różan	582	1896	4435	4876	1458	1555	2756	2767
Wyszków	653	2431	6298	11496	5206	11700	22625	27312
Andrzejewo	661	1057	2405				956	926
Borowie							433	581
Cegłów	289	377	1034		1135	1549	1702	2226
Dobre					949	986	1226	1687
Drohiczyn (Ruska Strona)	176	400						
Glinianka (d. Wawrzyńców)	301						590	892
Gończyce							775	944
Jadów		1051	1960		1466	1540	1169	1037
Jeruzal	198						412	330
Kalabona (Zwola Poduchowna)							281	257
Kamieńczyk	506	1094	1698				696	643
Kamionna		243 ^a					494	489
Kochów							269	275
Kołbiel	240	1081	3013		1172	1290	1695	1880
Kozłów		294 ^a					267	245
Krasnosielec		1270	2782		1325	1387	1371	1122
Kuflew	374						212	152
Latowicz	1094	1322	2461		1804	1628	1511	1413
Liw	747	1416	1931		1012	1080	1006	848
Łubienica							116	84
Maciejowice	692	1408	2950		1035	1058	1326	1413

Miejscowość	1810	1868	1910	1939	1950	1970	1988	2011
Miastków Kościelny		291 ^a					654	709
Miedzna	639	1066	1618		1173	1263	1303	1241
Mokobody	881	1338	2373		1327	1398	1521	1677
Nur	435	1145	1563				750	662
Okuniew		736	1415		1391	2032	1967	2151
Oleksin							181	184
Osieck	770	1614	1144				915	933
Parysów	550	1678	3943		1333	1203	1093	1083
Rażny							101	95
Sarnaki	480	993	2046				977	1144
Seroczyn	310	506 ^a					737	749
Sieluń							292	256
Siennica	357	348	1256		450	545	1184	2057
Skrzeszew		466 ^a					479	366
Stanisławów	735	1317	2391		768	1059	1226	1631
Sterdyń	408	369	1192				746	749
Ślubów							168	171
Wilga		364 ^a					984	1273
Wodynie	340	312 ^a					621	603
Zambski Kościelne							372	325
Zbuczyn		239 ^a					1470 ^b	1858

^(a) – *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...* – dane z różnych lat drugiej połowy XIX w.

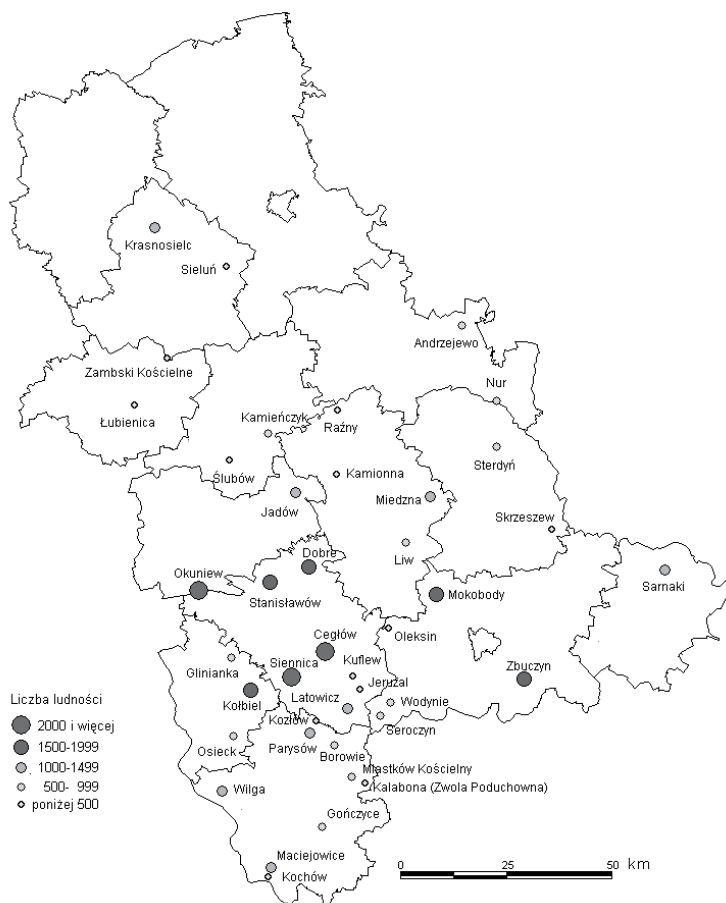
^(b) – w 1988 r. Zbuczyn dzielono na trzy części (w nawiasie liczba mieszkańców): Zbuczyn (267), Zbuczyn-Kolonia (448) i Zbuczynka (755)

Źródło: A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geograficzna” 1967, z. 3–4; GUS – dane Narodowych Spisów Powszechnych (lata: 1950, 1970, 1988, 2011)

Jednym z kryteriów przyznawania praw miejskich jest osiągnięcie przez miejscowość odpowiedniego poziomu zaludnienia, określanego na co najmniej 2000 mieszkańców. Powyższy warunek nie jest w praktyce przestrzegany i można wyliczyć znaczną grupę miejscowości, które w ostatnich latach uzyskały odpowiedni awans przy stanie około 1300–1500 mieszkańców, jednak przekroczenie określonej wielkości progowej ułatwia uzyskanie statusu miasta. Obok trzech wymienionych wyżej miejscowości przekraczających 2000 mieszkańców, warto zwrócić uwagę na nieco mniejsze, które z uwagi na względnie dużą dynamikę ludnościową, a także inne (charakteryzowane dalej) cechy miejskie, mogą w przyszłości występować z wnioskami o restytucję praw miejskich.

Rysunek 4

*Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego
według zaludnienia (stan na 2011 r.)*

Źródło: opracowanie na podstawie danych z Tabeli 2

5. Funkcje miejskie

Do ważnych elementów charakterystyki miast należą zagadnienia ekonomiczne i funkcjonalne. Uwzględnione zostaną dwa szczególnie istotne parametry: pierwszym z nich jest udział ludności nierolniczej, którego wielkość stanowi jedno z kryteriów branych pod uwagę przy nadawaniu praw miejskich, drugim jest parametr określający rolę, jaką odgrywa miejscowość w relacji ze swoim

otoczeniem (obszarem obsługi). Wyrazem związków funkcjonalnych miejscowości z własnym zapleczem jest centralność, a parametrem wielkościowym określającym jej poziom – wskaźnik centralności (Tabela 3)⁷.

Tabela 3

Wybrane cechy miast zdegradowanych we wschodniej części województwa mazowieckiego

Miejscowość	Udział ludności nierolniczej (%) ¹	Poziom funkcji obsługi ²	Układ przestrzenny ³
Andrzejewo	C	B	M (o, l)
Borowie	B	B	W
Cegłów	D	A	WM
Dobre	B	A	M
Drohiczyn (Ruska Strona)	–	–	przysiółek
Glinianka (d. Wawrzyńców)	C	C	R
Gończyce	B	C	U
Jadów	B	A	M (o, l)
Jeruzal	D	C	W / P (ślady rynku)
Kalabona (Zwola Poduchowna)	E	C	W (luźna)
Kamieńczyk	E	C	W
Kamionna	D	C	W / P (ślady rynku)
Kochów	E	C	U
Kołbiel	A	A	M+
Kozłów	E	C	U
Krasnosielc	A	A	M
Kuflew	E	C	U (luźna)
Latowicz	D	A	M (o, l)
Liw	D	C	W
Łubienica	E	C	R
Maciejowice	A	A	M+
Miastków Kościelny	C	B	M (słabo wykształcony)

⁷ Szerzej na temat metod pomiaru centralności – vide m.in. D. Sokołowski, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Toruń 1999; idem, *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Toruń 2006.

Miejscowość	Udział ludności nierolniczej (%) ¹	Poziom funkcji obsługi ²	Układ przestrzenny ³
Miedzna	B	A	WM
Mokobody	D	A	M (o, l)
Nur	C	B	M (l)
Okuniew	C	C	M (l)
Oleksin	E	C	U
Osieck	A	B	M (o)
Parysów	C	B	M
Ražny	E	C	U
Sarnaki	C	B	M
Seroczyn	E	C	W
Sieluń	D	C	R
Siennica	B	B	WM
Skrzeszew	E	C	U
Stanisławów	B	A	M
Sterdyń	B	B	WM
Ślubyów	D	C	W (luźna)
Wilga	C	B	M (o)
Wodynie	C	B	W
Zambski Kościelne	D	C	W
Zbuczyn	B	B	M (słabo wykształcony)

¹ A – 85% i więcej, B – 66–84%, C – 50–65%, D – 35–49%, E – poniżej 35%

² A – wysoki, B – przeciętny, C – niski (szczegółowy opis w tekście)

³ częściowo zaktualizowane

Źródła: oszacowanie własne; D. Sokołowski, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, 1999, Toruń.I; opis w tekście (w części 6); określono na podstawie analizy map, zdjęć satelitarnych i badań terenowych

Badanie zagadnień funkcjonalnych wymaga uwzględnienia możliwie najnowszych informacji. Uzyskanie wielu aktualnych i porównywalnych danych w układzie miejscowości jest niemożliwe ze względu na niedostatek odpowiednich źródeł. W związku z powyższym określone wskaźniki (Tabela 3, Rysunki 5, 6) oparto na szacunkach, upraszczając je do wielkości przedziałowych.

Rysunek 5

*Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego
według udziału ludności nierolniczej*

Źródło: opracowanie własne

Oszacowanie udziału ludności nierolniczej oparto na strukturze wielkościowej podmiotów gospodarczych uzyskanej z systemu REGON⁸. Do określenia poziomu funkcji obsługi wykorzystano wcześniejsze wyniki badań centralności, oparte na danych pochodzących z różnych źródeł z początku lat 90. XX wieku, które częściowo zweryfikowano⁹, uwzględniając zaktualizowane informacje na temat funkcjonowania ważniejszych instytucji (np. w zakresie oświaty na poziomie

⁸ Sposób szacowania omówiono w innej pracy (D. Sokołowski, *Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej...*, op. cit.

⁹ Pełne uaktualnienie wyników wymaga podjęcia badań obejmujących zwykle większą liczbę miejscowości niż tylko te, które są właściwym przedmiotem badań.

ponadgimnazjalnym). W minionym czasie informacje uległy częściowej dezaktualizacji, trzeba jednak wspomnieć, że określone relacje między miejscowościami rzadko ulegają rewolucyjnym zmianom (pomijając sytuacje szczególne, jak zmiany sytuacji ekonomicznej uwarunkowane utworzeniem lub likwidacją większych zakładów pracy). Określone informacje mają zatem wartość przede wszystkim porównawczą. W rezultacie procedury weryfikacyjnej, wartości wskaźnika centralności, zawierające się pierwotnie w skali 100-punktowej, zostały uproszczone do trzech szczebli funkcji obsługi: A – poziom wysoki (silny ośrodek, reprezentujący ponadlokalny poziom obsługi, pod względem niektórych funkcji wykraczający poza obszar własnej gminy), B – poziom przeciętny (poziom obsługi typowy dla większości ośrodków gminnych), C – poziom niski (pozostałe miejscowości).

Rysunek 6

*Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego według stopnia
wykształcenia funkcji obsługi*

Udział ludności nierolniczej jest jednym z najważniejszych wskaźników deruralizacji i stanowi konieczny warunek miejskości. Jego zróżnicowanie było bardzo duże i wahało się od kilkunastu do ponad dziewięćdziesięciu procent. Można sformułować regułę, którą potwierdzają wysokie wartości współczynników korelacji, polegającą na tym, że udział ludności utrzymującej się z rolnictwa maleje ze wzrostem zaludnienia miejscowości i jego rangą administracyjną. Obserwowane wyjątki są nieliczne. Charakter rolniczy zachowują zatem w największym stopniu miejscowości małe i niepełniące funkcji ośrodka gminnego. Najwyższe wartości wskaźnika udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych cechują: Kolbiel, Krasnosielc, Maciejowice i Osiek, jednak poza nimi kilka innych miejscowości przekracza poziom 2/3, który jest jednym z warunków przyznania praw miejskich. Wszystkie te miejscowości, poza Gończycami, są siedzibami gmin. Zaludnienie żadnej z miejscowości o najwyższych wartościach wskaźnika ruralizacji (ludność nierolnicza poniżej 35%) nie przekracza natomiast 750 osób.

Przemiany gospodarcze okresu transformacji systemowej prowadziły zwykle do wzrostu stopnia wielofunkcyjności jednostek. Funkcja rolnicza była wypierana przez działalność produkcyjną, a w jeszcze większym stopniu – przez szeroko rozumiane usługi. Upadek licznych zakładów przemysłowych prowadził w niektórych miejscowościach do pewnego wzrostu znaczenia rolnictwa jako głównego bądź jedyne go źródła utrzymania, często w powiązaniu ze specjalizacją. Porównując dane szacunkowe z Tabeli 3 do danych pochodzących sprzed okresu transformacji (NSP 1988) dostrzega się względnie niewielkie zmiany udziału ludności nierolniczej w licznych miejscowościach gminnych; znacniejsze przesunięcia nastąpiły tam między sektorami i branżami pozarolniczymi.

W zakresie funkcji obsługi zaplecza zaznacza się wyraźny podział na wsie gminne i pozostałe, z których ostatnie nie przekraczają na ogół poziomu 20 w 100-punktowej skali wskaźnika centralności (wyjątkiem jest tu Okuniew, tylko nieznacznie ustępujący pod tym względem ośrodkom gminnym). Niska centralność miejscowości niepełniących funkcji ośrodka gminnego jest oczywista nie tylko w kontekście ich mniejszego zaludnienia i bardziej rolniczego – na ogół – charakteru, ale przede wszystkim z powodu braku określonych rodzajów instytucji publicznych, zaliczanych do sektora trzeciego (administracja publiczna, oświata, kultura, ochrona zdrowia i in.), niekiedy też lepiej rozwiniętej funkcji handlowej. Niektóre ośrodki obsługi wykształciły funkcje na poziomie przewyższającym przeciętne miejscowości gminne (Rysunek 6).

6. Układ przestrzenny

Czynnik morfogenetyczny ma bardzo duże znaczenie dla kwalifikacji miejscowości z punktu widzenia miejskości. Układ przestrzenny w niewielkich miejscowościach, zwłaszcza w ich częściach centralnych, cechuje zwykle znaczna inercja. Liczne miasteczka, w tym również zdegradowane, posiadają często „zamrożony” układ przestrzenny, pamiętający jeszcze czasy pierwszej lokacji. Powinien być on traktowany jako element dziedzictwa kulturowego. Układ urbanistyczny wraz z jego architek-

tonicznym wypełnieniem (zwartość zabudowy, wielkość i forma budynków) można aktualnie identyfikować m.in. na podstawie zdjęć satelitarnych, które są doskonałym uzupełnieniem używanych wcześniej planów miejscowości i badań terenowych.

Rysunek 7

Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego, według stopnia zachowania miejskiego układu przestrzennego i charakteru zabudowy

Źródło: opracowanie na podstawie danych z Tabeli 3 (według cechy „układ przestrzenny”), zmienione

Wyodrębniono kilka typów układów przestrzennych charakterystycznych dla osadnictwa wiejskiego i małomiasteczkowego. Oznaczono je następującymi symbolami (Tabela 3): R – osada o zabudowie rozproszonej lub mocno rozluźnionej; U – typ jednodrożny – ulicówka – o zabudowie zwartej (jeśli nie zaznaczono inaczej); W – wieś wielodrogowa (zabudowa zwykle wzdłuż kilku ulic o nieregularnym układzie); WM – wieś wielodrogowa o złożonej strukturze, z zabudową wzdłuż kilkunastu lub kilkudziesięciu ulic w regularnym układzie, na ogół przecinających

się pod kątem prostym; od układu miejskiego odróżnia ją brak rynku oraz często mniej zwarta zabudowa (zwykle domy z ogródkami); P – wieś placowa (plac centralny nie mający cech rynku ze względu na jego nieregularność, rozległość lub duży udział zabudowy zagrodowej); M – miejski układ urbanistyczny i charakter zabudowy – z rynkiem, zwartą zabudową wokół rynku i głównych ulic, z miejską siatką ulic, w większości prostych i przecinających się pod kątem prostym. Dodatkowe symbole (o), (l) oznaczają odpowiednio, że część zabudowy wokół rynku posiada ogródki przydomowe – (o), co wprowadza wiejski element morfologii do miejskiego układu przestrzennego, oraz luki w zabudowie wokół rynku – (l), powstałe zwykle w wyniku wyburzenia starych budynków. Symbolem M+ wyróżniono miejscowości z najlepiej zachowanym układem miejskim i odpowiednią zabudową.

Układ przestrzenny i fizjonomia badanych miejscowości są silnie zróżnicowane. Typ miejski (M), z rynkiem stanowiącym centrum układu przestrzennego, charakterystycznym układem ulic i miasteczkową, zwartą zabudową, jest typowy dla wielu miast zdegradowanych na mocy *ukazu* carskiego wprowadzonego po powstaniu styczniowym (1869–1870). Spośród 18 miejscowości tej grupy 12 zachowało, w lepszym lub gorszym stanie, miejski układ przestrzenny, w tym w dwóch miejscowościach zachował się on w bardzo dobrym stanie (Kołbiel, Maciejowice), w kilku innych – w nieco gorszym (Krasnosielc, Parysów, Stanisławów). W niektórych miejscowościach zachowane jest miejskie rozplanowanie, ale występują znaczne ubytki w zabudowie (zwłaszcza rynku) lub w pierzejach rynku występuje zabudowa o charakterze wiejskim, na ogół z przydomowymi ogródkami. Dość dobrze wykształcony miejski układ morfologiczny i zabudowa cechują też Sarnaki (utrata praw miejskich w 1918 r.) i Dobrze (1852 r.). Cechy układu miejskiego są też czytelne w przypadku kilku miejscowości wcześniej pozbawionych praw miejskich (Wilga, Zbuczyn); Miastków Kościelny posiada natomiast niewielki, skrajnie położony rynek, a jego układ ulic jest słabo rozwinięty (jest ich zaledwie kilka).

Pozostałe miejscowości mają układy miejskie na ogół słabo bądź wcale nie zaznaczone. Brak miejskiego charakteru reprezentują m.in. wsie o charakterze ulicówki (typ U) lub wielodrogowe W), zwłaszcza te o luźnej zabudowie. Skrajnymi przypadkami są: Glinianka, Łubienica i Sieluń, gdzie zabudowa jest rozproszona oraz lewobrzeżny Drohiczyn, w przypadku którego doszło niemal do całkowitego zaniku miejscowości.

7. Miasta potencjalne

Po 1990 roku proces nadawania praw miejskich w Polsce uległ intensyfikacji, a dominującą w tym rolę odegrały restytucje praw wcześniej odebranych. Współcześnie zmiana statusu jest tylko formalnoprawnym potwierdzeniem od dawna istniejącego stanu rzeczy. Takie atrybuty miejskości, jak wielkość zaludnienia, określone funkcje pełnione względem otoczenia, układ przestrzenny czy też – nie uwzględniony w niniejszym badaniu – stan świadomości społeczności lokalnej, która postrzega wymienione osiedla jako miasta, sprawiają, że *de facto* nie stały się one miastami dopiero z chwilą formalnej zmiany statusu, lecz były nimi znacznie wcześniej.

Rysunek 8

Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego według liczby zidentyfikowanych cech miejskich

Źródło: opracowanie własne

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają, że niektóre spośród badanych miejscowości odpowiadają kryteriom miejskości stosowanym aktualnie w Polsce¹⁰. Rysunek 8 przedstawia wybrane miejscowości według liczby spełnianych kryteriów. Mając na uwadze, że w wielu przypadkach odstępuje się od ścisłego przestrzegania kryterium wielkościowego, obniżono kryterium zaludnienia do

¹⁰ Uzyskanie statusu miasta wiąże się aktualnie ze spełnieniem (nominalnie) określonych kryteriów w następujących kategoriach: demograficzne (minimalne zaludnienie 2000 mieszkańców), przestrzenno-urbanistyczne (m.in. miejski układ przestrzenny i charakter zabudowy, uchwalony plan zagospodarowania przestrzennego oraz odpowiedni poziom wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną), funkcjonalne (posiadanie odpowiednich instytucji pełniących funkcje ponadlokalne, a także zatrudnienie przynajmniej 2/3 ludności poza rolnictwem), społeczne (poparcie lokalnej społeczności).

1400 mieszkańców, wychodząc z założenia, że miejscowości, które spełniają pozostałe kryteria, mają, przy takiej wielkości, realne szanse na restytucję praw miejskich. W najkorzystniejszej sytuacji są zatem aktualnie cztery takie miejscowości: Dobrze, Kołbiel, Maciejowice i Stanisławów, które – w przypadku wystąpienia z odpowiednim wnioskiem – mają znaczne szanse na zmianę statusu. Nieco gorzej wypada pod tym względem Krasnosielc, z uwagi na liczbę mieszkańców, wynoszącą zaledwie około 1100. Na uwagę zasługują również Sarnaki, miejscowość o podobnym zaludnieniu, która w przypadku ewentualnego zwiększenia ogólnej liczby mieszkańców i udziału ludności nierolniczej, ma szanse uzupełnić powyższą listę. Zarówno Krasnosielc, jak i Sarnaki wyróżnia przede wszystkim względnie dobrze zachowana miejska morfologia.

8. Zakończenie

Spośród licznych miast zdegradowanych na obszarze wschodniej części województwa mazowieckiego, tylko niektóre odzyskały status miasta. W badanej grupie wyróżnia się kilka miejscowości, dla których restytucja praw miejskich jest prawdopodobna z uwagi na spełnianie kryteria, przy czym konieczne byłyby pewne odstępstwa od ścisłego przestrzegania kryterium wielkościowego. Każda z miejscowości ma określone słabe strony, przy czym niektóre z tych mankamentów są charakterystyczne dla regionu, inne – dla całej Polski. Do pierwszych zaliczają się częste przypadki zdegradowanej fizjonomii miejskiej, co jest widoczne zwykle w postaci ubytków w zabudowie lub zabudowy niskiej jakości, szczególnie negatywnie odbieranej, jeśli występuje ona w obrębie rynku. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że również miejscowości awansowane w ostatnich latach do rangi miasta posiadają tego rodzaju mankamenty. Do istotnych problemów zaliczają się też niedostatki infrastrukturalne w niektórych miejscowościach, dotyczące w największym stopniu obszarów starej zabudowy (parametr nie analizowany w niniejszym opracowaniu, ale brany pod uwagę w procedurze nadawania praw miejskich).

Ogólnokrajowy charakter mają natomiast problemy demograficzne, będące głównie rezultatem ujemnego salda migracji krajowych i zagranicznych, a także starzenia się społeczeństwa, które jest m.in. konsekwencją emigracji ludzi młodych. Depopulacja jest konsekwencją kumulacji niekorzystnych zjawisk gospodarczych, zwłaszcza wysokiego bezrobocia, które wiąże się z brakiem perspektyw życiowych, zwłaszcza dla ludzi młodych, i stanowi bodziec do emigracji. Słabość bazy ekonomicznej ma jednak szerszy zasięg i stanowi problem nie tylko miast małych czy zdegradowanych. W przypadku miast najmniejszych problem ten ma charakter permanentny i jest obserwowany już co najmniej od połowy XX wieku. W okresie powojennym w wielu miejscowościach zanikły tradycyjnie pełnione funkcje produkcyjne (drobna wytwórczość), co, po nałożeniu się na problemy depopulacji, słabego rozwoju infrastruktury, utrzymywania zabudowy w stanie degradacji i innych problemów, stało się przyczyną ich kryzysu. W ostatnich latach niektóre problemy jeszcze pogłębiają się. Nieco lepiej przedstawia się

kwestia funkcji standardowych – centralnych, które, mimo znacznego ich osłabienia w czasie transformacji systemowej, na ogół przetrwały okres tzw. reform rynkowych.

Typowanie kandydatów do restytucji praw miejskich oparto na kilku mierzalnych i niemierzalnych kryteriach. W przypadku występowania z odpowiednim wnioskiem do Rady Ministrów, wskazane byłoby przeprowadzenie szczegółowego, pogłębionego badania typowanych miejscowości.

LITERATURA

- Bogucka M., Samsonowicz H. 1986.** *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej*, Ossolineum, Wrocław.
- Drobek W. 1999.** *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*. PIN – Inst. Śląski w Opolu, Opole.
- „Dziennik Praw” za lata 1869–1870, t. 69–70.
- „Dziennik Ustaw” za lata 1958–2015 (wybrane).
- Jelonek A. 1967.** *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.* „Dokumentacja Geograficzna”, z. 3–4.
- Krzysztofik R. 2006.** *Nowe Miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Krzysztofik R. 2007.** *Lokacje miejskie na obszarze Polski – Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, 1967, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Piskozub A. 1987.** *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Ossolineum, Wrocław, t. II.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2011 r.* 2011, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22, 1923*, GUS, Warszawa.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich, 1880–1902* (15 tomów). Sulimierski F., Walewski W. (red.), Warszawa.
- Sokołowski D. 1999.** *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D. 2006.** *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D. 2015.** *Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej*, w: Krzysztofik R., Dymitrow (red.) M., *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M. 2015.** *Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach*, w: Krzysztofik R., Dymitrow M. (red.) *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg.
- Statystyka miast i osiedli 1945–1965, 1967*, Seria Statystyka Regionalna, z. 6, GUS, Warszawa.

STRESZCZENIE

Na terenie wschodniej części województwa mazowieckiego znajdują się liczne miejscowości będące kiedyś miastami, a obecnie mające status wsi. Większość z nich pozbawiono praw miejskich jednorazowo na mocy dekretu wydanego przez władze rosyjskie i wprowadzonego w życie w latach 1869–1870. Niektóre miejscowości tej grupy zatraciły tylko część cech miejskich. W pracy analizowana jest sytuacja demograficzna, funkcjonalna i morfologiczna miast zdegradowanych. Część z nich wytypowano, jako posiadające szanse na odzyskanie praw miejskich.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, prawa miejskie, funkcje miejskie, morfologia miejska, Wschodnie Mazowsze.

SUMMARY

In the east part of Mazowieckie voivodship, there are numerous former towns possessing a village status nowadays. Most of them were deprived of town privileges between 1869 and 1870, under the Tsar's regulation. These sites lost the characteristics of urban areas in the slightest degree. The paper analyzes the functional, morphological and demographic situation of such category villages. Some of them were identified as having a chance to regain the town rights.

Keywords: degraded towns, town privileges, urban functions, urban morphology, East Mazovia.

KAMPANIA NA ANTENIE REGIONALNEGO RADIA OLSZTYN POŚWIĘCONA TYSIĄCLECIU PAŃSTWA POLSKIEGO. MIĘDZY PROPAGANDĄ A RZETELNYM ZAPISEM WYDARZEŃ

BROADCASTING CAMPAIGN AT THE REGIONAL RADIO OLSZTYN DEVOTED TO ONE THOUSAND YEARS OF THE POLISH STATE. AMONG THE PROPAGANDA AND RELIEBLE ACCOUNT OF EVENTS

W literaturze przedmiotu w sposób jednoznaczny i konsekwentny państwowe obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego i w opozycji kościelne milenijne kontemplowanie określa się jednoznacznie – swoistą wojną w relacji państwo–Kościół. Warto w tym miejscu przyrzeć się minionym wydarzeniom w kontekście niezwykle wymiernym, mianowicie przekazu medialnego.

Datowanie obchodów tysiąclecia w historiografii jest stosunkowo proste, nieco kłopotów przysparza precyzyjne wskazanie, kiedy kampania rozpoczęła się na antenie regionalnej Polskiego Radia, czyli w Radiu Olsztyn. Pierwsze wzmianki odnotować można już za czasów istnienia Ekspozytury Polskiego Radia jak i jej „następczyni” Rozgłośni Regionalnej¹. Czyli na przełomie lat 1957 i 1958. Niemniej, czy można przyjąć, że pierwsza wzmianka w serwisie informacyjnym jest już włączeniem się do propagandowej retoryki, a może kumulacja zagadnień jest elementem wskazującym na realny udział w obchodach tysiąclecia? Jest to dylemat stosunkowo trudny do rozstrzygnięcia. Uznałam, że moim obowiązkiem jest odnotowanie wszelkiej radiowej aktywności dziennikarskiej, którą można przyporządkować zagadnieniom związanym z tysiącleciem i jego antenowym eksploataowaniem.

Rozpoczynając analizę wskazać należy, że olsztyńskie radio działające od października 1952 roku, od samego początku uznawane było za właściwy instrument propagandy i kontrpropagandy Komitetu Wojewódzkiego PZPR, który oczywiście pozostawał pod kontrolą polityczną Warszawy. Radio było emisariuszem określonych treści, trybuną lokalnych przywódców partyjnych, którzy mieli ją wspierać, nadzorować i zaopatrywać w nasycone ideologicznie komunikaty.

Tego typu miejsce, mam tu na myśli zarówno samą rozgłośnię radiową i jej kontent programowy, miało za cel przede wszystkim wzmoczoną mobilizację,

* dr, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ Ekspozytura Polskiego Radia w Olsztynie została przemianowana na Rozgłośnię Regionalną Polskiego Radia dokładnie 1 stycznia 1958 r.

zwłaszcza w okresach kumulacji określonych idei. Radio regionalne w tym sensie funkcjonowania, było utworzone i wykorzystywane od samego początku do osiągnięcia wymiernych celów przez państwo. Zatem wpisywało się w realizację polityki historycznej państwa. Było jej głosem, który gromko „promował” określone tezy. Badacz mediów Andrzej Kozieł porównuje tę figurę do „pasa transmisyjnego” działającego w prostej linii od władz do społeczeństwa. W tym wypadku władza jawić się miała, jako jedyny autorytet². Radio, i jest to kwestia zasadnicza, powierzono określone zadanie do wykonania. Olsztyńska rozgłośnia radiowa dodatkowo była monopolistą na rynku radiowym miasta i regionu. Monopolistą, cały ten czas podporządkowanym określonym regułom politycznym i precyzyjnej koncepcji wykorzystania mediów, a za ich pośrednictwem wpływania na pamięć zbiorową, budowanie i podtrzymywanie wspólnej, po części zmanipulowanej tożsamości. Pamięć zatem, jako domena publiczna, była sprawnie i z premedytacją zagospodarowana.

Przeszkodą naturalną owej perswazji mógł być czas antenowy przypisany olsztyńskiej rozgłośni. Miał on w PRL-u charakter suplementarny, stanowił wyimek anteny ogólnopolskiej. W 1957 roku średnio dziennie nadawano godzinę i 12 minut programu, rocznie stanowiło to 438 godzin³. Wzrost przyznawanego Olsztynowi czasu w analizowanym okresie był proporcjonalny, ale niezbyt imponujący. Do 1966 roku rozgłośnia nadawała przeciętnie nieco ponad godzinę, w latach 1966–1967 półtorej godziny programu dziennie⁴. Niemniej cykliczność i powtarzalność nadawania, nacechowane spójnością przekazu, musiały odnosić pożądany efekt.

Wskażać należy jeszcze na dodatkowy aspekt funkcjonowania radia, mianowicie: cenzurę i autocenzurę, konteksty implikujące pracę dziennikarzy w okresie PRL-u. Wobec tego mające bezpośredni wpływ na relatywizację zasadniczych zagadnień, również na antenie regionalnej. Z jednej strony był to obligatoryjny nadzór instytucjonalny, z drugiej zaś świadome unikanie określonej problematyki bądź jej umotywowana konkretyzacja.

Tysiąclecie Państwa Polskiego na antenie Regionalnej Rozgłośni Polskiego Radia w Olsztynie

Obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego w województwie olsztyńskim, taką informację można znaleźć audycjach radiowych z początku roku 1959, przebiegało pod hasłem: „Znaczenie Warmii i Mazur dla niepodległości i jedności terytorialnej państwa polskiego: tradycji ludowej, mądrości polityki mieszkań-

² A. Kozieł, *Prasa w latach 1944–1989*, w: *Prasa Radio i Telewizja w Polsce. Zarys Dziejów*, Warszawa 2001, s. 154.

³ M. Kropacz-Szydłowska, *Od Ekspozytury Polskiego Radia do Radia Olsztyn S.A. Z dziejów olsztyńskiej radiofonii*, PTH Oddział w Olsztynie, IDZIKS UWM w Olsztynie, s. 70.

⁴ APO, KW PZPR w Olsztynie, Wydział Propagandy, Środki Masowego Przekazu 1968–70 r. Radio i Telewizja, Informacja o programie i działalności olsztyńskiej Rozgłośni Polskiego Radia/lata 1964–1968, sygn. 1141/2134, k. 42.

ców tych ziem oraz polskiego wkładu w rozwój kultury regionu”⁵. W czerwcu został precyzyjnie ustalony harmonogram obchodów, co skrzętnie odnotowały Olsztyńskie Wiadomości Radiowe (dalej: OWR): „Prezydium WRN uchwaliło program obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego na Warmii i Mazurach. [...] Odbędą się dwie ogólnopolskie uroczystości: 550-lecie bitwy pod Grunwaldem i 500-lecie zawarcia drugiego pokoju toruńskiego, natomiast w skali wojewódzkiej 650-lecie Fromborka, 40-lecie Plebiscytu, 160. rocznica śmierci Krasickiego oraz 100. rocznica zajęć chłopskich w Bredynkach, cały region opracowuje swoje uroczystości”⁶. W pewnym sensie była to także instrukcja dla dziennikarzy, wskazująca listę wydarzeń, które winny znaleźć się w kalendarium radiowych działań. Ich odnotowywanie, interpretacja, a także wskazywanie pomniejszych działań na rzecz jubileuszu stało się na kilka lat obligatoryjnym elementem programu olsztyńskiego radia. Z dokumentów archiwalnych z zapisem radiowej ramówki wynika także, że w programie obchodów przewidziano przygotowanie kilkunastu sesji naukowych, do organizacji których włączyć miało się Muzeum Mazurskie i Polskie Towarzystwo Historyczne. W latach 1960–1962 przewidziano również uruchomienie kilku muzeów: Skansenu w Olsztynku, Muzeum w Lidzbarku Warmińskim i Muzeum Budownictwa Regionalnego w Reszlu⁷.

Przechodząc do kontentu programowego, będącego wymiernym przykładem kampanijnej partycypacji olsztyńskiego radia, należy przenieść się do 1957 roku. Analizę można rozpocząć dopiero na podstawie materiałów z kwietnia 1957 roku. Wcześniejsze dokumenty niestety nie zachowały się, ani w Archiwum Państwowym w Olsztynie, ani w Archiwum Radia Olsztyn⁸. Jednak w tym zakresie tematycznym jest to materiał wystarczający.

W 1957 roku utworzono specjalny Fundusz Grunwaldzki, którego celem było „Uporządkowanie terenów upamiętnionych historyczną bitwą, a także budowa pomnika”⁹. Wielokrotnie z anteny olsztyńskiego radia padały informacje dotyczące zagospodarowania i stanu pól grunwaldzkich. Można odnieść wrażenie, że dziennikarze w pewnym sensie wyprzedzili centralną koncepcję manifestacji topograficznej. Mam tu na myśli ogólnopolską eksploatację tematu bitwy pod Grunwaldem. Wynikało to oczywiście z przynależności terytorialnej, ale też konsekwentnej, corocznej partycypacji w rocznicy wielkiego zwycięstwa oręża polskiego. Już w czerwcu na antenie radiowej była cyklicznie prezentowana problematyka grunwaldzka. Pierwszą odnotowaną wzmianką był Komentarz do OWR Rolanda

⁵ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Rozgłośnia Polskiego Radia (dalej: RPR) w Olsztynie, Programy audycji, teksty audycji 11–20.02.1959 r., sygn. 1301/44, OWR, 17.02.1959.

⁶ Ibidem, Programy audycji, teksty audycji 1–10.06.1959 r., sygn. 1301/55, OWR, 2.06.1959.

⁷ Ibidem, Programy audycji, teksty audycji 21–28.02.1959 r., sygn. 1301/45, OWR, 26.02.1959.

⁸ Jest to o tyle zaskakujące, iż materiały zostały zniszczone dopiero w drugiej połowie lat 60. i stało się to w samej Rozgłośni, podczas brakowania mało ważnych dokumentów. Osobą nadzorującą niszczenie był pracownik Rozgłośni – Waldemar Pindor. Trudno dziś wskazać rzeczywistą przyczynę owego aktu, jest to jednak kłopotliwa luka w dokumentacji. Na najstarszych zachowanych materiałach w Archiwum Państwowym w Olsztynie widnieje data 1 kwietnia 1957 r. Vide. M. Kropacz-Szydłowska, op. cit., s. 13–14.

⁹ APO, RPR w Olsztynie, Programy audycji, teksty audycji 16–30.06.57 r., sygn. 1301/5, OWR, 28.06.1957.

Kiewlicza, w którym autor jednoznacznie stwierdza, że czas zadbać o historyczne pole bitwy: „W 1953 r. wybudowano skromny pomniczek z dwiema wieżami, rok później piękną drogę za 8 mln, od Pawłowa do Grunwaldu. Droga niszczeje. [...] Dlatego władze regionalne mają się zajmować takim ważnym miejscem, które należy do całego regionu”¹⁰. W lipcu, tuż przed regionalnymi, corocznymi obchodami wiktorii grunwaldzkiej na antenie pojawił się Reportaż z pola bitwy Rolanda Kiewlicza, konsekwentnie ubolewającego nad stanem miejsca potyczki, autor konstatuje: „Przykry widok sprawia grunwaldzkie pobojuwisko. Wśród pastwiska otoczonego małym laskiem i zgonami żyta stoi murowany i otynkowany pomniczek. [...] Tysiąc ludzi tutaj pielgrzymuje i nikogo to nie obchodzi. Ani noclegu ani wyżywienia. W Olsztynku nocowaliśmy na dworcu. [Kiewlicz przytacza słowa napotkanych turystów – M. Sz.]. A pomnik to chyba mógłby być lepszy”¹¹. Jest to zatem konsekwentny w tonie apel, można założyć, skierowany do potencjalnych odbiorców radia oraz do władz, o konieczność podjęcia działań na rzecz uporządkowania pól bitewnych. W tym okresie na antenie pojawiły się także kolejne audycje: Sprawozdanie z pola grunwaldzkiego Piotra Napiórkowskiego¹² i Gawędy z pod Grunwaldu Bohdana Bromka, których bohaterką była założycielka Instytutu Mazurskiego i działaczka regionalna Emilia Sukertowa-Biedrawina¹³.

Ścisłe zaprogramowana kampania radiowa poświęcona obchodom Tysiąclecia Państwa Polskiego rozpoczęła się oficjalnie, konsekwentnie z uchwałą sejmową w sprawie obchodów 28 lutego 1958 roku. Głównym aktem świętowania miała być uroczysta rocznica zwycięstwa bitwy pod Grunwaldem¹⁴. Co prawda nie odnaleziono w dokumentach archiwalnych Radia Olsztyn wzmianki wskazującej na formalną partycypację w kampanii. Niemniej należy przyjąć, że cykliczne uczestnictwo kierownictwa radia w spotkaniach w KW PZPR musiało skutkować takim akcesem. W marcu 1958 roku, w OWR podano informację, iż delegacja Wojewódzkiego Komitetu FJN z Olsztyna udała się na spotkanie z premierem Józefem Cyrankiewiczem. OWR odnotowały wówczas: „Regionalna delegacja

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Warto wyjaśnić, że tym czasie reportaż radiowy była to forma pisana, nacytywana przez lektorów. Nie posiadała znamion reportażu dźwiękowego. Zatem najbliższe mu było do czytanego reportażu prasowego. Nie można jednak odmówić formie zasadniczego charakteru gatunkowego. Ibidem, Programy audycji, teksty audycji 1–29.07.57 r., sygn. 1301/6, Reportaż z pola bitwy, Roland Kiewlicz, 13.07.1957.

¹² Ibidem, *Sprawozdanie z pola grunwaldzkiego*, Piotr Napiórkowski, 15.07. 1957.

¹³ Ibidem, Bohdan Bromek *Gawędy z pod Grunwaldu*, 14.07.1957.

¹⁴ W aktach Wydziału Propagandy KW PZPR w Olsztynie, zgromadzonych w Archiwum Państwowym w Olsztynie znaleźć można wyraźną instrukcję: „22 lipca damy wyraz naszej gotowości do wcielania w życie zadań budownictwa socjalistycznego, postępu gospodarczego i kulturalnego w naszym kraju. W uroczystościach święta Odrodzenia winniśmy nawiązywać do doniosłej uchwały Sejmu PRL w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, w których nawiążemy do wielowiekowego nurtu patriotycznego i postępowego w naszych dziejach ojczystych, z którego wyrosła i którego kontynuatorką jest PRL. Na wstępie tych obchodów, w roku 1960 wypada 550 rocznica zwycięskiej bitwy pod grunwaldem w związku, z którą proklamowana została ogólnonarodowa zbiórka na „Fundusz grunwaldzki””. Ibidem, KW PZPR w Olsztynie, Wydział Propagandy. Środki Masowego Przekazu 1958–1967 r. *Radio i Telewizja*, sygn. 1141/2133, *Instrukcje z 11.06.1958 r., W sprawie obchodów Święta Odrodzenia, 22 lipca 1958 r.*, k.116–125.

przedstawiciele Komitetu FJN w Olsztynie była w Warszawie u Cyrankiewicza. Byli tam Kazimierz Rokoszewski, Władysław Ogrodziński, Zbigniew Januszko, Stanisław Zieliński, Czesław Sadowski. Grunwaldzka uroczystość ma znaleźć się pośród najważniejszych uroczystości z okazji 1000-lecia Państwa Polskiego. Uchwały zapadną 31 marca na Poszerzonym Plenum WKFJN w Olsztynie podjęte zostaną uchwały jak z obchodami”¹⁵. W OWR zacytowano także słowa posła Stanisława Zielińskiego, wypowiedziane na posiedzeniu sejmu: „Rocznica grunwaldzka oraz pobjawisko tak sugestywnie działające na wyobraźnię zbiorową i patriotyzm społeczeństwa muszą znaleźć trwałe odbicie w konkretnej rzeczywistości gospodarczej i politycznej. [...] Jako poseł odwiecznej polskiej ziemi warmińsko-mazurskiej, ziemi Grunwaldu i Kopernika zwracam się do wszystkich Polaków – patriotów w kraju i poza jego granicą – o wzięcie czynnego udziału w przygotowaniu 550-lecia Grunwaldu”¹⁶. Informację poprzedziła krótka, ale nader treściwa wzmianka o nadaniu Konradowi Adenauerowi godności honorowego członka zakonu krzyżackiego, autorstwa Edwarda Martuszeńskiego¹⁷.

W OWR informowano także o powstaniu Funduszu Grunwaldzkiego i apelowano o przyłączenie się do społecznej zbiórki. Naturalnie na antenie radiowej zamieszczano wszelkie informacje o stanie zbiórki i jej uczestnikach. Był to pewnego rodzaju rytuał, który zapewne miał mobilizować społeczeństwo do działań za sprawą konkretnych wskazań i precyzyjnych podmiotowych rekomendacji. W OWR w lutym 1958 roku przypominano, iż „Przed paroma miesiącami Wojewódzki Komitet FJN wystosował do ludności naszego województwa apel o składanie ofiar pieniężnych na utworzenie Funduszu Grunwaldzkiego. Przedstawiona została także lista ofiarodawców”¹⁸. Ponadto przekazano informację o cegiełkach na fundusz, które miały być „Rozprowadzane już od 15 września [1958 roku – M. Sz.], po 2, 5, 10, 20, 50 i 100 zł. Rozprowadzać je będą terenowe komitety FJN. Będą to cegiełki na ogólną sumę 40 mln zł”¹⁹. Z jeszcze innej wzmianki o zbiórce dowiadujemy się, że „Ze wszystkich stron kraju płyną wpłaty na Fundusz Grunwaldzki, członkowie olsztyńskiego ZBOWID-u zebrali 302 zł”²⁰. Intensyfikacja informacji naturalnie miała miejsce w lipcu. W wiadomościach konstatowano: „Nie wiadomo, co stanie w Grunwaldzie, nie ma ziemi na kopiec, a z pola brać nie można, żeby nie zniszczyć historycznego wyglądu pola bitwy. [...] Obecnie na Fundusz wpłynęło już ponad 40 tys. zł., będzie też zbiórka uliczna. 15, 20 i 22 lipca zbiórka odbywać się będzie na samych polach. Powstają też komisje zbiórki, na czele wojewódzkiej stanął Feliks Barabasz, działacz FJN”²¹. Oczywiście dziennikarze pod koniec miesiąca, w OWR podsumowali wyniki akcji: „20 800 zł zebrała ludność Warmii i Mazur w zbiórce ulicznej w dniach 20 i 22 lipca na Fundusz

¹⁵ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 13–31.03.1958 r., sygn. 1301/22, OWR, 29.03.1958.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 1–15.02.1958 r., sygn. 1301/19, OWR, 14.02.1958.

¹⁹ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 16–31.08.1958 r., sygn. 1301/32, OWR, 27.08.1958.

²⁰ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 20–30.06.1958 r., sygn. 1301/22, OWR, 25.06.1958.

²¹ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 1–15.07.1958 r., sygn. 1301/29, OWR, 10.07.1958.

Grunwaldzki, na konto wpłynęło z całego kraju 668 zł mln, a ze zbiórki ulicznej 3 mln²². Wpłaty oczywiście płynęły z całego regionu, kraju, ale także z zagranicy, przykładowo z Nowego Yorku na konto przelano 50 dolarów, o czym sprawnie informowano w OWR²³. Trudno zresztą przytaczać wszelkie tego typu doniesienia, ich imponująca liczba jest zapewne potwierdzeniem aktywności i wręcz włączenia się czynnie do akcji olsztyńskich dziennikarzy radiowych.

Interesująco, w kontekście obchodów tysiąclecia, ma się także wątek samych pól grunwaldzkich i śledzenia postępów budowy pomnika i porządkowania terenu bitwy. Jest to kapitalna kronika historii uporządkowania pola bitwy, godna zainteresowania współczesnych badaczy i nie tylko. Jesienią 1958 roku OWR odnotowuje, iż „Prof. Stefan Maria Kuczyński, znawca spraw grunwaldzkich, zwrócił się z prośbą o możliwość zamieszkania na polach będzie tam pracował. [...] Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ostródzie zaproponowało uczonemu zamieszkanie na wsi Mielno”²⁴. Zaledwie miesiąc później w OWR donoszą, iż: „Na polach grunwaldzkich obecnie kończą się prace pomiarowe, prowadzone przez specjalistów wojskowych na zlecenie Wojskowego Biura Historycznego.[...] Również w tym miesiącu odbędzie się w Olsztynie specjalna konferencja historyków, w której m.in. wezmą udział prof.: Leśnodorski, Kuczyński, Golon oraz przedstawiciele Olsztyńskiego Komitetu FJN. Uczni – historycy wypowiedzą się m.in. w sprawie zlokalizowania pomnika oraz ustalą założenia organizacji Muzeum Grunwaldzkiego w olsztyńskim zamku. Muzeum to zostanie następnie po zagospodarowaniu terenów bitwy przeniesione do Grunwaldu”²⁵. Temat stale zajmował olsztyńskich dziennikarzy, kolejna informacja pochodzi ze stycznia 1959 roku: „Trwają prace na polach grunwaldzkich, najczęściej bywają tam artyści dokonując wizji lokalnych odnośnie ostatecznej formy pomnika, ale też naukowcy, np. zespół z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika pod kierunkiem prof. Rajmunda Golona sporządził 3 mapy i 6 opisów odnośnie geomorfologicznego i geograficznego układu terenu grunwaldzkiego z okresu historycznej bitwy. Drugi zespół z prof. Zdzisławem Rajewskim dyrektorem Muzeum Archeologii w Warszawie będzie już wkrótce prowadzić wykopaliska. Dokonano już zdjęć lotniczych przy użyciu specjalnych promieni, ale jest też ekipa z Pragi z prof. Pelikanem ma on pobrać próbki z pól i przy pomocy opracowanej przez siebie metody ustalić warstwowość ziemi”²⁶.

Naturalnie dużym zainteresowaniem dziennikarzy cieszyła się także koncepcja powstania i sama budowa pomnika grunwaldzkiego. Olsztyn był drugim miastem w Polsce, w którym pokazano wystawę projektu Jerzego Bandury i architekta Witolda Cęckiewicza. W OWR cytowana była wypowiedź Juliana Malewskiego przewodniczącego Rady Okręgowej Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich: „Wystawę tę traktujemy jako wyróżnienie, które spotyka nas jako stolicę Warmii i Mazur. Grunwald otrzyma godny swej tradycji akcent artystyczny i przestanie być

²² Ibidem, *Programy audycji*, OWR, 30.07.1958.

²³ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 1–15.09.1958 r., sygn. 1301/33, OWR, 15.09.1958.

²⁴ Ibidem, OWR, 11.09.1958.

²⁵ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 1–15.10.1958 r., sygn. 1301/35, OWR, 11.10.1958.

²⁶ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.10.1959 r., sygn. 1301/41, OWR, 11.10.1959.

nagim polem skłaniającym do smutnej zadumy i rozczarowania. Dzięki Pomnikowi Grunwaldzkiemu tysiące ludzi będą mogły przeżywać wielkość wiekopomnego zwycięstwa oraz umacniającą się więź Warmii i Mazur z Macierzą²⁷. Informowano także o szczegółach architektonicznych założenia pomnikowego: „Znane są niektóre szczegóły związane z budową Pomnika Grunwaldzkiego, główny jego człon wysoki na 10 m, ważyć będzie 100 ton. Jeszcze w tym roku dwa olbrzymie monolity zostaną przewiezione do Grunwaldu z kamieniołomów w Strzegomiu, zimą będą kute głowy bojowników słowiańskich i płaskorzeźby. W Krakowie zostaną wykonane figury mapy plastycznej, a huta Ferrum podjęła się wykonać wysokie na 30 m proporce. Montaż wiosną²⁸. Zaledwie dziesięć dni później w OWR odnotowano: „Obecnie gotowe są już fundamenty pod pomnik, nadeszły także 4 bloki granitowe z kamieniołomów w Strzegomiu, pozostałe 4 bloki kamienne przywiezione zostaną jeszcze w tym tygodniu. Będą one poddane obróbce na miejscu przez zespół kamieniały pod kierunkiem prof. Bandury i docenta Potempy. Gotowy jest też tzw. Jagiełłowy Kopiec, usypany przez harcerzy na miejscu pierwszego dowodzenia Jagiełły. Z kopca doskonale widać całą panoramę pól grunwaldzkich. W końcowym stadium są również prace przy poprawianiu nawierzchni dróg, wiodących do Grunwaldu i wokół pola historycznej bitwy – wszędzie kładzie się asfalt.[...] Dobrze prowadzone są prace architektoniczne przez prof. Rajewskiego, dyrektora Muzeum Archeologicznego, odkryto fragmenty kaplicy wokatywnej z 1411 w pobliżu tak zwanego kamienia, gdzie poległ wielki mistrz zakonu²⁹. Dwa dni później na antenie pojawiła się informacja i materiał dźwiękowy o wmurowaniu na polach grunwaldzkich kamienia węgielnego pod Pomnik Grunwaldzki, którego dokonał Zbigniew Januszko przewodniczący WRN w Olsztynie³⁰.

Należy w tym miejscu przypomnieć, iż z uwagi na niską popularność telewizji w owym okresie radio pełniło szczególną funkcję. Było przysłowiowym „oknem na świat”. Więc tego typu dane i ich upowszechnianie było bardzo atrakcyjne. Tym bardziej, że można odnieść wrażenie, iż antenowo wypełniano obowiązek kronikarski z szaloną precyzją. Wiadomości z Olsztyna docierały również do Warszawy. Przekazywanie istotnych ponadregionalnie treści do centrali było wręcz powinnością radiowców. Zatem nie może dziwić fakt, iż byli oni obecni przy wszelkich działaniach na polach grunwaldzkich.

W styczniu 1960 roku na antenie rozgłośni regionalnej w Olsztynie pojawiła się cykliczna audycja Piotra Napiórkowskiego Radiostacja Tysiąclecia. Była to audycja o charakterze słuchowiska przygotowywana raz w miesiącu do połowy 1961 roku, opisywała zwycięstwo grunwaldzkie za pośrednictwem tekstów literackich i fragmentów kronik. Była ułożona chronologicznie, tak by oddać poetykę zwycięstwa grunwaldzkiego i tło towarzyszących jej wydarzeń, była to forma o walorach ponadczasowych³¹.

²⁷ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.04.1959 r., sygn. 1301/50, OWR, 20.04.1959.

²⁸ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 1–10.09.1959 r., sygn. 1301/64, OWR, 7.09.1959.

²⁹ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.09.1959 r., sygn. 1301/65, OWR, 17.09.1959.

³⁰ Ibidem, OWR, 19.09.1959.

³¹ Zarówno w Archiwum Państwowym w Olsztynie, jak i w Archiwum Radia Olsztyn zachowało

Niezależnie od stałych magazynowych pozycji egzystowały także cykliczne formy informacyjne poświęcone wydarzeniom grunwaldzkim. W lipcu w odpowiedzi na zbliżającą się kulminację regionalną obchodów powstała Kronika Grunwaldzka. Była ona emitowana w codziennym porannym paśmie Dzień na Warmii i Mazurach. Relacjonowano na bieżąco przygotowywania do ogólnopolskich obchodów, podawano szczegółowe informacje ze Zlotu Grunwaldzkiego i życia codziennego obozowiczów i nadzorujących go służb: „Służba zdrowia dysponować będzie 34 karetkami, 37 lekarzy i 38 pielęgniarki, będą pełnili dyżur. [...] Takiego nasilenia pracy, jak w okresie Zlotu nie było nigdy dotąd w placówkach pocztowych na terenie powiatu ostródzkiego. Tylko z poczty w Ostródzie młodzież zlotowa wysyła dziennie około 15-tu tysięcy listów i kart pocztowych. Spora część korespondencji adresowana jest do młodzieży za granicą. [...] Na polach Grunwaldu 17 lipca spodziewane jest ponad 100 tysięcy osób. Oblicza się, że w godzinach rannych, wszystkimi drogami zdarzać będzie w kierunku Grunwaldu kilkanaście tysięcy samochodów, motocykli i rowerów. Aby uniknąć zatorów zostały wydane rygorystyczne rozporządzenia. [...] Na masztach powiewają już grunwaldzkie proporce. Uczestnicy poszczególnych obozów posiadają pomysłowo wykonane plakietki zlotowe. Tradycyjnym zwyczajem przygotowane także chusty w barwnych z napisem „Zlot młodzieży–Grunwald–1960”. Wydano również pamiątkowe znaczki wykonane według projektu rzeźbiarza – Wacława Kowalika”³². Stale na antenie kontemplowano świętowanie, które wpisać można w kilka płaszczyzn pamięci. Pokazywano zatem wspólnotę, która aktywnie włącza się w obchody, jej siłę, dynamikę, młodzieńczą, wręcz naiwną fascynację miejscem i zdarzeniem. Wreszcie był to obraz zintegrowanej społeczności, która była potwierdzeniem zasadności organizacji obchodów i jego rangi. Imponuje precyzja komunikatów ukazujących się na antenie radiowej, jest to forma afirmacji zjawiska, identyfikacji dziennikarzy wręcz współuczestniczenia i współtworzenia owej zbiorowości celebracji.

Główne uroczystości, które odbyły się 17 lipca, na antenie zapowiadał specjalny wysłannik rozgłośni Kazimierz Biniaś: „Centralne uroczystości grunwaldzkie rozpoczęły się przed dwiema godzinami w obozie ZMS Warszawa-Miasto. Chór zaśpiewał pieśń rycerską, następnie przemówił gen. Okęcki. Przybyli także pierwsi sekretarze KW PZPR, odwiedzają obozy ze swoich województw, przyjadą też dziennikarze ze Związku Radzieckiego, Czechosłowacji, Węgier i Rumunii. [...] O godzinie 10-tej rozpocznie się przelot samolotów sportowych, z których zrzucone zostaną wiązanki kwiatów na pomnik grunwaldzki. Przed godziną 11 przewidziany jest przyjazd kierownictwa Partii i Rządu. W imieniu społeczeństwa olsztyńskiego gości przywitają 1-szy sekretarz KW PZPR Stanisław Tomaszewski,

się kilka scenariuszy i samych audycji. Warto nadmienić, iż są to wyszukane literackie formy, które mimo upływu czasu stanowią wartościowy przejaw artystycznych dokonań radiowych. Można oczywiście zarzucić im kontekst sytuacyjny, nie umniejsza to jednak ich atrakcyjności. Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 01–10.01.1960 r., sygn. 1301/76, *Radiostacja Tysiąclecia*, Piotr Napiórkowski, 09.01.1960.

³² Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.07.1960 r., sygn. 1301/95, *Dzień na Warmii i Mazurach, Kronika Grunwaldzka*, 14–17.07.1960.

oraz przew. Marian Gotowiec. [...] Po odegraniu hymnu narodowego i wciągnięciu flagi na maszt kierownicy Partii i Rządu otrzymają raport dowódcy oddziału wojskowego generała Jankowskiego, meldunki komendanta Złotu generała Bednarza i przewodniczącego WKFJN – Czesława Sadowskiego – z realizacji czynów społecznych”³³. Z informacji radiowych dowiadujemy się również, iż na pola grunwaldzkie przybili m.in.: Władysław Gomułka, Aleksander Zawadzki, Józef Cyrankiewicz, odsłonięto pomnik projektu Jerzego Bandury i Witolda Cęckiewicza, odbyła się także premiera filmu „Krzyżacy” Forda, który na ekrany kin wszedł dopiero we wrześniu. Uroczystości na antenie centralnej Polskiego Radia relacjonował Piotr Napiórkowski. I było to wydarzenie wyjątkowe, bowiem zazwyczaj tego typu uroczystości, choć obsługiwane były przez rozgłośnie regionalną, to na antenie ogólnopolskiej relacjonowali dziennikarze z Warszawy.

Wizyta władz centralnych była na bieżąco relacjonowana także po jej grunwaldzkiej kulminacji. Dziennikarze rozgłośni 18 lipca 1960 roku relacjonowali: „W teatrze Jaracza odbyło się wczoraj spotkanie kierownictwa Partii i rządu z olsztyńskim aktywem. Przewodniczący prezydium WRN prof. Marian Gotowiec wręczył złote odznaki Zasłużony dla Warmii i Mazur: Władysławowi Gomułce I sekretarzowi KC PZPR, przewodniczącemu Rady Państwa Aleksandrowi Zawadzkiemu, premierowi Józefowi Cyrankiewiczowi, Marszałkowi Sejmu Czesławowi Wycechowi, wicepremierowi Zenonowi Nowakowi, Wicemarszałkowi Sejmu Stanisławowi Kulczyńskiemu oraz Prezesowi PAN Tadeuszowi Kotarbińskiemu. Do zebranych przemówił Władysław Gomułka dziękując społeczeństwu naszego województwa za wysiłek w pracy nad zagospodarowaniem i rozwojem Warmii i Mazur. [...] Spotkanie upłynęło w bardzo przyjemnej atmosferze”³⁴. Zatem zwyczajowo odnotowano sukces organizacyjny i tradycyjnie, familiarnie, w duchu patriotycznym dopełniono faworyzowane w dobie PRL-u schlebienie władzy. Radiowcy olsztyńscy tytułem wypełnienia kronikarskiej powinności dzień później odnotowywali: „Złot Grunwaldzki zakończony. Tereny byłych obozowisk powoli pustoszeją, a ich uczestnicy zjeżdżają się do domów. Największe nasilenie wyjazdów było wczoraj. Ostródę opuściło 6 tysięcy młodzieży z 15 obozów, pozostałe 39 zgrupowań opuści tereny zlotowe w najbliższych dniach”³⁵. Tak oto od początku, aż po „dogasanie” wielkiego święta rzecz cała ukazana była na regionalnej i ponadregionalnej antenie.

Od początku lat 60. w olsztyńskim radiu cyklicznie emitowano również reportaże dopełniające hasło „tysiąc szkół na tysiąclecie” -Nasze szkoły na tysiąclecie. Dziennikarz Radia Olsztyn Edward Martuszewski podróżując po województwie zbierał informacje na temat stanu zbiórki i perspektyw, jakie stoją przed Społecznym Funduszem Budowy Szkół, w audycji zamieszczał materiały dźwiękowe, opatrzone autorskim komentarzem: „Mogę obecnie stwierdzić, że

³³ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.07.1960 r., sygn. 1301/95, *Dzień na Warmii i Mazurach*, 14–17.07.1960.

³⁴ Ibidem, sygn. 1301/95, OWR 18.07.1960.

³⁵ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.07.1960 r., sygn. 1301/95, *Dzień na Warmii i Mazurach*, 19.07.1960.

stosunkowo najlepiej pracowały dotychczas szkolne komitety zbiórkowe. Jak wiadomo, dzieci szkolne uzyskują pieniądze na ten cel, nie od rodziców, lecz własnym staraniem (zbiórka makulatury, starych niepotrzebnych butelek, organizowanie imprez, które dają dochód). Na drugim miejscu uplasowały się zakłady pracy, które przekazują sumy zadeklarowane przez pracowników, ale też nadwyżki budżetowe. Odwiedzane powiaty zachodnie, dobrze gospodarują i liczy się u nich przede wszystkim systematyczność w oszczędzaniu, to przynosi efekty. [...] Jedno jest pewne, że w naszym województwie buduje się dużo nowych szkół. Kilka z nich widziałem w czasie mojej ostatniej podróży i muszę stwierdzić, że są one znacznie lepsze od szkół, które odziedziczyliśmy po rządach niemieckich. Można mieć nadzieję, że nawet ci nieliczni, którzy odmówili podpisania deklaracji zrozumieją swój błąd. Można mieć nadzieję, że zaraz po żniwach składki chłopów zaświadczą o pełnym zrozumieniu mieszkańców wsi warmińskiej i mazurskiej dla wielkiej akcji społecznej budowy nowych szkół³⁶. Naturalnie na antenie w cyklicznych blokach informacyjnych podawano również informacje o działaniach Społecznego Funduszu Budowy Szkół³⁷. Podczas Zjazdu Grunwaldzkiego, jak donoszono w audycji Dzień na Warmii i Mazurach, otwarto pierwszą tysiąclatkę: „W najbliższą sobotę nastąpi otwarcie pierwszej Szkoły Tysiąclecia na terenie Warmii i Mazur, szkołę w Stębarku, powiat Ostróda. W uroczystościach weźmie udział przewodniczący Rady Państwa Aleksander Zawadzki”³⁸. Miejsce oczywiście nie było przypadkowe, zatem była to ściśle zaprogramowana i realizowana akcja.

Rytuałem radiowym było także podawanie informacji o aktywności społeczeństwa, które stale włączało się do kampanii obchodów tysiąclecia. Radio Olsztyn cyklicznie pokazywało „wzorowe”, obywatelskie postawy. Przy tym należy wskazać, iż była to bardzo konsekwentna retoryka³⁹. Była to powszechna, wręcz obrzędowa partycypacja w życiu społeczności regionu. Historyk Georg G. Iggers wskazuje na ciekawą konstrukcję konstytuowania pamięci zbiorowej i budowanie grupowej tożsamości. Radio jako narzędzie propagandy doskonale się w tę koncepcję wpisywało.

³⁶ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 21–31.0.1959 r., sygn. 1301/59, Edward Martuszeński, *Nasze szkoły na Tysiąclecie. Podróż w sprawie*, 31.07.1959; Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–18.03.1960 r., sygn. 1301/47, Edward Martuszeński, *Nasze szkoły na Tysiąclecie*, 13.03.1960.

³⁷ Przykładowe informacje znaleźć można w zasadzie podczas całej dekady: Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.07.1960 r., sygn. 1301/79, OWR 09.02.1960.; ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 01–10.07.1960 r., sygn. 1301/94, OWR 08.07.1960 r.; ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 01–10.12.1960 r., sygn. 1301/109, OWR 07.12.1960.; ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.12.1965 r., sygn. 1301/289, OWR 14.12.1965.; ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.01.1966 r., sygn. 1301/292, OWR 13.01.1965.

³⁸ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.07.1960 r., sygn. 1301/95, OWR 18.07.1960.

³⁹ Wskazać należy, że tego typu deklaracje intensyfikowano w określonych okolicznościach. Mam tu na myśli kumulacje wywołane świętami państwowymi, na przykład działo się tak tuż przed 1 maja. Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.07.1960 r., sygn. 1301/95, OWR 18.07.1960; ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 10–20.04.1966 r., sygn. 1301/301, OWR 19.04.1966; ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 21–30.04.1966 r., sygn. 1301/302, OWR 29.04.1966; ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 21–30.04.1966 r., sygn. 1301/302, OWR 28.04.1966.

Kumulacja problematyki poświęconej tysiącleciu na radiowej antenie miała miejsce w 1966 roku. Można przyjąć, że olsztyńskich radiowców zajmowały zwłaszcza trzy jego odsłony: Sztafeta Tysiąclecia, parada niepodległości i akcja Frombork, czyli kampania przechodnia. Mam tu na myśli pewnego rodzaju prolongatę tematyczną. Zacznę jednak chronologicznie. Sztafeta była pretekstem do zmasowanej celebracji: „Od kilku dni Warmię i Mazury przemierza wielka, międzywojewódzka Sztafeta Tysiąclecia, mieszkańcy naszego województwa podjęli powszechny czyn społeczny pod hasłem „Warmia i Mazury – piękne, gospodarne, kulturalne”⁴⁰. Biegąca od Białegostoku do Gdańska Sztafeta Tysiąclecia, jedna z czterech przecinających kraj, od 24 kwietnia do 4 maja miała kilka etapów na terenie Warmii i Mazur: Szczytno, Nidzicę, Jedwabno, Działdowo, Olsztyn, Ostródę, Morąg i Pasłęk. Sztafeta była relacjonowana w codziennych OWR, przy okazji była to także sposobność do opowieści o miejscach regionu i ich historii. W audycji *Rozmaitości* z nad Łyny, w połowie maja patetycznie podsumowywano: „12 dni sztafeta pokoju, czynu społecznego-sztafeta młodości jechała drogami Warmii i Mazur. Ponad 30 tysięcy mieszkańców brało udział w sztafecie i w wiecach, ponad 360 mln zł wynoszą czyny społeczne. Tysiące robotników, chłopów, inteligentów złożyło swe podpisy w księdze zawierającej apel do narodu”⁴¹. Uczestnicy sztafet wieźli ze sobą Księgę Tysiąclecia zawierające tekst uroczystego apelu, pod którym podpisywali się wszyscy chętni. Nie przypadkowo sztafeta miała swój finisz dokładnie 8 maja, w rocznicę zwycięstwa nad faszyzmem.

Czerwiec i lipiec 1966 roku był to czas zmasowanej celebry w regionie. Jak można było usłyszeć z olsztyńskiej anteny na całym grunwaldzko-kopernikowskim szlaku. Kulminacja miała miejsce podczas Dni Lidzbarka Warmińskiego, 18 czerwca 1966 roku. Witold Rybak, ówczesny zastępca redaktora naczelnego Radia Olsztyn, zapowiadał, że jest to wydarzenie dużej rangi: „Wielka manifestacja na rzecz polskości i nierozłącznej więzi Warmii z Macierzą – zgromadzi minimum 20 tysięcy osób. W programie wieczoru, oprócz oficjalnych wystąpień, uroczyste ślubowanie młodzieży. Po jego zakończeniu na ulice miasta wyruszy barwny, kostiumowy korowód dziewcząt i chłopców z lidzbarskich szkół – członków ZMS, ZMW i ZHP. Ubrani w historyczne stroje zaprezentują najważniejsze wydarzenia z dziejów Warmii – od czasów naporu krzyżackiego, przez lata walki z germanizacją w okresie wielowiekowej niewoli – po dni wyzwolenia. To jednolite widowisko zamkną obrazy z 20-lecia, prezentujące osiągnięcia i dorobek Warmii w Polsce Ludowej. Sens tej manifestacji zawarty jest w hasło „Byliśmy, jesteśmy, będziemy”⁴². 20 czerwca 1966 roku na antenie wyemitowano także kolażowy reportaż Jana Jędrusika *Dni Lidzbarka Warmińskiego*⁴³. Nie przypadkowo uroczystości odbywały się w Lidzbarku, dawnej stolicy Warmii. Tożsamość miasta,

⁴⁰ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 21–30.04.1966 r., sygn. 1301/302, Józef Krajewski, Włodzimierz Jarmołowicz *Pierwszomajowe upominki*, 30.04.1966.

⁴¹ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 01–10.04.1966 r., sygn. 1301/303, *Rozmaitości z nad Łyny*, 14.05.1966.

⁴² Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 10–20.06.1966 r., sygn. 1301/309, OWR, 18.06.1966.

⁴³ Ibidem.

nośna przestrzeń historyczna, symbolicznie znamionowała jego przynależność do Polski. Jak widać, było to działanie zorientowane na emblematyczne przejawy dbałość o historyczną ciągłość i troska o ściśle zdefiniowaną tożsamość.

Konsekwentnie, po sześciu latach, powrócił także temat kolejnego symbolu – Grunwaldu. Oczywiście w pauzie pomiędzy rokiem 1960, a 1966 odbywały się zjazdy harcerzy, zatem miał już miejsce wyuczony rytuał. Postanowiono jednak ponownie go nagłośnić. 15 lipca na Polach Grunwaldu przewidziano wielką manifestację młodzieży, w czasie której Chorągwi Warmińsko-Mazurskiej ZHP nadano miano Grunwaldzkiej. Na początku maja 1966 roku rozpoczęła się ogólnopolska akcja „Alert II – Harcerski Związek Tysiąclecia”. 3 maja w Olsztynie na placu Generała Świerczewskiego zebrało się około 3 tysięcy harcerzy, donosiło radio⁴⁴. Zrzucony z samolotu rozkaz nakazujący rozpalenie ognisk nazwanych „Harcerskimi wiciami 1000-lecia”. Przewidziano 100 miejsc, gdzie miały zapłonąć symboliczne ogniska. Centralne ognisko z udziałem przedstawicieli władz województwa i miasta rozpalone zostało o godz. 20 przy ulicy Żołnierskiej. Wiadomości radiowe informowały, że „W czasie uroczystości harcerze złożą przyrzeczenia i zobowiązania instruktorskie, a w części artystycznej wystąpi zespół pieśni i tańca Krusyna”⁴⁵. W połowie lipca 1966 roku wyemitowano także reportaż Kazimierza Biniasia p.t. Wszystkie drogi prowadzą do Grunwaldu⁴⁶, a dzień później przypomniano słuchowisko Stanisława Młodożeńca Grunwald, w reżyserii Piotra Napiórkowskiego, w opracowaniu muzycznym Włodzimierza Jarmołowicza, w realizacji akustycznej Witolda Nowosza. Premiera słuchowiska miała miejsce 12 grudnia 1960 roku⁴⁷.

Radio Olsztyn skrupulatnie odnotowało także przygotowania do Defilady Tysiąclecia: „Do Olsztyna przybyło 1000 dziewcząt i chłopców – Delegatów Warmii i Mazur na wielką manifestację w Warszawie. O 18-tej rozpocznie się wiec z udziałem Sekretarza KW PZPR Michała Ałtasa i kierownictwa organizacji młodzieżowych. O północy wyjadą do Warszawy. [...] Młodzież województwa wrocławskiego, zielonogórskiego, szczecińskiego i olsztyńskiego maszerować będzie pod hasłem „Byliśmy, jesteście, będziemy””⁴⁸. W Magazynie Młodzieżowym relacjonowano fragmentarycznie przebieg defilady: „Już w czołówce widniały akcenty związane z naszym regionem. Szli rycerze spod Grunwaldu, widniały herby miast wojewódzkich wśród nich Olsztyna. [...] Poznać ich można było po licznych transparentach i dekoracjach obrazujących historię Warmii i Mazur oraz po symbolach naszego regionu. Były więc plansze z tytułami gazet z dawnych czasów Gazety Ludowej i Mazura, były sieci rybackie i ryby”⁴⁹. Pointą rocznicowej kampanii antenowej była, rozpoczęta w 1966 roku „Operacja 1001 Frombork”,

⁴⁴ Obecnie plac nosi nazwę Targ Rybny.

⁴⁵ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 01–10.05.1966 r., sygn. 1301/306. OWR 3.05.1966.

⁴⁶ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.07.1966 r., sygn. 1301/310. Kazimierz Biniaś *Wszystkie drogi prowadzą do Grunwaldu*, 16.07.1966.

⁴⁷ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 11–20.07.1966 r., sygn. 1301/310. Piotr Napiórkowski *Grunwald*, 18.06.1966.

⁴⁸ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 20–31.07.1966 r., sygn. 1301/311. OWR 21.07.1966.

⁴⁹ Ibidem, *Programy audycji, teksty audycji* 20–31.07.1966 r., sygn. 1301/311. *Magazyn Młodzieżowy*, 24.07.1966.

odbudowa miasta zakończona uroczystościami z okazji 500. rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika.

Zakończenie

Wkład olsztyńskiej rozgłośni w dzieło obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego był imponujący. Przygotowano do programu ogólnopolskiego: „7 audycji i wraz z rozgłosnią łódzką 3 jednogodzinne programy estradowe, zaś dla programu lokalnego 3 słuchowiska⁵⁰ i 1 misterium poetyckie, 13 reportaży, 20 felietonów historycznych, 50 audycji słowno-muzycznych i słownych, 15 transmisji z wieców, sztafet i zlotów 1000-lecia (centralnych i lokalnych), 3 konkursy radiowe, „Radiową olimpiadę Tysiąclecia”, które objęły szkoły, drużyny harcerskie oraz koła ZMW i ZMS, jak również wielki konkurs radia i organizacji młodzieżowych „Warmia i Mazury w 1000-leciu”⁵¹. Ponadto problematyka milenijna pojawiała się również w wiadomościach, Encyklopedii Tysiąclecia w niedzielnym Magazynie Młodzieżowym, a także w Rozmai-tościach literacko-muzycznych przygotowywanych do programu ogólnopolskiego⁵².

Można wskazać, że ta narracja była usystematyzowanym, wcielaniem w życie kultem, rytuałem ustawionym, czasem zmanipulowanym i wykonanym. Skierowanym do określonego adresata, do wspólnoty słuchaczy, która za pośrednictwem przekazu radiowego miała możliwość konfrontacji z własną tożsamością. Radio w tym wypadku było sprawnym narzędziem, którym umiejętnie posługiwała się władza, lecz także sprawnym orężem w rękach świadomych dziennikarzy. Ów kampanijny zryw był zaiste imponujący i wielopoziomowy. I w ten sposób należy go współcześnie interpretować.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych:

Komitet ds. Radia i Telewizji Polskie Radio i Telewizja 1961–1972, *Statut Komitetu ds. Radia Telewizji „Polskie Radio i Telewizja”*, sygn. 1519, s. 1–9.

Archiwum Państwowe w Olsztynie:

KW PZPR w Olsztynie: Wydział Propagandy. Środki Masowego Przekazu 1958–1967 r. Radio i Telewizja, sygn. 1141/2133.

⁵⁰ Były to następujące słuchowiska: *W siedzibie księcia, biskupa i pisarza, Szmaragdowe świętości*, A. Kochanowskiej i *Opowieść wędrownicza o Grunwaldzie p.t. Grunwaldzka legenda*, A. Kochanowskiej i E. Martuszeńskiego. Archiwum Polskiego Radia w Olsztynie, APL sygn. 1005; *Opowieść wędrownicza o Grunwaldzie p.t. Grunwaldzka legenda*, A. Kochanowska i E. Martuszeński. Ibidem, Słuchowiska 1962–1970, sygn. 1301/578, k. 1–32. A. Kochanowska. *W siedzibie księcia, biskupa i pisarza*.

⁵¹ Ibidem, KW PZPR w Olsztynie Wydział Propagandy. Środki Masowego Przekazu 1958–67. Radio i Telewizja, Sprawozdanie z działalności Rozgłośni, sygn. 1141/2133, k. 167 i nast.

⁵² Ibidem.

Rozgłośnia Polskiego Radia w Olsztynie, sygn. 1301.

Archiwum Polskiego Radia w Olsztynie, APL, sygn. 1005, A. Kochanowska i E. Martuszeński, *Opowieść wędrownicza o Grunwaldzie p.t. Grunwaldzka legenda*.

O p r a c o w a n i a

Kalendarium Polskiego Radia 1918–2006, Centrum Historii Radiofonii Polskiej (red.), Warszawa 2006.

Kozieł A. 2001. *Prasa w latach 1944–1989*, w: *Prasa Radio i Telewizja w Polsce. Zarys Dziejów*, Grzelewska D., Habielski R. (red.), Elipsa, Warszawa.

Kropacz-Szydłowska M. 2012. *Od Ekspozytury Polskiego Radia do Radia Olsztyn S.A. Z dziejów olsztyńskiej radiofonii*, PTH Oddział w Olsztynie, IDZIKS UWM w Olsztynie, Olsztyn.

STRESZCZENIE

Tysiąclecie Państwa Polskiego było jedną z największych kampanii medialnych w okresie PRL-u. Artykuł jest analizą zawartości powyższej tematyki na antenie regionalnej Polskiego Radia w Radiu Olsztyn. Jest także próba rozpoznania i omówienia kwestii związanych z antenowymi obchodami.

Słowa kluczowe: Polskie Radio, Radio Olsztyn, tysiąclecie, program, informacja.

SUMMARY

Millennium of the Polish State was one of the greatest media campaign in the Polish People's Republic. The main goal of this paper is to show the content of such programmes in the regional public broadcasting station-Polish Radio Olsztyn. The wide context of this issue based on the content of the radio programme is to be shown.

Keywords: Polish Radio, Radio Olsztyn, millennium, programme, information.

PROBLEMATYKA KALININGRADZKA NA ŁAMACH „GAZETY OLSZTYŃSKIEJ” W LATACH 2004–2014

THE ISSUE OF KALININGRAD IN „GAZETA OLSZTYŃSKA” IN THE YEARS 2004–2014

Zakończenie II wojny światowej, a szczególnie zajęcie przez Armię Czerwoną Prus Wschodnich, wpłynęło na ich ostateczny rozpad. Na konferencji w Poczdamie, północne obszary prowincji wraz z Królewcem (późniejszy obwód kaliningradzki) strony zwycięskie zgodziły się oddać pod zarząd Związku Radzieckiego – do czasu podpisania formalnego porozumienia międzynarodowego, w którym zostanie ostatecznie określony status tego obszaru¹. Południowe obszary Prus Wschodnich (Warmia i Mazury) przyłączone zostały do Polski. W okresie powojennym, szczególnie po wysiedleniu ludności niemieckiej w latach 1947–1949, obwód kaliningradzki stał się zamkniętą, zmilitaryzowaną strefą wojskową, niedostępną dla cudzoziemców i obywateli ZSRR; był całkowicie odizolowany od Zachodu. Połączenia lotnicze prowadziły wyłącznie w kierunku wschodnim, do portu zawijały tylko statki radzieckie, a wiele międzynarodowych szlaków kolejowych i drogowych urywało się na granicy z Polską. Sytuacja taka uwarunkowana była strategicznym znaczeniem obwodu jako miejsca stacjonowania floty bałtyckiej ZSRR oraz sił lądowych i powietrznych należących do tzw. drugiego rzutu². W związku z zimną wojną międzynarodowa umowa z Niemcami podpisana została dopiero w 1990 roku, kiedy to Niemcy rzekły się pretensji do tego terytorium. Mimo to, zwierzchnictwo Niemiec nie zostało formalnie przekazane żadnemu innemu państwu. Rozpad ZSRR i odzyskanie niepodległości przez kraje nadbałtyckie spowodowały zmianę położenia geopolitycznego obwodu kaliningradzkiego – sprawiły, że region, który przez dziesięciolecia był zamkniętą bazą wojskową, ponownie znalazł się w centrum dyskusji politycznych. Obwód został oddzielony od Rosji, stał się „wyspą” otoczoną przez państwa – Polskę i Litwę – które następnie stały się członkami NATO i Unii Europejskiej. Ostateczne wydzielenie obwodu nastąpiło 8 grudnia 1991 roku, gdy przestał istnieć ZSRR³.

* dr, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ A. Sakson, *Od Kłajpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Kłajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*, Poznań 2011, s. 152,

² T. Palmowski, *Współpraca z Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej jako czynnik rozwoju regionalnego*, (dostęp: 3.09.2015), <http://www.polskawschodnia.2007-2013.gov.pl/organizacja/funduszeuropejskich/documents/ekspertyzy%20do%20strategii%20pw/palmowski.pdf>

³ A. Sakson, *Obwód Kaliningradzki a bezpieczeństwo Polski*, „Przegląd Strategiczny” 2014, nr 7” s. 110–111.

Współczesne położenie obwodu kaliningradzkiego jest wyjątkowe. Jego mieszkańcy, aby dotrzeć do centralnej Rosji, muszą przejechać przez Litwę oraz Białoruś lub Łotwę. Na długości 231,9 km rozciąga się granica pomiędzy Polską a obwodem kaliningradzkim, a terytorium to oraz województwo warmińsko-mazurskie to dwa regiony sąsiadujące, tj. posiadające lądową granicę⁴. Ze względu na wspólne dziedzictwo historyczne i rolę polityczną, tworzą one potencjalny obszar współpracy transgranicznej, sąsiedzkiej, prowadzonej przez granicę w ramach przylegających do siebie regionów. Kooperacja ta przybiera różnorodne formy: od zinstytucjonalizowanej (euroregiony, kooperacja partnerska) oraz nieformalnej (jednostek terytorialno-administracyjnych, na przykład samorządów, organizacji pozarządowych) po codzienne kontakty między mieszkańcami, obejmujące między innymi przygraniczny handel.

Niniejszy artykuł przedstawia wyniki analiz ilościowej (statystycznej) i jakościowej, przeprowadzonych na materiałach prasowych poświęconych problematyce kaliningradzkiej, opublikowanych na łamach „Gazety Olsztyńskiej” w latach 2004–2014. Jest to dziennik regionalny, ukazujący się sześć razy w tygodniu, redagowany i wydawany w Olsztynie, cieszący się największym czytelnictwem w województwie warmińsko-mazurskim⁵.

„Gazeta Olsztyńska” powstała na bazie powolnego rozbudzania się świadomości narodowej Warmiaków w końcu XIX wieku. Przeznaczeniem tego „polsko-katolickiego” pisma była obrona języka polskiego i wiary katolickiej w dobie pruskiej germanizacji. Pierwszy numer „Gazety Olsztyńskiej” ukazał się 16 kwietnia 1886 roku. Redaktorem naczelnym był Jan Liszewski – nauczyciel, poeta i drukarz. 1 września 1939 roku siedzibę gazety otoczyło Gestapo. Zniszczono wówczas maszyny drukarskie i zburzono budynek. W 1951 roku, wraz z reorganizacją prasy, przeprowadzoną przez Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą w całym kraju, w Olsztynie powołano dziennik Komitetu Wojewódzkiego PZPR pod nazwą „Głos Olsztyński”, który od 6 kwietnia 1970 roku zaczął ukazywać się pod tytułem „Gazeta Olsztyńska”. Miało być to nawiązaniem do tradycji przedwojennej gazety. Dziennik pozostawał organem Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej⁶.

W okresie przemian 1989 roku „Gazeta Olsztyńska”, pozostając dziennikiem KW PZPR, usunęła z winiety hasło „Proletariusze Wszystkich Krajów, Łączcie się!”, zamieniając je na hasło „Co dzień Polak Narodowi służy!”. W końcu grudnia 1989 roku średni roczny nakład gazety wynosił 75 253 egzemplarze i był niższy w stosunku do 1988 roku o 27 tys. egzemplarzy⁷. W okresie tym następują jednak przemiany własnościowe tytułu-koncernu PZPR, które zasługują na szczególną uwagę. „Gazetę Olsztyńską”, pozostającą największym dziennikiem informacyjnym

⁴ Ibidem, s. 111.

⁵ *Komunikat Zarządu Związku Kontroli Dystrybucji Prasy o wysokości nakładów i dystrybucji tytułów kontrolowanych przez ZKDP w 2014 roku* (dostęp: 2.11.2015), http://www.zkdp.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=558&Itemid=81&lang=pl.

⁶ B. Łukaszewicz, *Prasa olsztyńska drugiej połowy XX stulecia, w: Olsztyn 1945–2000. Kultura i nauka*.

⁸ Achremczyk, W. Ogrodziński (red.), Olsztyn 2006, s. 564.

⁷ Ibidem.

w regionie Warmii i Mazur, przejęła spółka, którą tworzyli dziennikarze oraz Bank Handlowo-Kredytowy SA w Katowicach. Od 3 maja 1991 roku tytuł wydawany jest przez spółkę „Edytor”, której udziałowcem, w sierpniu 1998 roku, został niemiecki wydawca Franz Xavier Hirtreiter⁸. Fakt ten wywołał na łamach olsztyńskiej prasy burzliwą dyskusję. Niektóre miejscowe środowiska polityczne⁹, dziennikarskie¹⁰, historyków¹¹ uznały to za paradoks historii, że „Gazeta Olsztyńska” – powstała w końcu XIX wieku, jako narzędzie walki z uciskiem pruskim i germanizacją Warmiaków, symbol polskości Warmii w czasach plebiscytu mazurskiego i Niemiec hitlerowskich, w demokratycznej Polsce sprzedana została jako towar właśnie kapitałowi niemieckiemu¹². Inni zaś zwracali uwagę, że ówcześni obrońcy gazety zapomnieli, iż dziennik ten, kupiony przez właściciela niemieckiego koncernu prasowego Passauer Neue Presse, od ponad pół wieku ma z tamtą gazetą tylko wspólny tytuł. „Gazeta Olsztyńska”, ujmowana jako symbol walki o polskość, zakończyła bowiem swój żywot 31 sierpnia 1939 roku, a po wojnie, do 1990 roku, była organem KW PZPR w Olsztynie¹³. Od początku stycznia 1994 roku „Gazetę Olsztyńską” drukowano techniką offsetową we własnej drukarni spółki „Edytor”. W listopadzie 1999 roku, wraz z rozpoczęciem druku pisma w nowo wybudowanej, nowoczesnej drukarni „Edytora”, diametralnie zmieniła się szata graficzna, format i układ tematyczny dziennika, obudowanego licznymi dodatkami¹⁴.

Dla prezentowanego artykułu cezurę początkową stanowi 2004 rok, w którym Polska przystąpiła do Unii Europejskiej, cezura końcowa zaś – dokąd doprowadzono kwerendę – to 2014 rok. Celem rozważań jest odpowiedź na pytania:

- jakie zagadnienia związane z problematyką kaliningradzką znajdują odbicie w „Gazecie Olsztyńskiej”?
- na jakich zagadnieniach dziennikarze skupiali się najczęściej?
- z jaką częstotliwością redakcja publikowała materiały prasowe dotyczące problematyki kaliningradzkiej?
- czy materiały poświęcone analizowanej problematyce publikowano na eksponowanych miejscach?
- jaka była struktura gatunkowa materiałów poświęconych problematyce kaliningradzkiej w „Gazecie Olsztyńskiej”?

Za główną metodę badawczą obrano analizę zawartości, którą jej twórca i kodyfikator, Bernard Berelson, zdefiniował jako technikę badawczą służącą

⁸ Ibidem, s. 567.

⁹ W 1998 r. przeciwko wykupieniu przez Hirtreitera „Gazety Olsztyńskiej” protestowali Halina Nowina-Konopczyna – posłanka Rodziny Polskiej oraz Janusz Lorenz – senator Sojuszu Lewicy Demokratycznej. „Symboli się nie kupuje” przekonywał Hirtreitera J. Lorenz i namawiał go do odsprzedaży tytułu. W wykupieniu „Gazety Olsztyńskiej” senatorowi ma pomóc część olsztyńskich biznesmenów”; *Rozmowy o Gazecie*, „Gazeta Warmii i Mazur” 1998, nr 211, s. 3; vide. także km, *Niemiecki właściciel, polski redaktor. Obiecali synąć kasą*, „Dziennik Pojezierza” 1998, nr 177.

¹⁰ Chodzi o Zarząd Olsztyńskiego Oddziału Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich vide *Dziennikarze „Gazecie Olsztyńskiej”*, „Gazeta Warmii i Mazur” 1998, nr 194.

¹¹ J. Jasiński, *O sprzedaży „Gazety Olsztyńskiej”*, „Gazeta Warmii i Mazur” 1998, nr 195.

¹² I. Trusewicz, *Niemcy to na Warmii i Mazurach temat drażliwy*, „Rzeczpospolita” 1998, nr 197.

¹³ Ibidem.

¹⁴ B. Łukaszewicz, op. cit., s. 567.

obiektywnemu, systematycznemu i ilościowemu opisowi jawnej zawartości komunikacji¹⁵. Populację stanowiło 250 numerów (w skali roku) „Gazety Olsztyńskiej”, które ukazywały się w latach 2004–2014. Następnie wyłoniono korpus badawczy, a więc zbiór tekstów wybranych do przeprowadzenia szczegółowej analizy zawartości. Zastosowano więc dobór celowy, a jego kryterium stanowiła poruszana tematyka – problematyka kaliningradzka. W wyniku selekcji wyróżniono 87 materiałów prasowych, w tym 12 fotografii. Jako jednostkę analizy przyjęto pojedynczy materiał prasowy.

Kolejnym krokiem była budowa klucza kategoryzacyjnego¹⁶, który pozwolił określić najchętniej poruszane tematy i ograniczyć zróżnicowanie tematyczne materiałów prasowych do kilku najczęściej pojawiających się obszarów. W kluczu kategoryzacyjnym wyróżniono następujące kategorie badawcze: data wydania; strona, na której opublikowano materiał prasowy, gatunek dziennikarski, tytuł materiału prasowego oraz tematyka materiału prasowego. Za wypowiedź prasową, mówiącą o problematyce kaliningradzkiej, uznane zostały wypowiedzi traktujące o historii, kulturze, gospodarce, życiu codziennym, stosunkach sąsiedzkich, sytuacji politycznej obwodu kaliningradzkiego.

Analiza statystyczna

Wykres 1 ilustruje skalę zainteresowania redakcji dziennika tematyką kaliningradzką. Między rokiem 2004 a 2014 opublikowano 87 materiałów prasowych. Wykres unaocznia, że zainteresowanie redakcji tą problematyką nie było stałe i podlegało rytmowi bieżących wydarzeń.

Najwięcej materiałów opublikowano w latach 2005, 2013 i 2014. Wzrost w 2005 roku można tłumaczyć obchodami jubileuszu 750-lecia Kaliningradu w 2013 roku i podejmowaniem przez władze Warmii i Mazur oraz obwodu kaliningradzkiego wielu inicjatyw w zakresie współpracy i promocji obu regionów. Niemalą wpływ na wzrost natężenia częstotliwości publikacji miała również sytuacja i konflikt na wschodniej Ukrainie, co widać też w przypadku 2014 roku. Dziwić może fakt braku wyraźnego wzrostu częstotliwości publikacji materiałów dotyczących omawianej problematyki w 2012 roku, gdy zaczęła obowiązywać umowa o małym ruchu granicznym¹⁷.

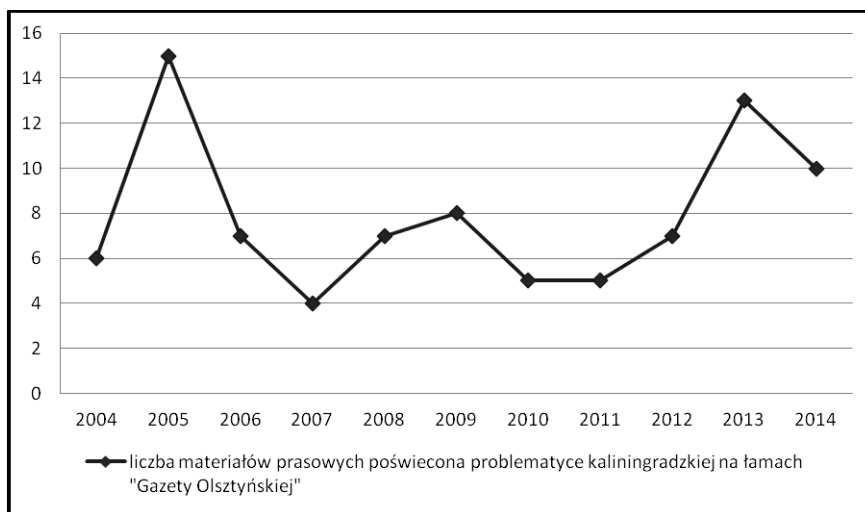
¹⁵ B. Berelson, *Content analysis in communication research*, New York 1952, s. 18. Ta definicja, jak pisze M. Lisowska-Magdziarz, *Analiza zawartości mediów*, Kraków 2004, s. 13, była i jest przedmiotem sporu i w żadnym wypadku nie ma charakteru aksjomatu.

¹⁶ Tworząc klucz kategoryzacyjny, oparto się na wskazówkach zawartych w następujących książkach: W. Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983, s. 96–110; M. Lisowska-Magdziarz, op. cit., s. 54–57; D. Riffe, S. Lacy, F. G. Fico, *Analyzing media messages. Using quantitative content analysis in research*, New Jersey 2005, s. 132–138; K. A. Neuendorf, *The content analysis guidebook*, Thousand Oaks–London–New Delhi, s. 111 i nast.

¹⁷ *Mały ruch graniczny – najważniejsze zasady = pigraičnoe dviżenie – ocnovnye pravile*, „Po sąsiedzku”, 21.09.2012.

Wykres 1

Skala zainteresowania redakcji „Gazety Olsztyńskiej” tematyką kaliningradzką w latach 2004–2014

Źródło: obliczenia własne

Ekspozycja materiałów prasowych jest miernikiem zainteresowania redakcji omawianą problematyką. W celu nakreślenia stopnia wyeksponowania tekstów i fotografii dotyczących tematyki kaliningradzkiej została skonstruowana skala poprzez wyselekcjonowanie poszczególnych elementów i przypisanie im wartości punktowej. Tak więc jednostka analizy otrzymała:

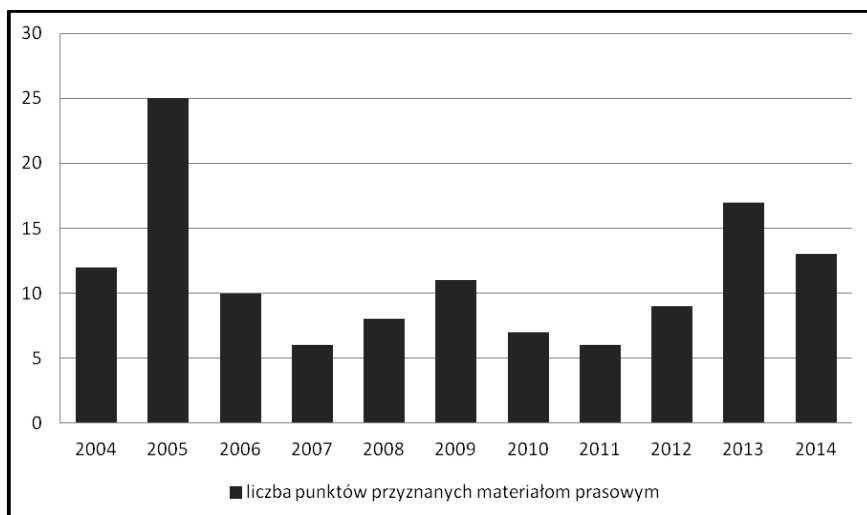
- dwa punkty za publikację na pierwszych trzech stronach;
- jeden punkt za tytuł jednoszpaltowy (2 za dwuszpaltowy i większy);
- jeden punkt za zdjęcie lub grafikę;
- jeden punkt za materiał umieszczony w górnej części strony;
- jeden punkt za objętość (co najmniej 50% długości szpalty).

Wykres 2 prezentuje skalę ekspozycji materiałów prasowych na temat problematyki kaliningradzkiej. Największe zainteresowanie tą tematyką było w trzech latach: 2005, 2013 i 2014, co jest potwierdzeniem obrazu wyłaniającego się z Wykresu 1.

Materiały z 2005 roku publikowano na wyeksponowanych miejscach, w tym na 2. stronie. Spośród 87 materiałów prasowych 12 stanowiły zdjęcia. Teksty i fotografie publikowano najczęściej na stronach: 6. (16 razy, co stanowiło 18% wszystkich materiałów prasowych dotyczących omawianej problematyki) oraz na 5. i 7. zarówno w dziale krajowym, jak i zagranicznym, a także ekonomicznym, turystycznym i w ogłoszeniach. Na pierwszą okładkę interesująca nas problematyka w omawianym okresie nigdy nie trafiła, co może świadczyć o tym, iż redakcja nie przywiązywała do niej znacznej uwagi; informowała czytelnika, lecz nie eksponowała tych materiałów.

Wykres 2

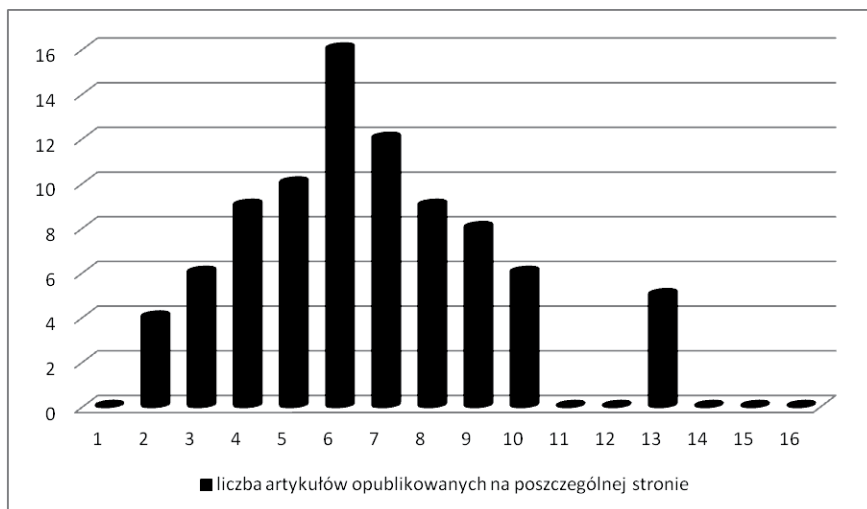
Ekspozycja materiałów prasowych poświęconych problematyce kaliningradzkiej, opublikowanych w „Gazecie Olsztyńskiej” w latach 2004–2014

Źródło: obliczenia własne

Wykres 3

Ekspozycja materiałów prasowych poświęconych problematyce kaliningradzkiej, opublikowanych w „Gazecie Olsztyńskiej” w latach 2004–2014

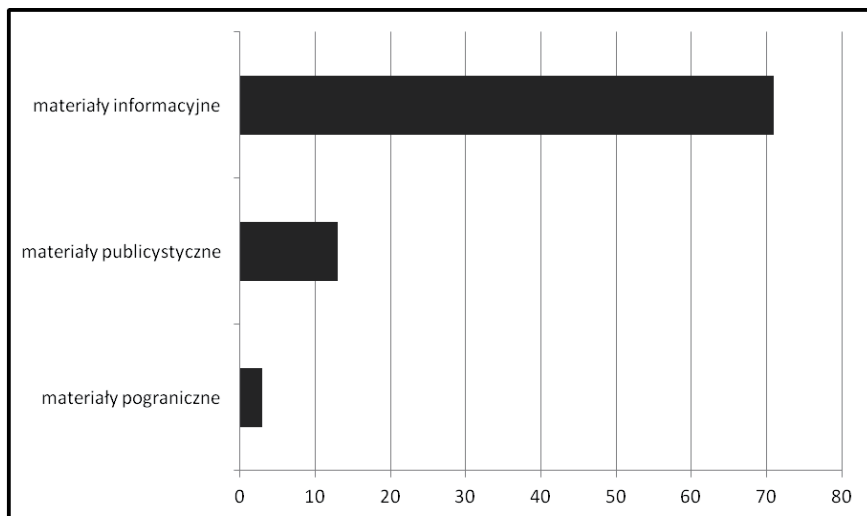
Źródło: obliczenia własne

Pośród 87 materiałów prasowych odnoszących się do problematyki kaliningradzkiej znalazły się teksty o charakterze: informacyjnym (71), publicystycznym (13) i pogranicznym (3). Do materiałów informacyjnych zaliczono następujące gatunki dziennikarskie: informacje, korespondencję i fotografię; do publicystycznych – artykuł, felieton, wywiad i komentarz; do pogranicznych – list do redakcji. Przytoczone dane wskazują, że materiały informacyjne zdecydowanie przeważały nad publicystyką. Jeśli chodzi o fotografie, najczęściej przedstawiały one zabytki Kaliningradu i przejście graniczne w Bezledach.

Struktura gatunkowa materiałów prasowych wyraźnie świadczy o tym, że „Gazeta Olsztyńska” w omawianym okresie była raczej kanałem informacyjnym w zakresie problematyki kaliningradzkiej niż źródłem opinii wyrażanych przez dziennikarzy na ten temat. Materiały informacyjne publikowane na łamach „Gazety Olsztyńskiej” miały maksymalnie poszerzać wiedzę o sytuacji w obwodzie kaliningradzkim, stosunkach między województwem warmińsko-mazurskim a obwodem kaliningradzkim oraz o promocji obu regionów.

Wykres 4

Struktura gatunkowa materiałów prasowych dotyczących problematyki kaliningradzkiej, opublikowanych na łamach „Gazety Olsztyńskiej” w latach 2004–2014

Źródło: obliczenia własne

Analiza jakościowa

Zgodnie z opracowanym kluczem kategoryzacyjnym Tabela 1 przedstawia uszczegółowiony wykaz zagadnień dotyczących problematyki kaliningradzkiej, które były poruszane na łamach „Gazety Olsztyńskiej” w latach 2004–2014.

Tabela 1

Wykaz tematów dotyczących problematyki kaliningradzkiej, poruszanych
w „Gazecie Olsztyńskiej” w latach 2004–2014

Tematyka	Liczba materiałów prasowych
Stosunki sąsiadujących ze sobą regionów granicznych	29
Promocja regionów	21
Współpraca gospodarcza	18
Turystyka	11
Historia	8

Źródło: obliczenia własne

Stosunki między sąsiadującymi ze sobą regionami

Już od początków omawianego okresu w publikacjach prasowych ukazujących się na łamach „Gazety Olsztyńskiej” podkreślano, że chociaż na poziomie władz centralnych (Warszawa–Moskwa) panują chłodne stosunki, to jednak relacje na poziomie regionalnym, pomiędzy województwem warmińsko-mazurskim a obwodem kaliningradzkim, są poprawne, a współpraca obu regionów granicznych – bardzo dobra. Wniosek ten był umieszczany w większości analizowanych publikacji prasowych. „Niezależnie od tego, co dzieje się na linii Warszawa–Moskwa, jesteśmy i będziemy dobrymi sąsiadami”¹⁸.

W 2005 roku obchodzono 750-lecie Kaliningradu. Na uroczystości nie został zaproszony ówczesny prezydent Polski, Aleksander Kwaśniewski, oraz głowy innych państw sąsiednich. Zaproszenie takie natomiast otrzymał kanclerz Niemiec Gerhard Schroeder¹⁹, a także, między innymi, władze województwa warmińsko-mazurskiego. Na łamach „Gazety Olsztyńskiej” przetoczyła się wówczas dyskusja na temat tego, czy powinny one wziąć udział w takich uroczystościach, skoro nie została na nie zaproszona głowa państwa. W jednym z opublikowanych na ten temat wywiadów Miron Sycz, przewodniczący Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego, stwierdzał, że stosunki polsko-rosyjskie są chłodne i nie należy ich dodatkowo ochładzać na szczeblu samorządowym. Innego zdania był działacz partii z prawej strony polskiej polityki, Jerzy Szmit, który podkreślał, że „nie należy się wpychać na siłę, trzeba skończyć z polityką narzucania się”²⁰. Wspomniany przewodniczący M. Sycz, który był obecny na obchodach 750-lecia

¹⁸ A. Mielnicki, *Kwas od tygrysa: dni Warmii i Mazur w obwodzie*, „Gazeta Olsztyńska” 2005, nr 111; vide także: W. Nikitin, *Wiele chłodem: Władimir Nikitin, szef obwodowej Dumy. Z Władimirem Nikitinem rozmawia Cezary Stankiewicz*, „Gazeta Olsztyńska” 2005, nr 92.

¹⁹ G. Szydłowski, *Punkt przecięcia: kto przyjedzie na obchody 750-lecia Kaliningradu?*, „Gazeta Olsztyńska” 2005, nr 144.

²⁰ A. Mielnicki, *Chłód na granicy: jechać do Kaliningradu czy nie jechać? – oto jest pytanie Polaka*, „Gazeta Olsztyńska” 2005, nr 151.

Kaliningradu, przemawiając w Dumie obwodu kaliningradzkiego wyraził ubolewanie nad faktem, że prezydent Polski nie został zaproszony na uroczystości. Jak informował, rosyjscy deputowani w kularach podkreślali, że nie mają wpływu na decyzje Moskwy²¹.

„Gazeta Olsztyńska” każdorazowo informowała czytelników o podpisaniu wszelkiego rodzaju umów o współpracy pomiędzy województwem warmińsko-mazurskim a obwodem kaliningradzkim. Sytuację tę najlepiej zobrazował wymowny tytuł jednej z publikacji prasowych z 2008 roku: *Kolejny raz zapraszamy się do współpracy*, która ukazała się przy okazji podpisania w Kaliningradzie przez ówczesnego marszałka województwa, Jacka Protasa, umowy o współpracy między oboma regionami. Wymowny był tu również komentarz, w którym podkreślano, że jest to już czwarte takie porozumienie w ciągu ostatnich kilkunastu lat²².

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej miało wpływ na zwiększenie możliwości współpracy między regionami granicznymi. W jednym z wywiadów opublikowanych w „Gazecie Olsztyńskiej” w 2009 roku Lech Górecki, przedstawiciel prezydenta Olsztyna ds. kontaktów z Kaliningradem, zwracał uwagę na fakt, że w przeszłości nie było finansów na współpracę pomiędzy województwem warmińsko-mazurskim a obwodem kaliningradzkim, natomiast po wspomnianej akcesji, kiedy fundusze europejskie dają już możliwość realizacji wielu przedsięwzięć, to okazuje się, iż do ich realizacji potrzeba jeszcze ludzi zainteresowanych tym kierunkiem, podczas gdy „u nas ciągle przeświadczenie: Zachód, Zachód”²³. Przy tej okazji reprezentant prezydenta Olsztyna wskazywał także na możliwość powstania i konieczność istnienia bezwizowego ruchu granicznego, gdyż obowiązująca wówczas procedura wizowa była zbyt czasochłonna. Urzędnik zapowiedział także powołanie Obywatelskiego Forum Współpracy Olsztyn–Kaliningrad. Do tego pomysłu odniósł się na łamach „Gazety Olsztyńskiej” Artem Bologov, prezes olsztyńskiego stowarzyszenia „Mała Rosja”, uznając tę inicjatywę za bardzo dobrą. Jak poinformował, na sylwestra w Zakopanem można było spotkać samochody z obwodu kaliningradzkiego, a na Warmii i Mazurach – nie. Pomysł powołania Forum Obywatelskiego był według A. Bologova bardzo dobry, gdyż obwód to „brama do Rosji”. I dodawał, że jeżeli zaczną tu przyjeżdżać turyści, to za nimi – biznesmeni²⁴.

Innym razem na łamach dziennika opublikowano rozmowę z prof. Jurijem Kostiaszowem, uczestnikiem konferencji „Kaliningrad – nasz sąsiad”, która odbyła się we wrześniu 2009 roku w Olsztynie. Profesor opowiadał o sympatiach i antypatiach mieszkańców obwodu kaliningradzkiego. Jak informował, darzą oni sympatią Polaków, ale na przykład Litwinów – nie, co spowodowane jest problemami

²¹ Idem, *Wielka feta za miedzą: początek obchodów 750-lecia Kaliningradu*, „Gazeta Olsztyńska” 2005, nr 152.

²² S. Brzozowski, *Granice otworzyć, mierzęję przekopać: Olsztyn–Kaliningrad: kolejny raz zapraszamy się do współpracy*, „Gazeta Olsztyńska” 2008, nr 135.

²³ *U nas wciąż dominuje myślenie: na Zachód, na Zachód... A co ze Wschodem*. Z Lechem Góreckim rozmawia E. Mazgal, „Gazeta Olsztyńska” (dodatek „Olsztyn Dzień Po Dniu”) 2009, nr 172.

²⁴ A. Bologov, *Mała Rosja i duże plany*, „Gazeta Olsztyńska” (dodatek „Olsztyn Dzień Po Dniu”) 2009, nr 172.

na tamtejszej granicy. Kaliningradczykom trudno było zrozumieć, że aby dostać się do swojego kraju, muszą pokonywać wiele trudności. Z kolei Niemców lubią bardziej niż Polaków, gdyż ich kraj jest położony dalej. Dawniejsze (z początku wieku) tendencje separatystyczne były coraz słabsze, gdyż z czasem mieszkańcy obwodu przyzwyczaili się już do wiz i granic. Wcześniej byli też przeciwni polityce Moskwy wobec nich, obwiniając władze centralne o brak zrozumienia złożoności sytuacji w obwodzie. Jurij Kostiaszow stwierdził, że aby polepszyć stosunki między obwodem kaliningradzkim a Warmią i Mazurami, najlepiej byłoby, gdyby Rosja weszła do Unii Europejskiej. Kaliningradczycy, porównując się do innych Rosjan, czują się Europejczykami, częściej jeżdżą do Europy niż do Moskwy, ale aby stali się Europejczykami „prawdziwymi” – jeszcze trochę brakuje²⁵.

Zagadnieniem dopełniającym stosunki między regionami Warmii Mazur a obwodem kaliningradzkim jest sytuacja panująca na polsko-rosyjskim przejściu granicznym w Bezledach. Cyklicznie pojawiające się wypowiedzi prasowe obrazowały złą sytuację. Już w 2005 roku sygnalizowano panujące tam problemy. Granicę określano jako horror, gdzie królują pogranicznicy i celnicy z obu stron²⁶. Wskazywano, że problemy przejścia granicznego to: biurokracja, korupcja po stronie rosyjskiej i poczucie wyższości po stronie polskiej²⁷. W 2007 roku przestała istnieć tzw. patelnia²⁸, kolejki skróciły się z kilkudziesięciu godzin do kilku, ale problem nadal istniał. Przejście graniczne w Bezledach określono jako hamulec polskiego eksportu. Zauważono, że pod wpływem opinii publicznej zaczynają następować zmiany, a rozwiązanie problemu upatrywano w rozbudowie tamtejszego przejścia lub w budowie kolejnych²⁹.

W maju 2014 roku na łamach „Gazety Olsztyńskiej” przytoczono słowa Marcina Nosala, Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polski w Kaliningradzie. Informował on, że od początku roku odnotowano mniejsze zainteresowanie sąsiadów wizami i pozwoleniami na przejście do Polski w ramach małego ruchu granicznego. Przyczyn tego stanu rzeczy konsul upatrywał w deprecjacji rubla wobec euro i w zakazie wwozu wyrobów wieprzowych do Rosji, a także w sytuacji panującej obecnie u sąsiadów. Jednak, jak podkreślił, od chwili wejścia w życie umowy o małym ruchu granicznym wydano już 240 tys. pozwoleń, co oznacza, że – statystycznie rzecz biorąc – uzyskał je co czwarty mieszkaniec obwodu kaliningradzkiego³⁰.

²⁵ W Kaliningradzie lubią Polaków. Z Jurijem Kostiaszowem rozmawia Andrzej Mielnicki, „Gazeta Olsztyńska” 2009, nr 224.

²⁶ A. Mielnicki, *Sąsiedzkie granice: to nie trzeci świat, to obwód kaliningradzki*, „Gazeta Olsztyńska” (dodatek „Gospodarcza Gazeta”) 2005, nr 115.

²⁷ T. Miroński, *Ta granica aż się prosi o rozbudowę: kilka subiektywnych refleksji o małym ruchu granicznym*, „Gazeta Olsztyńska” (dodatek „Goniec Bartoszycki”) 2013, nr 57.

²⁸ Parking przy przejściu granicznym, na którym kierowcy oczekiwali na pozwolenie przekroczenia granicy. Trwało to czasami do kilkudziesięciu godzin.

²⁹ Ibidem.

³⁰ A. Mielnicki, *Tam w każdej rodzinie ktoś ma zezwolenie na mały ruch graniczny: wizyta Marcina Nosala, konsula generalnego RP w Kaliningradzie*, „Gazeta Olsztyńska” 2014, nr 127.

Promocja regionów

Druga co do częstotliwości występowania tematyka poruszana na łamach „Gazety Olsztyńskiej” odnosiła się do zakresu promocji obwodu kaliningradzkiego na Warmii i Mazurach i *vice versa*. Na łamach dziennika informowano o wielu podejmowanych inicjatywach, relacjonowano przebieg spotkań i wydarzeń w zakresie omawianej tematyki. Jak wskazuje przeprowadzona analiza, takich działań w omawianym czasie było wiele – począwszy od 2005 roku, gdy redakcja gazety informowała o powstaniu Szlaku Jadła Pogranicza, który miał promować regionalną kuchnię przygraniczną. Do współpracy zaproszono gospodarstwa agroturystyczne z Ozierska w obwodzie kaliningradzkim³¹.

W tym samym roku w kilku kolejnych numerach informowano czytelników o przebiegu „Pierwszych Dni Województwa Warmińsko-Mazurskiego” w obwodzie kaliningradzkim. Autor relacji podkreślił, że jeśli chodzi o rozwój wzajemnych kontaktów – na pierwsze miejsce wysuwała się wówczas potrzeba współpracy obywatelskiej, czego sztandarowym przykładem była działalność „Forum Przyjaznego Sąsiedztwa”, zmierzającego do rozwoju współpracy transgranicznej regionów Polski z obwodem. W ramach „Dni...” odbyło się seminarium polskich i rosyjskich organizacji pozarządowych, które było świetną okazją do promocji i nawiązania kontaktów. Seminarium odbyło się w ramach programu „Przyjazne sąsiedztwo. Rozwój współpracy pomiędzy województwami warmińsko-mazurskim, pomorskim i Obwodem Kaliningradzkim w warunkach Unii Europejskiej”. Jak podkreślono, w wyniku takich spotkań wielu przedsiębiorców nawiązało wzajemne kontakty, a do tamtego czasu działało już w obwodzie 660 polskich firm. I jeszcze taka konstatacja: „obwód zmienia się, bliżej mu do Europy niż do Moskwy, z całym jego kontrastem”³². W tym samym okresie na łamach „Gazety Olsztyńskiej” akcentowano, że w kontaktach polsko-rosyjskich trudno jest uciec od historii, ale „im więcej kontaktów, tym więcej kontraktów”³³. „Daliśmy się wyprzedzić Litwinom, Niemcom, ale i innym regionom Polski. Prezentowały się już Wielkopolska, mazowieckie i pomorskie, ale lepiej późno niż wcale” – tak o pierwszych dniach Warmii i Mazur w Kaliningradzie pisała redakcja „Gazety Olsztyńskiej”³⁴.

Każdego roku na łamach dziennika publikowano też relacje z imprezy o nazwie „Dni Kultury Polskiej w Kaliningradzie”, w ramach których każdorazowo przybliżano Rosjanom kulturę polską, utrwalano świadomość narodową wśród Polaków mieszkających w Rosji, aktywizowano środowiska polonijne i promowano województwo warmińsko-mazurskie³⁵. Przykładowo, w 2013 roku, na łamach „Gazety Olsztyńskiej” opublikowano relację z konferencji „Königsberg,

³¹ G. Merchelska, *Bardzo smaczny szlak: Unia Europejska sfinansowała nową atrakcję turystyczną*, „Gazeta Olsztyńska” 2005, nr 108.

³² A. Mielnicki, *Kwas...*, op. cit.

³³ Idem, *Sąsiedzkie granice...*, op. cit.

³⁴ Ibidem.

³⁵ *XII Dni Kultury Polskiej*, „Gazeta Olsztyńska” 2013, nr 127.

Królewiec, Kaliningrad”, która zainaugurowała „XII Dni Kultury Polskiej w Kaliningradzie”, oraz z obchodów „Dni...” w Czerniachowsku i Węgorzewie³⁶. W tym samym roku informowano też czytelników o nowo otwartej w Kaliningradzie filii Centrum Kultury Polskiej. Mieli z nich korzystać Rosjanie chcący studiować w Polsce³⁷.

Współpraca gospodarcza

Łamy „Gazety Olsztyńskiej” wykorzystywane były do informowania o możliwościach spotkań biznesowych i nawiązania kontaktów gospodarczych przez przedsiębiorców warmińsko-mazurskich i z obwodu kaliningradzkiego. Często też prezentowano postacie lub firmy, które już takie kontakty nawiązały i prowadziły interesy przynoszące obopólne korzyści. Na przykład w 2008 roku na łamach dziennika opublikowano relację ze spotkania przedsiębiorców z obwodu kaliningradzkiego z przedstawicielami warmińsko-mazurskiej strefy ekonomicznej, na którym dyskutowano o tym, czy traktat z Schengen nie będzie barierą dla obustronnych kontaktów biznesowych. Strona polska zapewniała, że Unia Europejska porozumiała się w tej sprawie z Rosją – na przykład w kwestii specjalnych zasad wydawania biznesmenom długoterminowych wiz czy uruchomienia po polskiej stronie przeznaczonych dla nich „zielonych pasów”³⁸.

Turystyka

Tematyka ta pojawiała się w zakresie problematyki kaliningradzkiej na łamach omawianego dziennika zazwyczaj w sezonie letnim – od maja do końca września. I tak, na przykład w 2004 roku zapraszano czytelników na wycieczkę do Kaliningradu, w ramach której polecano zwiedzanie: fortu Dohna, blendarza, bunkra, wyspy z katedrą i mauzoleum Kanta³⁹. Co roku w okresie letnim powracał temat konieczności uruchomienia na rzece Łynie sezonowego turystycznego przejścia granicznego między Warmią i Mazurami a obwodem kaliningradzkim⁴⁰. Jak podkreślała redakcja, inicjatywa ta jest w sferze marzeń, a do realizacji pomysłu potrzeba woli Warszawy i Moskwy. Co roku na Łynie odbywa się jednodniowy spływ kajakowy (na trasie Stopki–Prawdinsk w obwodzie Kaliningradzkim) – jest to okazja do pojawienia się publikacji dotyczących potrzeby utworzenia takiego przejścia granicznego.

³⁶ *Polska kultura u sąsiadów*, „Gazeta Olsztyńska” 2013, nr 131; vide też: E. Fedusio, *Dni Kultury Polskiej w Obwodzie Kaliningradzkim*, „Gazeta Olsztyńska” 2014, nr 124.

³⁷ E. Mazgał, *Bo ludzie są uczciwi, dobrzy i otwarci: młodzi Rosjanie chcą się uczyć Polskiego*, „Gazeta Olsztyńska” 2013, nr 147.

³⁸ S. Brzozowski, *Granicę otworzyć, mierzeję przekopać. Olsztyn–Kaliningrad: kolejny raz zapraszamy się do współpracy*, „Gazeta Olsztyńska” 2008, nr 135.

³⁹ S. Mierzyński, *Fortyfikacje. W przerwie na papierosa*, „Gazeta Olsztyńska” (dodatek „Nie przegap lata”) 2004, nr 188.

⁴⁰ A. Mielnicki, *Bajeczna Łyna: 6. międzynarodowy spływ kajakowy Łyna–Ława*, „Gazeta Olsztyńska” 2006, nr 153.

Historia

Tematyka historyczna, w omawianym okresie, w przeciwieństwie do lat 1989–2003⁴¹, ustąpiła miejsca innym zagadnieniom. W latach 2004–2014 redakcja „Gazety Olsztyńskiej” incydentalnie zamieszczała publikacje prasowe w zakresie tej tematyki, na przykład w 2005 roku, przy okazji informowania o inicjatywie budowy cmentarza narodów w dawnym Hohenbruch, gdzie został zamordowany Seweryn Pieniężny Junior, redaktor naczelny „Gazety Olsztyńskiej”. Cmentarz miał być śladem po 60. rocznicy zakończenia II wojny światowej⁴². Z kolei w 2006 roku powrócono do (naszym zdaniem: dyżurnego) tematu – poszukiwania burztynowej komnaty⁴³.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy statystycznej i jakościowej stwierdzamy, że „Gazeta Olsztyńska” jest dla mieszkańców województwa warmińsko-mazurskiego jednym ze źródeł wiedzy na temat obwodu kaliningradzkiego, jego mieszkańców oraz relacji narodowościowych panujących na tym terenie. Łamy dziennika są też odbiciem typu stosunków polsko-rosyjskich – z wyodrębnieniem owych transgranicznych relacji regionalnych. Stanowią też jeden ze sposobów promocji możliwości współpracy gospodarczej i kulturowej wspomnianych terenów Warmii i Mazur oraz obwodu kaliningradzkiego. Tak mała liczba publikacji poświęcona tej tematyce na łamach dziennika jest też odbiciem zbyt małej ilości podejmowanych inicjatyw współpracy województwa warmińsko-mazurskiego z obwodem kaliningradzkim. Wpływ na brak licznych wypowiedzi prasowych poświęconych problematyce kaliningradzkiej na łamach „Gazety Olsztyńskiej” miały też wciąż napięte stosunki polsko-rosyjskie.

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono wyniki analizy zawartości ilościowej i jakościowej „Gazety Olsztyńskiej” w zakresie problematyki obwodu kaliningradzkiego w latach 2004–2014. Dla mieszkańców regionu warmińsko-mazurskiego „Gazeta Olsztyńska” jest jednym ze źródeł wiedzy o regionie kaliningradzkim, jego mieszkańcach i stosunków etnicznych panujących na danym obszarze. Artykuły są również odzwierciedleniem panujących stosunków polsko-rosyjskich. Są one także jednym

⁴¹ Obliczenia własne.

⁴² A. Szapiel, *Powstanie cmentarz narodów: wbudowano akt erekcyjny nekropolii Hohenbruch*, „Gazeta Olsztyńska” 2005, nr 100.

⁴³ S. Mierzyński, *Zaginiony ósmy cud świata*, „Gazeta Olsztyńska” (dodatek „Reporter”) 2006, nr 175.

ze sposobów promowania możliwości współpracy gospodarczej i kulturalnej regionu Warmii i Mazur oraz obwód kaliningradzkiego.

Słowa kluczowe: prasa, prasa regionalna, dziennik, „Gazeta Olsztyńska”, obwód kaliningradzki, województwo warmińsko-mazurskie, analiza zawartości mediów.

SUMMARY

The problems of the Kaliningrad region as presented by „Gazeta Olsztyńska” (2004–2014). The article presents the results of the content analysis, in quantitative and qualitative terms, of the „Gazeta Olsztyńska” in issues related to the Kaliningrad region in the years 2004–2014. For the inhabitants of the Warmia-Mazury region „Gazeta Olsztyńska” is one of the sources of knowledge on the Kaliningrad region, its people and ethnic relations prevailing in the area. Articles in the newspaper are also a reflection of the type of Polish-Russian relations. They are also one way of promoting opportunities for economic cooperation and cultural sites mentioned Warmia and Mazury and the Kaliningrad region.

Keywords: press, regional press, daily „Gazeta Olsztynska”, Kaliningrad, Warmia and Mazury, analysis of media content.

Dział II
Polska

NIEKONWENCJONALNE ŹRÓDŁO SKŁADNIKÓW ODŻYWCZYCH DLA CZŁOWIEKA

UNCONVENTIONAL SOURCE OF NUTRIENTS FOR HUMAN

Wstęp

Według hierarchicznej teorii potrzeb Masłowa, człowiek najpierw zaspokaja podstawowe potrzeby fizjologiczne, które są niezbędne do przetrwania. Dopóki nie zostaną spełnione te najbardziej podstawowe i instynktowne potrzeby w hierarchii, wszystkie inne potrzeby stają się drugorzędne¹. Aby przeżyć, ludzie potrzebują energii i składników odżywczych, dlatego też reagują na uczucie głodu i sytości. Na wybór żywności według Ireny Ozimek i Krystyny Gutkowskiej² wpływa wiele czynników: indywidualne preferencje, kultura, zwłaszcza zwyczaje, tradycje, religia, presja społeczna, dostępność na rynku, walory użytkowe, aspekty ekonomiczne, charakterystyka żywieniowa produktu, działania promocyjne, przyzwyczajenie.

„Lubimy to, co znamy, a irracjonalny strach wzbudza w nas nowe. Żywnościowe preferencje są trudne do zmian i dotyczą one ludzi kultury zachodniej, którzy nie jadali insektów”³. Na ile jesteśmy skłonni zmienić preferencje żywieniowe pokaże przyszłość. Przedstawiony przegląd literatury wykazuje, iż entomofagia ma długą historię, a Europa wciąż nie zna smaku ani wartości odżywczych owadów jadalnych oraz różnorodności ich wykorzystania. Praca przybliży zjawisko entomofagii na świecie, traktowania owadów jako naturalne źródło składników odżywczych i tak traktowane przez ponad dwa miliardy ludzi. Według FAO przyszedł czas by zaznajomić Europę z możliwościami wykorzystania owadów, jako pożywienia i zmiany postrzegania ich, nie tylko jako szkodników.

* mgr inż., doktorantka w Katedrze Handlu i Usług, Akademia Morska w Gdyni.

** prof. dr hab. inż., Katedra Handlu i Usług, Akademia Morska w Gdyni.

¹ J. Strelau, *Psychologia. Podręcznik akademicki. Psychologia ogólna 2*, Gdańsk 2007, s. 641–643.

² I. Ozimek, K. Gutkowska, *Wybrane aspekty zachowań konsumentów na rynku żywności – kryteria różnicowania*, Warszawa 2005, s. 230.

³ R. Vane-Wright, *Why Not Eat Insects?* „Bulletin of Entomological Research” 1991, 81, s. 1–4.

Powody spożywania owadów

Raport FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) przewiduje, że w 2050 roku na świecie odnotuje się wzrost ludności do około 9 miliardów i pojawi się problem wyżywienia tak licznej populacji. W związku z tym podejmowane działania dotyczą zwiększenia produkcji zarówno zwierzęcej, jak i roślinnej. Europa wykazuje rosnące zainteresowanie spożyciem jadalnych owadów. Naukowcy z Uniwersytetu Wageningen podjęli się rozwiązania problemu, wskazując na kierunek wykorzystania insektów. WHO (World Health Organization) podaje powody, dla których ludzie mieliby spożywać owady:

zdrowie: insekty są zdrowe, to żywność alternatywna dla głównego nurtu jak kurczaki, wieprzowina, wołowina nawet ryby; wiele owadów jest bogatych w białko (Tabela 1), wielonienasycone kwasy tłuszczowe (PUFA), wapń, żelazo i cynk, środowisko: owady emitują znacznie mniej gazów cieplarnianych (Greenhouse Gas Emissions) niż większość zwierząt; hodowla insektów nie wymaga dużo miejsca; emisja amoniaku jest znacznie niższa niż konwencjonalna hodowla, szczególnie trzody chlewnej; owady są zimnokrwiste i związku z tym mają bardzo efektywny stopień konwersji pokarmu; owady mogą być karmione odpadami organicznymi, czynniki ekonomiczno-społeczne: zbiory insektów są niskonakładowe technicznie i kapitałowo, umożliwiając prowadzenie hodowli ubogiej części społeczeństwa, również bezrolnym, w miastach i na wsiach. Hodowla owadów może być nisko lub wysoko zaawansowana technicznie w zależności od poziomu inwestycji⁴.

Eva Ursula Müller, dyrektor Departamentu Polityki Ekonomicznej i Lasów FAO (Forestry, Economic, Policy and Products Division of FAO) zachęca Europę do konsumpcji owadów słowami: „Owady są nowością w Europie, są zdrowe, pożywne i nie powodują przyrostu masy ciała. Jedzmy owady, jest ich wielka obfitość, biliony osobników mnożą się nieustannie w powietrzu, wodzie i w ziemi, to bogate źródło białka, soli mineralnych, witamin. Mają niewielki wpływ na środowisko podczas cyklów życiowych”⁵.

Tabela 1

Zawartość białka w konwencjonalnych i niekonwencjonalnych źródłach żywności

Konwencjonalne źródło białka	Zawartość białka w suchej masie (%)	Niekonwencjonalne źródło białka	Zawartość białka w suchej masie (%)	Niekonwencjonalne źródło białka	Zawartość białka w suchej masie (%)
Wieprzowina	35,2	Cykady	72,0	Koniki polne	71,3
Soja	40,4	Mucha domowa larwa	59,4	Osy	81,0
Ryby	60,4	Jedwabnik larwa	54,3	Wędrowna szarańcza azjatycka	58,5

⁴ A. Van Huis, J. Van Itterbeeck, H. Klunder, E. Mertens, A. Halloran, P. Muir G. Vantomme, *Edible insects Future prospects for food and feed security*, 2013, 171. FAO, Rome.

⁵ <http://www.unmultimedia.org/tv/unifeed/2013/05/fao-forests-edible-insects/> (dostęp: 09.09.2015).

Konwencjonalne źródło białka	Zawartość białka w suchej masie (%)	Niekonwencjonalne źródło białka	Zawartość białka w suchej masie (%)	Niekonwencjonalne źródło białka	Zawartość białka w suchej masie (%)
Krojona sucha wołowina	45,6	Mrówki	42,0-67,0	Świerszcze	66,7

Źródło: W. Ran, Ch. Zhao, *Research Progress on the Development and Utilization of Proteins in Edible Insects*, „Agricultural Science and Technology” 2014, 15(4), s. 683–687⁶

Pojęcie i historia entomofagii

Entomofagia (entomophagy) (gr. entomon – owad, phagein – jeść) spożywanie – owadów. Jaja, larwy, poczwarki, postaci dorosłe niektórych gatunków owadów jedzone były od czasów prehistorycznych. Szacuje się, że dla co najmniej 2 miliardów ludzi na świecie owady stanowią część tradycyjnej diety. Entomofagię odnotowano w 29 krajach Azji, 36 krajach Afryki, 14 Australii i Oceanii, 23 obu Ameryk i w krajach Europy⁷. Gromada owady (insekty) *Insecta* (gr. insectum – podział ciała, wcięcie, bądź insecare – przegryzać, prześladować) należą do typu stawonogów *Arthropoda*, królestwa zwierząt *Animalia* i domeny *Eucaryota*. Udokumentowanych muzealnie jest ponad milion gatunków. Wizerunki naskalne wykonane przez prehistorycznego człowieka, przedstawiające wybieranie miodu pszczołom, świadczą o zainteresowaniu człowieka owadami sięgające XII–VII w. p.n.e. Najstarsze ślady owadów pochodzą z ery paleozoicznej, dewońskich skał Szkocji i Ukrainy, a ich początki sięgają 350 milionów lat wstecz⁸. Ponad 1900 gatunków owadów spożywanych jest na świecie, głównie w krajach rozwijających się klimatu tropikalnego lub subtropikalnego⁹. Niektóre taksonomiczne grupy owadów odgrywały i odgrywają ważną rolę w historii żywienia człowieka, ale w kulturze Zachodu to nadal temat tabu. Potencjalne korzyści z szerszego zastosowania insektów są na tyle oczywiste, że warto osłabić negatywne nastawienie mieszkańców Zachodu. Typ metamorfozy oraz etapy rozwoju insektów (jaja, larwa, poczwarka lub postać dorosła) determinują je do spożycia. Odnóża, skrzydła, głowa i inne twarde części są usuwane przed gotowaniem¹⁰. Najczęściej spożywane są: chrząszcze – *Coleoptera* (31%), motyle i ćmy – *Lepidoptera* (18%), pszczoły, osy, mrówki – *Hymenoptera* (14%). Również często jedzone są koniki polne, szarańcza, świerszcze – *Orthoptera*

⁶ W. Ran, Ch. Zhao, *Research Progress on the Development and Utilization of Proteins in Edible Insects*, „Agricultural Science and Technology” 2014, 15(4), s. 683–687.

⁷ A. Van Huis, J. Van Itterbeeck, H. Klunder, E. Mertens, A. Halloran, G. Muir, P. Vantomme, *Edible insects: Future prospects for food and feed security*, 171. FAO 2013, Forestry Paper, Rome.

⁸ M. Bunalski, H. Piekarska-Boniecka, B. Wilkaniec, *Entomologia, entomologia ogólna 1*, Poznań 2009, s. 280.

⁹ A. Van Huis, J. Van Itterbeeck, H. Klunder, E. Mertens, A. Halloran, G. Muir, P. Vantomme, *Edible insects: Future prospects for food and feed security*, 171. FAO 2013, Forestry Paper, Rome.

¹⁰ V. Resh, R. Carde, „*Encyclopaedia of insects*”, Elsevier Science” 2003, s. 1295.

(13%), cykady – Hemiptera (10%), termity – *Isoptera* (3%), ważki – Odonata (3%), muchówki – Diptera (2%) i inne (5%).

Historia entomofagii sięga czasów paleolitycznych (epoka kamienia), kiedy podstawą diety ówczesnych ludzi (hominidów) było mięso dzikich zwierząt, ryby, warzywa, owoce, korzenie, jaja, orzechy, owady. Wraz z powstaniem pierwszych kamiennych narzędzi, uprawą ziemi i udomowieniem zwierząt zmienił się sposób żywienia łowców-zbieraczy¹¹. Religie, tradycje zarówno w przeszłości, jak i obecnie określają jaką żywność mogli ludzie spożywać lub nie powinni spożywać¹². Stary Testament (księga kapłańska 11:22) przyzwala i zakazuje spożywania określonych zwierząt „Ale będziecie jeść spośród czworonożnych latających owadów tylko te, których [tylne] kończyny wystają ponad nogami [przednimi], aby [mogły] skakać na nich po ziemi. Następujące spośród nich możecie jeść: wszelkie gatunki szarańczy, wszelkie gatunki chagab (koniki polne), wszelkie gatunki świerszczy. Wszystkie inne gatunki latających owadów czworonożnych będą dla was obrzydliwością”. Również w tradycji muzułmanów jest spożywanie insektów. Koran, jak i Biblia zezwalają jeść szarańcze, pszczoły, mrówki, termity. Koran wymienia także, spośród gatunków zwierząt, tylko wieprzowinę jako zabroniony pokarm: „On zakazał wam tylko: padliny, krwi i mięsa wieprzowego, i tego co zostało złożone na ofiarę czemuś innemu niż Bogu. Lecz ten, kto został do tego zmuszony, a nie będąc buntownikiem ani występny, nie będzie miał grzechu”. Pierwsze wzmianki o entomofagii w Europie, pochodzące z Grecji, odnotował Arystoteles (384–322 p.n.e.) w *Historia Animalium* (Historia Naturalna Zwierząt). Pisał, iż cykady w postaci larwalnej są najsmaczniejsze, a smak samic po kopulacji jest jeszcze lepszy ponieważ zawierają jajeczka. Również starożytni Rzymianie rozkoszowali się daniem z larw chrząszcza *Cerambyx cerdo* Linnaeus (kozióróg dębosz), żyjących w drewnie, wzmiankował o tym filozof Pliniusz Starszy (23–79 n.e.) w *Naturalis Historia* (Historia Naturalna). W drugim wieku p.n.e. Didor z Sycylii (grecki historyk) nazywał ludzi z Etiopii *Acridophagy* – jadacze świerszczy, koników polnych i szarańczy (*Acrididae* – rodzina szarańczowate). Nomadzi arabscy i libijscy z radością „witali” roje szarańczy, gotując i susząc je na słońcu, również mieląc na mąkę na przyszłe czasy¹³.

Zainteresowanie Europy owadami

Europejczycy zmieniają preferencje żywieniowe, chętniej sięgając po krewetki, kawior, ślimaki, żabie udka, mule, rekiny, węże, mięso kangura i szereg innych egzotycznych produktów, a zatem możliwe jest także zaakceptowanie entomofagii. Emitowane programy telewizyjne promują ten sposób żywienia, „oswajając” euro-

¹¹ S. Lindeberg, *Paleolithic diet ("stone age" diet)*, „Scandinavian Journal of Nutrition” 2005, 49(2), s. 75–77.

¹² M. Jeżewska-Zychowicz, *Zmiana zachowań żywieniowych a profilaktyka zdrowotna*, Warszawa 2011, s. 45.

¹³ A. Van Huis, J. Van Itterbeeck, H. Klunder, E. Mertens, A. Halloran, G. Muir, P. Vantomme, *Edible insects: Future prospects for food and feed security*, 171. FAO 2013, Forestry Paper, Rome.

pejskiego konsumenta z niekonwencjonalnym źródłem składników odżywczych. Owady znalazły się również w menu wielu restauracji oraz są bazą wielu książek kucharskich^{14, 15, 16, 17}. Entuzjastów jedzenia insektów wciąż przybywa, a dla niektórych jest to sposób żywienia. Wzrasta liczba sklepów internetowych oferujących owady w coraz szerszym asortymencie, np. przekąsek, takich jak koniki polne w czekoladzie, lizaki ze skorpionem, mrówki w czekoladzie, odżywki białkowe z insektów, mąka ze świerszczy. Zainteresowanie Europejczyków wynika nie z braku żywności, lecz z ciekawości i poszukiwania nowych doznań smakowych.

Ciekawość i poszukiwanie nowości to czynniki pobudzające, wpływające na zachowania żywieniowe człowieka¹⁸. Wpływ na akceptację żywności nieznanej zależy od wielu czynników: stanu fizjologicznego, percepcji i pamięci wrażeń zmysłowych, osobistych doświadczeń, ciekawości, wiedzy konsumenta¹⁹. Łatwość podróżowania, wzrost zamożności, chęć poznawania nowych krajów, a co za tym idzie ich kuchni, przyczyniają się do rozwoju turystyki kulinarnej. Ewa Czarniecka-Skubina definiuje turystykę kulinarną jako podróżowanie pod kątem poznawania dań i produktów kulinarnych danego regionu. Może być również połączona ze zwiedzaniem, poznawaniem kultury i przyrody. Dla wielu osób są nieodłącznymi elementami podróży²⁰.

Entomofagia na świecie

Obecnie entomofagia znana jest nie tylko w krajach rozwijających się, ale również w krajach rozwiniętych. W Japonii owady są częścią tradycyjnej diety zarówno dawnej, jak i obecnej. W górskich regionach popularne są osy *Vespula* spp. i *Vespa* spp., wysoko cenione nie tylko jako pożywienie mieszkańców, ale również komercyjnie. Właściwe zarządzanie zasobami pozwala utrzymać siedliska os, jak również ludzką populację. Pod nazwą „hachinoko” kryje się popularna potrawa z pszczoł i larw pszczoł, która może być spożywana na surowo lub gotowana w sosie sojowym, serwowana z gotowanym ryżem. Pszczoły konserwowane są sprzedawane w cenie 1000 jenów za 65 g (około 30 zł). Nadal również popularny jest konik polny *Oxya yezoensis* Shiraki, który podczas zbioru ryżu zbierany jest rano, a następnego dnia gotowany, suszony na słońcu i gotowany w sosie

¹⁴ A. Van Huis, H. Van Gurp, M. Dicke, *The Insect Cookbook*, New York 2014, s. 191.

¹⁵ D. Gordon, *The Eat-A-Bug Cookbook*, New York 2013, s. 136.

¹⁶ F. Lang, *Eating Insects. Eating Insects as Food. Edible insects and bugs, insect breeding, most popular insects to eat, cooking ideas, restaurants and where to buy insects all covered*, IMB Publishing 2013, s. 124.

¹⁷ F. D'Aluisio, P. Menzel, *Man Eating Bugs: The Art And Science of Eating Insects*, „Material World Book” 1998, s. 191.

¹⁸ A. Dąbrowska, E. Babicz-Zielińska, *Zachowania konsumentów w stosunku do żywności nowej generacji*, „Hygeia Public Health”, 2011, 46(1), s. 39–46.

¹⁹ E. Köstner, *The psychology of food choice: some often encountered fallacies*, „Food Quality and Preference” 2003, s. 359–373.

²⁰ E. Czarniecka-Skubina, *Turystyka kulinarna*, Przemysł Spożywczy i Gastronomia, „Przegląd Gastronomiczny”, 2009, nr 1.

sojowym z cukrem²¹. Podczas corocznego festiwalu Hebo Festival, produkty wytwarzane z larw os *Vespula* i *Dolichovespula* spp. (znane lokalnie jako hebo), są sprzedawane jako popularny przysmak²². Szeroko dostępnym produktem konserwowanym oraz serwowanym w restauracjach jako rarytas jest „zazamushi”. To nazwa owadów wodnych jętek *Trichoptera* zbieranych w postaci larwalnej²³. We Włoszech (Sardynia) wytwarzany jest ser owczy (casu marzu – produkt regionalny uznany w Unii Europejskiej, znany również pod nazwami casu frazigu, casu becciu, casu fattittu, formagio marcio) o smaku podobnym do gorgonzoli. W celu wywołania fermentacji i nadania specyficznego smaku sera wprowadza się larwy much *Piophilidae* Linnaeus. Ser spożywa się z larwami skaczącymi nawet na wysokość 15 cm²⁴. W regionie Friuli – Venezia Giulia (Włochy) miejscowi wysysają słodki nektar z motyli fruwających po łąkach kwiatowych. Dreon i Paoletti odnotowali spożywanie jako przekąski kolorowych motyli: *Zygaena transalpina* Esper, *Zygaena ephialtes* Linnaeus i *Amata phegea* Linnaeus, *Zygaena* spp. i *Syntomis* spp., jak również pasikoników (łaczyn brodawnik) – *Decticus verrucivorus* Linnaeus²⁵.

W Turynii (Niemcy), aby uzyskać aromatyczną szarą powłokę sera Altenburger (ser z mleka owczego), dodaje się roztocza *Tyrophagus casei* Oudemans, które tworzą powłokę z odchodów i wylinek²⁶. Roztocza również dodawane są do sera francuskiego Mimolette (dość rzadka odmiana serów pleśniowych). W północnej Zambii (prowincja północna Mpika) popularnymi gatunkami owadów będącymi źródłem pożywienia są gąsienice ciem: *Gynanisa maja* Strand, *Gonimbrasia zambesina* Walker oraz *Cirina forda* Westwood. Dla miejscowej ludności to ważny składnik naturalnego i tradycyjnego pożywienia, stąd też zainteresowanie rządu w zachowaniu lasów miombo jako siedliska odnawialnego źródła pożywienia. W czasie gdy ćmy składają jajeczka na liściach drzew ludność patroluje uprawy, aby plony na „naturalnych farmach” były jak największe²⁷. Szacuje się, że w krajach południowej Afryki rocznie zbieranych jest 9,5 miliarda gąsienic ćmy mopane – *Gonimbrasia belina* Westwood o wartości 85 mln dolarów amerykańskich. Kobiety w tradycyjny sposób zbierają dziennie od 25 do 50 kg, po czym odpowiednio je preparują, gotują i suszą na słońcu, a zasoby wystarczają na dłuższy czas, również po zbiorach. Suszone gąsienice mogą być spożywane na surowo jako chrupiąca przekąska lub gotowane z cebulą, pomi-

²¹ K. Nonaka, *Cultural and commercial roles of edible wasps in Japan*, w: *Forest insects as food: humans bite back*. FAO, Thailand 2010, s. 123–130.

²² A. Van Huis, *Potential of insects as Food and Feed in Assuring Food Security*, „Annual Reviews of Entomology” 2013, 58, s. 563–583.

²³ G. De Foliart, *Insects as Food: Why the Western Attitude Is Important*, „Annual Reviews of Entomology” 1999, 44, s. 21–50.

²⁴ R. Overstreet, *Flavour buds and delights*, „Journal of Parasitology” 2003, 89(6), s. 1093–1107.

²⁵ A. Dreon, M. Paoletti, *The wild food (plants and insects) in Western Friuli local knowledge (Friuli-Venezia Giulia, North Eastern Italy)*, „Contributions to Natural History” 2009, 12(1), s. 461–488.

²⁶ R. Overstreet, *Flavour buds and delights*, „Journal of Parasitology” 2003, 89(6), s. 1093–1107.

²⁷ K. Mbata, E. Chidumayo, C. Lwatula, *Traditional regulation of edible caterpillar exploitation in the Kopa area of Mpika district in northern Zambia*, „Journal of Conservation” 2002, 6, s. 115–130.

dorami i przyprawami, jak również puszkowane w sosie pomidorowym lub chili dla wzmocnienia smaku²⁸.

W Tajlandii entomofagia ma długą historycznie tradycję. Jadalne owady postrzegane są tam jako szczególnie przysmak. Ogromna liczba gatunków owadów jest spożywana w różnych porach roku osiągając cenę na lokalnych targach 9,5–12,7 dolarów amerykańskich (np. cykada *Maimuna opalifera* Walker, czerw mrówki *Oecophylla smaragdina* Fabricius, gąsienica ćmy bambusowej *Omphisca fuscidentalis* Hampson). Insekty konsumowane są w różnych stadiach ich rozwoju i na różne sposoby przyrządzane. Jako rarytasy traktowane są termity pieczone solone lub smażone, z pastą chili i z warzywami. Gąsienice *Omphisca fuscidentalis* Hampson są konserwowane i sprzedawane na cały świat²⁹.

Entomofagia w Meksyku znana jest od starożytności i jest nieodłączną częścią kultury. Jadalne owady są ważną częścią codziennej diety mieszkańców. Słowo insekt nie istnieje w języku mieszkańców Meksyku, a określane są one jako „małe robaczki”. Pod nazwą chapulines kryje się znana potrawa z owadów podobnych do koników polnych np. *Sphenarium purpurascens* Charpentier, *Sphenarium histrio* Gerstaecker, *Schistocerca* sp. (rodzina *Acrididae* szarańczaki) oczyszczonych i smażonych z solą, czosnkiem, sokiem z limonki i chili, czasami zawijane w tacos³⁰. *Escamoles* (nazwa zwyczajowa), czyli jaja mrówki *Liometopum apiculatum* Mayr, delikatne w smaku danie wszechobecne w restauracjach, domach to specjał kuchni meksykańskiej. Escamoles są źródłem żywności o dużych wartościach odżywczych, bogatym w jony metali zalecanych przez żywieniowców dla wszystkich grup społeczeństwa. Popularne są również w Laosie i Kambodży. Mieszkańcy Los Reyes Metzontla (Meksyk) spożywają co najmniej 17 gatunków owadów. Tabela 2 zawiera zawartość składników odżywczych najbardziej cenionych owadów w Tajlandii, Kolumbii, Brazylii i Meksyku³¹. Ludność Botswany spożywa owady nie z powodu braku innego pożywienia i aby uchronić się od śmierci, lecz ze względu na wyjątkowy smak i wartości odżywcze. Kulturowe preferencje i aspekty organoleptyczne grają ważną rolę. Najpopularniejszymi insektami są: gatunki motyla: *Argio convolvuli* Linnaeus, *Cirina forda* Westwood, chrząszcze: *Sternocera orissa* Buquet, mrówki: *Carebara vidua* F. Smith, szarańczowate: *Acrida acuminata* Dirsh, *Locusta migratoria* Linnaeus. Szczególna obfitość owadów jest zaraz po porze deszczowej. Przyrządzane są przez gotowanie, pieczenie i smażenie, tylko chrząszcze wielożerne bogatkowate *Sternocera orissa* Buquet. spożywane są na surowo, jak również pieczone lub smażone.

²⁸ J. Ghazoul, *Mopane woodlands and the Mopane Worm: Enhancing rural livelihoods and resource sustainability*, „Final Technical Report”, DFID R7822, London 2006.

²⁹ S. Siriamornpun, P. Thammapat, *Insects as a Delicacy and a Nutritious Food in Thailand*, „International Union of Food Science & Technology. 1–12. Chapter 16 from Using Food Science and Technology to Improve Nutrition and Promote National Development”, 2010, G. L. Robertson, J. R. Lupien.

³⁰ J. Ramos-Elorduy, J. Moreno, E. Prado, M. Perez, J. Otero, O. Guevara, *Nutritional Value of Edible Insects from the State of Oaxaca, Mexico*, „Journal of Food Composition and Analysis” 1997, 10, s. 142–157.

³¹ V. Melo, M. Garcia, H. Sandoval, H. Jimenez, C. Calvo, *Quality proteins from edible insects food of Latin America and Asia*, „Emirates Journal of Food and Agriculture” 2011, 23(3), s. 283–289.

Tabela 2
Zawartość makroelementów w wybranych gatunkach owadów (w g na 100 g suchej masy)

Owady	Rząd	Białko	Tłuszcze	Składniki mineralne	Błonnik
<i>Sphenarium purpurascens Charpentier.</i>	<i>Orthoptera</i>	71,50	5,75	2,50	3,89
<i>Atta mexicana</i> F. Smith	<i>Hymenoptera</i>	66,00	24,02	3,00	2,06
<i>Aegiale hesperiaris</i> Walker	<i>Lepidoptera</i>	30,88	58,55	2,29	0,12
<i>Liometopum apiculatum</i> Mayr	<i>Hymenoptera</i>	40,90	33,96	7,85	1,30
<i>Krizousacorixa azteca</i> Jacz	<i>Hemiptera</i>	53,60	4,33	21,00	3,00

Źródło: V. Melo, M. Garcia, H. Sandoval, H. Jimenez, C. Calvo, *Quality proteins from edible insects food of Latin America and Asia*, „Emirates Journal of Food and Agriculture” 2011, 23(3), s. 283–289

W Nigerii popularnych jest wiele gatunków termitów np.: *Macrotermes natalensis* Haviland, *Macrotermes nigeriensis* Sjöstedt, *Macrotermes bellicosus* Smeathman, świerszczy takich jak: *Brachytrupes membranaceus* Drury, motyli: *Cirina forda* Westwood, *Bunaea alcinoe* Stoll, chrząszczy *Rhynchophorus phoenicis* Fabricius, *Oryctes boas* Fabricius i wiele innych³². Jadalne termity *Macrotermes subhyllanus* Rambur stanowią nieodłączną część jadłospisu w regionie Jeziora Wiktorii, Kenia^{33, 34}. Przyrządzane są przez blanszowanie, następnie suszenie w słońcu oraz smażenie w ich własnym tłuszczu. Są integralną częścią diety w zależności od sezonowej dostępności, są częścią posiłku podawanego z tapioką, chlebem, kukurydzą lub też traktowane są jako prosta przekąska. Wiele matek dodaje zmielone termity dzieciom do owsianki³⁵. Popularne są również pasikoniki *Ruspolia differens* Serville, lokalnie nazywane nsenene lub senesene. Tuż po pierwszych deszczach pory deszczowej, po wyrojeniu się, zbierane są przez dzieci i ich rodziców w kosze, siatki. Zbiór odbywa się rankiem, gdy temperatura jest niska, a owady są mało aktywne. Światło lamp

³² O. Alamu, A. Amao, C. Nwokedi, O. Oke, I. Lawa, *Diversity and nutritional status of edible insects in Nigeria*, A review „International Journal of Biodiversity and Conservation” 2012, 5(4), s. 215–222.

³³ M. A. Ayieko, M. F. Ndong’a, G. M. Kenji, *Nutritional value and consumption of black ants (Carebara Vidua Smith) from the Lake Victoria region in Kenya*, „Advance Journal of Food Science and Technology” 2012, 4(1), s. 39–45.

³⁴ J. Kinyuru, S. Konyole, N. Roos, Ch. Onyango, V. Owino, B. Owuor, B. Estambale, H. Friis, J. Aagaard-Hansen, G. Kenji, *Nutrient composition of four species of winged termites consumed in Western Kenya*, „Journal of Food Composition and Analysis” 2013, 30, s. 120–124.

³⁵ D. Bergeron, J. Rodney, L. Franklin, K. Irv, O. John, A. Alfred, *The nutrient composition of an insects flour sample Lake Viktoria, Uganda*, „Journal of Food Composition and Analysis” 1981, s. 371–377.

również wabi owady, wówczas stają się łatwe do zbierania³⁶. Obok amarantusa i ryby *dagaa* (*Raillardella argentea* A. Gray) jako żywność tradycyjną wymienia się wyżej wymienione termity, pasikoniki oraz czarne mrówki *Carebara vidua* Smith, suszone na słońcu i smażone. Wykorzystanie jedwabników *Bombyx mori* Linnaeus w Chinach datowane jest na więcej niż 5000 lat. Początki hodowli odnotowano 5200 lat temu, natomiast konsumpcja datowana jest na 3200 lat. Dla mniejszości narodowej Hani (Chiny) przysmakiem jest szarańcza. Rokrocznie 24 czerwca (chiński kalendarz księżycowy) organizowany jest festiwal w łapaniu szarańczy. Każda rodzina zbiera je, dopóty dopóki nie będzie miała ich 1 kg. Przysmakiem są również: poświętnikowate *Catharsius molossus* Linnaeus, wielkoskrzydłe *Acanthacorydalis orientalis* McLachlan, osy: *Vespa velutina auraria* Smith, *V. tropica ducalis* Smith, *V. analis* Buysson, *V. variblis* Buysson, *V. basalis* Smith, *V. ducalis* Smith, *V. mandarinia mandarinia* Smith, *V. bicolor* Fabricius, *Provespa barthelemyi* Buysson. Ulubionym pożywieniem społeczności Yi i Hani (Chiny) są mrówki *Oecophylla smaragdina* Fabricius³⁷.

Mieszkańcy północno-wschodnich Chin oraz rejonu Shandon jedzą larwy jedwabnika *Bombyx mori* Linnaeus, zaś w prowincji Henan w południowej części konsumują postać dorosłą. Naukowcy chińscy prowadzą badania nad wykorzystaniem jedwabnika jako pożywienia w czasie długich misji w kosmosie³⁸. Mieszkańcy grupy etnicznej Vedda (Sri Lanka) tradycyjnie jedzą larwy pszczoł: *Apis dorsata* Fabricius (pszczoła olbrzymia), *Apis cerana* Fabricius (pszczoła wschodnia) i *Apis florea* Fabricius (pszczoła miodna karłowata). Społeczność ta spożywa także inne owady np.: turkuciovate *Gryllotalpa africana* Palisot de Beauvois, szarańczowate *Acrida* sp., motyle *Diacrisia obliqua* Walker, *Bombyx mori* Linnaeus (jedwabnik morwowy), mrówki *Oecophylla smaragdina* Fabricius i szereg innych.

Australijscy aborygeni (rdzenni mieszkańcy Australii) od stuleci żyli jak nomadzi, zajmując się polowaniami i zbieractwem, aż do chwili pojawienia się Europejczyków. Entomofagia, obecna od wieków, powoli jest wypierana na rzecz europejskiej diety. W dalszym ciągu najbardziej popularne są: pszczoły miodne *Apis mellifera* Linnaeus, larwy ćmy *Endoxyla leucomochla* Turner, ćmy bogong *Agrotis infusa* Boisd, larwy chrząszcza (kózkowate – *Cerambycidae*) *Bardistus cibarius* Newman (źródło tłuszczu – 40%), mrówki miodne *Melophorus bagoti* Lubbock³⁹. Zbieranie i spożywanie jadalnych owadów jest także praktyką na Borneo, gdzie znanych jest więcej niż 80 gatunków. Obfitość w lasach pozwala na różnorodne ich wykorzystanie przez ludność. Najczęściej konsumowane są

³⁶ J. Kinyuru, G. Kenji, S. Muhoho, M. Ayieko, *Nutritional Potential of Longhorn Grasshopper (Ruspolia differens) Consumed in Siya District, Kenya*, „Journal of Agriculture, Science and Technology” 2011, 12, 1, s. 32–44.

³⁷ Ch. Yi, Q. He, L. Wang, R. Kuang, *Utilization of Insect-resources in Chinese Rural Area*, „Journal of Agricultural Science” 2010, 2, 3, s. 146–154.

³⁸ Y. Yang, L. Tang, L. Tong, H. Liu, *Silkworm culture as a source of protein for humans in space*, „Advances in Space Research” 2009, 43(8), s. 1236–1242.

³⁹ A. L. Yen, *Edible insects and other invertebrates in Australia: future prospects*. w: *Forest insects as food: human bite back*, FAO, Thailand 2010, s. 65–84.

pszczoły: *Apis dorasta* Fabricius, *Apis cerana* Fabricius, koniki polne, mrówki *Oecophylla smaragdina* Fabricius, termity, cykady brązowa i zielona *Orientopsaltria* spp., *Dundubia* spp. żuki, turkuciwate *Gryllotalpa longipennis* Haan, szerszenie *Vespa* spp., osy *Ropalidia* spp., pluskwiaki *Leptocoris oratorius* Fabricius i *Nezara viridula* Linnaeus, motyle *Erionata thrax* Linnaeus i szereg innych. Według miejscowych cykady są bardzo smaczne i chrupiące (po usunięciu skrzydeł)⁴⁰.

Dla etnicznej grupy w Karbi Anglong, okręgu Assam (północno wschodnie Indie) jadalne insekty są naturalnym i obfitym źródłem pożywienia. Konsumowane są w różnych formach: gotowane, pieczone, smażone, surowe oraz mieszane z innymi składnikami. Wśród konsumowanych gatunków są pszczoły: *Apis dorasta* Fabricius, *Apis indica* Fabricius, *Apis florea* Fabricius, spożywane w postaci larwalnej, poczwerek jak również miód, który pszczoły wytwarzają. Miejscowa ludność wykorzystuje je do produkcji sosów chutney, smaży je i piecze. Również postaci dorosłe *Okanagana* (cykada), zbierane w porze deszczowej, wykorzystywane są do sosów chutney oraz smażone na głębokim tłuszczu. Bogactwo owadów przez cały rok zapewnia żywność miejscowej ludności, jak również możliwość eksportu. Zbiory oparte są na tradycyjnej hodowli jadalnych insektów⁴¹. W okręgu Assam grupa etniczna Bodo w Baksa konsumuje 10 gatunków insektów, będących znaczącym komponentem codziennej diety (Tabela 3)⁴².

Tabela 3
Insekty jadalne powszechnie spożywane w okręgu Baksa, Assam

Rząd	Rodzina	Nazwa łacińska insektów	Spożywana postać owada
Lepidoptera/ Motyle	Notodontidae/ Garbatkowate	<i>Anaphe panda</i> Walsingham	Larwa
Lepidoptera/ Motyle	Notodontidae/ Garbatkowate	<i>Anaphe reticulata</i> Walker	Larwa
Lepidoptera/ Motyle	Notodontidae/ Garbatkowate	<i>Anaphe</i> spp.	Larwa
Lepidoptera/ Motyle	Notodontidae/ Garbatkowate	<i>Anaphe venata</i> Butler	Larwa
Lepidoptera/ Motyle	Saturniidae/ Pawicowate	<i>Cirina forda</i> Westwood	Larwa

⁴⁰ A. Chung, *Edible insects and entomophagy in Borneo. Forest insects as food: human bite back*, FAO, Thailand 2010, s. 141–149.

⁴¹ R. Ronghang, R. Ahmed, *Edible insects and their conservation strategy in Karbi Anglong district of Assam, North East India*, „International Quarterly Journal Of Life Sciences” 2010, 2, s. 515–521.

⁴² J. Das, A. Hazarika, *Nutritional value of some edible insects in Baksa District, BTAD, Assam*, The Clarion, 2012, 1, 1, s. 112–115.

Rząd	Rodzina	Nazwa łacińska insektów	Spożywana postać owada
Isoptera/Termity	Termitidae	<i>Macrotermes bellicosus</i> Smeathman	Uskrzydłona postać dorosła, królowa
Isoptera/Termity	Termitidae	<i>Macrotermes natalensis</i> Kemner	Uskrzydłona postać dorosła, królowa
Orthoptera/Prostoskrzydłe	Pyrgomorphidae	<i>Zonocerus variegatus</i> Linnaeus	Postać dorosła
Orthoptera/Prostoskrzydłe	Acrididae/Szarańczowate	<i>Cytacanthacris aeruginosus unicolor</i>	Postać dorosła
Orthoptera/Prostoskrzydłe	Gryllidae/Swierszczowate	<i>Brachytrupes</i> spp.	Postać dorosła
Coleoptera/Chrzęszcze	Cerambycidae/Kózkowate	<i>Analeptes trifasciata</i> Fabricius	Larwa
Hymenoptera/Błonkówki	Formicidae/Mrówkowate	<i>Atta</i> spp.	Postać dorosła

Źródło: J. Das, A. Hazarika: *Nutritional value of some edible insects in Baksa District, BTAD, Assam*, The Clarion, 2012, 1, 1, s. 112–115

Popularnością wśród mieszkańców wyspy Jawy cieszą się gąsienice ćmy *Hyblaea puera* Cramer, żerujące na drzewach tekowych *Tectona grandis* Linnaeus. Smażone na oleju kokosowym lub oleju innych palm z solą, uchodzą za szczególnie przysmak potęgujący siły witalne. Na miejscowych rynkach osiągają cenę 3 dolarów amerykańskich za kg. Koniki polne żerujące na plantacjach ryżu są cenione ze względu na zawartość białka 24,4% (dla porównania – wołowina 15,8%, jagnięcina 14,6%, wieprzowina 13,0% i drób 20,5% w 100 g). Często są pieczone z cebulą, czosnkiem, chili lub sojowym sosem. Mogą być również smażone na oleju palmowym z liśćmi manioku oraz gotowane z solą i pieprzem⁴³. Belgijska Agencja ds. Bezpieczeństwa Żywności (Belgium's Federal Agency for the Safety of the Food Chain) dopuściła w 2014 roku 10 gatunków insektów do konsumpcji (Tabela 4). Jest pierwszym krajem europejskim, który oficjalnie dał zgodę na ich spożywanie⁴⁴.

⁴³ D. Lukiwati, *Teak caterpillars and other edible insects in Java. Forest insects as food: human bite back*, FAO, Thailand 2010, s. 99–103.

⁴⁴ Federal Agency for the Safety of the Food Chain. <http://www.favv-afsc.fgov.be/foodstuffs/insects/> 2014 (dostęp: 12.09.2015).

Tabela 4
Insekty dopuszczone do spożycia w Belgii przez FASFC

Łacińska nazwa owadów	Polska nazwa zwyczajowa
<i>Acheta domesticus</i> Fabricius	Świerszcz domowy
<i>Locusta migratoria migratorioides</i> Linnaeus	Afrykańska szarańcza migrująca
<i>Zophobas atratus morio</i> Blanchard	Chrząszcz drewnojad
Łacińska nazwa owadów	Polska nazwa zwyczajowa
<i>Tenebrio molitor</i> Linnaeus	Mącznik młynarek
<i>Alphitobius diaperinus</i> Panzer	Pleśniakowiec lśniący
<i>Galleria mellonella</i> Linnaeus	Barciak większy
<i>Schistocerca americana gregaria</i> Drury	A amerykańska pustynna szarańcza
<i>Gryllobates sigillatus</i> F. Walker	Świerszcz bananowy
<i>Achroia grisella</i> Fabricius	Łażbiec (barciak mniejszy)
<i>Bombyx mori</i> Linnaeus	Jedwabnik morwowy

Źródło: Federal Agency for the Safety of the Food Chain <http://www.favv-afsca.fgov.be/foodstuffs/insects/>

Powszechnie stosowanym barwnikiem spożywczym jest koszenila produkowana z czerwców kaktusowych *Dactylopius coccus* Costa, znana pod symbolem E-120. To naturalny barwnik uzyskiwany z czerwców żyjących w Meksyku, żerujących na kaktusach z rodzaju opuncji. Pozyskiwany jest z odwłoków i jaj owadów. Jest składnikiem niektórych jogurtów o truskawkowym smaku, napojów i produktów farmaceutycznych⁴⁵. W Polsce również są propagatorzy takiego sposobu żywienia. Łuczaj⁴⁶ w przewodniku podaje przykłady w jaki sposób i jakie bezkręgowce obecne w Polsce można spożywać.

Podsumowanie

Na podstawie przedstawionej literatury można stwierdzić, iż entomofagia na świecie jest faktem i ma swoją długą historię. Europejczycy powoli zmieniają preferencje żywieniowe i chętniej sięgają po krewetki, kawior, ślimaki, żabie udka, mule, rekiny, mięso kangura, potrawy wschodnich kultur, a zatem możli-

⁴⁵ <http://www.food-info.net/pl/colour/cochineal.htm> (dostęp: 09.09.2015).

⁴⁶ Ł. Łuczaj, *Podręcznik robakożercy czyli jadalne bezkręgowce Środkowej Europy*, Chemigrafia, Krosno 2005. s. 98.

we jest także zaakceptowanie entomofagii. Dieta entomofagiczna jest nie tylko alternatywnym źródłem białka i związków mineralnych przy niewielkim udziale tłuszczu, ale również jest dietą zdrową i może być stosowana przez osoby dbające o sylwetkę, jak również przez sportowców. Od lat prowadzone badania uczonych europejskich świadczą o zainteresowaniu problemem, a liczba wydawanych książek kucharskich, otwieranych restauracji, programów kulinarnych (również polska edycja MasterChef, Hells Kitchen) wskazują na zainteresowanie tym sposobem żywienia. Belgowie dopuszczając do obrotu handlowego owady jadalne, zmieniają ich postrzeganie. Są one dla ludzi Zachodu niekonwencjonalnym i innowacyjnym źródłem żywności, a ich konsumpcja traktowana jest jako nadzwyczajne, odchodzące od normy zachowanie, mimo to, że 1/3 populacji ludzkiej uznaje ich spożywanie za naturalne. Przewidywany kryzys braku żywności z powodu zwiększającej się liczby mieszkańców świata może doprowadzić do zwiększonego spożycia owadów, niedocenianych przez ludzi Zachodu.

BIBLIOGRAFIA

- Alamu O., Amao A., Nwokedi C., Oke O., Lawa I. 2012.** *Diversity and nutritional status of edible insects in Nigeria: A review*, „International Journal of Biodiversity and Conservation”, 5(4), s. 215–222.
- Ayieko M. A., Ndong’a M. F., Kenji G. M. 2012.** *Nutritional value and consumption of black ants (Carebara Vidua Smith) from the Lake Victoria region in Kenya*, „Advance Journal of Food Science and Technology”, 4(1), s. 39–45.
- Bergeron D., Rodney J., Franklin L., Irv K., John O., Alfred A. 1988.** *The nutrient composition of an insects flour sample Lake Viktoria, Uganda*, „Journal of Food Compisition and Analysis”, 1, s. 371–377.
- Bunalski M., Piekarska-Boniecka H., Wilkaniec B. 2009.** *Entomologia, entomologia ogólna 1*, PWRiL, Poznań, s. 280.
- Chung A., 2010.** *Edible insects and entomophagy in Borneo. Forest insects as food: human bite back*, FAO, Thailand. s. 141–149.
- Czarniecka-Skubina E. 2009.** *Turystyka kulinarna*, Przemysł Spożywczy i Gastronomia, Przegląd Gastronomiczny 1.
- Das J., Hazarika A. 2012.** *Nutritional value of some edible insects in Baksa District, BTAD, Assam, The Clarion*, 1, 1, s. 112–115.
- Dąbrowska A., Babicz-Zielińska E. 2011.** *Zachowania konsumentów w stosunku do żywności nowej generacji*, „Hygeia Public Health”, 46(1), 39–46.
- De Folliart G. 1999.** *Insects as Food: Why the Western Attitude Is Important*, „Annual Reviews Entomology”, 44, s. 21–50.
- Dreon A., Paoletti M. 2009.** *The wild food (plants and insects) in Western Friuli local knowledge (Friuli-Venezia Giulia, North Eastern Italy)*, „Contributions to Natural History”, 12(1), s. 461–488.

- Ghazoul J. 2006.** *Mopane woodlands and the Mopane Worm: Enhancing rural livelihoods and resource sustainability*, Final Technical Report. DFID R7822, London.
- Gordon D. 2013.** *The Eat-A-Bug Cookbook*, Ten Speed Press, New York. s. 136.
- Jeżewska-Zychowicz M. 2011.** *Zmiana zachowań żywieniowych a profilaktyka zdrowotna*. SGGW, Warszawa, 45.
- Kinyuru J., Kenji G., Muhoho S., Ayieko M. 2011.** *Nutritional Potential of Longhorn Grasshopper (*Ruspolia differens*) Consumed in Siya District, Kenya*, „Journal of Agriculture, Science and Technology”, 12, 1, s. 32–44.
- Kinyuru J., Konyole S., Kenji G., Owino V., Owuor B., Estamble B., Friis H., Roos N. 2012.** *Identification of Traditional Foods with Public Health Potential for Complementary Feeding in Western Kenya*, „Journal of Food Research”, 1(2), s. 148–158.
- Kinyuru J., Konyole S., Roos N., Onyango Ch., Owino V., Owuor B., Estamble B., Friis H., Aagaard-Hansen J., Kenji G. 2013.** *Nutrient composition of four species of winged termites consumed in Western Kenya*, „Journal of Food Composition and Analysis”, 30, s. 120–124.
- Köstner E. 2003.** *The psychology of food choice: some often encountered fallacies*, „Food Quality and Preferences”, s. 359–373.
- Lang E. 2013.** *Eating Insects. Eating Insects as Food. Edible insects and bugs, insect breeding, most popular insects to eat, cooking ideas, restaurants and where to buy insects all coverer*. IMB Publishing, s. 124.
- Lindeberg S. 2005.** *Paleolithic diet ("stone age" diet)*, „Scandinavian Journal of Nutrition”, 49(2), s. 75–77.
- Lukiwati D. 2010.** *Teak caterpillars and other edible insects in Java, w: Forest insects as food: human bite back*, FAO, Thailand, s. 99–103.
- Łuczaj Ł. 2005.** *Podręcznik robakożercy czyli jadalne bezkręgowce Środkowej Europy*. Chemigrafia, Krosno, s. 98.
- Mbata K., Chidumayo E., Lwatula C. 2002.** *Traditional regulation of edible caterpillar exploitation in the Kopa area of Mpika district in northern Zambia*, „Journal of Conservation”, 6, s. 115–130.
- Melo V., Garcia M., Sandoval H., Jimenez H., Calvo C. 2011.** *Quality proteins from edible insects food of Latin America and Asia*, „Emirates Journal of Food and Agriculture”, 23(3), s. 283–289.
- Moreki J. C. 2014.** *A study of Entomophagy in Mogonono in Kweneng District Botswana*, Online „International Interdisciplinary Research Journal”, IV, s. 70–79.
- Nonaka K. 2010.** *Cultural and commercial roles of edible wasps in Japan. Forest insects as food: humans bite back*. FAO, Thailand, s. 123–130.
- Overstreet R. 2003.** *Flavour buds and delights*, „Journal of Parasitology”, 89(6), s. 1093–1107.
- Ozimek I., Gutkowska K. 2005.** *Wybrane aspekty zachowań konsumentów na rynku żywności – kryteria różnicowania*, SGGW, Warszawa, s. 230.
- Ramos-Elorduy J., Moreno J., Prado E., Perez M., Otero J., Guevara O. 1997.** *Nutritional Value of Edible Insects from the State of Oaxaca, Mexico*, „Journal of Food Composition and Analysis”, 10, s. 142–157.

- Ran W., Zhao Ch. 2014.** *Research Progress on the Development and Utilization of Proteins in Edible Insects*, „Agricultural Science and technology”, 15(4), s. 683–687.
- Resh V., Carde R. 2003.** *Encyclopaedia of insects*, „Elsevier Science”, s. 1295.
- Ronghang R., Ahmed R. 2010.** *Edible insects and their conservation strategy in Karbi Anglong district of Assam, North East India*, „International Quarterly Journal Of Life Sciences”, 2, s. 515–521.
- Siriamornpun S., Thammapat P. 2010.** *Insects as a Delicacy and a Nutritious Food in Thailand*, „International Union of Food Science & Technology”, 1–12. Chapter 16 from Using Food Science and Technology to Improve Nutrition and Promote National Development, Robertson G. L., Lupien J. R.
- Strelau J. 2007.** *Psychologia. Podręcznik akademicki. Psychologia ogólna 2*, GWP, Gdańsk, s. 641–643.
- Van Huis A., Van Isterbeeck J., Klunder H., Mertens E., Halloran A., Muir G. Vantomme P. 2013.** *Edible insects Future prospects for food and feed security 171*, FAO, Rome.
- Van Huis A. 2013.** *Potential of insects as Food and Feed in Assuring Food Security*, „Annual Review of Entomology”, 58, s. 563–583.
- Van Huis A., Van Gurp H., Dicke M. 2014.** *The Insect Cookbook*, Columbia University Press, New York, 191.
- Vane-Wright R. 1991.** *Why Not Eat Insects?*, „Bulletin of Entomological Research”, 81, s. 1–4.
- Yang Y., Tang L., Tong L., Liu H. 2009.** *Silkworm culture as a source of protein for humans in space*, „Advances in Space Research”, 43(8), s. 1236–1242.
- Yen A. L. 2010.** *Edible insects and other invertebrates in Australia: future prospects. Forest insects as food: human bite back*, FAO, Thailand, s. 65–84.
- Yi Ch., He Q., Wang L., Kuang R. 2010.** *Utilization of Insect-resources in Chinese Rural Area*, „Journal of Agricultural Science”, 2, 3, s. 146–154.
- www.food-info.net/pl/colour/cochineal.htm (dostęp: 09.09.2015).
- www.favv-afsc.fgov.be/foodstuffs/insects/ (dostęp: 12.09.2015).
- www.unmultimedia.org/tv/unifeed/2013/05/fao-forests-edible-insects/ (dostęp: 09.09.2015).

STRESZCZENIE

Celem pracy jest przybliżenie tematyki, nowego dla Europy, ale znanego od wieków pożywienia dla człowieka, jakim są owady jadalne. W pracy przedstawiono pojęcie „entomofagia”, historię i miejsca występowania entomofagii, powody spożywania owadów. Owady jadalne to niekonwencjonalne i możliwe źródło pożywienia dla ludzi, szczególnie wobec wzrastającej populacji ludzi na świecie i rosnącego spożycia mięsa zwierzęcego. Są one naturalnym źródłem białka, składników mineralnych, witamin, błonnika i tłuszczu. Przez mieszkańców wielu części świata postrzegane są jako przysmak, natomiast dla Europy nieakceptowane,

budzące odrazę. Sięgając do początków cywilizacji można stwierdzić, że owady były składowymi paleolitycznej diety, a dopiero uprawa ziemi i udomowienie zwierząt pozwoliły na zmianę menu. Owady pojawiają się na rynku europejskim w sklepach i restauracjach. Szeroki wybór literatury, w tym książek kucharskich daje możliwość zaznajomienia się z tym, „obcym” dla nas pożywieniem. Artykuł jest przeglądem literatury światowej.

Słowa kluczowe: entomofagia, owady jadalne, niekonwencjonalne źródło składników odżywczych.

SUMMARY

Aim of this study was to present the subject matter, new for Europe, but known for centuries for human food, which are edible insects. The paper presents the concept of „entomophagy”, the history and occurrence of entomophagy in the world and the reasons for the consumption of insects. In view of the growing global population and increasing consumption of animal meat, it may be that edible insects are one good way to survive. It may well be that edible insects is one of the ways of survival. Insects are a natural source of protein, minerals, vitamins, fiber and fat for the many people in the world. By inhabitants of many parts of the world they are viewed as a delicacy, while for Europe, unacceptable, revolting. Going back to the beginnings of civilization, insects were among the components of the Paleolithic diet and only agriculture and the domestication of animals helped to change the menu. Insects appear on the European market, in shops and restaurants. A wide range of literature, including cookbooks give you the opportunity to become acquainted with the „foreign” food for us. The article is a review of the world literature.

Keywords: entomophagy, edible insects, unconventional source of nutrients.

NARODOWA DEMOKRACJA ROMANA DMOWSKIEGO WOBEĆ FASZYZMU WŁOSKIEGO

ROMAN DMOWSKI'S NATIONAL DEMOCRACY ON ITALIAN FASCISM

Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka faszyzmu włoskiego w poglądach ojca narodowej demokracji i jej głównego ideologa – Romana Dmowskiego. Związki pomiędzy faszyzmem a nacjonalizmem wciąż budzą spory wśród badaczy historii idei oraz myśli politycznej. Badając podobieństwa pomiędzy faszyzmem a nacjonalizmem, próbuje się najczęściej rozstrzygnąć tezę, czy obie te doktryny polityczne mają źródła w konserwatyzmie, czy też z konserwatyzmu wyrastają, albo, czy są jakimiś swoistymi odmianami konserwatyzmu, w końcu – na ile czerpią z konserwatywnego światopoglądu, a na ile go orzucają. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż zarówno nacjonalizm, jak i faszyzm na płaszczyźnie ideowo-teoretycznej mają wiele cech wspólnych, do których należy zaliczyć choćby uznawanie, że wartością najwyższą jest własny naród czy też wspólnota narodowa, tym samym zaś jednostka jest wobec zbiorowości tych podrzędna, albo także przekonanie, że walka – najogólniej pojmowana – jest naczelną zasadą życia zbiorowego. Łączy je również negacja dominującego porządku liberalno-demokratycznego uznającego jednostkę i jej prawa za ważność naczelną oraz wrogość do wszelkich doktryn lewicowych opartych na materializmie i egalitaryzmie, do komunizmu zwłaszcza. Zamiarem moim w niniejszym artykule jest udowodnienie tezy, że pomimo określonych podobieństw, więź przedwojennej endecji z faszyzmem włoskim była związkiem krótkotrwałym, mającym charakter bardziej przelotnej fascynacji ideą Benito Mussoliniego, jako novum w myśli politycznej, a jednocześnie antytezy systemów demoliberalnych. Niniejszy artykuł ma charakter syntetyczny, jest bowiem rezultatem badań dokonanych przez autora oraz analizy literatury poświęconej stosunkowi oraz poglądom działaczy endeckich, głównie Romana Dmowskiego, wobec faszyzmu włoskiego.

„Nacjonalizm jest duszą faszyzmu, jego najistotniejszą treścią”¹. Te słowa Romana Dmowskiego, twórcy polskiej myśli narodowej oraz jej głównego ideologa, dobitnie podkreślają ścisły i nierozzerwalny związek przedwojennej ideologii

* mgr nauk prawnych, doktorant w Katedrze Doktryn Politycznych i Prawnych Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹ M. Andrzejczak, *Faszyzm włoski i hitleryzm w publicystyce Romana Dmowskiego w latach 1922–1939*, Wrocław 2010, s. 92.

nacjonalistycznej z totalitaryzmem Mussoliniego. Nacjonalizm jest bowiem jednym z głównych wyróżników faszyzmu, co sprzyjało i sprzyja nadal mitologizacji więzi pomiędzy tymi dwiema ideologiami. Czynnikiem potęgującym utożsamianie nacjonalizmu z faszyzmem jest także pozorna oczywistość fundamentalnych podobieństw. Nacjonalizm, podobnie jak faszyzm, odwołuje się do specyficznej formy przeżywania więzi społecznych opartej na antagonizującym podziale na swoich i wrogów. Pielęgnuje rodzaj świadomości społecznej, prowadzący do kreowania atmosfery zagrożenia, nieufności i uprzedzeń. W skrajnych przypadkach rozbudza w społeczeństwie poczucie narodowej megalomanii, rodzi kult siły i wojny (włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm)². Faszyzm te emocje potęguje. Skrajny, szowinistyczny nacjonalizm wyraża się w głębokiej wrogości wobec innych narodów, a także ruchów i organizmów ponadnarodowych, właściwie do wszystkiego, co inne. Mobilizuje masy odwołując się do nienawiści i zmitologizowanej przeszłości narodowej³.

Pomimo jednak pewnych podobieństw, nacjonalizm jest zasadniczo odmienny od faszyzmu. W przeciwieństwie do faszyzmu, nacjonalizm opiera się na tradycjonalizmie i ostrym konserwatyzmie. Jak bowiem zauważył włoski filozof, Augusto del Noce: „Nacjonalizm jest w istocie tradycjonalizmem, dąży do uwiecznienia jakiegoś dziedzictwa. Faszyzm natomiast rozumie pod pojęciem „naród” nie dziedzictwo wartości, ale wzrastanie w siłę. W przeciwieństwie do nacjonalizmu nie pojmuje on historii jako jakiejś wierności tradycji, ale jako bezustanny akt tworzenia, któremu wolno obalić na swej drodze to wszystko, co mu się przeciwstawia”⁴.

To co fascynowało Dmowskiego we włoskim faszyzmie, to przede wszystkim jego organizacyjna sprawność. Twórca endecji postrzegał faszyzm jako określoną formę zorganizowanego nacjonalizmu. Dmowski był pod autentycznym wrażeniem partii faszystowskiej jako ugrupowania karnego, hierarchicznego i zdyscyplinowanego. Samych zaś faszystów oceniał jako ludzi bezkompromisowych, odważnych i oddanych idei. Jego zdaniem, we Włoszech narodziła się elita umysłowa i moralna zupełnie oddana sprawom państwa i narodu, gotowa do poświęceń dla ich dobra⁵. To zainteresowanie Dmowskiego bardziej formami organizacyjnymi, które przybierali włoscy faszyci, niż wyznawaną przez nich ideologią, wynikało poniekąd z jego przeświadczenia, iż faszyzm był wynikiem włoskiej specyfiki i ducha włoskiego narodu, niemożliwym do zrealizowania w innych realiach społecznych. Zainteresowanie to jest o tyle zaskakujące, że Związek Ludowo-Narodowy, pierwsza partia polityczna polskiej prawicy narodowej w odrodzonej Polsce, nie przypominał ruchu faszystowskiego ani w strukturze organizacyjnej, ani w metodach działania. Było to typowe ugrupowanie parlamentarne nie przejawiające żadnej aktywności mogącej być uznaną za

² K. Kawalec, *Narodowa Demokracja wobec faszyzmu 1922–1939*, Warszawa 1989, s. 5.

³ J. W. Borejsza, *Szkoły nienawiści. Historia faszyzmów europejskich 1919–1945*, Wrocław 2000, s. 48–49.

⁴ K. Kawalec, *Narodowa demokracja...*, op. cit., s. 6.

⁵ M. Marszał, *Włoski faszyzm w polskiej myśli politycznej i prawnej 1922–1939*, Wrocław 2007, s. 17.

wywrotową, rewolucyjną (późniejsze organizmy polityczne narodowej prawicy będą już bardziej radykalne i pod wieloma względami zbliżone do faszystowskich wzorców)⁶.

Pomimo rozmaitych rozbieżności Dmowski przekonywał jednak, iż faszyzm byłby pewnym rozwiązaniem dla Polski, jednakże pod warunkiem dysponowania organizacją stworzoną na wzór ruchu faszystowskiego, na czele której stałby przywódca charyzmy i formatu Mussoliniego⁷. Sam Dmowski był typem ideologa i publicysty, a jeśli przywódcą, to bardziej duchowym niż rzeczywistym. Dmowskiego cechowała erudycja i znakomite obycie w poruszaniu się po europejskich salonach, ale nie miał on predyspozycji do bycia wiecowym mówcą. Znacznie lepiej czuł się w prowadzeniu rozmów w gabinetach politycznych niż na ludowych trybunach. Nie umiał on porywać tłumów i nie posiadał tej charyzmy, jaką wyróżniali się Mussolini czy jego największy polityczny przeciwnik – Józef Piłsudski. Mimo to, a może właśnie z tego powodu, Dmowski był zafascynowany przywódcą włoskich faszystów. W swej publicystyce pisał: „Gdybyśmy mieli człowieka, posiadającego wartość choć połowy Mussoliniego, [...] chętnie bym się zgodził na dyktaturę w Polsce”⁸. W innym tekście pisał: „Gdybyśmy byli podobni do dzisiejszych Włochów, gdybyśmy mieli taką organizację jak faszyzm, gdybyśmy mieli wreszcie Mussoliniego, największego niewątpliwie człowieka w dzisiejszej Europie, niczego więcej nie byłoby nam trzeba”⁹.

Pochwalne sądy polskich narodowców wobec włoskich faszystów miały jednak dużo głębsze, bardziej ontologiczne podstawy. Narodowi demokraci we włoskim faszyzmie akceptowali wszystko to, co było wymierzone w potępiany przez nich nurt demoliberalny. Obie ideologie łączy przede wszystkim antyindywidualizm będący swoistą filozoficzną nadbudową zarówno nacjonalizmu, jak i faszyzmu. Wyrażał się on w podważaniu – całkowitym zanegowaniu w przypadku faszystów – liberalizmu nie tylko w znaczeniu ustrojowym, ale przede wszystkim liberalizmu ideowego, intelektualnego i duchowego, wyrosłego z dziedzictwa oświeceniowego racjonalizmu i humanizmu. Nie chodzi tu więc jedynie o krytykę demokratyzmu i parlamentaryzmu, ale o podważanie całej spuścizny rewolucji francuskiej, idei praw człowieka i wolności ludzkiej. Zarówno narodowcy, jak i faszyci wychodzili z założenia, że rzeczywistość polityczno-społeczna, w której przyszło im funkcjonować, skupia całą swą uwagę na jednostce ludzkiej oraz dąży do zagwarantowania jej jak największej sfery wolności i zabezpieczenia jej indywidualnych praw¹⁰.

⁶ K. Kawalec, *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939*, Wrocław 2010, s. 102.

⁷ Stanowisko to zapewne w jakimś stopniu wynikało z niemożności sprawowania samodzielnych rządów przez endeków w odrodzonej Polsce, w kolejnych niepowodzeniach w jej objęciu. Tuż przed zamachem majowym Dmowski twierdził, iż należy zakończyć okres sejmokracji drogą rewolucyjną, ale wydaje się, iż sam we własne słowa nie wierzył, czego dowodem może być choćby stanowisko endeków wobec przewrotu Piłsudskiego, aby nie kontynuować walk z piłsudczykami, gdyż mogłoby to doprowadzić do wybuchu wojny domowej, lub zakończyć się interwencją państw sąsiedzkich.

⁸ Cyt. za: M. Andrzejczak, op. cit., s. 202.

⁹ Ibidem, s. 48.

¹⁰ M. Śliwa, *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wrocław 1993, s. 107–108.

W nacjonalizmie antyindywidualizm wyraża się także w zamiarze podporządkowania jednostki interesowi zbiorowości czy też wspólnocie narodowej, albo narodowi (inaczej niż w faszyzmie, w którym człowiek podporządkowany zostaje państwu, nie narodowi). Narodowcy polscy wyznawali pogląd, że ludzie nie są sobie równi, gdyż każdy człowiek prezentuje inną wartość dla dobra narodu. Pogląd ten podpierany był modną pod koniec XIX wieku teorią bioorganicyzmu uznającą naród za twór zbliżony do organizmu biologicznego¹¹. Nie sposób w teorii tej nie zauważyć podobieństw do propagowanego przez narodowców solidaryzmu narodowego, gdyż obie teorie zakładają prymat wspólnotowości i nadrzędność dobra wspólnego, na rzecz którego członkowie danego społeczeństwa powinni pracować, podobnie jak organy w ciele człowieka funkcjonują dla dobra całego jego organizmu. Stąd też tendencje do dyscyplinowania jednostek, wychowywania ich w duchu poczucia powinności i obowiązku wobec wspólnoty oraz pracy na rzecz jakiegoś większego dobra, wobec którego jednostki te są podrzędne¹².

Te same wzorce występują w faszyzmie. Elementem wspólnym było dążenie do stworzenia „nowego człowieka” – zdyscyplinowanego, posłusznego i wytrwałego. Faszyzm oczywiście w zamiarach tych szedł znacznie dalej. Propagował wartości takie, jak: heroizm, odwaga, poświęcenie, męstwo. Naturalnym u włoskich faszystów był więc kult wojny, która miała być najlepszym sprawdzianem wartości człowieka. Mussolini podkreślał, że w ujęciu faszyzmu człowiek jest jedynie wytworem procesu duchowego narodu i historii i poza nimi nie istnieje. Narodowi demokraci prezentowali w tym zakresie stanowisko bardziej umiarkowane, choć również u nich żywa była idea „obywatela-żołnierza” (zwłaszcza w ugrupowaniach bardziej ekstremistycznych). Tym niemniej w środowisku narodowej demokracji dominowały tendencje mniej skrajne, ukierunkowane bardziej na dyscyplinę i poczucie obowiązku niż cnoty typowo militarne. Propagowano przy tym również surowość obyczajową i skromność w potrzebach materialnych¹³.

Krytyka czy wręcz negacja indywidualizmu w naturalny sposób pociągała za sobą odrzucenie liberalizmu. Włoski faszyzm jawił się jako antyteza całego liberalno-egalitarnego światopoglądu XIX wieku, jako że był wręcz ontologicznie antyliberalny. Wyznawcy faszyzmu stali na stanowisku, że liberalizm tworzy stan nienaturalny, w którym zapewnia się wolność jednostce nawet wbrew interesom państwa wynoszonego przeciw przez faszystów do rangi absolutu. Dmowski także krytykował liberalizm, choć źródła tej krytyki były odmienne. Przywódca endecji uważał liberalizm za prąd ideowy sztucznie przeszczepiony na grunt polski. Liberalizm – jego zdaniem – prowadził do relatywizmu, w którym do rangi wartości nadrzędnej urastała pogoń za zyskiem gospodarczym. Relatywizm ten skutkował także podważeniem całego transcendentnego ładu moralnego opartego na chrześcijaństwie¹⁴. Dmowski jednak był zwolennikiem pozostawienia jednostce

¹¹ R. Wapiński, *Polityka i politycy. O polskiej scenie politycznej XX wieku*, Wrocław 2006, s. 50.

¹² K. Kawalec, *Narodowa demokracja...*, op. cit., s. 41–42.

¹³ K. Kawalec, *Spadkobiercy...*, op. cit., s. 203–205.

¹⁴ M. J. Chodakiewicz, J. Mysiakowska-Muszyńska, W. J. Muszyński, *Polska dla Polaków! Kim byli i są polscy narodowcy*, Poznań 2015, s. 61.

pewnego zakresu swobód i wolności, gdyż jest ona jej niezbędna do samorealizacji w zgodzie z dobrem narodu. To przekonanie podparte było religią chrześcijańską akcentującą indywidualizm i godność człowieka, jednak zawsze wyznaczającą mu powinności względem interesu ogólnospołecznego oraz zasad religijnych i moralnych. Dmowski odrzucał zbyt liberalizm karzący człowiekowi wyżyć się poczucia wspólnotowości, stawiający go ponad zbiorowość. Tak rozumiany liberalizm był – według niego – wypaczeniem wolności. Faszyzm był więc w opinii Dmowskiego, zbawienną reakcją na rozwydrzony, agresywny liberalizm, ale reakcją jednak zbyt daleko idącą. Nie potrafił bowiem uszanować słuszych praw jednostki w narodzie, zbyt etatyzował jej duszę, podczas gdy nacjonalizm pozostawiał człowiekowi swobodę rozwoju i funkcjonowania w realizowaniu jego obowiązków względem wspólnoty¹⁵. Sam Mussolini podkreślał, że faszyzm jest czymś więcej niż ideologią. Jest przede wszystkim światopoglądem, filozofią życia i systemem myślenia żądającym dla siebie całego człowieka. Faszyzm nakazem obowiązku zapewniał człowiekowi życie wyższe, wyzwalając go z instynktu zwykłej ludzkiej egzystencji, z granic czasu i przestrzeni. Życie, które poprzez poświęcenie osobistych korzyści stanowiło istnienie duchowe człowieka przesądzające o jego wartości. Faszyzm stawiał ducha ponad materią¹⁶.

Znacznie bardziej radykalne stanowisko względem liberalizmu i indywidualizmu prezentowało młode pokolenie narodowców¹⁷, skupionych głównie w Młodzieży Wszechpolskiej i będących pod dużym wpływem faszystowskich wzorców. Zachęcała ich wizja uporządkowania życia społecznego w myśl „wielkiej idei” i budowy nowego, trwałego porządku. W sympatiach tych zbliżali się do faszystowskiego totalizmu, gdyż zniechęcał ich indyferentny światopoglądowo liberalizm ze swoim naturalnym niezdecydowaniem, ugodowością, niekonsekwencją i tolerancją. Młodzi endecy dążyli do zrealizowania wartości absolutnych, zatem poszukiwali takich rozwiązań ustrojowych, które umożliwiłyby ich osiągnięcie i ochronę, co naturalnie zbliżało ich do niczym nieskrepowanych ustrojów dyktatorskich¹⁸. Faszyzm bowiem urzekał ich swoją demonstracyjną pewnością siebie, wyrazistością oraz bezkompromisowością i rozmachem, zaś „miękkie” ustroje liberalno-demokratyczne postrzegali za słabe i dekadentkie.

Krytykę indywidualizmu i liberalizmu Dmowski umieszczał na szerszym tle czasów, w których przyszło mu żyć. Dmowski alarmował, iż ówczesna Europa znajdowała się w stanie głębokiego kryzysu moralnego, upadku dyscypliny i rozpasania obyczajowego, co skutkowało patologicznymi zjawiskami takimi, jak:

¹⁵ M. Śliwa, op. cit., s. 110–111.

¹⁶ H. Olszewski, M. Zmierzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994, s. 330–332.

¹⁷ Warto podkreślić, że w latach trzydziestych narodowa prawica właściwie niepodzielnie sprawowała rząd dusz na polskich uniwersytetach. Idee konserwatywne i narodowe cieszyły się dużą popularnością wśród studentów. Organizacje lewicowe były odrzucane przez studentów, także z powodu zinfiltrowania ich przez komunistów, zaś sanacyjny Legion Młodych był nieliczny i – jak głoszono – skupiał oportunistów, karierowiczów oraz osoby bezideowe, M. J. Chodakiewicz, J. Mysiakowska-Muszyńska, W. J. Muszyński, op. cit., s. 146.

¹⁸ K. Kawalec, *Narodowa demokracja...*, op. cit., s. 145.

alkoholizm, zdziczenie seksualne, zapobieganie ciąży, wadliwe ustawodawstwo socjalne i podatkowe etc. Nic zatem dziwnego, że obecny kryzys pozwoli urosnąć w siłę ruchom, które postanowią uzdrowić więzi społeczne i odbudować zdegenerowaną Europę na zupełnie nowych zasadach¹⁹. Dmowski autentycznie obawiał się, że ówczasie zachodzące w społeczeństwach europejskich procesy dekadence doprowadzą do upadku człowieka, do cofnięcia się do stanu pierwotnego, w którym człowiek będzie kierować się jedynie egoizmem i niemal zwierzęcymi instynktami. Przez pryzmat tych właśnie obaw Dmowski oceniał zachodzące w jego czasach zjawiska: przemiany obyczajowe, kult pieniądza, upadek religijności i poczucia hierarchii społecznej, nowoczesną kulturę masową etc. Raziła go materializacja życia i banalność ludzkich potrzeb oraz dążeń. Nie chodziło mu jednak o to, że w odrodzonej Polsce społeczeństwo bogaciło się i robiło kariery, ale o to, że nie dostrzegał on w Polakach ani myślenia o idei narodowej, ani gotowości do poświęceń dla narodowej wspólnoty. Raziła go zwykła codzienność wyrażająca się w koncentracji na sprawach bieżących²⁰.

Na tle powszechnej dekadencji włoski faszyzm jawił się więc jako patriotyczny ruch moralnego i narodowego odrodzenia. Swoiste remedium na kulturalne następstwa indywidualistyczno-liberalnego światopoglądu, jakimi są drapieżny materializm, zeświecczenie i zupełny upadek moralności i obyczajowości. Faszyzm w opinii polskich narodowców: „zmierzał do utrwalenia wartości narodowych, pogłębiał kult własnej tradycji, przeszłości, budził poszanowanie do religii w imię nadrzędności interesów narodowych wzmacniając solidaryzm społeczny”²¹. Zdaniem endecka Władysława Jabłonowskiego: „faszyzm obudził i podniecił w narodzie jego lepsze instynkty i uczucia: miłość ojczyzny, cześć dla wiary religijnej, poczucie rodzinne, zdolność ofiary i poświęcenia, umiłowanie pracy i ładu społecznego, świadomość konieczności dyscypliny i hierarchii w życiu państwowym, wreszcie dumę narodową etc.”²².

W konsekwencji narodowi demokraci zakwestionowali potrzebę istnienia demokracji parlamentarnej, która w nieuchronny sposób miała prowadzić do socjalizmu i komunizmu, uznanych za najgroźniejsze żywioły destrukcyjne zdrowych narodów i ładu społecznego. Narodowi demokraci prezentowali dalece wrogie stanowisko wobec ideologii lewicowych, uznając je za wyjątkowo groźne dla cywilizacji wytwory kosmopolityzmu dążącego do wynarodowienia człowieka i skrywającego rządy Żydów. Tym bardziej niebezpiecznego, bo skrywającego te zamiary pod płaszczykiem humanizmu, postępu i międzynarodowej solidarności²³. Głoszone przez nich hasła solidaryzmu społecznego i wspólnoty narodowej były nie do pogodzenia z marksistowskimi teoriami „walki klas” i proletariackiego internacjonalizmu, które – zdaniem zwolenników prawicy narodowej –

¹⁹ M. Andrzejczak, op. cit., s. 139–140.

²⁰ K. Kawalec, *Narodowa demokracja...*, op. cit., s. 25–26.

²¹ Cyt. za: M. Marszał, *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach ideologów Narodowej Demokracji*, Kolonia Limited 2001, s. 7.

²² Cyt. za: M. Śliwa, op. cit., s. 110.

²³ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Wrocław 1980, s. 39.

prowadziły do osłabienia narodu polskiego poprzez jego wewnętrzne rozbijanie i wzbudzanie nienawiści pomiędzy Polakami. Dmowski podkreślał, że „prawdziwy patriotyzm nie może mieć na względzie interesów jednej jakiejś klasy, ale dobro całego narodu”²⁴. Socjalistyczne i komunistyczne idee postrzegano za wyjątkowo niebezpieczne dla interesu narodowego i sprzeczne z polskością. Endeków raziła zwłaszcza wojownicza antyreligijność socjalistów i komunistów wynoszona przez tych drugich do rangi dogmatu²⁵. W komunikacie Komitetu Głównego Stronnictwa Narodowego, wydanym 10 maja 1936 roku, stwierdzono, że: „Komunizm dąży do zniszczenia człowieka, do zniszczenia jego duszy [...], do odebrania mu religii, Ojczyzny, poczucia swej godności i swej samodzielności, swobody decydowania o swoim losie, rozporządzania owocami swej pracy, odbiera mu własność warsztatu pracy i narzędzi do niej, ażeby go samego uczynić pozbawionym woli narzędziem tych, których nad nim postawiono”. Walkę z nim określono jako walkę z ruchem „idącym na zniszczenie cywilizacji rzymskiej i chrześcijańskiej [...], w której wyrósł człowiek wyzwolony z niewolnictwa, mający poczucie swej godności ludzkiej, przywiązany do swej samodzielności i dążący do nieustannego postępu duchowego”²⁶.

W opinii Dmowskiego faszyzm niejako wyręczył nacjonalizm w walce z komunizmem, gdyż włoski ruch narodowy przybrał w sporze z komunizmem postawę wyraźnie defensywną, w gruncie rzeczy skazaną na porażkę. Faszyzm zaś czynnie wystąpił przeciwko komunizmowi, przejmując od niego metody walki. Był nowoczesnym konserwatyzmem i ofensywnym frontem skupiającym siły narodowe w obronie tradycji i wartości, przy czym stosował on metody swego wroga²⁷. Sam przywódca włoskich faszystów przyznał, iż: „faszyzm jest przeto przeciwko wszelkim abstrakcjom indywidualistycznym, opartym na materializmie w typie XVIII wieku i przeciwko wszystkim utopiom i innowacjom jakobińskim”²⁸. Należy jednak pamiętać, że Mussolini był wrogiem lewicowych ideologii rozumianych jako prądy duchowe i intelektualne. Odrzucał on internacjonalizm i lewicową inżynierię społeczną, ale wiele przeprowadzonych przez niego reform gospodarczych i socjalnych było zaczerpniętych z rozwiązań socjalistycznych, zaś z samym socjalizmem przecież w młodości sympatyzował²⁹.

Początkowa fascynacja Dmowskiego faszyzmem włoskim zaczęła topnieć w latach trzydziestych XX wieku. Starsze pokolenie endeków, do którego Dmowski zaliczał się, akcentowało tymczasowość wprowadzenia ustroju faszystowskiego. Jego przejściowy charakter miał wynikać z nadmiernych wydatków ponoszonych na monstrualnie rozbudowaną administrację i armię urzędników, gdyż totalna etatyzacja życia społecznego wymusza przecież konieczność stworzenia potężnej

²⁴ Cyt. za: idem, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997, s. 101.

²⁵ M. J. Chodakiewicz, J. Mysiakowska-Muszyńska, W. J. Muszyński, op. cit., s. 63–84.

²⁶ K. Kawalec, *Narodowa demokracja...*, op. cit., s. 49.

²⁷ M. Andrzejczak, op. cit., s. 112–113.

²⁸ J. W. Borejsza, op. cit., s. 18.

²⁹ M. Andrzejczak, op. cit., s. 113.

machiny państwowej³⁰. Długotrwały faszyzm jawił się endekom po prostu jako system rządów zbyt kosztowny³¹. Obawy Dmowskiego wzbudzała również perspektywa wprowadzenia trwałej dyktatury, która przy braku wsparcia narodu nieuchronnie będzie prowadzić do demoralizacji elity rządzącej, a tym samym władza państwowa stanie się źródłem konfliktów i destabilizacji, a nie konsekwentnej i pożytecznej pracy dla dobra narodu. Poza tym instalacja modelu dyktatorskiego zrywałaby z demokracją i parlamentaryzmem, których – ze świadomością wad i niedoskonałości – zwolennikiem był jednak Dmowski. W jego opinii istotą przewrotu faszystowskiego powinno być dążenie do reorganizacji życia społecznego i narodu w oparciu o nowe zasady i idee zaakceptowane i pielęgnowane przez społeczeństwo. Tylko gruntowna przebudowa funkcjonowania państwa i narodu może zostać uznana za zjawisko trwałe i głębokie. Dmowski był więc za wytworzeniem zasadniczego schematu działania, ale zaakceptowanego przez społeczeństwo, a nie mu narzuconego. Tymczasem dyktatura Mussoliniego zaczynała nabierać charakteru ustawicznego, co hamowało proces tworzenia nowego, sprawnego ustroju. Krytycyzm Dmowskiego nie był jednak skierowany przeciwko włoskiemu przywódcy, ale przeciwko samej dyktaturze jako takiej. Natura dyktatorów jest bowiem taka, że dążą oni do wzmocnienia swej pozycji, stworzenia wokół siebie aury świętości i nieomyślności, co zabija rozwój myśli politycznej³².

Dmowski istotnie oceniał Mussoliniego jak najlepiej, uważał za wybitny umysł i osobowość, ale jednocześnie stał na stanowisku, że jedna osoba nie może rządzić absolutnie każdą dziedziną życia państwowego. „Hipnotyzowanie mas” było zaś środkiem krótkotrwałym. Funkcjonowanie państwa powinno opierać się na solidnych fundamentach prawno-ustrojowych, które pozwoliłyby w sposób stabilny sprawować władzę nie wykorzystując jedynie autorytetu osoby stojącej na czele i nie angażując olbrzymiej energii władzy. Tymczasem państwo włoskie zamiast wypracowywać trwałe ramy ustrojowe, opierało się jedynie na Mussolinim, który jako przywódca z niczym nieograniczoną władzą jest właściwie jedynym źródłem prawa i polityki, co czyniło z niego postać potężniejszą od wodza wojskowego. Militaryzacja władzy i polityki również budziła niechęć Dmowskiego, bowiem obóz faszystów oparł się jedynie na ludziach bezwzględnie oddanych i posłusznych wodzowi, zupełnie niezdolnych do samodzielnego myślenia. Całkowite oddanie się rozkazom wodza zabijało świadomość polityczną i jakąkolwiek aktywność, oczywiście poza tą, która jest przez władzę wymagana³³.

Roman Dmowski krytycznie odnosił się również do braku poszanowania prawa stanowionego. Jego zdaniem lekceważenie znaczenia prawa i zupełny zanik kultury prawnej prowadzą do anarchizacji życia społecznego, samo zaś państwo przestaje być państwem, a staje się jedynie formą panowania pewnych zorganizowanych sił nad coraz bardziej zbuntowanym ludem. Wydaje się więc, że to co Dmowskiego fascynowało w faszyzmie włoskim, to permanentnie de-

³⁰ K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Warszawa 2009, s. 36.

³¹ Cyt. za: M. Śliwa, op. cit., s. 110.

³² M. Andrzejczak, op. cit., s. 65–69.

³³ M. Marszał, *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm...*, op. cit., s. 39.

monstrowanie przez ustrój ten uwielbienia dla idei narodowych, co Dmowski zapewne chciałby przeszczepić na grunt polski. Życzył on sobie ujrzeć w Polsce ten sam stan narodowej ekscytacji, która ustawiała w szeregi marszowe ludzi przepojonych jedną wspólną ideą³⁴.

W postrzeganiu faszyzmu przez Dmowskiego daje się zauważyć fundamentalną sprzeczność w usiłowaniu pogodzenia dwóch przeciwstawnych sobie tendencji – narodowego kolektywizmu z jednostkowym indywidualizmem³⁵. Endecy postrzegali naród za kategorię historyczną, posiadającą wspólną zbiorową świadomość, duszę narodową wytworzoną przez proces dziejowy. Naród był dla nich tworem istniejącym w duszach swych członków, był poczuciem wspólnoty i jednolitym typem myślenia, odczuwania i działania, a także zespołem tych samych idei, dążeń, tęsknot i ambicji. Tak postrzegany naród był najwyższą formą zbiorowości, a jego wielkość uzależniona była od tego, jak wiele miejsca zajmuje w duszach swych członków, gdyż to jednostki tworzą naród, a naród wychowuje jednostki³⁶. Tę antyindywidualistyczną koncepcję roztopienia się człowieka w zbiorowości, z natury rzeczy ograniczającą jego wolność, Dmowski pragnął doprowadzić do symbiozy z uznaniem miejsca i swobody jednostki w zbiorowości. Łatwo to dostrzec zwłaszcza w koncepcjach gospodarczych narodowych demokratów, gdyż to właśnie endecja opowiadała się za prywatną inicjatywą, podatkiem liniowym, z drugiej zaś strony sprzeciwiała się nadmiernemu interwencjonizmowi państwowemu, co zbliżało ją do pozycji czysto liberalnych³⁷. Nie popełnię więc chyba błędu twierdząc, że endecja zmierzała do wychowania narodu niejako w duchu typowym dla dążeń ustrojów totalitarnych, ale bez zaprowadzania samego totalitaryzmu.

Narodowi demokraci odmiennie także pojmowali siłę państwa i narodu. W faszystowskim ujęciu siła rozumiana jest bardzo dosłownie. Jest nią przede wszystkim potęga militarna mająca w przyszłości mieć znaczenie rozstrzygające w nieuchronnym konflikcie pomiędzy narodami. Dla faszystów siła i walka są naczelnymi zasadami życia zbiorowego. Wyznawany przez nich kult siły pochodził z negacji humanizmu i pacyfizmu, a także z aprobowania zwulgaryzowanego socjaldarwinowskiego światopoglądu. W tym postrzeganiu niepodważalnym było przekonanie o nieuchronności walki, która, tak jak w przyrodzie, pozwala trwać i rozwijać się silniejszemu. Wydaje się nawet, że faszystowska fascynacja siłą miała charakter wręcz metafizyczny. Siła jawiła się faszystom jako żywioł ostatecznie rozstrzygający, zawsze decydujący o początku i końcu istnienia, o zwycięstwie lub klęsce. Siła jawiła im się także jako obiektywny sprawdzian racji. Stąd u faszystów uwielbienie dla przemocy i terroru jako metod działania i środków osiągania swych celów. Z drugiej zaś strony głęboka pogarda dla demokracji, prawa, procedur i formalizmu, w ogóle dla całego „miękkiego” liberalizmu z jego umiarem. Dla starszego pokolenia endeków pojęcie siły miało charakter bardziej wieloznaczny

³⁴ Ibidem, s. 39–40.

³⁵ R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Lublin 1988, s. 372.

³⁶ J. M. Majchrowski, *Polska myśl polityczna 1918–1939. Nacjonalizm*, Warszawa 2000, s. 101–102.

³⁷ M. J. Chodakiewicz, J. Mysiakowska-Muszyńska, W. J. Muszyński, op. cit., s. 123.

i subtelny. Siła nie wynikała jedynie z potencjału gospodarczego i militarnego państwa, ale oznaczała przede wszystkim wartość moralną i duchową narodu wyrażającą się w podporządkowaniu interesu jednostkowego interesowi zbiorowemu³⁸. Przywiązanie narodu do tradycji, obyczajów, autorytetów i religii miało chronić przed wszelkimi trendami dekadentckimi. Narodowym demokratom obce były także dążenia imperialistyczne wyrażające się w ekspansji, kulcie wojny i budowy imperium.

Rosnący dystans Dmowskiego do faszyzmu oddalał przywódcę endecji od młodego pokolenia narodowców skupionych w, utworzonym przez niego po zamachu majowym, Obozie Wielkiej Polski (OWP). Wpływy faszystowskie w tym ugrupowaniu były dość wyraźne, zwłaszcza pod względem organizacyjnym³⁹. Dmowski zaś był przeciwnikiem militaryzacji polityki na wzór faszystowski. Krytykował on karność wojskową i bezwzględne posłuszeństwo, jego zdaniem zawsze zabijające samodzielność myśli. Ten sceptycyzm rozmiął się z rozpalonym entuzjazmem młodych narodowców pragnących w Dmowskim widzieć wodza na wzór Mussoliniego i oczekujących od niego haseł i rozkazów zagrzewających do walki o rewolucję narodową, nawet metodami pozaparlamentarnymi⁴⁰. Dmowski zaś sam przewidywał dla siebie rolę kogoś w rodzaju nauczyciela narodu i jego wychowawcy, na pewno nie przywódcy w stylu wojskowym. Owa militaryzacja OWP nie osiągnęła jeszcze postaci skrajnej, gdyż nie przyjęto charakterystycznej dla faszyzmu zasady wodzostwa. Nawoływano jednak do dyscypliny, karności, poszanowania hierarchii, posłuszeństwa, co potęgowało obawy starszego pokolenia endeków przed zatraceniem własnego zdania i staniem się bezdusznym trybikiem w maszynie⁴¹. Proces faszyzacji obozu narodowego nasilił się w latach trzydziestych XX wieku, gdy umacniały się trendy antydemokratyczne i antyparlamentarne, a rosnący w siłę włoscy faszysti i niemieccy narodowi socjaliści w coraz większym stopniu stawali się wzorem dla dorastającego młodego pokolenia narodowców. Radykalizujący się młodzi narodowcy, podobnie jak faszysti, rozumieli pojęcie siły, fascynując się przemocą i walką nie tylko jako metodami działania⁴². Siła

³⁸ J. M. Majchrowski, op. cit., s. 58.

³⁹ Podobieństwa do włoskiego faszyzmu były liczne. „Hymn Młodych” – oficjalna pieśń OWP w oczywisty sposób nawiązywał do Giovinezzy, hymnu Narodowej Partii Faszystowskiej. Młodzi narodowcy przejęli od faszystów także tzw. salut rzymski. Warto wspomnieć, że gest ten był stosowany przez rozmaite ruchy prawicy narodowej całej europejskiej sceny politycznej: monarchistów, nacjonalistów, zwolenników prawicowego autorytaryzmu. Gest ten oznaczał pozdrowienie wszystkich przeciwników rewolucji, do której dążyli anarchiści, socjaliści i komuniści, których symbolem była zaciśnięta pięść, M. J. Chodakiewicz, J. Mysiakowska-Muszyńska, W. J. Muszyński, op. cit., s. 131.

⁴⁰ R. Wapiński, *Polityka i politycy...*, op. cit., s. 139.

⁴¹ K. Kawalec, *Narodowa demokracja...*, op. cit., s. 120.

⁴² Wbrew powszechnemu przekonaniu, udział działaczy narodowej prawicy w ulicznych napaściach i rozmaitych ekscesach podejmowanych wobec swych przeciwników politycznych, głównie Żydów, nie był tak znaczący. Jak wynika z policyjnych statystyk z lat 1935–1937, za ponad połowę incydentów przestępczych na tle politycznym, tj. około 6 tys. rocznie, odpowiadali członkowie ugrupowań socjalistycznych i komunistycznych, za 30% zajęć (ok. 2 tys. rocznie) odpowiadali narodowcy ze Stronnictwa Narodowego, zaś najbardziej skrajny ONR-Falanga dopuszczał się ok. 250 incydentów rocznie (3%), M. J. Chodakiewicz, J. Mysiakowska-Muszyńska, W. J. Muszyński, op. cit., s. 184.

była przez nich rozumiana w znaczeniu bardziej uniwersalnym: jako narzędzie kształtowania charakteru i regulacji stosunków międzyludzkich⁴³.

Dmowski – jak już pisałem – był tym tendencjom przeciwny. W przeroście totalizmu, dyktatury i wodzostwa zaczął dostrzegać jałowość faszyzmu⁴⁴. Sceptycznie także odnosił się do „młodych”, wytykając im zbytnią pewność siebie, powierzchowność i niezdolność do pogłębionej refleksji umysłowej i moralnej. Można więc skonstatować, że młodsza generacja polskich narodowców rozczarowała Dmowskiego. Nie dostrzegał on u nich żadnej wybitnej osobowości, ani żadnej wartościowej myśli. Wprost przeciwnie, raziła go prymitywizacja polityki wzmacniana ekstremizmem „młodych”, ujmowaniem idei w sztywne, radykalne dogmaty, nasileniem bojówkarskiej działalności, kultem siły i wódza, agresywną demagogią, populizmem, narodową megalomanią, postrzeganiem rzeczywistości w prostych kategoriach etc.⁴⁵. Z psychologicznego punktu widzenia, radykalizm „młodych” daje się łatwo wyjaśnić. Młodzież bowiem ma niemal zawsze skłonność do idealnego widzenia świata. Jej idealizm jest wyrazem postulatów uczuciowych i personalnych, poprzez które młodzież patrzy na świat, zanim go pozna. Idealizm młodzieńczy jest oczekiwaniem i utopią, które muszą załamać się w zderzeniu z rzeczywistością⁴⁶. Fascynację młodych narodowców budziła idea pełnego zaangażowania się jednostki w życie zbiorowości i całkowite podporządkowanie jej panującej państwowej ideologii. Za sympatiami tymi szła pochwała totalizmu i negacja demokracji, która jest ustrojem odrzucającym wartości absolutne i ustalającym prawdę w drodze negocjacji każdego z każdym. Totalizm był zaś dla nich ruchem światopoglądowym „[...] dynamicznym, porywającym masy do heroicznych wysiłków, zespalałym je w jedną wielką duszę zbiorową, ukazującym narodowi gigantyczne cele na wewnątrz i fascynującym go wizją wielkiej misji dziejowej na zewnątrz, jest ruchem wszechogarniającym, płonącym, stapiającym w żarze rozpalonej woli zbiorowej wszelkie małe, przyziemne, nikczemne sprzeciwy egoizmów jednostek i małych grup, czyniąc to w imię dobra wyższego rzędu [...]”⁴⁷. Tendencje te determinować będą tworzenie coraz bardziej radykalnych ugrupowań narodowej prawicy w II RP takich, jak Obóz Narodowo-Radykalny (ONR) oraz jawnie faszystowski Ruch Narodowo-Radykalny, popularnie zwany Falangą, na czele z Bolesławem Piaseckim, autorem najbardziej skrajnej i totalitarnej polskiej myśli politycznej.

Podsumowując, faszyzm włoski początkowo jawił się narodowym demokratom jako panaceum na dekadencję ówczesnej Europy, zdaniem Dmowskiego, znajdującej się w stanie upadku duchowego, moralnego i aksjologicznego. Faszyzm włoski zwrócił się ku tym wartościom, które bliskie były endecji: duchowej wspólnotcie narodowej, miłości do ojczyzny, podporządkowaniu się wyższym wartościom, świa-

⁴³ Ibidem, s. 65.

⁴⁴ S. Rudnicki, *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985, s. 228.

⁴⁵ R. Wapiński, *Roman...*, op. cit., s. 339–376.

⁴⁶ Idem, *Pokolenia II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 40–41.

⁴⁷ J. Srokosz, *Model państwa totalnego w myśli Bolesława Piaseckiego*, s. 74–75, <http://docplayer.pl/10850785-Jacek-srokosz-model-panstwa-totalnego-w-mysli-boleslaw-piaseckiego.html> (dostęp: 08.06.2016).

domości powinności i obowiązku pracy dla dobra wspólnego, zdyscyplinowaniu, poczuciu historii etc. Przede wszystkim Dmowski życzyłby sobie dokonać recepcji na grunt polski tego samego ustawicznego demonstrowania uwielbienia dla idei narodowych. Nie bez znaczenia był również fakt, że narodowi demokraci postrzegali faszyzm jako zaporę wobec rosyjskiego bolszewizmu. Początkowy entuzjazm endecji zaczął jednak maleć, gdy faszystowska dyktatura Mussoliniego nie wypracowała zasadniczego modelu funkcjonowania państwa włoskiego bazującego na nowych, ale trwałych regulacjach politycznoprawnych opartych o wartości narodowe. Zamiast więc rozwijać myśl polityczną i prawną, Mussolini z naturalną dla każdego dyktatora skłonnością, zaczął budować reżim coraz bardziej totalny, nieobliczalny, ograniczający wolność, agresywny etc. Endekom nie odpowiadał także szereg elementów polityki faszystów włoskich: ograniczania autonomii jednostki, zaost్రzania stosunków z Kościołem katolickim, socjalistyczna polityka gospodarcza, monstrualne rozbudowanie aparatu administracyjnego, dążenie do ekspansji w polityce zagranicznej. Wszystko to przesądziło o rozczarowaniu Dmowskiego faszyzmem włoskim.

Znacznie większe uznanie dla faszyzmu włoskiego, trwające zresztą do końca lat trzydziestych, wykazywało młodsze pokolenie środowisk endeckich skupionych w rozmaitych – bardziej lub mniej – radykalnych ugrupowaniach (Młodzież Wszechpolska, Ruch Młodych OWP, ONR etc.). Wszystkie te ugrupowania w większym lub mniejszym stopniu zaadoptowały faszystowskie wzorce, głównie organizacyjne. Dla nich faszyzm był nie tyle doktryną polityczną ile ruch światopoglądowy i duchowy, aksjologicznie wyrazistym, odrzucającym kompromis i ugodowość, a opowiadającym się za zdecydowaniem, radykalizmem i czynem. Dowodzi to wielkiego zróżnicowania ideowopolitycznego wewnątrz obozu narodowych demokratów.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejczak M. 2010.** *Faszyzm włoski i hitleryzm w publicystyce Romana Dmowskiego w latach 1922–1939*, Wydawnictwo „NORTON”, Wrocław.
- Borejsza J. W. 2000.** *Szkoły nienawiści. Historia faszyzmów europejskich 1919–1945*, Wydawnictwo Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, Wrocław.
- Chodakiewicz M. J., Mysiakowska-Muszyńska J., Muszyński W. J. 2015.** *Polska dla Polaków! Kim byli i są polscy narodowcy*, Zys i S-ka Wydawnictwo, Poznań.
- Kawalec K. 1989.** *Narodowa Demokracja wobec faszyzmu 1922–1939*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Kawalec K. 2009.** *Roman Dmowski*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Kawalec K. 2010.** *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939*, Wydawnictwo Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, Wrocław.
- Majchrowski J. M. 2000.** *Polska myśl polityczna 1918–1939. Nacjonalizm*, Warszawa.
- Marszał M. 2001.** *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach ideologów Narodowej Demokracji*.

- Marszał M. 2007.** *Włoski faszyzm w polskiej myśli politycznej i prawnej 1922–1939*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Olszewski H., Zmierczak M. 1994.** *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań.
- Rudnicki S. 1985.** *Obóz Narodowo Radykalny. Geneza i działalność*, Wydawnictwo „Czytelnik”, Warszawa.
- Śliwa M. 1993.** *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wydawnictwo Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, Wrocław.
- Wapiński R. 1997.** *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Wydawnictwo ARCHE, Gdańsk.
- Wapiński R. 1980.** *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Wydawnictwo Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, Wrocław.
- Wapiński R. 1991.** *Pokolenia II Rzeczypospolitej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Wapiński R. 2006.** *Polityka i politycy. O polskiej scenie politycznej XX wieku*, Wydawnictwo Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, Wrocław.
- Wapiński R. 1988.** *Roman Dmowski*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- <http://docplayer.pl/10850785-Jacek-srokosz-model-panstwa-totalnego-w-mysli-boleslaw-piaseckiego.html> (dostęp: 08.06.2016).

STRESZCZENIE

Rozwój faszyzmu we Włoszech był uważnie obserwowany przez narodowych demokratów na czele z Romanem Dmowskim. Faszyzm jawił im się jako antyteza demoliberalnych i indywidualistycznych systemów odwracających się od narodowych wartości, chrześcijaństwa i tradycji. Narodowi demokraci postrzegali także faszyzm jako zaporę przed idącym ze Wschodu komunistycznym zagrożeniem. Jednakże sympatia starszego pokolenia działaczy polskiej narodowej prawicy dla faszyzmu włoskiego zaczęła maleć w latach trzydziestych XX wieku, gdyż ideologia Mussoliniego w zbyt dużym stopniu oparta była na totalizmie, dyktaturze i kulcie siły.

Słowa kluczowe: faszyzm, nacjonalizm, Narodowa Demokracja, Roman Dmowski.

SUMMARY

The progress of Italian fascism was being attentively observed by Polish national democrats. To them fascism was an antithesis of demo liberal and individualist systems turned against national notions, Christianity and tradition. National democrats also perceived fascism as a barrier against communist threat. However their sympathy for Italian fascism started to decline in the thirties due to the fact that Mussolini's ideology was too much based on totalitarianism, dictatorship and the cult of power.

Keywords: fascism, nationalism, National Democracy, Roman Dmowski.

Marta Borowska-Stefańska*
Karolina Bergner**

ZAGOSPODAROWANIE DOLIN RZECZNYCH ŁODZI

LAND USE OF VALLEYS RIVERS IN ŁÓDŹ

Wprowadzenie

Celem badań jest ocena struktury przestrzennej terenów zabudowanych w dolinach łódzkich rzek. Struktura przestrzenna wielkiego miasta to suma przynajmniej czterech głównych, nakładających się warstw, wypełniających przestrzeń miejską. Należą do niej warstwy: morfologiczna, funkcjonalna, demograficzna oraz społeczna¹. Nałożenie na siebie oraz wzajemne oddziaływanie układów rozmieszczenia różnych typów działalności człowieka oraz powiązanych z nimi urządzeń trwałych, a także układów rozmieszczenia ludności i zabudowy mieszkaniowej, rozpatrywane na tle historycznie ukształtowanego układu przestrzennego miasta, tworzy jego strukturę przestrzenną². „Tereny miejskie wyróżniają się w przestrzeni geograficznej indywidualnym zagospodarowaniem, wyrażającym się w charakterystycznym wyposażeniu technicznym, zróżnicowanym funkcjonalnie zainwestowaniu oraz intensywnym użytkowaniu”. Specyfika przestrzeni miejskiej wynika z faktu koncentracji znacznej liczby ludności na niewielkiej powierzchni i konieczności zapewnienia odpowiednich warunków funkcjonowania tego „sztucznie wytworzonego środowiska”³. Aktualny stan zagospodarowania bada się na podstawie analizy użytkowania ziemi⁴. Jako główne kryterium klasyfikacji terenów w pracy przyjęto funkcję, jaką pełnią one na badanym obszarze. Wszel-

* dr, adiunkt w Instytucie Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki.

** mgr, absolwentka Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ S. Liszewski, *Przemiany struktury przestrzennej aglomeracji przemysłowej w okresie transformacji ustrojowej (przykład łódzkiej aglomeracji miejskiej)*, w: J. Ślodziak (red.), *Przemiany struktury przestrzennej miast w sferze funkcjonalnej i społecznej*, Opole 2004, s. 9–24.

² A. Werwicki, *Struktura przestrzenna średnich miast ośrodków wojewódzkich w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

³ S. Liszewski, *Tereny miejskie a struktura przestrzenna Łodzi*, Łódź 1977.

⁴ K. Bromek, R. Mydel, *Uwagi metodyczne do opracowania szczegółowej mapy użytkowania ziemi przestrzeni miejskiej*, Folia Geographica. Seria Geographica-Oeconomica, vol. 5, Kraków 1972, s. 149–160.

ka działalność człowieka – gospodarcza, polityczna, społeczna, znajduje swoje odbicie w terenie i pełni ściśle określoną funkcję⁵.

Polem badawczym w pracy jest miasto, czyli złożona struktura przyrodniczo-antropogeniczna, składająca się z dwóch kategorii terenów: terenów zabudowanych i terenów otwartych, przenikających się i oddziałujących na siebie wzajemnie⁶. Do terenów zabudowanych zaliczane są tereny intensywnie zabudowane lub zainwestowane oraz obszary jeszcze wolne, ale przeznaczone do zabudowy w planach zagospodarowania przestrzennego. Natomiast tereny otwarte to tereny, które albo w ogóle nie są pokryte zabudową, albo w niewielkim stopniu w stosunku do ich obszaru, przy czym otwartość oznacza ponadto powiązanie z obszarami otaczającymi miasto⁷. Najliczniejszą grupę wśród terenów otwartych stanowią tereny pokryte roślinnością, m.in.: parki leśne, zieleńce, ogrody działkowe, parki śródmiejskie, cmentarze, tereny sportowe i rekreacyjne, także łąki oraz tereny, dla których nie określono funkcji (nieużytki)⁸.

W publikacjach traktujących o przestrzeni miasta zaleca się kształtowanie struktury jego przestrzennej w taki sposób, aby obszary zabudowane i otwarte występowały naprzemiennie, z zachowaniem odpowiednich proporcji i wzajemnych relacji między nimi. Właściwe zagospodarowanie i użytkowanie tych terenów, w tym zwłaszcza terenów otwartych, decyduje o prawidłowej strukturze przestrzennej miasta⁹. Znaczenie terenów otwartych w przestrzeni miasta wynika z funkcji, jakie pełnią one w jego strukturze. Do priorytetowych zaliczono: funkcję ekologiczną, która polega na zapewnianiu korzystnego oddziaływania na warunki życia mieszkańców w całym mieście, a równocześnie zachowaniu fragmentów żywej, jak najmniej zmienionej przyrody w jego obrębie¹⁰, funkcję klimatyczno-higieniczną wyrażającą się wpływem na przewietrzanie miasta i odpowiednie warunki aerosanitarne, a także funkcję hydrologiczną¹¹. Podrzędnie w stosunku

⁵ S. Liszewski, *Tereny miejskie. Podział i klasyfikacja*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze 1978, z. 15.

⁶ I. Głowacka, *Funkcjonalne kryteria oceny terenów otwartych*, „Człowiek i Środowisko” 1991, nr 15 (3–4); J. Smogorzewski, *Układ terenów otwartych w dużych miastach*, Warszawa 1968, IUA, Seria Prac Własnych, nr 157; idem, *System terenów otwartych jako element konstrukcji miasta*, Warszawa 1974; T. Sumień, A. Wegner-Sumień, *Ekologiczne miasta, osiedla, budynki*, Warszawa 1990.

⁷ J. Smogorzewski, *Układ terenów otwartych w dużych...*, op. cit., IUA, Seria Prac Własnych, nr 157; idem, *System terenów otwartych jako element konstrukcji miasta*, Warszawa 1974; Z. Stala, *Ekofizjograficzne zasady kształtowania struktury przestrzennej miast w planach zagospodarowania przestrzennego*, Warszawa 1990.

⁸ A. J. Matuszkiewicz, *Typy zabudowy jednorodzinnej i ich znaczenie dla tworzenia ekologicznego systemu miasta*, „Człowiek i Środowisko” 1993, nr 17 (4); Z. Stala, *Warunki geomorfologiczne wybranych miast a ich struktura przestrzenna*, Warszawa 1978.

⁹ A. J. Matuszkiewicz, *Typy zabudowy jednorodzinnej...*, op. cit.; J. Smogorzewski, *Układ terenów otwartych w dużych...*, op. cit.; Z. Stala, *Warunki geomorfologiczne wybranych miast a ich struktura przestrzenna*, Warszawa 1978; idem, *Ekofizjograficzne zasady kształtowania...*, op. cit.

¹⁰ I. Głowacka, *Funkcjonalne kryteria oceny...*, op. cit.; Z. Stala, *Przestanki ekofizjograficzne w kształtowaniu...*, op. cit.

¹¹ J. Fortini-Morawska, *Klimatotwórcza rola terenów otwartych w mieście – kryteria klasyfikacji i oceny*, „Człowiek i Środowisko” 1991, nr 15 (3–4); I. Głowacka, *Funkcjonalne kryteria oceny...*, op. cit.; Z. Stala, *Ekofizjograficzne zasady kształtowania...*, op. cit.; idem, *Przestanki ekofizjograficzne w...*, op. cit.

do wyżej wymienionych plasują się funkcje rekreacyjna, estetyczno-krajobrazowa i inne. W oparciu o tereny otwarte, uznane za „środowiskotwórcze” w przestrzeni miasta, wydzielany jest „system ekologiczny miasta”¹² lub „system przyrodniczy miasta”¹³. Pełni on nadrzędne funkcje przyrodnicze, głównie klimatyczne, hydrologiczne i biologiczne¹⁴.

W tym aspekcie tworzenie systemu terenów otwartych staje się jednym z najważniejszych czynników w przestrzennym kształtowaniu miasta. Nie mogą one stanowić bezładnej przypadkowej przestrzeni, a powinny być podstawowym elementem strukturotwórczym miasta, elementem organizującym przestrzeń, a jednocześnie mającym własny określony układ funkcjonalno-przestrzenny¹⁵. Wyznaczanie tych terenów musi odbyć się na podstawie obiektywnych kryteriów, za jakie uznaje się warunki fizjograficzne miasta, które „określają przyrodniczą przydatność funkcjonalną i tym samym wskazują tereny predysponowane do różnych funkcji zagospodarowania”¹⁶.

Doliny rzeczne są „nośnikami określonych warunków abiotycznych środowiska przyrodniczego”. Ich specyfika (odmienny rodzaj i jakość warunków abiotycznych, a także możliwości i skutki ich przekształceń) decyduje o przydatności i roli w strukturze przestrzennej miasta, tym samym o odmiennym użytkowaniu i zagospodarowaniu¹⁷.

Wpływają one na funkcjonowanie środowiska w obrębie całego miasta (w tym biotycznego), pełniąc rolę hydrologiczną, klimatyczną, ekologiczną, a niekiedy nawet estetyczno-krajobrazową¹⁸.

Doliny rzeczne są uważane za najbardziej wartościowe korytarze ekologiczne, zapewniające łączność pomiędzy poszczególnymi elementami systemu, głównie wielkoprzestrzennymi (jak również wielko- i drobnoprzestrzennymi – węzłami), a także stanowią połączenie z Ekologicznym Systemem Obszarów Chronionych (ESOCh). Gwarantują one tym samym ciągłość struktur biologicznych, zwiększając stabilność obszarów węzłowych i siłę oddziaływania ESOCh na tereny otaczające¹⁹. Dzięki swym naturalnym uwarunkowaniom stanowią fundamentalny element strukturotwórczy przestrzeni miasta, są podstawowym „tworzywem” systemu terenów otwartych i tym samym systemu przyrodniczego miasta²⁰.

¹² I. Głowacka, *Funkcjonalne kryteria oceny...*, op. cit.; A. J. Matuszkiewicz, *Typy zabudowy jednorodzinnej...*, op. cit.

¹³ Z. Stala, *Ekofizjograficzne zasady kształtowania...*, op. cit.; K. Stachowicz, *Kształtowanie systemu przyrodniczego małego miasta dla zrównoważenia jego rozwoju*, „Człowiek i Środowisko” 2000, nr 24 (1); B. Szulczewska, *Polityka ekologiczna w gospodarce miejskiej*, Warszawa 1992.

¹⁴ K. Stachowicz, *Kształtowanie systemu...*, op. cit.

¹⁵ Z. Stala, *Ekofizjograficzne zasady kształtowania...*, op. cit.

¹⁶ Idem, *Przesłanki ekofizjograficzne w kształtowaniu...*, op. cit.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Idem, *Ekofizjograficzne zasady kształtowania...*, op. cit.

¹⁹ A. Liro, J. Szacki, *Korytarz ekologiczny: przegląd problematyki*, „Człowiek i Środowisko” 1993, nr 17 (4); Z. Stala, *Ekofizjograficzne zasady kształtowania...*, op. cit.

²⁰ I. Głowacka, *Funkcjonalne kryteria oceny...*, op. cit.; J. Smogorzewski, *Układ terenów otwartych w dużych...*, op. cit., IUA, Seria Prac Własnych, nr 157; idem, *System terenów otwartych jako...*, op. cit.; T. Sumień, A. Wegner-Sumień, *Ekologiczne miasta, osiedla...*, op. cit.

Niestety niejednokrotnie obszary dolinne nie są prawidłowo zagospodarowane, ich rola w przestrzeni miasta jest bagatelizowana. Nie istnieją konkretne ustalenia prawne dotyczące właściwego wykorzystania i zagospodarowania dolin rzecznych zgodnie z ich funkcjami, co powoduje (szczególnie w przypadku małych form dolinnych – wąskich, o małych deniwelacjach) ich zasypywanie, zbyt intensywne zagospodarowanie, ogólnie pojętą degradację. Obszary dolin rzecznych są często traktowane (tak jak i inne tereny otwarte), jako rezerwa terenu dla przyszłych inwestycji i w konsekwencji przegrywają „walkę o przestrzeń” z terenami zabudowanymi²¹.

Łódzkie rzeki

Analizę zagospodarowaniu dolin rzecznych przeprowadzono dla 18 łódzkich rzek. Miasto rozbudowało się na terenach stanowiących obszary źródłowe dwóch średnich rzek nizinnych środkowej Polski: Bzury (dorzecze Wisły) i Neru (dorzecze Odry) oraz ich kilkunastu dopływów, małych rzek, strug i strumieni, które biorą swój początek w przestrzeni miasta. Warto zwrócić uwagę na wygląd sieci łódzkich rzek. Tworzy ona układ decentryczny, czyli inaczej rozbieżny, odśrodkowy. Taki układ w obszarze miejskim jest bardzo charakterystyczny i wręcz wyjątkowy w skali Polski. Jego szczególnie kształt wynika z obecności wododziału, który „przecina” miasto na dwie części. Rzeki położone na północ od tej granicy wpadają do Bzury lub przez Miazgę do Pilicy i płyną do Wisły. Z pozostałego terenu Łodzi rzeki prowadzą swoje wody w kierunku południowo-zachodnim do Neru i dalej, przez Wartę do Odry²².

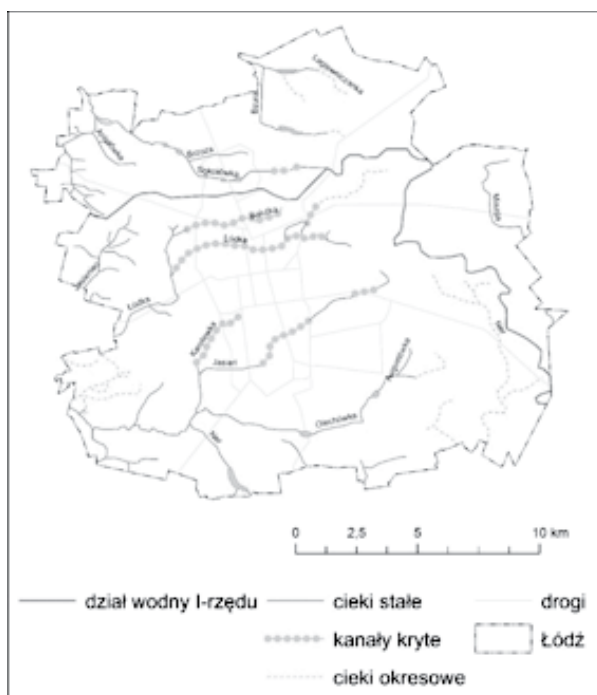
Charakter łódzkich rzek, w stosunku do tego sprzed 150–200 lat zmienił się nie do poznania. Ogromna większość została uregulowana, ich koryta zostały wybetonowane, część została poprowadzona pod ziemią. Jakkolwiek z punktu widzenia dynamicznie rozwijającego się miasta było to korzystne rozwiązanie, ma to również swoje negatywne skutki. Przede wszystkim wybetonowanie koryt spowodowało, że rzeki zostały odizolowane od podłoża. Skutkiem tego była utrata naturalnego zasilania z wód podziemnych, zanik pierwotnych źródeł. Z tego powodu część rzek wyschła, część płynie okresowo. Obecnie większość łódzkich rzek jest zasilana z kolektorów deszczowych, lub z wody opadowej. Z tego wynika, że większość łódzkich rzek zgodnie z Prawem Wodnym przestała być rzekami, stała się kanałami. Ponadto rzeki, głównie w wyniku ich „schowania” pod ziemię, przestały spełniać część swoich funkcji. Utraciły funkcję rekreacyjną, gdyż albo są poprowadzone sztucznymi korytami, co powoduje ich nieestetyczny, nieprzyjemny wygląd, albo po prostu ich nie widać gdyż płyną pod ziemią. Utraciły również funkcję ekologicznych korytarzy, którymi wędruje fauna i flora, momentami stając się wręcz przeszkodą. Na szczęście władze lokalne zaintere-

²¹ K. Bergner, *Zagospodarowanie dolin rzecznych Łodzi*, praca magisterska wykonana w Katedrze Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, WNG UŁ, promotor J. Nalewajko, 2007.

²² W. Biezanowski, *Łódka i inne rzeki łódzkie*, Łódź 2003.

sowały się problemem łódzkich rzek. Plany zagospodarowania przestrzennego dla Łodzi zakładają wydobycie ich części na powierzchnię i przywrócenie im naturalnego biegu²³.

Rysunek 1
Rzeki w przestrzeni Łodzi

Źródło: opracowano na podstawie [www. http://bip.uml.lodz.pl](http://bip.uml.lodz.pl) (dostęp: 22.02.2016)

Metody badań

W pierwszej kolejności w artykule wydzielono strefy dolinne, jako bufor²⁴ wokół rzek. Wartości buforów zostały wyznaczone dla każdej rzeki oddzielnie, poprzez ustalenie średniej arytmetycznej ze zmierzonych w porównywalnych odstępach szerokości odcinków, (co ok. 500 m) poszczególnych dolin rzecznych.

²³ *Założenia polityki ekologicznej miasta Łodzi*, Urząd Miasta Łodzi, Wydział Ochrony Środowiska, Łódź 1997.

²⁴ Buforem lub strefa buforową jest nazywany „poligon otaczający polinię (w tym wypadku rzeki) [...] w taki sposób, że każdy punkt wewnątrz tej strefy nie jest oddalony od polilinii (rzeki) [...] niż pewna graniczna wartość” (Urbański, 1997).

Następnie w celu analizy aktualnego zagospodarowania w granicach wydzielonych obszarów scalono warstwy pokrycia i użytkowania terenu, pochodzące z Bazy Danych Obiektów Topograficznych²⁵. W wyniku nałożenia ich na siebie otrzymano szczegółowy obraz użytkowania ziemi, dla badanych obszarów. Łącznie wyodrębniono 15 form zagospodarowania: tereny mieszkaniowe, tereny przemysłowe, tereny usługowe, tereny infrastruktury technicznej, tereny lotniskowe, cmentarze, ogródki działkowe, ogród zoologiczny, tereny komunikacyjne, tereny rolne, tereny wód, tereny zieleni urządzonej oraz pozostałe tereny zieleni (roślinność trawiasta i pojedyncze zadrzewienia).

W kolejnym etapie obliczono wskaźnik poziomej intensywności zagospodarowania, i wykorzystania powierzchni. Intensywność pozioma zagospodarowania to miernik odzwierciedlający pokrycie terenu budowlami technicznymi, mierzonymi w płaszczyźnie powierzchni ziemi. Stopień pokrycia terenu świadczy o intensywności przekształceń przestrzeni geograficznej, dokonujących się na skutek inwestycyjnej działalności człowieka. Miara intensywności poziomej zagospodarowania jest udział procentowy terenów zabudowanych w całości badanego obszaru²⁶. Przy obliczaniu wskaźnika wykorzystania powierzchni pod uwagę wzięto zarówno tereny zabudowane, jak i komunikacyjne²⁷.

Następnie wyznaczone strefy dolinne podzielono na pola kwadratów o powierzchni ok. 0,5 km². Pola te posłużyły do analizy intensywności użytkowania poszczególnych dolin łódzkich rzek i rozmieszczenia terenów mieszkaniowych, usługowych i przemysłowych, gdyż zajmowały one największą powierzchnię w grupie terenów zabudowanych.

Do analizy zarówno struktury użytkowania ziemi na badanych obszarach, jak i jej oceny wykorzystano narzędzia GiS²⁸.

Wyniki

Użytkowanie ziemi w granicach łódzkich dolin

Na badanych obszarach dominują pozostałe tereny zieleni, zajmują ok. 36% powierzchni dolin rzecznych, tereny mieszkaniowe – 23%, lasy – 14%. W przypadku pozostałych wydzielonych form użytkowania ziemi, ich udział nie przekracza 6,1% (Rysunek 2).

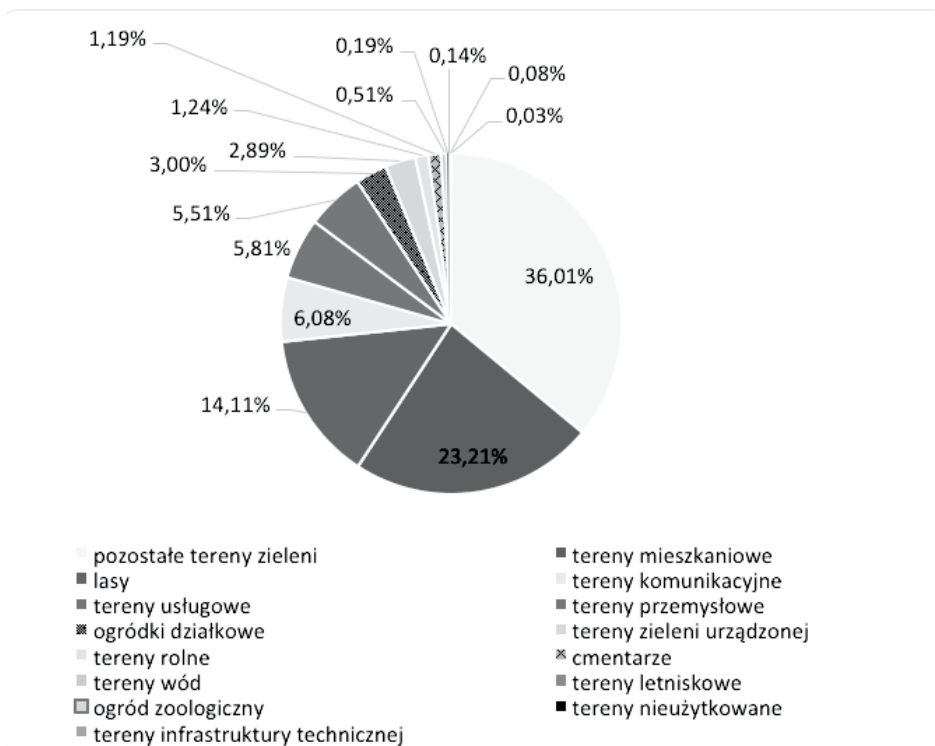
²⁵ Wytyczne techniczne Baza Danych Topograficznych (TBD), Główny Geodeta Kraju 2008. M. Borowska-Stefańska, *Ocena potencjalnych strat materialnych na terenach zalewowych, wyznaczonych dwoma metodami, w wybranych miastach województwa łódzkiego*, „Problemy Rozwoju Miast. Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast” 2015, R. XII, z. IV, s. 5–18.

²⁶ S. Liszewski, *Tereny miejskie a struktura...*, op. cit., s. 87.

²⁷ K. Rudnik, *Charakterystyka zagospodarowania działek zagrodowych w gospodarstwach specjalistycznych*, „Problemy Inżynierii Rolniczej” 2012, t. 1, z. 75, s. 25–31.

²⁸ M. Borowska-Stefańska, *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w województwie łódzkim*, Łódź 2015; eadem, *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w wybranych miastach województwa łódzkiego*, „Prace Geograficzne” 2015, z. 140, s. 57–77.

Rysunek 2
Bilans użytkowania ziemi w granicach stref dolinnych łódzkich rzek

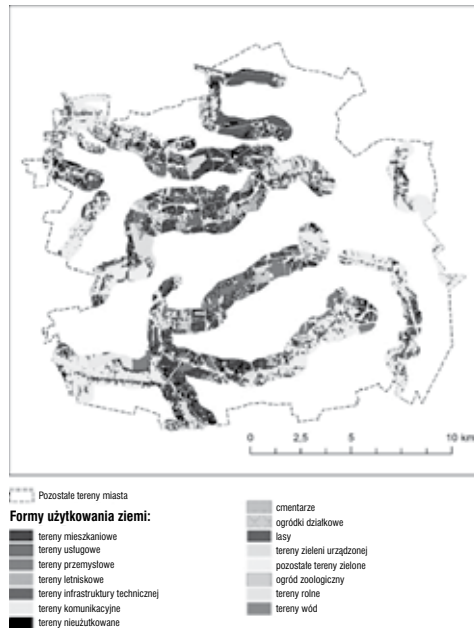
Źródło: opracowanie na podstawie BDOT, 2015

Łąki znajdują się głównie na obrzeżach miasta, nad Miazgą, Aniołówką, Jasieńcem, Nerem. Tereny mieszkaniowe zlokalizowane są tam, gdzie rzeki płyną krytymi kanałami – w dolinach Bałutki, Łódki, Karolewki, Jasienia. Ponadto występują one nad Olechówką i Jasieniem. Doliny tych rzek są praktycznie pozbawione terenów rolnych.

Najważniejszy kompleks leśny w dolinach łódzkich rzek jest związany z obecnością Lasu Łągiwnickiego, który jest rezerwatem przyrody. W związku z tym największy udział terenów leśnych charakteryzuje dolinę Bzury i Łągiwniczanki. Zwarte kompleksy leśne występują również w dolinach Łódki i Neru (Las Ruda Popioły). Pozostałe tereny leśne są rozproszone w obrębie omawianych obszarów, z największym ich udziałem nad Nerem i Sokołówką (Rysunek 3).

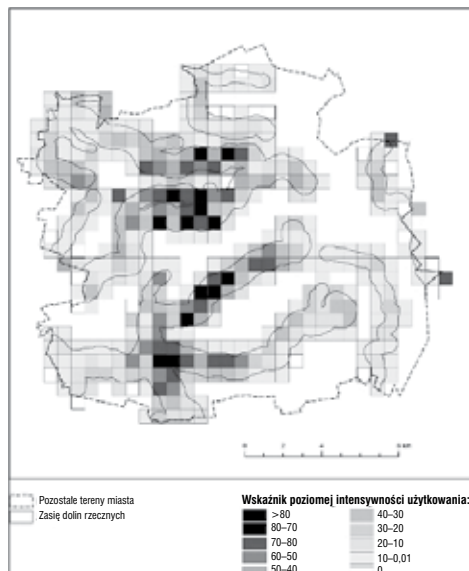
W granicach łódzkich dolin rzecznych wskaźnik poziomej intensywności użytkowania wynosi 34,75% (Rysunek 4), zaś wykorzystania powierzchni – 40,83%. Do terenów zagospodarowanych zaliczono na badanym obszarze: tereny mieszkaniowe, tereny usługowe, tereny przemysłowe, obiekty infrastruktury technicznej, tereny lotniskowe. Najintensywniej zagospodarowane są doliny rzek – Łódki, Bałutki, Sokołówki, które płyną krytym kanałem.

Rysunek 3
Zdjęcie użytkowania ziemi w granicach stref dolinnych łódzkich rzek

Źródło: opracowanie na podstawie BDOT, 2015

Rysunek 4
Wskaźnik poziomej intensywności użytkowania w granicach stref dolinnych łódzkich rzek

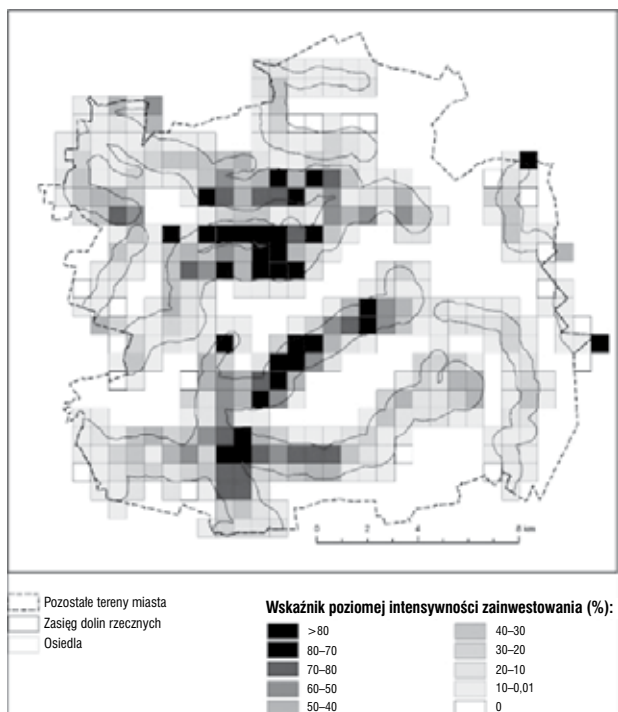

Źródło: opracowanie na podstawie BDOT, 2015

Tereny komunikacyjne są ściśle powiązane z budynkami, stąd obszary najintensywniej zainwestowane pokrywają się z terenami zabudowanymi i dotyczą dolin rzecznych położonych w obrębie dzielnic Łódź Górna (osiedla: Marysin, Nowe Rokicie, Rokicie, Dąbrowa), Bałuty (osiedla: Żubardź, Rogi, Doły), Polesie (osiedla: Koziny, Karolew), Widzew (osiedle: Stary Widzew), (Rysunek 5).

Rysunek 5

Wskaźnik wykorzystania powierzchni w granicach stref dolinnych łódzkich rzek

Źródło: opracowanie na podstawie BDOT, 2015

Doliny rzeczne z założenia powinny być niezabudowane, natomiast w przypadku łódzkich dolin, tereny wolne od zabudowy stanowią 59,17%. Pozostały obszar dolin jest zajęty pod tereny zabudowane i komunikacyjne.

Tereny zabudowane w dolinach łódzkich rzek

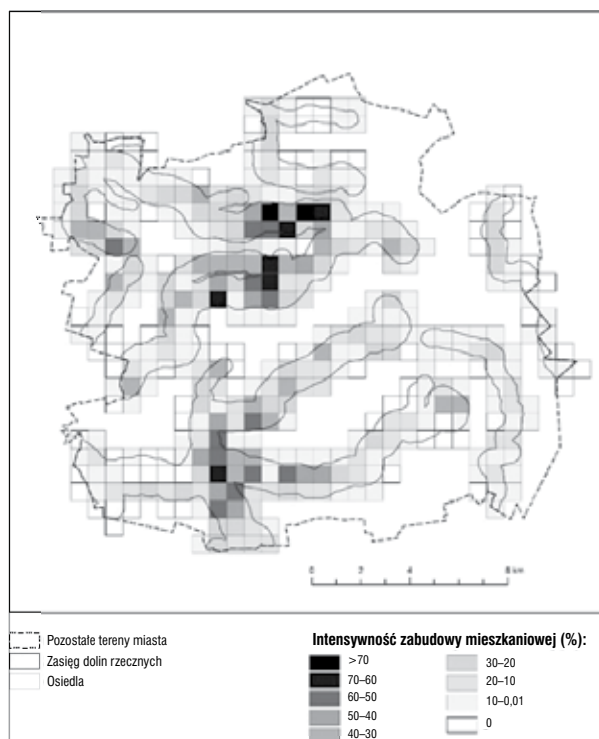
Tereny mieszkaniowe

Tereny mieszkaniowe w obrębie dolin rzecznych w Łodzi zajmują łącznie 2668,12 ha. Na omawianym obszarze zlokalizowanych jest łącznie 39452 budynków, z czego 57,4% stanowi zabudowa o funkcji mieszkaniowej, w tym największy udział mają budynki jednorodzinne – około 80%. Znajdują się one

przede wszystkim na Julianowie, gdzie tworzą zwarty kompleks domów. Ponadto zabudowa jednorodzinna występuje w obrębie osiedla Zdrowie Mania (doliny Łódki i Bałutki) i na Stokach oraz w obrębie osiedli Stare Rokicie, Nowe Rokicie, Marysin, Ruda Panbianicka (doliny Olechówki i Neru). Zabudowa meiszkalna wielorodzinna stanowi około 18,9%. Tego typu budynki koncentrują się głównie w dolinach Łódki, Bałutki oraz Jasienia i Karolewki. W centrum miasta, w obrębie Łódki, Jasienia i Karolewki dominuje zabudowa z lat 1940–1970. W dolinie Łódki zlokalizowane są również dwa zabytkowe osiedla – Montmiłła-Mireckiego i Stare Miasto. Nowsze budynki powstają natomiast z dala od centrum miasta, m.in. w obrębie dolin: Sokołowski – osiedle przy ul. Liściastej i Olechówki – w rejonie ul. Zakładowej. Tereny najbardziej ekstensywnej zabudowy, czyli typu zagrodowego, charakteryzują się rozmieszczeniem na peryferiach, w otoczeniu obszarów użytkowanych rolniczo (Rysunek 6). Pozostałe obiekty z tej grupy w tym m.in. domy dziecka, domy studenta, domy dziennego pobytu i inne są rozproszone na całym obszarze.

Rysunek 6

Udział i rozmieszczenie terenów mieszkaniowych w granicach stref dolinnych łódzkich rzek

Źródło: opracowanie na podstawie BDOT, 2015

Tereny przemysłowe

Tereny przemysłowe w granicach Łodzi występują w postaci zwartych dzielnic przemysłowo-magazynowych²⁹, zgrupowań przemysłowych oraz jako rozproszone podmioty przemysłowe³⁰. W zasięgu dolin rzecznych tereny przemysłowe zajmują łącznie powierzchnię 633,64 ha, wchodzą one w mniejszym bądź większym stopniu w skład wszystkich dzielnic przemysłowych Łodzi (Teofilów, Żabieniec, Brzezińska, Polesie Widzewskie, Dąbrowa, Ustronna, Nowe Sady), a także dużej części zgrupowań przemysłowych, głównie w dolinie Jasienia i Olechówki. Rozproszone podmioty gospodarcze zlokalizowane są przede wszystkim w centralnej części miasta, pomiędzy dolinami Łódki i Jasienia.

Przed przemianami ustrojowymi, zapoczątkowanymi w 1989 roku, tereny przemysłowe charakteryzowały się koncentracją w XIX-wiecznych dzielnicach przemysłowych, zlokalizowanych na obszarze posiadłości wodno-fabrycznych w dolinie rzek Jasień oraz Łódki i Olechówki³¹. W zasięgu badanych obszarów dominował przemysł lekki, z dużymi powierzchniowo enklawami terenów przemysłu chemicznego, elektromaszynowego i mineralnego – głównie w dolinie Jasienia oraz spożywczego w dolinie Bałutki i Łódki, a także przemysłu paliwowo-energetycznego i mineralnego w dolinie Olechówki³². Na skutek przejścia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej, dzielnice przemysłowe utraciły swoją homogeniczność na rzecz nowych podmiotów gospodarczych i nowej działalności³³. Znaczna część terenów przemysłowych, w tym dzielnic przechodzi zmiany strukturalne dwojakiego rodzaju:

- związane z wkraczaniem nowych podmiotów gospodarczych wpływających na zmianę funkcjonalną terenów przemysłowych na rzecz usługowych i coraz częściej mieszkaniowych (lofty);
- związane z wkraczaniem nowych gałęzi przemysłu – Łódzka Specjalna Strefa Ekonomiczna³⁴.

W granicach łódzkich dolin rzecznych zlokalizowanych jest obecnie 2385 obiektów o funkcji przemysłowej. Są to budynki funkcjonujące m.in. na terenie Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej (dolina Jasienia), a także zlokalizowane głównie nad Olechówką m.in. zakłady materiałów opatrunkowych na Nowym Rokiciu (Rysunek 7). Tereny nad Łódką i Bałutką, w szczególności w pobliżu ulicy Piotrkowskiej, zmieniły funkcję z przemysłowej, na usługową³⁵.

²⁹ W dalszej części pracy będzie stosowane pojęcie „dzielnic przemysłowych”.

³⁰ B. Kłysik, *Charakterystyka struktury i przekształceń przemysłu miasta*, w: J. Gorgul, M. Wiśniewski (red.), *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi*, t. II, Łódź 2000; M. Piech, *Przemiany terenów przemysłowych Łodzi w latach 1938–1999*, w: S. Liszewski (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, Łódź 2002; idem, *Przemiany funkcjonalne terenów przemysłowych w latach 1988–1996: (w granicach kolei obwodowej)*, Łódź 2004.

³¹ Idem, *Przemiany terenów przemysłowych...*, op. cit.

³² K. Bergner, *Zagospodarowanie dolin rzecznych...*, op. cit.

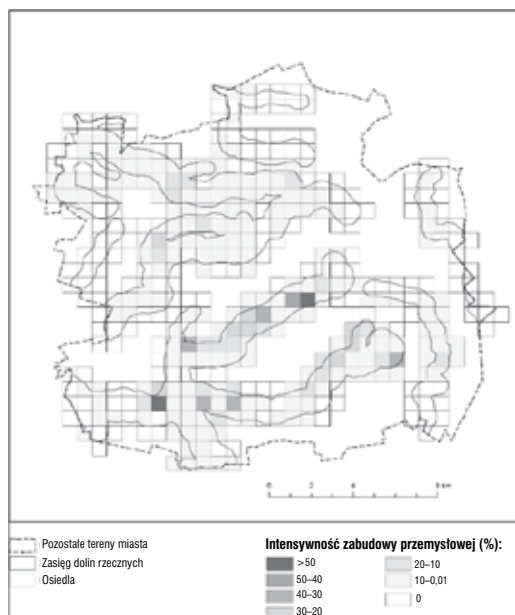
³³ M. Piech, *Przemiany terenów przemysłowych...*, op. cit.

³⁴ K. Bergner, *Zagospodarowanie dolin rzecznych...*, op. cit.

³⁵ M. Piech, *Przemiany terenów...*, op. cit.

Rysunek 7

Udział i rozmieszczenie terenów przemysłowych w granicach stref dolinnych łódzkich rzek

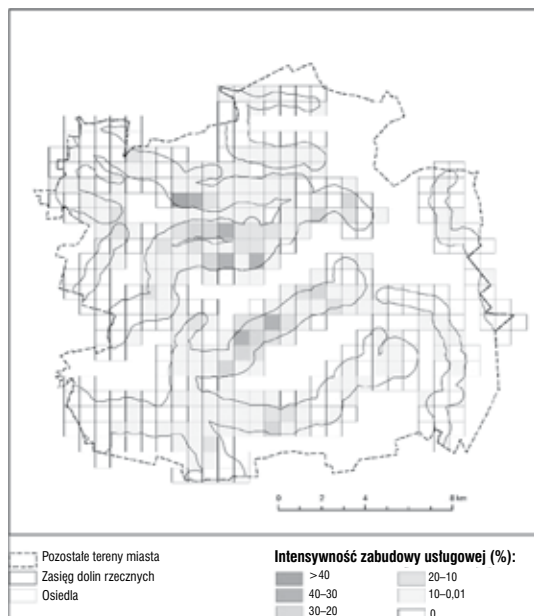
Źródło: opracowanie na podstawie BDOT, 2015

Tereny usługowe

Na analizowanym obszarze tereny usługowe zajmują 667,5 ha. Są one związane z funkcjonowaniem różnorodnych instytucji, w tym m.in. szpitali (Centrum Zdrowia Matki Polki – dolina Olechówki, szpital im. W. Biegańskiego – dolina Sokołówki, szpital chorób płuc w Łagiewnikach – dolina Łagiewniczanki, szpital Kopernika – dolina Jasienia, szpital im. M. Konopnickiej – dolina Łódki, szpital dla nerwowo i psychicznie chorych – dolina rzeki Zimna Woda, szpital im. K. Jonschera – dolina Jasienia, szpital im. L. Rydygiera – dolina Łódki, szpital Zakonu Bonifratów św. Jana Bożego – dolina Olechówki), uczelni wyższych i innych instytucji naukowych (Akademia Sztuk Pięknych oraz Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna, kompleks obiektów Uniwersytetu Łódzkiego, Wyższa Szkoła Edukacji Zdrowotnej i Nauk Społecznych – dolina Łódki, kompleks obiektów Politechniki Łódzkiej, Wyższa Szkoła Informatyki, Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa, Wyższe Seminarium Duchowne – dolina Jasienia, Wyższa Szkoła Kupiecka – dolina Sokołówki) oraz powierzchni biurowych. W grupie tej znalazły się również budynki handlowe i towarzyszące im magazyny, m.in. Manufaktura, centrum handlowe „Zjazdowa” oraz żłobki, przedszkola, sklepy, restauracje, hotele, supermarkety, banki, sądy, budynki administracji, kultury. Łącznie w granicach dolin rzecznych w Łodzi zlokalizowano około 3050 budynków o funkcji usługowej, z czego najwięcej w dolinie Jasienia, Łódki, Bałutki i częściowo Sokołówki (Rysunek 8).

Rysunek 8

Udział i rozmieszczenie terenów usługowych w granicach stref dolinnych łódzkich rzek

Źródło: opracowanie na podstawie BDOT, 2015

W dolinach Łódki i Jasienia zaobserwować można koncentrację usług wyższego rzędu, czyli o charakterze egzogenicznym³⁶. W tym przypadku jest to związane z przebiegiem ulicy Piotrkowskiej³⁷.

Wnioski

Doliny rzeczne stanowią jedną z najsilniej oddziaływujących form geomorfologicznych, które determinują strukturę przestrzenną miasta. Ich prawidłowe zagospodarowanie gwarantuje poprawne funkcjonowanie środowiska przyrodniczego na terenie miasta i stwarza dogodne warunki życia dla jego mieszkańców. Doliny rzeczne stanowią bardzo ważny element struktury przestrzennej Łodzi (ich udział w powierzchni miasta wynosi 38%), ze względu na pełnione funkcje (głównie korytarzy ekologicznych w Systemie Przyrodniczym Miasta). Struktura zagospodarowania łódzkich dolin rzecznych jest zróżnicowana pod względem ilości poszczególnych form użytkowania oraz ich powierzchni. Największy udział stanowią pozostałe tereny zieleni, czyli tereny wolne od zabudowy. W grupie terenów

³⁶ A. Wolaniuk, *Rozmieszczenie i struktura instytucji metropolitalnych Łodzi w 2000 roku*, w: S. Liszewski (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, Łódź 2002.

³⁷ K. Bergner, *Zagospodarowanie dolin rzecznych...*, op. cit.

zabudowanych dominuje natomiast zabudowa mieszkaniowa. Budynki mieszkalne zlokalizowane są głównie na Łódzką, Bałutką (które płyną krytymi kanałami) oraz Olechówką. Zabudowa przemysłowa koncentruje się przede wszystkim nad Jasieniem i częściowo Olechówką, w południowej części miasta. Tereny usługowe znajdują się natomiast w centrum miasta, nad Łódzką, Bałutką i Jasieniem, co jest związane z istnieniem ul. Piotrkowskiej. Zagospodarowanie dolin rzecznych Łodzi jest zagadnieniem coraz częściej poruszonym w kręgach specjalistów, co należy uznać za zjawisko pozytywne. Uwzględnianie roli dolin rzecznych w przestrzeni miasta, będzie skutkowało ich odpowiednim zagospodarowaniem.

WYKAZ PIŚMIENNICTWA

- Bergner K. 2007.** *Zagospodarowanie dolin rzecznych Łodzi*, praca magisterska wykonana w Katedrze Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, WNG UŁ, promotor Nalewajko J.
- Bieżanowski W. 2003.** *Łódka i inne rzeki łódzkie*, Wydawnictwo Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Łodzi, Zora.
- Borowska-Stefańska M. 2015.** *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w województwie łódzkim*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Borowska-Stefańska M. 2015.** *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w wybranych miastach województwa łódzkiego*, „Prace Geograficzne”, z. 140, s. 57–77.
- Borowska-Stefańska M. 2015.** *Ocena potencjalnych strat materialnych na terenach zalewowych, wyznaczonych dwoma metodami, w wybranych miastach województwa łódzkiego*, „Problemy Rozwoju Miast, Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast”, R. XII, z. IV, s. 5–18.
- Bromek K., Mydel R. 1972.** *Uwagi metodyczne do opracowania szczegółowej mapy użytkowania ziemi przestrzeni miejskiej*, Folia Geographica. Seria Geographica-Oeconomica, vol. 5, Kraków, s. 149–160.
- Fortini-Morawska J. 1991.** *Klimatotwórcza rola terenów otwartych w mieście – kryteria klasyfikacji i oceny*, „Człowiek i Środowisko”, nr 15 (3–4).
- Głowacka I. 1991.** *Funkcjonalne kryteria oceny terenów otwartych*, „Człowiek i Środowisko”, nr 15 (3–4).
- Kłysik B. 2000.** *Charakterystyka struktury i przekształceń przemysłu miasta*, w: Gorgul J., Wiśniewski M. (red.), *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi*, Łódź, Urbanistyka, architektura z o.o., t. II.
- Liro A., Szacki J. 1993.** *Korytarz ekologiczny: przegląd problematyki*, „Człowiek i Środowisko”, nr 17 (4).
- Liszewski S. 1977.** *Tereny miejskie a struktura przestrzenna Łodzi*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.

- Liszewski S. 1978.** *Tereny miejskie. Podział i klasyfikacja*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, z. 15.
- Liszewski S. 2004.** *Przemiany struktury przestrzennej aglomeracji przemysłowej w okresie transformacji ustrojowej (przykład łódzkiej aglomeracji miejskiej)*, w: Słodczyk J. (red.) *Przemiany struktury przestrzennej miast w sferze funkcjonalnej i społecznej*, Opole, s. 9–24.
- Matuszkiewicz A. J. 1993.** *Typy zabudowy jednorodzinnej i ich znaczenie dla tworzenia ekologicznego systemu miasta*, „Człowiek i Środowisko”, nr 17 (4).
- Piech M. 2002.** *Przemiany terenów przemysłowych Łodzi w latach 1938–1999*, w: Liszewski S. (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, ŁTN, Łódź.
- Piech M. 2004.** *Przemiany funkcjonalne terenów przemysłowych w latach 1988–1996: (w granicach kolei obwodowej)*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Rudnik K. 2012.** *Charakterystyka zagospodarowania działek zagrodowych w gospodarstwach specjalistycznych*, „Problemy Inżynierii Rolniczej”, t. 1, z. 75, s. 25–31.
- Smogorzewski J. 1968.** *Układ terenów otwartych w dużych miastach*, IUA, Seria Prac Własnych, nr 157, Warszawa.
- Smogorzewski J. 1974.** *System terenów otwartych jako element konstrukcji miasta*, PWN, Warszawa.
- Stachowicz K. 2000.** *Kształtowanie systemu przyrodniczego małego miasta dla zrównoważenia jego rozwoju*, „Człowiek i Środowisko”, nr 24 (1).
- Stala Z. 1978.** *Warunki geomorfologiczne wybranych miast a ich struktura przestrzenna*, IKŚ, Warszawa.
- Stala Z. 1990.** *Ekofizjograficzne zasady kształtowania struktury przestrzennej miast w planach zagospodarowania przestrzennego*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Stala Z. 1991.** *Przesłanki ekofizjograficzne w kształtowaniu struktury przestrzennej miasta*, „Człowiek i Środowisko”, nr 15 (3–4).
- Sumień T., Wegner-Sumień A. 1990.** *Ekologiczne miasta, osiedla, budynki*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Szulczewska B. 1992.** *Polityka ekologiczna w gospodarce miejskiej*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Urbański J. 1997.** *Zrozumieć GIS: analiza informacji przestrzennej*, PWN, Warszawa.
- Werwicki A. 1973.** *Struktura przestrzenna średnich miast ośrodków wojewódzkich w Polsce*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Wolaniuk A. 2002.** *Rozmieszczenie i struktura instytucji metropolitalnych Łodzi w 2000 roku*, w: Liszewski S. (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, ŁTN, Łódź.
- Wytyczne techniczne Baza Danych Topograficznych (TBD)*, 2008. Główny Geodeta Kraju.
- Założenia polityki ekologicznej miasta Łodzi*, 1997. Urząd Miasta Łodzi, Wydział Ochrony Środowiska, Łódź.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest ocena struktury przestrzennej terenów zabudowanych w dolinach łódzkich rzek. W pracy wyznaczono strefy dolinne, jako bufory, wartości zostały ustalone oddzielnie dla każdej rzeki, poprzez obliczenie średniej arytmetycznej, ze zmierzonych w porównywalnych odstępach, szerokości odcinków (co ok. 500 m) poszczególnych dolin rzecznych. Następnie przy wykorzystaniu narzędzi GIS przedstawiono analizę aktualnego zagospodarowania oraz rozmieszczenia terenów mieszkaniowych, usługowych i przemysłowych w granicach łódzkich dolin rzecznych. Stwierdzono, że najwyższy wskaźnik poziomej intensywności użytkowania charakteryzuje doliny – Łódki, Bałutki, Sokołówki, które płyną krytym kanałem. Wśród terenów zabudowanych, największa powierzchnia przypada na budynki mieszkaniowe, które zajmują łącznie 2668,12 ha w obrębie dolin rzecznych. Zlokalizowane są one głównie nad Łódką, Bałutką oraz Olechówką.

Słowa kluczowe: zagospodarowanie przestrzenne, użytkowanie ziemi, rzeki, Łódź, GIS.

SUMMARY

The aim of this article is to assess the spatial structure of built up areas in the valleys of the Łódź rivers. In the study, the valley zones, as buffers, values have been determined separately for each of the river, by calculating the arithmetic mean of the measured width of the intervals in comparable episodes (approx. 500 m) of individual river valleys. Then, using GIS tools were presented an analysis of the development and distribution of residential areas, service and industrial within valleys of Łódź rivers. It was found that the highest rate of the horizontal intensity of land use is characterized by the valley – Łódka, Bałutka, Sokołówka, which flow indoor canal. Among the built-up areas, the largest surface falls on the residential buildings, which occupy a total 2668,12 ha within the river valleys. They are located mainly on the Łódka, Bałutka and Olechówka.

Keywords: spatial development, land use, rivers, Łódź, GIS.

Andrzej Borusiewicz*
Paulina Drożyner**

STOPIEŃ WYKORZYSTANIA ŚRODKÓW UNIJNYCH NA OBSZARACH WIEJSKICH NA PRZYKŁADZIE TRZECH POWIATÓW W WOJEWÓDZTWIE PODLASKIM

THE RATE OF THE EU FUNDS USE IN RURAL AREAS ON THE EXAMPLE OF THREE DISTRICTS IN PODLASKI REGION

Wstęp

Unia Europejska powstała jako wspólnota państw, w celu organizacji kooperacji oraz współpracy pomiędzy poszczególnymi krajami członkowskimi. Wśród podstawowych założeń UE możemy wyróżnić: zapewnienie bezpieczeństwa narodowego, uczestniczenie w rozwoju społecznym oraz gospodarczym, a także ochrona praw, wolności i interesów mieszkańców krajów członkowskich. Dlatego właśnie wstąpienie Polski do UE otworzyło przed naszym krajem nowe perspektywy rozwoju¹. Unia zrzesza kraje o różnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, co jest poważną barierą w osiągnięciu zasadniczego celu integracji, jakim jest zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy całej organizacji. Zmniejszaniu dysproporcji rozwojowych oraz wyrównywaniu poziomu życia w poszczególnych regionach UE, a tym samym osiągnięciu większej spójności społeczno-gospodarczej, sprzyja prowadzona polityka regionalna. Najbardziej znanymi i pełniącymi największą rolę instrumentami polityki regionalnej UE są Fundusze Strukturalne i Fundusz Spójności. Ich zadaniem jest wspieranie restrukturyzacji i modernizacji gospodarek regionów UE oraz spójności społecznej i gospodarczej Wspólnoty jako całości. Z dniem 1 maja 2004 roku Polska stała się członkiem Unii Europejskiej. Od tego momentu uzyskała prawo do korzystania z Funduszy Strukturalnych oraz Funduszu Spójności tej organizacji. Dzięki nim Polska otrzymała ogromną szansę modernizacji gospodarki oraz rozwoju kapitału ludzkiego, a tym samym podniesienia międzynarodowej konkurencyjności². Podstawowym celem polityki regionalno-strukturalnej Unii, współcześnie definiowanej coraz częściej jako polityka spójności, jest oddzia-

* dr inż., Wydział Rolniczo-ekonomiczny Wyższej Szkoły Agrobiznesu w Łomży.

** mgr inż., Katedra Podstawa Bezpieczeństwa, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ M. Parlińska, A. Parlińska, *Characteristic of family farming in the European Union*, „Economic Science for Rural Development” 2015, nr 38, s. 113–119.

² M. Stec, *Znaczenie funduszy pomocowych Unii Europejskiej dla spójności społeczno-gospodarczej polskich regionów*, Zakład Statystyki i Ekonometrii Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2011, Zeszyt nr 18, s. 174–183.

ływanie w kierunku zmniejszenia różnicowań w poziomie rozwoju gospodarczego pomiędzy bogatymi i biednymi obszarami Europy. Poprawa w zakresie spójności społecznej polega na zmniejszaniu się różnicowań regionalnych w jakości kapitału ludzkiego³. W tym celu, w latach 2000–2006 wytyczono trzy najważniejsze działania:

1. Promowanie rozwoju i niezbędnych do tego celu dostosowań w regionach opóźnionych w rozwoju. Głównym kryterium uznania obszaru za uprawniony do korzystania z pomocy w ramach tego celu jest PKB na mieszkańca niższy od 75% średniej dla UE, a także tereny niedostatecznie zaludnione, obszary peryferyjne oraz o szczególnie wysokiej stopie bezrobocia.
2. Wsparcie przekształceń ekonomiczno-społecznych w regionach z problemami strukturalnymi. Obejmuje on wszystkie regiony przemysłowe i miejskie nie kwalifikujące się do wsparcia w ramach celu nr 1, mające szczególne problemy z restrukturyzacją, także upadające tereny rolnicze oraz tereny uzależnione od nierozwojowego rybołówstwa.
3. Wsparcie dla adaptacji i unowocześnienia polityki regionalnej, systemów edukacyjnych, szkoleniowych oraz zatrudnienia. Obejmuje działania służące wprowadzeniu polityki regulującej zatrudnienie, oświatę i szkolenie na obszarach nie objętych dwoma poprzednimi celami⁴.

Budżet funduszu w latach 2000–2006 wynosił około 18 mld euro, a całość wydatków na cele strukturalne w okresie 2000–2006 daje sumę 213 mld euro. Kraje otrzymujące pomoc z funduszu mają przeznaczyć ją na finansowanie kapitałochłonnych inwestycji infrastrukturalne w transporcie i ochronie środowiska⁵. W okresie 2007–2013 nastąpiły zmiany w polityce regionalnej, której głównym celem stała się spójność poszerzonej Wspólnoty. Aby osiągnąć dany cel, UE zdefiniowała nowe priorytety w polityce regionalnej, a ogólna suma środków na politykę spójności w tym okresie wynosiła 308,041 mld euro⁶.

W latach 2007–2013 zdecydowanie zwiększy się zasób finansowy przeznaczony na realizację projektów z zakresu sektora publicznego, prywatnego i pozarządowego. Polska była w tym okresie programowania największym beneficjentem środków pomocowych spośród wszystkich nowoprzyjętych państw członkowskich Unii Europejskiej. W latach 2007–2013 wsparcie przedsiębiorców udzielane było w ramach następujących programów:

- Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka,
- Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko,
- Program Operacyjny Kapitał Ludzki,
- Program Europejskiej Współpracy Terytorialnej,
- 16 Regionalnych Programów Operacyjnych.

³ M. Duczkowska-Piasecka, *Unia Europejska – organizacja – funkcjonowanie – korzyści*, Warszawa 2009.

⁴ I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Warszawa 2002.

⁵ T. Grabowski, *Unia Europejska – mechanizm integracji gospodarczej*, Toruń 2008.

⁶ Z. Bajko, B. Józwiak, *Fundusze strukturalne i Fundusz Spójności w Polsce na lata 2007–2013*, Lublin 2007, s. 24–28.

Ponadto, niektórzy wnioskodawcy będą mogli skorzystać z Programu Rozwoju Polski Wschodniej⁷.

Dla Polski istotnym wsparciem było pomoc Unii w finansowaniu rozwoju wsi, poprzez m.in.: bezpośrednie dopłaty do produkcji rolnej, realizacja programów restrukturyzacyjnych i modernizacyjnych obszarów wiejskich, wspieranie działań mające na celu zmniejszenie bezrobocia na wsi poprzez promocję programów przekwalifikujących dla młodych rolników⁸. Kwota przeznaczona na ten cel w latach 2007–2013 to około 17,4 mld euro, z czego ponad 13,4 mld euro pochodzi z budżetu UE (EFRROW) a około 4 mld stanowią krajowe środki publiczne. Działania w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 podzielone zostały na cztery osie priorytetowych kierunków wsparcia obszarów wiejskich Unii Europejskiej. Samorządy województwa zostały delegowane do wdrażania działań w ramach trzech osi priorytetowych, które przedstawiają się następująco: oś 1. Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego, oś 2. Jakość życia na obszarach wiejskich oraz oś 3. LEADER.

Ponieważ program jest podstawowym narzędziem realizacji polityki rolnej, uzyskane środki finansowe mogły być przeznaczone wyłącznie na realizację projektów z zakresu działań jakie zostały delegowane urzędowi marszałkowskiemu. Dlatego właśnie celem pracy było pokazanie rozwoju wsi na przykładzie trzech powiatów – augustowskiego, grajewskiego i monieckiego, na terenie województwa podlaskiego przy wykorzystaniu dopłat unijnych, które przyczyniły się do poprawy jakości i warunków życia.

Metodyka badań

Celem niniejszej pracy była analiza działania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich finansowanego ze środków Unii Europejskiej. Badania przeprowadzono w 2015 roku. Obejmowały wykorzystanie środków pomocowych za lata 2007–2013 w trzech wyżej wspomnianych powiatach. W opracowaniu wykorzystano metodę analizy porównawczej, przedstawiono analizę ilościową i kwotową złożonych wniosków w ramach programu PROW. Dokonano oceny wykorzystania środków finansowych, przeznaczonych ze strony UE na realizację programu. Badania wykonano w oparciu o dane pozyskane z Podlaskiego Oddziału Regionalnego Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w Łomży. Dane poddano analizie w celu określenia stopnia wykorzystania środków, uzyskane wyniki badań zostały zaprezentowane za pomocą tabel, dołączony został opis wraz z analizą wyników.

⁷ R. Cieślak, *Fundusze unijne 2007–2011. Poradnik przedsiębiorcy*, Wrocław 2008.

⁸ A. Krzeczunowicz, *Do jakiej Unii Europejskiej wchodzimy?* „Polska w Europie” 2004, nr 2 (46), s. 84–85.

Wyniki badań

Kwota środków przeznaczonych na realizację działań w ramach PROW 2007–2013 wynosiła ponad 3 mld euro, z czego województwo podlaskie uzyskało ponad 130 mln euro.

W ramach osi 1. realizowane jest m.in. działanie *Ułatwianie startu młodym rolnikom* oraz *Modernizacja gospodarstw rolnych*, natomiast w ramach osi 3. działanie *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej*.

Na realizację działania *Ułatwianie startu młodym rolnikom* przeznaczono 420 mln euro. Polega ono na wypłacie bezzwrotnej premii finansowej pomocnej w rozpoczęciu działalności rolniczej przez nowych właścicieli gospodarstw. W analizowanych powiatach złożono w sumie 470 wniosków na łączną kwotę 31,75 mln złotych, a rozkład na poszczególne powiaty oraz ilość podpisanych umów przedstawiono w Tabeli 1.

Tabela 1
*Ilość wniosków złożonych i podpisanych umów w działaniu
Ułatwianie startu młodym rolnikom (PROW 2007–2013)*

Powiat	Wnioski złożone (szt.)	Wnioskowana kwota (mln PLN)	Zrealizowane wnioski (szt.)	Wykorzystana kwota (mln PLN)
Augustowski	139	9,325	109	7,350
Grajewski	150	10,125	130	8,925
Moniecki	181	12,300	151	10,500
Łącznie	470	31,750	390	26,775

Źródło: na podstawie danych uzyskanych z ARMiR

Pomimo podpisania umów, nie wszystkie zaplanowane działania zostały zrealizowane. Może to wynikać z rezygnacji przez beneficjenta w obawie o brak możliwości wywiązania się z niektórych punktów umów. W powiecie monieckim ze 181 złożonych wniosków zrealizowanych zostało 151, na kwotę 10,5 mln złotych. W powiecie grajewskim liczba zrealizowanych decyzji w porównaniu ze złożonymi wnioskami zmniejszyła się o 20 wniosków. Kwota, na którą zrealizowano wnioski w omawianym powiecie wynosiła 8,925 mln złotych. Podobnie pod względem złożonych wniosków a decyzjami zrealizowanymi była w powiecie augustowskim, gdzie wynosi ona 20 wniosków. W powiecie augustowskim młodzi rolnicy na realizację podjętych działań dostali dofinansowanie na kwotę 7,35 mln złotych.

W ramach 1. osi realizowane jest także działanie *Modernizacja gospodarstw rolnych*, na które przeznaczone zostało ponad 2 mld euro. Ma ono na celu wsparcie rozwoju gospodarstw poprzez m.in. zakup nowych maszyn i sprzętu rolniczego oraz budowę i modernizację budynków gospodarczych. W analizowanych powiatach złożono łącznie 1380 wniosków na kwotę 215,309 mln zł, z czego najwięcej było w powiecie grajewskim (546). Tak, jak w przypadku działania *Ułatwianie startu młodym rolnikom*, w tym przypadku też nie wszystkie wnioski zostały roz-

patrzone pozytywnie. Ilość złożonych wniosków i ilość zrealizowanych umów przedstawiono w Tabeli 2.

Tabela 2
Ilość złożonych wniosków i podpisanych umów w działaniu
Modernizacja gospodarstw rolnych (PROW 2007–2013)

Powiat	Wnioski złożone (szt.)	Wnioskowana kwota (mln PLN)	Zrealizowane wnioski (szt.)	Wykorzystana kwota (mln PLN)
Augustowski	526	77,434	440	49,725
Grajewski	546	89,505	441	52,166
Moniecki	308	48,364	293	34,175
Łącznie	1380	215,303	1174	136,066

Źródło: na podstawie danych uzyskanych z ARMiR

Kolejnym działaniem mającym na celu poprawę sytuacji polskiej wsi jest działanie *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej*, na które przeznaczono prawie 346 mln euro. Finansowanie dotyczyło głównie usług dla gospodarstw rolnych lub leśnictwa, usług dla ludności, usług turystycznych oraz usług związanych z rekreacją i wypoczynkiem, realizacji robót i usług budowlanych lub instalacyjnych⁹. W przeciwieństwie do wcześniej opisanych, to działanie nie cieszyło się dużą popularnością, a suma złożonych wniosków wynosiła zaledwie 353 (Tabela 3).

Tabela 3
Ilość złożonych wniosków i podpisanych umów w działaniu
Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej (PROW 2007–2013)

Powiat	Wnioski złożone (szt.)	Wnioskowana kwota (mln PLN)	Zrealizowane wnioski (szt.)	Wykorzystana kwota (mln PLN)
Augustowski	115	9,691	47	3,364
Grajewski	148	13,936	87	7,859
Moniecki	90	9,011	52	4,552
Łącznie	353	32,638	186	15,775

Źródło: na podstawie danych uzyskanych z ARMiR

W analizowanych trzech powiatach zrealizowano 186 wniosków na łączną kwotę 15,775 mln złotych. Najwięcej decyzji zrealizowanych zostało w powiecie grajewskim (87 umowy na kwotę 7,859 mln zł), następnie w powiecie monieckim

⁹ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Dobre praktyki w ramach działań samorządowych PROW 2007–2013*, Warszawa 2011.

(52 umowy na kwotę 4,552 mln zł). Najslabiej w zestawieniu wypadł powiat augustowski, w którym zrealizowanych zostało 47 umów na kwotę 3,364 mln złotych.

Ostatnim analizowanym działaniem było *Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw*, na które przeznaczone zostało ponad 1 mld euro. Finansowanie dotyczyło inwestycji związanych z tworzeniem lub rozwojem mikroprzedsiębiorstw, działających w różnych sektorach (np. usługi dla ludności, robót i usług budowlanych oraz instalacyjnych, usług dla gospodarstw rolnych i leśnictwa, sprzedaży detalicznej, usług turystycznych oraz związanych ze sportem, rekreacją i wypoczynkiem, sprzedaży hurtowej, rzemiosła lub rękodzielnictwa, rachunkowości, doradztwa lub usług informatycznych, wytwarzania produktów energetycznych z biomasy, przetwórstwa produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych, usług komunalnych, usług transportowych, magazynowania lub przechowywania towarów). Liczba złożonych wniosków i podpisanych umów została przedstawiona w Tabeli 4.

Tabela 4
*Ilość złożonych wniosków i podpisanych umów w działaniu
Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw (PROW 2007–2013)*

Powiat	Wnioski złożone (szt.)	Wnioskowana kwota (mln PLN)	Zrealizowane wnioski (szt.)	Wykorzystana kwota (mln PLN)
Augustowski	78	13,020	24	3,164
Grajewski	70	13,705	26	3,094
Moniecki	33	6,698	10	1,411
Łącznie	181	33,423	60	7,669

Źródło: na podstawie danych uzyskanych z ARMiR

W działaniu *Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw* zrealizowano 60 wniosków na kwotę 7,669 mln zł. Najwięcej zrealizowano ich w powiecie grajewskim (26 wniosków na kwotę 3,094 mln zł), a najmniej w powiecie monieckim (10 umów na kwotę 1,411 mln zł).

Dyskusja

Dopłaty unijne miały za zadanie wspierać rozwój polskiego rolnictwa. Działanie *Ułatwianie startu młodym rolnikom* miał na celu pomoc w finansowaniu nowych inwestycji w gospodarstwach rolnych przejmowanych przez młodych rolników, a co z tym jest związane – zwiększenia konkurencyjności całego sektora rolnego. Jednak w efekcie, po zakończeniu realizacji programu, powstała znaczna ilość sztucznie podzielonych gospodarstw o mniejszej powierzchni. W związku z tym w nowym PROW 2014–2020 naniesiono zmiany, które przewidują otrzymanie

dotatkowych punktów za przekazanie całego gospodarstwa z ojca na syna, co zapobiega sztucznej podziałowi gospodarstw¹⁰.

Kolejne działanie miało na celu modernizację gospodarstw rolnych. Modernizacja przewidywała, że większość wniosków składanych przez rolników nakierowana będzie na budowę nowych obiektów i modernizację pomieszczeń inwentarskich, jednakże większość wniosków dotyczyła zakupu nowych maszyn rolniczych głównie ciągników. W nowym PROW 2014–2020 wprowadzone zostały punkty, po uzyskaniu których beneficjenci otrzymywali pewny zwrot poniesionych kosztów związanych z budową i zakupem wybranych maszyn rolniczych sprzyjających ochronie środowiska¹¹.

W ramach PROW o dotację ubiegać się mogli także mieszkańcy wsi zainteresowani działalnością nierolniczą w programie *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej*. Nakierowany był on głównie na działalność agroturystyczną i wspieranie usług. Program związany z rozwojem agroturystyki nie cieszył się zbyt dużym zainteresowaniem, być może ze względu na długą drogę przez „biurokrację”. Biznesplan wymagał dołączenia bardzo szczegółowych kosztorysów pokrywających się ze stanem rzeczywistym. Większość złożonych wniosków dotyczyła kierunku produkcji roślinnej i zwierzęcej.

Działanie mające na celu wspieranie i rozwój mikroprzedsiębiorstw, w analizowanych powiatach cieszył się najmniejszym zainteresowaniem jeśli chodzi o składanie wniosków o dotację.

Duże zainteresowanie poszczególnymi działaniami realizowanymi w ramach PROW wskazuje, że dostosowany jest on do potrzeb potencjalnych beneficjentów. W przypadku niektórych działań programu możliwe jest wykorzystanie limitu przyznanych środków. Największe wątpliwości, co do możliwości wykorzystania przyznawanych środków, wiążą się z działaniami, w przypadku których nie zrealizowano ani jednego wniosku lub też ich poziom realizacji jest bardzo niski, tj. *Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw czy Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej*¹².

Wnioski

Na Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 przeznaczonych zostało 17,42 mld euro i jest to kwota ponad trzy razy większa niż na lata 2004–2006 (budżet 5,38 mld euro). Świadczy to o coraz większym wykorzystaniu środków unijnych w naszym kraju.

W ramach działania *Ułatwienie startu młodym rolnikom* powiat moniecki, w porównaniu z innymi omawianymi powiatami, miał największą liczbę złożonych

¹⁰ Ibidem, s. 1.

¹¹ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Sprawozdanie z realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013*, Warszawa 2013.

¹² A. Kurdyś-Kujawska, *Ocena wykorzystania środków finansowych w okresie trzech lat funkcjonowania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013*. „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2011, nr 2(20), s. 47–54.

wniosek – 181 z czego 151 wniosków zostało zrealizowanych. Powiat moniecki to typowy powiat rolniczy, nastawiony głównie na rozwój tej działalności.

Opierając się na wynikach badań można stwierdzić, że powiat moniecki w pozostałych działaniach realizowanych w ramach PROW 2007–2013 wśród omawianych powiatów wypadł najsłabiej. W ramach działania *Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw* podpisano tam tylko 17 umów, z czego zrealizowanych zostało zaledwie 10.

Poziom wykorzystania środków przeznaczonych na poszczególne działania był dość zróżnicowany. Najwyższy odsetek wykorzystania limitu środków dotyczy działań: *Modernizacja gospodarstw rolnych* oraz *Ułatwienie startu młodym rolnikom*. W przypadku pozostałych działań PROW zrealizowano mniej projektów przez co limit z dotacji nie został wykorzystany.

LITERATURA

- Bajko Z., Jóźwik B. 2007.** *Fundusze strukturalne i Fundusz Spójności w Polsce na lata 2007–2013*, Wyd. KUL, Lublin s. 24–28.
- Cieślak R. 2008.** *Fundusze unijne 2007–2011. Poradnik przedsiębiorcy*, Oficyna Wydawnicza „Unimex”, wydanie I, Wrocław.
- Duczkowska-Piasecka M. 2009.** *Unia Europejska – organizacja – funkcjonowanie – korzyści*, ALMAMER WSE, Warszawa.
- Grabowski T. 2008.** *Unia Europejska – mechanizm integracji gospodarczej*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Kurdyś-Kujawska A. 2011.** *Ocena wykorzystania środków finansowych w okresie trzech lat funkcjonowania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, nr 2 (20), s. 47–54.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. 2011.** *Dobre praktyki w ramach działań samorządowych PROW 2007–2013*, Warszawa.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. 2013.** *Sprawozdanie z realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013*, Warszawa.
- Krzeczunowicz A. 2004.** *Do jakiej Unii Europejskiej wchodzimy?* „Polska w Europie”, nr 2 (46), s. 84–85.
- Pietrzyk I. 2002.** *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, PWN, Warszawa.
- Parlińska M., Parlińska A. 2015.** *Characteristic of family farming in the European Union*, „Economic Science for Rural Development”, nr 38, s. 113–119.
- Stec M. 2011.** *Znaczenie funduszy pomocowych Unii Europejskiej dla spójności społeczno-gospodarczej polskich regionów*, Zakład Statystyki i Ekonometrii Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, z. nr 18, s. 174–183.

STRESZCZENIE

W pracy przedstawione zostały korzyści oraz środki finansowania, jakie wynikają z przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, na przykładzie trzech powiatów województwa podlaskiego. Opisany został Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, który jest podstawowym narzędziem realizacji polityki rolnej UE. Jego głównym zadaniem jest pomoc w rozwiązaniu problemów strukturalnych polskiego rolnictwa oraz poprawa jakości życia na obszarach wiejskich. Na Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 przeznaczonych zostało 17,42 mld euro i jest to kwota ponad trzy razy większa niż na lata 2004–2006 (budżet 5,38 mld euro), świadczy to o coraz większym wykorzystaniu środków unijnych w Polsce. Poziom wykorzystania środków przeznaczonych na poszczególne działania był zróżnicowany. Najwyższy odsetek wykorzystania limitu środków dotyczy działań *Modernizacja gospodarstw rolnych* oraz *Ułatwienie startu młodym rolnikom*. W przypadku pozostałych działań PROW zrealizowano mniej projektów, przez co limit z dotacji nie został wykorzystany.

Słowa kluczowe: PROW, gospodarstwa rolne, wsparcie finansowe.

SUMMARY

The advantages of the EU funds use and financial means resulted from Poland's access to the European Union are presented in the article. They are presented on the example of three districts in Podlaski Region. Rural Development Programme for the years 2007–2013, which was a fundamental tool of the implementation of the EU agricultural policy, was also described. Its main purpose was the support in solving structural problems of Polish agriculture and the improvement of life quality in rural areas. 17,42 billion euro were allocated to Rural Development Programme in the years 2007–2013. This amount is three times higher than in the years 2004–2006 (the budget 5,38 billion euro). This indicates the higher use of the EU funds in Poland. The rate of the EU funds allocated to specific measures was diverse. Such activities as *The modernization of agricultural holdings* and *Setting up of young farmers* had the highest percentage of the funds limits use. As for the other activities within Rural Development Programme, fewer projects were implemented, as a result, the limit of the fund was not reached.

Keywords: Rural Development Programmes, agricultural holdings, financial assistance of the EU.

WIADOMOŚCI Z LITWY PRUSKIEJ W „GAZECIE LECKIEJ”

NEWS FROM PRUSSIAN LITHUANIA IN GAZETA LECKA

W skład Prus Wschodnich wchodziły m.in. dwie historyczne krainy: Litwa Pruska (zwana też Małą Litwą, Litwą Mniejszą, po litewsku Mažoji Lietuva) i Mazury Pruskie (określane też jako Mazowsze Pruskie lub Północne). Społeczności litewska i mazurska sąsiadowały ze sobą, obydwie były autochtoniczne, miały wspólną państwowość i wyznawały luteranizm, jakkolwiek dzieliły je: pochodzenie etniczne i język ojczysty¹. Warto uzmysłwić sobie, że według niemieckich ustaleń południowa granica występowania języka litewskiego w Prusach Wschodnich „przebiegała od Labiawy [Polessk] wzdłuż rzeki Dejmy, potem w górę Pregoly do Łyny i Oświnki przez Nordenbork [Kryłowo], Węgobork [Węgorzewo], Gołdap i Dubeninki do granicy polsko-litewskiej”². Główne miasta Litwy Pruskiej to: Kłajpeda (lit. Klaipėda, niem. Memel), Tylża (niem. Tilsit, współcześnie ros. Sowieck), Wystruć (lit. Įsrūtis, niem. Insterburg, współcześnie ros. Czerniachowski), Gąbin lub Głābin (lit. Gumbin–, niem. Gumbinnen, współcześnie ros. Gusiew), Szyłokarczma (lit. Šilutė, niem. Heydekrug), Ragneta, Nieman, (lit. Ragain–, niem. Ragnit), Darkiejmy (lit. Darkemis, niem. Darkehmen, współcześnie ros. Oziorsk), Gołdap (lit. Geldap–, niem. Goldap), Węgorzewo (po mazursku Węgobork, lit. Ungura, niem. Angerburg), Jędrzychowo (lit. Gastos, niem. Heinrichswalde, współcześnie ros. Sławsk), Pilkawy (lit. Pilkalnis, niem. Pillkallen, współcześnie ros. Dobrowolsk), Ejtkuny lub Ejdkuny (lit. Eitkūnai, niem. Eydtkuhnen, współcześnie ros. Czernyszewskoje), Stołupiany (lit. Stalupėnai, niem. Stallupönen, współcześnie ros. Niestierow), Pojegi (lit. Pagėgiai, niem. Pögegen).

Pierwszemu władcy Prus Książęcych, Albrechtowi Hohenzollernowi, zależało na tym, aby polscy i litewscy poddani wyznawali luteranizm, który wymaga od wiernych modlenia się w języku swoich rodziców i przodków. Zasada wyznaniowa pociągnęła za sobą działania, powodujące zjawiska równoległe. Rozpoczęto np. wydawanie pism religijnych w tych dwóch językach, w połowie XVI stulecia władca Prus Książęcych założył szkoły, z których ta w Elku przygotowywała kapłanów ewangelickich dla ludności mówiącej po polsku, a szkoła w Tylży edu-

* prof. zw. dr hab., Instytut Polonistyki i Logopedii, Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

¹ Kwestie historii Mazur i Pruskiej Litwy uporządkował w skrócie A. Kossert w rozdziale monografii *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, przeł. B. Ostrowska, Warszawa 2009, s. 51–59 – *Pruscy Litwini i Mazurzy*.

² Ibidem, s. 56–57.

kowała duchownych na potrzeby życia religijnego Litwinów. W XIX stuleciu zarówno wśród społeczności litewskiej, jak i mazurskiej wyodrębnił się oddolny ruch religijny, zwany gromadkarstwem³.

Spróbuję odpowiedzieć wstępnie i częściowo na pytanie: czy i jak bliskość geograficzna, wyznaniowa, państwowa pomiędzy pruskimi Litwinami i Mazurami odzwierciedliła się w dziewiętnastowiecznym piśmiennictwie tych drugich, a szczególnie na łamach wydawanej przez Marcina Gerssa „Gazecie Leckiej” w latach 1875–1892? Nie można w tej sprawie spodziewać się odpowiedzi i wyników rewelacyjnych. Barierą dla obu stron był język, choć spośród Mazurów rekrutowali się miłośnicy i znawcy kultury litewskiej, jak np. Jan Karol Sembrzycki⁴. W dziewiętnastowiecznych Prusach Wschodnich zaczęły panować inne stosunki językowe. Powiększające się na skutek działań prawno-administracyjnych i procesów asymilacyjnych wpływy niemieczyny marginalizowały zarówno język litewski, jak i polski w obu społecznościach. Równolegle następowała unifikacja obejmująca obyczaje i inne sfery życia społecznego zgodnie z ideą niemieckiego państwa narodowego, którą realizował Otto von Bismarck.

Gdy jeszcze ks. Gustaw Gizewiusz w „Przyjacielu Ludu Łeckim” (1842–1845) upominał się o utrzymanie w Prusach Wschodnich prawa do wyznawania Boga także w języku polskim, czynił to w poczuciu wspólnoty z Litwinami pruskimi. W imieniu Mazurów, a także innych nieniemieckich luteran, przypominał, że pierwszy władca Prus gwarantował posługiwanie się językiem ojczystym. Posłużył się cytatem ze wstępu do *Postilli Domowej* dr. Marcina Lutra, wydanej w Królewcu 1574 roku, a przetłumaczonej przez ełckiego proboszcza Hieronima Maleckiego (ok. 1527–1583/1584), syna założyciela pierwszej drukarni w Ełku – Jana Maletiusa (Maleckiego, także Sandeckiego). Chodzi o słowa:

Książę Jego Miłość sławnej pamięci (t.j. nieboszczyk Albrycht [...]) chwalebnie i chrześcijańskim obyczajem to uczynił, iż się pilnie o to starał, aby szczyra i prawa nauka w Księstwie jego rozszerzona i pomnożona była a iżeby się w zborze

³ Vide G. Jasiński, *Pomiędzy sektą a Kościołem. Gromadkarze litewscy i mazurscy w XIX w. (do 1885 roku)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1999, nr 1, s. 17–42.

⁴ J. K. Sembrzycki odnotowywał przenikanie się piśmiennictwa polskiego i litewskiego w pierwszym okresie kształtowania się luteranizmu jeszcze w Prusach Książęcych: „Najstarszy kancjonał litewski, wydany r. 1547 w Królewcu przez Mażwyda (Mosvidiusa), zawiera pieśń *Izshintis Tewo amžino*, przetłumaczenie polskiej pieśni *Mądrość Ojca niebieskiego*, według łacińskiego *Patris sapientia etc.* przez Jana Seklucyana ułożonej. Tłumaczem tej pieśni na język litewski był Stanisław Rapegalan. Drugi kancjonał litewski, wydany przez Bretkuna r. 1589, ma jeszcze dwa przetłumaczenie z polskiego, mianowicie: *Christe Geribes Diena praeja* (alias *Kristau, Gerybe praejo*) i *Senei buwo mums sakyta*, dokonane przez Augustyna Jamunda (zm. 1576 jako pleban w Ragnecie). W trzecim litewskim kancjonał z roku 1612, który wydał Lazarus Sengstock, znajdujemy jeszcze cztery pieśni z polskiego przetłumaczone, razem, więc siedem, o których wyżej już zmiankowałem. Donosi zresztą o tem wszystkim pleban Gottfried Ostermayer w rzadkiem dziś dziele *Erste Littanische Liedergeschichte* (Królewiec, 1793, 8°, XII i 306 s.), który, nic oczywiście nie wiedząc o Seklucyanie, robi z niego „Scheduckian” i uważa tego „Jana Scheduckiana” za nieznanego litewskiego pastora, może w Wielkim Księstwie Litewskim” – J. K. Sembrzycki, *Krótki przegląd literatury ewangelicko-polskiej Mazurów i Szlązaków od r. 1670*, w: *Dzieje literatury mazurskiej*, wprowadzenie i oprac. G. Jasiński, Dąbrówno 2009, s. 65.

chrześcijańskim prawie uznanie Boskie świeciło i prawa służba boża sprawowana i wypełniona była nie tylko Niemieckim, ale też i Polskim, Litewskim, Pruskim i Kurskim językiem, jako też Jego Księżęcia Miłość niektóre pożyteczne księgi Litewskim i Pruskim a osobliwie P o l s k i m językiem drukować rozkazał, aby na jawność wydane były, jako jest wyznanie Augspurskie [...] i tym podobne inne księgi⁵.

W piśmiennictwie Mazurów tematyka litewska występuje śladowo lub przy okazji poruszania spraw szerszych. O czym to świadczy? Dowodzi tego, że przynajmniej Mazurzy o większej świadomości historyczno-społecznej zdawali sobie sprawę z litewskiej obecności w Prusach Wschodnich. Jak dużo jedni wiedzieli coś o drugich, dowiemy się ze szczegółowych badań, które prędzej czy później będą podjęte.

W drugiej połowie XIX stulecia dwaj wybitni przedstawiciele piśmiennictwa mazurskiego, tj. „ojciec mazurskiej literatury ludowej” – Marcin Gerss (1808–1895) i wzmiankowany już Jan Karol Sembrzycki (1856–1919) w swojej działalności lub pracach podtrzymywali związki pomiędzy Litwinami pruskimi a Mazurami. Sembrzycki, urodzony w Olecku, ożenił się z Litwinką, Karoliną Szliczkus i mieszkał w Tylży i Kłajpedzie. Jego ojciec – nauczyciel i poeta Jan Sembrzycki – w sielance *O krainie Mazurskiej* zaznaczył swoją znajomość litewskiej społeczności; pisał o marzeniu Litwinów i Niemców z Saksonii, aby zamieszkać na Mazurach. Po wyliczeniu uroków życia na ziemi mazurskiej puentował:

*Tkają się do Mazur Litwini i Saksy
Bo też tu i w prawdzie świat wcale inakszy⁶.*

Na pośredni ślad litewski w poezjach mazurskich natrafiłem w opowiastce Jana Luśtycha *Śmierć nagła gospodarza Kurwożeja z Głównki pod Gołdapią roku 1868*⁷. Rolnik z Zawad Małych w parafii cichowskiej (w powiecie oleckim) przestrzega w niej przed zgubnymi skutkami „żarłocstwa”, czyli pijaństwa. Rymowanych apeli o nienadużywanie gorzałki na Mazurach powstały setki. Naszą uwagę przykuwa nazwisko „Kurwożej”, a właściwie jego etymologia. Raczej błędne jest wskazanie, że wywodzi się ono od nazwy kogoś, kto wozi kury. Wiąże się z językami Bałtów, choć Maria Biolik po przedstawieniu prób wyjaśnienia znaczenia i budowy nazwiska *Kurwożej* twierdzi, że

mają charakter hipotetyczny, pokazują złożoność procesów etniczno-językowych zachodzących na dawnych ziemiach staropruskich. Poszukiwania etymologii nazwiska zapisanego przez ludowego twórcę Jana Luśtycha pozwoliły wskazać jego

⁵ Cyt. za: G. Gizewiusz, *Umiejętność drukowania książek*, „Przyjaciół Ludu Łecki” 1842, nr 5, s. 36.

⁶ J. Sembrzycki, *O krainie Mazurskiej. Sielanka*, „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki” 1866, s. 90.

⁷ J. Luśtych, *Śmierć nagła gospodarza Kurwożeja z Głównki pod Gołdapią roku 1868*, „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki” 1871, s. 87–88.

współczesne powiązania apelatywne i ukazać strukturalno-motywacyjne uzasadnienia diachroniczne⁸.

Jacek Borkowicz uważa, że nazwisko *Kurwożej* pochodzi

z litewskiego *'kur važioja'*, czyli *'dokąd jedzie?'*. Przodkowie *Kurwożeja* byli zatem kimś w rodzaju wozaków i mówili po litewsku. Ciekawy przyczynek do fenomenu piszących chłopów z „trójkąta oleckiego” – to był amalgamat etnicznych Polaków i spolszczonych w XVII i XVIII wieku Litwinów i Białorusinów⁹.

Luśtych prawdopodobnie orientował się w litewskiej etymologii nazwiska, gdyż wieści się w niej retoryczne pytanie o skutki pijaństwa, to, dokąd one w rzeczywistości prowadzą.

By dać próbkę obecności wiadomości z Litwy Pruskiej w prasie mazurskiej drugiej połowy XIX wieku, prześledziłem roczniki „Gazety Leckiej”. Jej redaktor – Marcin Gerss – mimo wielu zajęć, należał do Litewskiego Towarzystwa Literackiego w Tylży. Sporadycznie i rzadko odwoływał się do elementów języka litewskiego w przypisach do utworów publikowanych w „Kalendarzu Królewsko-Pruskim Ewangelickim”, np. w translatorskim komentarzu do tłumaczenia nazwy odmiany zboża w Biblii podawał:

Zowie się orkisz po łacinie „t r i t i c u m s p e l t a”, po niemiecku Dinkel, Dinkelweizen, Spell. – Żyto po łacinie zowie się „secale cereale”, po niemiecku Korn, Roggen, po rosyjsku róż, po kaszubsku reż, po litewsku ruggys¹⁰.

W „Gazecie Leckiej” był szeroko rozbudowany dział informacji z Anglii, Austrii, Czech, Francji, Hiszpanii, Rosji, Włoch itd. oraz – krajów „zaeuropejskich”. Redagowana była też rubryka „Niemcy i Prusy”, w której znajdują się doniesienia z Pruskiej Litwy. Charakterystyczne, że Gerss nie stosował tego określenia. Podając nazwę miejscowości z prusko-litewskiego obszaru, dodawał niekiedy „na Litwie” lub „na litewskiej żuławie”. Przywoływał w pierwszym rzędzie toponimy polskie lub utrwalone w mazurskiej polszczyźnie; jeśli pojawiają się niemieckie, wzięte są w nawias. Wieści pochodziły głównie z: Kłajpedy, o której na Mazurach mówiono przy użyciu niemieckiej nazwy „Memel”, Łapin (niem. Lappienen), Szyłokarczmy (Heidekrug), Rusi (w powiecie szyłokarczemskim), Wystruci, Żytkiej. Informacje terenowe były uzależnione od tego, czy w danej miejscowości znajdował się korespondent chętny do posyłania listów do redaktora Gerssa z bieżącymi powiadomieniami, co się w danej okolicy dzieje.

Trudno powiedzieć, czy przekazywane stamtąd informacje odnosiły się za-

⁸ M. Biolik, „Kurwożej” z Główni na Mazurach, czyli hipotetyczne ścieżki antroponimii, w: *W komunikacyjnej przestrzeni nazw własnych i pospolitych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Robertowi Mrózkowi*, red. I. Łuc, M. Poglódek, Katowice 2012, s. 75.

⁹ Z listu J. Borkowicza do Z. Chojnowskiego z 28 maja 2008 r. (w archiwum adresata).

¹⁰ M. Gerss, *O zbożu, które lud izraelski siał i żniwował i o żniwach jego*, „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki” 1878, s. 117.

wsze do pruskich Litwinów. Założyć można, że czasami zupełnie anonimowymi bohaterami opisywanych zdarzeń bieżących byli zazwyczaj oni. W czasie, o którym mowa, jak podają statystyki i szacunki historyków, wokół miast i miasteczek północno-wschodniej części Prus Wschodnich zamieszkiwał duży odsetek ludności litewskojęzycznej¹¹. Redaktor „Gazety Leckiej” w korespondencjach z tamtego obszaru nie wzmiankował o narodowości litewskiej osób, których doniesienie dotyczyło. O przynależności narodowej informował wówczas, gdy w opisywanym zdarzeniu uczestniczyli przedstawiciele innych narodów: Polacy, Rosjanie czy Żydzi (wśród analizowanych zapisów znalazłem jeden dotyczący Węgra).

Gerss, podając informacje z Litwy Pruskiej, dobierał doniesienia w taki sposób, aby ich treść odznaczała się podobieństwem do zdarzeń i zjawisk, które mogły być udziałem Mazura i jego społeczności, choć nie zawsze.

Wtapanie się Litwinów pruskich w kulturę niemiecką było procesem nieuchronnym. Gerss niejako mimochodem i z milczącym przyzwoleniem zauważał zanik elementów specyfiki pogranicza prusko-litewskiego, obwieszczając jakby chodziło o relikty katolicyzmu, że np. w Tylży „skasowano chodzenie z dzwonekami w kościele czasu nabożeństwa ku zbieraniu pieniędzy”¹².

Wróćmy do kwestii podania narodowości. Podane w informacji szczegóły mogą niekiedy doprowadzić do ustalenia pochodzenia opisywanych osób. Jest to możliwe w tekście wysłanym z Tylży z 26 listopada 1878 roku. W zwięzłej, jakby kryminalnej opowieści, jest mowa o dwudziestokilkuletnim mężczyźnie o imieniu „Gie[m]butys” – to ono zdradza litewską genealogię winowajcy. Nie dziwi umieszczenie w gazecie tego zdarzenia, wszak prasa od zawsze karmiła się wiadomościami tragicznymi. Doniesienie należy do charakterystycznego dla drugiej połowy XIX wieku zestawu informacji na temat budowy linii kolei żelaznej, ich funkcjonowania oraz dróg, a także reakcji ludzi na zdobycze techniczne. Gerssowi zależało na tym, aby jego mazurscy czytelnicy docenili infrastrukturę komunikacyjną w swoim kraju, toteż stwierdzał:

*Otworzenie nowo zbudowanej drogi żelaznej między Tylżą i Kłajpedą (Memel) nastąpi dnia 15. maja [1875]*¹³.

Chcąc uwidocznić, jak trudne do przewyciężenia kłopoty komunikacyjne powstają, gdy nie ma bitych dróg, podał swym czytelnikom do wiadomości informację z Tylży, z 18 stycznia 1881 roku:

*rozmiękły były drogi od deszczu, gdzie szos nie ma. I nie mogli ludzie z łąk siano do domu poprzywozić, albowiem nikt nie mógł z ciężarem wyjechać. Wozy wpadały aż za osie w błoto. Ale dopiero, jak drogi i łąki pozamarzały, to jeżdżą stoma saniami co dzień na łąki, po siano na żuławie*¹⁴.

¹¹ A. Kossert, *Prusy Wschodnie...*, s. 156–1 57.

¹² „Gazeta Lecka” 1875, nr 4–5.

¹³ Ibidem, nr 17.

¹⁴ Ibidem 1881, nr 3.

W „Gazecie Leckiej” zamieszczone są anonse o rozmaitych kwestiach komunikacyjnych, które przecież rzutowały na rozwój Prus Wschodnich; Gerssowi zależało na poszerzaniu wyobraźni geograficznej Mazurów, a także pogłębianiu więzi terytorialnej z całą prowincją. Na podstawie wieści z Wystruci i Kłajpedy informował:

W ogólności jest dopiero¹⁵ handel między Prusami i Rosją mocno ożywiony. Gdyż przesmyk morski, albo cieśnina morska, po mazursku przejmą, zamarzła, a handel na okrętach niemożliwy, to przewożą wozami wiele nieprzędzonej bawełny do Rosji¹⁶.

Z drugiej strony redaktor wskazywał na pewne zagrożenia płynące z rozwoju cywilizacyjnego, zwłaszcza jeśli ludzie okazują złą wolę wobec modernizacji. W artykule czytamy:

Zbrodniarza, co kamienie na szosę był pokładł, końce ich w ziemię wkopawszy, już mają. Kamienie były duże. I musiał winowajca mieć krzepę. Albowiem był je z ziemi wyciągnął i je tak położył, iż stąd można było poznać, że on był świadom robót przy kolei żelaznej. A z śladów jego dobadano się, że tam tylko jeden był człowiek przy tej sprawie. I wystawiono straż, aby żaden inny człowiek świeżych nie zrobił śladów na miejscu, na którym były ślady zbrodniarza. Urzędnik powiatowy [...] z Grygoletów, z żandarmem tejże wsi i z dozorcem kolei żelaznej usiłowali się z całej mocy, aby się złoczyńcy dobadali. Trefunkiem¹⁷ doszli go. Jadąc razu jednego przez las, niedaleko od miejsca zbrodni popełnionej leżący, pomiarkowali¹⁸ człowieka, który przed nimi począł uciekać. Tedy żandarm hejdy za nim, wołając, że w niego strzeli, kiedy nie stanie. I stanął. Tedy ujęli go. A musiał skorzenie¹⁹ swoje rozuć. I pasowała w ślad, dlatego znaczny, gdyż obcas jednej skorzni był skoślawiony. Wymawiał się, że on czasu zbrodni wcale w drugiej był stronie. Ale oni pojechali do żony jego bez niego, i pytali się jej, kiedy męża domu nie było. I powiedziała im, ale inaczej, jak on powiadał. Na koniec przyznał się do zbrodni, dodając, że był ciekawym widzieć, jak wagony przez kamienie przeskakiwać będą. Imię jego jest Gi[m]buttys. I ma 20 i kilka lat. Ledwie co był wyszedł z więzienia. Robił przedtem na żelaznej drodze, ale odpuszczono go, bo przewinił²⁰.

Trzy dni po ujęciu Gimbuttysa ktoś strzelił śrutem w pomocnika dozorcę kolejowego w okolicach Szyłokarczmy. Motyw zbrodni nie został wyjaśniony²¹.

Gerss chętnie drukował doniesienia z całych Prus o niewłaściwym użyciu broni palnej – jak się można domyślać – ku przestrodze. „Gazeta Lecka” podawała, że 7 października 1879 roku w okolicach Kłajpedy, tj. w Koraliszkach (po litewsku

¹⁵ Dopiero – tu: aktualnie.

¹⁶ „Gazeta Lecka” 1881, nr 11.

¹⁷ Trefunkiem – przypadkiem.

¹⁸ Pomiarkować – zauważyć.

¹⁹ Skorzenie – buty ze skóry.

²⁰ „Gazeta Lecka” 1878, nr 48.

²¹ Ibidem.

Karališkiai) dziesięcioletek znalazł rewolwer i oddał go „pewnej loźniczce”, czyli kobiecie bez stałego zatrudnienia. Dalej czytamy:

A gdy go oglądała, tedy wyszedł z rewolweru wystrzał. A zląkszy się, upadła ze strachu na ziemię, choć raniona nie była. Przyszedłszy do zmysłów i uchwyciwszy rewolwer, wyrzuciła go, pełna gniewu, na dwór. Stamtąd podniósł go zaś on chłopak, co go był znalazł. A poszedłszy z nim do drugich dzieci i zabawiali się z nim. Ale razem wyszedł wystrzał, a kula przeleciała przez głowę dwuletniej dziewczynki²².

Zdarzenie podsuwa morał: z powodu głupoty giną niewinni.

Gdzie indziej Gerss przedstawił czytelnikom naganny element obyczajowości litewskiej, polegający na strzelaniu podczas jazdy orszaku weselnego²³. W opinii redaktora kultywowanie ryzykownych dla zdrowia i życia zwyczajów jest nie-mądre. „Gazeta Lecka” donosiła, że w Szyłokarczmie na Litwie w niedzielę, 4 kwietnia 1880 roku,

stało się wielkie nieszczęście w osadzie Bismarku. Młoda para, jechała z weselnikami po oddawinach z kościoła wesoło do domu. Na kata jest na Litwie zwyczaj, że weselnicy na wozach z radości strzelają. A i oblubieniec – po mazursku brutkan – był jadąc do kościoła, flintę z sobą wziął. Ale ją za mocno naładowawszy, wystrzelił z niej, jadąc ku domowi. I pękła broń, a kawały wybiły mu lewe oko, a twarz poraniły tak, że chory kto wie czy wyjdzie. To są skutki zwyczajów głupich²⁴.

Do Leca, czyli dzisiejszego Giżycka, z Litwy Pruskiej spływały opisy wydarzeń, które – jak już wspominałem – były typowe i na Mazurach. Wsie zamieszkiwane przez ludność litewskojęzyczną również trapiły pożary. 6 września 1880 roku wieczorem w Gontynach ogień strawił budynki ze zbożem. Podpalaczem okazał się siedemnastoletni parobek Krauzego²⁵. W Budwieciach, po mazursku Budwety (współcześnie rosyjskie Małomożajskoje), w ciągu sześciu miesięcy paliło się cztery razy: „to naprawdę za wiele w małej wsi” – komentował Gerss.

Pierwszym razem pogorzał jednemu kupcowi stóg słomy. Drugim razem pogorzała kuźnia kowalowi, a trzecim razem stodoła jego. Już témi zdarzeniami poczęt się lud niepokoić i się lękać. Ale jeszcze gorsze było przełknięcie, kiedy rano dnia 5. lutego [1880] powstał krzyk: „Gore! gore!”. W płomieniach były stóg słomy, stodoła, dwa chlewy, chatupa i farbiarnia farbarza i kupca Kielera. Ale nie tylko budynki jego pogorzały, ale i mieszkalny dom jego. A tak stracił przez ogień wszystkie budynki swoje²⁶.

²² Ibidem 1879, nr 44.

²³ Zwyczaj ten jest obecny w weselu kurpiowskim, co można zobaczyć i usłyszeć podczas corocznej rekonstrukcji obrzędów weselnych w Kadzidle.

²⁴ „Gazeta Lecka” 1880, nr 16.

²⁵ Ibidem, nr 45.

²⁶ Ibidem, nr 7.

Sprawy kryminalne, zabójstwo małżonka, sąsiada lub współnika, kradzieże z Litwy Pruskiej były odnotowywane w „Gazecie Leckiej” tak, jakby miały miejsce na Mazurach. Z Tylży doniesiono, że

14 lipca [1881 roku] przywieziono do miasta naszego i oddano do więzienie człowieka, który jest w podejrzeniu, że przed szesnaściami laty jednego dnia razem trzech ludzi zamordował. Uwięziony był czasu onego kowalem w Tylżewiskach, w tutejszym krejzie [powiecie], mając razem i karcznię. Tam zginęło przed sześcioma laty trzech hanlarzy Świniami. Teraz znaleziono przy kopaniu w ziemi trzy kościotrupy. Fizykus krejzowy Herrenderfer z Ragnety oświadczył, że skorupa głowy [czaszka] nie skańczona i że one osoby trucizną są zgładzone z świata tego. Kowal i posiadacz onego gruntu w tamtych czasach, w którym kościotrupy znaleziono, przywołany, począł tak i siak gadać, ale zaplątał się tak słowy swými, że wpadł w podejrzenie wielkie i że go na miejscu arasztowano. Podobno są oni handlarzy razem otruci i razem umarli, i razem są w ziemi zakopani. Kowal sprzedał grunt potem, gdy handlarze zginęli i nakupił sobie więcej gruntu. Zamordowanych znaleziono w podjażdży, co zabójstwo dowodzi. Bo nikt nie zakopuje w podjażdży i bez trumny ludzi umarłych. Arasztowany nazywa się Michał Endryjat i mieszkał dopiero²⁷ w Aśmowejtkunach w parafii Zileńskiej [Wileńskiej]²⁸.

Na Mazurach w drugiej połowie XIX wieku istniał konflikt na tle ekonomicznym pomiędzy rodowitymi mieszkańcami a Żydami, m.in. chodziło o to, że żydowscy kupcy dzierżawili tutejsze jeziora, co uniemożliwiała Mazurom legalne łowienie ryb (motyw ten występuje w powieściach uciesznych Michała Kajki). Żydzi też prowadzili niektóre karczmy, czyli po mazursku „domy gościnne”. Ludność litewskojęzyczna miała również zadrżnienia z żydowską mniejszością, o czym zaświadcniają fakty przekazane 26 listopada 1880 roku:

W Rukach, przy szosie między Tylżą i Kłajpedą (Memel), arendował [dzierżawił] żyd Lautersztejn karcznię. Tedy przysięgli niektórzy mieszkańcy, że go zburzą. Dnia 17. albo 19. listopada wystrzelono z nadworza 5 razy do izby jego. Kule utknęły w ścianach. Żyd podał rzecz tę prokuratorowi czyli śtacanwaltowi i wymienił imiona tych ludzi, na których ma pomyślenie²⁹.

Z doniesień zamieszczanych w „Gazecie Leckiej” dowiadujemy się, że pomiędzy północno-wschodnimi i południowymi Prusami Wschodnimi istniał niejaki ruch służbowy i organizacyjny. Z Cichów doszła wieść, że 12 maja 1875 roku

kapłanem tutejszym na miejsce Unterbergra, co do Świętajna za plebana poszedł, jest obrany Neumann, co dotąd był precentorem (rektorem) w Baletach na Litwie. Może dobrze po polsku³⁰.

²⁷ Mieszkał dopiero – tu: mieszkał od niedawna.

²⁸ „Gazeta Lecka” 1881, nr 30.

²⁹ Ibidem 1880, nr 49.

³⁰ Ibidem 1875, nr 19.

„Gazeta Lecka” odnotowywała działalność Gospodarczego Towarzystwa Litwy i Mazurów, które 6 czerwca 1875 roku „z kas królewskich” otrzymało 150 grzywien z przeznaczeniem dla prezesa Związku Chowu Pszczół – nauczyciela Schmidta. Zasłużył się przekazywaniem wiedzy pszczelarskiej³¹. Trzy lata później redaktor zapowiedział szczegółowy plan walnego zebrania członków Towarzystwa z Litwy i Mazur, przewidzianego na 14 i 15 czerwca 1878 roku, połączony z wycieczką statkiem parowym po jeziorach (z Leca do Węgoborka³²), wystawą zwierząt hodowlanych i wyścigami konnymi³³.

Oczywiście, przeważają informacje kryminalne i obyczajowe, czasem jedne łączą się z drugimi, jak w przekazie z Rusi „na żuławie litewskiej”:

Pewny robotny człowiek z Pryskrautu [...] dowiedział się, że żona jego z pewnym, robotnikiem cudzołoży. Przyszedszy do domu, wytatał żonie cokolwiek za to skórę. Pewnie powiedziała ona o tem miłośnikowi swojemu. A ten czatował wieczor w chroście [w krzakach] na męża onego z pistoletem w rękę, którego owten przechodzić musiał. I tak się stało. Ale na szczęście nie trafił go zbrodniarz, ale wystrzał trafił w chustkę pewnej kobiety, która także tam prawie [rzeczywiście] szła. Przedtem oświadczył grzesznik drugiemu człowiekowi, że męża kochanki zabije i z nią się ożeni. Takim to sposobem będzie ta sprawa szkaradna mu dokazana³⁴, ³⁵.

Na marginesie zauważmy, że piśmiennictwo Mazurów XIX wieku zna opowiadki oparte na kanwie cudzołożnej żony, planującej z kochankiem zabicie męża.

Kiedy indziej mowa jest o kłusownictwie, spaleniu się od nieuważnego obchodzenia się z lampą naftową, wykonaniu wyroku śmierci czy też o znalezieniu kawałów bursztynu. Zastanawiająca jest stosunkowo duża liczba powiadomień o samobójstwach. Sposób opisu ich wskazuje nie tyle na potępienie takiej metody radzenia sobie z problemami, ile na przyczynę, która doprowadziła desperata do targnięcia się na własne życie. Jednym razem jest to wdowiec, który nie może odnaleźć się po stracie żony. Innym razem jest to „skąpiec”, który przez chorobliwą oszczędność doprowadził targnął się na własne życie. Działo się to w okolicy Żytkiej. Skąpstwem „naciulał” niemało pieniędzy. Ale

nie chciał ani fenika wydać, ta że familia jego głód cierpieć musiała. Na koniec brał sobie w głowę, że tak tane dopiero [teraz] zboże i że nie będzie mógł gospodarować, bo ma wielki zapas zboża. A tak przedsięwziął, samego siebie z świata zgładzić. A to opowiedział i familii swojej, dodając, że razem i kizię [żrebaka] swoje zabije. A naprawdę zabił kiziaka siekierą. A potem poszedł na piaskową górę i powiesił się

³¹ Ibidem, nr 23.

³² „z Leca do Węgoborka” – współcześnie jest to również trasa statków białej żeglugi oraz szlak popularny wśród żeglarzy pływających po jeziorach mazurskich.

³³ „Gazeta Lecka” 1878, nr 20.

³⁴ Dokazana – udowodniona.

³⁵ „Gazeta Lecka” 1877, nr 4.

tam przewożem [powrożem] na drzewie. Ale przewóz [powróz] był za słaby i urwał się, a on runął na ziemię. Potem wykopałszy wądoł w ziemi, a wystawszy dno jego gałązkami, usiadł i przerznął sobie żyły obu rąk. Ale gdyż nie dość przerznął, to nie umarł. Potem przerznął, nożem żyły pod kolanami. Lecz i to nie pomogło. Tedy przerznął sobie gardziel nie byle. Tak go potem znaleźli. Jeszcze żył. Tedy zszył mu lekarz rany, ale nie pomogło nic, musiał umierać³⁶.

W tej informacji i położeniu nieszczęśnika przenika się tragiczność i śmieszność „skapielca”, ale w gruncie rzeczy odzwierciedlają się tu wyjątkowo ekonomiczne kłopoty litewsko-i polskojęzycznych chłopów Prus Wschodnich tamtego czasu. Rolnikom dokuczały wówczas bardzo niskie ceny zboża, co były rezultatem rządowym zakupem taniego zboża z zagranicy.

Z analizy fragmentarycznych, ale reprezentatywnych wieści z Litwy Pruskiej publikowanych w „Gazecie Leckiej” wynika, że Marcin Gerss eksponował podobieństwo problemów, jakie dotyczyły mieszkańców południowych i północno-wschodnich obszarów Prus Wschodnich. Dobór treści i sposób redagowania i doniesień sugeruje, że pomiędzy dwiema częściami prowincji nie zarysowały się jakieś istotne różnice. Niekoniecznie świadczy to o konsekwentnym zaniechaniu informowania czytelników „Gazety Leckiej” o istniejących podziałach i antagonizmach na tle etnicznym. Niewątpliwie ze zbadanych doniesień wypływa poczucie więzi terytorialnej, administracyjnej, społecznej, ekonomicznej i komunikacyjnej mieszkańców Mazur ze społecznością Litwy Pruskiej.

BIBLIOGRAFIA

Ź r ó d ł a

„Gazeta Lecka” 1875–1892.

Gizewiusz G. 1842. *Umiejętność drukowania książek*, „Przyjaciół Ludu Łecki”, nr 5.

Sembrzycki J. 1866. *O krainie Mazurskiej. Sielanka*, „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki”, s. 90.

Luśtych J. 1871. *Śmierć nagła gospodarza Kurwożęja z Główki pod Gołdapią roku 1868*, „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki”, s. 87–88.

Z listu Borkowicza J. do Chojnowskiego Z. z 28 maja 2008 roku (w archiwum adresata).

Gerss M. 1878. *O zbożu, które lud izraelski siał i żniwował i o żniwach jego*, „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki”, s. 117.

³⁶ Ibidem 1880, nr 18.

O p r a c o w a n i a

Biolik M. 2012. „Kurwożej” z Głównki na Mazurach, czyli hipotetyczne ścieżki antroponimii, w: *W komunikacyjnej przestrzeni nazw własnych i pospolitych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Robertowi Mrózkowi*, red. Łuc I., Poglódek M., Katowice.

Borkowicz J. [list do Chojnowskiego Z. z 28 maja 2008 r.], (w archiwum adresata). *Dzieje literatury mazurskiej*, wprowadzenie i oprac. Jasiński G., Dąbrówno 2009..

Jasiński G. 1999. *Pomiędzy sektą a Kościołem. Gromadkarze litewscy i mazurscy w XIX w. (do 1885 roku)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1, s. 17–42.

Kossert A. 2009. *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, przeł. Ostrowska B., Warszawa.

STRESZCZENIE

Artykuł „Wiadomości z Litwy Pruskiej w „Gazecie Leckiej” przedstawia analizę doniesień prasowych z Litwy Pruskiej na łamach „Gazety Leckiej” (1875–1892). Redaktor Marcin Gerss publikował w niej informacje o wydarzeniach w tej północno-wschodniej części Prus Wschodnich związanych z rozbudową linii kolei żelaznej oraz dróg. Jednak przede wszystkim drukował wiadomości kryminalne (zabójstwa, kradzieże) lub o tragicznych wypadkach, takich jak uderzenie piorunem, pożar, samobójstwo. Ze zbadanych treści wypływa poczucie więzi terytorialnej, administracyjnej, społecznej, ekonomicznej i komunikacyjnej mieszkańców Mazur ze społecznością Litwy Pruskiej.

Słowa kluczowe: prasa lokalna drugiej połowy XIX wieku, relacje społeczne pomiędzy Mazurami a Litwinami, życie codzienne Prus Wschodnich.

SUMMARY

The article *Wiadomości z Litwy Pruskiej w Gazecie Leckiej* [*News from Prussian Lithuania in Gazeta Lecka*] presents an analysis of the contents of „Gazeta Lecka” (1875–1892) about Prussian Lithuania’s events. The Editor Marcin Gerss published there information about the expansion of railway and roads. However, his most commonly chosen news were about criminal activities (murder, robbery) or tragic accidents, such as a strike by a lightning bolt, fire, suicide. The examined content shows a sense of connection between Masurians and the community of Prussian Lithuania: territorial, administrative, social, economical.

Keywords: local press of the second half of 19th century, social relations between Masurians and Lithuanians, everyday life of East Prussia.

ORIGINS OF WARSAW'S POLITICAL OTHERNESS

GENEZA ODRĘBNOŚCI USTROJOWEJ WARSZAWY

On 27 May 1990, on the day of municipal councils elections, the Polish local government revived after the communist period during which it was far from being an institution of political life and an administrative structure. The system of self-governing communes was uniform all over Poland, with only one exception being the Polish capital City, Warsaw, for which a special legal act was passed, establishing a system unique to that city. That was the Act of 18 May 1990 on the Local Government of the Capital City of Warsaw¹. The law defined the political system in Warsaw between 1990 and 1994. The capital of Poland was divided into seven districts-boroughs, each with a legal personality and competence deriving from the Act of 8 March 1990 on Local Government². In terms of territory, those seven local government units coincided with the former districts, inherited after People's Poland. The seats and material structure of those new, as far as the political system is concerned, institutions of Warsaw public life were also left after the preceding period when administration had dominated the citizen and had been far from constituting an element of democratic public power or civil society. On 1 January 1993 one of the seven municipal districts was divided into two, and thus Warsaw comprised not seven but eight municipal districts-boroughs.

The idea of restructuring the Warsaw local government in the direction of its decentralization, adjustment to the contemporary urban space of the capital of Poland, diversification, and, most importantly, towards bringing local authorities closer to the citizen, was born in the milieu of Warsaw Solidarity Citizens' Committees. They evolved from the network of territorial electoral structures created by the Solidarity movement for the needs of June 1989 elections. As a consequence of the evolution, at the beginning of 1990 there were about 50 such committees in the area of Warsaw and Warsaw Voivodeship, and at its apogee of development, at the time directly preceding the local government elections. In spring 1990, the number was nearing 70. They were of various structure and nature, starting from large mother-committees operating in the scale of whole districts or Warsaw suburban towns, with diverse links connecting them with the Solidar-

* dr hab., prof. Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Wydział Nauk Ekonomicznych i Prawnych, Katedra Administracji i Zarządzania Publicznego.

¹ Dz. U. 1990, No. 34, item 200.

² Dz. U. 1990, No. 16, item 95 and No. 34, item 199.

ity trade union and large work places, to community committees to a greater or lesser degree subordinate to municipal district's committees or trade union structures. The committees constituted a type of federation, with the dominating part played by those electoral units that had been operating on the district level since the parliamentary elections of June 1989. It was thanks to their parliamentary activity and work on the political system of country's capital city that the Act of 18 May 1990 was adopted...

The document very generally and imprecisely defined districts' duties. The provision on that issue says that „the scope of district's activity shall comprise all locally significant public affairs that are not restricted to other entities”³. Duties of the Association, i.e. Warsaw as a whole, were specified equally unclearly and enumerated in the act in the following way: „(...) public affairs, from among the commune's duties, important to the city as a whole (...), especially those whose performance exceeds the possibilities of districts and requires inter-council cooperation”⁴. *De facto*, district competence was not separate from citywide competence. In the same way, tasks deriving from the fact that Warsaw functioned as the capital city of Poland were not clearly specified either⁵. This ambiguity of provisions simply provoked competence conflicts between individual constituents of Warsaw local government authority. On many occasions that power was used by municipal district-borough authorities to deal with practically all public affairs in the area of a given municipal district, including the assumed, yet not defined citywide ones. Such extremely imprecise power was exercised by Warsaw local government bodies.

Municipal district's bodies were identically constructed as in other Polish communes at that time. The decision-making authority was a district council consisting of councilmen chosen in direct elections. Its work was organisationally administered by a chairman who, together with deputy chairmen, constituted the presidency of the council. Decisions were made by the council during plenary sessions. That was the way of adopting the most important document in each district, the district statute. Its content required an agreement of the Prime Minister in the case of the biggest districts with a population of more than 300 thousand residents. The council worked in sessions summoned at least once a quarter and was run by the chairman or an authorised deputy chairman. In between sessions it worked within its specialised units called council committees that had a defined scope of duties. They were only advisory bodies with no decision-making power since that remained in the hands of the council which worked and took decisions during its sessions. It was the council that passed another important municipal district's document, namely the budget, which specified and scheduled undertakings planned to be realised in a given year by individual municipal districts. In terms of the political system, the main function of the council was to appoint, supervise and dismiss, if needed, the board, the second most important body in each municipal district. It was a collegial body comprising from five to eight

³ Article 5 of the said act.

⁴ Ibidem, Article 6, point 1, item 2.

⁵ Ibidem, item 1.

members. Its work was managed by the municipal district mayor. There were eight districts-boroughs organised in the aforementioned manner in the capital: Bielany, Mokotów, Ochota, Praga Południe, Praga Północ, Śródmieście, Wola and, after 1993, also Ursus.

Citywide tasks were realised by the bodies of municipal districts-boroughs' association called the *Capital City of Warsaw* (Polish: *Miasto Stołeczne Warszawa*). Its decision-making and controlling authority was the Warsaw Council⁶. It was not established by direct election, but it was a representation of all then-existing municipal districts of the capital of Poland. The Warsaw Council comprised representatives appointed by district-borough councils, four people from each municipal district. The Council worked in an analogical manner as other councils, i.e. through its committees, but what was a bit odd, it did not have either a chairman or a council presidency. The secretary acted as the chairman. The Council was responsible for passing the most important document in the city, i.e. the statute, which was also subject to the agreement of the Prime Minister, analogically to the one adopted by large municipal districts. The body also passed the budget of the municipal districts' association called the Capital City of Warsaw each year. Moreover, its objectives were to adopt Warsaw development plans and land use plans for many years; to set the payment rates for the use of city services rendered by enterprises, plants and institutions, and citywide devices, and to decide on administrative payments; and to pass resolutions on the participation in taxes and general subventions constituting districts' income – the latter was undermined by districts on many occasions and was not put into practice. Among other duties of that body, it is worth highlighting those that revealed the often real role of the Warsaw Council in the capital's self-governing system: deciding about municipal monuments in consultation with a relevant district council; granting the freedom of the city of Warsaw; assessing the operation of districts and other council bodies in the area of Warsaw which was practically with no consequence to the evaluated subordinate districts or municipal institutions; organising mediation between districts regarding controversial issues; calling extraordinary sessions of district councils; representing the interest of the Association before state administration; organising studies, analyses and trainings relating to local government⁷. Such duties heralded the possibility of serving only a decorative and representative function by Warsaw authorities. The practice of the term 1990–1994 often confirmed that. An important task of the Warsaw Council was the appointment of the executive body of the Association, namely the board of the Capital City of Warsaw, and also the candidates for the position of Warsaw mayor who was chosen by special Warsaw Election Assembly from among the said candidates⁸. The assembly consisted of all councilmen from all Warsaw municipal district-borough councils and amounted to 345 people. The mayor appointed in such a manner listed candidates for the

⁶ Act of 18 May 1990 on the self-government system of the capital city of Warsaw..., op. cit., Article 15.

⁷ Ibidem, Article 16.

⁸ Ibidem, Article 21.

Warsaw board consisting of three deputy mayors and five members, who were chosen by the Warsaw Council. The meetings of the board were chaired by the mayor who was an executive body of the Association, just like the board⁹.

The self-governing system in Warsaw was largely discussed and criticised in terms of political solutions, the practice of its operation, and competence conflicts between local authorities, i.e. districts, and the citywide central authority with the mayor of Warsaw, the capital city, as the head. A change in the political system of the Polish capital was commonly called for¹⁰.

Subsequent local government elections took place in 1994, this time under a new act¹¹, which introduced a real revolution in the shape of the public authority in Warsaw, the capital city. The territorial division into eight municipal districts-boroughs was abolished, and instead of that the following was introduced: firstly, one large borough called Warsaw-Centre was created covering the area of Warsaw from more or less 1939, which was a relatively dense terrain of municipal developments; secondly, a kind of loop was established around the Warsaw-Centre district comprising ten boroughs surrounding the Centre and covering an area that had been made part of Warsaw relatively late, because only after the second world war. The capital city of Warsaw remained a municipalities' association, but comprising eleven boroughs in total: Warsaw-Bemowo, Warsaw-Białołęka, Warsaw-Bielany, Warsaw-Centre, Warsaw-Rembertów, Warsaw-Targówek, Warsaw-Ursus, Warsaw-Ursynów, Warsaw-Wawer, Warsaw-Wilanów, and Warsaw-Włochy. This time some attempts were made to specify the authority of municipalities and oblige them to follow the functions characteristic of country's capital, in other words a city where the main governmental offices, representatives of foreign states and international organisations had their seats¹². That was aimed at preventing the previous avoidance or even refusal to perform such tasks by Warsaw municipalities.

⁹ Ibidem, Article 25.

¹⁰ Especially interesting publications on that topic can be found on the pages of a weekly titled „Wspólnota”. The following seem to be represent the subject best: S. Wyganowski (an interview with I. Marcisz), *W sercu Europy*, ibidem, No. 17 of 07 July 1990; J. Rutkiewicz (an interview with J. Walewskim), *Śmiać się czy płakać?*, ibidem, No. 2–3 of 12–19 January 1991; *Jaka będziesz Warszawa?* Notowała M. Krassowska, ibidem, No. 6 of 09 February 1991; P. Fogler (an interview with A. Świątek), *Kto rządzi Warszawą?*; ibidem, No. 11 of 16 March 1991; A. Markiewicz, *„Model” do naprawy. O samorządną i sprawnie zarządzaną Warszawę*, ibidem, No. 23 of 08 June 1991; S. Wyganowski, *Uwagi do „Ustroju samorządu m. st. Warszawy” autorstwa 6 burmistrzów i przewodniczących Rad Dzielnic-Gmin Warszawy*, ibidem, No. 11 of 14 March 1992; L. Winiarski, *Komisarz dla Warszawy?*, ibidem, No. 51–52 of 19–26 December 1992; idem, *Między dzielnicami a ratuszem*, ibidem; *Memoriał w sprawie zarządzania m. st. Warszawą skierowany do pana Bohdana Jastrzębskiego o przesłanie H. Suchockiej*, ibidem; *Tylko ewolucja. Dyskusja redakcyjna nad ustrojem Warszawy*, ibidem, No. 43 of 24 October 1993; M. Czarnota, *Nowy ustrój Warszawy. Jak wam się to podoba?*, ibidem, No. 7 of 12 February 1994; G. Buczek, J. Radziejowski, *Dyskusja o ustroju Warszawy*, ibidem, No. 14 of 02 April 1994. An independent and very interesting publication on the topic of the variants of changes in the years of 1990–1994 in the Warsaw political system is the work by A. Krasnowolski, *Problemy ustroju samorządowego Warszawy*, a study prepared in the Interventions Bureau of the Chancellery of Senate, 1 December 1993.

¹¹ *Act of 25 March 1994 on the Political System in the Capital City of Warsaw*, Dz. U. 1994, No. 48, item 195.

¹² Ibidem, Article 2.

An especially important element of the new act was the fact that it substantially extended the scope of authority pertaining to the Warsaw municipalities' association, i.e. the capital city of Warsaw. It depicted the area of operation of the Association: planning the strategy and development of the capital city of Warsaw; carrying out all public undertakings, mainly those referring to infrastructure, important to whole Warsaw or a few of its municipalities, especially initiating and extending cooperation in that scope between municipalities and supporting such activity; and also supporting Warsaw municipalities in their actions aimed at levelling the degree of meeting collective needs within the whole city¹³. What is characteristic about the document is that the subjectivity of Warsaw municipalities and the subsidiary Association's role were very strongly stressed there. Such a way of presenting the issue resulted from two facts. First of all, from the decision about the strong establishment of local issues in the act and from the eagerness to create a mechanism of developing local relations and civil society activity at that level of civil society operation; and, second of all, from the desire to establish a mechanism of „opening Warsaw to the outside” and to ensure its stronger links with its direct environment so that the capital of Poland possibly most effectively influenced the surroundings and was even more related to it. A mechanism of establishing municipalities' associations was to serve that goal. Not only was the possibility of forming associations within Warsaw important to that end as it was aimed at taking citywide enterprises over by Warsaw municipalities, but also the opportunity for Warsaw suburban communes to join Warsaw municipalities' associations¹⁴. In such a way the communities' infrastructure was expected to stop being a barrier or interference for the development of Warsaw metropolis, but to become a support for growth. The capital city was supposed to deal with aforementioned issues in the end, i.e. after Warsaw municipalities' associations were formed. Nonetheless, the municipalities' associations did not come into existence and the metropolitan political system in the capital was dismantled (it was called metropolitan because of the said „opening of Warsaw”). However, that took place not earlier than in 2002...

The decision-making and controlling body of the discussed, obligatory Warsaw municipalities' association was the Council of Warsaw, the capital city¹⁵. It comprised 68 councilmen chosen in multi-mandatory constituencies. Its work was overseen by the chairman of the council who was supported by deputy chairmen, analogically to other decision-making bodies in Polish local government. The group constituted so-called presidency of the council. Councilmen worked in committees and through committees. There was a body in the council that was not provided for in the act – the council of senior members. It dealt with the initial arrangement of the most important issues referring to the operation of the council. The body did not limit the statutory competence of the chairperson, but enabled him to consult the decisions made by him so that they were made in

¹³ Ibidem, Article 5.

¹⁴ Ibidem, Article 6.

¹⁵ Ibidem, Article 7.

harmony and consultation with politically various councilmen who worked within their groupings. The council of senior members comprised the council presidency and the leaders of the groupings. The authority of the Warsaw Council was partly analogical to its counterparts all over Poland and comprised: passing the statute of Warsaw, determining the directions of operation of the Board of Warsaw, the capital city, and assessing its performance, appointing the Warsaw treasurer (there was no secretary), passing the budget, deciding on property issues exceeding the general administration scope, deciding on the vote of approval for the Board for the accomplishment of the budget, deciding on the names of square and street in Warsaw and about granting the freedom of the city of Warsaw. The question of Warsaw area development was also part of Warsaw Council's duties, i.e. passing development programmes, land use plans, and also regulations binding upon Warsaw communes in that scope. As it occurred in the course of implementing the relevant act, the issue of area development became an important subject of authority dispute between the Association and the municipalities. It can be easily noticed that the list of duties in the act lacks the most significant one, the political competence that other city councils in Poland were equipped with. The choice of the board was beyond the authority of Warsaw Council. But still within its duties there was a whole set of issues regarding the operation of Warsaw as a municipalities' association, such as initiating and developing cooperation with Warsaw municipalities and applying to the Council of Ministers for appointing an obligatory municipalities' association¹⁶. Establishing municipalities' associations in Warsaw under the subject act was another sticking point between the City – which was a colloquial and short way of referring to the Association's authorities – and Warsaw municipalities.

The Board was an executive body of Warsaw, the capital city¹⁷. Its shape and manner of appointing were to facilitate a unanimous and effective operation of self-governing public power in Warsaw, both at the level of municipalities and the Association, i.e. the whole city. The president of that collegial executive body was the mayor of Warsaw, the capital city. Nonetheless, the man for that position was not chosen by the Warsaw Council, but by the biggest of Warsaw municipalities, the council of Warsaw-Centre in which the mayor performed the function of a one-person board¹⁸. Thus there was a personal union between the politically and economically strongest of Warsaw's municipalities and the association of all municipalities in the capital. Apart from the mayor, acting as the president, deputy mayors of Warsaw also constituted the Board of the capital city. That was the make-up of the board of the obligatory municipalities' association, called the capital city of Warsaw. The rules of its operation were specified in the statute of Warsaw that was subject to Prime Minister's approval. The shape of that document, which was supposed to be a kind of a constitution for Warsaw, was another bone of contention between the authorities of the City and the authorities of War-

¹⁶ Ibidem, Article 8.

¹⁷ Ibidem, Article 9.

¹⁸ Ibidem, Article 20.

saw municipalities. The statute determined, among others, the rules of planning Warsaw expansion and area development, deadlines for payments to the Warsaw budget, also those made in the form of contributions by Warsaw municipalities, and the rules according to which neighbouring communes were allowed to join the municipalities' association¹⁹.

The system was not uniform at the municipality level of political power in Warsaw. The authorities of the biggest borough in Warsaw, Warsaw-Centre municipality (covering more or less the area of Warsaw from before 1939) were constructed differently than those in the municipalities constituting the so-called „loop” around the core which were the areas that had surrounded the pre-war Warsaw, i.e. before 1939. The main discrepancy in the system of Warsaw-Centre was that it had a one-person executive body, i.e. the board – which was not found anywhere else in the whole country! The person who served the function of that board was at the same time the mayor of Warsaw. Yet, the mayor, acting as a one-person board, appointed his own deputies to act on his behalf, but still they did not formally constitute a joint collegial board in the Warsaw-Centre municipality, because such a collegial body did not exist there. The deputies possessed only those competences that were delegated to them directly by the one-person board of that municipality, i.e. the mayor of Warsaw²⁰. Another difference consisted in the fact the Warsaw-Centre municipality had statutorily established auxiliary units, i.e. districts. There were seven of them: Mokotów, Ochota, Praga Południe, Praga Północ, Śródmieście, Wola, Żoliborz. They took their names after the former municipal districts that existed in the area now covered by Warsaw-Centre municipality²¹. The political system in those auxiliary units was also determined in binding legislation. Each of the districts had its council, which was a resolution-passing body comprising councilmen of the Warsaw-Centre municipality elected within given district's constituencies and councilmen chosen only to the district council. The rules and mode of choosing district councilmen were determined in the municipality statute. However, the district councils were not presided by chairmen chosen by the councils but by the chairman of the executive body in the district, i.e. the director of district board²² who was chosen by the district council upon a motion put forward by the mayor of Warsaw. Apart from the director, the collegial executive body in a district, i.e. its board, comprised also two other members who were deputy directors chosen by the district board upon a motion of the director²³.

Therefore, the structure of the then Warsaw system of public power was highly complicated. All in all there were four levels of local government administration.

¹⁹ Resolution No. XVII/93/95 of the Council of the Capital City of Warsaw of 27 March 1995 on the adoption of the statute of the Capital City of Warsaw, M. P. of 28 April 1995, No. 20, item 251.

²⁰ There was a collegial board in the City that comprised deputy mayors appointed by the Warsaw Council (on mayor's motion), who possessed a kind of „co-ruling” competence deriving from their membership in the collegial Warsaw board.

²¹ Act of 25 March 1994 on the..., op. cit., Article 35, point 3.

²² Ibidem, Article 27.

²³ Ibidem, Article 28.

Apart from the three described above: citywide, municipality, and district (the districts of the Warsaw-Centre municipality with their competence deriving from the district statutes had similar possibilities of operation as the municipalities in the „loop”²⁴), there were also housing estates within districts. It should be stressed that Warsaw operated relatively well and effectively under that act. The element that complicated that operation was that two decision-making bodies that were the biggest in terms of the number and most powerful in terms of their authority competed with each other politically; these were the Warsaw Council and the council of Warsaw-Centre municipality. The specific, above depicted position of the mayor of Warsaw failed to provide effectively harmonious operation of local government in the area of the capital of Poland. Most importantly, however, the municipalities' associations that were supposed to be a form of taking over by Warsaw municipalities the property of municipal enterprises that were temporarily administered by the Association were not in the end established during the time the act was in force. Unfortunately, Warsaw municipalities were not able to come to a compromise about this issue that was fundamental for the operation of Warsaw at that time, and, as the future showed, a lack of the compromise significantly contributed to their liquidation in the act of 2002²⁵.

The system in Warsaw became even more complicated by introducing on 1 January 1999 another level of local government administration in the capital, i.e. a county. However, before it took place, various variants of implementing the system of counties in Warsaw had been taken into account during discussions and debates among Warsaw local government authorities. Two of the versions prevailed as the most probable. One said that county's tasks in Warsaw would be fulfilled by those boroughs that had a population of more than 100 thousand residents, and the bodies of those municipalities would automatically become the bodies of municipal counties – such a solution was implemented all over Poland. The second option made the capital city of Warsaw one county, and the Warsaw Council and the Warsaw Board would serve the function of respective county bodies in that system²⁶. Nonetheless, the eventually adopted solution came as a surprise to everybody except for those who decided on it. In the end another level of local government administration was created in Warsaw – a rural county equipped with its own bodies, i.e. a county council, a county board and a starosta (the head of county administration). The first mayor of Warsaw after 1989 and an

²⁴ *Resolution of the Council of the Warsaw-Centre Municipality No. 390/XXXI/96 on the adoption of the statute of Warsaw-Centre Municipality of 19 September 1996.*

²⁵ *Act of 15 March 2002 on the Political System in the Capital City of Warsaw*, Dz. U. 2002, No. 41, item 361. The subject of the then political system in Warsaw see: M. Niziolek, *Problemy ustroju aglomeracji miejskich ze szczególnym uwzględnieniem Warszawy*, Warszawa 2008, pp. 110–115; S. Wyganowski, *Ustrój samorządu miasta stołecznego Warszawy*, in: *Dzielnica Śródmieście wczoraj, dziś i jutro. Materiały z sesji z okazji 20-lecia samorządności w Dzielnicy Śródmieście m.st. Warszawy Zamek Królewski, 25 maja 2010*, Warszawa 2010, pp. 26–28.

²⁶ More on the subject of different variants of implementing the Warsaw county see, among others: 308 *plus* 65, „Wspólnota”, No. 33 of 15 August 1998; B. Komorowski, *Dziwoląg warszawski*, ibidem, No. 36 of 05 September 1998.

outstanding urban planner called that solution a „capital’s catastrophe”²⁷. Indeed, already very complicated and requiring correction by clarifying the competence of its individual components, the system of local government in Warsaw became even more complex. The change introduced a relative restriction of the role of Warsaw municipalities because they had not been granted analogical or similar rights as other Polish municipalities in the administrative reform of 1998. Such rights were not granted to the Warsaw municipalities’ association called the capital city of Warsaw either. It could herald, which it in fact did as it later occurred, the beginning of changes in the Warsaw system towards its centralisation. The process did not start by giving Warsaw municipalities or their associations the rights of a city county. Consequently, an evolution of gradual departure from the metropolitan system based on a strong position of Warsaw municipalities started. The metropolitan system was characterised not only by strong, local legitimization of public rule and strong identification of local communities with boroughs that they perceived as their own, but also by opening Warsaw, through the municipalities of the „loop”, to neighbouring communes that were not administratively part of Warsaw but were closely functionally related to the capital of the country.

The administrative system of local government that was created in Warsaw as a consequence of the administrative reform of 1998 became even more complicated and bodies constituting it often held authority that objectively coincided or, which was much more frequent, concurred with each other according to the representatives of various levels of local government. Conflicts were frequent and the atmosphere among politicians and officials acting for different levels of local authorities was far from the ambience of amicable cooperation. The system required a repair and modification. Its change took place less than half a year after the local government elections, but it is rather disputable whether it really meant a repair or at least a slight improvement of the system in the capital of Poland. The change was introduced with the Act of 18 March 1999. Pursuant to it, the political differences between the Warsaw-Centre municipality and other Polish communes were removed, and the personal union between the Warsaw municipalities’ association, i.e. the capital city of Warsaw, and the said Warsaw-Centre municipality disappeared²⁸. From that moment there was supposed to be the same type of a collegial board in the City as was found all over Poland. The board was to be chosen by the Warsaw Council, unlike it had been before when the mayor was chosen by the council of the Warsaw-Centre municipality. The municipality was to have a collegial board chosen by the council of Warsaw-Centre municipality. The mayor of Warsaw-Centre municipality was to be the head of that board. Therefore, the mayor of Warsaw stopped being a one-person board of Warsaw-Centre municipality and the mayor of Warsaw at the same time. It seems that eliminating that personal union determined the near and final abolishment of the metropolitan system. It was impossible to keep two so economically and

²⁷ S. Wyganowski, *Stoleczna katastrofa*, ibidem, No. 38 of 19 September 1998.

²⁸ *Act of 18 March 1999 Amending the Act on the Political System in the Capital City of Warsaw*, Journal of Laws, No. 92, item 1044.

politically powerful independent centres of public power as the capital city of Warsaw and Warsaw-Centre municipality in effective and harmonious operation for a long time. The cooperation of such strong centres of public authority should be institutionally guaranteed in order to enable the city to work as a whole and to make it possible for the relatively independent municipalities to operate within it. That was the last change in the Warsaw system before eliminating Warsaw municipalities and thus also limiting the decentralization of local authorities in the capital of Poland.

Warsaw boroughs stopped existing pursuant to the Act of 15 March on the System of the Capital City of Warsaw that has been determining the organisational system in the capital of Poland since then²⁹. That act was the basis for organising local government elections on 27 October 2002. Since then Warsaw has been one commune with a population of over 2 million residents. It is also a city county. Warsaw districts act as auxiliary units that have their own councils appointed by general election. The councils choose boards that are presided by district mayors. It is the only real competence of district council determined by the act. All other resolutions passed by it are of advisory nature and are not binding. The decision-making body in Warsaw, the same as in any other Polish municipality (or commune), is a council, and the executive body is the mayor of the city that is a one-person board chosen by direct election. Hence, Warsaw is organised pursuant to a special act determining its unique system of local government. But the uniqueness of solutions provided for in the act refers only to the auxiliary units. The bodies of the municipality are identical as in other Polish communes. There are no political or administrative solutions that would support Warsaw metropolitan functions and its developmental impact on the surrounding areas. The cooperation of nearly two-million municipality of Warsaw with neighbouring communes that are several-times smaller is largely lost.

It is worth presenting a proposal of explanation of the reasons for which Warsaw municipalities that were the basis of the metropolitan system became eliminated. Why did the state of Poland backed out from the solutions supporting the biggest Polish city in performing metropolitan functions that were important to the region and the whole country and solutions establishing a local democracy, local patriotism and, finally, also civil society? The motives of that decision can be divided into two groups: objective causes and subjective causes. The former comprise the incapability of Warsaw municipalities to take over city enterprises unanimously and thus the failure to perform instructions set forth in relevant acts on the Warsaw system. It seems that it was the legislator's mistake to leave the issue of taking the control over city enterprises within the authority of Warsaw municipalities. That issue, similarly to precise determination and separation of duties of the city and the municipalities, should be settled in a legislative act. Then, the metropolitan system based on a network of municipalities would have worked well within the whole capital city and within each of its municipalities, and additionally it would have enabled a cooperation between Warsaw and neighbouring

²⁹ *Act of 15 March 2002, op. cit.*

communes. Unfortunately, that option was not realised. What did happen was an introduction of another administrative level independent from the municipality and city local authorities in the form of a Warsaw county. That step provided arguments to the supporters of centralizing the power within the whole city by getting rid of Warsaw municipalities.

Considering the subjective reasons, we should pay attention to the most important three. The first and general one is the disappearance of favourable ambience among state political elites for the existence of a decentralized metropolitan system in Warsaw. The second, is the desire to take over the whole power in Warsaw by those elites. When municipalities still operated, the power was scattered and diversified according to various political groupings. When the system of municipalities was dismantled, it was not known who would become the mayor of Warsaw, with the enormous power and pull. There were several political options and supporting them politicians that had their eyes on taking over the power in the city. Each of them counted on raking in the whole pot... And here the third subjective cause appeared, i.e. the urge to eliminate by party apparatuses of large political groupings the competition from local politicians that owed their position to their influence in a given municipality and its residents' support and not to the position in hierarchical party machines. Those machines, both left- and right-wing, jointly forced though the liquidation of municipalities that provided local politicians with the possibility of emancipation. That step resulted in the limitation of self-governing. On the other hand, the development of self-governance at the times of municipalities was accompanied with the serious hindering of the administration of the whole city and, unfortunately, also with a lack of responsibility for the city as a whole among some boroughs' leaders³⁰.

³⁰ More on the topic of changes in the operation and political system of Warsaw between 1990 and 2002 see: S. Faliński, *Warszawski samorząd terytorialny w latach 1990–2002. Geneza, ustrój, idee ustrojowe, aktywność*, Warszawa 2013; idem, *Ewolucja ustroju miasta stołecznego Warszawy*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2011, No. 4 (35); idem, *Metropolitalny ustrój miasta stołecznego Warszawy (1990–2002). Narodziny, ewolucja, likwidacja*, „Administracja Publiczna. Studia krajowe i międzynarodowe” 2012, No. 1 (19).

REFERENCES

- Act of 18 May 1990 r. on the Self-Government System of the Capital City of Warsaw*, „Dziennik Ustaw” 1990, No. 34, item 200.
- Act of 8 March 1990 r. on Local Government*, „Dziennik Ustaw” 1990, No. 16, item 95 and No. 34, item 199.
- Act of 25 March 1994 on the Political System in the Capital City of Warsaw*, „Dziennik Ustaw” 1994, No. 48, item 195.
- Act of 18 March 1999 r. Amending the Act on the Political System in the Capital City of Warsaw*, „Journal of Laws”, No. 92, poz. 1044.
- Act of 15 March 2002 on the Political System in the Capital City of Warsaw*, „Dziennik Ustaw” 2002, No. 41, item 361.
- Buczek G., Radziejowski J. 1994.** *Dyskusja o ustroju Warszawy*, „Wspólnota”, No. 14 of 2 April.
- Czarnota M. 1994.** *Nowy ustrój Warszawy. Jak wam się to podoba?*, „Wspólnota”, No. 7 of 12.
- Faliński S. 2011.** *Ewolucja ustroju miasta stołecznego Warszawy*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna”, No. 4 (35).
- Faliński S. 2008.** *Metropolia – termin wieloznaczny*, in: *Warszawa – jaka metropolia? Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w Wyższej Szkole Ekonomiczno-Informatycznej w Warszawie dnia 13.10.2007*, ed. Faliński S., WSEI, Warszawa.
- Faliński S. 2012.** *Metropolitarny ustrój miasta stołecznego Warszawy (1990–2002). Narodziny, ewolucja, likwidacja*, „Administracja Publiczna. Studia krajowe i międzynarodowe”, No. 1 (19).
- Faliński S. 2010.** *Pojmowanie terminu metropolia – kilka uwag porządkujących*, in: *Samorząd terytorialny w Polsce po wejściu do Unii Europejskiej. Wybrane problemy. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w Wyższej Szkole Ekonomiczno-Informatycznej w Warszawie 14 maja 2009*, ed. Faliński S., WSEI, Warszawa.
- Faliński S. 2013.** *Warszawski samorząd terytorialny w latach 1990–2002. Geneza, ustrój, idee ustrojowe, aktywność*, Warszawa.
- Fogler P. 1991.** (an interview with A. Świątek), *Kto rządzi Warszawą?*, „Wspólnota”, No. 11 of 16 March.
- Jaka będziesz Warszawo?* Notowała M. Krassowska, „Wspólnota”, No. 6 of 9 February 1991.
- Komorowski B. 1998.** *Dziwoląg warszawski*, „Wspólnota”, No. 36 of 5 October.
- Krasnopolski A. 1993.** *Problemy ustroju samorządowego Warszawy*, a study prepared in the Interventions Bureau of the Chancellery of Senate, 1 December.
- Niziołek M. 2008.** *Problemy ustroju aglomeracji miejskich ze szczególnym uwzględnieniem Warszawy*, Warszawa.
- Markiewicz A. 1991.** *„Model” do naprawy. O samorządną i sprawnie zarządzaną Warszawę*, „Wspólnota”, No. 23 of 8 June 1991.
- Memoriał w sprawie zarządzania m.st. Warszawą skierowany do pana Bohdana Jastrzębskiego o przestanie H. Suchockiej*, „Wspólnota”, No. 51–52 of 19–26 December 1992.

Rutkiewicz J., (an interview with Walewskim J.) 1991. *Śmiać się czy płakać*, „Wspólnota”, No. 2–3 of 12–19 January.

Resolution No. XVII/93/95 of the Council of the capital city of Warsaw of 27 March 1995 on the adoption of the statute of the capital city of Warsaw, M. P. of 28 April 1995, No. 20, item 251.

Resolution of the Council of Warsaw – Centre Municipality No. 390/XXXI/96 on the adoption of the statute of Warsaw-Centre Municipality of 19 September 1996. *Tylko ewolucja. Dyskusja redakcyjna nad ustrojem Warszawy*, „Wspólnota”, No. 43 of 24 October 1993.

Winiarski L. 1992. *Komisarz dla Warszawy?*, „Wspólnota” No. 51–52 of 19–26 December.

Winiarski L. 1992. *Między dzielnicami a ratuszem*, „Wspólnota”, No. 51–52 of 19–26 December.

Wyganowski S. 1992. *„Uwagi do ustroju m. st. Warszawy” autorstwa 6 burmistrzów i przewodniczących Rad Dzielnic – Gmin Warszawy*, „Wspólnota”, No. 11 of 14 March.

Wyganowski S. (in an interview with Marcisz I.) 1990. *W sercu Europy*, „Wspólnota”, No. 17 of 7 July.

Wyganowski S. 1998. *Stołeczna katastrofa*, „Wspólnota”, No. 38 of 19 September.

STRESZCZENIE

Od odrodzenia się w Polsce w 1990 roku samorządu terytorialnego, stolica państwa i największe polskie miasto ma odmienny ustrój niż inne polskie miasta. Ustrój ten w latach 1990–2002 był oparty na istnieniu w ramach Warszawy odrębnych, posiadających osobowość prawną gmin. W okresie tym ustrój ewoluował. Podczas kadencji 1990–1994 miasto było podzielone na siedem dzielnic – gmin: Warszawa-Mokotów, Warszawa-Ochota, Warszawa-Wola, Warszawa-Żoliborz, Warszawa-Praga Północ, Warszawa-Praga Południe i Warszawa-Śródmieście. Na czele Warszawy stał wybierany przez wszystkich radnych prezydent miasta stołecznego Warszawy. Ustrój źle funkcjonował. W 1994 roku wszedł w życie nowy ustrój, w którym centralna, dysponująca zwartą zabudową, część miasta została jedną, liczącą około miliona mieszkańców, gminą Warszawa-Centrum, dzielącą się na dzielnice. Wokół niej istniało dziesięć gmin: Warszawa-Ursynów, Warszawa-Wilanów, Warszawa-Wawer, Warszawa-Targówek, Warszawa-Rembertów, Warszawa-Białołęka, Warszawa-Bielany, Warszawa-Bemowo, Warszawa-Ursus i Warszawa-Włochy. W 1998 roku zdecydowano o wprowadzeniu do miasta kolejnego szczebla samorządu – powiatu warszawskiego z własnymi, odrębnymi organami. Ten bardzo skomplikowany ustrój istniał do 2002 roku, kiedy wszedł w życie ustrój z całą Warszawą jako jedną gminą i osiemnastoma dzielnicami.

Słowa kluczowe: Warszawa, samorząd terytorialny, decentralizacja.

SUMMARY

After the revival of a local government in Poland in 1990, the capital of the country and at the same time the biggest city in Poland worked in a different system than other Polish cities. The system in years 1990–2002 was based on the operation of separate municipalities in the area of Warsaw, each with their own legal personality. The system evolved in that period. During the term 1990–1994 the city was divided into seven municipal districts-boroughs: Warsaw-Mokotów, Warsaw-Ochota, Warsaw-Wola, Warsaw-Żoliborz, Warsaw-Praga Północ, Warsaw-Praga Południe and Warsaw-Śródmieście. The head of Warsaw was the mayor of the capital city of Warsaw, chosen by all councilmen. The system was faulty. A new system was introduced in 1994. Consequently the central part of the city with dense developments and a population of about one million residents became one municipality called Warsaw-Centre, which was divided into districts. There were ten boroughs around it: Warsaw-Ursynów, Warsaw-Wilanów, Warsaw-Wawer, Warsaw-Targówek, Warsaw-Rembertów, Warsaw-Białołęka, Warsaw-Bielany, Warsaw-Bemowo, Warsaw-Ursus and Warsaw-Włochy. In 1998 it was decided that another level of local government would be introduced; that was the Warsaw county with its own separate bodies. The very complicated system existed until 2002 when a new one came into force. In the end whole Warsaw became one commune comprising eighteen districts.

Keywords: Warsaw, local government, decentralization.

Bożena Garbowska*
Marek Garbowski**
Iwona Orkiszewska***

PREFERENCJE MŁODYCH KONSUMENTÓW DOTYCZĄCE SPOŻYCIA KAWY I ZIELONEJ HERBATY – STUDIA PILOTAŻOWE

YOUNG CONSUMER PREFERENCES ON THE CONSUMPTION OF COFFEE AND GREEN TEA – PILOT RESEARCH

Wprowadzenie i cel badania

Używki to substancje, które ze względu na specyficzny skład chemiczny działają pobudzająco na centralny układ nerwowy. Do najpopularniejszych używek spożywanych przez konsumentów zaliczane są kawa oraz herbata¹. Początki spożywania kawy sięgają XI–XII wieku. Największe znaczenie mają trzy gatunki botaniczne: Arabica, Robusta i Liberika. Jednak najbardziej popularną jest Arabica – aż 2/3 całej produkcji kawy². W Polsce przeciętne spożycie kawy na jednego mieszkańca w przeliczeniu na ziarno to 3 kg rocznie. Największy udział wartościowy w Polsce, w rynku, ma kawa palona mielona i w ziarnach (49–53%), następnie kawa rozpuszczalna (35–49%), kawy 2 w 1, 3 w 1, ice coffee (6,5%) i kawa cappuccino (5%)³. Tomasz Zalega⁴ zakwalifikował kawę (obok innych produktów spożywczych codziennej potrzeby takich jak mleko czy pieczywo) do dóbr normalnych, dla których współczynniki dochodowej elastyczności popytu są nieelastyczne, czyli zmiany w popycie dokonują się wolniej niż zmiany w dochodzie. Napar przygotowywany z palonych ziaren kawy jest ceniony ze względu na swoje właściwości. Kofeina działa pobudzająco na ośrodkowy układ nerwowy poprawiając pamięć krótkotrwałą, koncentrację, a także zwiększa efektywność działania niektórych leków. Jednak wielu konsumentów chętnie spożywa kawę ze względu walory smakowo-zapachowe⁵.

* dr inż., Katedra Towaroznawstwa i Badań Żywności, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

** dr inż., Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

*** mgr, Szpital Powiatowy w Iławie.

¹ R. Street, J. Száková, O. Drábek, L. Mládková, *The status of micronutrients (Cu, Fe, Mn, Zn) in tea and tea infusions in selected samples imported to the Czech Republic*, „Czech Journal of Food Sci.” 2006, nr 24, s. 62–71.

² M. Faulkner, *Kawa: sekrety baristy*, Warszawa 2012.

³ S. Chudy, *Rozwój rynku kawy i zmiany w jej konsumpcji wśród Polaków*. „Journal of Agrobusiness and Rural Development” 2014, nr 4 (34), s. 1–10.

⁴ T. Zalega, *Spożycie żywności w gospodarstwach domowych z osobami bezrobotnymi w województwie mazowieckim*, „Zeszyty Naukowe SGGW” – Ekon. Org. Gosp. Żywn. 2011, nr 93, s. 119–136.

⁵ T. Kosicka, H. Kara-Perz, J. Głuszek, *Kawa – zagrożenie czy ochrona*, „Przewodnik Lekarza” 2004, nr 9, s. 78–83.

Równie szerokim zainteresowaniem cieszy się herbata. Według danych GUS, w 2015 roku, Polska sprowadziła do kraju ponad 31 tysięcy ton herbaty z czego 58,9% stanowiła herbata czarna. Jednak, pomimo pogarszających się wskaźników sprzedaży herbaty, wśród konsumentów coraz większym zainteresowaniem cieszy się herbata zielona. Herbata zielona nie jest poddawana procesowi fermentacji. Liście po zwiędnięciu są suszone w strumieniu ciepłego powietrza. Napar sporządzany z liści zielonej herbaty jest szczególnie ceniony ze względu na właściwości prozdrowotne wynikające z obecności substancji przeciwutleniających⁶. Zawarte w naparach antyoksydanty wpływają hamująco na rozwój nowotworów. Dzięki biologicznie aktywnym składnikom napar z zielonej herbaty zapobiega miażdżycy oraz chorobom sercowo-naczyniowym⁷. Ze względu na rosnące spożycie kawy i zielonej herbaty na polskim rynku podjęto badania mające na celu poznanie preferencji młodych konsumentów zamieszkujących region Warmii i Mazur oraz czynników decydujących o wyborze takich produktów, jak kawa (ziarnista oraz mielona) oraz herbata zielona (liściasta oraz ekspresowa).

Metody badań

Przeprowadzone badania zostały podzielone na dwa etapy. W pierwszym etapie wykorzystano odpowiednio skonstruowane kwestionariusze wywiadu (oddzielne dla kawy oraz zielonej herbaty). Na kwestionariusze wywiadu składał się 14 pytań zamkniętych oraz metryczka. Badania przeprowadzono wśród 300 młodych konsumentów zamieszkujących na terenie województwa warmińsko-mazurskiego (wiek 20–30 lat), którzy deklarowali, że spożywają kawy oraz zieloną herbatę. Badania przeprowadzono w okresie czerwiec–wrzesień 2015 roku. Zastosowano nieprobabilistyczny dobór próby oraz technikę wywiadu pośredniego.

Drugi etap stanowiła ocena konsumencka wybranych gatunków kawy oraz zielonej herbaty. Materiał badawczy stanowiło 10 gatunków kawy (od 5 producentów) oraz 10 herbat (od 5 producentów) :

- po 5 gatunków kawy mielonej i ziarnistej – mielonej i parzonej bezpośrednio przed oceną konsumencką – napary przygotowano według PN-A-76100:2009⁸,
- po 5 rodzajów herbaty zielonej liściastej i ekspresowej – parzonej bezpośrednio przed oceną konsumencką – napary przygotowano według PN ISO 3103:1996⁹,

Badania zrealizowano w 2015 roku wśród 75 młodych konsumentów z regionu Warmii i Mazur. Zastosowano metodę nieprobabilistycznego doboru próby – dobór przypadkowy.

⁶ D. Czerwińska, *Czas na herbatę*, „Przegląd Gastronomiczny” 2009, nr 63 (3), s. 8–9.

⁷ M. Maciążek-Jurczyk, M. Maliszewska, A. Szkudlarek-Haśnik, A. Sułkowska, *Działanie profilaktyczne zielonej herbaty w chorobie wieńcowej*, „Postępy Fitoterapii” 2011, nr 1, s. 58–64.

⁸ Polska Norma P-A-76100, *Kawa palona*, PKN 2009.

⁹ Polska Norma ISO 3103, *Herbata – Przygotowanie naparu do badań sensorycznych*, PKN 1996.

Ocenę preferencji badanych produktów dokonano w oparciu o 7-stopniową skalę hedoniczną, gdzie wartości 1, 2, 3, odpowiadały kolejno określeniom: bardzo lubię, umiarkowanie lubię, dość lubię, 4 – ani lubię, ani nie lubię, natomiast 5, 6, 7 – trochę nie lubię, umiarkowanie nie lubię, bardzo nie lubię. W badanych produktach oceniono wyróżniki, takie jak: smak, zapach, barwa oraz ogólna pożądalność przygotowanych naparów. Przed przystąpieniem do badań studentów przeszkolono z zakresu stosowanej metody oceny oraz poinstruowano odnośnie bezpośredniego przygotowania do badań (m.in. nieużywania wonnych kosmetyków, niespożywania posiłków, niepalenia papierosów itp.), zgodnie z wymaganiami normy PN-ISO 6658:1998¹⁰. Ocenę przeprowadzono w Katedrze Towaroznawstwa i Badań Żywności Wydziału Nauki o Żywności UWM w Olsztynie.

Otrzymane wyniki opracowano statystycznie, wykorzystując statystyki podstawowe: średnia oraz odchylenie standardowe. Wykorzystując jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA ($p \leq 0,05$), określono, czy czynniki decydujące o zakupie kawy i herbaty różnią się między sobą istotnie oraz, czy stopień preferencji kawy ziarnistej różni się od preferencji kawy mielonej tych samych producentów, a także, czy stopień preferencji herbaty zielonej liściastej różni się od stopnia preferencji herbaty zielonej ekspresowej pochodzących od tych samych producentów.

Wyniki badań i dyskusja

W badaniach ankietowych wzięło udział 300 osób w wieku między 20 a 30 lat, mieszkających na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. W Tabeli 1 przedstawiono charakterystykę badanej próby. Większość badanych bo prawie 73% stanowiły kobiety. Wśród ankietowanych osób osoby pracujące to niespełna 25%, bezrobotni to 14,7%, pozostałe osoby to studenci (Tabela 1).

Tabela 1
Charakterystyka próby badanej

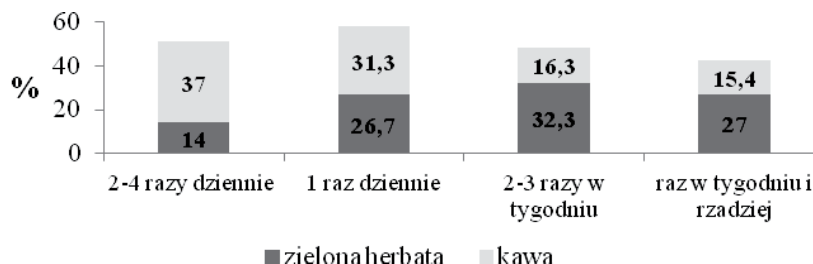
Wyszczególnienie		Ilość osób	%
Płeć	Kobieta	218	72,7
	Mężczyzna	82	27,3
Wiek	20–25 lat	195	65
	25–30 lat	105	35
Miejsce zamieszkania	Miasto	210	70
	Wieś	90	30
Struktura społeczno-ekonomiczna	Osoby pracujące	74	24,7
	Studenci	182	60,7
	Bezrobotni	44	14,6

Źródło: badania własne

¹⁰ Polska Norma ISO 6658, *Analiza sensoryczna. Metodologia. Wtyczne ogólne*, PKN 1998.

Na Wykresie 1 przedstawiono wyniki badań dotyczące częstotliwości spożycia kawy oraz zielonej herbaty przez respondentów. Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że kawa jest zdecydowanie bardziej popularna wśród konsumentów, gdyż 2–4 razy dziennie spożywa ją 111 badanych (37%), a herbatę zieloną jedynie 42 osoby (14%).

Wykres 1
Częstotliwość spożycia kawy oraz zielonej herbaty (%)

Źródło: badania własne

Elżbieta Rusinek-Prystupa i Wioletta Samolińska¹¹ stwierdziły, że spożywanie kawy kilkakrotnie w ciągu dnia deklaruje 33,8% ogółu badanych. Autorzy ci podali również, że największa grupa ankietowanych (67,5%) deklarowała konsumpcję herbaty 2–3 dziennie. W badaniach Teresa Seidler i Małgorzata Szczuko¹² większość studentów Akademii Rolniczej w Szczecinie preferowała picie kawy zamiast herbaty, co wskazuje na coraz większy popyt tej używki na rynku polskim wśród ludzi uczących się.

Stwierdzono, że zdecydowana większość badanych (194 osoby) preferuje kawę mieloną, a kawę ziarnistą wybrało jedynie 36 osób (12%). W przypadku herbaty aż 208 badanych wybierało do konsumpcji herbatę liściastą, pozostałe osoby preferowały herbatę ekspresową.

W opracowaniu Rusinek-Prystupy i Samolińskiej¹³ wykazano, że 50% badanych deklaruje spożywanie kawy mielonej przygotowując ją poprzez zalanie wrzątkiem. Podczas gdy Marzena Przybysz i inni¹⁴ wykazali, że preferowaną formą kawy wśród badanych respondentów jest kawa rozpuszczalna, gdyż spożywało

¹¹ E. Rusinek-Prystupa, W. Samolińska, *Preferencje konsumenckie dotyczące spożycia herbaty i kawy wśród respondentów zamieszkających w Lublinie i okolicach doniesienia wstępne*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2013, nr 94(3), s. 653–657.

¹² T. Seidler, M. Szczuko, *Ocena sposobu żywienia studentów Akademii Rolniczej w Szczecinie w 2006 roku*, cz. III. *Spożycie kawy, herbaty, alkoholu i palenie papierosów*, „Rocznik PZH” 2009, nr 60 (3), s. 241–245.

¹³ E. Rusinek-Prystupa, W. Samolińska, *Preferencje konsumenckie...* op. cit.

¹⁴ M. A. Przybysz, G. Widła, E. Dłużewska, *Preferencje konsumenckie picia kawy. Wpływ temperatury i czasu parzenia kawy na ocenę smaku i zapachu espresso*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Technicznych” SGGW 2013, 572, s. 65–79.

ją aż 57% osób. Badania przeprowadzone przez Rusinek-Prystupę i Samolińską¹⁵ oraz Danutę Jaworską¹⁶ wykazały, że w przypadku herbaty konsumenci sięgają po łatwą i szybką w przygotowaniu herbatę ekspresową (ponad 60% respondentów), niż po herbatę liściastą.

Tabela 2
Dodatki stosowane do naparów kawy i zielonej herbaty

Wyszczególnienie	Kawa		Zielona herbata	
	Liczba osób	%	Liczba osób	%
bez dodatków	26	8,7	231	77
z cukrem	37	12,3	38	12,7
z mlekiem/śmietanką (kawa)	69	23	–	–
z cytryną (herbata)	–	–	9	3
z cukrem i mlekiem/śmietanką (kawa)	167	55,7	–	–
z cukrem i cytryną (herbata)	–	–	21	7
inne	1 (alkohol)	0,3	1 (syrop owocowy)	0,3

Źródło: badania własne

W Tabeli 2 przedstawiono wyniki badań dotyczące preferowanych dodatków do spożywanych naparów kawy oraz zielonej herbaty. Można stwierdzić, iż w przypadku kawy najpopularniejszymi dodatkami są cukier i mleko lub (śmietanka) używane jednocześnie. W przypadku zielonej herbaty ponad 75% pije ją bez żadnych dodatków (Tabela 2).

Wyniki badań dotyczące miejsca spożywania kawy i zielonej herbaty przedstawiono w Tabeli 3. Zarówno w przypadku kawy jak i zielonej herbaty miejscem, w którym badani piją najczęściej napary jest dom (Tabela 3).

Tabela 3
Miejsce spożywania kawy oraz zielonej herbaty

Wyszczególnienie	Kawa		Zielona herbata	
	Liczba osób	%	Liczba osób	%
w domu	220	73,3	242	80,7
w pracy	23	7,7	25	8,3
w kawiarni	7	2,3	15	5
u znajomych	40	13,4	18	6
z automatu	10	3,3	0	–

Źródło: badania własne

¹⁵ E. Rusinek-Prystupa, W. Samolińska, *Preferencje konsumenckie...* op. cit.

¹⁶ D. Jaworska, W. Kolanowski, D. Kołżyn-Krajewska, E. Sawicka, *Preferencje i jakość sensoryczna herbaty w ocenie młodych konsumentów*, „Handel Wewnętrzny” 2008, nr 54 (1), s. 48–54.

Podobne wyniki uzyskali Barbara Lenart i Tadeusz Sikora¹⁷, którzy wykazali, że najczęstszym miejscem, w którym respondenci pili kawę był dom (75%). Natomiast Marzena Przybysz i inni¹⁸ stwierdzili, że w warunkach domowych kawę spożywa aż 93% ankietowanych. Podobne zachowania dotyczące spożywania herbaty zaobserwowali Michał Gazdecki i Szymon Tarant¹⁹, którzy podają, że aż 65% badanych spożywa herbatę w domu, w pracy 21%, natomiast konsumpcja w restauracjach czy kawiarniach stanowi jedynie niewielki odsetek.

Przyczyny dla których respondenci sięgają po kawę i zieloną herbatę przedstawiono w Tabeli 4. W przypadku spożywania kawy najczęstszymi powodami wskazywanymi przez badanych to picie jej ze względu na walory smakowe (41,3%). Natomiast zielona herbata jest konsumowana ze względu na to, że przyspiesza metabolizm (37%), pobudza i usuwa zmęczenie (33,7%) (Tabela 4). Przybysz i inni²⁰ jako główny powód picia kawy przez respondentów w swoich badaniach podali, że lubią oni jej smak (74%) i ze względu na właściwości pobudzające (54%).

Tabela 4
*Powód picia kawy i zielonej herbaty**

Kawa % wskazań	Wyróżnik	Zielona herbata % wskazań
39,7	Pobudza i usuwa zmęczenie	33,7
20,7	Poprawia pamięć	21,3
25,3	Zwiększa wydolność fizyczną	27,3
31,7	Przyspiesza tętno	18
31,3	Przyspiesza metabolizm	37
29,7	Poprawia koncentrację	31,3
36,7	Dla towarzystwa	3,7
29,3	Z przyzwyczajenia	4,7
41,3	Walory smakowe	17,7
13,7	Właściwości zdrowotne	28,3
0	Aktualne trendy w żywieniu	6

* wartości nie sumują się do 100%, ponieważ była możliwość wskazania kilku odpowiedzi

Źródło: badania własne

Tabela 5 przedstawia wyniki badań dotyczące miejsca zakupu kawy oraz zielonej herbaty. Na podstawie przeprowadzonych badań i uzyskanych wyników można stwierdzić, że miejscem, gdzie ankietowani najczęściej kupują produkty jest supermarket. Badania Danuty Jaworskiej i innych²¹ również wykazały, że

¹⁷ B. Lenart B. T. Sikora, *Model preferencji i zachowania konsumenta na rynku kawy*, „Żywność. Nauka. Technologia. Jakość” 2001, nr 3 (28), s. 95–117.

¹⁸ M. A. Przybysz, G. Widła, E. Dłużewska, *Preferencje konsumenckie...* op. cit.

¹⁹ M. Gazdecki, S. Tarant, *Czynniki kształtujące zachowania konsumentów dotyczące spożycia herbaty*, „Roczniki Naukowe” SERiA 2006, nr 8 (3) s. 145–148.

²⁰ M. A. Przybysz, G. Widła, E. Dłużewska, *Preferencje konsumenckie...* op. cit.

²¹ D. Jaworska, W. Kolanowski, D. Kołżyn-Krajewska, E. Sawicka, *Preferencje...* op. cit.

konsumenci najczęściej dokonywali zakupu herbaty w supermarketach i dużych sklepach spożywczych, rzadziej w małych sklepach.

Tabela 5
Miejsce zakupu kawy i zielonej herbaty (% wskazań)

	Supermarket	Sklep osiedlowy	Internet	Specjalistyczny sklep	Inne
Kawa	85,3	7,7	2,3	4,7	0
Herbata	75,3	9,7	0,7	10,3	4

Źródło: badania własne

Czynniki, które wpływają na decyzje o zakupie kawy i zielonej herbaty przedstawiono w Tabeli 6. Jak wynika z przeprowadzonych badań najważniejszą determinantą statystycznie istotną są właściwości sensoryczne naparu zarówno w przypadku kawy, jak i zielonej herbaty.

Tabela 6
*Czynniki wpływające na decyzję o zakupie kawy i herbaty**

Czynnik	Kawa		Zielona herbata	
	$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD
Cena	1,81 ^a	0,82	1,98 ^a	0,78
Marka	1,96 ^{ac}	0,80	2,30 ^b	0,86
Reklama	3,21 ^b	0,77	3,18 ^c	0,73
Wielkość opakowania	2,07 ^c	0,84	2,42 ^b	0,84
Właściwości sensoryczne (aromat i smak)	1,46 ^e	0,65	1,38 ^e	0,62
Promocja	3,09 ^b	0,73	2,14 ^b	0,86

* ocena za pomocą 4-stopniowej skali hedonicznej, gdzie wartość: 1 – odpowiadała zdecydowanie ma znaczenie, 2 – trochę ma znaczenie, 3 – raczej nie ma znaczenia, 4 – zdecydowanie nie ma znaczenia, $\bar{x}$ – wartości średnie ocen, SD – odchylenie standardowe, ^{a,b,c,d,e} – statystycznie istotne różnice na poziomie $p \leq 0,05$

Źródło: badania własne

W przypadku decyzji nabywczych dotyczących kawy konsumenci w równym stopniu brali pod uwagę zarówno markę produktu, jak i jego cenę, czego nie zaobserwowano podczas dokonywania zakupu herbaty zielonej. Czynniki, które miały najmniejsze znaczenie i nie wpływały w większym stopniu na decyzje nabywcze okazały się reklama produktów i promocja (Tabela 6).

Barbara Lenart i Tadeusz Sikora²² zaobserwowali, że najważniejszymi czynnikami mającymi bezpośredni wpływ na decyzję o zakupie są jakość kawy oraz jej marka, a najmniej ważne okazały się reklama i wygląd opakowania. Potwierdzają

²² B. Lenart, T. Sikora, *Model preferencji...*, op. cit.

to badania przeprowadzone przez Przemysława Dmowskiego i innych²³, w których największe znaczenie dla respondentów miał: smak (83%), aromat (75%), marka (62%), cena (54%), dostępność (42%) i promocja (39%).

Drugą część badań stanowiła ocena konsumencka pięciu marek kawy mielonej i pięciu marek kawy ziarnistej tego samego producenta co kawa mielona oraz po pięć marek herbaty zielonej liściastej i ekspresowej pochodzących od tych samych producentów. Wyniki oceny konsumenckiej przedstawiono w Tabeli 7.

Tabela 7
Preferencje spożycia kawy i zielonej herbaty pod względem wybranych wyróżników jakości w zależności od formy

Wyróżnik jakości		Smak		Zapach		Barwa		Ogólna pożądalność	
		Statystyki podstawowe							
		$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD
Kawa	Mielona	3,15	1,49	3,14*	1,71	3,12*	1,75	3,61*	1,69
	Ziarnista**	3,13	1,56	2,17*	1,66	2,15*	1,16	2,84*	1,47
Zielona herbata	Liściasta	2,91	1,80	2,94*	1,47	2,45*	1,25	2,61*	1,21
	Ekspresowa	3,12	1,51	3,67*	1,56	3,67*	1,77	3,14*	1,43

$\bar{x}$ – wartości średnie ocen, SD – odchylenie standardowe, * – statystycznie istotne różnice na poziomie istotności $p \leq 0,05$, ** – kawa zmielona bezpośrednio przed przyrządzeniem naparu

Źródło: badania własne

Wykazano, że napar przygotowany z kawy ziarnistej jest bardziej preferowany niż napar z kawy mielonej. Na podstawie przeprowadzonej analizy statystycznej wyników można stwierdzić, że trzy z czterech ocenianych wyróżników jakości różnią się między sobą istotnie. Konsumenci ocenili podobnie smak kawy mielonej i ziarnistej. Pozostałe wyróżniki takie, jak zapach, barwa i ogólna pożądalność są bardziej preferowane w naparze przygotowanym z kawy ziarnistej (Tabela 7). W przypadku herbaty zielonej bardziej preferowaną formą okazała się herbata w formie liści. Smak, zapach oraz ogólna pożądalność uzyskały lepsze oceny dla herbaty liściastej niż dla herbaty ekspresowej i różnice te były statystycznie istotne. Smak również został oceniony wyżej w naparze przygotowanym z liści aniżeli z torebek ale różnica ta nie była statystycznie istotna (Tabela 7).

Podsumowanie

Pośród badanych osób prawie 70% pije kawę przynajmniej raz dziennie. Większość badanych wybiera kawę mieloną, a preferowanym dodatkiem do kawy jest cukier i śmietanka lub mleko. Zdecydowana większość spożywa kawę w domu,

²³ P. Dmowski, M. Śmiechowska, A. Platta, *Zachowanie trójmiejskich konsumentów na rynku kawy. Zarządzanie produktem*. „Zeszyty Naukowe” 2010, nr 154, s. 184–191.

a jako główny powód picia kawy podają, że usuwa zmęczenie i działa pobudzająco, jak również dla towarzystwa. Przy zakupie kierują się głównie właściwościami sensorycznymi produktu takimi, jak smak i aromat, a także marką i ceną produktu. Ocena konsumencka naparów kawy wykazała, że bardziej preferowany jest napar z ziaren kawy zmielonych bezpośrednio przed zaparzeniem. Mniejsza liczba badanych spożywająca kawę mieloną może wynikać z tego, że konsumenci nie posiadają niezbędnych urządzeń do przygotowywania kawy z ziaren lub też może wynikać to braku czasu.

Herbata zielona nie jest tak często spożywana jak kawa, niemniej codziennie spożywa ją 40% badanych. Zdecydowanie preferowaną formą jest herbata w postaci liści, a napar z niej przygotowany przez większość konsumentów spożywany jest bez żadnych dodatków. Konsumenci jako główny powód picia zielonej herbaty podają przyspieszenie metabolizmu, co przekłada się na spadek masy ciała. Najczęstszym miejscem picia herbaty jest dom. Podobnie jak w przypadku kawy, główną determinantą zakupu są właściwości sensoryczne naparów. Ocena konsumencka naparów wykazała, że zdecydowanie preferowaną formą herbaty zielonej jest napar przygotowany z liści aniżeli z torebek ekspresowych.

BIBLIOGRAFIA

- Chudy S. 2014.** *Rozwój rynku kawy i zmiany w jej konsumpcji wśród Polaków*, UP Poznań, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, nr 4 (34), s. 1–10.
- Czerwińska D. 2009.** *Czas na herbatę*. Sigma-Not, „Przegląd Gastronomiczny”, nr 63 (3), s. 8–9.
- Dmowski P., Śmiechowska M., Platta A. 2010.** *Zachowanie trójmiejskich konsumentów na rynku kawy. Zarządzanie produktem*, „Zeszyty Naukowe”, Wyd. UE, Poznań, nr 154, s. 184–191.
- Faulkner M. 2012.** *Kawa: sekrety baristy*, Wydawnictwo RM, Warszawa.
- Gazdecki M., Tarant S. 2006.** *Czynniki kształtujące zachowania konsumentów dotyczące spożycia herbaty*, „Roczniki Naukowe” SERiA, nr 8 (3) s. 145–148.
- Jaworska D., Kolanowski, W., Kołżyn-Krajewska D., Sawicka E. 2008.** *Preferencje i jakość sensoryczna herbaty w ocenie młodych konsumentów*, IBRKK „Handel Wewnętrzny”, nr 54 (1), s. 48–54.
- Kosicka T., Kara-Perz H., Głuszek J. 2004.** *Kawa – zagrożenie czy ochrona*, Termedia, „Przewodnik Lekarza”, nr 9, s. 78–83.
- Lenart B., Sikora T. 2001.** *Model preferencji i zachowania konsumenta na rynku kawy*, PTTŻ, „Żywność. Nauka. Technologia. Jakość”, nr 3 (28), s. 95–117.
- Maciążek-Jurczyk M., Maliszewska M., Szkudlarek-Haśnik A., Sułkowska A. 2011.** *Działanie profilaktyczne zielonej herbaty w chorobie wieńcowej*, Borgis, „Postępy Fitoterapii”, nr 1, s. 58–64.

- PN ISO 3103. 1996.** *Herbata–Przygotowanie naparu do badań sensorycznych*, PKN.
- PN ISO 6658. 1998.** *Analiza sensoryczna. Metodologia. Wytyczne ogólne*, PKN.
- PN P-A-76100. 2009.** *Kawa palona*, PKN.
- Przybysz M. A., Widła G., Dłużewska E. 2013.** *Preferencje konsumenckie picia kawy. Wpływ temperatury i czasu parzenia kawy na ocenę smaku i zapachu espresso*, SGGW, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Technicznych”, 572, s. 65–79.
- Rusinek-Prystupa E., Samolińska W. 2013.** *Preferencje konsumenckie dotyczące spożycia herbaty i kawy wśród respondentów zamieszkałych w Lublinie i okolicach doniesienia wstępne*, PTH, „Problemy Higieny i Epidemiologii”, nr 94 (3), s. 653–657.
- Seidler T, Szczuko M. 2009.** *Ocena sposobu żywienia studentów Akademii Rolniczej w Szczecinie w 2006 roku, cz. III. Spożycie kawy, herbaty, alkoholu i palenie papierosów*, „Roczniki PZH”, nr 60 (3), s. 241–245.
- Street R., Száková J., Drábek O., Mládková L. 2006.** *The status of micronutrients (Cu, Fe, Mn, Zn) in tea and tea infusions in selected samples imported to the Czech Republic*. Acad. Agric. Sci., „Czech Journal of Food Sci.”, nr 24, s. 62–71.
- Zalega T. 2011.** *Spożycie żywności w gospodarstwach domowych z osobami bezrobotnymi w województwie mazowieckim*, „Zeszyty Naukowe” SGGW – Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, z. 93, s. 119–136.

STRESZCZENIE

Celem pracy było poznanie preferencji młodych konsumentów między 20 a 30 rokiem życia dotyczących spożycia i zakupu kawy oraz zielonej herbaty. Badania obejmowały zagadnienia takie, jak częstotliwość spożywania kawy oraz herbaty, rodzaj kawy i herbaty, stosowane dodatki, motywy spożywania i zakupu. Przeprowadzono również ocenę konsumencką naparów kaw mielonych i ziarnistych oraz zielonych herbat liściastych i ekspresowych i określono preferencje na podstawie wyróżników jakości takich, jak smak, zapach, barwa oraz ogólna pożądalność naparów. Wykazano, że większość badanych pije kawę co najmniej raz dziennie i jest to kawa mielona. Najważniejszym czynnikiem wpływającym na zakup kawy oraz herbaty są ich właściwości sensoryczne. Ocena konsumencka naparów wykazała, że preferowaną formą kawy jest kawa ziarnista a w przypadku herbaty bardziej akceptowalny jest napar przygotowany z liści aniżeli z torebki ekspresowej.

Słowa kluczowe: używki, kawa, zielona herbata, preferencje konsumenckie, ocena konsumencka.

SUMMARY

The aim of the study was to determine young consumer preferences (20–30 years old) for the purchase and consumption of coffee and green tea. The research included issues such as the frequency of consumption of coffee and tea, the type of

coffee and tea, used additives, consumption and purchase factors. The consumer assessment of ground and bean coffee and green tea leaves and tea-bags infusions has been conducted. The consumers evaluated factors as taste, smell, color and overall desirability. It has been shown that the majority of respondents drink coffee at least once a day and is ground coffee. The most important factor influencing the purchase of coffee and green tea is sensory properties. Consumer assessment showed that the preferred form of coffee infusion is coffee prepared from bean. More acceptable tea infusion is tea prepared from leaves than from the tea-bags.

Keywords: stimulants, coffee, green tea, consumer preferences, consumer assessment.

DILEMMAS OF THE CONTEMPORARY WORLD IN HISTORIOGRAPHY AND HISTORICAL EDUCATION

DYLEMATY WSPÓŁCZESNEGO ŚWIATA W HISTORIOGRAFII I EDUKACJI HISTORYCZNEJ

Introduction¹

Sources such as linguistic dictionaries and encyclopedias explain that the term 'history' originates from the Greek word *historie*, which means an interview, an interrogation of an eye-witness as well as a report of such an interview². History is a discipline which refers to both the past and the future. The past can serve as a good starting point for an analysis of contemporary problems. History has roots in the present time too, as this is the ultimate judge of its course³. There are two ways to understand history. One pertains to the past times, that is what has happened until our day; the other one is known as historiography, which is how we write and relate the former times. Thus, historiography is the contemporary interpretation of some events in chronological order, set in the context of an accepted system of values. It is the former perception of historiography that lies at the foundation of the following reflections.

History and historiography versus changing social and cultural currents

Historical concepts have always been saturated with thoughts related to ideologies, political doctrines or social and cultural aspects, and the degree to which historiography is loaded with such ingredients has varied in time. When history became a scientific discipline read at universities, some researchers saw this as a step towards submitting historical studies to stricter discipline, to some form of 'training', which also required more formal education of future historians. This is the reason why, as Michel Foucault puts it, 'history is a discourse of power'⁴.

* dr hab., prof. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Katedra Dydaktyki i Historii Wychowania.

¹ Cf. J.M. Garbula, *Znaczenia historyczne w nauczaniu początkowym. Narracyjne konstruowanie historii rodzinnych*, Olsztyn 2010.

² J. Tokarski (red.), *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1980.

³ J. Murphy, *Postmodern Social Analysis and Criticism*, New York 1989.

⁴ M. Foucault, *Wykład z 28 stycznia 1976*; w: M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady z Collège de France 1976*, przeł. M. Kowalska, Warszawa 1988, s. 74.

The theses proposed by modernists and post-modernists have been affecting the way we understand history. According to Andrzej Radomski, in modernism a historian gains knowledge of the past time on the basis of information originating from experience, from an external reality captured by historical sources⁵. Thus, supported by the empirical knowledge derived from references, a historian verifies the knowledge he creates. In modernism, the paragon of history as a science is objective and realistic historiography, which guarantees the achievement of the so-called true past.

Janusz Rulka juxtaposed the modernistic approach to history as a science and to historical education⁶. History was understood as a series of chronological structures, relationships and connections, while historical education was dominated by concepts of progress and revolution. Modernism chose to promote such universal values as the truth, objectivity, patriotism and family. The question of the truth seemed to be among the most pertinent issues raised by historical narrative because, as Wilhelm Dilthey explains⁷, in order to find out the true nature of man we must study history rather than indulge in analyzing our personalities or performing psychological experiments. Historians believed that there was only one truth and that their narratives were true as well. Jerzy Topolski nicknames such truth a selfish one. Another distinguishing feature of modernistic history was the emphasis placed on struggle, suffering, sacrifice, aggression and victims⁸. The fundamental matters were such historical events as battles and victories, failures and disasters, treaties and other legal acts, while questions related to culture, customs or everyday life were of marginal importance. J. Rulka concludes that modernistic history recounts stories of power, violence and pressure, while modernistic historiography focuses on men (leaders, rulers, warriors, important figures).

In modernism, history teaching intended to promote attitudes which helped to consolidate societies, to strengthen the notions of solidarity and cooperation, and to emphasize the need to care about what was in the people's best interest. History encouraged the formation and reinforcement of group identity. The knowledge of history enabled individuals to endow their own fate with sense by incorporating it into the fate of a larger human community.

Two types of factors contributed to the collapse of the modernistic approach to history. On the one hand, they were external conditions, independent of historiography. On the other hand, there was a growing feeling among the Annalists that the metaphors then employed in historiography were becoming exhausted⁹.

⁵ A. Radomski, *Historiografia a kultura współczesna*, Lublin 2006.

⁶ J. Rulka, *Postmodernistyczne problemy edukacji historycznej*, „Ars Educandi” 1998, vol. I, s. 111–112.

⁷ W. Dilthey, *Gesammelte Schriften; Band V und VI: Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens*, Leipzig 1934, s. 180.

⁸ J. Topolski, *Historia jako nauka po postmodernizmie*, w: E. Domańska (red.), *Pamięć, etyka i historia*, Poznań 2006, s. 32.

⁹ M. Szołtysek, *Od naukowej obiektywności do po-postmodernistycznego Romantyzmu – martwe pewniki i nowe paradygmaty, czyli historiografia wobec wyzwań współczesności*, „Teraźniejszość-Człowiek-Edukacja” 2002, N. 3 (19), s. 14.

The former group of factors included the following developments:

- philosophy of science diverging from classical realism and from the corresponding concept of the truth as well as the specular theory of language (Willard Van Orman Quine, Ludwig Wittgenstein, Richard Rorty),
- the so-called linguistic turn in philosophy and humanities, which enabled the abandonment of the traditionally perceived dualism of the world and the language,
- a challenge undermining the belief that there exists only one, objective sense of all texts (deconstructionism, Jacques Derrida),
- ‘the end of grand narratives’ proclaimed by Jean-François Lyotard; heterogeneity of scientific discourses and opinions¹⁰.

The other group of factors leading to the downfall of modernistic historiography was rooted in the reflections formulated by the Annalists, through which they refuted the quantitative reductionism that appeared in the approach to analyzing the history of culture. It became evident that modernistic culture was unable to find satisfactory solutions to man’s existential problems. The Annalists began to include in their publications micro-worlds and micro-histories, which manifested their belief that history should open up to people who until then had been neglected; this meant a shift from the centre to marginally considered peripheries. The third generation of the Annalists, deriving inspiration from three sources: sociology (Pierre Bourdieu), ethnology (Claude Lévi-Strauss) and Michel Foucault’s ideas, dealt with the matters which had previously been considered peripheral, such as family, relationships between the two sexes, childhood, young age, getting old, everyday life, etc. In other words, ‘they focused on what used to be dealt with in commentaries under the main text’¹¹.

Changes occurring in the contemporary world as well as new attitudes to knowledge cause confusion. The post-modernistic society and its key representatives are satisfied with the world devoid of history; they are in favour of war against history and historical awareness. Post-modernists challenge history as a holistic description of the people’s past because, as they claim, it is possible to speak only about single events. In such disciplines as the history of ideas, science or literature, a shift has taken place from describing whole epochs or centuries to writing about disrupting events. History is a discourse sustained by the choice of one thing over another.

Post-modernist theorists refute the existence of a universal value such as the truth. In their opinion, there is no such thing as a finite, permanent or unchangeable historical truth and the reasons are: the logics and specific character of the language employed by humanities, research procedures pursued by individual historians, their conscious or subconscious submergence in a specific culture and finally accessible historical sources¹². As demonstrated by J. Topolski, his-

¹⁰ Ibidem.

¹¹ E. Domańska, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Poznań 1999, s. 60.

¹² S. Sztobryn, *Narracja historyczna w polskiej pedagogice XX wieku*, w: E. Kurantowicz, Nowak-Dziemianowicz M., *Narracja–krytyka–zmiana. Praktyki badawcze we współczesnej pedagogice*, Wrocław 2007, s. 47–48.

toriography has experienced a change from the philosophy of confirmation to the philosophy of argumentation resting on two pillars. „The first pillar is the refusal of the claim that there is some universal truth, which we are nearing while gaining better knowledge of the world, and the approval of the fact that there is pluralism of truths. The other pillar is the comprehension that argumentation is more than logics (...) This makes a scientific discourse deeper, because a discussion is no longer a process of juxtaposing arguments of which the proponents are certain that they are ultimate truths”¹³. By developing this thought further, J. Topolski observes that „a historian does not ‘reflect on’ or ‘reconstruct’ something that has already been made and awaits to be described, but suggests some way of describing the past”¹⁴. Thus, a historian is not someone who reproduces the former past but someone which acts as its creator, bearing a special burden of responsibility on his shoulders.

Theorists of history define in a variety of ways the currents which stem from the positivistic canon of studying history. Andrzej Feliks Grabski¹⁵ talks about non-standard models of historiography, J. Topolski¹⁶ refers to new or modern historiography, Wojciech Wrzosek¹⁷ discusses non-classical historiography and Ewa Domańska¹⁸ writes about alternative history. Drawing on the texts published in an American journal *History and Theory*, E. Domańska defined both academic (conventional) history and unconventional history. Academic history applies the methodological principles such as the worship of facts, objectiveness as a must, the cause-and-effect chain or striving to discover the truth. Unconventional history negates the above principles while readily referring to emotions, empathy and honesty. The linguistic turn which took place in the 1930s¹⁹ and the criticism of analytical philosophy have stirred up an interest among historians in the interpretation of texts, discourse and theory of narration. Roland Barthes proves that post-modernism humanities comprise such aspects as linguisticism, textuality, constructivism and discoursiveness. This author claims that there was a shared moment at which the history of humanity and narration were born, because the narrative is „international, transhistorical, transcultural, it is simply there like life itself”²⁰. While collecting facts, a historian actually relates them or tells us about them. „In the historical discourse of our civilization, the process of signification is always aimed at ‚filling out’ the meaning of History. The historian is not so much a collector of facts as a collector and relater of

¹³ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996, s. 347–348.

¹⁴ Idem, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2001, s. 15.

¹⁵ A. F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2006.

¹⁶ J. Topolski, *Teoria wiedzy historycznej*, Poznań 1983.

¹⁷ W. Wrzosek, *Historia–kultura–metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Wrocław 1995.

¹⁸ E. Domańska, op. cit.

¹⁹ R. Rorty, *The Linguistic Turn*. Chicago, Chicago 1967.

²⁰ R. Barthes, *Wstęp do analizy strukturalnej opowiadań*, w: M. Głowiński, H. Markiewicz (red.), *Studia z teorii literatury. Archiwum przekładów „Pamiętnika Literackiego” 1977, t. I*, p. 156.

signifiers; that is to say, he organizes facts with the purpose of establishing positive meaning and filling the vacuum of pure, meaningless series”²¹.

Theorists of historiography, R. Barthes, Hayden White, Frank Ankersmit, share the opinion that the way we think about the world is narrative in character because a narrative is the basic way of ‘talking’ about reality. Constructed texts refer to some reality which precedes a given text. Thus, we face two types of relations: representing and temporal, that is the history of something that has happened on a scale of some time (cyclic or linear).

There are many definitions of a narrative, which – according C. Levi-Strauss, the founder of structural anthropology – is a typically European creation. A. Radomski²² comprehends narration as „some way of organizing or creating reality with (written) language,” and its basic form is a narrative (discourse). This author claims that a historic narrative is the type of story containing a plot, which the narrator relates from some distance in time. Interpretation is thought to be the basic ‘research’ procedure in all humanities, while interpretation of texts performed by narrativists depends on different types of poetics originating from the theory of literature. One of the principal tasks of a historical narrative is to explain the past reality, which will make it more accessible and understandable. Narratives are constructed in the historian’s mind, based on his search through reference sources while collecting data. The process of transforming facts into a narrative is creative, which means that the same set of facts may serve for constructing different narratives. The narrative is a tool which helps the author to interpret the past. Sometimes a projection mechanism may appear, so that the historian will attribute his own characteristics to the person he examines. Transformation of facts into narratives is facilitated or hindered by such factors as the historian’s knowledge, his background (the system of references), models of the perception former times and people’s actions, the historian’s ideology.

A leading representative of the narrative philosophy of history, H. White²³, on the assumption that historical writing in many ways mirrors literature, challenged the traditional contrast between historiography and literature. By negating narrative writing guided by logical deduction, H. White digressed from analytical philosophy and approached structural analysis in which discursive tools were employed to endow past events with sense. When asked what he considered himself by profession, he said: „I am a writer [...] I don’t mind what anyone calls me. I don’t think labels are important. My view is this: don’t worry about labels or schools. Here is a book. Read it. If it helps you in your own work – good; if it doesn’t – forget it!”²⁴. F. R. Ankersmit²⁵ undertook and further developed H. White’s conception, striving to create the theoretical foundations for evolutionary narrativism. This author

²¹ Idem, *Dyskurs historii*, „Pamiętnik Literacki” 1984, v. 3, s. 234.

²² A. Radomski, op. cit., s. 3.

²³ H. White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*, Baltimore–London 1973.

²⁴ E. Domańska, op. cit., s. 62.

²⁵ F. Ankersmit, *Narrative Logic. A Semantic of the Historian’s Language*, The Hague 1983.

questioned the traditional understanding of historiography as true knowledge, and put forth the following theses: historical narratives are not interpretations of the past but incidental stories which have their own beginning, middle and end; the past must be interpreted; narrative interpretations represent organization of knowledge; facts about the past could serve as arguments in favour or against narrative interpretations while interpretations can only verify interpretations²⁶. According to F. R. Ankersmit, these arguments create evidence showing that our attitude to the past has been 'privatized' and the whole work created so far has become the property of a historian.

The works written by F. R. Ankersmit have stirred up circles of history theorists. Initially, his ideas were ignored and even today his concept of historical experience is unacceptable to many. Nonetheless, the books and publications of this today's best-known history theorist leave no-one indifferent; conversely, they excite, amaze and force others to take a standpoint. A. Radomski²⁷ challenges the conception put forth by F. R. Ankersmit and looks at issues related to our cognition of history from 'own' perspective, which he refers to as 'culture cognitive'. Inspired by concepts proposed by contemporary pragmatists such as W. Van Orman Quine, D. Davidson, R. Rorty constructed a new, pragmatic vision of history. His conception grows from the foundation built by the claim that actions are implicated by specific values. R. Rorty perceives scientific practice not through the context of cognitive aims but with practical goals in mind, that is the ones associated with people's actions, because man is active and needs utilitarian knowledge to achieve specific aims. This author assumes that scientific research has some ethical dimension, which can be broadly described as ideological²⁸.

According to A. Radomski, formation of the above vision of science, including history, is promoted by the liberal society in which discourses and values are in abundance. He believes that „in this new Klio the key words could be:

- 1) 'writing about' instead of 'studying of' a certain subject which exists objectively,
- 2) 'text' as a word denoting what until now has been known as 'references', instead of accepting the latter as 'pieces of evidence' referring to objective facts (...),
- 3) 'stories' instead of forming scientific 'statements' which can be classified as true or false,
- 4) 'constructing' rather than 'reconstructing' (reproducing) the historical reality"²⁹.

Drawing on these assumption, it has been deemed advisable to replace the vision of a historian seen as an indifferent researcher by the concept of 'a guide' showing us around the world of history, someone who recounts various narratives

²⁶ Idem, *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, Berkeley-Los Angeles-London 1994.

²⁷ A. Radomski, op. cit., s. 64.

²⁸ Ibidem, s. 56.

²⁹ Ibidem, s. 59.

about past times and assists all novices in acquiring their individual and creative perception of the historical heritage of the human race.

There is another theoretical concept in the contemporary historical thought which I would like to mention. It is the idea elaborated by E. Domańska³⁰, which Mikołaj Szoltysek³¹ says: „In my opinion, this is an extremely original concept. Domańska takes the narrativist thought as a starting point, but transforms very creatively the concepts proposed by representatives of post-modernistic humanities and in fact creates one of the most courageous alternatives – and certainly the first one in the Polish research – to humanities after the linguistic turn.”

E. Domańska joins the ‘ethical turn’ which has reached history, and poses the question about ‘the history’s best interest’ and what it is. She proves that new history, which is labelled as alternative, speaks about „man who has been ‘thrown’ into the world, about human existence in the world, about the human experience of the universe and the ways in which man experiences it. It is therefore the history of experience, history of emotions, history of private micro-universes”³².

J. Topolski has presented his viewpoint on subjectivity and objectivity of the historical process. His attitude is both ontological and methodological because it is associated with the understanding of historical reality itself and the way it is studied. J. Topolski believes that ontology is not reality itself but a research construction, a linguistic interpretation of what is considered to be real³³. This author argues that a historian creates a specific image of the past reality, in the light of which he does the research. J. Topolski³⁴ calls it the minimum characterization of a historical process (the past), that is the construction of a relatively low level of interpretation. He includes in this interpretation the aspects of time and space, as well as human actions, that is the process of creating history by people.

J. Topolski also referred to post-modernism and its consequences to history as a science. Post-modernism manifested itself in a constructionism-based vision of history as a form of representation, which also inspired the local comprehension of history. The author does not believe it is necessary to absorb all consequences of post-modernism. He shows some progress in historical studies which is driven by the development of interpretation. „I think it is on the level of interpretation, its accuracy, comprehensibility, righteousness, etc., that it becomes possible to notice the most important indicator of the scientific aspect of history after post-modernism, or during the persisting presence of post-modernism”³⁵.

Progress in historical studies has affected historical narrative and facilitated search for new realms of knowledge. Historians have undertaken a different type

³⁰ E. Domańska, op. cit., s. 23.

³¹ M. Szoltysek, op. cit., s. 24.

³² E. Domańska, op. cit., s. 58.

³³ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię...*, s. 231.

³⁴ Idem, *Czy historyk ma dostęp do przeszłej rzeczywistości?*; w: E. Domańska (red.), *Historia: o jeden świat za daleko?*, Poznań 1997, s. 64.

³⁵ Idem, *Historia jako nauka...*, s. 34.

of historical narrative, the one which diverges from history dominated by political history or concepts derived from general ideals. Meta-narration, i.e. considerations stimulated by some grand concepts, has been replaced by other types of historical writing: for instance history of culture, feminist history, post-colonial history, multi-media history or micro-history.

BIBLIOGRAPHY

- Ankersmit F. 1983.** *Narrative Logic. A Semantic of the Historian's Language*, Boston-London, The Hague.
- Ankersmit F. 1994.** *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.
- Ankersmit F. 1994.** *Six theses on narrativist philosophy of history*, w: Ankersmit F., *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.
- Barthes R. 1977.** *Wstęp do analizy strukturalnej opowiadań*, w: Głowiński M., Markiewicz H. (red.), *Studia z teorii literatury. Archiwum przekładów „Pamiętnika Literackiego”*, Ossolineum, t. I, p. 156.
- Barthes R. 1984.** *Dyskurs historii*, „Pamiętnik Literacki”, v. 3, s. 234.
- Dilthey W. 1934.** *Gesammelte Schrifften; Band V und VI: Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens*, Leipzig, s. 180.
- Domańska E. 1991.** *Biała tropologia. Hyden White i teoria pisarstwa historycznego*, „Teksty Drugie”, nr 2.
- Domańska E. 1999.** *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Domańska E. 2006.** *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Foucault M. 1988.** *Wykład z 28 stycznia 1976*, w: Foucault M., *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady z Collège de France 1976*, przeł. Kowalska M., Wydawnictwo KR, Warszawa, s. 74.
- Garbula J. M. 2010.** *Znaczenia historyczne w nauczaniu początkowym. Narracyjne konstruowanie historii rodzinnych*, Wyd. UWM, Olsztyn.
- Grabski A. F. 2006.** *Dzieje historiografii*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006.
- Lytard J.-F. 1997.** *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*, przeł. Kowalska M., Migasiński J., Wydawnictwo Aletheia, Warszawa.
- Murphy J. 1989.** *Postmodern Social Analysis and Criticism*, Greenwood Press, New York.
- Radomski A. 1999.** *Kultura–tekst–historiografia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Radomski A. 2006.** *Historiografia a kultura współczesna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

- Rorty R. (red.) 1967.** *The Linguistic Turn*. Chicago, University of Chicago Press, Chicago.
- Rulka J. 1998.** *Postmodernistyczne problemy edukacji historycznej*, „Ars Educandi”, vol. I.
- Szołtysek M. 2002.** *Od naukowej obiektywności do po-postmodernistycznego Romantyzmu – martwe pewniki i nowe paradygmaty, czyli historiografia wobec wyzwań współczesności*, „Teraźniejszość–Człowiek–Edukacja”, no 3 (19).
- Sztobryn S. 2007.** *Narracja historyczna w polskiej pedagogice XX wieku*, w: Kurantowicz E., Nowak-Dziemianowicz M., *Narracja–krytyka–zmiana. Praktyki badawcze we współczesnej pedagogice*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław.
- Tokarski J. (red.) 1980.** *Słownik wyrazów obcych*, PWN, Warszawa.
- Topolski J. 1983.** *Teoria wiedzy historycznej*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Topolski J. 1996.** *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Wydawnictwo „Rytm”, Warszawa.
- Topolski J. 1997.** *Czy historyk ma dostęp do przeszłej rzeczywistości?*, w: Domańska E. (red.), *Historia: o jeden świat za daleko?*, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, Poznań.
- Topolski J. 2001.** *Wprowadzenie do historii*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Topolski J. 2006.** *Historia jako nauka po postmodernizmie*, w: Domańska E. (red.), *Pamięć, etyka i historia*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- White H. 1973.** *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Wrzosek W. 1995.** *Historia–kultura–metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Wydawnictwo Leopoldinum, Wrocław.

STRESZCZENIE

Prezentowany artykuł ma charakter ogólnych rozważań związanych z historiografią. Zarysowano tendencje społeczno-kulturowe współczesnego świata mające znaczenie dla rozumienia historiografii i edukacji historycznej. Wychodząc od modernistycznego podejście do nauki i edukacji historycznej analizowano czynniki mające wpływ na jego załamanie i zwrócenie się w stronę historiografii niekonwencjonalnej. Konsekwencją tego zwrotu stało się odkrywanie nowych obszarów badawczych oraz konstruowanie innych rodzajów narracji. W miejsce metanarracji, posługujących się wielkimi pojęciami, powstawało piśarstwo historyczne typu: historia kultury, historia feministyczna, historia postkolonialna, historiografia multimedialna czy mikrohistoria, mówiąca o rzeczach mniej „ważnych” w skali makro, ale istotnych dla jakiejś grupy społecznej lub dla pojedynczych ludzi.

Słowa kluczowe: edukacja historyczna, historiografia, historia.

SUMMARY

The following article contains general reflections on historiography, that is on what is written and said about historical times. An outline of contemporary social and cultural tendencies which are important for the comprehension of historiography and history teaching has been given. From the modernist approach to history as a science and subject in education, the author proceeds with her analysis towards the factors which have undermined modernism and contributed to the birth of unconventional historiography. As a result, new realms of knowledge have opened up and other types of narration have been created. Meta-narratives employing grand concepts have been replaced by other types of historical writing, for example history of culture, feminist history, post-colonial history, multi-media history or micro-history, which all speak about issues 'less important' on a macro-scale but essential for a given social group or even an individual.

Keywords: historical education, historiography, history.

RENOWACJA TRWAŁYCH UŻYTKÓW ZIELONYCH

RENEWAL OF PERMANENT GRASSLANDS

Wprowadzenie

Zjawiskiem powszechnie obserwowanym na trwałych użytkach zielonych, w regionie północno-wschodnim, jest proces degradacji runi¹.

Przejawia się on przede wszystkim w postaci negatywnych zmian w składzie florystycznym. Następuje wówczas opanowanie zbiorowiska przez małowartościowe trawy i uciążliwe chwasty, co powoduje rozluźnienie darni i spadek jej produktywności. Spośród szeregu przyczyn tego zjawiska najczęściej wymienia się obniżenie naturalnej żyzności gleb, przesuszenie systematyczne siedlisk oraz błędy popełniane przy nawożeniu, użytkowaniu i pielęgnacji².

Negatywne skutki gospodarowania, często ekstensywnego, dostrzegane są również na Kurpiowszczyźnie. Zmuszają one do poszukiwania alternatywnych rozwiązań i zagospodarowania tych użytków, zwłaszcza na glebach typu murszowego, o płytkim poziomie warstwy uprawnej bądź narażonych na erozję.

Wprowadzając niskonakładową, uproszczoną technologię renowacji, czyli siew bezpośredni, zwany też uprawą „zerową”, ogranicza się przemysłowe środki, oszczędza czas, energię i robociznę. Chroni się środowisko glebowe – nie narusza struktury gleby, nie przyspiesza mineralizacji gleb organicznych, zapobiega

* prof. dr hab., Katedra Łąkarstwa i Urządzania Terenów Zieleni, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

** prof. dr hab., Katedra Łąkarstwa i Urządzania Terenów Zieleni, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ K. Grabowski, *Renowacja łąk trwałych różnymi sposobami*, „Acta Academiae Agriculturae ac Technicae Olstenensis”, Supplementum B 1992, 53, s. 1–50; S. Grzegorzczuk, *Czynniki warunkujące podsew użytków zielonych – siedlisko*, „Łąkarstwo w Polsce” 1998, nr 1, s. 45–52.

² R. Baryła, *Renowacja trwałych łąk i pastwisk w siedliskach grądowych ze szczególnym uwzględnieniem podsewu*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1996, z. 442, s. 23–30; idem, *Podsew jako metoda renowacji runi trawiastej*, „Łąkarstwo w Polsce” 2001, nr 4, s. 9–24; K. Buchgraber, *Grassland renovation by sod seeding-better swards, stabilized plant communities and higher forage quality*, Report of the EGF – Symposium, Graz (Austria) 1991, s. 211–212; P. Ernst, *So gelingt die Grünland – Nachsaat*, „Top Agrar Polska” 1985, 4, s. 64–67; A. S. R. Juo, R. Lal, *Nutrient profile in a tropical alfisol under conventional and no-till system*, „Soil Science” 1979, vol. 127, s. 168–173; K. H. Richter, A. Milimonka, *Results of reseeding on lowland bog soils*, Report of the EGE – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria) 1991, s. 99–101; R. E. L. Naylor, A. H. Marshall, S. Matthews, *Seed establishment in directly drilled sowings*, „Herbage Abstracts” 1983, 53(2), s. 73–91.

stratom wody i stwarza korzystne warunki kiełkowania, a tym samym zwiększa ilość i jakość pozyskiwanej paszy³.

W niniejszym opracowaniu przedstawiono ważniejsze osiągnięcia krajowe i zagraniczne przemawiające za wprowadzeniem bezuprawowej renowacji użytków zielonych poprzez siew bezpośredni w darń.

Przyczyny degradacji łąk i pastwisk

Przy gospodarowaniu na użytkach zielonych istnieje możliwość popełnienia wielu błędów, które negatywnie wpływają na stan i rozwój szaty roślinnej⁴.

Do najczęstszych przyczyn zalicza się:

- niezależne od rolnika:
 - niesprzyjające warunki zimowania,
 - długotrwałe późnowiosenne zalewy,
 - susza letnia (po skoszeniu łąk lub wypasaniu pastwiska),
 - inwazja szkodników (kretów, nornic, itp.),
- błędy popełnione w gospodarowaniu:
 - niewłaściwa częstotliwość i wysokość koszenia, nie uwzględniająca właściwości biologicznych roślin,
 - zła gospodarka pastwiskowa (niewłaściwy wypas, nie wykaszanie niedojadów, nadmierne udeptywanie i rozrywanie darni),
 - zaniechanie pielęgnacji łąk i pastwisk,
 - błędy przy zagospodarowaniu,
 - zaniedbanie nawożenia mineralnego (NPK),
 - jednostronne nawożenie, szczególnie azotem, nieumiejętne stosowanie

³ R. Baryła, *Podsiew jako metoda...*, op. cit., s. 9–24; F. Bozzo, G. Parente, *Evaluation of agromonic treatments of low ecological impact*, Report of the EGF Symposium, Graz (Austria) 1991, s. 51–55; M. Dobromilski, L. Łydach, *Sod seeding a meadow on organic soil with different species of grass*, Report of the EGF – Symposium, Graz (Austria) 1991, s. 251–253; W. Ehlers, *Observations on earthworm channells and infiltration on tilled and untilled loess soil*, „Soil Science” 1975, vol. 119, s. 242–249; P. Ernst, *Neue Maschinen für die Grünland – Nachsaat*, „Top Agrar Polska” 1988, 4, s. 64–67; K. Grabowski, S. Grzegorzczak, S. Benedycki, *Możliwości produkcyjne łąki trwałej odnawianej poprzez siew bezpośredni*, „Fragmenta Agronomica” 1993, nr 4, s. 241–245; P. Goliński, *Maszyny do podsiewu użytków zielonych*, „Top Agrar Polska” 1998, 4, s. 106–110; idem, *Nowoczesne sposoby podsiewu użytków zielonych*, „Łąkarstwo w Polsce” 1998, nr 1, s. 17–29; A. S. R. Juo, R. Lal, *Nutrient profile in a tropical...*, op. cit., s. 168–173; Z. Mikołajczak, *Czynniki warunkujące podsiew użytków zielonych – agrotechnika*, „Łąkarstwo w Polsce” 1998, nr 1, s. 53–64; G. Parente, F. Bozzo, E. Feoli, M. Scimone, *Ecological and agronomic evaluation of different treatments for alpine grassland improvement*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria) 1991, s. 45–50.

⁴ P. Ernst, *So gelingt die Grünland...*, op. cit., s. 64–67; R. E. L. Naylor, A. H. Marshall, S. Mathewss, *Seed establishment in directly drilled sowings*, „Herbage Abstracts” 1983, 53(2), s. 73–91; R. E. L. Naylor, A. H. Marshall, S. Mathewss, *Seed establishment...*, op. cit., s. 73–91; N. Mott, P. Ernst, *Grünlandverbesserung. Bewirtschaftung (Nachsaat)*, „Neuansaat” 1984, 88, s. 3–22; G. E. D. Tiley, J. Frame, *Improvement of upland permanent pastures and lowland swards by surface sowing methods*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria) 1991, s. 89–94.

- nawozów organicznych (gnojowicy, ścieków),
- stosowanie ciężkiego sprzętu mechanicznego podczas zbioru i pielęgnacji.

Kryteria stosowania siewu bezpośredniego w darni

Dobór właściwej „strategii” odnawiania zdegradowanych użytków zielonych zależy od szeregu czynników:

- warunków siedliskowych (uwilgotnienia, rodzaju gleby, położenia),
- stopnia degradacji użytku (składu florystycznego runi, zadarnienia, zachwaszczenia uciążliwymi gatunkami itp.),
- przewidywanego użytkowania,
- zapotrzebowania na paszę (względnie ekstensywne użytkowanie),
- możliwości organizacyjno-technicznych i ekonomicznych gospodarstwa⁵.

Tiley i Frame⁶ wybór odpowiednich zabiegów uzależnia się od składu florystycznego runi, stopnia zwartości darni i rodzaju gleby.

Inni autorzy⁷ renowację trwałych użytków zielonych zalecają w trzech przypadkach:

- gdy ruń opanowana jest przez trawy o niskiej wartości (wiechlinę roczną, wiechlinę zwyczajną, mietlicę rozłogową i perz właściwy),
- gdy ruń opanowana jest przez chwasty azotolubne (szczaw tępolistny, dzięgiel leśny, barszcz zwyczajny i in.),
- w przypadku silnego uszkodzenia darni.

Dużym sukcesem sympozjum Europejskiej Federacji Łąkarskiej w Graz (Austria), w 1991 roku, było porównanie technik (metod) poprawy zdegradowanych użytków zielonych i wyników uzyskiwanych w różnych krajach, w zróżnicowanych warunkach klimatycznych i glebowych.

Główne korzyści, które wynikają ze stosowania siewu bezpośredniego w praktyce to:

- mniejsza czasochłonność i energochłonność,
- niskie koszty,
- oszczędność nasion (zredukowane ilości wysiewu),

⁵ R. Baryła, *Podsiew jako metoda...*, op. cit., s. 9–24; Buchgraber, *Grassland renovation by sod*..., op. cit., s. 211–212; P. Ernst, *Neue Maschinen...*, op. cit., s. 64–67; K. Grabowski, J. Nowicki, S. Grzegorzczak, S. Benedycki, *Improvement of productivity of degraded grasslands by means of direct-into-sod seeding*, 13 th General Meeting of the EGF, Banska Bystrica, 1, 1990, s. 355–355; R. E. L. Naylor, A. H. Marshall, S. Matthewss, *Seed establishment...*, op. cit., s. 73–91; D. Leconte, B. Jeannin, *Techniques of grassland renovation in France*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz 1991, s. 29–40; P. Goliński, *Maszyny do podsiewu...*, op. cit., s. 106–110; idem, *Nowoczesne sposoby...*, op. cit., s. 17–29; S. Grzegorzczak, *Czynniki warunkujące podsiew...*, op. cit., s. 45–52; S. Kozłowski, *Czynniki warunkujące podsiew użytków zielonych – roślina*, „Łąkarstwo w Polsce” 1998, nr 1, s. 31–44; Z. Mikołajczak, *Czynniki warunkujące podsiew...*, op. cit., s. 53–64;

⁶ G. E. D. Tiley, J. Frame, *Improvement of upland permanent...*, op. cit., s. 89–94.

⁷ W. Ehlers, *Observations on earthworm...*, op. cit., s. 242–249; P. Ernst, *So gelingt die Grünland...*, „op. cit., s. 64–67; N. Mott, P. Ernst, *Grünlandverbesserung...*, op. cit., s. 3–22;

- dobre „zainstalowanie” nasion w glebie,
- krótki okres niemożności wypasu (w przypadku niepowodzenia można wypasać starą ruń),
- możliwość odnawiania terenów, gdzie orka jest niemożliwa lub niewskazana (mała miąższość gleby, niebezpieczeństwo erozji),
- równoczesny wzrost ilościowy i jakościowy plonu⁸.

W literaturze łąkarskiej⁹ zwraca się uwagę na niedociągnięcia technologii siewu bezpośredniego w dani np.:

- problemy dotyczące zbitej (sfilcowanej) masy organicznej,
- koszty herbicydów (mogą być wysokie),
- konieczność przestrzegania okresu karencji po opryskach.

Wielu autorów¹⁰ podkreśla warunki, które muszą być spełnione, aby siew bezpośredni zapewnił pozytywne rezultaty:

- odpowiednia wilgotność gleby (w okresie od kiełkowania do fazy krzewienia traw),
- ograniczenie konkurencyjności pierwotnie występującej roślinności (nisko ścięta, bądź wypasiona ruń na wysokość 2–3 cm, eliminacja chwastów przed zabiegiem),
- właściwy termin zabiegu uzależniony od warunków siedliskowych,
- dobór właściwych gatunków (odmian) traw i roślin motylkowatych,
- pielęgnacja powschodowa (mechaniczne lub chemiczne zwalczanie chwastów, nawożenie pielęgnacyjne, wałowanie).

Grzegorzczak¹¹ za Tiley i Frame¹² dużą uwagę przywiązuje do warunków siedliskowych, które decydują o powodzeniu siewu bezpośredniego. Według Autora warunki udania się podsiewu można uszeregować w sposób następujący:

- właściwa gleba – nie gwarantuje jej bardzo ciężka glina, a także zbyt duża kamienistość,

⁸ G. E. D. Tiley, J. Frame, *Improvement of upland permanent...*, op. cit., s. 89–94.

⁹ K. Buchgraber, *Grassland renovation by...*, op. cit., s. 211–212; P. Ernst, *So gelingt die Grünland...*, op. cit., s. 64–67; Kåding, G. Watzke, *Technique of ploughing and reseeded on lowland bog soils*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria) 1991, s. 141–142; G. Parente, F. Bozzo, E. Feoli, M. Scimone, *Ecological and agronomic evaluation...*, op. cit., s. 45–50.

¹⁰ A. Bartmański, Z. Mikołajczak, *Ocena przydatności Trifolium pratense L., Trifolium repens L. i Trifolium hybridum L. do siewu bezpośredniego w warunkach Niżu Dolnośląskiego*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1997, z. 453, s. 275–282; R. Baryła, *Podsiew jako metoda renowacji...*, op. cit., s. 9–24; M. Dobromilski, L. Łyduch, *Sod seeding a meadow...*, op. cit., s. 251–253; K. Grabowski, S. Grzegorzczak, S. Bededycki, E. Marks, *Przydatność niektórych gatunków traw do podsiewu łąki trwałej*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1996, z. 442, s. 89–96; Kåding, G. Watzke, *Technique of ploughing...*, op. cit., s. 141–142; G. Parente, F. Bozzo, E. Feoli, M. Scimone, *Ecological and agronomic evaluation...*, op. cit., s. 45–50; S. H. Philips, H. M. Yong, *No – tillage farming*, Milwaukee Wisconsin, 1973, s. 50–51; P. Goliński, *Maszyny do podsiewu...*, op. cit., s. 106–110; idem, *Nowoczesne sposoby...*, op. cit., s. 17–29; S. Grzegorzczak, *Czynniki warunkujące podsiew...*, op. cit., s. 45–52; S. Kozłowski, *Czynniki warunkujące podsiew...*, op. cit., s. 31–44; Z. Mikołajczak, *Czynniki warunkujące podsiew...*, op. cit., s. 53–64.

¹¹ S. Grzegorzczak, *Czynniki warunkujące podsiew...*, op. cit., s. 45–52;

¹² G. E. D. Tiley, J. Frame, *Improvement of upland permanent...*, op. cit., s. 89–94.

- właściwa kondycja darni – musi być obnażona lub otwarta w miarę możliwości i należy z niej usunąć pozostałości starej darni,
 - powstrzymanie rozwoju trwałych chwastów,
 - ograniczenie konkurencyjności starej darni przez niskie jej wykoszenie lub spasienie i siew w drugiej połowie roku, gdy z natury spada żywotność pierwotnej roślinności w runi,
 - siew w odpowiedniej porze – przed spodziewanym deszczem, unikając okresów suszy,
 - zapewnienie odpowiednich warunków do pracy maszyn, tzn. nie może wystąpić nadmierne przesuszenie lub uwilgotnienie gleby,
 - zastosowanie odpowiedniego materiału siewnego,
 - właściwe użytkowanie obiektu poddanego renowacji m.in. wyłączenie spasanania.
- Baryła¹³ do najważniejszych warunków udania się podsiewu zalicza:
- zabezpieczenie odpowiedniej wilgotności dla wysianych nasion od szybkiego kiełkowania i początkowego wzrostu siewek do fazy krzewienia,
 - zabezpieczenie odpowiedniej ilości niezbędnych składników pokarmowych,
 - stworzenie wolnych przestrzeni z dostateczną ilością światła celem umożliwienia siewkom wegetacji.

Zdaniem Autora regeneracja runi w siedliskach grądowych metodą podsiewu może być często zawodna z uwagi na niedobory wilgoci w wierzchniej warstwie gleby. Efektem braku dostatecznego uwilgotnienia są słabe wschody i zasychanie siewek. Bardziej korzystne warunki do udania się podsiewu – większe opady, niższe temperatury powietrza, krótsze usłonecznienie, obfite rosy, mniejsza konkurencyjność starej darni występują z reguły w drugiej połowie sierpnia.

Kitczak i Dobromilski¹⁴ w swoich badaniach wykazali wyraźną zależność pomiędzy liczbą siewek w czasie wschodów a terminem podsiewu. Autorzy wykazali, że najwięcej roślin weszło po podsiewie wczesną wiosną, kiedy ilość wody w glebie niezbędnej do kiełkowania nasion była najkorzystniejsza, a zdecydowanie najmniej po drugim pokosie.

Tabela 1
Termin podsiewu, a liczba siewek na 1 mb rowka

Gatunek	Termin podsiewu					
	Wczesna wiosna		Po 1. pokosie		Po 2. pokosie	
	a	b	a	b	a	b
Kupkówka pospolita	50	45	29	14	16	13
Tymotka łąkowa	92	39	61	28	51	29
Kostrzewa łąkowa	122	95	112	61	33	25

¹³ R. Baryła, *Renowacja trwałych łąk i pastwisk...*, op. cit., s. 23–30;

¹⁴ T. Kitczak, H. Dobromilski, *Wpływ podsiewu łąki położonej na glebie torfowo-murszowej na plonowanie i obsadę roślin wysiewanych*, „Annales UMCS” 1995, sectio E, vol. 50, s. 173–177.

Gatunek	Termin podsiewu					
	Wczesna wiosna		Po 1. pokosie		Po 2. pokosie	
	a	b	a	b	a	b
Kostrzewa trzcinowa	52	26	45	29	16	12
Mietlica biaława	100	17	63	18	21	9
Życica trwała	89	41	66	31	48	30
Festulolium	94	41	59	30	49	27

a – po wschodach

b – 6 tygodni od wysiewu

Źródło: T. Kitczak, H. Dobromilski, *Wpływ podsiewu łąki położonej na glebie torfowo-murszowej na plonowanie i obsadę roślin wysiewanych*, „Annales UMCS” 1995, sectio E, vol. 50, s. 173–177

Według Baryły i Kulika¹⁵ do szybkiego kiełkowania nasion i dobrego wzrostu młodych siewek niezbędne jest dobre uwilgotnienie gleby. Biorąc pod uwagę naturalne uwilgotnienie siedliska, związane zarówno z zapasem wody w glebie, jak i rozkładem opadów, określone są dwa najbardziej korzystne terminy podsiewu:

- wczesna wiosna (do połowy maja),
- późne lato (przełom sierpnia i września).

Jak wykazały badania Kopcia i Misztala¹⁶, Dobromilskiego i Łyducha¹⁷ oraz Janickiej¹⁸, lepsze efekty uzyskano po wykonaniu podsiewu w terminie wiosennym w porównaniu do późnoletniego.

Niezbędnym zabiegiem zapewniającym dobre warunki do kiełkowania nasion i szybkiego wzrostu młodych siewek jest osłabienie konkurencyjności roślin starej darni. Wyróżnia się trzy podstawowe technologie osłabienia konkurencyjności starej darni:

- mechaniczne,
- chemiczne,
- mechaniczno-chemiczne.

Wprowadzenie nasion do gleby bez uprzedniego naruszenia wierzchnicy, możliwe jest tylko przy użyciu specjalistycznych siewników do podsiewu¹⁹. Wyniki

¹⁵ R. Baryła, M. Kulik, *Ocena przydatności gatunków traw i roślin motylkowatych do podsiewu zdegradowanych zbiorowisk trawiastych w siedliskach pobagiennych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu” 2006, ser. Rolnictwo, LXXXVIII, s. 13–20.

¹⁶ S. Kopeć, A. Misztal, *Metody renowacji runi użytków zielonych podsiewem*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1998, z. 336, s. 117–126.

¹⁷ M. Dobromilski, L. Łyduch, *Sod seeding a meadow...*, op. cit., s. 251–253;

¹⁸ M. Janicka, *Niektóre cechy biologiczne rajgrasu wyniosłego i życicy trwałej w aspekcie ich wykorzystania do podsiewu łąk łąkowych*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1996, z. 442, s. 169–181.

¹⁹ R. Baryła, *Podsiew jako metoda...*, op. cit., s. 9–24.

badan autora, przeprowadzonych na glebie torfowo-murszowej wykazały, że siew bezpośredni po defoliacji okazał się skuteczny.

Tabela 2
Plony siana ($t \cdot ha^{-1}$) w zależności od różnych technologii

Wyszczególnienie	1990–1994	1994–1996
Stara darni	9,15	6,83
Glebogryzarka + siew ręczny	8,70	6,89
Herbicyd + glebogryzarka + siew ręczny	8,88	6,82
Siewnik	8,82	7,07
Herbicyd + siewnik	8,40	7,48

Źródło: R. Baryła, *Podsiew jako metoda renowacji runi trawiastej*, „Łąkarstwo w Polsce” 2001, nr 4, s. 9–24

Chemiczne osłabienie konkurencyjności starej darni można przeprowadzić za pomocą herbicydów nieselektywnych np. Reglone, Basta bądź Roundupu w małych dawkach (0,75–1,5 l/ha). W celu wyeliminowania roślin dwuliściennych należy zastosować herbicydy selektywne takie, jak: Starane, Aminopielik, Fernando i in.

Zastosowanie Roundupu w dawce 4 $l \cdot ha^{-1}$ spowodowało całkowite zniszczenie starej darni²⁰.

W siedliskach posusznych istnieje bardzo duże ryzyko nie udania się podsiewu wynikające z przesuszenia powierzchniowej warstwy gleby oraz silnej konkurencji starej darni²¹ (Baryła, 1999; Dobromilski, Łyduch, 1991; Grabowski, 1992; Kamiński, 2002; Kulik, 2005; Wolski, 2001).

Badania własne wykazały, iż siew bezpośredni w warunkach chemicznego niszczenia starej roślinności daje dobre efekty także w siedliskach posusznych.

²⁰ Baryła, M. Kulik, *Ocena przydatności gatunków traw...*, op. cit., s. 13–20.

²¹ R. Baryła, *Skuteczność wybranych herbicydów i ich mieszanek w odnawianiu łąk*, „Annales UMCS” 1999, ser. E, vol. 54: s. 105–112; M. Dobromilski, L. Łyduch, *Sod seeding a meadow...*, op. cit., s. 251–253; K. Grabowski, *Renowacja łąk trwałych...*, op. cit., s. 1–50; J. Kamiński, *Przydatność wybranych gatunków traw do podsiewu łąk wiechlinowych na glebie torfowo-murszowej*, „Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie” 2002, t. 2(1): s. 89–100; M. Kulik, *Ocena przydatności Festulolium loliaceum do mieszanek pastwiskowych w zróżnicowanych warunkach glebowych*, praca doktorska, Wyd. AR Lublin, 2005, s. 100; K. Wolski, *Wpływ różnych sposobów renowacji na plonowanie i wartość pokarmową runi łąkowej*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 2001, z. 479: s. 287–295.

Tabela 3
Wpływ dawki herbicydu na plonowanie t s.m.· ha⁻¹) łąki podsiewanej

Dawka Roundupu	Rok	
	1988	1989
0	6,67	8,63
1,5	8,75	11,92
Dawka Roundupu	Rok	
	1988	1989
3,0	9,12	12,69
4,5	10,70	11,56
6,0	7,97	11,74

Źródło: K. Grabowski, *Renowacja łąk trwałych różnymi sposobami*, „Acta Academiae Agriculturae ac Technicae Olstenensis”, Supplementum B 1992, 53, s. 1–50

W badaniach porównujących różne techniki niszczenia starej darni lepsze efekty podsiewu uzyskano na glebie mineralnej niż organicznej²².

Tabela 4
*Efekty podsiewu wyrażone średnim plonem runi z trzech lat (t s.m.· ha⁻¹)
w różnych warunkach siedliskowych*

Wyszczególnienie	Gleba torfowo-murszowa		Mada ciężka	
	a	b	a	b
Kontrola	6,74	6,73	7,09	6,98
Brona zębowa	8,88	9,98	9,07	10,30
Brona talerzowa	9,79	10,20	10,33	12,35
Glebogryzarka	10,16	11,32	11,34	13,24
Siewnik do podsiewu	9,68	10,32	10,34	11,36
NIR _{p=0,05}	0,53	0,59	0,52	0,99

a – mechaniczne warianty niszczenia darni

b – Roundup i mechaniczne warianty niszczenia darni

Źródło: K. Grabowski, *Renowacja łąk trwałych różnymi sposobami*, „Acta Academiae Agriculturae ac Technicae Olstenensis”, Supplementum B 1992, 53, s. 1–50

Istotnym warunkiem udanego podsiewu jest dobór odpowiednich gatunków (odmian) traw i roślin motylkowatych.

²² K. Grabowski, *Renowacja łąk trwałych...*, op. cit., s. 1–50.

Tabela 5
Średni udział gatunków (%) w runi podsianej siewnikiem *Hassia*

Mieszanka traw	Gatunki i grupy roślin	Lata	
		2004	2006
Mieszanka 1 Tymotka łąkowa – 60% Życica trwała – 40%	Życica trwała	75,2	38,0
	Tymotka łąkowa	2,8	10,4
	Pozostałe trawy i motylkowate	11,8	45,9
	Zioła i chwasty	10,2	5,7
Mieszanka traw	Gatunki i grupy roślin	Lata	
		2004	2006
Mieszanka 2 Festulolium – 50% Życica trwała – 50%	Życica trwała	62,7	25,3
	Festulolium	26,3	21,2
	Pozostałe trawy i motylkowate	3,5	44,0
	Zioła i chwasty	7,5	9,5
Mieszanka 3 Tymotka łąkowa – 40% Kupkówka pospolita – 40% Kostrzewa trzcinowa – 20%	Tymotka łąkowa	8,4	6,1
	Kupkówka pospolita	34,5	35,0
	Kostrzewa trzcinowa	7,4	9,0
	Pozostałe trawy i motylkowate	45,4	43,7
	Zioła i chwasty	4,3	6,2

Źródło: R. Baryła, M. Kulik, *Ocena przydatności gatunków traw i roślin motylkowatych do podsiewu zdegradowanych zbiorowisk trawiastych w siedliskach pobagiennych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu” 2006, ser. Rolnictwo, LXXXVIII, s. 13–20.

Z testowanych gatunków traw przydatnych do podsiewu łąk wynika, że największym udziałem w runi odznaczała się życica trwała (*Lolium perenne* L.), dużym udziałem charakteryzowała się kupkówka pospolita (*Dactylis glomerata* L.), co potwierdzają badania innych autorów²³.

Dużą przydatnością do mieszanek stosowanych do podsiewu łąk na glebach torfowo-murszowych wykazało się *Festulolium braunii*²⁴.

Gatunki o nasionach owłosionych lub ościstych (np. *Alopecurus pratensis* L., *Arhenatherum elatius* L.) są mało przydatne do wysiewu²⁵.

²³ K. Grabowski, *Renowacja łąk trwałych...*, op. cit., s. 1–50; R. Baryła, *Skuteczność wybranych herbicydów...*, op. cit., s. 105–112; Z. Mikołajczak, A. Bartmański, *Skład botaniczny runi po wysiewie mieszanek trawiastych na tle siedliska i nawożenia*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1996, z. 442, s. 309–316; M. Janicka, *Niektóre cechy biologiczne rajgrasu...*, op. cit., s. 169–181.

²⁴ M. Kulik, *Ocena przydatności Festulolium loliaceum...*, op. cit., s. 100; K. Wolski, A. Bartmański, J. Gawęcki, *Wpływ różnych metod renowacji łąk z wykorzystaniem Festulolium na skład botaniczny i płonowanie runi*, „Łąkarstwo w Polsce” 2006, nr 9, s. 245–251.

²⁵ Baryła, M. Kulik, *Ocena przydatności gatunków traw...*, op. cit., s. 13–20.

Jak podają²⁶ (2001) do podsiewu przydatne są gatunki o szybkim rozwoju początkowym, które mogą skutecznie konkutować ze starą roślinnością o dostęp do wody, światła i składników pokarmowych, odporne na stres termiczny i wilgotnościowy. Szczególnie przydatne są gatunki produktywne np. życica trwała, kupkówka pospolita i tymotka łąkowa, jak też krótkotrwale: życica wielokwiatowa, ż. mieszańcowa i festulolium.

W celu urozmaicenia składu florystycznego runi zaleca się takie gatunki, jak: stokłosa bezostna, rajgras wyniosły, mietlica biaława, komonica zwyczajna i lucerna chmielowa. Wskazane jest także wzbogacanie mieszanek do podsiewu roślinami motylkowatymi np. koniczyną białą, koniczyną łąkową i in.

Według Janickiej²⁷ najlepsze są gatunki o stosunkowo krótkim okresie kiełkowania nasion, o szybkim tempie wzrostu młodych siewek, wytwarzające silny system korzeniowy.

Na podstawie wieloletnich badań należy stwierdzić, że najbardziej przydatnymi do podsiewu zdegradowanych użytków zielonych okazały się: życica trwała, koniczyzna łąkowa, koniczyzna biała, festulolium i kupkówka pospolita, natomiast mniej przydatnymi: tymotka łąkowa, kostrzewa łąkowa, kostrzewa trzcinowa i życica wielokwiatowa.

Według Kozłowskiego²⁸ naturalna wilgotność podłoża po skiełkowaniu posiada ścisły związek z głębokością umieszczania ziarniaków w glebie. Dla większości gatunków traw najbardziej optymalna jest głębokość 1,5 cm²⁹.

Tabela 6
Wschody traw (liczby względne) przy różnych głębokościach siewu

Gatunek	Głębokość siewu				
	0	1,5	3,0	5,0	7,0
<i>Dactylis glomerata</i>	57	100	72	5	0
<i>Festuca pratensis</i>	53	100	81	23	1
<i>Lolium perenne</i>	68	100	96	78	12
<i>Lolium westerwoldicum</i>	74	100	100	80	1
<i>Phalaris avundinacea</i>	58	100	71	7	0
<i>Phleum pratense</i>	76	100	46	0	0
<i>Poa pratensis</i>	54	100	30	0	0

Źródło: Kåding, G. Watzke, *Technique of ploughing and reseeding on lowland bog soils*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria) 1991, s. 141–142

²⁶ P. Domański, L. Wolski, *Podsiewy użytków zielonych*, Poznań, 2001, s. 19.

²⁷ M. Janicka, *Niektóre cechy biologiczne rajgrasu...*, op. cit., s. 169–181.

²⁸ S. Kozłowski, *Czynniki warunkujące podsiew ...*, po. cit., s. 31–44

²⁹ Kåding, G. Watzke, *Technique of ploughing...*, op. cit., s. 141–142

Jak podkreślają Leconte i Jeannin³⁰ renowacja użytków zielonych przy pomocy podsiewu wykonanego specjalistycznym siewnikiem jest o 43% tańsza od metody tradycyjnej.

Tabela 7

Ekonomiczne aspekty zagospodarowania użytków zielonych we Francji

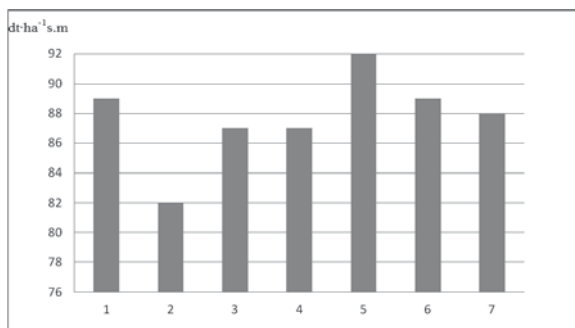
Metoda	Liczba zabiegów	Robocizna (godz. · ha ⁻¹)	Koszty zagospodarowania (%)
Pełna uprawa (orka)	6	10-11	100
Zasiew (herbicydy, glebogryzarka, siewnik zbożowy)	6	8	96
Podsiew (specjalistyczny siewnik)	2	2-3	57

Źródło: D. Leconte, B. Jeannin, *Techniques of grassland renovation in France*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz 1991, s. 29–40

Mikołajczak i in.³¹ (1996) stwierdzili, że dodatni wpływ siewu bezpośredniego w darń zależy od warunków siedliskowych, w tym zagęszczenia darni oraz przebiegu pogody. Mniejsze znaczenie ma termin wysiewu nasion.

Badania Baryły³² (1999) wykazały, że najlepsze efekty plonotwórcze uzyskano po całkowitym zniszczeniu darni Roundupem i siewie bezpośrednim.

Stosowanie Starane – herbicydu selektywnego niszczącego chwasty nie wpłynęło na wzrost plonów.

1 – bez podsiewu; 2 – bez podsiewu + Starane; 3 – siew bezpośredni; 4 – siew bezpośredni + Starane; 5 – siew bezpośredni + Roundup; 6 – siew rzutowy po gryzowaniu; 7 – siew rzutowy po gryzowaniu + Starane

³⁰ D. Leconte, B. Jeannin, *Techniques of grassland...*, op. cit., s. 29–40

³¹ Z. Mikołajczak, A. Bartmański, *Skład botaniczny runi po wysiewie mieszanek trawiastych na tle siedliska i nawożenia*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1996, z. 442, s. 309–316.

³² R. Baryła, *Skuteczność wybranych herbicydów...*, op. cit., s. 105–112

Najlepszym rozwiązaniem plonotwórczym okazało się łączenie herbicydu i siewu bezpośredniego. Na Pojezierzu Olsztyńskim różnice w plonach suchej masy wahały się od 52 do 78% w porównania do starej darni (bez renowacji).

Tabela 8
Plony suchej masy w t·ha⁻¹

Lata	Stara darni	Siew bezpośredni		Roundup i siew bezpośredni	
		M ₁	M ₂	M ₁	M ₂
1998	6,90	9,54	9,81	9,99	8,95
1999	5,26	8,73	8,36	11,72	9,58
$\bar{\chi}$	6,08	9,14	9,08	10,85	9,26
Plon w liczbach względnych	100	152	149	178	152

M₁ – mieszanka typu kupkówki pospolitej

M₂ – mieszanka typu kostrzewy łąkowej

Źródło: K. Grabowski, J. Nowicki, S. Grzegorzczak, S. Benedycki, *Improvement of productivity of degraded grasslands by means of direct-into-sod seeding*, 13 th General Meeting of the EGF, Banska Bystrica, 1, 1990, s. 355–355

Richter i Milimonka³³ (1991) wykazali, że zagospodarowanie łąki poprzez siew bezpośredni spowodowało zwiększenie plonu od 0,41 do 1,47 t·ha⁻¹s.m. Najlepsze efekty autorzy uzyskali przy siewie mieszanki – *Festulolium braunii*.

Tabela 9
Plon suchej masy w t·ha⁻¹

Rok	Uprawa tradycyjna	Siew bezpośredni	
		Festulolium	Lolium perenne
1987	4,65	5,33	4,39
1988	8,95	12,05	9,60
1989	7,41	8,04	8,29
Średnia	7,00	8,47	7,41

Źródło: K. H. Richter, A. Milimonka, *Results of reseeding on lowland bog soils*, Report of the EGE – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria) 1991, s. 99–101

³³ K. H. Richter, A. Milimonka, *Results of reseeding...*, op. cit., s. 99–101

Tiley i Frame³⁴ zwrócili uwagę na wschody traw i udział koniczyny białej w runi pastwisk odnowionych różnymi sposobami. Najlepsze wschody autorzy uzyskali przy siewie nasion za pomocą siewników „Aitchison”, „Hunters” i „Charter”.

Tabela 10
Porównanie techniki siewu przy odnawianiu pastwisk

Wyszczególnienie	Wschody roślin (szt./m ²)	% koniczyny białej po 1 roku
Uprawa powierzchniowa:		
– brona zębowa	34	43
– glebogryzarka	116	41
Siew bezpośredni:		
– siewnik talerzowy Moore	88	29
– siewnik talerzowy Aitchison	157	45
– siewnik pasowy Hunters	176	27
– siewnik szczelinowy Charter	197	32

Mieszanka: *Lolium perenne* (15 kg) i *Trifolium repens* (4 kg)

Źródło: G. E. D. Tiley, J. Frame, *Improvement of upland permanent pastures and lowland swards by surface sowing methods*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe, Graz (Austria) 1991, s. 89–94

Według Buchgrabera³⁵ skład florystyczny runi łąkowej odnowionej za pomocą siewnika Hunters i Vredo nie różnił się zupełnie w porównaniu z pełną uprawą.

Tabela 11
Skład runi (% s.m.) przed i po renowacji (Buchgraber, 1991)

Wyszczególnienie	Bez zabiegu	Siewnik pasowy Hunter's	Siewnik talerzowy Vredo	Pełna uprawa
Stara darń				
– trawy	40	37	38	–
– zioła i chwasty	53	56	56	
– motylkowate	7	7	6	
Ruń po 3 latach:				
– trawy	62	83	86	86
– zioła i chwasty	34	15	13	13
– motylkowate	4	2	1	1

Źródło: K. Buchgraber, *Grassland renovation by sod seeding-better swards, stabilized plant communities and higher forage quality*, Report of the EGF – Symposium, Graz (Austria) 1991, s. 211–212

³⁴ G. E. D. Tiley, J. Frame, *Improvement of upland...*, op. cit.1, s. 89–94.

³⁵ K. Buchgraber, *Grassland renovation by sod...*, op. cit., s. 211–212.

Porównując techniki siewu Leconte i Jeannin³⁶ wykazali, że niezależnie od badanego wariantu, udział życicy trwałej w runi odnowionej, zwłaszcza w trzecim roku, był wysoki i wahał się od 48 do 73%.

Tabela 12
Procentowy udział Lolium perenne w runi odnowionej

Siewnik	1. rok	3. rok
Talerzowy Huard	36	65
Talerzowy Unidrill	44	73
Szczelinowy Gibs	19	48
Pasowy John Deere	36	63

Źródło: D. Leconte, B. Jeannin, *Techniques of grassland renovation in France*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz 1991, s. 29–40

Bezuprawowa metoda poprawy łąk i pastwisk, oprócz ekonomicznych wartości, posiada duże znaczenie dla środowiska przyrodniczego. Na obiektach z siewem bezpośrednim obserwuje się zwiększenie ilości porów kapilarnych i niekapilarnych, istotnych ze względu na stosunki powietrzne w glebie.

Zdaniem Ehlersa³⁷ przestwory te tworzą kanały pozostawione przez dżdżownice. Jest to samoistna dążność środowiska glebowego do utrzymania układu i proporcji w stosunku gleba–woda–powietrze na poziomie zbliżonym do naturalnego.

Biorąc pod uwagę korzystny wpływ darni na opanowanie erozji wodnej i prawdopodobnie wietrznej, coraz częściej pojawia się w praktyce tendencja stosowania siewu bezpośredniego w darni³⁸.

Poglądy dotyczące odnawiania łąk i pastwisk w różnych krajach ulegały znacznym zmianom, zwłaszcza na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci³⁹.

Dzisiaj przemysł maszyn rolniczych na świecie oferuje sprzęt uprawowy, który nie tylko intensywnie przygotowuje glebę do siewu lecz wykonuje to oszczędnie (przy zredukowanej ilości przejazdów roboczych). Najczęściej wykorzystuje się tarczowe nacinanie darni (siewniki talerzowe i nożowe) lub mechaniczne żłobienie rowków (szczelin) czy gryzowanie darni (siewniki glebogryzarkowe i pasowe), bądź rozrywanie darni (siewniki sprężynowo-zębowe, kultywatorowe i redlicowe).

³⁶ D. Leconte, B. Jeannin, *Techniques of grassland...*, op. cit., s. 29–40.

³⁷ W. Ehlers, *Observations on earthworm channells...*, op. cit., s. 242–249.

³⁸ S. H. Philips, H. M. Yong, *No – tillage farming*, op.cit., s. 50–51.

³⁹ P. Ernst, *Neue Maschinen für...*, op. cit., s. 64–67; P. Goliński, *Maszyny do podsiewu...*, „op. cit., s. 106–110; Kåding, G. Watzke, *Technique of ploughing...*, op. cit., s. 141–142; G. Parente, F. Bozzo, E. Feoli, M. Scimone, *Ecological and agronomic evaluation of...*, op. cit., s. 45–50; R. E. L. Naylor, A. H. Marshall, S. Matthewss, *Seed establishment...*, op. cit., s. 73–91.

W przypadku renowacji darni zaperzonej lub porośniętej uciążliwymi, wieloletnimi chwastami stosowanie skutecznych herbicydów pozostaje najlepszym rozwiązaniem⁴⁰.

Niszczenie darni za pomocą Roundupu, niezależnie od warunków siedliskowych, przyczyniło się także do przebudowy składu florystycznego zadarnionej łąki i podniesienia jej produkcyjności.

Siew bezpośredni w starą darń – jako metodę poprawy składu gatunkowego zbiorowisk łąkowo-pastwiskowych, zaleca się stosować w warunkach przerzedzonej darni (zamulenia, przemarznięcia lub po zastosowaniu herbicydów selektywnych w runi ziołoroślowej) oraz w warunkach uproszczonych zbiorowisk trawiastych z przewagą traw niskich⁴¹ (Baryła, 2001; Buchgraber, 1991; Domański i Wolski, 2001; Grabowski i in., 1993; Mikołajczak, 1998).

Nowoczesne technologie polegają na bezpośrednim siewie nasion w starą darń, brakujących gatunków traw i roślin motylkowatych, za pomocą specjalnych siewników.

Podsumowane

Metoda bezuprawowa poprawy łąk i pastwisk, oprócz ekonomicznych wartości, posiada duże znaczenie dla środowiska przyrodniczego (zabezpiecza przed erozją, a gleby torfowo-murszowe przed mineralizacją).

Wprowadzenie uproszczonej technologii siewu bezpośredniego w darń umożliwi szybkie wzbogacenie składu florystycznego runi, poprawę plonowania i jakości pozyskanej paszy bez radykalnych i kosztownych interwencji (orki).

PIŚMIENNICTWO

- Bartmański A., Mikołajczak Z. 1997.** Ocena przydatności *Trifolium pratense* L., *Trifolium repens* L. i *Trifolium hybridum* L. do siewu bezpośredniego w warunkach Niżu Dolnośląskiego, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 453, s. 275–282.
- Baryła R. 1996.** Renowacja trwałych łąk i pastwisk w siedliskach grądowych ze szczególnym uwzględnieniem podsiewu, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 442, s. 23–30.

⁴⁰ R. Baryła, *Skuteczność wybranych...*, op. cit, s. 105–112; K. Grabowski, *Renowacja łąk trwałych...*, op. cit., s. 1–50.

⁴¹ R. Baryła, *Podsiew jako metoda...*, op. cit, s. 9–24; K. Buchgraber, *Grassland renovation by sod...*, op. cit., s. 211–212; P. Domański, L. Wolski, *Podsiewy użytków zielonych*, Poznań, 2001, s. 19; K. Grabowski, S. Grzegorzczak, S. Benedycki, *Możliwości produkcyjne łąki...*, op.cit., s. 241–245; Z. Mikołajczak, *Czynniki warunkujące podsiew ...*, „Łąkarstwo w Polsce” op. cit., s. 53–64.

- Baryła R. 1999.** Skuteczność wybranych herbicydów i ich mieszanek w odnawianiu łąk, „Annales UMCS”, ser. E, vol. 54, s. 105–112.
- Baryła R. 2001.** Podsew jako metoda renowacji runi trawiastej, „Łąkarstwo w Polsce”, nr 4, s. 9–24.
- Baryła R., Kulik M. 2006.** Ocena przydatności gatunków traw i roślin motylkowatych do podsewu zdegradowanych zbiorowisk trawiastych w siedliskach pobagienowych, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego” we Wrocławiu, ser. Rolnictwo, LXXXVIII, s. 13–20.
- Bozzo F., Parente G. 1991.** Evaluation of agronomic treatments of low ecological impact, Report of the EGF Symposium, Graz (Austria), s. 51–55.
- Buchgraber K. 1991.** Grassland renovation by sod seeding-better swards, stabilized plant communities and higher forage quality, Report of the EGF – Symposium, Graz (Austria), s. 211–212.
- Bukowiecki F. 1974.** Zastosowanie glebogryzarek do renowacji zdegradowanych użytków zielonych, „Wiadomości Melioracyjne i Łąkarskie”, R. 17, nr 4, s. 114–115.
- Dobromilski M., Łyduch L. 1991.** Sod seeding a meadow on organic soil with different species of grass. Report of the EGF – Symposium, Graz (Austria), s. 251–253.
- Domański P., Wolski L. 2001.** Podsewy użytków zielonych, Poznań, s. 19.
- Ehlers W. 1975.** Observations on earthworm channells and infiltration on tilled and untilled loess soil, „Soil Science”, vol. 119: s. 242–249.
- Ernst P. 1985.** So gelingt die Grünland – Nachsaat, „Top Agrar Polska”, 4, s. 64–67.
- Ernst P. 1988.** Neue Maschinen für die Grünland – Nachsaat, „Top Agrar Polska”, 4, s. 64–67.
- Filipek J. 1966.** Porównanie dwóch metod zagospodarowania użytków zielonych, „Postępy Nauk Rolniczych”, R. 2, s. 93–112.
- Goliński P. 1998a.** Maszyny do podsewu użytków zielonych, „Top Agrar Polska”, 4, s. 106–110.
- Goliński P. 1998b.** Nowoczesne sposoby podsewu użytków zielonych. „Łąkarstwo w Polsce”, nr 1, s. 17–29.
- Grabowski K. 1992.** Renowacja łąk trwałych różnymi sposobami, „Acta Academiae Agriculturae ac Technicae Olstenensis”, Supplementum B, 53, s. 1–50.
- Grabowski K., Grzegorzcyk S., Benedycki S. 1993.** Możliwości produkcyjne łąki trwałej odnawianej poprzez siew bezpośredni, „Fragmenta Agronomica”, nr 4, s. 241–245.
- Grabowski K., Grzegorzcyk S., Benedycki S., Marks E. 1996.** Przydatność niektórych gatunków traw do podsewu łąki trwałej, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 442, s. 89–96.
- Grabowski K., Nowicki J., Grzegorzcyk S., Benedycki S. 1990.** Improvement of productivity of degraded grasslands by means of direct-into-sod seeding, 13 th General Meeting of the EGF, Banska Bystrica, 1, s. 355–355.
- Grzegorzcyk S. 1998.** Czynniki warunkujące podsew użytków zielonych – siedlisko, „Łąkarstwo w Polsce”, nr 1, s. 45–52.
- Hrynczewicz Z., Cetera L. 1954.** Możliwości poprawy użytków zielonych drogą tzw. półśrodków, „Zeszyty Naukowe WSR” we Wrocławiu, nr 14, s. 83–103.

- Janicka M. 1996.** *Niektóre cechy biologiczne rajgrasu wyniosłego i życicy trwałej w aspekcie ich wykorzystania do podsiewu łąk grądowych*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 442, s. 169–181.
- Juo A. S. R., Lal R. 1979.** *Nutrient profile in a tropical alfisol under conventional and no-till system*, „Soil Science”, vol. 127, s. 168–173.
- Käding, Watzke G. 1991.** *Technique of ploughing and reseeding on lowland bog soils*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria), s. 141–142.
- Kamiński J. 2002.** *Przydatność wybranych gatunków traw do podsiewu łąk wiechlinowych na glebie torfowo-murszowej*, „Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie”, t. 2(1), s. 89–100.
- Kitczak T., Dobromilski H. 1995.** *Wpływ podsiewu łąki położonej na glebie torfowo-murszowej na plonowanie i obsadę roślin wysiewanych*, „Annales UMCS”, sectio E, vol. 50, s. 173–177.
- Kopeć S., Misztal A. 1998.** *Metody renowacji runi użytków zielonych podsiewem*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 336, s. 117–126.
- Kozłowski S. 1998.** *Czynniki warunkujące podsiew użytków zielonych – roślina*, „Łąkarstwo w Polsce”, nr 1, s. 31–44.
- Kulik M. 2005.** *Ocena przydatności Festulolium loliaceum do mieszanek pastwiskowych w zróżnicowanych warunkach glebowych*, Praca doktorska, Wyd. AR Lublin, s. 100.
- Leconte D., Jeannin B. 1991.** *Techniques of grassland renovation in France*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz, s. 29–40.
- Mikołajczak Z. 1998.** *Czynniki warunkujące podsiew użytków zielonych – agrotechnika*, „Łąkarstwo w Polsce”, nr 1, s. 53–64.
- Mikołajczak Z., Mikołajczak Z., Bartmański A. 1996.** *Skład botaniczny runi po wysiewie mieszanek trawiastych na tle siedliska i nawożenia*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 442, s. 309–316.
- Mott N., Ernst P. 1984.** *Grünlandverbesserung. Bewirtschaftung (Nachsaat)*, „Neuansaat”, 88, s. 3–22.
- Naylor R. E. L., Marshall A. H., Matthewss S. 1983.** *Seed establishment in directly drilled sowings*, „Herbage Abstracts”, 53(2), s. 73–91.
- Niewiadomski W., Zawisław K. 1964.** *Zagadnienie podsiewu trwałych użytków zielonych w literaturze krajowej i obcej*, „Postępy Nauk Rolniczych”, R. 1, s. 128–142.
- Parente G., Bozzo F., Feoli E., Scimone M. 1991.** *Ecological and agronomic evaluation of different treatments for alpine grassland improvement*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria), s. 45–50.
- Philips S. H., Yong H. M. 1973.** *No – tillage farming*, Milwaukee Wisconsin, s. 50–51.
- Richter K. H., Milimonka A. 1991.** *Results of reseeding on lowland bog soils*, Report of the EGE – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe”, Graz (Austria), s. 99–101.

- Russel R. S., Caunell R. Q., Gross M. J. 1975.** *Effect of direct drilling on soil condition and root growth*, „Outlook on Agriculture”, nr 8, s. 227–232.
- Tiley G. E. D., J. Frame 1991.** *Improvement of upland permanent pastures and lowland swards by surface sowing methods*, Report of the EGF – Symposium „Grassland renovation and weed control in Europe, Graz (Austria), s. 89–94.
- Wolski K. 2001.** *Wpływ różnych sposobów renowacji na plonowanie i wartość pokarmową runi łkowej*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 479, s. 287–295.
- Wolski K., Bartmański A., Gawęcki J. 2006.** *Wpływ różnych metod renowacji łąk z wykorzystaniem Festulolium na skład botaniczny i plonowanie runi*, „Łękarstwo w Polsce”, nr 9, s. 245–251.

STRESZCZENIE

Potencjał produkcyjny trwałych użytków zielonych w regionie północno-wschodnim nie jest w pełni wykorzystany. Szacuje się, że ok. 70% terenów dawniej zmeliorowanych i zagospodarowanych kwalifikuje się do renowacji.

Przyczyn tego zjawiska należy upatrywać w sferze czynników przyrodniczo – pratotechnicznych i ekonomicznych.

Poglądy dotyczące odnawiania łąk i pastwisk w różnych krajach uległy znacznym zmianom, zwłaszcza na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci. Obecnie proponuje się technologię podsiewu z wykorzystaniem specjalistycznych siewników. W metodzie tej nasiona traw i roślin bobowatych wprowadza się bezpośrednio w darń, osłabioną mechanicznie bądź traktowaną w tym celu odpowiednimi herbicydami. Jest to rozwiązanie stosunkowo proste i pod względem ekonomicznym atrakcyjne.

Słowa kluczowe: trwałe użytki zielone, degradacja runi, siew bezpośredni w darń.

SUMMARY

The production potential of permanent grasslands in north-eastern Poland is not fully used. According to estimates, approximately 70% of formerly reclaimed land needs restoration. The reasons for this phenomenon include environmental and economic factors, and the applied grassland management practices.

The approaches to meadow and pasture renewal, followed in different countries, have evolved over the past few decades. The currently proposed solution relies on undersowing with the use of specialist seed drills. In this method, grass and legume seeds are sown directly into the sward that had been weakened mechanically or treated with selected herbicides. The above solution is relatively simple and economically attractive.

Keywords: permanent grasslands, sward degeneration, direct sowing into sward.

UPRAWA FACELII BŁĘKITNEJ (*PHACELIA TANACETIFOLIA* BENTH.) JAKO SIEDLIŚKO WYSTĘPOWANIA POŻYTECZNYCH BIEGACZOWATYCH (*COLEOPTERA*, *CARABIDAE*)

THE CULTIVATION OF PHACELIA (*PHACELIA TANACETIFOLIA* BENTH.) AS A HABITAT FOR THE OCCURRENCE OF BENEFICIAL GROUND BEETLES (*COLEOPTERA*, *CARABIDAE*)

Wstęp

Druga połowa XX wieku to czas bardzo intensywnej produkcji rolniczej, nastawionej na maksymalny zysk, a w konsekwencji skutkującej zachwianiem bioróżnorodności w ekosystemach rolniczych. Ograniczenie różnorodności biologicznej w agroekosystemach spowodowało wzrost zagrożenia ze strony agrofagów, a tym samym większą potrzebę stosowania środków ochrony roślin¹, ², ³.

Od wielu lat prowadzone są w różnych krajach działania na rzecz wzbogacenia funkcjonalnej różnorodności biologicznej agrocenoz. Obecnie, w dobie integrowanej produkcji, dla wzbogacenia bazy pokarmowej owadów pożytecznych i wzmocnienia infrastruktury ekologicznej wprowadza się na pola różne gatunki roślin kwitnących⁴, ⁵, ⁶. Stanowią one tzw. „ekologiczne struktury”, które mogą

* dr, Katedra Entomologii, Fitopatologii i Diagnostyki Molekularnej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

** prof. dr hab., Katedra Entomologii, Fitopatologii i Diagnostyki Molekularnej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ Ryszkowski L. 2002. *Landscape Ecology in Agroecosystems Management*, CRC Press, Boca Raton, London, New York, Washington, D.C., 366 pp.

² Z. T. Dąbrowski, *Wzbogacenie oporu środowiska jako kierunek rozwoju metod biologicznych [Enhancement of ecological resistance leading to the development of biological control]*, „Prog. Plant Protect” 2010, 50 (3), s. 1044–1052.

³ Z. T. Dąbrowski, M. Hurej, J. Nowacki, W. Łykowski, M. Borkowska, *Wzbogacenie różnorodności biologicznej agrocenoz poprzez wysiewanie wybranych gatunków roślin kwitnących*, „Prog. Plant Protect” 2013, 53 (4), s. 844–849.

⁴ Z. T. Dąbrowski, J. Boczek, D. Kropczyńska-Linkiewicz, J. Garnis, *Znaczenie infrastruktury ekologicznej w integrowanej produkcji*, Prog. Plant Protect 2008, 48 (3), s. 761–770.

⁵ M. Hurej, J. P. Twardowski, W. Łykowski, *Diversified habitat as reservoir for ground-dwelling arthropods (Col., Carabidae) – preliminary results*, „Landscape Management for Functional Biodiversity” 2014, 100, p. 59–62.

⁶ M. Hurej, J. Twardowski, J. Nowacki, P. Sienkiewicz, P. Trzciński, W. Łykowski, *Porównanie występowania owadów pożytecznych z rodzin Carabidae i Syrphidae na mieszance kwitnących roślin w dwóch miejscowościach Polski*, „Prog. Plant Protect” 2015, 55 (1), s. 30–39.

być doskonałym miejscem występowania organizmów pożytecznych. Tworzenie takich siedlisk jest zalecane przez Komisję Europejską w Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady Europy 2009/128/WE, w załączniku III dotyczącym integrowanej ochrony roślin⁷.

Jedną z ciekawszych, choć może mniej znanych, upraw jest facelia błękitna. Jest cenną rośliną w płodozmianie, uprawianą na nasiona, paszę lub zielony nawóz. Jest szczególnie wartościowa w gospodarstwach, gdzie stosuje się uproszczone zmianowanie, ponieważ łagodzi skutki zbyt dużego udziału zbóż w strukturze zasiewów, korzystnie wpływa na stan fitosanitarny i właściwości fizyczne gleby⁸. Zaliczana jest również do najlepszych roślin miododajnych^{9, 10}. Jest rośliną, która poprzez kwitnienie po innych miododajnych roślinach uprawnych (np. rzepaku), przedłuża bazę pokarmową dla zapylaczy na kolejnych kilka tygodni. Od kilku-nastu lat facelia jest również składnikiem mieszanek kwitnących roślin, które przyciągają liczne gatunki owadów drapieżnych, w tym również chrząszczy z rodziny biegaczowatych (Carabidae)^{11, 12, 13}. Ze względu na swoje preferencje pokarmowe Carabidae zaliczane są do grupy owadów biorących czynny udział w zmniejszaniu gradacji szkodników roślin uprawnych. Są one również ważnym elementem naturalnego oporu środowiska^{14, 15}.

Cel, przedmiot i metody badań

Celem pracy była ocena uprawy facelii błękitnej jako pożytku dla chrząszczy z rodziny biegaczowatych, poprzez określenie ich liczebności, składu gatunkowego, różnorodności gatunkowej oraz struktury zgrupowania, a tym samym wskazanie jej roli we wzbogacaniu różnorodności ekologicznej w agroeosystemach.

⁷ European Parliament, *Directive 2009/128/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for Community action to achieve the sustainable use of pesticides*, Official J. Europea Union 309/71, p. 34.

⁸ G. Pruszyński, M. Mrówczyński, *Metodyka integrowanej ochrony facelii błękitnej (dla producentów)*, Poznań 2015.

⁹ S. Kaczmarek, K. Adamczewski, *Skuteczność chwastobójcza oraz selektywność herbicydów w uprawie facelii*, „Prog. Plant Protect” 2007, 47 (3), s. 125–128.

¹⁰ D. Szeplińska, *Zespół Thysanoptera na uprawie facelii błękitnej (Phacelia tanacetifolia Benth.)*, „Thysanopteron”. Pismo Entomologiczne 2008, 1 (1), s. 1–4.

¹¹ M. Hurej, J. Król, J. Twardowski, *Attraction of aphid predators by cultivated and weedy strips*, „Aphids and other Homopterous Insects” 1998, 6, p. 117–124.

¹² J. P. Twardowski, *Wpływ zwiększonego zróżnicowania roślinnego w agrocenozach na populacje fitofagów i ich wrogów naturalnych*. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, 2002, 143 ss.

¹³ J. P. Twardowski, M. Hurej, T. Jaworska, *An effect of strip-management on carabid beetles (Col., Carabidae) in sugar beet crop*, „Journal of Plant Protection Research” 2006, 46 (1), p. 61–71.

¹⁴ B. Kromp, *Carabid beetles in sustainable agriculture: a review on pest control efficacy, cultivation impacts and enhancement*, „Agriculture, Ecosystems and Environment” 1999, 74, p. 187–228.

¹⁵ A. Kosewska, T. Skalski, M. Nietupski, *Effect of conventional and non-inversion tillage systems on the abundance and some life history traits of carabid beetles (Coleoptera: Carabidae) in winter triticale fields*, „European Journal of Entomology” 2014, 111 (5), p. 669–676.

Badania prowadzono w Polsce północno-wschodniej na terenie Zakładu Doświadczalnego Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin PIB w Bartążku koło Olsztyna (UTM DE 65), w latach 2008–2009. Pola z uprawą facelii błękitnej umiejscowione były pomiędzy innymi polami uprawnymi. W 2008 roku było to pole o powierzchni 19 ha. Znajdowało się ono w odległości około 60 m od drogi asfaltowej i sąsiadowało z uprawą pszenicy ozimej i kostrzewy trzcinowej. W 2009 roku powierzchnia badanej uprawy facelii stanowiła 22 ha. Sąsiadowała ona z uprawą pszenżyta ozimego i rzepaku.

Chrząszcze odławiano do zmodyfikowanych pułapek Barbera, wypełnionych w 1/3 swojej objętości glikolem etylenowym. W każdym roku na badanym polu facelii założono po 5 pułapek Barbera, ustawionych w linii prostej co 10 m w głąb pola. Pułapki opróżniano co 2 tygodnie w okresie od połowy maja do końca września.

Zebrany materiał analizowano pod względem składu gatunkowego, liczebności, struktury dominacji oraz preferencji ekologicznych Carabidae. Przy opracowaniu wyników posłużono się wskaźnikami ogólnej różnorodności gatunkowej Shannona–Weavera H' (Log Base 2,718), równomierności Pielou (J') oraz bogactwa gatunkowego Simpsona (D).

Wyniki badań

W wyniku przeprowadzonych badań odłowiono 2425 chrząszczy z rodziny biegaczowatych należących do 37 gatunków. W obydwu latach badań liczba odłowionych gatunków była podobna (Tabela 1). Z punktu widzenia ochrony gatunkowej ważnym zagadnieniem jest zachowanie jak najwyższej różnorodności i bogactwa gatunkowego¹⁶. W przeprowadzonych badaniach zaobserwowano dość wysokie wskaźniki różnorodności gatunkowej biegaczowatych ($H'=2,48$ i $2,5$) i związanego z nimi wskaźnika równomierności ($J'=0,709$). Wskaźnik bogactwa gatunkowego Simpsona (D), zwany też wskaźnikiem koncentracji dominacji, osiągnął niezbyt wysokie wartości, odpowiednio w latach badań: $0,12$ i $0,11$. Świadczy to o dość równomiernych proporcjach w występowaniu poszczególnych gatunków w zgrupowaniu. Dość dobrze obrazuje to również struktura dominacji badanego zgrupowania Carabidae (Tabela 2). Wyrównana struktura dominacji świadczy o stabilizacji badanego zespołu biegaczowatych. Gatunkami najczęściej występującymi w uprawie facelii błękitnej były: *Harpalus rufipes*, *Calathus ambiguus*, *Nebria brevicollis* i *Calathus fuscipes*. Jednak zdecydowanym dominantem w tej grupie, w obu latach badań, był hemizoofagiczny gatunek *Harpalus rufipes*, pospolicie występujący w różnych ekosystemach.

¹⁶ A. Kosewska, M. Nietupski, D. Ciepielewska, *Species diversity of ground beetles (Col.: Carabidae) in field groves*, *Baltic J. Coleop* 2003, 3 (2), p. 177–181.

Tabela 1

Skład gatunkowy, liczebność i wskaźniki różnorodności *Carabidae* odłowionych w uprawie facelii

Gatunek	Rok badań	
	2008	2009
<i>Acupalpus meridianus</i>	5	1
<i>Amara aenea</i>	1	0
<i>Amara bifrons</i>	0	2
<i>Amara convexior</i>	1	1
<i>Amara ovata</i>	3	5
<i>Amara similata</i>	26	15
<i>Anchomenus dorsalis</i>	80	98
<i>Anisodactylus binotatus</i>	0	2
<i>Bembidion lampros</i>	2	8
<i>Bembidion properans</i>	9	7
<i>Bembidion quadrimaculatum</i>	2	2
<i>Broscus cephalotes</i>	11	8
<i>Calathus ambiguus</i>	154	183
<i>Calathus cinctus</i>	4	8
<i>Calathus erratus</i>	23	21
<i>Calathus fuscipes</i>	110	129
<i>Calathus halensis</i>	25	10
<i>Carabus cancellatus</i>	2	0
<i>Carabus glabratus</i>	1	0
<i>Carabus granulatus</i>	6	6
<i>Clivina fossor</i>	0	1
<i>Harpalus affinis</i>	30	23
<i>Harpalus griseus</i>	6	4
<i>Harpalus rubripes</i>	0	2
<i>Harpalus rufipes</i>	308	229
<i>Harpalus smaragdinus</i>	1	1
<i>Harpalus tardus</i>	2	1
<i>Limodromus assimilis</i>	2	4
<i>Nebria brevicollis</i>	160	134
<i>Notiophilus palustris</i>	1	1
<i>Poecilus cupreus</i>	89	114
<i>Poecilus lepidus</i>	2	2
<i>Poecilus versicolor</i>	10	8
<i>Pterostichus melanarius</i>	101	97
<i>Pterostichus Niger</i>	57	33
<i>Synuchus vivalis</i>	1	2
<i>Trechus quadristriatus</i>	13	15
Liczba osobników	1248	1177
Liczba gatunków	33	34
Shannon H' Log Base 2,718	2,478	2,5
Shannon J'	0,709	0,709
Simpsons Diversity (D)	0,12	0,111

Źródło: opracowanie na podstawie badań

Tabela 2
Struktura dominacji *Carabidae* odłowionych w uprawie facelii

Klasa dominacji	Rok badań			
	2008		2009	
	gatunek	D [%]	gatunek	D [%]
Eudominanty (> 10%)	<i>Harpalus rufipes</i>	24,68	<i>Harpalus rufipes</i>	19,46
	<i>Nebria brevicollis</i>	12,82	<i>Calathus ambiguus</i>	15,55
	<i>Calathus ambiguus</i>	12,34	<i>Nebria brevicollis</i>	11,38
			<i>Calathus fuscipes</i>	10,96
		49,84		57,35
Dominanty (5–10%)	<i>Calathus fuscipes</i>	8,81	<i>Poecilus dorsalis</i>	9,69
	<i>Pterostichus melanarius</i>	8,09	<i>Anchomenus dorsalis</i>	8,33
	<i>Poecilus cupreus</i>	7,13	<i>Pterostichus melanarius</i>	8,24
	<i>Anchomenus dorsalis</i>	6,41		
		30,45		26,26
Subdominanty (2–5%)	<i>Pterostichus niger</i>	4,57	<i>Pterostichus niger</i>	2,80
	<i>Harpalus affinis</i>	2,40		
	<i>Amara similata</i>	2,08		
	<i>Calathus halensis</i>	2,00		
		11,06		2,80
Recedenty (1–2%)	<i>Calathus erratus</i>	1,84	<i>Harpalus affinis</i>	1,95
	<i>Trechus quadristriatus</i>	1,04	<i>Calathus erratus</i>	1,78
			<i>Amara similata</i>	1,27
			<i>Trechus quadristriatus</i>	1,27
		2,88		6,29
Subrecedenty (< 1%)	20 gatunków	5,77	22 gatunki	7,30

Źródło: opracowanie na podstawie badań

Analiza ekologiczna badanych zgrupowań *Carabidae* wykazała występowanie gatunków, nie tylko typowych dla pól uprawnych, ale należących do różnych grup ekologicznych (Tabela 3). W uprawach facelii błękitnej obserwowano duży zespół gatunków charakterystycznych dla terenów otwartych, jednakże wystąpiła także liczna grupa eurytopowych biegaczowatych. Podobne wyniki dotyczące preferencji siedliskowych notowali w różnych uprawach inni autorzy^{17, 18, 19}. Również IMIĘ Hurej i inni²⁰ w badaniach dotyczących *Carabidae*, występujących na mieszanke roślin kwitnących, odnotowali podobną charakterystykę ekologiczną zgrupowań i liczbę gatunków.

¹⁷ S. Huruk, Powierzchniowe rozprzestrzenienie biegaczowatych (*Carabidae*, *Coleoptera*) w obrębie małych pól uprawnych, „Rocznik Świętokrzyski” Ser. B – Nauki Przyrodnicze 2000, 27, s. 117–130.

¹⁸ O. Aleksandrowicz, B. Pakuła, J. Mazur, Biegaczowate (*Coleoptera: Carabidae*) w uprawie pszenicy w okolicy Łęborka, „Śląskie Prace Biologiczne” 2008, 5, s. 15–25.

¹⁹ A. Kosewska, M. Nietupski, D. Ciepielewska, W. Słomka, Czynniki wpływające na struktury zgrupowań naziemnych biegaczowatych (*Col.*, *Carabidae*) w wybranych uprawach zbóż, „Prog. Plant Protect” 2009, 49 (3), 1035–1046.

²⁰ M. Hurej, J. Twardowski, J. Nowacki, P. Sienkiewicz, P. Trzcński, W. Łykowski, Porównanie występowania owadów pożytecznych z rodzin *Carabidae* i *Syrphidae* na mieszanke kwitnących roślin w dwóch miejscowościach Polski, „Prog. Plant Protect” 2015, 55 (1), s. 30–39.

Tabela 3
Charakterystyka ekologiczna Carabidae odłowionych w uprawie facelii

Grupy ekologiczne	Osobniki		Gatunki	
	n	%	n	%
Leśne	155	6,39	5	13,51
Eurytopowe	502	20,70	5	13,51
Terenów otwartych	1750	72,16	25	67,57
Torfowiskowe	18	0,74	2	5,41
Hygrofile	6	0,25	1	2,70
Mezohygrofile	198	8,16	4	10,81
Mezofile	1701	70,14	18	48,65
Mezokserofile	484	19,96	9	24,32
Kserofile	36	1,48	5	13,51
Fitofagi	42	1,73	2	5,41
Hemizoozofagi	627	25,86	11	29,73
Zoozofagi małe	60	2,47	5	13,51
Zoozofagi średnie	1045	43,09	11	29,73
Zoozofagi duże	651	26,85	8	21,62
Gatunki wiosenne	576	23,75	22	59,46
Gatunki jesienne	1849	76,25	15	40,54

Źródło: opracowanie na podstawie badań

Analiza preferencji pokarmowych wykazała, iż w uprawie facelii błękitnej wystąpiły licznie biegaczowate należące do średnich i dużych zoofagów. Jak podaje IMIĘ Pałosz²¹, udział zoofagów w uprawach jest bardzo pożądany ze względu na ich rolę w ograniczaniu szkodników. Pod względem preferencji wilgotnościowych zaobserwowano typową dla agrocenoz europejskich dominację Carabidae mezofilnych²². Na badanych polach facelii błękitnej odławiano najwięcej biegaczowatych o jesiennym typie rozwoju, ale pod względem liczby gatunków przeważały biegaczowate wiosenne (Tabela 3).

²¹ T. Pałosz, *Skład gatunkowy biegaczowatych (Col. Carabidae) na plantacjach rzepaku ozimego o różnej technologii i intensywności uprawy*, Materiały 35. Sesji Nauk. Inst. Ochr. Roślin, 1995, cz. 1, s. 108–115.

²² H. U. Thiele, *Carabid beetles in their environments*, Springer-Verlag 1977, pp. 329.

Podsumowanie

Przedstawione wyniki wskazują, że uprawa facelii błękitnej może stanowić infrastrukturę ekologiczną w agrocenozach, stwarzającą warunki sprzyjające występowaniu biegaczowatych. Natomiast IMIĘ Schmutterer i IMIĘ Gaudchau²³ stwierdzili, że może być atrakcyjna również dla bzygowatych. Jest rośliną, która w bardzo szybkim czasie pokrywa powierzchnię gleby, długo kwitnie, nie jest zasiedlana w dużym stopniu przez agrofagi, a tym samym nie stosuje się w niej środków ochrony roślin. Dlatego też może stanowić doskonale miejsce przeżycia i schronienia dla fauny pożytecznej podczas zabiegów agrotechnicznych na sąsiadujących roślinach uprawnych, a tym samym wpływać na zwiększenie liczebności drapieżców w ekosystemach rolniczych, które ograniczają liczebność wybranych szkodników roślin.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksandrowicz O., Pakuła B., Mazur J. 2008. *Biegaczowate (Coleoptera: Carabidae) w uprawie pszenicy w okolicy Łęborka*, „Ślęskie Prace Biologiczne”, 5, s. 15–25.
- Dąbrowski Z. T., Boczek J., Kropczyńska-Linkiewicz D., Garnis J. 2008. *Znaczenie infrastruktury ekologicznej w integrowanej produkcji*, „Prog. Plant Protect”, 48 (3), s. 761–770.
- Dąbrowski Z. T. 2010. *Wzbogacenie oporu środowiska jako kierunek rozwoju metod biologicznych [Enhancement of ecological resistance leading to the development of biological control]*, „Prog. Plant Protect”, 50 (3), s. 1044–1052.
- Dąbrowski Z. T., Hurej M., Nowacki J., Łykowski W., Borkowska M. 2013. *Wzbogacenie różnorodności biologicznej agrocenoz poprzez wysiewanie wybranych gatunków roślin kwitnących*, „Prog. Plant Protect”, 53 (4), s. 844–849.
- European Parliament. 2009. *Directive 2009/128/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for Community action to achieve the sustainable use of pesticides*, Official J. Europea Union, 309/71, p. 34.
- Hurej M., Król J., Twardowski J. 1998. *Attraction of aphid predators by cultivated and weedy strips*, „Aphids and other Homopterous Insects”, 6, p. 117–124.
- Hurej M., Twardowski J. P., Łykowski W. 2014. *Diversified habitat as reservoir for ground-dwelling arthropods (Col., Carabidae) – preliminary results*. Landscape Management for Functional Biodiversity, 100, p. 59–62.

²³ H. Schmutterer, M. Gaudchau, *Anlockung von Syrphiden durch kunstlich als Ersatz für Unkräuter in Winterweizenbesänden angesäte Phacelie (Phacelia tanacetifolia) und Auswirkung auf Getreideblattläuse*, DFG, Forschungsbericht: Herbizide II, VHC Verlagsges, Weinheim, 1986, s. 115–128.

- Hurej M., Twardowski J., Nowacki J., Sienkiewicz P., Trzcíński P., Łykowski W. 2015.** Porównanie występowania owadów pożytecznych z rodzin *Carabidae* i *Syrphidae* na mieszanke kwitnących roślin w dwóch miejscowościach Polski, *Prog. Plant Protect*, 55 (1), s. 30–39.
- Huruk S. 2000.** Powierzchniowe rozprzestrzenienie biegaczowatych (*Carabidae*, *Coleoptera*) w obrębie małych pól uprawnych, „Rocznik Świętokrzyski”, Ser. B – Nauki Przyrodnicze, 27, s. 117–130.
- Kaczmarek S., Adamczewski K. 2007.** Skuteczność chwastobójcza oraz selektywność herbicydów w uprawie facelii, *Prog. Plant Protect*, 47 (3), s. 125–128.
- Kosewska A., Nietupski M., Ciepielewska D. 2003.** *Species diversity of ground beetles (Col.: Carabidae) in field groves*, *Baltic Journal of Coleopterology*, 3 (2), p. 177–181.
- Kosewska A., Nietupski M., Ciepielewska D., Słomka W. 2009.** Czynniki wpływające na struktury zgrupowań naziemnych biegaczowatych (*Col.*, *Carabidae*) w wybranych uprawach zbóż, *Prog. Plant Protect*, 49 (3), s. 1035–1046.
- Kosewska A., Skalski T., Nietupski M. 2014.** *Effect of conventional and non-inversion tillage systems on the abundance and some life history traits of carabid beetles (Coleoptera: Carabidae) in winter triticale fields*, „*European Journal of Entomology*”, 111 (5), p. 669–676.
- Kromp B. 1999.** *Carabid beetles in sustainable agriculture: a review on pest control efficacy, cultivation impacts and enhancement*, „*Agriculture, Ecosystems and Environment*”, 74, p. 187–228.
- Pałosz T. 1995.** Skład gatunkowy biegaczowatych (*Col. Carabidae*) na plantacjach rzepaku ozimego o różnej technologii i intensywności uprawy, *Materiały 35. Sesji Nauk. Inst. Ochr. Roślin*, cz. 1, s. 108–115.
- Pruszyński G., Mrówczyński M. 2015.** *Metodyka integrowanej ochrony facelii błękitnej (dla producentów)*, Wydawnictwo Instytutu Ochrony Roślin – Państwowy Instytut Badawczy w Poznaniu.
- Ryszkowski L. 2002.** *Landscape Ecology in Agroecosystems Management*, CRC Press, Boca Raton, London–New York–Washington, D.C., 366 pp.
- Szeplińska D. 2008.** Zespół Thysanoptera na uprawie facelii błękitnej (*Phacelia tanacetifolia* Benth.), „*Thysanopteron*”. *Pismo Entomologiczne*, 1 (1), s. 1–4.
- Schmutterer H., Gaudchau M. 1986.** *Anlockung von Syrphiden durch kunstlich als Ersatz für Unkräuter in Winterweizenbeständen angesäte Phacelie (Phacelia tanacetifolia) und Auswirkung auf Getreideblattläuse*, DFG, Forschungsbericht: Herbizide II, VHC Verlagsges, Weinheim, s. 115–128.
- Thiele H. U. 1977.** *Carabid beetles in their environments*, Springer-Verlag, pp. 329.
- Twardowski J. P. 2002.** Wpływ zwiększonego zróżnicowania roślinnego w agrocenozach na populacje fitofagów i ich wrogów naturalnych, *Rozprawa doktorska*, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, 143 ss.
- Twardowski J. P., Hurej M., Jaworska T. 2006.** *An effect of strip-management on carabid beetles (Col., Carabidae) in sugar beet crop*, „*Journal of Plant Protection Research*”, 46 (1), p. 61–71.

STRESZCZENIE

Badania dotyczyły poznania zgrupowań biegaczowatych (Col. Carabidae), występujących w uprawie facelii błękitnej. Badania prowadzono w latach 2008–2009 w Bartążku koło Olsztyna. Biegaczowate były odławiane do pułapek Barbera od maja do końca września każdego roku. Ogółem odłowiono 2425 osobników należących do 37 gatunków. Zaobserwowano wysokie wartości wskaźników różnorodności gatunkowej biegaczowatych występujących w uprawie facelii. Stwierdzono występowanie biegaczowatych, należących do różnych grup ekologicznych, szczególnie dużych zoofagów mogących mieć wpływ na ograniczanie liczebności szkodników roślin. Uprawy facelii błękitnej stanowią element infrastruktury ekologicznej w agrocenozach, stwarzającej warunki sprzyjające występowaniu drapieżców.

Słowa kluczowe: infrastruktura ekologiczna, facelia błękitna, biegaczowate.

SUMMARY

The research concerned the knowledge of carabid beetles (Col. Carabidae) assemblages, occurring in the cultivation of tansy phacelia. The study was conducted in 2008–2009 in Bartążek near Olsztyn. Ground beetles were caught into Barber traps from May to September each year. In total, 2,425 individuals belonging to 37 species were captured. It was observed high values of species diversity of beetles occurring in the phacelia crop. There were a lot of valuable species of ground beetles, belonging to different ecological groups, especially large zoophages which may have an impact on reducing the number of plant pests. It was found that the cultivation of phacelia may be a valuable element of ecological infrastructure in agrocenosis creating conditions conducive to the presence of predators.

Keywords: ecological infrastructure, *Phacelia tanacetifolia*, ground beetles.

AKTA SZKÓŁ W STRUKTURZE ZASOBÓW ARCHIWÓW DIECEZJALNYCH NA BYŁYM TERYTORIUM ZABORU PRUSKIEGO

SCHOOL FILES IN THE STRUCTURE OF THE DIOCESAN ARCHIVES RESOURCES ON THE TERRITORY OF THE FORMER PRUSSIAN PARTITION

Wstęp

W niniejszym opracowaniu poddane zostaną analizie akta szkół zarchiwizowane w zasobach archiwów diecezjalnych na byłym terytorium zaboru pruskiego: Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie i Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie. Wybór materiału badawczego zależy od rozumienia pojęcia „terytorium zaboru pruskiego”. W moim przekonaniu oznacza ono obszar, który znalazł się w zarządzie władz pruskich w wyniku zaborów, a nie jak w przypadku diecezji warmińskiej¹ i diecezji wrocławskiej² w wyniku wojen, sukcesji i umów międzypaństwowych.

* dr, adiunkt w Katedrze Dydaktyki i Historii Wychowania, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ Warmia i Mazury znajdowały się niegdyś w większości na obszarze pod władzą pruską, potocznie uważanym za zabór pruski. Przez obszar pod władzą pruską rozumiem tereny, które nie zostały przyłączone do Prus podczas zaborów. Znalazły się zatem w Królestwie Prus w wyniku sukcesji dynastycznych, umów międzypaństwowych i wojen. Faktem jest, że XVIII w. diecezja warmińska zagarnięta została w I rozbiórze Polski przez Prusy. Następnie za sprawą bulli *De salute animarum* z 1821 r. do diecezji przyłączono pięć dekanatów nadwiślańskich: Dzierżgoń, Malbork, Nowy Staw, Sztum i Żuławy. W 1854 r. dołączył do niej również Kwidzyn. W ten oto sposób w jej granicach znalazły się całe Prusy Wschodnie. Taki stan rzeczy utrzymał się formalnie do 1972 r. a nawet do 1991 r. W 1972 r. diecezja została włączona do metropolii warszawskiej, a w 1991 r. papież odłączył od niej tereny rosyjskie. Biskupstwo warmińskie obejmowało zatem nie tylko tereny zabrane przez Prusy w I rozbiórze Polski ale także obszar integralnie związany z władzą pruską. Prusy Wschodnie, bowiem stanowiły część Królestwa Prus a od 1871 r. weszły w skład Cesarstwa Niemieckiego.

² Powszechnie wiadomo, że tereny dzisiejszego Śląska wraz z diecezją wrocławską znalazły się poza granicami Państwa Polskiego już w 1348 r., kiedy to Karol IV Luksemburski dokonał inkorporacji Śląska i Łużyc do Korony Królestwa Czeskiego. Do Habsburgów trafiły już w XVI w., bowiem Ferdynand I Habsburg odziedziczył koronę czeską i węgierską. Ostatecznie w wyniku wojen śląskich w latach 1740–1763 większa część Śląska wraz z ziemią kłodzką weszła w skład Królestwa Prus. Obszar diecezji wrocławskiej nie został zagarnięty w wyniku zaborów.

Archiwa diecezjalne

Znane nam dzisiaj archiwa diecezjalne przeszły długą drogę, aby uzyskać formę instytucji zajmujących się gromadzeniem, porządkowaniem, przechowywaniem i udostępnianiem archiwaliów. Archiwa diecezjalne rozpoczęły funkcjonowanie w średniowieczu i rozwijały się wraz z rozbudową Kościoła katolickiego w granicach dzisiejszej Polski. Jako pierwsze działały archiwa biskupów i kapituł katedralnych. Kancelarie tych urzędów wytwarzały bowiem szereg dokumentacji z racji sprawowanej przez nich władzy. Rozdział kompetencji oraz majątków między biskupem a kapitułą doprowadzał często do podziału zarządu w diecezji. Kancelarie biskupie i kapitulne stanowiły autonomiczne instytucje tworzące zasoby archiwów historycznych. Szerokie uprawnienia administracyjne i sądowe w diecezjach należały również do oficjałów generalnych i wikariuszy generalnych – od XV wieku funkcje te łączono. W wyniku ich szerokiej działalności narastało coraz więcej archiwaliów. Przechowywano je z reguły wraz z archiwum biskupim lub/i kapitulnym. Taki stan rzeczy wynikał z faktu, iż w XVI wieku wzrastała tendencja do składania archiwów biskupich i kapitulnych w jednym miejscu. Wraz z nimi musiano także gromadzić akta oficjałów i wikariuszy, przemianowanych w XVIII/XIX wieku na konsystorze generalne. Wspólne archiwa były tylko przejściowe. Mimo że już synod piotrkowski w XVI wieku stwierdził, że archiwa powinny znajdować się pod opieką kapituł katedralnych. W wyniku opisywanych powyżej przemian do końca XVIII wieku dokumentacja kościelna narastała w:

- a) archiwach biskupich,
- b) archiwach biskupio-konsystorskich,
- c) archiwach kapitulnych.

Archiwa kapitulne składały się często (tak jak w przypadku archiwum poznańskiego) z dokumentów, akt katedry, biskupstwa, diecezji oraz z dokumentów i akt kapituły. Archiwa biskupio-konsystorskie zaś gromadziły dokumenty i akta administracyjne biskupów i generalnych konsystorz³.

Inaczej było w biskupstwie chełmińskim (pelplińskim), gdzie materiały archiwalne przechowywano w skarbcu katedralnym, a następnie w kapitularzu. Jak w każdej diecezji zatrzymywano tutaj dokumenty poświadczające uzyskanie praw i przywilejów. Część archiwum biskupiego przekazywano do archiwum chełmżyńskiego po śmierci ordynariusza rezydującego w zamku lubawskim lub starogardzkim. Akta bieżące kapituły i konsystorza (w inwentarzach archiwalnych noszącego nazwę *archivum minus*) co roku były kierowane do archiwum historycznego (*archivum maius*)⁴.

Proces łączenia archiwów kapitulnych i biskupich rozpoczął się w XIX wieku. W tym okresie podjęto także próby przejmowania akt instytucji i urzędów diecezjalnych, przede wszystkim tych skasowanych przez władze pruskie. Archiwum – instytucję erygowano dopiero w połowie XX wieku. Przyczyniło się również

³ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 1, Poznań 1959, s. 559.

⁴ A. Nadolny, *Zarys dziejów i informacje o zasobie*, „Studia Pelplińskie” 1990–1991, nr 21–22, s. 263.

do tego wprowadzenie nowego prawa kanonicznego traktującego o potrzebie zabezpieczania i porządkowania archiwaliów kościelnych.

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, jako odrębna instytucja archidiecezjalna, zostało powołane do życia 1 listopada 1925 roku.⁵ W myśl dekretu fundacyjnego, w skład zasobu archiwum miały wejść: archiwa historyczne Ordynariatu Arcybiskupiego oraz Konsystorza Biskupich w Gnieźnie i Poznaniu, Archiwum Kapituły Metropolitarnej w Poznaniu, dokumenty, księgi i akta parafialne sięgające 1850 roku, księgozbiór diecezjalny oraz biblioteki dekanalne i parafialne. Jednakże połączenie spuścizn po Archidiecezji Poznańskiej i Gnieźnieńskiej zostało szybko zaniechane. Tuż po założeniu archiwum jego zasób składał się z Archiwum Kapitulnego i kilkudziesięciu depozytów parafii. W 1928 roku włączono starszą część Archiwum Biskupiego i Archiwum Kurii. Następnie w 1930 roku przekazano do archiwum archidiecezjalnego registraturę Kurii oraz część registratury arcybiskupiej⁶. Dokumenty do końca XVIII wieku zostały opatrzone spisami, które trafiły także do archiwum. W latach 1975–1977 Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu przejęło akta parafialne: Potarzycy, Bralina, Tuchorzy, Ponieca, Miejskiej Górk, Poznania oraz materiały dziekańskie z dekanatów: koźmieńskiego, regozińskiego i średzkiego. Do placówki dostały się również akta Sądu Metropolitalnego w Poznaniu. Zasób Archiwum Archidiecezjalnego powiększył się o spuścizny po księżach archidiecezji poznańskiej oraz materiały zakonne. Zbiór listów natomiast powiększył się o listy kardynała Ledóchowskiego do dziekana Chwaliszewskiego z 1872 roku oraz listy zakonne i kapituły lubiańskiej⁷.

W przypadku Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie jeszcze przed 1960 rokiem jego archiwalia rozproszone były między pomieszczeniami kapituły a Kurii Metropolitarnej i Seminarium Metropolitalnego⁸. Początkowo zasób instytucji stanowiło tylko Archiwum Kapituły Metropolitarnej. W 1962 roku przekazano do instytucji akta konsystorza generalnego, a w następnych latach innych centralnych urzędów, jak Trybunału Metropolitalnego, część akt Seminarium Duchownego w Gnieźnie, Prymasa Polski (do 1939 r.) oraz w latach 1969–1999 – dokumenty Kurii Metropolitalnej⁹.

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie utworzono 1 kwietnia 1928 roku. Jego akta gromadzono zasadniczo w trzech instytucjach:

- a) archiwum diecezjalnym,
- b) archiwum kapitulnym,
- c) w dziale rękopisów biblioteki seminarium duchownego.

Archiwum kapitulne wzbogacone o dokumenty z XIX wieku przeleżało w kapitulniku pelplińskim do 1939 roku. Po zebraniu w styczniu 1939 roku dyrektorów

⁵ J. Nowacki, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, „Ateneum Kapłańskie” 1936, t. 38, z. 2(217), s. 198.

⁶ Ibidem, s. 200.

⁷ E. Michalska-Ratajczak, *Sprawozdanie z działalności Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu za lata 1975–1977*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 1981, t. 3, s. 441.

⁸ M. Dębowska, *Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce*, Kielce 2002, s. 38.

⁹ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Strona Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, /www.aag.gniezno.opoka.org.pl (dostęp: 6.09.2011).

archiwów warszawskich, w czerwcu 1939 roku ówczesny wojewódzki konserwator zabytków Jerzy Chyczewski przesłał do Kurii Biskupiej rozporządzenia, co do ochrony i zabezpieczenia archiwaliów¹⁰. Po porozumieniu się z wojewodą toruńskim Władysławem Raczkiewiczem oraz dowódcą Okręgu Wojskowego gen. Michałem Karaszewicz-Tokarzewskim, Okoniewski wspólnie z dziekanami podjął decyzję o ewakuacji cennych archiwaliów 14 lipca. Już w sierpniu 1939 roku część staropolską przeniesiono do wojskowych schronów w Toruniu¹¹. We wrześniu trafiła ona w ręce Niemców, skąd została wysłana do Berlina i Gdańska. Po wojnie początkowo archiwalia chełmińskie złożono w dawnej bibliotece biskupa Okoniewskiego, następnie w kapitularzu. W 1971 roku przeniesiono je do odbudowanej Kurii Biskupiej. Budowę obecnego archiwum rozpoczęto 7 października 1980 roku, z inicjatywy biskupa Bernarda Czaplińskiego, a zakończono za ks. Zygmunta Labudy w 1984 roku¹².

Całości archiwalne szkół kościelnych

Przeważająca część materiałów archiwalnych odnoszących się do działalności szkół kościelnych na byłym terytorium zaboru pruskiego, przechowywana w zasobach archiwów diecezjalnych, narosła w toku funkcjonowania niższych, wyższych seminariów duchownych, kolegiów i alumnatów. Znacznie mniej jest natomiast archiwaliów dotyczących fundacji i uposażeń na rzecz oświaty. Natomiast niewielki odsetek akt powstał w wyniku pracy szkół wydziałowych w XVIII wieku. Opisaną zależność z uwzględnieniem obszaru interesujących mnie diecezji przedstawia Tabela 1.

Tabela 1

Rodzaje akt szkół kościelnych ze względu na rodzaj i przynależność terytorialną

Lp.	Przynależność terytorialna	Szkoły wydziałowe	Fundacje	Kolegia/seminaria niższe	Alumnat	Szkoły wyższe/seminaria	Konsystorskie akta szkół	Kapitulne akta szkół
1.	archidiecezja poznańska	+	+	+	+	+	+	–
2.	archidiecezja gnieźnieńska	–	–	–	–	+	–	+
3.	diecezja pelplińska (chełmińska)	–	–	+	–	+	–	–

Źródło: wykonanie własne

¹⁰ A. Nadolny, op. cit., s. 277.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

Archiwum Archidiecezji Poznańskiej

Największa liczba akt poświadczających pracę oświatowo-wychowawczą Kościoła katolickiego wśród dzieci i młodzieży, na terenie byłego zaboru pruskiego (z uwzględnieniem trzech diecezji: poznańskiej, gnieźnieńskiej i pelplińskiej), zarchiwizowana została w strukturze zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu. W pierwszej części zasobu archiwalnego, obejmującego archiwalia z okresu staropolskiego, umieszczono następujące całości archiwalne:

- a) Szkoły Wydziałowe Poznańskie,
- b) Akademia Lubrańskiego,
- c) Alumnat opata Kosmowskiego,
- d) Kolegium penitencjarzy,
- e) Fundacja Duńskiego.

Szkoły wydziałowe pojawiły się wraz z reformą Komisji Edukacji Narodowej, kiedy oświatę przejęto z rąk jezuickich. Wprowadzono wówczas placówki parafialne przeznaczone dla dzieci chłopskich, szkoły powiatowe dla szlachty i najzdolniejszej biedoty, uniwersytety w Wilnie i Krakowie. Pod władzą KEN pozostały szkoły średnie, które podzielono na dziewięć szkół wydziałowych i podlegających im szkół podwydziałowych. Jednym z dziewięciu wydziałów był poznański, w obrębie którego miały działać szkoły w: Poznaniu, Międzyrzeczu, Wschowie, Rydzynie, Trzemesznie, Radziejowie, Kaliszu i Wieluniu. Liczba jednostek ukształtowała się ostatecznie w 1783 roku¹³. Funkcjonowanie nowo utworzonych ośrodków przeżyła dopiero II wojna światowa. Główna placówka dla tego okręgu znajdowała się w Poznaniu¹⁴, a jednostki podwydziałowe po 1783 roku w: Kaliszu, Toruniu, Trzemesznie i Wschowie. Otrzymały one jednego wspólnego rektora. Pierwszym był Jan Paprocki, a następnie Józef Przyłuski¹⁵. W zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu znajdują się trzy jednostki archiwalne z lat 1781–1794. Zawierają one informacje na temat wizytacji i zaleceń dla szkół wydziałowych poznańskich, życia codziennego w szkołach oraz osób w nich zgromadzonych.

W części zasobu z okresu staropolskiego umieszczono także akta narosłe w wyniku działalności Funduszu Lubrańskiego, który dał początek Akademii Lubrańskiego – pierwszej w Poznaniu uczelni o charakterze szkoły wyższej. W archiwum zachowała się tylko jedna jednostka archiwalna z lat 1785–1787. Natomiast sama instytucja ufundowana została w 1518 roku przez biskupa poznańskiego Jan Lubrańskiego¹⁶. Największy rozkwit przeżywała w II połowie XVI wieku, wówczas wykładali w niej Benedykt Herbst¹⁷ oraz Grzegorz Szambora. Za Herbstą

¹³ D. Żołądź-Strzelczyk, J. Wiesiołowski (oprac.), *Dzieje domowe albo opis przez dni osobliwszych dziejów i przypadków zdarzonych w Szkołach Wydziałowych Poznańskich*, Poznań 2006, passim.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ T. Mizia, *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Warszawa 1975, s. 344.

¹⁶ J. Skuratowicz, *Akademia Lubrańskiego. Pomniki wielkopolskiej kultury nauki*, Poznań 2007, s. 27; K. Mazurkiewicz, *Początki Akademii Lubrańskiego w Poznaniu (1519–1535). Przyczynek do dziejów rozwoju nauk humanistycznych w Polsce*, Poznań 1921, passim.

¹⁷ Wspaniały mówca, znający dobrze grekę i łacinę. Sprowadzony przez Jana Przerębskiego – podkanclerzego koronnego do Akademii Krakowskiej.

Akademii Lubrańskiego zaliczano do szkół potrydenckich, które programowo i organizacyjnie nawiązywały do szkoły sturmowskiej¹⁸. Sytuacja uczelni uległa poprawie po darowiznie sufragana wrocławskiego – Jana Rozdrażewskiego¹⁹. W XVIII wieku placówka została przejęta przez Komisję Edukacji Narodowej. W 1780 roku połączono ją z Akademią Wielkopolską (dawnym kolegium jezuitskim), a z obydwu szkół utworzono Szkołę Wydziałową Poznańską.

Niezwykle ciekawą część zasobu stanowi zespół – Alumnat opata Kosmowskiego. Dziewiętnastowieczne materiały archiwalne zwrócono do Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu z akt prowincjonalnego kolegium szkolnego w Poznaniu. Placówkę trzemeszeńską (Alumnat)²⁰ oraz konwikt dla 12 alumnów powołał do życia opat Michał Kosmowski. Wybudował także aptekę, ogród i oficyny. Na uposażenie szkoły i szpitala przeznaczył dochody z dóbr: Bieślin, Kamionek, Koźłówek, Ostrówek, Płaczkowo, Święte i Targownica²¹. Fundacja ta dała możliwość kształcenia biednej młodzieży. W zakładzie mogło przebywać 8 uczniów ubogich, którzy zamieszkiwali razem z alumnami. W 1774 roku szkoła została zatwierdzona przez papieża, a w 1776 roku przez biskupa. Po śmierci Kosmowskiego alumnat trafił w ręce magistratu, który w 1831 roku przekształcił go w progimnazjum, a w 1839 roku w gimnazjum zamknięte²².

Po kolegium penitencjarzy natomiast zachowały się dwie jednostki archiwalne z lat 1662–1797 obejmujące rejestry oraz dokumenty młyna świętojańskiego. Penitencjarzami biskupimi nazywano spowiedników w kościele katedralnym. Mieli oni władzę rozgrzeszania w wypadkach zarezerwowanych biskupowi. Sobór trydencki potwierdził instytucję penitencjarzy i związał ich z kanonią katedralną²³. Na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej kolegium penitencjarzy zarządzało Kleryką na południe od Zajezicza. W jurysdykcji kolegium była również osada Kawiary lokowana na prawie niemieckim.

Z działalności Fundacji Duńskiego zaś zachowała się jedynie percepta z lat 1794–1824. Fundacja w prawie rzymskim oznaczała formę darowizny ze zleceniem. Wzrost działalności dobroczynnej na rzecz Kościoła rozpoczął się od IV wieku. Nadzór nad fundacją należał do biskupa diecezji²⁴. Od XIII wieku darowizny obciążano podatkami. Z fundacji powstawały: przytułki, szpitale, bursy, uniwersytety, klasztory, kolegiaty i kościoły. W Europie w XVII wieku ograniczono swobody w przekazywaniu fundacji²⁵.

¹⁸ Szkołę sturmowską zapoczątkował pedagog niemiecki Johannes Sturm. Szkoła sturmowska charakteryzowała się nauczaniem retoryki – literatury klasycznej jako źródła wymowy i stylu; zob. B. Suchodolski (red.), *Zarys pedagogiki*, Warszawa 1959, *passim*.

¹⁹ Sufragan wrocławski darował 3 tysiące złotych polskich na remont gmachu oraz 25 tysięcy złotych polskich na utrzymanie.

²⁰ D. Konieczko-Słowińska, *Dzieje Trzemeszna od początku XVI do końca XVIII wieku*, w: Cz. Łuczak (red.), *Dzieje Trzemeszna*, Poznań 2002, s. 84–93.

²¹ B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski (red.), *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 12, Warszawa 1892, s. 571.

²² *Ibidem*.

²³ *Encyklopedia Katolicka*, t. 19, Warszawa s. 36.

²⁴ *Ibidem*, s. 37.

²⁵ *Ibidem*, t. 5, Lublin 1989, s. 760.

W drugiej części zasobu mieszczącej akta z okresu nowożytnego (XIX–XX w.) odnajdziemy:

- a) akta konsystorskie szkół i nauczania religii,
- b) akta konsystorskie Seminarium Duchownego w Poznaniu,
- c) akta Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Poznaniu,
- d) akta Katolickiej Szkoły Społecznej.

Akta konsystorskie szkół i nauczycieli religii stanowią niewielką liczbę materiałów archiwalnych odnoszących się do wychowania religijnego w szkole. Wynika to przede wszystkim z faktu, iż władze pruskie uznawały szkoły za instytucje państwowe. Taki stan rzeczy powodował podporządkowanie działalności szkół kościelnych rządowi pruskiemu. Kościołowi pozwolono jedynie na nadzór nauki religii i doboru nauczycieli religii. Oczywiście, nie leżało to w kompetencji Konsystorza Generalnego a jedynie ordynariusza. Jednakże zachowały się do dzisiaj wspomniane szczątkowe materiały archiwalne. Odnajdziemy tutaj zatem akta odnoszące się do szkół w: Bałdowicach, Bralinie, Brodach, Chojnicach, Czarnkowie, Czechynie, Czempinie, Dubinie, Kolniczkach Lutogniewach, Marcinkach, Mądrych, Mąkoszycach, Mnichowicach, Owińskach, Poznaniu, Szamotułach, Śmieszkuwie, Wornieści, Bojanowie, Chodzieży, Czarnkowie, Gostyniu, Grodzisku, Kępnie, Kościanie, Koźminie, Krotośnie, Lesznie, Marszałkach, Międzychodzie, Obornikach, Ostrowie, Ostrzeszowie, Paradyżu, Poznaniu, Rawiczu, Rogoźnie, Rydzynie, Szamotułach, Śremie, Środzie, Wolsztynie i Zbąszynie. Powyższe akta obejmują lata od 1794 do 1973 roku. Ponadto, znajdują się tutaj także akta personalne nauczycieli oraz materiały archiwalne dotyczące życia religijnego w szkole z lat 1819–1945. Konsystorz zajmował się również sprawami majątkowymi Seminarium Duchownego w Poznaniu, dlatego w archiwum konsystorskim zachowały się następujące archiwalia:

- a) akta ogólne z lat 1829–1939,
- b) akta dotyczące majątków ziemskich²⁶,
- c) dokumentacja finansowa dotycząca:
 - kapitału,
 - funduszy,
 - legat,
 - rachunków,
 - wpłat,
 - świadczeń finansowych i pracowników z lat 1802–1939,
- d) dokumentacja odnosząca się do życia i nauczania seminaryjnego²⁷,
- e) akta odnoszące się do biblioteki seminaryjnej (1848–1925),
- f) akta gmachu i ogrodu (1835–1920).

Oddzielnie zarchiwizowano akta Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Poznaniu. Zespół ten gromadzi jednostki z lat 1718–1937. Seminarium powstało

²⁶ Chodzi tutaj przede wszystkim o majątki: Bielawy i Szparowo, Biskupice, Braciszewo, Grodnica, Januszewice, Nadziejewo i Mądre, Pętkowo, Rościno, Zemsko (z lat 1787–1955).

²⁷ Przede wszystkim akta odnoszące się do studiów kleryków i księży na uniwersytecie, akta zajęć przeznaczonych na cele wojenne, alumna oraz wszelkie sprawy wewnętrzne seminarium (z lat 1804–1939).

w 1784 roku, a potrzeba jego powołania pojawiła się wraz ze zniesieniem przez Komisję Edukacji Narodowej, w 1780 roku, Akademii Lubrańskiego. Opiekę nad nim oddano Zgromadzeniu Księża Misjonarzy. Placówka została zniesiona w 1822 roku przez władze pruskie. Pod wpływem działalności arcybiskupa Marcina Dunina powróciła za zgodą władz pruskich w 1835 roku.²⁸ Studia w seminarium zorganizowano w ten sposób, że alumni obu archidiecezji wielkopolskich, tzn. gnieźnieńskiej i poznańskiej przez trzy lata uczyli się teologii w Poznaniu, a na tzw. rok praktyczny udawali się do Gniezna. W 1873 roku, w wyniku Kulturkampfu, instytucję zamknięto²⁹. Wznowiła ona działalność w 1889 roku, aby przerwać ją w wyniku I wojny światowej. Prusy zagarnęły budynki szkolne i przeznaczyły je na szpital wojskowy. Natomiast w 1919 roku studia seminaryjne przedłużono z czterech do pięć lat. W 1993 roku do sześć lat. W Gnieźnie zaś odbywane zostało dwuletnie studium, tzw. filozoficzne³⁰.

Ostatni zespół z zakresu oświaty kościelnej stanowią akta Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu. W całości archiwalnej narosło siedemnaście jednostek archiwalnych z lat 1926–1939. Są to przede wszystkim prace seminaryjne i dyplomowe słuchaczy studium społecznego, odpowiedzi na ankietę oraz akta organizacji kursów dokształcających dla wychowawców. Katolicka Szkoła Społeczna w Poznaniu została utworzona 13 czerwca 1927 roku³¹. Przeznaczona była dla pracowników organizacji kościelnych, stowarzyszeń i zakładów opiekuńczo-dobroczynnych, prowadziła także kursy doskonalące. W 1935 roku, po otrzymaniu uprawnień państwowych, nazwa szkoły została zmieniona na Wyższe Katolickie Studium Społeczne w Poznaniu³².

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

W zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie narosły jedynie akta w toku funkcjonowania Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Placówka założona została w 1602 roku, a opiekę nad nią sprawowała kapituła katedralna. Na czele seminarium stali księża diecezjalni – prefekt oraz dwóch profesorów. W 1718 roku arcybiskup Stanisław Szembek dokonał reorganizacji szkoły i przekazał ją w ręce księży ze Zgromadzenia Misji. W seminarium kształciło się od tej pory 12 kleryków przez dwa lata, a od 1811 roku w czteroletnich studiach filozoficznych i teologicznych. W 1835 roku utworzono *Seminarium Clericorum Practicum*, które łączyło szkołę gnieźnieńską i poznańską. Władze pruskie starały się zlikwidować placówkę, dlatego arcybiskup Marcin Dunin pozostawił w Gnieźnie jedynie studia

²⁸ M. Banaszak, F. Lenort, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, w: Cz. Sokołowski (red.), *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego. Informator o materiałach archiwalnych*, t. 2, Warszawa 1982, s. 203.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ *Rozporządzenie dotyczące utworzenia Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej” 1927, t. 6, s. 31.

³² M. Banaszak, F. Lenort, op. cit., s. 222.

praktyczne. Resztę zaś przeniósł do Poznania. W 1927 roku w Gnieźnie umieszczono dwuletnie studium filozoficzne, a w Poznaniu czteroletnie studium teologiczne.

Z zespołu akt Seminarium Duchownego w Gnieźnie zachowało się 111 jednostek archiwalnych z lat 1718–1939. Materiały archiwalne odnoszące się do funkcjonowania seminarium sprzed 1718 roku znajdują się w aktach kapitulnych. Jest to zrozumiałe, gdyż kapituła sprawowała opiekę nad szkołą. Reszta dokumentów przechowywana jest w składnicy akt Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Zespół w latach 60. XX wieku podzielono na 10 całości archiwalnych:

- a) wychowankowie,
- b) regulaminy i programy,
- c) biblioteka,
- d) dochody i rozchody,
- e) kontrakty i rachunki,
- f) majątek Barciszewo,
- g) inwentarze,
- h) korespondencja,
- i) konwikt arcybiskupi,
- j) seminarium zagraniczne oraz rekolekcje kapłańskie.

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie

W zasobie Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie akta szkół kościelnych zarchiwizowano w części czwartej – Instytucje diecezjalne. Odnajdziemy tutaj takie całości jak:

- a) Zespół Seminarium Duchownego w Pelplinie,
- b) Zespół Gimnazjum Biskupie Collegium Marianum w Pelplinie,
- c) Zespół Collegium Leoninum w Wejherowie.

Seminarium Duchowne w Pelplinie powstało z założonego w 1651 roku przez biskupa Andrzeja Leszczyńskiego w Chełmnie gimnazjum, czyli Akademii Chełmińskiej³³. Było to następstwo uchwały Soboru Trydenckiego *Cum adolescentium aetas* 15 lipca 1563 roku³⁴. W latach 1677–1699 placówka została oddana, przez biskupa Jana Marwicza, pod opiekę zgromadzeniu Wincentego à Paulo³⁵. Za rządów biskupa Ignacego Mathy'ego seminarium za sprawą podziału administracyjnego bulli *De salute animarum*, przeniesiono w 1829 roku do Pelplina, gdzie znajduje się do dzisiaj³⁶. Akta uczelni wcześniej przechowywano w archiwum parafii chełmińskiej. W okresie międzywojennym do Pelplina trafiło 13 ksiąg z lat 1651–1826, które zostały włączone do zespołu Clumensia³⁷. W okresie I i II wojny światowej

³³ A. Liedke, *Początkowe dzieje Seminarium Chełmińskiego*, w: A. Nadolny (red.), *Księga Jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie 1651–2001*, Pelplin 2001, s. 61.

³⁴ Ibidem, s. 54.

³⁵ Ibidem, s. 63.

³⁶ F. Manthey, *100 lat Seminarium Duchownego w Pelplinie*, w: A. Nadolny (red.), *Księga Jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie 1651–2001*, Pelplin 2001, s. 127.

³⁷ A. Nadolny, op. cit., s. 301–302.

znajdowały się w Zamościu, Gdańsku, Grasleben oraz Goslar³⁸. Rewindykowano je tuż po wojnie, a mianowicie w 1947 roku. Scalenie zespołu z akt rewindykowanych i znajdujących się w Chełmnie dokonano w 1958 roku. Zespół zawiera archiwalia odnoszące się do działalności tej instytucji, ale także informacje o parafii i Akademii Chełmińskiej. Zachowało się jedynie 29 ksiąg oprawnych z lat 1590/1651–1857. W większej mierze jednak dotyczą XVII i XVIII wieku. W zespół włączono także wypisy źródłowe Liedkiego, które miały posłużyć do napisania monografii uczelni do 1829 roku. W aktach zachowano układ, jaki nadał biskup Leszczyński po założeniu seminarium i oddaniu dokumentów pod opiekę parafii w Chełmnie³⁹.

Natomiast w zespole Gimnazjum Biskupiego (Collegium Marianum w Pelplinie) znajdują się m.in.:

- a) statuty szkoły z lat 1835/1836,
- b) dwie księgi uczniów (1855–1920),
- c) księga gospodarcza (1870–1885),
- d) katalogi biblioteki szkolnej z lat 1900–1925
- e) Kronika kółka im. ks. S. Kujota z lat 1952–1953,
- f) dzienniki lekcyjne (1956–1960),
- g) akta luźne.

Akta wytworzone w XIX wieku uległy zniszczeniu w czasie II wojny światowej⁴⁰, zaś dokumenty powojenne w większości zostały zabrane przez kuratorium⁴¹. Collegium założone zostało w 1836 roku przez biskupa Sedlaga⁴². Do rangi gimnazjum rozbudował go biskup Jan Nepomucen Marwicz⁴³. Była to jedyna na terenie zaboru pruskiego szkoła średnia, w której uczono języka polskiego i historii Polski. Po zakończeniu II wojny światowej placówka otrzymała nową nazwę: Gimnazjum i Liceum Koedukacyjne Stolicy Biskupiej w Pelplinie, a także uprawnienia szkoły państwowej⁴⁴. Ostatecznie instytucję zamknięto 10 lipca 1961 roku, decyzją Kuratorium Szkolnego w Gdańsku.

Ostatnią całość archiwalną w strukturze zasobu Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie, odnoszącą się do działalności szkół katolickich na byłym terytorium zaboru pruskiego, stanowi Zespół Collegium Leoninum w Wejherowie. Powstało ono jako progimnazjum w 1857 roku, ale już 4 lata później zostało przekształcone w gimnazjum⁴⁵. W latach 1867 i 1876 utworzono dla uczniów Konwikt św. Bromeusza (poprzedzający Collegium Leoninum), o którego funkcjonowaniu wiemy niewiele⁴⁶. Wiadomo jedynie, że istniał 7 lat i w ciągu tego okresu przyjął 69 ucz-

³⁸ Ibidem, s. 302.

³⁹ Ibidem; akta personalne profesorów zaś przechowywane są w Archiwum Księżym Misjonarzy w Krakowie.

⁴⁰ A. Liedke, op. cit., s. 61.

⁴¹ B. Kumor, Z. Obertyński (red.), *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, s. 544.

⁴² Ibidem.

⁴³ S. Grunt, *Likwidacja Niższego Seminarium Duchownego (Collegium Marianum) w Pelplinie w świetle państwowych dokumentów archiwalnych*, „Studia Pelplińskie” 2002, t. 32, s. 176.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ A. Nadolny, op. cit., s. 302.

⁴⁶ L. Jażdżewski, *Collegium Leoninum*, Banino, s. 40.

niów wejherowskiego gimnazjum klasycznego⁴⁷. Konwikt Collegium erygowano z inicjatywy Leona Rednera i Augustyna Rosentreta. Instytucja przeznaczona była dla osób, które chciałyby wstąpić w stan duchowny. Swoją nazwę przejęło od papieża Leona XIII, w 25. rocznicę jego pontyfikatu, oraz na cześć zmarłego biskupa chełmińskiego Leona Radnera. Collegium, które od 1886 roku było pod opieką władz diecezjalnych zamknięto po wybuchu I wojny światowej. Do wznowienia działalności doszło w październiku 1918 roku, kiedy to 14 października przyjęto 17 uczniów z wejherowskiego gimnazjum klasycznego. Z powodu trudnej sytuacji technicznej budynku placówki po II wojnie światowej nie otworzono jej dla uczniów w roku szkolnym 1945/1946⁴⁸. Brakowało ponadto funduszy na przekształcenie konwiktów w internat dla uczniów. Potwierdzeniem tej sytuacji było pismo wystosowane w 1946 roku przez proboszcza z parafii św. Trójcy w Wejherowie z prośbą o zezwolenie na przeprowadzenie kwesty⁴⁹. Naciskano bardzo na nowego prefekta ks. Mówkę, aby jak najszybciej przygotował konwikt dla wychowanków gimnazjum. W listopadzie 1946 roku udało się udostępnić jedną salę przeznaczoną na pracownię dla gimnazjalistów niemających korzystnych warunków w domu. Konwikt miał służyć za miejsce do odrabiania lekcji. Całkowite otwarcie Leoninum nastąpiło w roku szkolnym 1947/1948. Do konwiktów przystąpiło 13 uczniów: 9 gimnazjalistów oraz 4 uczniów ostatnich klas szkoły powszechnej⁵⁰. Na koniec 1947 roku liczba wychowanków wynosiła 15⁵¹. W 1950 roku dyrektor miejscowego gimnazjum państwowego Tadeusz Staniewski zażądał przekazania budynku Collegium. W wystosowanym piśmie twierdził, że budynek nie jest należycie wykorzystywany, a potrzebny jest dla młodzieży uczącej się w gimnazjum wejherowskim, którzy mają trudną sytuację materialną. W odezwie na te wydarzenia kuria biskupia przekształciła Leoninum w Małe Seminarium Duchowne. Collegium Leoninum było jednym z trzech konwiktów w diecezji pelplińskiej. Pozostałe dwa funkcjonowały w Świeciu, tzw. Gregorianum i w Chełmnie, tzw. Albertinum.

Akta dotyczące działalności placówki, składające się na zespół zostały odnalezione w 1987 roku przez ks. Janusza Gojke na strychu, Leoninum czyli obecnej plebani parafii św. Leona Wielkiego⁵². Zespół Collegium Leoninum w Wejherowie zawiera:

- a) wykaz konwiktów (1867–1876, 1903–1950),
- b) dokumentację działalności konwiktów w latach 1945–1950,
- c) dokumentację Niższego Seminarium Duchownego w latach 1950–1957:
 - akta gospodarcze,
 - korespondencję,
 - dzienniki lekcyjne,
 - kronikę (1950–1952),
 - katalogi uczniów.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem, s. 82.

⁵¹ Ibidem, s. 85.

⁵² A. Nadolny, op. cit., s. 303.

Zakończenie

Problematyka akt szkół kościelnych w zasobach archiwów diecezjalnych na terytorium byłego zaboru pruskiego stanowi wycinek badań nad oświatą Kościoła katolickiego w Polsce. Pozwala także wyznaczyć kierunek analizy kolejnych materiałów archiwalnych z tego zakresu. Wprowadza badacza w zagadnienie programów naukowo-wychowawczych placówek prywatnych, w tym kościelnych oraz ich porównanie z powszechnymi programami państwowymi. Określenie miejsca akt szkół kościelnych w zasobach archiwów diecezjalnych jest odpowiedzią na zasadę strukturalną, której teoretyczne rozumowanie prowadzi do standardu opisu archiwalnego, a ostatecznie do komputeryzacji archiwów.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Strona Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, www.aag.gniezno.opoka.org.pl (dostęp: 6.09.2011).
- Banaszak M., Lenort F. 1982.** *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, w: Sokołowski Cz. (red.), *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego. Informator o materiałach archiwalnych*, t. 2, Wyd. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, Warszawa, s. 237–487.
- Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. (red.) 1892.** *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 12, Wyd. Kasa im. Józefa Mianowskiego, Warszawa, s. 571.
- Dębowska M. 2002.** *Archiwa Kościoła Katolickiego w Polsce*, Wyd. Jedność, Kielce. *Encyklopedia Katolicka*, t. 19, Wyd. KUL, Warszawa.
- Grunst S. 2002.** *Likwidacja Niższego Seminarium Duchownego (Collegium Marianum) w Pelplinie w świetle państwowych dokumentów archiwalnych*, „Studia Pelplińskie”, t. 32, s. 176.
- Jażdżewski L. 2006.** *Collegium Leoninum*, Wyd. Rost, Banino.
- Kumor B., Obertyński Z. (red.) 1974.** *Historia Kościoła w Polsce*, Wyd. Pallotinum, t. 2, cz. 1.
- Konieczko-Śliwińska D. 2002.** *Dzieje Trzemeszna od początku XVI do końca XVIII wieku*, w: Łuczak Cz. (red.), *Dzieje Trzemeszna*, Poznań, s. 84–93.
- Liedke A. 2001.** *Początkowe dzieje Seminarium Chełmińskiego*, w: Nadolny A. (red.), *Księga Jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie 1651–2001*, Wyd. Bernardinum, Pelplin, s. 61.
- Manthey F. 2001.** *100 lat Seminarium Duchownego w Pelplinie*, w: Nadolny A. (red.), *Księga Jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie 1651–2001*, Wyd. Bernardinum, Pelplin, s. 127.

- Mazurkiewicz K. 1921.** *Początki Akademii Lubrańskiego w Poznaniu (1519–1535). Przyczynek do dziejów rozwoju nauk humanistycznych w Polsce*, Wyd. K. Świerkowski z Pleszewa, Poznań.
- Michalska-Ratajczak E. 1981.** *Sprawozdanie z działalności Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu za lata 1975–1977*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, t. 3, s. 439–445.
- Mizia T. 1975.** *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Warszawa.
- Nowacki J. 1959.** *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 1, Wyd. Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań.
- Nowacki J. 1936.** *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, „Ateneum Kapłańskie”, t. 38, z. 2(217), s. 190–200.
- Nadolny A. 1990–1991.** *Zarys dziejów i informacje o zasobie*, „Studia Pelplińskie”, nr 21–22, s. 263–316.
- Rozporządzenie dotyczące utworzenia Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu. 1927.* „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, t. 6, s. 31–32.
- Skuratowicz J. 2007.** *Akademia Lubrańskiego. Pomniki wielkopolskiej kultury nauki*, Wyd. Miejskie, Poznań.
- Suchodolski B. (red.) 1959.** *Zarys pedagogiki*, Wyd. PWN, Warszawa.
- Żołądź-Strzelczyk D., Wiesiołowski J. (oprac.) 2006.** *Dzieje domowe albo opis przez dni osobliwszych dziejów i przypadków zdarzonych w Szkołach Wydziałowych Poznańskich*, Wyd. Miejskie, Poznań.

STRESZCZENIE

W niniejszej pozycji analizie poddane zostaną akta szkół zarchiwizowane w zasobach archiwów diecezjalnych na byłym terytorium zaboru pruskiego: Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie i Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie. Wybór materiału badawczego zależy jest od rozumienia pojęcia „terytorium zaboru pruskiego”. W moim przekonaniu oznacza ono obszar, który znalazł się w zarządzie władz pruskich w wyniku zaborów, a nie jak w przypadku diecezji warmińskiej i diecezji wrocławskiej w wyniku wojen, sukcesji i umów międzypaństwowych. Problematyka akt szkół kościelnych w zasobach archiwów diecezjalnych na byłym terytorium zaboru pruskiego stanowi wycinek badań nad oświatą Kościoła katolickiego w Polsce. Pozwala także wyznaczyć kierunek analizy kolejnych materiałów archiwalnych z tego zakresu. Wprowadza badacza w zagadnienie programów naukowo-wychowawczych placówek prywatnych, w tym kościelnych oraz ich porównanie z powszechnymi programami państwowymi.

Słowa kluczowe: zabór pruski, archiwa diecezjalne, szkoły katolickie.

SUMMARY

In this article will be analyzed school files, which are archived in the diocesan archives on the territory of the former Prussian partition: Archives of the Archdiocese of Poznań, Gniezno Archdiocesan Archives and Archives of the Diocese in Pelplin. The choice of research materials depends on understanding the concept of „territory of the Prussian partition.” In my view, it is the area that was on the board of the Prussian authorities as a result of partitions of Poland, and not, as in the case of the diocese of Warmia and the diocese of Wrocław as a result of the wars of succession and international agreements. The issue of an acts of church schools in the diocesan archives on the territory of the former Prussian partition is a section of research on the education of the Catholic Church in Poland. It also determine the direction of further analysis of archival materials in this field. It introduces a researcher at the issue of scientific and educational programs, private institutions, including the Church, and to compare them with common state programs.

Keywords: Prussian partition, diocesan archives, church school's.

O NOWEJ JAKOŚCI BUDŻETOWANIA PARADYGMAT BUDŻETOWANIA β -BIZNES

THE NEW QUALITY OF THE BUDGETING – β -BUSINESS PARADIGM OF THE BUDGETING

Wprowadzenie

Metodologia budżetowania jest zróżnicowana, a wiedza o budżetowaniu nie ma charakteru uniwersalnego, jest przybliżona i obciążona ryzykiem. Ulega ona znacznym wpływom kontekstu społecznego i kulturowego i jest uwikłana w praktykę, co oznacza, że współtworzy badaną rzeczywistość¹. Krytyczna analiza budżetowania jest jednym ze źródeł refleksji, a zróżnicowane perspektywy epistemologiczne wzbogacają wiedzę o budżetach i budżetowaniu. Metodologia budżetowania, w konstituowaniu budżetów z jednej strony wykorzystuje istniejące instrumentarium, z drugiej, służy wypracowaniu systematycznych i efektywnych procedur poznania i doskonalenia sposobów konstituowania budżetów. Podstawowe kwestie metodologiczne odnoszą się, więc zarówno do aspektów epistemologicznych, jak i pragmatycznych.

Budżetowanie ma zarówno charakter normatywny, jak i deskryptywny. Status normatywny wiąże się z tworzeniem reguł skutecznego działania przedsiębiorstwa w danej sytuacji gospodarczej. Nas interesują nie tyle uwarunkowanie, w jakim będzie, bądź jest prowadzone budżetowanie działalności gospodarczej w przedsiębiorstwie, ile znalezienie efektywnych reguł, w których może ono, i powinno, być prowadzone. Nasza diagnoza kryzysu poznawczego budżetowania prowadzi więc do pytania o możliwości jego przezwyciężenia i skupia naszą uwagę na stronie normatywnej konstituowania budżetów.

Określone sposoby konstituowania budżetów i sam proces budżetowania nie budziły dotąd potrzeby bliższego przyjrzenia się im. Robiły wrażenie skutecznych w praktyce i nie prowokowały badaczy do zajmowania się zbytnio kwestiami poznawczymi – epistemologią budżetowania. Dopiero kryzys zaufania do instytucji odpowiedzialnych za wiarygodny przekaz wiedzy o kondycji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstw ujawnił potrzebę takiej refleksji epistemologicznej, która powinna przyczynić się do wzbogacenia koncepcji i źródeł wiedzy o konstituowaniu budżetów i budżetowaniu oraz do wyeliminowania patologii w budżetowaniu.

* dr, Wydział Przedsiębiorczości i Towaroznawstwa, Katedra Ekonomii i Zarządzania, Akademia Morska w Gdyni.

¹ J. Hope, R. Fraser, *Metody. Precz z budżetowaniem*, „Harvard Business Review Polska”, Grudzień 2003, s. 112–122.

Studiując literaturę przedmiotu można odnieść wrażenie, że wszystko na temat konstytuowania budżetów i budżetowania zostało już powiedziane. Tymczasem zjawisko globalizacji przyniosło ze sobą cały szereg nowych problemów, m.in. wirtualną księgowość i wirtualne produkty. A wszystko to ukonstytuowane nader często w oparciu o nieprawdziwe (asymetryczne) dane i informacje², ³.

W trakcie prowadzonych przez nas badań niechęci MŚP do budżetowania prowadzonej przez nie działalności gospodarczej przedsiębiorcy wielokrotnie zwracali uwagę na ilość i jakość danych oraz jakość informacji niezbędnych do ukonstytuowania budżetów, jako powód dla którego niechętnie podejmują się budżetowania. ***Czy jest możliwe konstytuowanie budżetów za pomocą mniejszej, niż ma to miejsce obecnie, ilości danych?***

Możliwość daleko posuniętej redukcji kategorii ekonomicznych niezbędnych do ukonstytuowania budżetów i punktów progowych (punktów krytycznych) działalności gospodarczej widzimy w restrukturyzacji obowiązującego dzisiaj paradygmatu budżetowania działalności gospodarczej.

Budżetowanie to narzędzie planowania finansowego, które służy przedsiębiorstwu do wyznaczania celów w formie budżetów. Do koordynacji wpływów i wydatków (płynności finansowej), by zapewnić przedsiębiorstwu ciągłość działania – realizację postawionych celów finansowych i rzeczowych. Swój rodowód wywodzi ze świata finansów publicznych, w którym służyło państwu, i służy, do gromadzenia i rozdysponowania publicznych dochodów⁴. **Budżet** to plan działania wyrażony „(...) w formie ilościowej (jednostki naturalne) lub wartościowej (jednostki pieniężne), lub też jako kwantytatywne wyrażenie planu działania mające na celu zastosowanie i koordynację założeń planistycznych”⁵. Plany takie – budżety, sporządza się dla różnych okresów i prawie zawsze wykonywane są pod presją czasu, chociaż teoria budżetowania radzi, jak tej presji unikać. Mają one różną formę funkcjonalną, np. budżetu: sprzedaży, produkcji, inwestycji, albo formę bilansu czy rachunku zysku i strat⁶. Tak jak budżetowanie jest podstawowym instrumentem zarządzania finansowego, tak budżet, wyniki budżetowania, jest podstawowym narzędziem pobudzania zorientowanego na określone cele, działania i koordynację realizacji bieżących decyzji operatywnych⁷. Budżetowanie,

² A. Lubowski, *Czy rekiny biznesu mają sumienie?*, „Polityka” 27 marca 2010, nr 13 (2749), s. 40–42.

³ Z. Mietlewski, *Budżetowanie działalności gospodarczej w sektorze MŚP w województwie warmińsko-mazurskim. Wprowadzenie w problematykę badań*, „Zarządzanie i Edukacja” 2013, nr 86.

⁴ J. Komorowski, *Planowanie finansowe w przedsiębiorstwie*, Gdańsk 2001, s. 199.

⁵ G. K. Świdarska (red.), *Rachunkowość zarządcza*, Warszawa 1997, s. 197. vide R. Bielawski, *Ewolucja budżetowania przejawem dynamiki rozwoju współczesnych przedsiębiorstw*, w: *Zmiana warunkiem sukcesu. Przeobrażenia metod i praktyk zarządzania*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, nr 1092, Wrocław 2005, s. 202.

⁶ M. Sierpińska, B. Niedbała, *System controlingu operacyjnego w przedsiębiorstwie*, Akademia Ekonomiczna, Kraków 2001, s. 104, w: *Zmiana warunkiem sukcesu. Przeobrażenia metod i praktyk zarządzania*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, nr 1092, Wrocław 2005, s. 203.

⁷ R. Bielawski, *Ewolucja budżetowania przejawem dynamiki rozwoju współczesnych przedsiębiorstw*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, nr 1092, s. 201–207, w: *Zmiana warunkiem sukcesu. Przeobrażenia metod i praktyk zarządzania*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, nr 1092, Wrocław 2005, s. 202.

oprócz waloru praktycznego, ma walor poznawczy – naukowy. Jako przedmiot badań naukowych zainicjowane zostało w latach pięćdziesiątych XX wieku⁸.

Referując w artykule zajmujący nas problem budżetowania działalności gospodarczej posługujemy się pojęciem „historia ekonomiczna działalności gospodarczej” jako synonimem pojęć: działalność gospodarcza i przedsięwzięcie gospodarcze – przedsięwzięcie inwestycyjne. Zamiast pełnego określenia „historia ekonomiczna działalności gospodarczej” używamy skrótu *hedg*. Słowem kluczem w naszym artykule jest pojęcie *Lapidar*, liczba skrywająca *hedg MB*, jej odwrotność – *presję*, pod którą firma historię tę tworzy. Ta szczególna własność *lapidaru*, polegająca na przechowaniu *hedg* szczególnie nas interesuje. To z powodu tej własności, dla nas działalność gospodarcza – biznes, to byt matematyczny. Filolaos z Krotony stwierdził, że „wszystko, co daje się poznać ma liczbę, ponieważ nic nie może być wyobrażone ani poznane bez liczb”⁹. Matematyzujemy tę ideę i opracujemy w oparciu o nią paradygmat nowej jakości projektowania i analizy ekonomicznej działalności gospodarczej. A o to w jaski sposób to zrobiliśmy.

Opis badań

Kolejno sformułowaliśmy. **Teza:** *działalność gospodarcza ma naturę matematyczną, a wyrazem tego są struktury – wzory matematyczne¹⁰ konstytuujące budżety.* **Problem badawczy:** (1) *Czy istnieje jakiś algorytm, metoda lub określony sposób, który pozwoli ustalić historię ekonomiczną działalności gospodarczej (*hedg*) każdego wybranego losowo przedsiębiorstwa, gdy te nie ma jej formalnie spisanej? Ten poszukiwany algorytm, metodę lub określony sposób nazwiemy algorytmem GB-M¹¹, metodą GB-M, sposobem GB-M* Natomiast zbiór nowych kategorii ekonomicznych do konstytuowania *hedg* zbiorem GB-M¹². (2) *Czy zbiór GB-M, o ile istnieje, można uznać za samodzielną teorię objaśniającą naturę działalności gospodarczej?* **Założenia:** (1) *Jakość budżetowania działalności gospodarczej w MŚP wymaga doskonalenia.* (2) *Działalność gospodarcza to byt matematyczny objawiający się nam w formie struktur matematycznych, który można badać. Z perspektywy algebry,*

⁸ C. Drury, *Management and cost accounting*, London 1992, s. 789, w: W. Krawczyk, B. Bek-Galik, M. Łada-Cieślak, *Budżetowanie działalności przedsiębiorstw*, Kraków 2001, s. 10.

⁹ Filolaos z Krotony (ok. 480 r p.n.e.), grecki matematyk i filozof, uczeń Pitagorasa.

¹⁰ Niemiecki fizyk Heinrich Rudolf Hertz (1857–1894) zauważa, „Trudno oprzeć się wrażeniu, że wzory matematyczne mają niezależny byt, inteligencję sobie właściwą, że są mądrzejsze niż my, mądrzejsze nawet niż ich odkrywcy i że czerpiemy z nich więcej, niż daliśmy z siebie, by je odkryć”, w: Enrique Gracián, *Liczbę pierwsze. W drodze do nieskończoności, Świat jest matematyczny*, Barcelona – Hiszpania, 2012, s. 17.

¹¹ Skróć od: Gertruda Brach Mietlewska (moje – Z. M.).

¹² Przez skrót BM-N należy rozumieć tradycyjny paradygmat budżetowania działalności gospodarczej, a pod skrótem GB-M paradygmat budżetowania. Pod terminem paradygmat budżetowania należy rozumieć teorię (grupę teorii) i zasady konstytuowania budżetów i punktów progowych działalności gospodarczej – historii ekonomicznych działalności gospodarczej (*hedg*) (moje – Z. M.).

jako coś realnego, „ukrytego” w liczbie¹³ i z perspektywy geometrii, jako coś realnego, „ukrytego” w punkcie¹⁴. Wyniki obliczeń wykonane na tych strukturach odzwierciedlają decyzje biznesowe podejmowane przez przedsiębiorców. Liczba i punkt to depozytariusze wiedzy o budżetach i punktach progowych działalności gospodarczej – hedg¹⁵. (Hedg zdeponowane w punkcie traktujemy w naszych rozważaniach jak zadania algebraiczne, a zdeponowane w liczbie – zadania geometryczne). (3) *Jest jednoznacznie określona: wielkość zysku operacyjnego, awersja przedsiębiorcy do ryzyka – arbitralnie bądź obliczona – oraz relatywnie stabilna: sprzedaż produktów lub usług, równa punktowi opłacalności, cena sprzedaży, cena nakładów*. Pod pojęciami relatywnie stabilna sprzedaż, cena sprzedaży i cena nakładów rozumiemy możliwość dostosowania sprzedaży produktów, cen produktów do zmian cen nakładów¹⁶. Wprowadziliśmy też pojęcia, pojęcie *racjonalność działalności gospodarczej* – cecha, dzięki której można ją badać matematycznie i pojęcie *racjonalność przedsiębiorcy* – leżące w naturze przedsiębiorcy myślenie heurystyczne polegające na stosowaniu przez przedsiębiorcę różnych upraszczających reguł w prowadzeniu działalności gospodarczej, by otrzymać największą możliwą ilość bogactwa. **Hipotezy badawcze:** (1) *Ocena jakości budżetowania w MŚP wskazuje na istnienie luki kompetencyjnej i potrzebę ciągłego doskonalenia jakości budżetowania działalności gospodarczej w MŚP*. (2) *Budżetowanie działalności gospodarczej podlega prawidłowościom typu matematycznego*. (3) *Istnieje algorytm GB-M, za pomocą, którego można zrekonstruować, hedg, gdy ich formalnie nie spisano*. (4) *Zbiór BM-N¹⁷ jest szczególnym przypadkiem zbioru GB-M, możliwa jest, więc transformacja zbioru BM-N w zbiór GB-M, nie na odwrót*. (5) *Lapidar (jednostkowa marża operacyjna) i jego odwrotność wyznacza granice, hedg*. **Główny cel badań:** Wykazać, że algorytm nowej jakości budżetowania działalności gospodarczej – zbiór GB-M, to system budżetowania składający się ze struktur matematycznych – kodów, w których hedg zostały zapisane w krótszej postaci w sposób nieprzypadkowy. Jeśli tak, oznacza to, że mamy do czynienia ze związkiem typu prawa przyrody odnoszącym się do budżetowania działalności gospodarczej. **Cele szczegółowe:** (1) *Rekonstrukcja zbioru BM-N*. (2) *Przekształcenie zbioru GB-M w zbiór GB-M w taki sposób, aby był algorytmem GB-M, który usuwa wady zbioru BM-N i wyjaśnia, dlaczego hedg są lub będą właśnie takie a nie inne*. (3) *Poprawa jakości budżetowania w MŚP*. (4) *Ochrona osób przedsiębiorczych przed nierozważnym podjęciem działalności gospodarczej, a instytucji wspierających działalność gospodarczą finansowo przez stratami wynikającymi z alokacji pieniędzy w przedsięwzięcia skazane na niepowo-*

¹³ W arytmetyce „Liczba jest sumą jedności i poprzez jej dodawanie liczba może rosnąć bez końca...”, vide Leonardo z Pizy (zwany Fibonaccim), *Liber abaci*, w: C. Fernando, *Złota proporcja. Matematyczny język piękna*, Toruń 2012, s. 151.

¹⁴ W *Elementach* Euklidesa punkt jest tym, co nie składa się z części. Dzisiaj definiujemy punkt jako element przestrzeni afinicznej lub topologicznej (moje – Z. M.).

¹⁵ „Uniwersalność matematyki nasuwa pytanie, czy liczby są osobnym bytem, istniejącym poza umysłem ludzkim”, w: E. Gracjan, *Liczby pierwsze. W drodze do nieskończoności*, Toruń 2012, s. 17.

¹⁶ Cena nie zmienia się. Zmieniają się jedynie koszty stałe i zmienne. Te drugie są transformowane w te pierwsze, bądź na odwrót (moje – Z. M.).

¹⁷ Skróć od: Beata Mietlewska Nowicka (moje – Z. M.).

dzenie. Pośrednio, ochrona podatnika przed wyższymi podatkami. Ostatecznie to podatnik ponosi koszty źle zarządzanych i bankrutujących firm.

Paradygmat budżetowania β -biznes

Paradygmat jest narzędziem zdobywania, przetwarzania i selekcji wiedzy. Jest też teorią, nawet grupą teorii, które w procesie potocznego i naukowego poznania praw przyrody pełnią rolę kryterium prawdy¹⁸. Pojęcie to odgrywa ważną rolę w naszych rozważaniach. Pod tym pojęciem rozumiemy modelowe ujęcie projektowanych i prowadzonych hedg (działalności gospodarczych) – budżetów i punktów progowych ukonstytuowanych w dotąd nieznany nikomu sposób.

Paradygmat budżetowania β -biznes to logicznie domknięta sformalizowana konstrukcja myślowa, która pozwala w kontrolowany sposób zrekonstruować warunki początkowe i brzegowe hedg – historii ekonomicznych działalności gospodarczej (budżetów i punktów progowych działalności gospodarczej). W paradygmacie budżetowania β -biznes tworzymy relacje pomiędzy kategoriami ekonomicznymi konstytuującymi hedg w określony sposób. Sposób, którym nikt dotąd się nie posłużył. Właśnie ta specyficzna metoda określania współzależności między kategoriami ekonomicznymi konstytuującymi hedg jest tym, co uznajemy za swój oryginalny wkład do wiedzy w zakresie budżetowania działalności gospodarczej.

Dowolną hedg opiszemy równaniem

$$\pm \alpha \cdot R^{\#2} \pm \beta \cdot R^{\#} - \gamma = 0,$$

gdzie:

$\alpha \neq 0$ i $\beta \neq 0$, $\alpha = \beta^2$, β – współczynniki strukturalne oznaczające entropię, wypadkową decyzji podejmowanych przez kierownictwo firmy i rynek (miara wpływu firmy na rynek i na odwrót).

$R^{\#}$ – Lapidar – kwant informacji o hedg z entropią $\alpha = \beta = \pm 1$, albo z entropią $\alpha \neq \beta \neq 1$, mający status jednostkowej marży operacyjnej, w literaturze przedmiotu nazywanej również ryzykiem operacyjnym, dźwignią operacyjną, wskaźnikiem zyskowności. To sejf z informacją, w naszych rozważaniach, sejf z informacją ekonomiczno-finansową. (Znając Lapidar napiszemy równanie β -biznes dla dowolnej projektowanej, bądź badanej hedg).

γ – podwojona odwrotność rentowności sprzedaży lub podwojona odwrotność wielkości rentowności kosztów zmiennych.

Równanie β -biznes jest podstawowym wyróżnikiem paradygmatu nowej jakości budżetowania działalności gospodarczej, w którym wszystkie projektowane lub rozwijane przez firmę hedg, chociaż mają tę samą strukturę matematyczną,

¹⁸ P. Płoszajski, *Paradygmat nauk organizacyjnych. W kierunku nowej metafory*, w: *Przedmiot, metoda i paradygmat*, (red.) *Przedmiot, metoda i paradygmat nauki organizacji i zarządzania*, seria: „Materiały i Studia IAIz”, nr 65, Warszawa 1988, s. 84, vide L. J. Krzyżanowski, *O podstawach kierowania organizacjami inaczej: paradygmaty, modele, metafory, filozofia, metodologia, dylematy, trendy*, Warszawa 1999, s. 72.

niekoniecznie już ten sam Lapidar. Proces kodowania i rozkodowywania *hedg*, inaczej pakowania i wydobywania wiedzy z lapidarów to lapidarowanie. Proces ten rozpoczyna się od wyznaczenia pierwiastków równania kwadratowego β -biznes, a kończy na rekonstrukcji *hedg* z udziałem, jednego z tych pierwiastków i konstytucji paradygmatu β -biznes.

Wróćmy do tezy: *działalność gospodarcza ma naturę matematyczną, a wyrazem tego są struktury – wzory matematyczne konstytuujące – hedg*. Zajmijmy się teraz odkrywaniem tych struktur matematycznych. Odkrywanie struktur matematycznych i konstytuowanie paradygmatu nowej jakości budżetowania działalności gospodarczej rozpoczniemy od definicji operacyjnej marży operacyjnej działalności gospodarczej.

Marża operacyjna działalności gospodarczej, dalej nazywana marżą operacyjną, to suma kosztów stałych i zysku operacyjnego

$$m = K_{st} + z \quad (1).$$

Także różnica przychodów z sprzedaży i kosztów zmiennych

$$m = S_p - K_{zm} \quad (2).$$

Gdy marżę podzielimy przez zysk operacyjny otrzymamy wzór na jednostkową marżę operacyjną (ryzyko operacyjne, dźwignie operacyjną, wskaźnik zyskowności)

$$D_{opr} = \frac{m}{z} \quad (3).$$

Gdy w liczniku wzoru (3) podstawimy prawą stronę wzoru (1), wzór (3) przyjmie postać

$$D_{opr} = \frac{K_{st} + z}{z} \quad (4).$$

Teraz wzór (1) przekształcimy tak by otrzymać wzór na obliczenie kosztów stałych

$$K_{st} = z \cdot (D_{opr} - 1) \quad (5).$$

Dla odróżnienia paradygmatu budżetowania ukonstytuowanego za pomocą kategorii ekonomicznych zapisanych za pomocą powszechnie przyjętych symboli – Tabela 2, od paradygmatu nowej jakości budżetowania – paradygmatu budżetowania β -biznes, dodamy do symboli w Tabeli 2 w indeksie górnym znak Hash (#) – Tabela 3. Na przykład, symbol kosztów stałych w nowym paradygmacie ma postać $K_{st}^{\#}$ zamiast K_{st} , zysk operacyjny zamiast oznaczenia K_{st} ma oznaczenie $K_{st}^{\#}$. A symbol na dźwignię operacyjną D_{opr} zastąpiliśmy symbolem $R^{\#}$. Stąd wzór (1) w konwencji paradygmatu budżetowania ma teraz postać

$$K_{st}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot (R^{\#} - 1) \quad (6),$$

a wzór (1) na marżę operacyjną zostaje sprowadzony do postaci iloczynowej

$$m_{opr}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot R^{\#} \quad (7).$$

Jak pokazuje to poniższe obliczenie

$$\begin{aligned} m_{opr}^{\#} &= K_{st}^{\#} + z_{opr}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot (R^{\#} - 1) + z_{opr}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot [(R^{\#} - 1) + 1] = \\ &= z_{opr}^{\#} \cdot [R^{\#} - 1 + 1] = z_{opr}^{\#} \cdot R^{\#} \end{aligned} \quad (8).$$

Po podstawieniu prawej strony wzoru (8) do licznika wzoru (3) i przyjęciu oznaczeń konwencji Hash (#) w przypadku pozostałych symboli w tym wzorze otrzymamy

$$R^{\#} = \frac{m_{opr}^{\#}}{z_{opr}^{\#}} = \frac{z_{opr}^{\#} \cdot R^{\#}}{z_{opr}^{\#}} = R^{\#} \quad (9).$$

Ze wzoru (9) dowiemy się, że jednostkowa marża operacyjna (dźwignia operacyjna, ryzyko operacyjne, wskaźnik zyskowności) to nośniki informacji o tym ile jednostek marży operacyjnej wypracowało, bądź wypracuje, jednostkę zysku operacyjnego. Możemy więc sformułować następujące twierdzenie: *Jeżeli wyraz wolny w równaniu drugiego stopnia ma status podwojonej odwrotności rentowności sprzedaży, to niewiadoma w równaniu ma status lapidaru – jednostkowej marży operacyjnej.* Twierdzenie to nazywaliśmy twierdzeniem utargu β -biznes.

Pozostałe struktury matematyczne paradygmatu budżetowania β -biznes (zbioru GB-M) ukonstruujemy postępując następująco. Do równania

$$\alpha \cdot R^{\#2} + \beta \cdot R^{\#} - \gamma = 0 \quad (10),$$

w którym $\alpha = \beta = 1$ oraz $\alpha = \beta^2$, gdy podstawimy prawe strony wzoru

$$R^{\#} = \frac{m_{opr}^{\#}}{z_{opr}^{\#}} \quad (11)$$

i wzoru

$$\gamma = 2 \cdot \frac{S_p^{\#}}{z_{opr}^{\#}} \quad (12)$$

w miejsce $R^{\#}$ i γ otrzymamy

$$\frac{m_{opr}^2}{z_{opr}^2} + \frac{m_{opr}}{z_{opr}} - 2 \cdot \frac{S_p^{\#}}{z_{opr}} \quad (13).$$

Po przemnożeniu obu stron równia (13) przez $z_{opr}^\#$ otrzymamy

$$\frac{m_{opr}^2}{z_{opr}^\#} + m_{opr}^\# - 2 \cdot S_p^\# = 0 \quad (14)$$

i dalej

$$\frac{m_{opr}^2}{z_{opr}^\#} + m_{opr}^\# = 2 \cdot S_p^\# \quad (15).$$

Wzór (11) przekształcimy tak, aby można było obliczyć marżę operacyjną $m_{opr}^\#$

$$m_{opr}^\# = z_{opr}^\# \cdot R^\# \quad (16).$$

Następnie podstawimy prawą stronę wzoru (16) do wzoru (15) i otrzymamy

$$\frac{z_{opr}^{\#2} \cdot R^{\#2}}{z_{opr}^\#} + z_{opr}^\# \cdot R^\# = 2 \cdot S_p^\# \quad (17).$$

Stosując redukcję w wzorze (17) sprowadziłem go do postaci

$$z_{opr}^\# \cdot R^\# \cdot (R^\# + 1) = 2 \cdot S_p^\# \quad (18),$$

a po podzieleniu prawej i lewej strony wzoru (18) przez 2 otrzymamy ostatecznie wzór na kategorię ekonomiczną przychodów ze sprzedaży

$$S_p^\# = \frac{z_{opr}^\# \cdot R^\# \cdot (R^\# + 1)}{2} \quad (19).$$

A gdy od sprzedaży – wzór (19) odejmiemy marżę – wzór (16) to otrzymałem wzór na kategorię ekonomiczną koszty zmienne

$$K_{zm}^\# = \frac{z_{opr}^\# \cdot R^\# \cdot (R^\# - 1)}{2} \quad (20).$$

A po odjęciu od marży operacyjnej zysku operacyjnego

$$K_{st}^\# = m_{opr}^\# - z_{opr}^\# \quad (21)$$

i wykonaniu stosownych przekształceń otrzymamy znany już nam wzór (6) na kategorię ekonomiczną koszty stałe, który tutaj oznaczymy jako wzór (22)

$$K_{st}^\# = z_{opr}^\# \cdot (R^\# - 1) \quad (22).$$

Wzory konstytuujące hedg – punkty progowe (punkty krytyczne) umieszczone w kolumnach 3 w tabelach 5 i 6 zapisane w konwencji β -biznes otrzymamy podstawiając do wzorów w kolumnie 2 Tabel 5 i 6 prawe strony wzorów z kolumny 3 Tabeli 4 po wykonaniu stosownych przekształceń.

Tabela 1
Oznaczenia kategorii ekonomicznych w zrekonstruowanym
paradygmacie budżetowania – zbiorze BM-N

Warunek konieczny: co najmniej cztery kategorie ekonomiczne			
c_j	$j\dot{k}_{zm}$	$j\dot{k}_{st}$	Kolejno: cena jednostkowa, jednostkowy koszt zmienny, jednostkowy koszt stały, wielkość produkcji.
w_p			
Budżety – struktura kosztów sprzedaży			
S_p	K_{zm}	K_{zm}^*	Kolejno: sprzedaż, koszty zmienne, koszty zmienne w progu rentowności, koszty zmienne w strefy bezpieczeństwa, marża operacyjna pierwszego rodzaju, marża operacyjna drugiego rodzaju.
K_{zm}^{**}	m'_{opr}	m''_{opr}	
Udział budżetów w sprzedaży			
R_{Sp}	R_{Kzm}	R_{Kzm}^*	Kolejno udział w sprzedaży: zysku, kosztów zmiennych, kosztów zmiennych w progu rentowności, kosztów zmiennych w strefie bezpieczeństwa, kosztów stałych, marży operacyjnej.
R_{Kzm}^{**}	R_{st}	R_{mopr}	
Analiza punktów progowych			
PR	PR'	PR''	Kolejno: próg rentowności w ujęciu: ilościowym, wartościowym, bezwzględnym, punkt opłacalności, graniczny poziom sprzedaży, margines bezpieczeństwa sprzedaży, graniczny poziom kosztów zmiennych, margines bezpieczeństwa dla kosztów zmiennych, strefa bezpieczeństwa, dźwignia operacyjna pierwszego rodzaju, dźwignia operacyjna drugiego rodzaju.
PO	GPS_p	MbS_p	
GPK_{zm}	MbK_{zm}	S_b	
D'_{opr}	D''_{opr}		
Źródło informacji: sprawozdania finansowe ex ante i/lub ex post.			
Sposób pozyskania wiedzy o projektowanej bądź rozwijanej działalności gospodarczej – modelu biznesowym: wgląd do sprawozdań finansowych i ich analiza.			

Źródło: opracowanie własne

Tabela 2
Oznaczenia kategorii ekonomicznych w paradygmacie nowej jakości budżetowania
działalności gospodarczej – zbioru BM-N

Warunek konieczny: co najwyżej dwie kategorie ekonomiczne		
$R^\#$	$z_{opr}^\#$	Kolejno: stopień ryzyka operacyjnego i zysk operacyjny (zysk brutto)
Budżety – struktura kosztów sprzedaży		
$S_p^\#$	$K_{st}^\#$	Kolejno: przychody ze sprzedaży (równe punktowi opłacalności), koszty stałe, koszty zmienne, koszty zmienne w progu rentowności sprzedaży, koszty zmienne w strefie bezpieczeństwa, marża operacyjna
$K_{zm}^\#$	$K_{zm}^{\#*}$	
$K_{zm}^{\#**}$	$m_{opr}^\#$	

Udział budżetów w sprzedaży		
		Kolejno udział w sprzedaży: zysku, kosztów zmiennych, kosztów zmiennych w progu rentowności, kosztów zmiennych w strefie bezpieczeństwa, kosztów stałych, marży operacyjnej.
Analiza punktów progowych		
		Kolejno: próg rentowności w ujęciu: wartościowym, w ujęciu bezwzględnym, punkt opłacalności (równy przychodom z sprzedaży), graniczny poziom sprzedaży, margines bezpieczeństwa sprzedaży, graniczny poziom kosztów zmiennych, margines bezpieczeństwa dla kosztów zmiennych, strefa bezpieczeństwa.
Źródło informacji: dźwignia operacyjna.		
Sposób pozyskania wiedzy o projektowanej bądź rozwijanej działalności gospodarczej – modelu biznesowym: rozwiązanie równania i podstawienie rozwiązania do wzorów konstytuujących paradygmat, a następnie analiza otrzymanych liczb – wyników obliczeń.		

Źródło: opracowanie własne

Tabela 3
Kategorie ekonomiczne konstytuujące zbiór BM-N
i zbiór GB-M z entropią: $\alpha = \beta = 1$ i $\alpha \neq \beta \neq 1$

Zbiór BM-N	Zbiór GB-M
1	2
Wielkość produkcji	Zysk operacyjny
Cena jednostkowa	
Jednostkowy koszt zmienny	Lapidar
Koszty stałe	– jednostkowa marża operacyjna

Źródło: opracowanie własne

Tabela 4
Struktury matematyczne budżetów w zbiorze BM-N
i w zbiorze GB-M z entropią $\alpha = \beta = 1$

Elementy zbioru	Zbiór BM-N	Zbiór GB-M
1	2	3
Budżet przychodów ze sprzedaży	$S_p = \sum_{i=1}^i c_{ji} \cdot w_{p_i}$	$S_p^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot \frac{R^{\#} \cdot (R^{\#} + 1)}{2}$
Budżet kosztów zmiennych	$K_{zm} = \sum_{i=1}^i jk_i \cdot w_{p_i}$	$K_{zm}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot \frac{R^{\#} \cdot (R^{\#} - 1)}{2}$
Budżet kosztów zmiennych w progu rentowności	$K_{zm}^* = PR' \cdot \sum_{i=1}^i jk_i \cdot w_{p_i}$	$K_{zm}^* = \frac{z_{opr}^{\#} \cdot (R^{\#} - 1)^2}{2}$

Elementy zbioru	Zbiór BM-N	Zbiór GB-M
1.	2.	3.
Budżet kosztów zmiennych w strefie bezpieczeństwa	$K_{zm}^{**} = S_b \cdot \sum_{i=1}^i jk_i \cdot w_{p_i}$	$K_{zm}^{\#**} = z_{opr}^{\#} \cdot \frac{1}{R^{\#}} \cdot \frac{R^{\#} - 1}{(R^{\#} + 1)}$
Budżet kosztów stałych	$K_{st} = \sum_{i=1}^i jk_{st} \cdot w_{p_i}$	$K_{st}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot (R^{\#} - 1)$
Budżet kosztów całkowitych	$K_c = K_{st} + K_{zm}$	$K_c^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot (R^{\#} - 1) \cdot \frac{R^{\#} + 2}{2}$
Zysk operacyjny (brutto)	$z_{opr} = S_p - (K_{zm} + K_{st})$	$z_{opr}^{\#}$
Marża operacyjna	$m_{opr} = S_p - K_{zm}$ $m_{opr} = K_{st} + z_{opr}$	$m_{opr}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot R^{\#}$
Stopień dźwigni operacyjnej	$D_{opr} = \frac{m_{opr}}{z_{opr}}$	$R^{\#}$

Źródło: opracowanie własne

Tabela 5
Relacje między kategoriami ekonomicznymi w zbiorze BM-N
i w zbiorze GB-M z entropią $\alpha = \beta = 1$

Elementy zbioru	Zbiór BM-N	Zbiór GB-M
1	2	3
Relacja zysku operacyjnego do sprzedaży	$R_{Sp} = \frac{z}{S_p}$	$R_{Sp}^{\#} = 2 \cdot \frac{1}{R^{\#}} \cdot \frac{1}{(R^{\#} + 1)}$
Relacja koszty zmienne do sprzedaży	$R_{Kzm} = \frac{K_{zm}}{S_p}$	$R_{Kzm}^{\#} = \frac{R^{\#} - 1}{R^{\#} + 1}$
Relacja koszty stałe do sprzedaży	$R_{Kst} = \frac{K_{st}}{S_p}$	$R_{Kst}^{\#} = 2 \cdot \frac{1}{R^{\#}} \cdot \frac{(R^{\#} - 1)}{(R^{\#} + 1)}$
Suma relacji:		1,0
Relacja koszty całkowite do sprzedaży	$R_{Kc} = \frac{K_c}{S_p}$	$R_{Kc}^{\#} = \frac{1}{R^{\#}} \cdot \frac{R^{\#} - 1}{R^{\#} + 1} \cdot (R^{\#} + 2)$
Relacja marża operacyjna do sprzedaży	$R_{mopr} = \frac{m_{opr}}{S_p}$	$R_{mopr}^{\#} = 2 \cdot \frac{1}{R^{\#} + 1}$

Źródło: opracowanie własne

Tabela 6
Punkty progowe w zbiorze BM-N i w zbiorze GB-M z entropią $\alpha = \beta = 1$

Elementy zbioru	Zbiór BM-N	Zbiór GB-M
1	2	3
Próg rentowności w ujęciu ilościowym	$PR = \frac{K_{st}}{c_j - jk_{zm}}$	?
Próg rentowności w wyrażeniu wartościowym	$PR = c_j \cdot PR$ $PR = \frac{K_{st}}{1 - \frac{K_{zm}}{S_p}}$	$PR^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot \frac{(R^{\#2} - 1)}{2}$
Próg rentowności w wyrażeniu bezwzględny	$PR = \frac{PR}{w_p}$	$PR^{\#n} = (R^{\#} - 1) \cdot \frac{1}{R^{\#}}$
Punkt opłacalności	$PO = \frac{K_{st} + z_{opr}}{1 - \frac{K_{zm}}{S_p}}$	$PO^{\#} = S_p^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot \frac{R^{\#} \cdot (R^{\#} + 1)}{2}$
Strefa bezpieczeństwa	$S_b = \frac{w_p - PR}{w_p}$ $S_b = 1 - PR$	$S_b^{\#} = \frac{1}{R^{\#}}$
Graniczny poziom rozmiarów sprzedaży	$GPC_{Sp} = \frac{jk_{zm} \cdot w_p + K_{st}}{w_p}$	$GPC_{Sp}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot \frac{R^{\#} \cdot (R^{\#} + 1)}{2} - 1$
Margines bezpieczeństwa dla granicznego poziomu ceny sprzedaży	$M_b C_{Sp} = \frac{c_j - GPS_{Sp}}{c_j}$	$M_b C_{Sp}^{\#} = 2 \cdot \frac{1}{R^{\#}} \cdot \frac{1}{(R^{\#} + 1)}$
Graniczny poziom rozmiarów kosztów zmiennych	$GPj_{Kzm} = \frac{c_j \cdot w_p - K_{st}}{w_p}$	$GPj_{Kzm}^{\#} = z_{opr}^{\#} \cdot \frac{R^{\#} \cdot (R^{\#} - 1)}{2} + 1$
Margines bezpieczeństwa dla granicznego poziomu kosztów zmiennych	$M_b j_{Kzm} = \frac{GPj_{Kzm} - jk_{zm}}{jk_{zm}}$	$M_b j_{Kzm}^{\#} = 2 \cdot \frac{1}{R^{\#}} \cdot \frac{1}{(R^{\#} - 1)}$
Wskaźnik pokrycia	$W_{po} = 1 - \frac{K_{zm}}{S_p}$	$W_{po}^{\#} = 2 \cdot \frac{1}{R^{\#}} \cdot \frac{1}{(R^{\#} + 1)}$

Elementy zbioru	Zbiór BM-N	Zbiór GB-M
1	2	3
Wskaźnik pewności	$W_{pe} = S_b$	$W_{pe}^{\#} = \frac{1}{R^{\#}}$
Wskaźnik zyskowności	$W_z = W_{po} \cdot W_{pe}$	$W_z = R_{Sp}^{\#} = 2 \cdot \frac{1}{R^{\#}} \cdot \frac{1}{(R^{\#} + 1)}$

Źródło: opracowanie własne

Przyglądając się Tabelom od 4 do 6, czytelnik łatwo zauważy, że hedg zredukowaliśmy do jednej liczby – lapidaru, który jest częścią zaszyfrowanej hedg ukonstytuowanej za pomocą paradygmatu nowej jakości budżetowania działalności gospodarczej, paradygmatu *β-biznes*. Lapidar pozwala nam przedstawić hedg firm, które jeszcze nie istnieją i poznać historie istniejących – ich przeszłość i zaplanować przyszłość. Odpowiedzieć na pytanie, jak zachował się biznes – *ex post*, bądź zachowywać się będzie – *ex ante*. (Zbiór GB-M, wynik działań algebraicznych na zbiorze BM-N, jest łatwiejszy do badania niż zapisane w formie sprawozdań finansowych hedg projektowanej, bądź rozwijanej.

Wnioski

(1) *Istnieje potrzeba ciągłego doskonalenia jakości budżetowania działalności gospodarczej w MŚP.* (2) *Istnieje algorytm, za pomocą, którego można wywieść wiedzę o hedg, gdy formalnie jej nie spisano.* (3) *Budżetowanie działalności gospodarczej podlega prawidłowościom typu matematycznego.* Każda hedg ma taką samą strukturę matematyczną – ten sam układ relacji – co nie oznacza, że implikuje te same empiryczne konsekwencje dla ciągłości swojej hedg. (4) *Status zbioru BM-N można przetłumaczyć na status nowej jakości budżetowania zbioru GB-M.* Oba statusy są koherentne. Status zbioru GB-M wzbogaca zbiór BM-N o nową wiedzę. Wiedzę dotąd nam nieznaną, bo niemożliwą do wykrycia bez zbioru GB-M. (5)

Hedg mają granice o statusie prawa przyrody. Granice hedg wyznacza przedział $\left(R^{\#}, \frac{1}{R^{\#}}\right)$,

gdy hedg realizowana jest w strategii z entropią $\alpha = \beta = 1$, lub $\left(\beta \cdot R^{\#}, \beta \cdot \frac{1}{R^{\#}}\right)$, gdy

hedg realizowana jest w strategii z entropią $\alpha \neq \beta \neq 1$. (6) *Z dowolnej liczby rzeczywistej, o ile liczbie tej – obiektowi naszych badań¹⁹ – nada się status*

¹⁹ „Szkola filozoficzna, czy raczej epistemologiczna, która przyznaje przedmiotom (także matematycznym formułom) prawo do niezależnego bytu, to platonizm. Głosi on, że obiektywne spojrzenie na pewną rzecz jest możliwe tylko w obecności tej rzeczy. (...) Historycy matematyki

lapidaru, można wywieść wiedzę o hedg. (7) To, co różni hedg między sobą, to wielkość zysku.

Podsumowanie

Nowa jakość budżetowania działalności gospodarczej jest rozumowaniem i procesem myślowym mającym podłoże matematyczne realizowanym podczas wykonywania określonych czynności związanych z konstytuowaniem budżetów i punktów progowych (punktów krytycznych) działalności gospodarczej – historii ekonomicznej działalności gospodarczej (hedg). Stwierdzenie, że matematyka konstytuuje hedg jest swego rodzaju przyznaniem, że działalność gospodarcza ma naturę matematyczną.

Aby praktycznie wykorzystać przedstawione w tabelach wzory należy wcześniej ustalić wielkość zysku operacyjnego, od którego uzależniamy uruchomienie, bądź kontynuowanie, działalności gospodarczej. Następnie musimy ustalić rentowność sprzedaży, najlepiej średnią wielkość rentowności sprzedaży dla branży sięgając po dane WUS lub GUS. Gdy zaakceptujemy poziom rentowności sprzedaży dla naszego biznesu należy ustalić poziom ryzyka operacyjnego rozwiązując równanie β -biznes. I na koniec sięgnąć po wzory konstytuujących paradygmat β -biznes – Tabele: 4, 5 i 6.

Codziennie wyzwania stawiane przez przedsiębiorstwa nauce i potrzeby poznawcze naukowców będące naturalną konsekwencją ścierania się dwóch racjonalności, racjonalności przedsiębiorstwa i racjonalności przedsiębiorcy, sprawiają, że nie ma innego wyboru niż nieustanne tworzenie nowych technik, metod i nowych narzędzi służących do badania problemów nurtujących świat biznesu, w tym problemów związanych z planowaniem i wyznaczaniem celów w formie budżetów – budżetowaniem działalności gospodarczej. Stąd, w naszej opinii, wartość naukowa tego, co w tym artykule, nie leży w tym, co napisaliśmy, ale w znaczeniu tego, co wykonaliśmy dla teorii i praktyki budżetowania projektowanych i prowadzonych działalności gospodarczych – przedsięwzięć inwestycyjnych.

często przyjmują ideę platońską ze względu na bezdyskusyjny fakt uniwersalności matematyki: kultury oddalone zarówno czasie, jak i w przestrzeni dochodziły do tych samych wniosków i obiektywnych prawd”, w: E. Gracián, *Liczyb pierwsze...* op. cit., s. 17.

BIBLIOGRAFIA

- Bielawski R. 2005.** *Ewolucja budżetowania przejawem dynamiki rozwoju współczesnych przedsiębiorstw*, w: *Zmiana warunkiem sukcesu. Przeobrażenia metod i praktyk zarządzania*, [red. Skalik J.], „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, nr 1029.
- Carbolan F. 2012.** *Złota proporcja. Matematyczny język piękna*. RBA Coleccioables S.A., Adaptacja Wydawnicza: BUKA Books Sławomir Chojnacki, Toruń.
- Chmielecki A. 1999.** *Rzeczy i wartości. Humanistyczne podstawy ekonomicznej edukacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czaputowicz J. 2007.** *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Drury C. 1992.** *Management and cost accounting*, Chapman & Hall, London.
- Drucker P. 1992.** *Innowacje i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, PWE, Warszawa.
- Enrique G. 2012.** *Liczby pierwsze. W drodze do nieskończoności, Świat jest matematyczny* RBA Contenidos Editoriales y Audiovisuales, SA, Barcelona – Hiszpania.
- Hope J., Fraser R. 2003.** *Metody. Precz z budżetami, Metody*, Harvard Business Review Polska, Artykuł numer R03021, grudzień.
- Guevera R., Puig C. 2012.** *Zmierzyć świat. Kalendarze, długości i matematyka, Świat jest matematyczny* RBA Contenidos Editoriales y Audiovisuales, SA, Barcelona – Hiszpania.
- Komorowski J. 2001.** *Planowanie finansowe w przedsiębiorstwie*, Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr Sp z o.o., Gdańsk.
- Krzyżanowski L. J. 1999.** *O podstawach kierowania organizacjami inaczej: paradygmaty, modele, metafory, filozofia, metodologia, dylematy, trendy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
- Mielcarek J. 2005.** *Ogólny model jednoetapowy a Time-Driver ABC*, Wydawnictwo Target, Poznań.
- Mietlewski Z. 2013.** *Budżetowanie działalności gospodarczej w sektorze MMŚP w województwie warmińsko-mazurskim. Wprowadzenie w problematykę badań*, „Zarządzanie i Edukacja”, nr 86, Warszawa.
- Mietlewski Z. 2013.** *Budżetowanie działalności gospodarczej w sektorze MMŚP w województwie warmińsko-mazurskim. Sposób identyfikacji i propozycja rozwiązania problemu*, „Zarządzanie i Edukacja”, nr 87, Warszawa.
- Mietlewski Z. 2005.** *Budżetowanie przedsięwzięć gospodarczych*, Wydawnictwo Akademii Morskiej w Gdyni, Gdynia.
- Mietlewski Z. 2006.** *Budżetowanie wybranych kategorii ekonomicznych koncepcji oraz – analiza porównawcza*, w: *Budżetowanie działalności jednostek gospodarczych – teoria i praktyka*, cz. IV, (red. Krawczyk W.), PTE, Kraków.
- Mietlewski Z. 2010.** *Budżetowanie działalności gospodarczej metodą β -biznes*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu”, nr 28, Poznań.
- Mietlewski Z. 2013.** *Marża i miara ryzyka operacyjnego drugiego rodzaju – parametr równania β -biznes*, w: *Zlepšovane Procesov Pomocou Štatistických Metód*, (red. Hajduová Z., Hadák M.), PPM IV, Koszyce.

- Mietlewski Z. 2008.** *Projektowanie budżetów pro forma przedsięwzięć gospodarczych metodą Hash*, w: *Problemy zarządzania we współczesnych organizacjach. Teoria i praktyka*, (red. Polak W., Noch T.), Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Administracji, Gdańsk.
- Lubowski A. 2010.** *Czy rekiny biznesu mają sumienie?*, „Polityka” 27 marca, nr 13 (2749).
- Płoszajski P. 1988.** *Paradygmat nauk organizacyjnych. W kierunku nowej metafory*, w: *Przedmiot, metoda i paradygmat*, (red.) *Przedmiot, metoda i paradygmat nauki organizacji i zarządzania*, seria: Materiały i Studia IAIz, nr 65, Warszawa.
- Radziszewski. 2000.** *Jakie powinny być dzisiaj obywatelskie obowiązki uczonych nauk organizacji i zarządzania*, Master of Business Administration, nr 5.
- Guevera R., Puig C. 2012.** *Zmierzyć świat. Kalendarze, długości i matematyka, Świat jest matematyczny*, RBA Contenidos Editoriales y Audiovisuales, SA, Barcelona – Hiszpania.
- Sierpińska M., Niedbała B. 2001.** *System controlingu operacyjnego w przedsiębiorstwie*, Akademia Ekonomiczna, Kraków.
- Skrzypek E. (red.). 2011.** *Jakość zasobów niematerialnych a doskonalenie organizacji w warunkach turbulentnego otoczenia*, Lublin.
- Świerżewski Ł., Lenart P. 2013.** *Sztuka budowania innowacyjnej firmy*, Harvard Business Review Polska, luty.
- Świdorska G. K. (red.). 1997.,** *Rachunkowość zarządcza*, Poltex, Warszawa.

STRESZCZENIE

Awersja MŚP do budżetowania działalności gospodarczej oraz niestaranne budżetowanie, to ważny problem gospodarczy i społecznej. Jak ważny, objaśniamy w (12) i (13) Krytyka tradycyjnego modelu budżetowania, a w jej wyniku powstanie alternatywnych metod budżetowania (7), (14) to w dużej mierze skutek niskiej jakości danych użytych do konstytuowania budżetów. Także powód, dla którego w wielu firmach tradycyjne budżetowanie sprowadza się do zawierzenia intuicji pracowników (1).

Wiele negatywnych emocji powodowanych awersją do budżetowania działalności gospodarczej przez przedsiębiorstwa, w naszej ocenie, wynika nie tyle z różnego rodzaju uwarunkowań, o których piszą autorzy w (7) i mówią sami przedsiębiorcy (12), (13) ile z nieznamośći natury działalności gospodarczej.

W artykule pytamy o naturę działalności gospodarczej, odpowiadamy na to pytanie i rekomendujemy autorską metodę nowej jakości budżetowania działalności gospodarczej w MŚP, którą nazwaliśmy paradygmatem budżetowania β -biznes. Doskonaląc jakości metod, technik i narzędzi budżetowania działalności gospodarczej, które stanowią zasoby niematerialne przedsiębiorstwa (9), z jednej strony rozwijamy teorię jakości budżetowania, z drugiej strony przyczyniamy się do poprawy efektywności i skuteczności zarządzania przedsiębiorstwem.

Nowa jakość budżetowania działalności gospodarczej w naszych rozważaniach ma status paradygmatu – zestawu nowych reguł i zasad budżetowania działalności gospodarczej dotąd nikomu nieznanych. Wynik naszych badań podaliśmy w formie matematycznych wzorów.

Słowa kluczowe: budżetowanie, budżet, jakość, lapidar, paradygmat budżetowania β -biznes, równanie β -biznes.

SUMMARY

Aversion of SMEs to budgeting of economic activity and careless budgeting are important social and economic problem. How important, we show in (12) and (13). The critics of traditional model of budgeting, and alternative methods of budgeting (7), (14) as the result of the critics, is mostly a result of low quality of data using during constituting the budgets. Also, a reason which in many companies rely traditional budgeting on employees' intuition (1).

Many negative emotions caused by aversion to budgeting of the economic activity by enterprises, in our opinion, are not the result of different kind of conditionings, mentioned by authors in (7) and repeated by entrepreneurs by themselves (12), (13) but they are caused by ignorance of the nature of economic activity.

In the article, we're asking about the nature of economic activity, we're giving the answer and we're recommending authorial method of a new quality of the budgeting of the economic activity in SMEs, which we called the β -business paradigm of the budgeting. Improving the quality of methods, technics and tools of the budgeting of the economic activity, which makes immaterial resources of an enterprise, on the one hand we're developing the theory of the budgeting quality, on the other hand we're contributing to improvement of efficiency and efficacy in enterprise's managing.

New quality of the budgeting of the economic activity in our considerations has a status of a paradigm – the set of new rules of the budgeting of the economic activity, unknown to anyone till know. The result of our studies we're presenting in a form of mathematical formulas.

Keywords: budgeting, budget, quality, lapidar, β -business paradigm of the budgeting, β -business equation.

WYKORZYSTANIE BIOMASY Z UŻYTKÓW ZIELONYCH DO PRODUKCJI MLEKA

BIOMASS OF GRASSLAND UTILISATION FOR MILK PRODUCTION

Produkcja mleka w różnych systemach utrzymania i żywienia krów, uzależniona jest przede wszystkim od regionalnych źródeł pasz. Region północno-wschodniej Polski posiada naturalne warunki przyrodnicze związane ze znacznym udziałem użytków zielonych (>30% w strukturze użytków rolnych), które stanowią ważne ogniwo w produkcji pasz dla bydła.

Zwiększenie produktywności tych użytków oraz racjonalna ich eksploatacja, z uwzględnieniem również ich roli biocenotycznej, hydrologicznej, mikroklimatycznej i hydrosanitarnej¹ wskazuje na konieczność ich racjonalnego wykorzystania w produkcji pasz dla bydła². Niski koszt pozyskiwanej paszy z użytków zielonych, szczególnie w warunkach żywienia pastwiskowego bydła³, uzasadnia

* dr inż., Wydział Rolniczo-Ekonomiczny Wyższej Szkoły Agrobiznesu w Łomży.

¹ S. Grzegorzczak, *Gospodarka wodna na użytkach zielonych. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 127–131.

² M. Pedernera, S. C. García, A. Horagadoga, I. Barchia, W. J. Fulkerson, *Energy balance and reproduction on dairy cows fed to achieve low or high milk production on a pasture-based system*, „Journal of Dairy Science” 2008, 91(10), s. 3896–3907; J. Pennington, *Feeding quality forages to improve profits with dairy cattle*, Agric. and Nature Res. 2010, University of Arkansas, Division of Agriculture, United States Department of Agriculture, and County Governments Cooperating, http://www.uaex.edu/Other_Areas/publications/PDF/FSA-4010.pdf; S. Kozłowski, *Możliwości produkcyjne użytków zielonych w Polsce. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 6–9; A. J. Sheahan, E. S. Kolver, J. R. Roche, *Genetic strain and diet effects in grazing behavior, pasture intake and milk production*, „Journal of Dairy Science” 2011, 94(7), s. 3583–3591.

³ J. McGrath, *Profitably producing milk from pasture*, 2001, s. 48–58, <http://www.dairynz.co.nz/file/fileid/27237>; D. B. Fischer, M. F. Hutjens, E. N. Ballard, *Pasture-based feeding program for dairy cattle*, „Illini Dairy Net Papers” 2005, 03/31; A. F. Benson, *Organic dairy updates* (Posted 1/29/08), New York organic dairy initiative, <http://www.organic.cornell.edu/organicdairy/News.html>. Accessed 1 May 2008; S. P. Washburn, *Concepts in pasture-based dairy farming*, 2010, <http://www.caes.uga.edu/commodities/fieldcrops/forages/events/PBDSummit/Concepts%20in%20pasture-based%20dairy%20farming-%20Washburn.pdf>; J. Krzyżewski, *Pastwiskowe żywienie krów warunkiem lepszej zdrowotności stada i wysokiej jakości mleka. Krowy długowieczne – wysoka produkcja mleka przez wiele laktacji*, „Hodowca Bydła” 2012, nr spec., s. 60–69; R. E. Vibart, S. P. Washburn, J. T. Jr. Green, G. A. Benson, C. M. Williams, D. Pacheco, N. Lopez-Villalobos, *Effects of feeding strategy on milk production, reproduction, pasture utilization, and economics of autumn-calving dairy cows in eastern North Carolina*, „Journal of Dairy Science” 2012, 95(2), s. 997–1010.

dotatkowo znaczenie tego źródła składników pokarmowych w produkcji mleka i żywca wołowego.

Pomimo rozwoju alkierzowego żywienia bydła w technologii TMR/PMR (Total Mixed Ration/Partial Mixed Ration) w całorocznym cyklu produkcyjnym, żywienie bydła zielonką jest uzasadnione nie tylko ekonomicznie, ale również ze względu na korzystny wpływ na stan zdrowia, dobrostan i długowieczność zwierząt⁴. Nie bez znaczenia jest także wpływ żywienia bydła paszami pochodzącymi z użytków zielonych na pozyskiwanie mleka i wołowiny o wysokiej wartości technologicznej i odżywczej⁵.

Problem polega jednak na tym, że często użytki zielone są niskiej jakości i źle są wykorzystywane. Wskazuje na to m.in. niska produktywność tych użytków oraz nieefektywne wykorzystanie zielonej biomasy w żywieniu bydła, szczególnie krów mlecznych⁶. Dlatego unowocześnienie gospodarki paszowej na użytkach zielonych ma kluczowe znaczenie dla zwiększenia efektywności produkcji mleka.

Wykorzystanie użytków zielonych na cele paszowe obejmuje:

- żywienie pastwiskowe lub żywienie alkierzowo-pastwiskowe;
- użytkowanie zmienne (kośno-pastwiskowe);
- produkcję pasz konserwowanych (kiszonki, siano, susz).

Do najważniejszych czynników decydujących o produktywności trwałych i przemennych (krótkotrwałych zlokalizowanych na gruntach ornych w cyklu płodozmianowym) użytków zielonych należy zaliczyć:

- skład florystyczny (udział traw o wysokiej wartości pastewnej oraz roślin motylkowatych i ziół);

⁴ S. P. Washburn, op. cit.; J. McGrath, op. cit.; J. Krzyżewski, *Pastwiskowe żywienie krów warunkiem lepszej zdrowotności stada i wysokiej jakości mleka. Krowy długowieczne – wysoka produkcja mleka przez wiele laktacji*, „Hodowca Bydła” 2012, nr spec., s. 60–69; D. Minakowski, *Żywienie podstawowy czynnik sprzyjający wydajności życiowej i długowieczności krów. Krowy długowieczne – wysoka produkcja mleka przez wiele laktacji*, „Hodowca Bydła” 2012, nr spec., s. 52–59.

⁵ G. P. Walker, F. R. Dunshea, P. T. Doyle, *Effects of nutrition and management on the production and composition of milk fat and protein: a review*, „Australian Journal of Agricultural Research” 2004, 55, s. 1009–1028; R. S. Fontaneli, L. E. Sollenberger, R. C. Littell, C. R. Staples, *Performance of Lactating Dairy Cows Managed on Pasture-Based or in Freestall Barn-Feeding Systems*, „Journal of Dairy Science” 2005, 88, 3, s. 1264–1276; B. Łaska, T. Stawska, *Dlaczego należy spożywać mięso wołowe*, „Hodowca Bydła” 2010, nr 10, s. 30–33; Z. Antoszkiewicz, D. Minakowski, *Bioaktywne składniki w zielonkach. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 115–121; P. Kalac, *The effects if silage feeding on some sensory and health attributes of cow's milk: Review*, „Food Chemistry” 2011, 125, s. 307–317; A. Ambroziak, M. Kowalska, M. Aljewicz, D. Minakowski, G. Cichosz, *Skład i wartość odżywcza tłuszczu mlekowego w zależności od żywienia krów*, „Hodowca Bydła” 2012, nr 10, s. 24–29; M. Kowalska, A. Ambroziak, M. Aljewicz, G. Cichosz, *Żywienia krów a zawartość CLA w mleku i produktach mleczarskich*, „Hodowca Bydła” 2012, nr 10, s. 17–23; J. Krzyżewski, *Mleko o podwyższonej zawartości składników biologicznie czynnych*, „Hodowca Bydła” 2012, nr 3, s. 8–13.

⁶ E. S. Kolver, L. D. Muller, M. C. Barry, J. W. Penno, *Evaluation and application of the Cornell Net Carbohydrate and Protein System for dairy cows fed diets based on pasture*, „Journal of Dairy Science” 1998, 81(7), s. 2029–2039; E. Kolver, *Nutrition guidelines for the production dairy cow*, *Dairying Research Corporation*, 17–21, <http://www.dairynz.co.nz/file/fileid/27248>; Washburn S. P., op. cit; Grzegorzczak S. 2011b. *Mieszanki motylkowato-trawiaste*, „Hodowca Bydła” 2001, nr spec., s. 16–22.

- nawożenie i inne zabiegi pratotechniczne, w tym zbiegi melioracyjne oraz renowacyjne⁷;
- stadium wegetacji roślin;
- systemy użytkowania (wypas, użytkowanie zmienne kośno-pastwiskowe).

Jak podaje Kozłowski⁸, wydajność użytków zielonych uzależniona jest przede wszystkim od składu florystycznego (Tabela 1), plonotwórczego oddziaływania głównych gatunków roślin, warunków siedliskowych, zabiegów melioracyjnych i wilgotności gleby, nawożenia, sposobów i intensywności użytkowania. Atutem trwałych użytków zielonych (łąk i pastwisk) jest urozmaicona i bogata florystycznie ruń, która sprzyja większej stabilizacji plonu biomasy na tych użytkach⁹.

Tabela 1
Wydajność użytków zielonych w zależności od składu florystycznego

Wyszczególnienie	Gatunki roślin
Wysoka (> 100 dt sm/ha)	Mozga trzcinowata, życica wielkokwiatowa, życica westerwoldzka, życica mieszańcowa, lucerna siewna i mieszańcowa.
Zadawalająca (50-100 dt sm/ha)	Kupkówka pospolita, wyczyniec łąkowy, rajgras wyniosły, stokłosa bezostna, kostrzewa trzcinowa, kostrzewa łąkowa, życica trwała, kostrzyce, koniczyna łąkowa.
Średnia (25–50 dt sm/ha)	Wiechlina łąkowa, kłosówka wełnista, konietlica łąkowa, mietlica biaława, kostrzewa czerwona, tymotka łąkowa, wiechlina zwyczajna, koniczyna biała i białoróżowa, lucerna nerkowata.
Niska (< 25 dt sm/ha)	Grzebienica pospolita, mietlica pospolita, drżączka średnia, tomka wonna, bliźniaczka psia trawka, nieuprawne gatunki koniczyn, wyk i groszków.

Źródło: S. Kozłowski, *Możliwości produkcyjne użytków zielonych w Polsce. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec.

Zróźnicowanie plonu suchej masy (sm) oraz białka ogólnego w zależności od gatunku roślin i uzyskanej paszy przedstawiono w Tabeli 2.

⁷ R. Dembek, *Czynniki modyfikujące wartość pastewną zielonek. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 120–126; R. Dembek, *Zabiegi pratotechniczne wpływające na plon i wartość pokarmową zielonek. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 38–43.

⁸ S. Kozłowski, op. cit.

⁹ Ibidem.

Tabela 2
Średnia wydajność suchej masy oraz białka ogólnego w zielonce pastwiskowej,
lucernie i sianie

Wyszczególnienie	Sucha masa [t/ha]	Białko ogólne [t/ha]
lucerna (na zielonkę)	12,00	2,10
runi pastwiskowa z przewagą:		
– kupkówki	11,64	2,51
– życicy	13,54	2,99
siano łąkowe	8,00	1,04

Źródło: S. Kozłowski, *Możliwości produkcyjne użytków zielonych w Polsce. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec.

Jak z tego wynika użytki zielone, zarówno trwałe jak i przemienne (krótkotrwałe) charakteryzują się wysokim potencjałem produkcyjnym. Determinowany jest on w znacznej mierze obecnością w runi, przede wszystkim traw o wysokiej wartości pastewnej i roślin motylkowatych (bobowatych), dostosowanych do warunków siedliskowych oraz rodzajem i sposobem ich wykorzystania (Tabela 3).

Tabela 3
Udział traw i roślin motylkowatych w mieszankach w zależności
od rodzaju użytków zielonych

Wyszczególnienie	Trawy wysokie (%)	Trawy średnie i niskie (%)	Rośliny motylkowate (%)
Łąki trwałe	40–60	30–40	10–20
Pastwiska trwałe	30–40	50–60	20–30
Zmienny sposób użytkowania (kośno-pastwiskowy)	30–50	30–50	20–25

Źródło: H. Ćwintal, *Przydatność lucerny siewnej do mieszanek na pastwiska dla bydła. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec.

W ocenie wydajności użytków zielonych, na co wskazuje Kozłowski¹⁰, szczególna rola przypada gatunkom dominującym w runi. W przypadku trwałych użytków zielonych, determinują one wielkość plonu biomasy oraz określają często ich typ florystyczny (Tabela 4).

¹⁰ Ibidem.

Tabela 4
*Plon biomasy z trwałych użytków zielonych**

Łąka		Pastwisko	
Mozgowa	100	Życicowe	100
Rajgrasowa	80	Życicowo-koniczynowe	120
Wyczyńcowa	70	Życicowo-grzebieńcowa	70
Konietlicowa	50	Kupkówkowe	90
Mietlicowa	25	Wiechlinowe	70

*wartości względne (%).

Źródło: S. Kozłowski, *Możliwości produkcyjne użytków zielonych w Polsce. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec.

Jak podaje Łyszczarz¹¹ i Stamirowska-Krzaczek¹², przy doborze określonych gatunków wartościowych traw oraz roślin motylkowatych (bobowatych) na użytki zielone, w ramach nowych zasiewów lub renowacji zdegradowanych zbiorowisk roślinnych na tych użytkach, należy uwzględnić m.in. sposób użytkowania (kośny, pastwiskowy, zmienny), trwałość użytkowania (użytki trwałe lub przemienne), rodzaj gleby (organiczne, mineralne), uwilgotnienie (siedlisko optymalnie uwilgotnione, okresowo lub trwale wilgotne, okresowo lub trwale przesuszające), intensywność użytkowania i związany z tym poziom nawożenia azotem, konkurencyjność poszczególnych gatunków i ich rytm rozwojowy. Gatunki przydatne do wysiewu w mieszankach różnią się wieloma właściwościami, w tym często także składem chemicznym, co ma duże znaczenie w ich użyteczności paszowej. Mieszanki traw z roślinami motylkowatymi w porównaniu z paszami uzyskanymi wyłącznie z traw, odznaczają się wyższą wartością pokarmową. Uzyskana w tym przypadku biomasa stanowi na ogół bogatsze źródło białka ogólnego oraz składników mineralnych (Ca, Mg, P), która odznacza się wyższą strawnością włókna NDF (Neutral Detergent Fibre), co ma korzystny wpływ na wartość energetyczną uzyskanej paszy. Nie bez znaczenia jest również fakt, że pasze objętościowe o wyższej strawności włókna NDF charakteryzują się niższym efektem wypełnieniowym, co sprzyja zwiększeniu pobrania suchej masy (sm). Rośliny motylkowe wykazują mniejszy efekt wypełnieniowy w wyniku szybszego przechodzenia (pasażu) przez żwacz niż trawy. Dlatego rośliny motylkowe są preferowane w mieszankach z trawami dla wysoko produkcyjnych krów. Jak podaje Dewhurst¹³ pasze objętościowe z roślin motylkowatych charakteryzują się intensywną fermentacją masy organicznej

¹¹ R. Łyszczarz, *Lucerna wysokobiałkowa zielonka dla bydła. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 96–99.

¹² E. Stamirowska-Krzaczek, *Produkcja wysokiej jakości pasz z użytków zielonych. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowcy Bydła” 2011, nr spec., s. 74–82.

¹³ R. J. Dewhurst, *Milk production from silage: comparison of grass, legume and maize silages and their mixtures*, XVI International Silage Conference, Hämeenlinna, Finland, 2–4 July 2012, s. 134–143.

w żwaczu i stosunkowo szybkim pasażem treści ze żwacza do dalszych odcinków przewodu pokarmowego.

Dobór komponentów (gatunków i odmian) do mieszanek jest zagadnieniem niezwykle istotnym¹⁴, bowiem od składu florystycznego użytków zielonych zależy w dużej mierze ich produktywność (Tabela 5), okres eksploatacji i jakość uzyskiwanej biomasy. Zwraca się przy tym uwagę na regionalne zróżnicowanie uzyskiwanych wyników w tym zakresie, w zależności od zmiennych warunków środowiskowych, sposobów użytkowania i stosowanych zabiegów pratotechnicznych.

Tabela 5
Średni plon sm mieszanek traw i roślin motylkowatych

Wyszczególnienie	t/ha
kostrzewa łąkowa (36kg) + koniczyna łąkowa (10,5 kg)	15,2
kupkówka pospolita (10,5 kg) + komonica zwyczajna (11,5kg)	9,9
życica trwała (15,5kg) + koniczyna biała (9,5kg)	10,5
kostrzewa czerwona (16 kg) + lucerna nerkowata (11,5 kg)	8,8

Nawożenie 80 kg P2O₅, 120 kg K₂O/ha (bez azotu)

Źródło: S. Grzegorzczak, *Mieszanki motylkowato-trawiaste*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 16–22.

Wprowadzenie roślin motylkowatych do zbiorowisk trawiastych, sprzyja wyższemu plonowaniu zielonej biomasy oraz wpływa na poprawę jakości i wartości pokarmowej. Zielonka odznacza się wówczas wyższą strawnością substancji organicznej (SO), wolniejszym tempem gromadzenia się węglowodanów strukturalnych, czyli mniejszą koncentracją włókna NDF. Nie bez znaczenia jest również lepsza smakowitość i wzrost udziału rozpuszczalnych w wodzie cukrów (WSC) oraz bioaktywnych składników w uzyskanej paszy.

Efektywne wykorzystanie biomasy z użytków zielonych w produkcji mleka, wiąże się z koniecznością utrzymania wysokiej wydajności i jakości zielonej biomasy na tych użytkach. Wartość pokarmowa biomasy z użytków zielonych może być znacznie zróżnicowana (Tabele 6 i 7). Zależy on głównie od składu florystycznego runi, stadium wegetacji a także zasobności i wilgotności gleby oraz warunków klimatycznych. Pastwiska utrzymywane w wysokiej kulturze, charakteryzują się optymalnym składem florystycznym oraz wysoką produktywnością. Zielonka otrzymana z roślin we wczesnej fazie wegetacji charakteryzuje się wyższą wartością pokarmową. W takich warunkach z 1 kg pobranej sm krowa może wyprodukować ponad 2 kg mleka. Obniżona jakość i niska wartość pokarmowa zielonki pastwiskowej wpływa na redukcję efektu produkcyjnego u krów, nawet ponad dwukrotnie. Jak z tego wynika w zależności od jakości runi pastwiskowej,

¹⁴S. Grzegorzczak, *Mieszanki motylkowato-trawiaste*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 16–22.

potencjalna produkcja mleka u krów, może być istotnie zróżnicowana, na co wskazują dane w Tabeli 6.

Tabela 6
Wartość pokarmowa zielonki pastwiskowej vs potencjalna produkcja mleka

Wyszczególnienie	1 kg sm			
	JPM	białko og. [g]	BTJ [g]	FCM [kg]
wysoka	1,01	204	140	2,3
średnia	0,79	125	100	1,8
niska	0,57	88	60	1,3

Uwaga: Zwiększenie wartości energetycznej zielonki o 0,10 JPM/kg sm, przy założeniu, że pobranie sm wynosi 15 kg szt./d, powoduje wzrost produkcji mleka o 2,5–3,0 kg dziennie. JPM – jednostki paszowe produkcji mleka; BTJ – białko trawione w jelicie cieniym; FCM – mleko standaryzowane o zawartości 4% tłuszczu

W warunkach racjonalnej eksploatacji pastwisk, odznaczających się bardzo dobrą jakością, istnieje możliwość uzyskania 7–10 tys. kg mleka¹⁵ lub nawet do 15 tys. kg mleka z 1 ha¹⁶.

Wartość pokarmową wybranych gatunków traw oraz koniczyny białej vs do zielonki pastwiskowej przedstawiono w Tabeli 7.

Tabela 7
Wartość pokarmowa wybranych roślin pastewnych i zielonki pastwiskowej

Wyszczególnienie	Energia (JPM/kg sm)	Białko ogólne (g/kg sm)	NDF (g/kg sm)
Życica trwała	0,70–1,03	170–200	300–500
Koniczyna biała	0,90–1,05	220–250	250–350
Kupkówka pospolita	0,63–0,98	140–200	300–700
Pastwisko naturalne	0,60–1,01	95–205	220–400

Dane w Tabeli 7 wskazują, że w przeliczeniu na sm, wartość energetyczna i zawartość białka ogólnego w trawach i roślinach motylkowatych (na przykładzie koniczyny białej) jest wysoka i porównywalna z wartością pokarmową pasz

¹⁵ J. R. Mroczek, *Racjonalne użytkowanie pastwisk. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce pastwiskowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 64–68.

¹⁶ J. Krzyżewski, *Pastwiskowe żywienie krów warunkiem lepszej zdrowotności stada i wysokiej jakości mleka. Krowy długowieczne – wysoka produkcja mleka przez wiele laktacji*, „Hodowca Bydła” 2012, nr spec., s. 60–69.

treściowych¹⁷. Szczególnie widać to na przykładzie zielonki z koniczyny białej, która charakteryzuje się nie tylko wysoką zawartością białka ogólnego i energii, ale niższą vs do traw zawartością włókna NDF. Należy przy tym nadmienić, że jakość zielonki i jej wartość pokarmowa w znacznym stopniu zależy od stadium wegetacji roślin i wynikających z tego optymalnych terminów zbioru. Zbiór traw powinien być zasadniczo dokonywany w fazie kłoszenia się roślin. Wyjątek stanowi kupkówka pospolita, której zbiór powinien dokonany być nieco wcześniej, a mianowicie na początku kłoszenia. Mieszanki traw z roślinami motylkowatymi charakteryzują się wysoką wartością pokarmową i ich zbiór powinien być dokonywany w optymalnej fazie dojrzałości dominującego gatunku. Zbiór roślin motylkowatych powinien przypadać na fazę początku do pełni pąkowania roślin. Jakość i wartość pokarmowa porostu łąkowo-pastwiskowego, może być znacznie zróżnicowana. Mają na to wpływ jak wcześniej zaznaczono różne czynniki, w tym przede wszystkim skład florystyczny oraz stadium wegetacji roślin.

Produktywność pastwiska w sezonie wegetacyjnym ulega znacznym zmianom¹⁸. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w zróżnicowaniu potencjalnej produktywności krów w poszczególnych miesiącach żywienia pastwiskowego. W pierwszych miesiącach użytkowania pastwiska przyrost sm traw może wynosić ponad 200 kg/ha dziennie¹⁹. Wartość pokarmowa oraz strawność substancji organicznej porostu pastwiskowego jest w tym czasie relatywnie wysoka. W końcowym okresie użytkowania pastwiska, zmniejsza się jego produktywność, szczególnie w niekorzystnych warunkach przebiegu pogody, obserwuje się przy tym zwiększenie zawartości włókna NDF oraz zaawansowanie lignifikacji ścian komórek roślinnych. Ma to bezpośredni wpływ na obniżenie wartości pokarmowej i obniżenie pobierania sm runi pastwiskowej. Jak z tego wynika, jakość pastwiska ulega sukcesywnej redukcji w miarę upływu czasu jego użytkowania w sezonie wegetacyjnym. Wahanie w ilości i jakości biomasy zielonki pastwiskowej uwarunkowane są nie tylko zmianami sezonowymi, ale także zależą od stosowania zabiegów renowacyjnych oraz nawożenia. Duży wpływ na produktywność pastwiska ma wilgotność gleby oraz przebieg pogody (warunki klimatyczne) w sezonie wegetacyjnym.

Zmiany w podaży i jakości zielonki na pastwisku mają nie tylko wpływ na obniżenie wydajności mlecznej krów, ale również wywołują często niekorzystny wpływ na podstawowy skład chemiczny mleka. Głównym czynnikiem limitującym produktywność krów w sezonie żywienia pastwiskowego jest energia (Tabela 8).

¹⁷ H. Steinshamm, E. Thuen, *White or red clover-grass silage in organic dairy milk production. Grassland productivity and milk production responses with different levels of concentrate*, „Livestock Science” 2008, 119, s. 202–215; H. Steinshamm, S. Purup, E. Thuen, J. Hansen-Moller, *Effects of clover-grass silage and concentrate supplementation on the content of phytoestrogens in dairy cows milk*, „Journal of Dairy Science” 2008, 91, s. 2715–2725.

¹⁸ J. Krzyżewski, *Pastwiskowe żywienie krów warunkiem lepszej zdrowotności stada i wysokiej jakości mleka. Krowy długowieczne – wysoka produkcja mleka przez wiele laktacji*, „Hodowca Bydła” 2012, nr spec., s. 60–69.

¹⁹ P. Huhtanen, S. Jaakkola, J. Nousiainen, *An overview of silage research in Finland: from ensiling innovation to advances in dairy cow feeding*, XVI International Silage Conference, Hämeenlinna, Finland, 2–4 July 2012, s. 16–34.

Dowartościowanie energetyczne zielonki pastwiskowej w wyniku zastosowania pasz uzupełniających jest jednym z podstawowych warunków sprzyjających poprawie wykorzystania składników pokarmowych zielonki pastwiskowej oraz zwiększenia wydajności mlecznej krów. Poprawa zaopatrzenia krów, w okresie żywienia pastwiskowego w sm, węglowodany (NFC oraz NDF) wpływa na optymalizację przemian w żwacu. Również suplementacja żywienia krów na pastwisku paszami z udziałem białka chronionego lub aminokwasów, które nie ulegają rozkładowi lub ich rozkład w żwacu jest znacznie ograniczony, w przypadku krów o wysokiej wydajności mlecznej (>30 kg/szt./d) prowadzi do podwyższenia efektów produkcyjnych w tym poprawy wykorzystania paszy.

Tabela 8

Najważniejsze czynniki limitujące produktywność krów w okresie żywienia pastwiskowego

Produkcja mleka		Czynnik ograniczający
kg/szt./d	kg SMB/szt./d	
20	< 2,0	Energia
25	2,0	Energia
30	2,4	Energia i BTJ
35 i więcej	2,8>	BTJ i Energia

SMB – sucha masa beztłuszczowa mleka

BTJ – białko trawione w jelicie cienkim

Żywienie krów na pastwisku bardzo dobrej jakości (rozwiązania alternatywne):

- żywienie zielonką pastwiskową bez stosowania dodatkowych pasz – wydajność mleczna krów <22 kg FCM/szt./d;
- zastosowanie pasz energetycznych uzupełniających (np. kiszonka z kukurydzy, suche wysłodki melasowane, komponenty zbożowe) – wydajność mleczna krów 22–32 kg FCM/szt./d (energia stanowi czynnik limitujący);
- żywienie pastwiskowe z zastosowaniem pasz energetycznych (kiszonka z kukurydzy, suche wysłodki melasowane, komponenty zbożowe, tłuszcz chroniony) oraz dodatkowo chronione białko lub chronione aminokwasy (AA) – wydajność mleczna krów > 32 kg FCM/szt./d (energia i niektóre AA m.in. histydyna, metionina i lizyna, stanowią zazwyczaj czynnik limitujący).

[FCM – Fat Corrected Milk (mleko standaryzowane, po skorygowaniu na 4% tłuszczu)]

Pasza uzupełniająca w okresie żywienia pastwiskowego krów jest uzasadniona:

- w początkowym okresie laktacji, kiedy pobranie sm w zielonce jest < 14–15 kg/szt./d;

- w środkowym i późnym okresie laktacji, kiedy pobranie sm w zielonce jest < 12 kg/szt./d;
- w przypadku wysokiej produkcji mleka (> 30 kg/szt./d), $> 40\%$ stanowić może sm paszy uzupełniającej.

Jak podaje Fischer i inni²⁰, zastosowanie pasz uzupełniających w okresie żywienia pastwiskowego krów (pastwisko średniej jakości), w zależności od poziomu produkcji mleka, może przedstawiać się następująco:

- suplementacja śrutą zbożową/suchymi wysłódkami (1–2 kg/szt. lub $< 10\%$ pobieranej sm w zielonce);

Potencjalna produkcja mleka 14–22 kg FCM/szt./d (5–6 tys. kg FCM/szt./rocznie).

- suplementacja kiszoną z kukurydzy lub sianem w ilości 1,0–2,5 kg sm oraz 0,5 kg śrut zbożowych/suchych wysłódków na każde 2,5 kg sm pobieranej zielonki, lub 30% łącznie pobranej sm w zielonce pastwiskowej. Potencjalna produkcja mleka 18–30 kg FCM/szt./d (7–8,5 tys. kg FCM/szt./rocznie);
- żywienie alkierzowo-pastwiskowe PMR i zielonka pastwiskowa w stosunku sm 50 lub > 50 . Potencjalna produkcja mleka > 30 kg FCM/szt./d (8,5–10 tys. kg FCM/szt./rocznie).

Poprawa zaopatrzenia krów w energię w okresie żywienia pastwiskowego, w wyniku żywienia uzupełniającego paszą treściwą (komponenty zbożowe, suche melasowane wysłódki) powoduje wzrost mikrobiologicznej syntezy białka w żwaczu. Towarzyszy temu zwiększenie udziału propionianów (C_3) w sumie lotnych kwasów tłuszczowych (LKT) i zacieśnienie ich stosunku do octanów (C_2). Nadmierny jednak udział komponentów zbożowych w pastwiskowym żywieniu krów, wpływa niekorzystnie na przemiany w żwaczu, powodując m.in. ograniczenie lipogenezy w gruczole mlekowym. Skutkuje to depresją zawartości tłuszczu w mleku.

Strategia suplementacji paszami uzupełniającymi, w okresie żywienia krów zielonką pastwiskową, powinna uwzględniać najważniejsze czynniki, które mogą ograniczać produktywność krów na pastwisku. Dotyczy to m.in. takich czynników jak:

- nadmierny udział szybko ulegających rozkładowi związków azotowych w żwaczu. i niedobór energii łatwo w tym łatwo fermentujących węglowodanów (NFC);
- szybki pasaż treści pokarmowej (nieprawidłowe odchody);
- niedobór suchej masy oraz węglowodanów strukturalnych;
- pogorszenie kondycji zwierząt (BCS).

Wybrane czynniki ograniczające intensywne użytkowanie pastwiska:

1. Niezadawalające pobieranie sm.
2. Sortowanie i selekcja runi.

²⁰ D. B. Fischer, M. F. Hutjens, E. N. Ballard, *Pasture-based feeding program for dairy cattle*, „Illini Dairy Net Papers” 2005, 03/31.

3. Udział węglowodanów strukturalnych (NDF, pe-NDF).
4. Suboptymalny przebieg przemian w żwaczu.
5. Nieprawidłowy udział pasz uzupełniających i dodatków paszowych.

Ad. 1. Optymalizacja pobrania sm jest jednym z kluczowych czynników powodzenia w produkcji mleka oraz prawidłowego wykorzystania runi pastwiskowej²¹. Duża zmienność składu chemicznego zielonki, zmiany składu florystycznego oraz znaczna zawartość wody stanowią jedną z głównych przyczyn obniżenia lub niezadawalającego pobrania sm tej paszy przez krowy.

Zwiększenie pobrania sm zielonki pastwiskowej występuje przy stosowaniu wypasu kwaterowo-dawkowanego (częstej alokacji zwierząt i oferowaniu nowych parceli pastwiska o wymaganej wysokiej jakości).

- zwiększenie pobrania sm i lepsze wykorzystanie składników pokarmowych w zielonce pastwiskowej związane jest z wprowadzeniem uzupełniającego żywienia krów (pobranie sm jest zmienne i waha się często w przedziale 2–4 kg/100 kg masy ciała zwierząt);
- krowy żywione zielonką pastwiskową odznaczają się na ogół wyższym pH treści żwacza i wyższą koncentrację amoniaku a niższą sumy lotnych kwasów tłuszczowych (LKT). Dodatek buforów wpływa na stabilizację pH treści żwacza – co może wpłynąć na wzrost pobrania sm. Występuje przy tym możliwość częściowej redukcji pobrania paszy treściwej;
- wzrost zawartości włókna NDF w zielonce pastwiskowej (>40% sm) powoduje obniżenie jej jakości oraz ograniczenie pobrania sm przez krowy (pobranie NDF powinno na ogół wynosić max. 1,2% masy ciała);
- efektywne pobieranie runi pastwiskowej obejmuje zazwyczaj okres 6–8 h/d (średnio 1,85 kg sm/1 h).

Ad. 2. Ograniczenie selektywnego pobierania runi pastwiskowej zależy m.in. od:

- stadium wegetacji roślin (zróżnicowana i późna faza wegetacji dominujących gatunków roślin, niekorzystny stosunek liści do łodyg wywołuje selektywne oraz zmniejszone pobieranie);
- składu florystycznego runi (dominujący udział roślin o wysokiej wartości pokarmowej i eliminacja zachwaszczenia);
- adekwatnego areалу/obszaru pastwiska do obsady zwierząt;
- zabiegów pielęgnacyjnych;
- eliminacji błędów przy stosowaniu pasz uzupełniających;

Ad. 3. Niedobory włókna NDF oraz pe-NDF w żywieniu pastwiskowym krów związane są z możliwością występowania:

- niekorzystnych zmian podstawowego składu mleka (obniżenie zawartości tłuszczu);
- nieprawidłowej konsystencji odchodów (luźne <3, w skali 1–5);
- schorzeń racic i nienormalnej ich struktury;
- zwiększenia zapotrzebowania na dodatki buforujące;

²¹ I. Wyżlic, C. Purwin, *Pobranie suchej masy ważnym kryterium wartości produkcyjnej kisonki*, „Hodowca Bydła” 2012, nr 9, s. 16–23.

- odruchu lizowości (pobieranie gleby);
- ograniczenia przeżuwania.

Zielonka pastwiskowa odznacza się zmienną zawartością fizycznie efektywnego włókna pe-NDF (40–80% w NDF), co powoduje zróżnicowanie czasu przeżuwania pobranej masy zielonki (1 kg sm 30–70 minut). Dla porównania zawartość pe-NDF w sianokiszonce z porostu łąkowego wynosi 80–100% w NDF, a przeżuwanie 1 kg sm wynosi 60–80 minut.

Ad. 4. Nadmiar związków azotowych w tym frakcji szybko ulegającej rozkładowi w stosunku do puli łatwo fermentujących węglowodanów w paszach z użytków zielonych, powoduje ograniczenie syntezy białka mikrobiologicznego w żwacu. Ponadto udział frakcji związków azotowych, która nie ulega degradacji w żwacu do prostych związków azotowych, jest nieprawidłowy w stosunku do potrzeb wysoko produkcyjnych krów, szczególnie w początkowym okresie laktacji.

Optymalne pH płynnej treści żwacza (6,2–6,8)

- pH 5,8–6,2 ma miejsce wówczas, jeżeli jest niepełna dojrzałość pastwiskowa traw (<35%NDF, strawność SO>80%);
- większy dodatek śrut zbożowych, melasy i in. komponentów wysoko skrobiowych, może wywołać obniżenie pH i zaburzenia przemian w żwacu;
- wprowadzenie 1–2 kg sm z pasz strukturalnych, sprzyja utrzymaniu prawidłowych funkcji żwacza i nasileniu przeżuwania i podwyższeniu pH treści.

Ad. 5. Pasze uzupełniające

W celu zbilansowania energii i składników mineralnych w żywieniu pastwiskowym krów zaleca się stosowanie suplementacji zielonki pastwiskowej paszami energetycznymi (kiszoną z kukurydzy, komponentami zbożowymi, suchymi wysłodkami buraczanymi) oraz dodatkami mineralnymi (lizawki lub mieszanki mineralne). Jednostronne żywienie krów zielonką powoduje suboptymalne zaopatrzenie zwierząt w składniki mineralne głównie dotyczy to Ca, P, Mg, S, Cu, Zn, Se, podczas gdy ilość dostarczanego potasu często jest nadmierna. W przeciwieństwie do składników mineralnych, podaż w zielonce takich składników jak karotenoidy, w tym beta-karoten a także tokoferole jest wysoka i nie wymaga suplementacji w okresie żywienia krów na pastwisku.

W przypadku krów wysokowydajnych w początkowym okresie laktacji wprowadzenie komponentów białkowych (soypass, mączka rybna, chroniona śruta poekstrakcyjna sojowa/rzepakowa) odznaczających się niskim efektywnym rozkładem białka w żwacu lub chronionych AA może być w pełni uzasadnione.

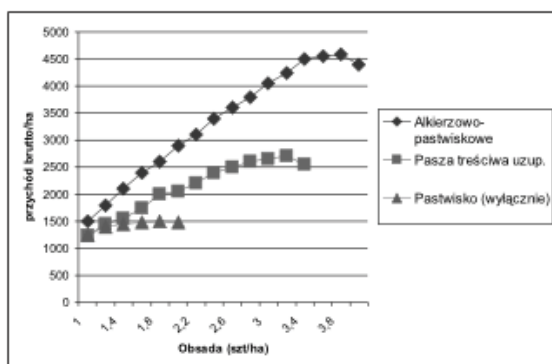
W racjonalnym użytkowaniu pastwisk należy uwzględnić dodatkowo:

- ocenę usytuowania pastwiska i zasady alokacji stada w danym systemie wypasu;
- wybór optymalnego suplementu/paszy uzupełniającej (treściwej lub/i objętościowej) z uwzględnieniem kosztów;
- wprowadzenie kośno-pastwiskowego sposobu użytkowania pastwiska, co umożliwia bardziej efektywne wykorzystanie biomasy nie tylko w formie zielonki, ale także do produkcji pasz konserwowanych (sianokiszonce lub siano, w przypadku przeznaczania części kwater lub areału do wykoszenia).

Porównanie przychodu brutto z 1 ha pastwiska²², w zależności od sposobu żywienia krów w sezonie letnim przedstawiono na Rysunek 1.

Rysunek 1

Przychód brutto (USD) z 1 ha pastwiska w zależności od sposobu żywienia krów

Źródło: G. A. Benson, *Pasture-Based and Confinement Dairy Farming in the United States: An Assessment*, „Journal of International Farm Management” 2008, vol. 4, 2.

Żywienie alkierzowe krów konserwowaną paszą objętościową o wymaganej wysokiej jakości, z równoczesnym stosowaniem żywienia krów na pastwisku (system alkierzowo-pastwiskowy), stanowi atrakcyjne rozwiązanie, w celu dowartościowania żywienia pastwiskowego. Znajduje to swoje uzasadnienie w warunkach kiedy pastwisko nie jest wystarczające dla pokrycia potrzeb pokarmowych krów przy wyższym poziomie produkcji mleka, lub gdy zielonka pastwiskowa charakteryzuje się niską jakością. Żywienie krów w systemie alkierzowo-pastwiskowym, lub stosowanie dodatkowo na pastwisku paszy treściwej uzupełniającej, umożliwia wprowadzenie większej obsady zwierząt na 1 ha pastwiska vs do żywienia krów wyłącznie zielonką pastwiskową. Jak z tego wynika alkierzowo-pastwiskowe żywienie krów generowało 2-krotnie wyższy przychód netto vs do żywienia krów na pastwisku i restrykcyjnego stosowania uzupełniającej paszy treściwej podczas doju lub 3-krotnie vs do żywienia krów wyłącznie zielonką pastwiskową²³.

Najlepsze wykorzystanie i zarazem pobranie sm zielonki z 1 ha pastwiska w przypadku analizowanych 3 sposobów żywienia krów odnosiło się do stosowania wyłącznie wypasu bez stosowania pasz uzupełniających. Wprowadzenie alkierzowo-pastwiskowego żywienia krów lub uzupełniającej paszy treściwej umożliwia zastosowanie większej obsady zwierząt na 1 ha pastwiska i sprzyja poprawie wykorzystania zielonej biomasy przez krowy (Rysunek 2).

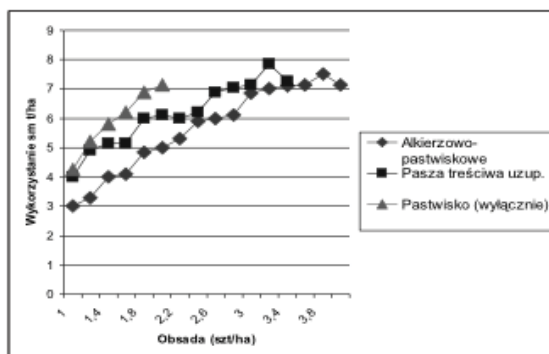
²² G. A. Benson, *Pasture-Based and Confinement Dairy Farming in the United States: An Assessment*, „Journal of International Farm Management” 2008, vol. 4, 2, s. 2–16.

²³ Ibidem.

System żywienia pastwiskowego może być uzasadniony ekonomicznie lecz zazwyczaj powoduje obniżenie produkcji mleka vs do efektów produkcyjnych krów żywionych w technologii TMR/PMR²⁴. Obniżenie produkcji mleka na pastwisku, może być ograniczane w wyniku stosowania pasz uzupełniających umożliwiając bilansowanie potrzeb pokarmowych krów. Intensywna gospodarka pastwiskowa wiąże się z koniecznymi inwestycjami (renowacja i inne zabiegi pratotechniczne, urządzenia). Czynnikiem limitującym aplikację żywienia pastwiskowego może być m.in. wielkość stada, poziom produkcji mleka oraz niska jakość pastwiska.

Rysunek 2

Wykorzystanie runi pastwiskowej w zależności od sposobu żywienia krów

Źródło: G. A. Benson, *Pasture-Based and Confinement Dairy Farming in the United States: An Assessment*, „Journal of International Farm Management” 2008, vol. 4, 2.

Żywienie pastwiskowe krów vs do żywienia alkierzowego w sezonie letnim wpływa m.in. na:

- sezonowość i niższą produkcję mleka;
- niższą stabilność i towarowość produkcji mleka;
- wyższy przychód netto z uzyskanej produkcji mleka;
- niższy koszt zabiegów weterynaryjnych;
- ograniczenie kosztów eksploatacji budynków i urządzeń;
- niższe nakłady związane z remontem stada;
- lepszy stan zdrowia i rozród zwierząt, długowieczność;
- korzystniejsze wyniki odchowu jałówek i młodzię;
- ograniczenie problemów z kończynami (racicami).

Wykorzystanie biomasy z użytków zielonych do produkcji pasz konserwowych (kiszonka, siano, susz) wiąże się z koniecznością stałego doskonalenia procesu technologii produkcji oraz kompleksowej oceny ich jakości. Ograniczenie

²⁴ T. Slots, G. Butler, C. Leifert, T. Kristensen, L. H. Skibsted, J. H. Nielsen, *Potentials to differentiate milk composition by different feeding strategies*, „Journal of Dairy Science” 2009, 92(5), s. 2057–2066.

strat oraz eliminacja zagrożeń związanych z obniżeniem wartości pokarmowej oraz jakości higienicznej tych pasz, stanowi podstawę utrzymania ich wysokiej użyteczności w żywieniu krów i produkcji mleka.

Produkcja pasz konserwowanych z biomasy użytków zielonych, dotyczy przede wszystkim produkcji kiszonek o podwyższonej zawartości sm (zbiór 2-fazowy). Produkcja siana jest znacznie bardziej ograniczona vs do produkcji kiszonek, ze względu na możliwość występowania większych strat składników pokarmowych niż w przypadku produkcji kiszonek. Nie bez znaczenia jest również większy wpływ zmiennego przebiegu pogody na wysokość strat podczas produkcji siana. Produkcja suszu z zielonek związana jest z najbardziej energochłonną technologią produkcji, co decyduje o wysokich kosztach tej paszy i ograniczonych możliwościach jego zastosowania w żywieniu bydła. Podstawę produkcji kiszonek stanowi biomasa pozyskiwana z trwałych użytków zielonych oraz intensywnie odmiany traw i mieszanki traw z roślinami motylkowymi otrzymywane na użytkach przemennych. W praktyce warunkiem nieodzownym, zapewnienia wysokiej jakości kiszonek z zielonek, jest surowiec o podwyższonej zawartości sm (30–45%). Optymalna zawartość sm w zielonce z porostu łąkowego oraz traw powinna wynosić w przedziale 30–40%, a w przypadku roślin motylkowatych lub ich mieszanek z trawami 35–45%. Wymagana zawartość sm w zielonkach przeznaczonych do zakiszania wpływa nie tylko na ograniczenie strat składników pokarmowych w procesach fermentacji, ale przede wszystkim na jakość uzyskanej paszy. Zastosowanie w dawkach pokarmowych dla krów kiszonek o zwiększonej zawartości sm ma również korzystny wpływ na pobieranie tego składnika przez zwierzęta oraz na przemiany w żwaczu, lepsze wykorzystanie paszy i produkcję mleka o wymaganej jakości. Dynamiczny rozwój nowoczesnych technologii zbioru (2-fazowy zbiór) oraz produkcja kiszonek/sianokiszonek w balotach (bele cylindryczne), w rękawach foliowych, pryzmach lub silosach przejazdowych z zastosowaniem inhibitorów i stymulatorów fermentacji sprzyja wyraźnej poprawie jakości i wartości pokarmowej tego typu pasz. Dzięki temu znacznie ograniczone zostają straty cukrów, białka i innych składników pokarmowych, co daje podstawę do uzyskania kiszonek z traw i roślin motylkowatych odpowiadających potrzebom pokarmowym krów oraz optymalnego ich wykorzystania w różnych systemach żywienia.

Produkcja mleka u krów związana jest w dużym stopniu nie tylko z jakością stosowanych kiszonek ale także zależy od rodzaju zastosowanych kiszonek w dawce.

Najwyższe efekty produkcyjne stwierdza się w przypadku kiszonek z roślin motylkowatych lub ich mieszanek z trawami. Zastosowanie kiszonki wyłącznie z koniczyny białej, jak podaje Dewhurst i inni²⁵ powodowało uzyskanie najlepszych efektów produkcyjnych u krów.

²⁵ R. J. Dewhurst, R. T. Evans, N. D. Scollan, J. M. Moorby, R. J. Merry, R. J. Wilkins, *Comparison of Grass and Legume Silages for Milk Production. 2. In Vivo and In Sacco Evaluations of Rumen Function*, „Journal of Dairy Science” 2003, 86, s. 2612–2621; R. J. Dewhurst, W. J. Fisher, J. K. S. Tweed, R. J. Wilkins, *Comparison of grass and legume silages for milk production. 1. Production responses with different levels of concentrate*, „Journal of Dairy Science” 2003, 86, s. 2598–2611.

Zbliżone wyniki produkcyjne, uzyskano w przypadku kiszonki z koniczyny czerwonej oraz lucerny. Niższy efekt w produkcji mleka u krów stwierdzono w przypadku stosowania kiszonki z porostu łąkowego²⁶.

Racjonalnym rozwiązaniem żywieniowym jest zastosowanie kiszonki z traw lub mieszanek traw z roślinami motylkowatymi (>30% sm) łącznie z paszą niskobiałkową, energetyczną, która stanowi źródło dostępnej energii²⁷. Wprowadzenie w dawce pokarmowej tych kiszonek razem z kiszoną z kukurydzy w stosunku sm 40:60²⁸, pozwala na uzyskanie dobrych efektów produkcyjnych u krów. W innych badaniach²⁹ stwierdzono, że produkcja mleka była wyraźnie zróżnicowana w zależności od jakości kiszonki z traw i udziału kiszonki z kukurydzy w żywieniu krów.

Najlepsze efekty stwierdzono w przypadku zastosowania w żywieniu krów kiszonki z traw z kiszoną z kukurydzy w stosunku udziału sm 50:50. Niższa jakość kiszonki z traw, odznaczającej się wysoką zawartością włókna NDF, przy znacznym udziale kiszonki z kukurydzy (75% sm dawki) nie miała wyraźnego wpływu na obniżenie wydajności mlecznej krów.

W produkcji kiszonek z biomasy użytków zielonych, w praktyce często towarzyszą różne niedomagania lub uchybienia technologiczne, które mają ujemny wpływ na jakość i wartość pokarmową uzyskiwanej paszy³⁰.

Wartość odżywcza pasz z użytków zielonych w dużej mierze zależy również od zawartości bioaktywnych składników³¹. Zielonki w stanie naturalnym lub po zakonserwowaniu w postaci kiszonek, siana i suszu są wyjątkowo cennym źródłem wielu bioaktywnych składników w żywieniu bydła³². W biomasie z użytków zielonych, występują m.in. karotenoidy, tokoferole, terpeny, taniny, saponiny, fi-

²⁶ Ibidem.

²⁷ J. Richard, R. J. Dewhurst, *Milk production from silage: comparison of grass, legume and maize silage and their mixtures*, Teagasc Animal & Grassland Research and Innovation Centre, Grange, XVI International Silage Conference, Hämeenlinna, Finland, 2–4 July 2012, s. 134–143.

²⁸ R. J. Dewhurst, L. J. Davies, E. J. Kim, *Effects of mixtures of red clover and maize silages on the partitioning of dietary nitrogen between milk and urine by dairy cows*, „Animal” 2010, 4(5), s. 732–738; R. J. Dewhurst, *Milk production from silage: comparison of grass, legume and maize silages and their mixtures*, XVI International Silage Conference, Hämeenlinna, Finland, 2–4 July 2012, s. 134–143.

²⁹ R. H. Phipps, R. F. Weller, A. J. Rook, *Forage mixture for dairy cows: the effect on dry matter intake and milk production of incorporating different proportions of maize silage into diets based on grass silage of differing energy value*, „Journal of Agricultural Science” 1992, (Cambridge), 188, s. 379–382.

³⁰ M. Hagenbarth, W. Plecki, *Mowa-trawa czyli sianem się nie wykrecisz. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 23–25.

³¹ S. Rochfort, A. J. Parker, F. R. Dunshea, *Plant bioactives for ruminant health and productivity*, „Review. Phytochemistry” 2008, 69, s. 299–322.

³² G. P. Walker, F. R. Dunshea, P. T. Doyle, *Effects of nutrition and management on the production and composition of milk fat and protein: a review*, „Australian Journal of Agricultural Research” 2004, 55, s. 1009–1028; K. A. Ellis, A. Monteiro, G. T. Innocent, D. Grove-White, P. Gripps, W. G. McLean, C. V. Howard, M. Mihm, *Investigation of the vitamins A and E and β -carotene content in milk from UK organic and conventional dairy farms*, „Journal of Dairy Research” 2007, 74, s. 484–491; Z. Antoszkiewicz, D. Minakowski, *Bioaktywne składniki w zielonkach. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła” 2011, nr spec., s. 115–121; idem, *Bioaktywne składniki w paszach z użytków zielonych*, „Hodowca Bydła” 2012, nr 10, s. 8–16; J. Krzyżewski, *Pastwiskowe żywienie krów warunkiem lepszej zdrowotności stada i wysokiej jakości mleka. Krowy długowieczne – wysoka produkcja mleka przez wiele laktacji*, „Hodowca Bydła” 2012, nr spec., s. 60–69.

toestrogeny, alkaloidy oraz substancje aromatyczne. Swoistą pulę bioaktywnych składników stanowią lipidy roślin zielonych w tym jedno- i wielonienasycone kwasy tłuszczowe, w tym także koniugowany kwas linolowy (CLA)³³. Udział tych składników w zielonce z trwałych i przemiennych użytków jest często zróżnicowany i uzależniony w znacznej mierze od składu florystycznego. Bioaktywne substancje fitogenne występują w większej ilości w urozmaiconych zbiorowiskach roślinnych łąk i pastwisk. Mają one wpływ na pobieranie paszy, funkcjonowanie przewodu pokarmowego, w tym stymulację procesów przemian w żwaczu, metabolizm wątrobowy oraz gruczołu mlekowego i stan zdrowotny zwierząt. Ważne z punktu widzenia prawidłowego funkcjonowania organizmu właściwości antyoksydacyjne organizmu są w dużej mierze generowane w wyniku podaży naturalnie występujących w zielonkach karotenoidów, tokoferoli, selenu oraz flawonoidów. Taniny występujące w roślinach zielonych jako związki polifenolowe, mogą tworzyć kompleksy z białkiem paszy, a nawet enzymami przewodu pokarmowego, co może wywoływać częściowe ograniczenie strawności białka ogólnego oraz zmniejszenie aktywności mikroorganizmów w żwaczu. Z drugiej strony obecność w niektórych zielonkach dużej ilości saponin (lucerna, motylkowate), ma korzystny wpływ na zwiększenie syntezy białka mikrobiologicznego, a także na obniżenie koncentracji amoniaku i ograniczenie procesu metanogenezy w żwaczu. Swoista właściwość saponin wiązania amoniaku w przypadku wysokiej koncentracji w żwaczu lub jego uwalniania z prostych związków azotowych, w warunkach niskiej jego koncentracji, wpływa na poprawę wykorzystania pobranego azotu w paszy. Znaczna labilność i podatność na procesy peroksydacji bioaktywnych składników w zielonkach i pozyskiwanych z nich paszach konserwowanych, powoduje konieczność przestrzegania określonych wymogów technologii ich produkcji. Racjonalne wykorzystanie w żywieniu bydła zielonek lub pozyskiwanych z nich pasz konserwowanych w postaci kiszonek lub siana stanowi ważny czynnik wpływający na produktywność i stan zdrowotny bydła oraz wysoką jakość otrzymywanego mleka.

Podsumowanie

Użytki zielone w regionie północo-wschodnim kraju, odgrywają ważną rolę w gospodarce paszowej i produkcji mleka. Biomasa z użytków zielonych (trwałych i przemiennych) jest cennym źródłem pasz (zielonka, kiszonka, siano) odpowiadających potrzebom pokarmowym bydła mlecznego. Żywienie pastwiskowe krów może być uzasadnione ekonomicznie, ale powoduje na ogół obniżenie produkcji mleka w porównaniu do efektów produkcyjnych krów żywionych w technologii TMR/PMR. Pokrycie potrzeb pokarmowych wysoko produkcyjnych krów przy żywieniu zielonką pastwiskową nie jest optymalne. Nadmiar białka i niedobór energii w zie-

³³ C. Z. Stockdale, G. P. Walker, W. J. Wales, D. E. Dalley, A. Birkett, Z. Shen, P. T. Doyle, *Influence of pasture and concentrations in the diet of grazing dairy cows on the fatty acid composition of milk*, „Journal of Dairy Research” 2003, 70, s. 267–276; G. van Ranst, V. Fievez, J. de Rick, Van Bockstaele, *Influence of ensiling forages at different dry matters and silage additives on lipid metabolism and fatty acid composition*, „Animal Feed Science and Technology” 2009, 150, s. 62–74.

lonce pastwiskowej powoduje ograniczenie produkcji mleka i wpływa na obniżenie wykorzystania paszy. Zwiększenie produkcji mleka u krów w okresie żywienia pastwiskowego może być uzyskane w wyniku stosowania pasz uzupełniających, które umożliwiają bilansowanie potrzeb pokarmowych w zależności od wydajności mlecznej krów. Pasze z użytków zielonych (szczególnie zielonka pastwiskowa) wpływają korzystnie na stan zdrowotny oraz wydłużenie okresu użytkowania krów a także umożliwiają pozyskiwanie mleka o wysokiej wartości odżywczej. Dodatkową motywacją pastwiskowego żywienia krów jest wysoka efektywność ekonomiczna. Racjonalna gospodarka pastwiskowa wiąże się z koniecznymi inwestycjami oraz stosowaniem zabiegów pratotechnicznych (melioracje, renowacja, nawożenie i zabiegi pielęgnacyjne). Czynnikiem limitującym aplikację żywienia pastwiskowego może być jednak wielkość stada, poziom produkcji mleka, a także niska jakość pastwiska. Wykorzystanie biomasy z użytków zielonych do produkcji pasz konserwowanych (kiszonka, siano, susz), wiąże się z koniecznością stałego doskonalenia procesu technologii produkcji oraz kompleksowej oceny ich jakości.

BIBLIOGRAFIA

- Ambroziak A., Kowalska M., Aljewicz M., Minakowski D., Cichosz G. 2012.** *Skład i wartość odżywcza tłuszczu mlekowego w zależności od żywienia krów*, „Hodowca Bydła”, nr 10, s. 24–29.
- Antoszkiewicz Z., Minakowski D. 2011.** *Bioaktywne składniki w zielonkach. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 115–121.
- Antoszkiewicz Z., Minakowski D. 2012.** *Bioaktywne składniki w paszach z użytków zielonych*, „Hodowca Bydła”, nr 10, s. 8–16.
- Benson A. F. 2008.** *Organic dairy updates* (Posted 1/29/08), New York organic dairy initiative. <http://www.organic.cornell.edu/organicdairy/News.html>. Accessed 1 May 2008.
- Benson G. A. 2008.** *Pasture-Based and Confinement Dairy Farming in the United States: An Assessment*, „Journal of International Farm Management”, vol. 4, 2, s. 2–16.
- Ćwintal H. 2011.** *Przydatność lucerny siewnej do mieszanek na pastwiska dla bydła. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 32–34.
- Dembek R. 2011.** *Czynniki modyfikujące wartość pastewną zielonek. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 120–126.
- Dembek R. 2011.** *Zabiegi pratotechniczne wpływające na plon i wartość pokarmową zielonek. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 38–43.
- Dewhurst R. J., Evans R. T., Scollan N. D., Moorby J. M., Merry R. J., Wilkins R. J. 2003.** *Comparison of Grass and Legume Silages for Milk Production. 2. In Vivo and In Sacco Evaluations of Rumen Function*, „Journal of Dairy Science”, 86, s. 2612–2621.

- Dewhurst R. J., Fisher W. J., Tweed J. K. S., Wilkins R. J. 2003. *Comparison of grass and legume silages for milk production. 1. Production responses with different levels of concentrate*, „Journal of Dairy Science”, 86, s. 2598–2611.
- Dewhurst R. J., Davies L. J., Kim E. J. 2010. *Effects of mixtures of red clover and maize silages on the partitioning of dietary nitrogen between milk and urine by dairy cows*, „Animal” 4(5), s. 732–738.
- Dewhurst R. J. 2012. *Milk production from silage: comparison of grass, legume and maize silages and their mixtures*, XVI International Silage Conference, Hämeenlinna, Finland, 2–4 July, s. 134–143.
- Ellis K. A., Monteiro A., Innocent G. T., Grove-White D., Gripps P., McLean W. G., Howard C. V., Mihm M. 2007. *Investigation of the vitamins A and E and β -carotene content in milk from UK organic and conventional dairy farms*, „Journal of Dairy Research”, 74, s. 484–491.
- Fischer D. B., Hutjens M. F., Ballard E. N. 2005. *Pasture-based feeding program for dairy cattle*, „Illini Dairy Net Papers”, 03/31.
- Fontaneli R. S., Sollenberger L. E., Littell R. C., Staples C. R. 2005. *Performance of Lactating Dairy Cows Managed on Pasture-Based or in Freestall Barn-Feeding Systems*, „Journal of Dairy Science”, 88, 3, s. 1264–1276.
- Grzegorzczak S. 2011. *Gospodarka wodna na użytkach zielonych. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 127–131.
- Grzegorzczak S. 2011. *Mieszanki motylkowato-trawiaste*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 16–22.
- Hagenbarth M., Płeckki W. 2011. *Mowa-trawa czyli sianem się nie wykęcisz. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 23–25.
- Huhtanen P., Jaakkola S., Nousiainen J. 2012. *An overview of silage research in Finland: from ensiling innovation to advances in dairy cow feeding*, XVI International Silage Conference, Hämeenlinna, Finland, 2–4 July 2012, s. 16–34.
- Kalac P. 2011. *The effects if silage feeding on some sensory and health attributes of cow's milk: Review*, „Food Chemistry”, 125, s. 307–317.
- Kolver E. 2001. *Nutrition guidelines for the production dairy cow*, Dairying Research Corporation, 17–21. <http://www.dairynz.co.nz/file/fileid/27248>.
- Kolver E. S., Muller L. D., Barry M. C., Penno J. W. 1998. *Evaluation and application of the Cornell Net Carbohydrate and Protein System for dairy cows fed diets based on pasture*, „Journal of Dairy Science”, 81(7), s. 2029–2039.
- Kowalska M., Ambroziak A., Aljewicz M., Cichosz G. 2012. *Żywienia krów a zawartość CLA w mleku i produktach mleczarskich*, „Hodowca Bydła”, nr 10, s. 17–23.
- Kozłowski S. 2011. *Możliwości produkcyjne użytków zielonych w Polsce. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 6–9.
- Krzyżewski J. 2012. *Pastwiskowe żywienie krów warunkiem lepszej zdrowotności stada i wysokiej jakości mleka. Krowy długowieczne – wysoka produkcja mleka przez wiele laktacji*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 60–69.
- Krzyżewski J. 2012. *Mleko o podwyższonej zawartości składników biologicznie czynnych*, „Hodowca Bydła”, nr 3, s. 8–13.
- Łaska B., Stawska T. 2010. *Dlaczego należy spożywać mięso wołowe*, „Hodowca Bydła”, nr 10, s. 30–33.

- Łyszczarz R. 2011.** *Lucerna wysokobiałkowa zielonka dla bydła. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 96–99.
- McGrath J. 2001.** *Profitably producing milk from pasture*, 48–58, <http://www.dairynz.co.nz/file/fileid/27237>.
- Minakowski D. 2012.** *Żywnienie podstawowy czynnik sprzyjający wydajności życiowej i długowieczności krów. Krowy długowieczne – wysoka produkcja mleka przez wiele laktacji*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 52–59.
- Mroczek J. R. 2011.** *Racjonalne użytkowanie pastwisk. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce pastwiskowej*, „Hodowca Bydła”, nr spec., s. 64–68.
- Pedernera M., García S. C., Horagadoga A., Barchia I., Fulkerson W. J. 2008.** *Energy balance and reproduction on dairy cows fed to achieve low or high milk production on a pasture-based system*, „Journal of Dairy Science”, 91(10), s. 3896–3907.
- Pennington J. 2010.** *Feeding quality forages to improve profits with dairy cattle*, Agric. and Nature Res., University of Arkansas, Division of Agriculture, United States Department of Agriculture, and County Governments Cooperating, http://www.uaex.edu/Other_Areas/publications/PDF/FSA-4010.pdf.
- Phipps R. H., Weller R. F., Rook A. J. 1992.** *Forage mixture for dairy cows: the effect on dry matter intake and milk production of incorporating different proportions of maize silage into diets based on grass silage of differing energy value*, „Journal of Agricultural Science” (Cambridge), 188, s. 379–382.
- Richard J., Dewhurst R. J. 2012.** *Milk production from silage: comparison of grass, legume and maize silage and their mixtures*, Teagasc Animal & Grassland Research and Innovation Centre, Grange, XVI International Silage Conference, Hämeenlinna, Finland, 2–4 July, s. 134–143.
- Rochfort S., Parker A. J., Dunshea F. R. 2008.** *Plant bioactives for ruminant health and productivity*, „Review. Phytochemistry”, 69, s. 299–322.
- Sheahan A. J., Kolver E. S., Roche J. R. 2011.** *Genetic strain and diet effects In grazing behavior, pasture intake and milk production*, „Journal of Dairy Science”, 94(7), s. 3583–3591.
- Slots T., Butler G., Leifert C., Kristensen T., Skibsted L. H., Nielsen J. H. 2009.** *Potentials to differentiate milk composition by different feeding strategies*, „Journal of Dairy Science”, 92(5), s. 2057–2066.
- Stamirowska-Krzaczek E. 2011.** *Produkcja wysokiej jakości pasz z użytków zielonych. Zielonki kluczowe ogniwo w gospodarce paszowej*, „Hodowcy Bydła” nr spec., s. 74–82.
- Steinshamm H., Thuen E. 2008.** *White or red clover-grass silage in organic dairy milk production. Grassland productivity and milk production responses with different levels of concentrate*, „Livestock Science”, 119, s. 202–215.
- Steinshamm H., Purup S., Thuen E., Hansen-Moller J., 2008.** *Effects of clover-grass silage and concentrate supplementation on the content of phytoestrogens in dairy cows milk*, „Journal of Dairy Science”, 91, s. 2715–2725.
- Stockdale C. Z., Walker G. P., Wales W. J., Dalley D. E., Birkett A., Shen Z., Doyle P. T. 2003.** *Influence of pasture and concentrations in the diet of grazing dairy cows on the fatty acid composition of milk*, „Journal of Dairy Research”, 70, s. 267–276.

- Van Ranst G., Fievez V., De Rick J., Van Bockstaele 2009.** *Influence of ensiling forages at different dry matters and silage additives on lipid metabolism and fatty acid composition*, „Animal Feed Science and Technology”, 150, s. 62–74.
- Vibart R. E., Washburn S. P., Green J. T. Jr., Benson G. A., Williams C. M., Pacheco D., Lopez-Villalobos N. 2012.** *Effects of feeding strategy on milk production, reproduction, pasture utilization, and economics of autumn-calving dairy cows in eastern North Carolina*, „Journal of Dairy Science”, 95(2), s. 997–1010.
- Walker G. P., Dunshea F. R., Doyle P. T. 2004.** *Effects of nutrition and management on the production and composition of milk fat and protein: a review*, „Australian Journal of Agricultural Research”, 55, s. 1009–1028.
- Washburn S. P. 2010.** *Concepts in pasture-based dairy farming*, <http://www.caes.uga.edu/commodities/fieldcrops/forages/events/PBDSummit/Concepts%20in%20pasture-based%20dairy%20farming-%20Washburn.pdf>.
- Wyźlic I., Purwin C. 2012.** *Pobranie suchej masy ważnym kryterium wartości produkcyjnej kiszonki*, „Hodowca Bydła”, nr 9, s. 16–23.

STRESZCZENIE

Celem pracy było przedstawienie koncepcji wykorzystania biomasy z użytków zielonych do produkcji mleka. Niektóre założenia żywienia bydła mlecznego na pastwisku, przedstawiono w oparciu o dane z różnych badań. Rodzaj i ilość pasz uzupełniających stosowanych w okresie żywienia pastwiskowego, zależny od czynników limitujących wydajność mleczną krów, przy danym poziomie produkcji mleka. Energia jest kluczowym czynnikiem limitującym produkcję mleka. Biomasa z użytków zielonych stanowi cenne źródło składników pokarmowych i jest ważnym ogniwem w produkcji pasz. Żywienie krów z wykorzystaniem pastwiska, wpływa na dobrostan, ogranicza występowanie problemów zdrowotnych i sprzyja długowieczności zwierząt.

Słowa kluczowe: biomasa, użytki zielone, pasze uzupełniające, mleko.

SUMMARY

The aim of this paper was presenting concept of biomass in grassland utilisation for milk production. Some principles of pasture-based dairy production systems, using information and concepts from research studies. Type of supplementary feed to use on pasture will be determined by the amount of supplements which first-limit factor of milk production. Energy is the key limiting factor in milk production. Biomass from grassland is special source of nutrients and conserved feeds production. Grazing cows get more welfare and usually have fewer health problems, and typically live longer.

Keywords: biomass, grassland, supplementary feed, milk.

TRWAŁOŚĆ DZIERŻAWY JAKO FORMY ZAGOSPODAROWANIA NIERUCHOMOŚCI ROLNYCH SKARBU PAŃSTWA

THE PERMANENCE OF THE LEASE AS A FORM OF MANAGEMENT OF THE STATE TREASURY'S PROPERTY

Wstęp

W ponad 23-letnim okresie przekształceń własnościowych w państwowym sektorze rolnictwa, dzierżawa stała się jedną z podstawowych form gospodarowania na nieruchomościach rolnych Skarbu Państwa¹. W porównaniu do transakcji kupna, nie wymaga angażowania tak znacznego kapitału, który można przeznaczyć na zakup innych środków produkcji. Dzierżawa, zwłaszcza dużych nieruchomości rolnych zorganizowanych w postaci gospodarstw, wymaga jedynie wykupu majątku obrotowego i ruchomych środków trwałych. Jednak dzierżawca jako użytkownik gospodaruje na rachunek i ryzyko własne. Głównym celem każdej organizacji prowadzącej działalność gospodarczą jest trwanie i rozwój, które zapewnić może osiąganie zysków (dochodu) przez racjonalne realizowanie działań produkcyjnych przy wykorzystaniu dostępnych zasobów, tj. ziemi, kapitału, ludzi, informacji².

Najczęściej wskazywanym problem, związanym z dzierżawą nieruchomości rolnych Skarbu Państwa, jest jej trwałość. W długim okresie nie znalazła ona należytego uznania, mimo że większość przyjętych z 4,7 mln ha nieruchomości rolnych w Polsce była w ten sposób zagospodarowywana. W większości krajów zachodnioeuropejskich przyjęte prawne rozwiązania uznają dzierżawę za trwałą formę gospodarowania, a w naszych rozwiązaniach systematycznie jest weryfikowana zasadność jej stosowania w większym zakresie niż to konieczne³.

Metodyka badań

Celem badań była identyfikacja czynników warunkujących trwałość dzierżawy jako formy zagospodarowania nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa w woj.

* dr inż., adiunkt w Katedrze Organizacji i Zarządzania, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ Dz. U. 1991, nr 107, poz. 464 ze zm. – Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z dnia 19 października 1991 r.

² Ziętara W. 1999a, Ziętara W. 1999b, Sadowski A., 2009, Mioduszeński J. Niedzielski E., 2012., Marks-Bielska R., 2012.

³ Majchrzak A. 2013, Niedzielski E. 2000, Ziętara W. 2000, 2002, Stankiewicz 2003, Sikorska 2006, Suchoń 2006, Lichorowicz 2010.

warmińsko-mazurskim. Przedmiotem analiz była ocena czynników i możliwości warunkujących uznanie dzierżawy jako trwałej formy zagospodarowania nieruchomości rolnych. W ocenie czynników wykorzystano wyniki badań ankietowych, zrealizowanych głównie za pośrednictwem pracowników Sekcji Powiatowych Zespołów Doradztwa Rolniczego Warmińsko-Mazurskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Olsztynie, mających bezpośredni kontakt z dzierżawcami i nabywcami nieruchomości rolnych Skarbu Państwa z terenu woj. warmińsko-mazurskiego. Część kwestionariuszy rozesłano drogą pocztową lub przekazano bezpośrednio rolnikom. Z przekazanych 288 kwestionariuszy ankietowych zwrócono 201, z tego 192 (69,1%) było prawidłowo i kompletnie wypełnionych i te poddano analizie. W badaniach wykorzystano także dane statystyczne dotyczące gospodarowania nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa w latach 1992–2014.

Wyniki badań

W dotychczasowej działalności Agencja Nieruchomości Rolnych⁴ stosowała dzierżawę jako główną formę zagospodarowania nieruchomości rolnych z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa. Największe tempo wydzierżawiania przejętych gruntów do Zasobu zanotowano w latach 1992–1996. Na koniec 1996 roku w dzierżawie w skali kraju pozostawało ponad 2,9 mln ha, co stanowiło 65% całego Zasobu WRSP. W kolejnych latach powierzchnia gruntów dzierżawionych systematycznie zmniejszała się (głównie z powodu ich sprzedaży dotychczasowym użytkownikom). Od 2002 roku można zaobserwować systematyczne zmniejszanie się tej formy w zagospodarowaniu nieruchomości rolnych, głównie w wyniku zakupu gruntów na własność przez dotychczasowych dzierżawców. Z przejętych ponad 4,7 mln ha do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa według stanu na koniec 2014 roku, w dzierżawie pozostawało około 1/4 nieruchomości, tj. 1,1 mln ha w skali kraju, a w woj. warmińsko-mazurskim 125,1 tys. ha, co stanowi około 15,5%⁵. Wynikało to w głównej mierze ze zmieniających się uwarunkowań ekonomicznych prowadzenia działalności rolniczej, polityki rolnej, której odzwierciedleniem są zmiany w regulacjach formalno-prawnych odnośnie instytucji dzierżawy. Dokonujące się zmiany uwarunkowań, a także zmniejszenie podaży ziemi rolniczej do zagospodarowania, wpłynęły na relatywnie szybką dynamikę wzrostu cen ziemi i czynszów dzierżawnych⁶. Brak stabilności w relacjach cen ziemi do czynszów dzierżawnych, zmiana regulacji prawnych dających preferencje sprzedaży nieruchomości rolnych Skarbu Państwa wpłynęły na wzrost zainteresowania zakupem gruntów przez dotychczasowych dzierżawców. Dążąc do przyspieszenia procesu sprzedaży nieruchomości rolnych, w 2011 roku, wprowadzono regulacje przyznające pierwszeństwo sprzedaży w całości lub części

⁴ Następcą prawnym Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa.

⁵ Raport ...2015.

⁶ Od 1992 do 2014 r. ceny wzrosły średnio do poziomu około 25,5 tys. zł (około 51-krotnie), a czynsze dzierżawne do 822 zł/1 ha (14,5-krotnie).

nieruchomości rolnych będących w Zasobie WRSP⁷ oraz preferencyjne warunki finansowania sprzedaży nieruchomości z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa⁸. W 2015 roku zmieniono regulacje, zgodnie z którymi przyznano pierwszeństwo dzierżawie i sprzedaży nieruchomości rolnych służących powiększeniu gospodarstw rodzinnych. Czynnikiem stymulującym ten proces jest kończący się 1 maja 2016 roku 12-letni okres przejściowy ograniczający możliwość zakupu gruntów rolnych przez cudzoziemców. W tym kontekście coraz większego znaczenia nabrała ochrona przed wykupem ziemi rolniczej przez cudzoziemców w Polsce. Ochronę przed wykupem gruntów zapewnić miała zmiana ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego⁹, która weszła w życie 1 stycznia 2016 r. Wprowadzono w niej rozwiązania zapobiegające niekontrolowanej sprzedaży ziemi, do nadzorowania których zobowiązano Agencję Nieruchomości Rolnych¹⁰.

Gospodarstwa rolne respondentów położone były na terenie woj. warmińsko-mazurskiego. Posiadały one powierzchnię ogółem 20,4 tys. ha, w tym użytki rolne stanowiły 90,5%. Większość w strukturze użytkowania stanowiły grunty pochodzące z Zasobu WRSP (60,3%), z tego połowa była dzierżawiona. Grunty własne stanowiły 35,9%, z których 5/6 pozyskano głównie na drodze dziedziczenia gospodarstwa rolnego po rodzinie, a pozostałe zakupiono od prywatnych właścicieli. Około 3% gruntów dzierżawiono od prywatnych właścicieli, a pozostałe użytkowano jako dzierżawy od instytucji bądź na zasadzie nieodpłatnego użyczenia. Respondenci korzyści wynikające z zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa przez dzierżawę/zakup dzielą w zasadzie na dwie grupy. Do pierwszej grupy zaliczyli te związane z poprawą opłacalności i lepszym wykorzystaniem posiadanych zasobów. Pod tym względem oceny badanych osób wykazują niewielkie zróżnicowanie. Gospodarowanie na tych nieruchomościach daje możliwość dalszego powiększania zdolności produkcyjnych i obniżania jednostkowych kosztów produkcji (80,2%), lepszego wykorzystania posiadanych dotychczas składników majątkowych (29,7%) oraz swobodnego zabezpieczenia racjonalnego wykorzystania posiadanych zasobów (26,6%). Druga grupa korzyści wynika z traktowania gruntów rolnych jako relatywnie stabilnej i opłacalnej inwestycji kapitałowej. Prowadzona na gruntach rolnych działalność pozwala uzyskiwać wymierne korzyści z tytułu dopłat ze środków Unii Europejskiej (41,1% wskazań), daje „stabilny” wzrost wartości posiadanych nieruchomości rolnych w przypadku ich nabycia (25,5%), umożliwia uzyskanie większych korzyści w porównaniu do lokat bankowych czy zakupu obligacji skarbowych (13,5%),

⁷ Art. 24. pkt. 1 ustawy z dnia 16 września 2011 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa.

⁸ Dz. U. z 2012 r., poz. 208, Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 16 lutego 2012 r. określające warunki rozkładania na raty należności z tytułu sprzedaży nieruchomości z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz wysokość oprocentowania rozłożonej na raty należności.

⁹ (Dz. U. z 2015 r., poz. 1433), Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego z dnia 5 sierpnia 2015 roku zmieniająca ustawę z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (Dz. U. z 2012 r., poz. 803).

¹⁰ (Dz. U. z 2015 r., poz. 1433), Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego z dnia 5 sierpnia 2015 r.

stanowi dobrą alternatywę w lokowaniu tzw. wolnych środków finansowych (9,4%) oraz zmniejsza ryzyko utraty kapitału zainwestowanego w porównaniu do innych możliwych inwestycji na rynku (8,3%). Druga grupa korzyści, wskazywana w opiniach respondentów, wynika głównie z postrzegania gospodarowania nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z punktu widzenia sytuacji ekonomiczno-finansowej gospodarstw rolnych warunkowanej m.in. obszarem gospodarstwa, w tym udziałem gruntów rolnych dzierżawionych i uzyskiwanymi dochodami (Tabela 1).

Tabela 1 (Chart 1)
Korzyści wynikające z dzierżawy/zakupu nieruchomości rolnych
(Advantages of leasing/buying-out agricultural properties)

Lp. (No.)	Wyszczególnienie (Specification)	Ogółem (Total) N=192	
		liczba wskazań (number of responses)	%
1.	Pozwala powiększyć zdolności produkcyjne i obniżyć jednostkowy koszt produkcji (Allows to increase the production power and lower the unit cost production)	154	80,2
2.	Pozwala uzyskiwać wymierne korzyści z tytułu dopłat ze środków Unii Europejskiej (Allows to obtain benefits from European Union's subsidiaries)	79	41,1
3.	Pozwala lepiej wykorzystać posiadane dotychczas składniki majątkowe (Allows to use better the already possessed assets)	57	29,7
4.	Daje zabezpieczenie racjonalnego wykorzystania posiadanych zasobów (Secures a rational use of possessed resources)	51	26,6
5.	Daje „stabilny” wzrost wartości posiadanych nieruchomości rolnych (Provides the stable increase of value of the possessed properties)	49	25,5
6.	Pozwala uzyskać większe korzyści w porównaniu do lokat bankowych, czy zakupu obligacji skarbowych (Allows gaining higher income in comparison to bank deposits and the Treasury bonds)	26	13,5
7.	Daje możliwości ulokowania tzw. wolnych środków finansowych (Enables location of the so-called free cash)	18	9,4
8.	Zmniejsza ryzyko utraty kapitału zainwestowanego w porównaniu do innych możliwych inwestycji na rynku (Decreases the risk of losing invested capital compared to other possible investments on the market)	16	8,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych
 (Source: own report on the basis of the survey)

Respondenci, oceniając instytucję dzierżawy pod względem trwałości zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa, w swych opiniach są

podzieleni. Większość badanych osób (59,1%) wskazywała, że dzierżawa jest nietrwałą formą, ponieważ: własność jest korzystniejsza od dzierżawy, utrudnia realizację procesów inwestycji, m.in. pozyskiwanie środków finansowych na inwestycje kredytów i dotacji/dofinansowań ze środków unijnych, występuje brak pewności gospodarowania. Traktowana jest także jako rezerwa gruntów stanowiąca zabezpieczenie roszczeń repriwatyzacyjnych, która może zostać uruchomiona przez właściciela (Skarb Państwa) w dowolnym momencie. Duża część dzierżawców (40,1%) jest przekonana, że powinna ona być trwałą formą ponieważ „najzwyczajniej ludzi nie stać na kupno”, a państwo powinno zachować własność, którą w perspektywie może wykorzystać, np. na cele infrastrukturalne, wymianę i scalenia gruntów itd. Ponadto zaznaczają, że należy ją stosować w sytuacji, gdy na rynku występuje ograniczony dostęp do środków finansowych na wykup i brak jest chętnych nabywców, m.in. z powodu wysokich i szybko rosnących cen gruntów rolnych. Można sądzić, że ich opinie są odzwierciedleniem sytuacji ekonomiczno-finansowej gospodarstw rolnych, obrotu gruntami rolnymi na lokalnym rynku, cen nieruchomości rolnych czy też poziomu uzyskiwanych dopłat i opłacalność produkcji rolnej. Analizując sformułowane oceny trwałości dzierżawy jako formy gospodarowania nieruchomościami rolnymi w poszczególnych grupach obszarowych można zauważyć, że brak pewności gospodarowania w tej formie dostrzegają przede wszystkim właściciele gospodarstw od 301 do 500 ha (Tabela 2).

Tabela 2 (Chart 2)

Ocena dzierżawy pod względem trwałości zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa
(Assessment of lease in respect of permanence of management of The State Treasury's agricultural properties)

Lp. (No.)	Wyszczególnienie (Specification)	Ogółem (Total) N=192	
		liczba wskazań (number of responses)	%
1.	Tak, z powodu (Yes, because):	77	40,1
1.1	ludzi nie stać na zakup gruntów (za wysoka cena) (people cannot afford buying the lands (price to high))	47	24,5
1.2	państwo powinno zachować własność (The country should keep its' ownership)	41	21,4
1.3	brak nabywców na grunty (no land buyers)	2	1,0
2.	Nie, ponieważ (No, because):	115	59,9
2.1	własność jest korzystniejsza od dzierżawy (ownership is more profitable than lease)	58	30,2

Lp. (No.)	Wyszczególnienie (Specification)	Ogółem (Total) N=192	
		liczba wskazań (number of responses)	%
2.2	dzierżawa utrudnia inwestowanie (lease impedes investment)	56	29,2
2.3	brak pewności gospodarowania (no security of management)	42	21,9
2.4	państwo powinno posiadać zabezpieczenie ze względu na roszczenia reptrywatyzyjne (the country should have protection from restitution claims)	2	1,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych
(Source: own report on the basis of the survey)

Respondenci do oceny dzierżawy jako formy zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa pod kątem trwałości podchodzą z dużym dystansem. W opinii 2/3 respondentów nie należy dokonywać większych zmian, a raczej uznać dzierżawę jako pełnoprawną formę zagospodarowania, a nie „drugorzędną i to z konieczności”. Za wprowadzeniem modyfikacji w zasadach dzierżawy gruntów rolnych opowiedziała się 1/3 respondentów. Wskazują oni, że jedną z głównych przyczyn jest postrzegania ziemi jako lokaty kapitałowej, która umożliwia uzyskiwanie dodatkowych dochodów, tj. dopłat ze środków Unii Europejskiej z tytułu użytkowania gruntów. Odzwierciedleniem takiego postrzegania ziemi jest szybko wzrastająca wartość czynszów dzierżawnych i cen gruntów rolnych w obrocie na rynku. Zmiany te wpływają pośrednio na zmniejszanie się opłacalności gospodarowania oraz potencjalnie utraconych korzyści wynikających z tytułu nieposiadania własności „swoistego kapitału”, jakim jest ziemia. Aby dzierżawa stała się trwałym sposobem zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa 1/4 respondentów postuluje zawieranie umów na dłuższy okres – tzw. dzierżawy długoterminowe około 30 lat, z możliwością ich przedłużania. Długa perspektywa daje większą motywację do inwestowania w dzierżawiony majątek i zwrot poniesionych nakładów, ale również uzyskiwanie wymiernych korzyści wynikających z poprawy wyników produkcyjnych. Istotnym czynnikiem trwałości byłoby także systemowe rozwiązanie kwestii przekazywania dzierżawionych nieruchomości rolnych Skarbu Państwa następcy (14,6%), przy przejściu na rentę strukturalną, rentę, emeryturę obecnego dzierżawcy, jednak z zastrzeżeniem, co do wielkości gospodarstwa. W takich sytuacjach ograniczenia powinny być jednoznacznie wskazane w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego. Kolejny postulat wskazywany przez dzierżawców dotyczył potrzeby zmiany warunków płatności czynszu dzierżawnego (14,1%). Szczególnie istotna jest ta kwestia w sytuacjach „klęsk urodzaju” i trudności ze sprzedażą produkcji rolniczej. Można byłoby wprowadzić możliwości rozliczania czynszu dzierżawnego miernikiem naturalnym, np.: pszenicą. W sytuacji, gdy dzierżawione grunty położone są w niekorzystnych warunkach środowiskowych i klimatycznych należałoby uwzględnić opłacalność

produkcji rolniczej na tych gruntach w poziomie czynszu dzierżawnego, wprowadzając kategorię tzw. maksymalnego jego poziomu. Według badanych osób obecne rozwiązania nie w pełni uwzględniają występowanie sytuacji ekstremalnych i trudności ze zbytem produktów rolnych. Były one niejednokrotnie jedną z przyczyn problemów z utrzymaniem płynności finansowej, a w konsekwencji „upadłości” właścicieli/dzierżawców gospodarstw rolnych. Problem łagodzenia skutków klęsk żywiołowych można byłoby częściowo rozwiązać wprowadzając wspólne ubezpieczenie „umów dzierżawy” przez dzierżawcę i wydierżawiającego. Obszarem, który budził wątpliwości był także tryb wyłaniania dzierżawcy gruntów rolnych (12,0%). Dzierżawcy postulują konieczność wprowadzenia zmian w procedurze przetargowej obejmujących ograniczenie dostępu do przetargów osobom nie związanym z rolnictwem, nie posiadających kwalifikacji i uprawnień do prowadzenia gospodarstw rolnych, które traktują dzierżawę ziemi, jako inwestycję kapitałową (korzystają z dopłat bezpośrednich ze środków UE), a po osiągnięciu pierwszeństwa nabycia kupują ziemię i wprowadzają ją do obrotu. Działania tego typu w istotny sposób mogą ograniczać możliwości poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Precyzyjne określenie kryteriów przetargu oraz ich egzekwowanie, np.: położenie (odległość) nieruchomości rolnej względem kontrahenta (dzierżawcy), historia dotychczasowych osiągnięć „potencjalnego dzierżawcy” gospodarowania na gruntach rolnych, weryfikacja personalna (czy nie są to osoby działające w imieniu i na rzecz innych), mogłaby w znacznym stopniu ograniczyć dostępność gruntów dla osób nieprowadzących gospodarstw. Dobrym rozwiązaniem byłoby również stosowanie „systemowo” wypracowanych ograniczeń obszarowych w powierzchni dzierżawy (8,3%), które uwzględniałby m.in. strukturę obszarową w danym rejonie. Wskazania te znalazły już w znacznej mierze odzwierciedlenie w regulacjach prawnych wprowadzonych 5 sierpnia 2015 roku¹¹. Kolejną kwestią wymagającą modyfikacji jest zmiana trybu wyłączenia gruntów z dzierżawy (7,8%) w trakcie trwania umowy. Respondenci proponują, aby wyłączenie z dzierżawy gruntów rolnych następowało tylko z ważnych przyczyn, za zgodą dzierżawcy i tylko na cele infrastrukturalne określone ustawowo, a nie w sposób „arbitralny i wynikający z wprowadzonych regulacji dotyczących wyłączeń z dzierżawy”¹² oraz w sytuacji ewidentnej winy dzierżawcy. Na te kwestie wskazują głównie respondenci posiadający gospodarstwa powyżej 300 ha. Kolejną sugestią jest propozycja wprowadzenia systemowych rozwiązań uwzględniających rozliczanie poniesionych nakładów na podniesienie jakości dzierżawionych gruntów przy sprzedaży ich dzierżawcy. Takie rozwiązanie wymagałoby dokonywania stosownych korekt, które uwzględniałby okres dzierżawy w korygowaniu wartości gruntów przy sprzedaży. Nieliczne głosy dzierżawców dotyczyły także weryfikacji możliwości wypowiedzenia i rozwiązania umowy dzierżawy (5,2%) w sytuacji, gdy dzierżawca nie zgodzi się na wyłączenie części gruntów z dzier-

¹¹ Dz. U. z 2015 r., poz. 1433 – Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. Zapisy tej ustawy obowiązują od 1 stycznia 2016 r.

¹² Dz. U. z 2011 r., nr 233, poz. 1382 – Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa.

zawy, w szczególności, gdy terminowo regulował swoje zobowiązania wynikające z umowy. Rozwiązanie umowy uzasadnione byłoby, a nawet konieczne, w sytuacji niewłaściwego gospodarowania dzierżawionymi nieruchomościami rolnymi, bądź na wniosek dzierżawcy. Część respondentów wskazywała na konieczność stosowania bardziej elastycznego podejścia w zakresie stosowanych zabezpieczeń płatności (4,7%), które niejednokrotnie wymuszają rezygnację z dzierżawy nieruchomości rolnych. Kwestie sporne należy rozstrzygać podczas mediacji, a w ostateczności na drodze postępowania sądowego, które jest zazwyczaj długotrwałe i niszczy relacje między stronami (Tabela 3).

Tabela 3 (Chart 3)

Konieczne zmiany zasad dzierżawy, aby stała się trwałą sposobem zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa
(Necessary changes in regulations to make a lease a permanent manner of management of the State Treasury's agricultural properties)

Lp. (No.)	Wyszczególnienie (Specification)	Ogółem (Total) N=192	
		liczba wskazań (number of responses)	%
1.	Nie (No)	128	66,7
2.	Tak, należałoby zmienić zasady dzierżawy (Yes, there should be changes in lease regulations)	64	33,3
w tym (concerning):			
2.1	czasu trwania dzierżawy (lease duration)	48	25,0
2.2	systemowego rozwiązania kwestii przekazywania dzierżawy nieruchomości rolnych Skarbu Państwa następcy (system solution of the matter of transmission of The State Treasury's agricultural properties' tenancy)	28	14,6
2.3	warunków płatności (terms of payment)	27	14,1
2.4	trybu wyłaniania dzierżawcy (process of selecting the tenant)	23	12,0
2.5	wprowadzenia ograniczeń obszaru dzierżawionego gospodarstwa (introducing limitations on the space of the leased farm)	16	8,3
2.6	zasad wyłączania gruntów z dzierżawy (regulations of eliminatint the land from lease)	15	7,8
2.7	rozliczania nakładów inwestycyjnych (reckoning up the investment)	11	5,7
2.8	rozwiązania umowy dzierżawy (finishig the lease contract)	10	5,2
2.9	form zabezpieczenia płatności (forms of payment security)	9	4,7
2.10	trybu rozstrzygania sytuacji spornych (process of dealing with conflicts)	5	2,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych
 (Source: own report on the basis of the survey)

Wnioski

Wyniki badań wskazują, że dzierżawa jest nadal jedną z głównych form zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa. Opinie respondentów odnośnie trwałości tej formy są podzielone. Część wskazuje, że własność jest korzystniejsza. Zwiększa pewność gospodarowania, a tym samym ułatwia prowadzenie i inwestowanie w rozwój gospodarstwa. Natomiast część respondentów wskazuje, że dzierżawa powinna być trwałą formą zagospodarowania, m.in. ze względu na wysokie ceny jej nabycia, które w perspektywie mogą w znacznym stopniu ograniczyć możliwości inwestowania w rozwój produkcji w gospodarstwie. Natomiast ze względów strategicznych państwo powinno zachować własność w strategicznym obszarze, jakim jest rolnictwo.

Respondenci, oceniając warunki dzierżawy pod kątem trwałości zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa, podchodzą z dużym dystansem. W ich ocenie nie należy dokonywać większych zmian. Dzierżawa powinna być uznawana za pełnoprawną formę zagospodarowania, a nie „drugorzędną formę zagospodarowania i to z konieczności”. Zapewnienie dzierżawie trwałości, wymagałoby wydłużenia czasu trwania umowy dzierżawnej, możliwości przekazywania jej następcom, wprowadzenia zmian zasad płatności czynszu dzierżawnego w sytuacjach nadzwyczajnych (klęsk żywiołowych, skokowego spadku opłacalności), możliwości rozliczania czynszu dzierżawnego również w mierniku naturalnym (zboże) oraz stosowania ograniczonych przetargów tylko dla rolników funkcjonujących w danym rejonie. Istotna część zgłaszanych postulatów znalazła już odzwierciedlenie w znowelizowanej ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego. Zgodnie z jej zapisami przyznano równoprawność i pierwszeństwo wydzierżawieniu lub sprzedaży nieruchomości rolnych na powiększenie gospodarstw rodzinnych. Praktyka stosowania przyjętych rozwiązań wskaże, czy okazały się one wystarczające, aby instytucja dzierżawy odgrywała nadal ważną rolę w rolnictwie.

LITERATURA

- Lichorowicz A. 2010.** *Potrzeba prawnego uregulowania dzierżawy rolnej w Polsce (na podstawie doświadczeń krajów Unii Europejskiej)*, „Przegląd Prawa Rolnego”, nr 2 (7), s. 63–65.
- Majchrzak A. 2013.** *Rola dzierżawy gruntów rolnych w kształtowaniu struktury agrarnej Polski na tle państw członkowskich Unii Europejskiej*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, nr 2, s. 63–82.
- Marks-Bielska R. 2012.** *Rynek ziemi rolniczej w Polsce*, Wyd. UWM w Olsztynie, Olsztyn, s. 206–224
- Mioduszeński J., Niedzielski E. 2012.** *Rola dzierżawy w zagospodarowaniu nieruchomości rolnych Skarbu Państwa*, PTE, Olsztyn, s. 112–116.
- Niedzielski E. (red.), 2000.** *Znaczenie dzierżawy w rolnictwie polskim*, UWM w Olsztynie, AWR SP OT w Olsztynie, s. 7.

- Sadowski A. 2009.** *Własność a użytkowanie gruntów rolnych. Zarys tendencji rozwojowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 306–310.
- Raport z działalności Agencji Nieruchomości Rolnych na Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa w 2014 r.*, ANR, Warszawa 2015.
- Suchoń A. 2006.** *Dzierżawa gruntów rolnych w obecnych systemach prawnych – wybrane zagadnienia*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, t. CCCLXXVII, Ekon., s. 5, 205–208.
- Sikorska A., 2006.** *Dzierżawa jako instrument przemian w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich w Polsce*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Departament Analiz i Strategii, Warszawa, s. 2-4.
- Stankiewicz D., 2003.** *Zasady dzierżawy gruntów rolnych w wybranych krajach UE*, Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, Informacja nr 1000, s. 2-10.
- Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z dnia 19 października 1991 r. („Dziennik Ustaw” 1991, nr 107, poz. 464 ze zm.).
- Ustawa z dnia 24 marca 1920 r. o nabywaniu nieruchomości przez cudzoziemców („Dziennik Ustaw” 2004, nr 167, poz. 1758 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa („Dziennik Ustaw”, 2011, nr 233, poz. 1382).
- Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego z dnia 11 kwietnia 2003 r. („Dziennik Ustaw” 2003, nr 64, poz. 592 ze zm.).
- Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego z dnia 5 sierpnia 2015 roku („Dziennik Ustaw” 2015, poz. 1433).
- Ziętara W. 1999a.** *Dzierżawa ziemi i jej rola w krajach Unii Europejskiej i w Polsce*, w: *Dzierżawa ziemi jako czynnik przemian struktury agrarnej w Polsce*, Ziętara W. (red.), SGGW, Warszawa, s. 7–11.
- Ziętara W. 1999b.** *Dzierżawa nieruchomości rolnych z Zasobu własności Rolnej Skarbu Państwa*, w: *Dzierżawa ziemi jako czynnik przemian struktury agrarnej w Polsce*, Ziętara W. (red.), SGGW, Warszawa, s. 78–88.
- Ziętara W., 2000.** *Dzierżawa ziemi, jej funkcjonowanie i kierunki zmian w opiniach dzierżawców*, w: *Znaczenie dzierżawy w rolnictwie polskim*, UWM w Olsztynie, AWR SP OT w Olsztynie, Olsztyn, s. 20–38.
- Ziętara W. (red.), 2002.** *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 10 lat doświadczeń*, SGGW, AWR SP, Warszawa, s. 20-30.

STRESZCZENIE

Celem badań była identyfikacja czynników warunkujących trwałość dzierżawy jako formy zagospodarowania nieruchomości rolnych Skarbu Państwa. W analizie i ocenie wykorzystano wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród 192 dzierżawców i nabywców gruntów rolnych z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w województwie warmińsko-mazurskim. Wyniki badań wskazują, że dzierżawę powinno uznać się za trwałą formę zagospodarowania nieruchomości

rolnych. Jest to konieczne dla zapewnienia stabilności i pewności jej utrzymania w długim czasie i znacząco wpływa m.in. na zakres podejmowanych decyzji inwestycyjnych. Dotychczasowe doświadczenia respondentów związane z dzierżawą gruntów skłoniły ich do wykupu, bądź podjęcia decyzji o nabyciu w perspektywie kilku lat. Zamierzenia odnośnie wykupu dzierżawionych gruntów chcą zrealizować w okresie kilku lat ze względu na ograniczone możliwości finansowe wynikające m.in. z niskiej opłacalności produkcji rolnej oraz wysokiego poziomu cen gruntów. Podkreślają jednak, że ze społeczno-ekonomicznego punktu widzenia własność państwowa w rolnictwie powinna zostać zachowana, a dzierżawa nieruchomości rolnych stać się stałą formą ich zagospodarowania.

Słowa kluczowe: zagospodarowanie, dzierżawa gruntów, nieruchomości rolne Skarbu Państwa.

SUMMARY

The purpose of research was to identify factors determining the permanence of lease as a form of The State Treasury's agricultural properties' management. The analysis and the assessment were based on results of a survey held among 192 tenants and buyers of agricultural lands of the Agricultural Property Agency of the State Treasury in the Warmia-Masuria Voivodeship. The results of the research show that the lease should be considered as a permanent form of property management. This is essential for ensuring stability and endurance of maintaining the lease in a long-term and significantly influences the range of investment decisions for instance. The previous experiences of the respondents related to a lease led them to the buy-out or to the decisions of acquiring the property in a perspective of few years. As a result of limited financial abilities (caused among others by low profitability of farm production and high level of land prices) they are planning of purchasing the land in several years' time. Although, they emphasized that, from the socio-economic point of view, agricultural land proprietary should belong to the country, and lease should become a form of their permanent management.

Keywords: management, land tenancy, agricultural property of the State Treasury.

OD ODKRYCIA AMERYKI DO KRAINY BOGACTW – NOWY ŚWIAT W KULTURZE I LITERATURZE POLSKIEJ (XV–XVII W.)

FROM DISCOVERING AMERICA TO THE LAND OF WEALTH – THE NEW WORLD IN POLISH CULTURE AND LITERATURE (XV–XVII C.)

Wprowadzenie

Julian Ursyn Niemcewicz, drugi – po Kajetanie Węgierskim – spośród grona polskich pisarzy, którzy przebywali za oceanem, a jednocześnie pierwszy, który przyjął obywatelstwo amerykańskie i w Stanach Zjednoczonych spędził, z przerwami, dziesięć lat (1797–1807), pisał o mieszkańcach Nowego Świata: „Ten rodzący się naród budzi zainteresowanie, podobnie jak piękny, młody człowiek, pełen zdrowia i tężyzny, który rokuje nadzieje, że kiedyś stanie się ozdobą społeczeństwa”¹.

Owo zainteresowanie Polaków Ameryką i jej mieszkańcami sięga jednak czasu o wiele wcześniejszego niż wiek osiemnasty, kiedy to powstało młode i niepodległe państwo – Stany Zjednoczone. Sięga ono okresu wcześniejszego nawet niż odkrycie kontynentu amerykańskiego przez Kolumba. Badacze przedkolumbijskich kontaktów między Starym i Nowym Światem wymieniają bowiem wśród przeszło dwudziestu, mniej lub bardziej wiarygodnych, odkrywców Ameryki – obok Fenicjan, Izraelitów, Egipcjan, Etrusków, Chińczyków, Japończyków, Walińczyków, Irlandczyków, Fryzów, Arabów, Wenecjan, Francuzów, Portugalczyków i Skandynawów – także Polaków². Skandynawskie sagi opowiadają o legendarnych rycerzach polskich, którzy wraz z wikingiem Olafem dopłynęli do wybrzeży dzisiejszej Nowej Anglii prawie pięćset lat przed żeglarzem z Genui³.

¹* dr, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

² U. Niemcewicz, *Podróże po Ameryce 1797–1807*, z rękopisu wydała, wstępem i objaśnieniami opatrzyła A. Wellman-Zalewska, Wrocław 1959, s. 128.

³ Vide J. Machowski, *Odkrywczy Ameryki. Dzieje przedkolumbijskich kontaktów między Starym i Nowym Światem*, Warszawa 1973, s. 5; B. Olszewicz, *O Janie z Kolna, domniemanym polskim poprzedniku Kolumba*, „Przegląd Geograficzny” 1933, t. XIII, z. 2–4, s. 53–65, A. L. Czerny, *Co to są pisma Kolumba i kim był Kolumb*, w: K. Kolumb, *Pisma*, przełożyła, przypisami i przedmową opatrzyła A. L. Czerny, Warszawa 1970, s. 20–21.

³ Vide S. Włoszczewski, *Polonia amerykańska. Szkice historyczne i socjologiczne*, Warszawa 1971, s. 30.

Za rzekomego polskiego odkrywcę Ameryki uważano Jana z Kolna⁴, który miał dotrzeć do brzegów tego kontynentu szesnaście lat przed Kolumbem. Legendę o tej barwnej i płodnej literacko postaci polskiego zdobywcy obalił Bolesław Olszewicz w 1933 roku⁵ i wtedy też napisał, iż „we wszystkich badaniach odnoszących się do podróży przedkolumbijskich zalecana jest jak największa ostrożność”⁶. Jeszcze inna legenda mówi o tym, iż pierwszym uczestnikiem wyprawy Kolumba, który zginął od indiańskiej strzały na ziemi amerykańskiej i przeszedł do historii jako Francisco Fernandez, był również Polak – Franciszek Warnadziejewicz vel Wardanowicz⁷ osiadły w Kadyksie⁸.

Również informacja, iż pierwsi Polacy przyплыли do Ameryki 1 października 1608 roku na pokładzie „Mary i Margaret”, osiedlili się w Jamestown, w Virginii, i zasłynęli jako specjaliści w wyrobie szkła, a także organizatorzy pierwszego strajku politycznego na ziemiach odkrytych przez Kolumba – traktowana jako udokumentowany fakt historyczny i przytaczana w wielu pracach⁹ – nie uchroniła się przed poddaniem w wątpliwość. Amerykański publicysta Filip Barbour w artykule *The Identity of the first Poles in America* (*Tożsamość pierwszych Polaków w Ameryce* – tłum. M. R.), który ukazał się w Nowym Jorku w 1964 roku, zakwestionował polskość przybyszów na podstawie brzmienia ich nazwisk, które – jego zdaniem – są spolszczonymi nazwiskami angielskimi. Także produkcję szkła przypisuje on nie Polakom, lecz śląskim Niemcom¹⁰.

Jednak, mimo iż wszystkie przytoczone powyżej informacje mają charakter legendarny i hipotetyczny, to są jednocześnie potwierdzeniem tezy, że ciekawość Nowego Świata i związki z nim towarzyszyły mieszkańcom ziem polskich „od zawsze”. Jak zatem postrzegano kontynent odkryty przez Kolumba, jaka była wiedza o nim i jakie znajdowała odzwierciedlenie w piśmiennictwie polskim od XV do końca XVII wieku? Jak kształtowała się wizja Nowego Świata?

⁴ O Janie z Kolna i jego legendzie pisali między innymi: W. Fijałkowski, *Polacy i ich potomkowie w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Warszawa 1978, s. 7; B. Gebert, *Pierwsi Polacy w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 1958, s. 8; B. Olszewicz, *O Janie z Kolna...*, op. cit., s. 51–65; J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka wobec wielkich odkryć*, Warszawa 1973, s. 116; S. Włoszczewski, *Polonia amerykańska...*, op. cit., s. 30–31.

⁵ *Jan z Kolna jest zatem osobą nieistniejącą (...) Prawdopodobnie był Scolrus Norwegiem i jego nazwisko brzmiało Skolr, Skolrson, może Skolp, jednakże brak nam dowodu, ostatecznie rozstrzygającego tę sprawę.*

⁶ Olszewicz, *O Janie z Kolna...*, op. cit., s. 60.

⁷ Ibidem, s. 55.

⁸ J. Tazbir podaje nazwisko „Wardanowicz”. Vide idem, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 116.

⁹ Vide W. Fijałkowski, *Polacy i ich potomkowie...*, op. cit., s. 7.

¹⁰ Vide przykładowo: B. Gebert, *Pierwsi Polacy...*, op. cit., s. 9; A. Ławrowski, *Polacy w dziejach Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1977, s. 4–5; L. Pastusiak, *Pierwsi polscy podróżnicy...*, op. cit., s. 7–8; S. Włoszczewski, *Polonia amerykańska...*, op. cit., s. 31–32.

¹¹ Vide J. Żurawicka, *W poszukiwaniu prawdy o pierwszych Polakach w Ameryce*, „Problemy Polonii Zagranicznej” 1964–65, t. IV, s. 282–285.

Nowo odkryta czwarta część świata

Bez wątpienia pierwsze informacje o odkryciu Ameryki dotarły do Polski już między 1495 a 1501 rokiem¹¹, a więc kilka lat wcześniej niż do naszych sąsiadów; w Czechach dowiedziano się o istnieniu Indii Zachodnich około 1508 roku¹², dzięki przekładowi listu Amerigo Vespucciego *Mundus novus*, a w Moskwie dopiero około 1530 roku¹³.

Więści te przywędrowały do nas drogami pośrednimi z Europy Zachodniej, gdyż – jak pisze Romuald Wróblewski – „mimo nadarzających się ku temu okazji rodacy nasi nie kwapili się do peregrynacji za ocean”¹⁴. I choć w 1525 (1523?) roku¹⁵ cesarz Karol V zaproponował Gdańszczanom wysłanie ośmiu okrętów z miedzią węgierską i towarem leśnym do ziem odkrytych przez Magellana, ci odmówili udziału w wyprawie¹⁶. A jednak właśnie Gdańsk stał się ośrodkiem, z którego wiedza o Nowym Świecie, choć fragmentaryczna i minimalna, rozchodziła się po ziemiach polskich¹⁷. Na wzmiankę zasługują również dwa inne miasta – Poznań i Toruń¹⁸.

Polacy podróżowali jednak chętnie po Europie i głównie z Włoch, Francji, Niderlandów i Szwajcarii przywozili wiadomości o Ameryce oraz globusy, mapy, atlasy, książki geograficzne¹⁹. Spośród dużego grona osób szerzących w naszym kraju wiedzę o Nowym Świecie wymienić należy wybitnych uczonych: Mikołaja Kopernika, Macieja z Miechowa, Wacława z Lublina, Józefa Zimmermanna, Jana Brożka, Bartłomieja Keckermana, Jana z Głogowa. Również dyplomaci przyczynili się do upowszechnienia wiedzy o Ameryce – Jan Łaski przywiózł z Paryża niezwykle cenny i będący osobliwością w owych czasach prezent od Franciszka I – globus, a podczas swego pobytu w Bazylei zetknął się z wybitnymi geografami: Szymonem Grynaeusem i Henrykiem Glareanusem²⁰. Nie sposób nie wspomnieć też o wybitnym polskim dyplomacie, Janie Dantyszku, gdyż był on przypuszczalnie pierwszym Polakiem, który otrzymywał korespondencje z Ameryki od zdobywcy Meksyku – Ferdynanda Corteza, którego poznał podczas pobytu w Hiszpanii

¹¹ Vide J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy. Opinia staropolska wobec podboju Ameryki przez Hiszpanię*, Warszawa 1969, s. 15–16. Vide też idem, *Polscy przyjaciele i wrogowie konkwistadorów, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”* 1967, nr XII, s. 118.

¹² Bolesław Olszewicz pisze natomiast, iż w Czechach już w 1504 r. pojawiły się druki ulotne w języku narodowym donoszące o odkryciu Nowego Świata. Vide idem, *Pierwsze wiadomości o odkryciu Ameryki w literaturze polskiej*, „Ziemia” 1910, nr 21, s. 321.

¹³ Vide J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 16.

¹⁴ R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki w Polsce okresu odrodzenia*, Warszawa 1977, s. 15.

¹⁵ Vide ibidem, s. 15. J. Tazbir podaje zaś, iż było to w 1523 r. – vide idem, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 101.

¹⁶ Vide ibidem, s. 101. Dopiero w 1591 r. gdański statek wypłynął do bliżej nieznanых Indii Zachodnich, a w 1596 r. do Brazylii. Vide R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 15.

¹⁷ Vide ibidem, s. 15. Vide. też J. Tazbir, *Zainteresowanie Nowym Światem w miastach Prus Królewskich w XVI–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1970, t. XXXV, z. 3–4, s. 31.

¹⁸ Vide ibidem, s. 76.

¹⁹ Vide ibidem, s. 16, 18, 19.

²⁰ Vide ibidem, s. 26–29.

w latach 1524–1529²¹. Istotną rolę odegrali również polscy duchowni podróżujący do zachodnich krajów Europy: Piotr Skarga, Stanisław Hozjusz, Andrzej Wargocki²². Do propagowania informacji o Nowym Świecie przyczyniły się także polskie uczelnie, a w szczególności Ateneum Gdańskie, Akademia Krakowska, gimnazjum toruńskie i kolegium poznańskie²³.

Istotną wiedzę o Ameryce przynosiły również książki autorów obcych czytane w Polsce: Vespucciego, Waldsemüllera, *Geografia* Henryka Glareana, *Novus orbis regionum ac insularum* Grynaeusa, *Kosmografia* Sebastiana Münstera, prace Piotra Martyra d'Anghierna czy, pod koniec XVI wieku, Jana de Barno, Hernando Oviedo, de Lery'ego, Acosty, Thereta, Benzoniusza²⁴.

Oczywiście i w Polsce już na początku XVI wieku powstawały utwory o Ameryce, choć pierwsze nasze „Americana” pisane były po łacinie. Należą do nich: popularne wówczas dzieło Jana z Holywood (Sacrobosco) *O sferze*, z komentarzami Jana z Głogowa (Kraków 1506)²⁵, *Introductio in Ptholomei Cosmographiam* Jana ze Stobnicy (Kraków 1512), do którego – co jest bardzo istotne dla rozwoju kartografii Nowego Świata – dołączona była mapa, na której po raz pierwszy Ameryka Północna została połączona z Południową wąskim przesmykiem, choć Przesmyk Panamski odkryto dopiero rok później. Trzeci zaś utwór jest – tak jak i pierwszy – komentarzem do dzieła Sacrobosco, lecz autorstwa Mateusza Kmity z Szamotuł – profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Znanych jest tylko siedem egzemplarzy tego utworu, który ukazał się w Krakowie, w 1522 roku²⁶.

Pierwsza natomiast wzmianka w języku polskim o lądzie odkrytym przez Kolumba pojawiła się w 1501 roku w jednym z rękopisów astronomicznych Jana z Głogowa. Roman Wróblewski tak pisał o niej: „Treść jej jest dość lakoniczna i niejasna, co spowodowało, iż niektórzy badacze wiążą ją z odkryciami Portugalczyków w Indiach. Wydaje się jednakże, iż Głogowita miał na myśli właśnie Amerykę, ponieważ podobną wzmiankę zamieścił także w komentarzu do dzieła Sacrobosco w związku z fragmentem mówiącym o odkryciach na drugiej półkuli (1506)”²⁷.

Z kolei pierwszą książką napisaną po polsku, która zawierała najobszerniejsze chyba w całej literaturze staropolskiej informacje o Ameryce, była *Kronika wszystkiego świata* Marcina Bielskiego, wydana w Krakowie w 1551 roku, a następnie – ze względu na dużą popularność – wznowiona w 1554 i 1564 roku. W drugim i trzecim jej wydaniu kontynentowi odkrytemu przez Kolumba została poświęcona osobna księga²⁸. I mimo iż informacje o Ameryce stanowiły połączenie fragmentów

²¹ Vide ibidem, s. 34. Vide też R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 28–29; W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. IV, Poznań 1958, s. 260.

²² Vide R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 34.

²³ Vide ibidem, s. 75–76.

²⁴ Vide ibidem, s. 80.

²⁵ W nawiasach podany jest rok i miejsce pierwszego wydania danego dzieła.

²⁶ B. Olszewicz, *Pierwsze wiadomości...*, op. cit., s. 321–323.

²⁷ R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 22. Vide też J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 16.

²⁸ Vide R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 7. Vide też J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 20.

prac Münstera i Grynaeusa²⁹, Bielski był – zdaniem Bolesława Olszewicza – „pozbawionym talentu i polotu pisarzem oraz dość łatwowiernym kompilatorem”³⁰, zaś kronika miała charakter „średniowieczny, anegdotyczny, autor jej bowiem lubował się w baśniach, dziwach i osobliwościach, przy czym zauważyć należy, że humanistą nie był ani trochę”³¹, to jego dzieło było wprost zaczytywane, a na marginesach czytelnicy pozostawiali dopiski typu: „Patrzaj dziwów, Żwirz srogi, Ryba wielga”³². Mimo błędów i kompilacji nie sposób nie docenić roli Bielskiego i jego *Kroniki wszystkiego świata*. Bolesław Olszewicz, obok cytowanych powyżej uwag krytycznych, także pochlebnie wyrażał się o pisarzu: „Bielski zdobył piękne imię w dziejach naszej kultury, przede wszystkim dlatego, że był jednym z współtwórców naszego języka literackiego i pionierem naszej literatury narodowej”³³.

W Polsce, tak jak i w Europie Zachodniej, nie uchroniono się przed pomyłkami związanymi z początkiem historii Ameryki – podawano błędną datę odkrycia Nowego Świata i nazwisko podróżnika, który tego dokonał. W dziele Bielskiego czytamy między innymi: „Ameryka, wysep na zachód słońca jest na wielkim morzu Oceanie, która tak wielka, iż ją za czwartą część świata poczytują, a niedawno naleziona jest od Ameryka Wespucia, Hiszpana(!) lata pańskiego 1497(!) z rozkazania króla hiszpańskiego kastylejskiego królestwa”³⁴.

Nie tylko Bielski podaje mylnie rok odkrycia Ameryki. Tego typu pomyłki zdarzały się również w następnym stuleciu, a nawet na początku XIX wieku. Na przykład Kowalicki w utworze *Kaznodzieja odświeżony*, wydanym w 1725 roku, w Sandomierzu, zanotował: „Roku 1493(!) Krzysztof Kolumbus Nowy Świat znalazł, znalazł nowe między panami wojny (...)”³⁵. Zaś w krakowskim kalendarzu na 1800 rok, opracowanym przez Józefa Jerzego Trasslera, wśród godnych zapamiętania wydarzeń wymieniono trzysta dziewięć lat, które upłynęły „od odkrycia nowej części świata przez Krzysztofa Kolumba w roku 1491”³⁶.

Także pogląd, że to Amerigo Vespucci odkrył Nowy Świat, przeniknął do Polski wraz z dziełami, między innymi, Waldseemüllera, Glareana i Apiana, którzy tak właśnie myśleli³⁷. Opinię tę podzielali również polscy naukowcy: Jan ze Stobnicy, Mateusz Kmita z Szamotuł, a nawet Mikołaj Kopernik³⁸. Dopiero w końcu XVI stulecia sława Vespucciego przeminęła, a za odkrywcę Ameryki zaczęto uważać Kolumba, który zyskał sobie wielu obrońców i entuzjastów³⁹. Wśród nich znaleźli

²⁹ Zob. R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 7. Vide też J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 20; B. Olszewicz, *Pierwsze wiadomości...*, op. cit., s. 323.

³⁰ B. Olszewicz, *Marcin Bielski...*, op. cit., s. 65.

³¹ Idem, *Pierwsze wiadomości...*, op. cit., s. 323.

³² Vide I. Chrzanowski, *Marcin Bielski. Studium literackie*, Warszawa 1929, s. 271–272.

³³ B. Olszewicz, *Marcin Bielski...*, op. cit., s. 102.

³⁴ Cyt. za: ibidem, s. 76.

³⁵ Cyt. za: J. Tazbir, *Krzysztof Kolumb w opinii staropolskiej*, w: *Studia z dziejów geografii i kartografii*, Wrocław 1973, s. 450.

³⁶ Ibidem, s. 455.

³⁷ Vide B. Olszewicz, *Pierwsze wiadomości...*, op. cit., s. 322.

³⁸ Vide R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 81.

³⁹ Vide ibidem, s. 81.

się: Bartłomiej Keckermann, Jan Brożek, który proponował, aby Amerykę nazwać „Columbiną” na cześć jej odkrywcy oraz bernardyn Paweł Łęczyński, który nie tylko przetłumaczył na język polski *Relatiae Botera*, zawierające obszerny fragment dotyczący Kolumba, ale też we wstępie do polskiego wydania dzieła umieścił własną opinię na temat żeglarza z Genui, przedstawiając go jako człowieka szlachetnego, rozumnego i bardzo odważnego, który dla zaspokojenia ciekawości „pojechał na morze, nikomu przedtem nieznanie, aby inszy świat znalazł. Jakoż znalazł w roku 1492, tak wielki i szeroki, iż nad ten nasz większy”⁴⁰. Warto też wspomnieć, że Jan Brożek w poemacie powstałym około 1618 roku porównywał zasługi Kolumba i Kopernika, przyznając pierwszeństwo astronomowi, który poruszył Ziemię, podczas gdy odkrywca i żeglarz poszerzył tylko granice znanego świata⁴¹.

Kronika wszystkiego świata Marcina Bielskiego była pierwszym utworem w języku polskim, który obszernie przedstawiał ówczesne odkrycia geograficzne i dopiero w początkach XVII stulecia została ona wyparta przez kompendium wiedzy geograficzno-historycznej *Relazioni universali* pióra wspomnianego już włoskiego geografa, Jana Botera. Polski przekład, zatytułowany *Relatiae powszechnie*, ukazał się w Krakowie, w 1609 roku, wzbudzając duże zainteresowanie obszernymi informacjami o obu Amerykach, Afryce, Indiach, Chinach i Japonii. Już cztery lata później wydano go ponownie, a w 1659 roku po raz trzeci – pod zmienionym, barokowym tytułem *Theatrum świata wszystkiego*. I aż do połowy XVIII wieku, czyli przez prawie sto pięćdziesiąt lat, wiedzę o Ameryce czerpano głównie z tej geografii powszechnej⁴², która z kolei ustąpiła miejsca czterotomowej encyklopedii wiedzy sarmackiej – *Nowym Atenom* księdza Benedykta Chmielowskiego, choć część poświęcona Ameryce Północnej nie należała do najlepszych partii tego dzieła⁴³.

Nowo odkrytą część świata, o której światli Polacy czytać mogli w pracach autorów obcych i rodzimych, określano u nas kilkoma nazwami. Termin „Novus Mundus” pojawił się jako pierwszy w polskiej literaturze około 1505 roku, choć dopiero od początku XVII wieku odnosił się on wyłącznie do kontynentu odkrytego przez Kolumba. Wcześniej określenie to, spopularyzowane głównie przez literaturę religijną, obejmowało niejednokrotnie wszystkie ziemie dalekie, mało znane, egzotyczne – na przykład Japonię czy Chiny⁴⁴. Nazwę „Ameryka”, którą Waldsemüller zaproponował w swej *Kosmografii* w 1507 roku, wprowadził do piśmiennictwa polskiego Jan Stobnica pięć lat później, używając jej wymiennie z określeniem Nowy Świat. Z kolei ten termin do połowy XVI wieku stosowano rzadko, także w źródłach europejskich, i zwykle odnosił się on tylko do północnej części kontynentu. Częściej zaczęto posługiwać się nim dopiero od 1538 roku, w literaturze polskiej wystąpił on w anonimowym wierszu z 1575 roku – *Rozmowa na potkaniu dwu dobrych towarzyszków nadwornych*⁴⁵.

⁴⁰ Cyt. za: ibidem, s. 88. Vide też J. Tazbir, *Krzysztof Kolumb w opinii...*, op. cit., s. 446.

⁴¹ Vide J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 64. Vide też idem, *Krzysztof Kolumb w opinii...*, op. cit., s. 453; R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 66.

⁴² Vide J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 20–22.

⁴³ Vide ibidem, s. 22–23.

⁴⁴ Vide ibidem, s. 20–22.

⁴⁵ Vide R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 99–100.

Kontynent amerykański nazywano również „Indiami” – szczególnie od połowy XVI wieku. Nazwy tej używali między innymi: Hozjusz, Skarga, Wujek. Od tego też czasu upowszechnił się u nas zapożyczony z zachodniej literatury geograficznej i politycznej termin „Indie Zachodnie”, a także – rzadziej występujący w naszym piśmiennictwie – „Indie Nowe”. Kilkakrotnie też pojawiło się w polskich dziełach sformułowanie „Nowe Ziemie”⁴⁶. Trzeba również zaznaczyć, że często jeszcze nawet w XVII wieku nowo odkryte ziemie i ich mieszkańców określano średniowiecznym mianem antypodów. Termin ten, którego używał Skarga, Bielski, Klonowicz, zgodnie z definicją słownika Mączyńskiego z 1564 roku, oznaczał ludzi, „którzy na drugiej części świata przeciwko nam nogami są”⁴⁷.

Z nowo odkrytego lądu o tak wielu nazwach dotarli do Europy Zachodniej, a także i do Polski – choć z pewnym opóźnieniem – egzotyczne rośliny i zwierzęta. Tytoń z Ameryki Południowej i Meksyku zaczęto uprawiać na ziemiach polskich u schyłku XVII wieku lub na początku następnego stulecia – a szczególną popularnością cieszył się wówczas tytoń z Wirginii⁴⁸. Ziemniaki zaś pojawiły się w Polsce za panowania Jana III Sobieskiego i początkowo uprawiano je w ogrodach jako roślinę ozdobną. Dopiero w połowie XVIII wieku zaczęto używać ich do celów kulinarnych – jako wykwintną potrawę przeznaczoną dla wyższych sfer⁴⁹. Do przysmaków zza oceanu należała też kawa i ziarno kakaowe służące do wyrobu czekolady⁵⁰. Inne okazy flory amerykańskiej przywiezione na nasz kontynent ustępowały popularnością powyższym, ale i te zadomowiły się w Europie. Były wśród nich i dziś znane rośliny: kukurydza nazywana prosem indyjskim lub indyjską pszenicą, uprawiana w ogrodach magnackich fasola, rabarbar oraz słonecznik zwany słońcem indyjskim lub peruwiańskim – również uprawiany w celach dekoracyjnych⁵¹.

Z kolei spośród zwierząt amerykańskich zadomowiła się w Polsce tylko kałakcia kura czy też, używając innej nazwy, indyjska kura – czyli indyk. Nie wiadomo, kto sprowadził na polskie ziemie tego ptaka, który w XVII wieku był u nas już powszechnie znany, o czym może świadczyć chociażby fakt, iż używane wówczas zakrzywione szable nazywano – przez analogię do szyi zwierzęcia – indyczkami⁵².

Wymieniając zdobyczne przywiezione z Nowego Świata na stary kontynent, nie można zapomnieć o niechlubnym owocu odkrycia i podboju Ameryki – kile. Wojciech Oczko, nadworny lekarz Stefana Batorego i Zygmunta III, autor *Przy-*

⁴⁶ Vide ibidem, s. 102-105.

⁴⁷ Cyt. za: J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 11-12.

⁴⁸ Vide ibidem, s. 81-82. Tytoń przywieziony do Europy zaczęto najpierw uprawiać w Hiszpanii, później w Turcji i Francji. Do Polski zaś przysłał jego nasiona w 1590 r. Annie Wazównie Zygmunt Uchański – polski poseł w Konstantynopolu. Vide ibidem s. 81. Vide też J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 106-108.

⁴⁹ Julian Ursyn Niemcewicz w *Podróżach historycznych po ziemiach polskich*, wydanych w 1858 r. w Paryżu, pisał o ziemniakach w sposób następujący: *Więcej Ameryce winniśmy za nie wdzięczności, niż za kruszce złota i srebra*. Również Adam Mickiewicz pisał o tej roślinie w poemacie *Kartofla*. Vide ibidem, s. 109.

⁵⁰ Vide ibidem, s. 104-105. Vide też J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 82.

⁵¹ Vide ibidem, s. 82. Vide też R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 142.

⁵² Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 109-110.

⁵³ Vide ibidem, s. 112. Vide też R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 140-141.

miotu, dzieła obalającego wiele przesądów co do istoty leczenia tejże choroby, nie omieszkiał, jak podaje Romuald Wróblewski, złośliwie zauważyć, iż bardziej celowe byłoby przywiezienie innej osobliwości amerykańskiej, chociaż i ta zyskała wielki rozgłos⁵³. W Polsce pierwsze przypadki zachorowań na kiłę odkryto wśród osób podróżujących za granicę – szczególnie do Włoch, choć i Gdańsk był jednym z poważniejszych ognisk choroby⁵⁴.

Trudno ocenić jednoznacznie, jaką wiedzą o Ameryce dysponowali Polacy w XVI, XVII i XVIII wieku. Opinie polskich znawców tego tematu są podzielone: Janusz Tazbir twierdzi, iż wiedza ta była nikła i fragmentaryczna⁵⁵, natomiast Romuald Wróblewski uważa, że już „Polacy doby Odrodzenia sporo wiedzieli o wyprawach, odkryciach, położeniu Nowego Świata, jego podboju, warunkach naturalnych i zamieszkujących go ludach”⁵⁶.

Odległe eldorado, szczęśliwe wyspy

Zdaniem Bolesława Olszewicza w literaturze polskiej XVI i XVII wieku znaleźć można 60 wzmianek o Ameryce w 36 utworach⁵⁷. Jednak zarówno Romuald Wróblewski, jak i Janusz Tazbir kwestionują te dane, uważając, iż jest to liczba bardzo zaniżona, gdyż przynajmniej drugie tyle wzmianek można znaleźć w literaturze polemiczno-wyznaniowej owych czasów⁵⁸, a poza tym poszukiwania ograniczone tylko do nazwy Ameryka nie wydają się słuszne, gdyż termin ten dopiero po 1538 roku zaczął być powszechnie używany⁵⁹.

Również inna opinia Bolesława Olszewicza została zakwestionowana – a mianowicie, iż po raz pierwszy nazwa Ameryka zostaje wspomniana w naszej literaturze pięknej we *Flisie* Sebastiana Klonowica z 1595 roku⁶⁰:

*Już Ameryka, już i Magellana
Śmiałym Hiszpanom morzem dojechała,
Szczęśliwe Wyspy, on bohaterski raj,
Wie o nim nasz kraj*⁶¹.

⁵³ Vide ibidem, s. 140. Vide też J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 82–83.

⁵⁴ Vide R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 139–140.

⁵⁵ J. Tazbir, *Odkrycie Ameryki...*, op. cit., s. 72. Zob. też tenże, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 17.

⁵⁶ R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 127.

⁵⁷ Zob. B. Olszewicz, *Polska a odkrycie Ameryki*, Sprawozdanie Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 1947, z. 2, s. 44–47.

⁵⁸ Vide J. Tazbir, *Polscy przyjaciele...*, op. cit., s. 117. Vide też idem, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 11; R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 6.

⁵⁹ Vide J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 11. Tenże sam autor w innej pracy pisze, iż nazwa „Ameryka” dopiero od połowy XVI w. zaczęła w Europie wchodzić w użycie. Vide idem, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 15.

⁶⁰ Vide B. Olszewicz, *Pierwsze wiadomości o odkryciu Ameryki w literaturze polskiej*, „Ziemia” 1910, t. 1, s. 323. Vide też J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 14.

⁶¹ S. Klonowic, *Flis. To jest spuszczenie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi*, oprac. S. Hrabec, Wrocław 1951, s. 46.

W istocie już dwadzieścia lat wcześniej, w roku 1575, w anonimowym wierszu *Rozmowa na potkaniu dwu dobrych towarzyszków nadwornych* mowa jest o posiadłościach, które król hiszpański ma w Ameryce⁶². Wśród dramatopisarzy zaś jako pierwszy nazwę nowo odkrytego kontynentu wymienia Piotr Ciekliński w komedii *Potrójny z Plauta* w 1597 roku, pisząc o ludziach, którzy wiedzą, *co w Kalkucie, co się w Ameryce dzieje*⁶³.

Janusz Tazbir stwierdza, powołując się na Franciszka Czernego i Wacława Sieroszewskiego, iż najwybitniejsi pisarze polskiego Odrodzenia: Rej, Kochanowski, Frycz-Modrzewski, Orzechowski – nie wspominają o Nowym Świecie⁶⁴. A jednocześnie w późniejszej pracy tegoż samego autora znajduje się zupełnie odmienna opinia: „Wolno się wreszcie domyślać (jak to czyni Julian Krzyżanowski), że pisząc o Anglikach «różnego mieszkańcy świata», Kochanowski miał na myśli Amerykę, ale to wszystko marginesy jego obfitęj twórczości”⁶⁵.

W polskiej literaturze pięknej XVI i XVII wieku Nowy Świat, jeśli w ogóle pojawiał się, był przede wszystkim synonimem olbrzymich odległości, egzotyzmu i ogromnych bogactw⁶⁶. O odległych o tysiące kilometrów Indiach Zachodnich wspomina arianin Olbrycht Karmanowski w *Liście do Lisowczyków*⁶⁷, a biskup warmiński Maurycy Ferber zapewnia Zygmunta I w swoim liście, iż: „(...) jeśli-bym pieniądze miał w pogotowiu, do Indii, nie tylko do Piotrkowa przybyłbym w chęci wypełnienia poleceń najdostojniejszego króla”⁶⁸.

O tym, jak wielka odległość dzieli Rzeczpospolitą od Ameryki wspomina również Krzysztof Opaliński, dodając, że mniej są Polakom znane bliskie wschodnie ziemie niż daleki, nowo odkryty kontynent:

*Ukraina mniej nam jest wiadoma, niżeli
Holendrom Brazylija, Indyja, Nowy Świat.
Lub tam jazdy cały rok, a tu dwie niedzieli
Drogi z Warszawy, albo mało nad to więcej*⁶⁹.

Ameryka jawi się także na kartach literatury staropolskiej od listów Jana Dantyszka po satyrę Krzysztofa Opalińskiego jako obszar pełen drogocennych skarbów⁷⁰. Owo zainteresowanie złotem i szlachetnymi kruszcami już w XVI i XVII wieku wynikło

⁶² Vide J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 15.

⁶³ P. Ciekliński, *Potrójny z Plauta*, Wrocław 1992, s. 56. Vide J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 14.

⁶⁴ Vide idem, *Polscy przyjaciele i wrogowie...*, op. cit., s. 120. Autor wskazuje tu na prace Franciszka Czernego *O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI wieku*, „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, t. V, 1886, s. 32.

⁶⁵ J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 28.

⁶⁶ Vide J. Tazbir, *Polscy przyjaciele...*, op. cit., s. 138. Vide też idem, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 29.

⁶⁷ Vide idem, s. 29.

⁶⁸ Vide B. Leśnodorski, *Dominium warmińskie (1243–1569)*, Poznań 1949, s. 67. Vide też J. Tazbir, *Polscy przyjaciele...*, op. cit., s. 133.

⁶⁹ K. Opaliński, *Satyry*, oprac. L. Eustachiewicz, Wrocław 1953, s. 300–301. Vide też J. Tazbir, *Polscy przyjaciele...*, op. cit., s. 130.

⁷⁰ Vide idem, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 79.

z rozprzestrzeniania się relacji o mitycznym Eldorado – legendarnej krainie mającej obfitować w złoto, srebro i drogie kamienie, której poszukiwali hiszpańscy i portugalscy konkwistadorzy na terenie dzisiejszego Peru i Kolumbii⁷¹. Już Bielski w swej *Kronice wszystkiego świata* pisał: „(...) przez znaki nasi ukazywali im, czego im było trzeba (...) Złota, pereł i drogiego kamienia, gdzie przyjechali, do nich nabierali”⁷².

Także Keckermann donosił, iż w Nowym Świecie złoto spływa w strumieniach górskich⁷³, a i Kochanowski radził tym, którzy marzą o zdobyciu bogactw, aby popłynęli do krajów indyjskich⁷⁴.

Samuel Twardowski pisał o tak wielkiej żądzy zdobycia drogocennych kruszców, iż pod pretekstem krzewienia wiary decydowano się na niebezpieczne podróże⁷⁵. Również Szymon Klonowic we *Flisie* wspominał o przemożnym pragnieniu posiadania bogactw zza oceanu:

*Mnodzy się ważą Indyjej dochrapać,
Żądając bogactw gwałtownych nałapać*⁷⁶.

W rzeczywistości legendarne zasoby złota, srebra i szlachetnych kamieni nie były tak wielkie, jak o nich pisano. Przekonał się o tym osobiście Władysław Witulski – jeden z nielicznych Polaków, którzy w połowie XVII stulecia przebywali na kontynencie amerykańskim – i kipiał z opinii rodaków twierdzących, iż na obszarze Nowego Świata złoto i srebro można kopać niemal łopatą⁷⁷.

Na szczęście pojawiają się również w naszej poezji – jakby dla równowagi – strofy mówiące o tym, iż nad skarby Nowego Świata wyżej należy cenić spokojny żywot w ojczyźnie:

*Niech tam kopają ten skarb niepoczęty,
Niechaj perłami ładują okręty,
Nam niechaj rodzi upragniona niwa
Spokojne żniwa*⁷⁸.

Powyższą opinię z *Flisa* Sebastiana Klonowica podzielał również Daniel Naborowski:

*Niech mię w drogę odległą więcej nikt nie wzywa.
Chociaby mi indyjskie skarby ofiarował
Chociaby mi i flotę hiszpańską darował.
Co prze Bóg za ślepotą zbiegać kąty świata?
W trudach, pracach, niewczasiech trawić swoje lata*⁷⁹.

⁷¹ Vide idem, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 37.

⁷² Cyt. za: B. Olszewicz, *Dziewięć wieków...*, op. cit., s. 76.

⁷³ Vide J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 99.

⁷⁴ Vide ibidem, s. 30.

⁷⁵ Ibidem, s. 99.

⁷⁶ S. Klonowic, *Flis*, op. cit., s. 45. Vide też J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 30.

⁷⁷ Vide ibidem, s. 99.

⁷⁸ S. Klonowic, *Flis*, op. cit., s. 46. Vide też J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 79.

⁷⁹ D. Naborowski, *Poezje*, oprac. J. Dürr-Durski, Warszawa 1961, s. 185. Vide też J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 80.

Z kolei Wojciech Stanisław Chruściński⁸⁰ i Wespazjan Kochowski⁸¹ przedkładali nad cenne kruszce złotą wolność szlachecką.

Natomiast w literaturze sowizdrzalskiej obecny jest żartobliwy opis Nowego Świata jako krainy bogactw... kulinarnych: „(...) Na drzewach nie tylko owoce, ale i ptaszki pieczone, gołąbki, co komu smakuje (...) Chcesz kołaczy albo pasztetów, są w polach piece i ogniska, gdzie placki z rodzynkami, knysze, przekładane kołacze ciepłe i łopaty tudzież – weźm sobie który chcesz, jedz. (...) Mosty przez rzeki z biskoktu (...) Kielbasy, kiszki, forszty ryżem i wątrobą z jagłami nadziewane po ogrodach rosną, ciepłe i upieczone (...) byle tylko chciał jeść obficie”⁸². Byłby to istny raj, gdyby nie brak dwóch rzeczy – gorzałki i tabaki – których „tam nie masz, a to dlatego, że kto rano gorzałkę pije, to cały dzień błazen; a kto tabakę, do śmierci i błady i śmierdzi, hultajem pachnie”⁸³.

Ameryka przedstawiona jest również w literaturze XVI i XVII stulecia jako szczęśliwe wyspy – niewątpliwie dzieje się tak za sprawą panującej wówczas powszechnie błędnej opinii, która utożsamiała Nowy Świat z archipelagiem⁸⁴. Sebastian Klonowic w cytowanym już fragmencie z *Flisa* pisze o szczęśliwych wyspach, a Stanisław Sokołowski ukazuje Rzeczpospolitą jako krainę bogatą, chociaż nie jest ona „podobna onym wyspom szczęśliwym, gdzie złoto, drogie kamienie i perły zbierają”⁸⁵.

Należy też wspomnieć, iż tematyka amerykańska pojawiała się, choć raczej sporadycznie, w sztukach teatralnych. W 1638 roku wystawiono w teatrze kolegium jezuickiego w Lublinie dramat o świętym Stanisławie, w którym wśród części świata składających hołd ojczyźnie męczennika i biskupa, znajduje się również Ameryka⁸⁶.

Zakończenie

Próbując podsumować wiedzę o Ameryce, jaką posiadali Polacy od końca XV do zakończenia XVII stulecia i jej odzwierciedlenie w rodzimej kulturze i literaturze, należy stwierdzić, że była ona dość znaczna i znalazła odbicie w piśmiennictwie. Mieszkańcy ziem polskich interesowali się kontynentem amerykańskim jeszcze przed jego odkryciem przez Kolumba, gdyż już wśród legendarnych poprzedników żeglarza z Genui dopatrywano się Polaków. Wiadomość o odkryciu Nowego Świata dotarła do Polski wcześniej niż do naszych wschodnich i południowych sąsiadów.

⁸⁰ Zob. *Poeci polskiego baroku*, op. cit., t. 2, Warszawa 1965, s. 437. Vide też J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 83.

⁸¹ Vide *Poeci polskiego baroku*, op. cit., t. 2, Warszawa 1965, s. 228. Vide też J. Tazbir, *Rzeczpospolita szlachecka...*, op. cit., s. 100. Vide idem, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 80.

⁸² *Polska satyra mieszczańska. Nowiny sowiżrzalskie*, oprac. K. Badecki, Kraków 1950, s. 341. Zob. też J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 13.

⁸³ Ibidem, s. 341–342.

⁸⁴ Vide R. Wróblewski, *Znajomość Ameryki...*, op. cit., s. 91.

⁸⁵ Vide J. Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy...*, op. cit., s. 79. Cyt. za: ibidem, s. 79.

⁸⁶ Zob. *ibidem*, s. 19–20.

Znane były łacińskie utwory, powstawały także rodzime dzieła o tej tematyce – choć nie ustrzeżono się w nich błędów i nieścisłości. Przywożono mapy i globusy przybliżające wiedzę o tej części świata oraz okazy amerykańskiej flory i fauny. W literaturze staropolskiej Ameryka jawiła się jako obszar bardzo odległy, pełen niezmiernych bogactw – odległe edorado i szczęśliwe wyspy.

Zainteresowanie Nowym Światem na ziemiach polskich było równie duże, a może i większe, w XVIII i XIX stuleciu. Literatura okresu oświecenia, romantyzmu i pozytywizmu stworzyła kolejne mity Ameryki: młodego, niepodległego, demokratycznego państwa, skarbnicy doświadczeń politycznych, ziemi wolności, ojczyzny pieniądza, kraju egzotycznej przygody i fantastycznej przygody. Również wiek XX i początek XXI pokazują, że Stany Zjednoczone Ameryki Południowej są wciąż dla Polaków miejscem interesującym – zarówno jako temat literacki, jak i cel, także współczesnych, peregrynacji.

BIBLIOGRAFIA

- Badecki K. (red.) 1950. *Polska satyra mieszczańska*. Nowiny sowiżrzańskie, Kraków.
- Ciekiński P. 1992. *Potrójny z Plauta*, Wrocław.
- Chrzanowski I. 1929. *Marcin Bielski. Studium literackie*, Warszawa.
- Czerny A. L. 1970. *Co to są pisma Kolumba i kim był Kolumb*, w: Kolumb K., *Pisma*, przełożyła, przypisami i przedmową opatrzyła Czerny A. L., Warszawa.
- Fijałkowski W. 1978. *Polacy i ich potomkowie w historii Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Warszawa.
- Gebert B. 1958. *Pierwsi Polacy w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa.
- Klonowicz S. 1951. *Flis. To jest spuszczenie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypa dającymi*, oprac. Hrabec S., Wrocław.
- Leśnodorski B. 1949. *Dominium warmińskie (1243–1569)*, Poznań.
- Ławrowski A. 1977. *Polacy w dziejach Stanów Zjednoczonych*, Warszawa.
- Machowski J. 1973. *Odkrywczy Ameryki. Dzieje przedkolumbijskich kontaktów między Starą a Nową Światem*, Warszawa.
- Naborowski D. 1961. *Poezje*, oprac. Dürr-Durski J., Warszawa.
- Niemcewicz J. U. 1959. *Podróże po Ameryce 1797–1807*, z rękopisu wydała, wstępem i objaśnieniami opatrzyła Wellman-Zalewska A., Wrocław.
- Olszewicz B. 1967. *Marcin Bielski*, w: *Dziewięć wieków geografii polskiej*, praca zbiorowa pod redakcją Olszewicza B., Warszawa.
- Olszewicz B. 1933. *O Janie z Kolna, domniemanym polskim poprzedniku Kolumba*, „Przegląd Geograficzny” t. XIII, z. 2–4.
- Olszewicz B. 1910. *Pierwsze wiadomości o odkryciu Ameryki w literaturze polskiej*, „Ziemia” t. 1, nr 21.
- Olszewicz B. 1947. *Polska a odkrycie Ameryki*, Sprawozdanie Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, z. 2.
- Opaliński K. 1953. *Satyry*, oprac. Eustachiewicz L., Wrocław.

- Pastusiak L. 1980.** *Pierwsi polscy podróżnicy w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa.
- Pociecha W. 1958.** *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. IV, Poznań.
- Sokołowska J. i Żukowska K. (red.) 1965.** *Poeci polskiego baroku*, t. II, Warszawa.
- Tazbir J. 1973.** *Krzysztof Kolumb w opinii staropolskiej*, w: *Studia z dziejów geografii i kartografii. Księga pamiątkowa ku czci prof. Bolesława Olszewicza*, Warszawa.
- Tazbir J. 1967.** *Polscy przyjaciele i wrogowie konkwistadorów*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, nr XII.
- Tazbir J. 1971.** *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku*, Wrocław.
- Tazbir J. 1973.** *Rzeczpospolita szlachecka wobec wielkich odkryć*, Warszawa.
- Tazbir J. 1969.** *Szlachta a konkwistadorzy. Opinia staropolska wobec podboju Ameryki przez Hiszpanię*, Warszawa.
- Tazbir J. 1970.** *Zainteresowanie Nowym Światem w miastach Prus Królewskich w XVI–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. XXXV.
- Włoszczewski S. 1971.** *Polonia amerykańska. Szkice historyczne i socjologiczne*, Warszawa.
- Wróblewski R. 1977.** *Znajomość Ameryki w Polsce okresu odrodzenia*, Warszawa.
- Żurawicka J. 1964–65.** *W poszukiwaniu prawdy o pierwszych Polakach w Ameryce*, „Problemy Polonii Zagranicznej”, t. IV.

STRESZCZENIE

Zainteresowanie Polaków Ameryką, rozpoczęte podróżą Kolumba, towarzyszyło nieprzerwanie odkrywaniu nowego lądu, kształtowaniu się i rozwojowi państwowości amerykańskiej i trwa aż do dziś. W niniejszym artykule przedstawiono mity i fakty dotyczące odkrycia Nowego Świata oraz stan wiedzy na temat tego kontynentu, jaki posiadali Polacy od wieku XV aż po koniec XVII stulecia. Ukazano też sposoby przedstawiania Ameryki w literaturze staropolskiej.

Słowa kluczowe: Nowy Świat, Kolumb, kultura i literatura polska XV–XVII wieku o Ameryce.

SUMMARY

Poles' interest of America, started by a journey of Columbus, accompanied continuously during discovering the new land, the formation and development of American statehood and lasts until today. This article presents the myths and facts about the discovery of the New World and the state of knowledge on this continent, which had the Poles from the fifteenth century to the end of the seventeenth century.

Keywords: the New World, Columbus, Polish culture and literature of XV–XVII century about America.

PRODUKTY WYKORZYSTYWANE W PRZEPISACH KRZYŻACKICH. ANALIZA WYBRANYCH PRZYKŁADÓW Z KRZYŻACKICH KSIĄG KUCHARSKICH

INGREDIENTS USED IN TEUTONIC KNIGHTS' RECIPES. ANALYSIS OF SELECTED EXAMPLES FROM TEUTONIC COOKERY BOOKS

Zachowane w *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem* średniowieczne księgi kucharskie stanowią wartościową bazą źródłową do badań przypraw, ziół, wiktuałów i konsumpcji żywnościowej w państwie zakonu krzyżackiego na przełomie XIV/XV wieku¹. Ponadto cenny materiał stanowią źródła drukowane, dzięki którym można zobrazować zawartości magazynów w produkty żywnościowe – także wykorzystywane w różnego rodzaju przepisach krzyżackich².

Zarządcy infirmerii odpowiadali przede wszystkim za kompozycję i selekcjonowany wybór przypraw oraz różnego rodzaju ziół wykorzystywanych w przyrządzaniu dań w kuchni na zamku krzyżackim³. Zapasy żywności oraz kontrola nad różnego rodzaju wiktuałami kuchennymi podlegały szpitalikowi (*Spittaler*⁴) – jednemu z zarządców infirmerii. Wzmianki archiwalne w zakresie wykorzystania ziół i przypraw, zwłaszcza do przyrządzenia szlachetnych dań, informują np. o stosowaniu szafranu nadającego potrawie złocistą barwę. Przyprawy wykorzystywane w kuchniach krzyżackich pochodziły z miejscowych ogrodów bądź były importowane.

* mgr, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv* (dalej: GStA PK, XX. HA, OBA) *Staatsarchiv Königsberg, Königsberg Köchbuch*, nr 18384. Tylko ta księga zachowała się w rękopisie w berlińskich zbiorach archiwalnych. Na temat Buoch von guter Spise w dalszej części artykułu.

² Są to głównie dokumenty malborskie. Jednak najcenniejsze źródło stanowi *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: GÄB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921. W zasobie berlińskich zbiorów archiwalnych w GStA PK, XX. HA, *Ordensfolianten* (dalej: OF) 132 – *Inventare von [...] viehhof zu Marienburg [...], Thorn [...] 1445–1449*.

³ *Das Marienburger Ämterbuch*, hrsg. v. Ziesemer, Danzig 1916, s. 163. [...] *In die firmarie czum ersten [...] item 1 pfunt safferan, item 8 pfunt pfeffer*.

⁴ GStA PK, XX. HA, OF 166n – *Zinsbuch des Hauses Elbing (1426–1451)*, s. 14. *Sputeler [...] hußen [pfunt?] pfeffer in die kuchen zum Elbing*. W tym przypadku mowa najprawdopodobniej o przechowywaniu pieprzu w kuchni na zamku krzyżackim w Elblągu (*hußen* – *huszen, howsszen* – przechowywać, dać schronienie).

Niestety, w całości zachowała się tylko jedna księga (rozumiana jako zbiór nie tylko przepisów, ale i produktów używanych m.in. w kuchni i przechowywanych w składach żywności i innych magazynach). Pochodzi z późniejszego okresu, tzn. z XV wieku. Jest to *Królewiecka Książka Kucharska. Königsberger Kochbuch* znajduje się w zasobie Ordens Brief Archiv pod nr 18384. Jest małego formatu „książeczką”, ma 13 kart i zawiera 33 przepisy kulinarne i nazwy produktów, przypraw i ziół. Ze względu na wiek pochodzenia źródła, trudno jednoznacznie stwierdzić, czy każdy przepis był sporządzony na osobnej karcie. Za to w bardzo interesujący sposób *Königsberger Kochbuch* podaje różnorodność przygotowywania potraw i wiktuałów. Ciekawym sposobem urozmaicenia potraw było nie tylko ich złozenie, czyli nadanie subtelnego, szlachetnego charakteru – poprzez dodanie szafranu, który był wszechstronnie wykorzystywany, w tym w zakresie ziołolecznictwa krzyżackiego, ale również barwienie poprzez rozartego w móżdżerzu pieprzu z jajem. Dzięki temu zabiegowi uzyskiwano czarny kolor dania. Barwiono w ten sposób drób, podając na stół kurczaka polanego pieprznym czarnym sosem⁵.

Drugą księgą, pochodzącą z wcześniejszego okresu – z około 1350 roku – jest *Buoch von guter Spise*. Jest to pierwsza książka kucharska napisana w języku niemieckim. Jak wynika z sygnatury, powinna ona również znajdować się w zasobach OBA. Jednak prócz zasygnalizowania w archiwaliach, nie jest ona dostępna w formie rękopisu. Wiadomo jednak, że w chwili obecnej jest to źródło zdigitalizowane, ale do tej pory nieopracowane. Zawiera również zestaw różnych produktów, np. ziół i przypraw używanych w kuchni krzyżackiej, ale też do innych celów (np. w łaźniach jako składnik kąpieli, naparów i inhalacji).

Chcąc porównać zawartość magazynów pod kątem przechowywanych i wykorzystywanych ziół, przypraw i produktów spożywczych w *Königsber Kochbuch* i *Buoch von guter Spise*, można zauważyć pewne podobieństwa w kwestii komponowania potraw i łączenia ich składników. Widoczne jest, że *Królewiecka książka kucharska* czerpała z niemieckiej tradycji kulinarnej. Najprawdopodobniej dlatego, że *Buoch von guter Spise*, zwana również *Würzburgską książką kucharską*, mogła posłużyć jako inspiracja. Wiadomym było przecież, że bracia krzyżaccy pochodzili z ziem niemieckich.

Warto nadmienić, że Krzyżacy w analizowanych konwentach zakonnych gustowali w daniach o wyrazistych smakach, kolorach i zapachach. Dużą rolę podczas przyrządzania potraw i naparów odgrywała zatem woń. Ważny był również aromat i kolor. W składach zamkowych dbano o tworzenie oryginalnych i wyrazistych kompozycji smakowych i zapachowych. Zachowane w postaci archiwaliów w *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem* wspomniane książki kucharskie, wymieniają także najbardziej charakterystyczne produkty: zapasy ziół, przypraw i produktów spożywczych. Wiele produktów sprowadzano nawet z najodleglejszych zakątków świata. Wśród nich były również egzotyczne

⁵ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg, *Königsberger Köchbuch*, nr 18384. Można również znaleźć inne produkty wykorzystywane w różnego rodzaju przepisach. [...] *appffell*, 3VS [...] *fleiß*, 4VS [...], *Butter*, 7VS.

nowinki, jak chociażby różnego rodzaju zioła, bakalie, przyprawy i owoce, na których imporcie nie oszczędzano. Jeden z opisów świadczy o nakryciu stołów, które podczas przyjęć były bogato zastawione potrawami lokalnymi – uzyskanymi w zakonnych folwarkach, ogrodach, jak też importowanych z różnych stron świata.

W zdigitalizowanej niemieckiej księdze kucharskiej można odtworzyć 93 przepisy. Są ciekawe, a niektóre z nich warte uwagi. Wybór dokonano przede wszystkim pod kątem ukazania jakie produkty były wykorzystywane w przepisach, a tam gdzie to możliwe wskazanie również, jacy urzędnicy odpowiadali za dostarczenie odpowiednich składników i nad czym sprawowali kontrolę. Ponadto warto zwrócić też uwagę na naczynia oraz obrusy, które sprawiały, że uczyły krzyżackie, na których często przyjmowano znamienitych gości⁶, były odpowiednio przygotowywane. Dodatkowo wybór przepisów będzie świadczył o nietypowym połączeniu niektórych składników spożywczych oraz komponowaniu z nich dania.

Inaczej jest w przypadku *Königsberger Kochbuch*, z której zostaną przytoczone, w formie porównania, różnego rodzaju produkty spożywcze wykorzystywane w kuchniach zamkowych.

Jednym z ciekawszych przepisów w *Buoch von guter Spise* i zarazem nietuzinkowym, jeżeli chodzi o połączenie składników, jest *Heidenische kuchen*⁷, (czyli ciasto jagodowe). Przepis podaje, iż masę ciasta należy rozgnieść na cienką warstwę. Następnie wziąć gotowane mięso, pokrojoną słoninę, jabłka, pieprz oraz jajka (rozbić je). Następnie wszystko ułożyć na cieście i całość zapiec. Potrawę należy ostrożnie serwować do stołu uważając, aby jej nie uszkodzić.

Głównym składnikiem tego ciasta nie są – jak sugeruje nazwa – jagody, ale właśnie mięso (*fleisch*)⁸ i słonina (*gehacket*)⁹. Można by zatem stwierdzić, iż nazwa ciasta – była myląca – z racji zapotrzebowania Krzyżaków na produkty dodające energii, bogate w tłuszcz i białko. Spizarnie zamkowe, piwnice czy specjalnie prze-

⁶ Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1405, hrsg. v. F. Joachim, Königsberg 1896, s. 39. Jednym z przykładów może być chociażby spotkanie wielkiego mistrza Konrada von Jungingen z wielkim księciem litewskim Witoldem w 1399 r. Wówczas przysmakiem podanym na stół było mięso niedźwiedzia. Co ciekawe w 1405 r. ten sam wielki mistrz został obdarowany dziczyzną przez króla Władysława Jagiełłę. Vide MTB, s. 354.

⁷ *Ein Buch von guter Spise*, Stuttgart 1844, s. 3.

⁸ *Ein Buch von guter Spise*, s. 3. W spizarniach w dużych ilościach odnotowano wołowinę soloną, peklowaną, a także wieprzowinę pod różnymi postaciami (jako półprodukty i produkty, gotowe do podgrzania podania na stół, lub dalszej obróbki, np. termicznej lub mechanicznej i przygotowywania potraw). W 1410 r. źródło notuje: *7 schog 23 flicken am balken und im salcze*. Vide GÄB, s. 13. Por. MÄB, s. 11–15, 21–33, 136. Vide także: B. Możejko, *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446*, w: *Krzyżacy. Szpitalnicy. Kondotierzy. Studia z dziejów średniowiecza*, B. Śliwiński (red.), Nr 12, Malbork 2006, s. 178–179; A. Radziwiński, *Przy stole rycerzy i duchownych zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Życie codzienne w rejonie kujawsko-pomorskim*, W. Rozyńkowski, M. Strzelecka (red.), Toruń 2011, s. 10; T. Jasiński, *Was essen die Hochmeister des Deutschen Ordens und ihre Gäste am Anfang des 15 Jhs?*, „*Studia Historica Slavo-Germanica*” 1991–1992, t. 18, s. 17.

⁹ *Ein Buch von guter Spise*, s. 3. Oprócz mięsa w kuchniach zamkowych ważny był również tłuszcz. Inwentarze krzyżackie notują na przełomie XIV/XV w. duże ilości mięsa wieprzowego. Świnie łatwo było wykarmić i szybko się rozmnażały. Poza tym z trzody chlewnej pozyskiwano jeden z powszechnie używanych wówczas tłuszczów – słoninę.

znaczone do tego pomieszczenia gospodarcze na zamkach krzyżackich przechowywały bardzo duże ilości mięsa. Mięso, tłuszcz i produkty bogate w węglowodany były podstawą wyżywienia Krzyżaków. Ówczesna sytuacja polityczna w państwie zakonu krzyżackiego, zwłaszcza okres przed Wielką Wojną z Polską i Litwą, oraz mobilizacja sił i środków, w tym koniecznych zapasów aprowizacyjnych dla załogi zamkowej, jak i przebywających na zamku rycerzy spoza macierzystego konwentu¹⁰, wykazują w inwentarzach znaczne ilości gromadzonych zapasów.

Jeżeli chodzi natomiast o funkcję urzędnika w państwie zakonu krzyżackiego, odpowiedzialnego za obory dla wołów oraz miejscowe rzeźnie, znajdujące się na przedzamczu lub w miejscowym folwarku, przypisuje się ją *Kochmeisterowi*¹¹. Z reguły zamki krzyżackie posiadały odpowiednią (całkowitą) strukturę gospodarczą, która zapewniała pozyskiwanie, obróbkę, przechowywanie, przygotowanie odpowiedniego rodzaju żywności, podawanej na stoły konwentualne dla braci zakonnych.

Kolejnym – z pozoru przypominającym dzisiejsze przyrządzenie tego typu dania w podobnej formie – jest *einen blamensier*¹². Przepis w niemieckiej księdze kucharskiej podaje, że do wykonania tejże *breii* potrzebne jest kozie mleko roztarte z migdałami¹³. Ponadto ryż, który należy rozdrobnić na mąkę. Najistotniejszym składnikiem, którego nie mogło zabraknąć w kuchni krzyżackiej, był tłuszcz, a konkretnie smalec (*smaltz*)¹⁴, stanowiący bardzo ważny produkt i składnik dań krzyżackiego menu.

Spośród poszczególnych funkcji urzędniczych w państwie zakonnym w Prusach – zarządcą zbożem był – *Kornmeister*¹⁵. Odpowiadał za nadzór nad gromadzeniem i przechowywaniem zboża w spichlerzach kompleksach zamkowych. Ponadto należy wymienić w tym miejscu również urząd mistrza młynarskiego – *Mühlmeistersa*¹⁶, któremu podlegały młyny zbożowe. Do ryżu i mleka dodaje się również kurzą pierś. Wszystko gotuje się na małym ogniu, poczym dodaje się rozdrobnione kwiaty fiołka i cukier.

Trzecim interesującym przepisem, zawartym w *Buoch von guter Spise*, zawierającym dość dużą porcję owoców (w tym wypadku śliwek) jest *Eine Kluge spise*

¹⁰ R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 111–124; B. Jähnig, *Verwaltung und Personal, w: Państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, Z. Nowak, R. Czaja (red.), Toruń 2000, s. 84.

¹¹ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029, k. 1R.

¹² Tzw. *breja* – w tym wypadku chodzi o przyrządzenie kaszy niemieckiej. Vide *Ein Buch von guter Spise*, s. 2.

¹³ Bardzo często w przepisach krzyżackich używano substytutu mleka krowiego czy koziego. Uzyskiwano go poprzez rozcieranie w miodziewcu migdałów. Uzyskane w ten sposób mleko się nie psuło i mogło dłużej poleżeć.

¹⁴ Zapasy kuchni zamkowych obfitowały także w duże ilości smalcu do smażenia. Ponadto należy wspomnieć o występowaniu w spiżarniach masła, łoju czy maku, z którego wyrabiano olej. Przykładowo w duże ilości smalcu do smażenia obfitowały zapasy zgromadzone w gdańskiej kuchni zamkowej. Por.: GÄB, s. 682–709.

¹⁵ GStA PK, XX. HA, OBA, nr 9029, k. 1RS.

¹⁶ GStA PK, XX. HA, OBA, nr 9029, k. 1RS.

von pflumen¹⁷. Dojrzałe śliwki należało włożyć do glinianego garnka, następnie zalać wodą lub winem i odstawić do napęcznienia. Do tak przygotowanej zalewy ze śliwkami, którą należało następnie podgrzać, trzeba było dodać pokruszony chleb (około kromki) oraz miód¹⁸. Następnie należało wlać do moszczu z pociętym zieleń¹⁹, wiśniami czy czereśniami.

Wśród utensyliów krzyżackich kuchni zamkowych najliczniejszą grupę stanowiły garnki²⁰. Do wspomnianej tu potrawy wykorzystywano głównie garnki mające grubą i chropowatą powierzchnię; sprawdzały się przy o moczeniu czy marynowaniu produktów²¹. Warto również dodać, że naczynia kuchenne, stołowe oraz sprzęt do gotowania, podlegały zarządowi mistrza piwniczego (*Kellermeister*²²). Zapasami spożywczymi zarówno produktami, jak i przetworami, zajmował się natomiast szpitalnik (*Spittelmeister*²³).

Śliwki i wiśnie były w omawianym okresie bardzo popularnymi, nieimportowanymi owocami, z których wytwarzano soki lub przeznaczano na fermentację. Warto jeszcze dodać, iż uzyskiwane soki często dodawano do piw dla podkreślenia smaku²⁴.

¹⁷ *Ein Buch von guter Spise*, s. 4.

¹⁸ Popularnym napojem w średniowiecznej Europie był miód pitny, zwłaszcza importowany z Rygi. W inwentarzach krzyżackich znajdują się różne gatunki tego trunku. Gatunki tańsze często rozwodnione (*aldis methes*) były przeznaczone dla braci niższego szczebla, a te bardziej szlachetne typu *coventmethes* dla członków konwentów krzyżackich. Vide GÄB, s. 8, 11. W 1403 r. do kuchni wielkiego mistrza zostały zakupione 42 beczki (z czego 12 beczek było mocnego miodu). MTB, s. 263. [...] *item 15 m. vor 12 tonnen starckes methes unserm hofmeister uf den tag, yo die tonne vo 5 fird. item 27 1 1/2 m. vor 30 tonnen methes unserm hofmeister uf den tag, yo die tonne vor 22 scot und 1,2 den methes zu spondej und zu schiffen.*

¹⁹ Za odpowiedni dobór ziół oraz wykorzystanie przypraw odpowiadali zarządcy zamkowych infirmerii. Vide MÄB, s. 163. [...] *In die firmarie czum ersten [...] item 1 pfunt safferan, item 8 pfunt pfeffer.*

²⁰ W przepisie wykorzystano garnek gliniany, jednak trzeba zwrócić uwagę, iż zwłaszcza okres wczesnego średniowiecza obfituje w użytkowanie w pomieszczeniach kuchennych garnków. Późniejszy okres wskazuje na powiększanie asortymentu, jeżeli chodzi o naczynia ceramiczne. Ponadto w użytkowaniu coraz częściej zaczęły pojawiać się misy. K. Ryszevska, *Kuchenne naczynia ceramiczne używane w średniowiecznych polskich klasztorach*, „Almanach Historyczny, t. 9, Kielce 2007, s. 45.

²¹ W spiżarniach zamkowym często przechowywane było marynowane mięs. Przykładowo w 1410 r. inwentarze krzyżackie świadczą o występowaniu: *7 schog 23 flicken am balken und im salcze*. Vide GÄB, s. 13. Por.: MÄB, s. 11–15, 21–33, 136. Zob. także: B. Możejko, op. cit., s. 178–179; A. Radziński, op. cit., s. 10; T. Jasiński, op. cit., s. 17.

²² W państwie zakonu krzyżackiego w Prusach urzędnik ten sprawował także kontrolę nad dochodami. Vide GStA PK, XX. HA, OBA 9029, s. 1RS. Ponadto na temat urzędów w państwie zakonu krzyżackiego. Por.: D. Herbert, *Vorrats- und Versorgungswirtschaft auf den preussischen Deutschordensburgen von 1375 bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts am Beispiel der Burg Thorn/Torun*, w: *Esskultur und kulturelle Identität: Ethnologische Nahrungsforschung im östlichen Europa*, pod red. H.M. Kalinke, K. Toth, T. Weger, Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 40, München 2010, s. 46–52.

²³ GStA PK, XX. HA, OF 166n – *Zinsbuch des Hauses Elbing (1426–1451)*, s. 14. *Sputeler [...] hußen [pfunt?] pfeffer in die kuchen zum Elbing*. Źródło wskazuje na przechowywanie przypraw w kuchni na zamku krzyżackim w Elblągu.

²⁴ *Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420*, s. 84. W 1413 r. do kuchni wielkiego mistrza zostało zakupionych 6 beczek wiśni do przetworzenia na sok. Por. T. Jasiński, op. cit., s. 21; A. Radziński, op. cit., s. 14.

Oba źródła, *Buoch von guter Spise* i *Königsberger Kochbuch*, informują o wykorzystaniu w potrawach tłuszczu. O ile w pierwszym z cytowanych zbiorów przepisów widać przede wszystkim tłuszcze zwierzęce (smalec, słonina), to w drugim, wśród wzmiankowanych tłuszczów zwierzęcych (w tym wypadku masła²⁵), wymieniany jest również tłuszcz roślinny, np. olej makowy²⁶.

Krzyżacka księga kucharska zawiera także przepisy z wykorzystaniem mięs, stanowiących powszechnie spotykany produkt w spiżarniach zamkowych²⁷.

Ponadto księga kucharska wzmiankuje o wykorzystywaniu do sporządzania dań chleba²⁸. Należy wspomnieć również, że chleb był wypiekany w miejscowych piekarniach przyzamkowych. Na ten temat dużo informacji znajduje się w inwentarzach zamkowych, gdzie wśród najczęściej spotykanych pomieszczeń wymieniana jest piekarnia (*Backerei*, *Backhaus*)²⁹.

Podsumowując powyższe rozważania należy wskazać, że obydwa źródła zawierają produkty podstawowe i te rzadziej spotykane (np. importowane), używane przez zakonników krzyżackich z różnych stron Europy lub też spoza niej. Wiele w nich jest zapisów, które znacznie odróżniają nasze wyobrażenie o przygotowaniu, sporządzaniu potraw, a także o składnikach, użytych do ich wytworzenia. Wielokrotnie odbiegają one znacznie od dzisiejszych potraw, ich składu lub też produktach użytych do ich sporządzenia w kuchni. Istnieje też różnica w wykorzystywaniu niektórych produktów spożywczych, przede wszystkim tłuszczu, w tym smalcu. Był on używany, jako powszechny tłuszcz, dodawany nie tylko do potraw wytrawnych, ale także do ciast. Niektóre z dodatków, np. płatki kwiatowe były i są wykorzystywane cały czas, ale tylko niektóre z nich miały powszechne zastosowanie w ówczesnej kuchni krzyżackiej, jak np. płatki kwiatów fiołka.

Przepisy krzyżackie budzą zainteresowania badawcze, może właśnie przede wszystkim ze względu na odmienność w stosunku do dzisiejszych nawyków i unikalność potraw.

²⁵ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg, *Königsberg Köchbuch*, nr 18384 [...] *Butter*, s. 7VS.

²⁶ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg, *Königsberg Köchbuch*, nr 18384. Tłuszcz roślinny wykorzystywano głównie w okresach postu. Vide także: GÄB, s. 682–709.

²⁷ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg, *Königsberg Köchbuch*, nr 18384 [...] *fleiß*, 4VS.

²⁸ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg, *Königsberg Köchbuch*, nr 18384 [...] *brott*, 2VS.

²⁹ GStA PK, XX. HA, OF 166m Zinsregister des Elbingschen und Holländischen Gebietes 1422. Rechenschaft des Hauskomturs von Königsberg 1430, s. 30VS.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- *Ein Buch von guter Spise*, Stuttgart 1844.
- *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ordensbriefarchiv*, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029.
- *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ordensbriefarchiv*, Staatsarchiv Königsberg, Königsberg Köchbuch, nr 18384.
- *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ordensfolianten*, 132 – Inventare von Meseland, Viehhof zu Marienburg, Stuhm, Mewe, Thorn, Dirschau, Grebin, Memel, Ragnit. 1445–1449.
- *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. HA, OF 166m Zinsregister des Elbingschen und Holländischen Gebietes 1422. Rechenschaft des Hauskomturs von Königsberg 1430.
- *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ordensfolianten*, 166n – Zinsbuch des Hauses Elbing (1426–1451).

Źródła drukowane

- *Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420*.
- *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921.
- *Das Marienburger Ämterbuch*, hrsg. v. Ziesemer, Danzig 1916.
- *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1405*, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg, 1896.

Opracowania

- Możejko B. 2006.** *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446*, w: *Krzyżacy. Szpitalnicy. Kondotierzy. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Śliwiński B., nr 12, Malbork.
- Radzimiński A. 2011.** *Przy stole rycerzy i duchownych zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Życie codzienne w rejonie kujawsko-pomorskim*, red. Rozynkowski W., Strzelecka M., Toruń.
- Jasiński T. 1991–1992.** *Was essen die Hochmeister des Deutschen Ordens und ihre Gäste am Anfang des 15 Jhs?*, „*Studia Historica Slavo-Germanica*”, 18.
- Czaja R. 1999.** *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń.
- Jähnig B. 2000.** *Verwaltung und Personal*, w: *Państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, pod red. Nowaka Z. i Czai R., Toruń.
- Ryszewska K. 2007.** *Kuchenne naczynia ceramiczne używane w średniowiecznych polskich klasztorach*, „*Almanach Historyczny*”, t. 9, Kielce.
- Herbert D. 2010.** *Vorrats-und Versorgungswirtschaft auf den preussischen Deutschordensburgen von 1375 bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts am Beispiel der Burg Thorn/Torun*, w: *Esskultur und kulturelle Identität: Ethnologische Nahrungsforschung im östlichen Europa*, pod red. Kalinke H. M., Toth K., Weger T., Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 40, München.

STRESZCZENIE

Rozważania nad potrawami i artykułami spożywczymi, wykorzystywanymi do przygotowania potraw i zapasów, w kuchniach na zamkach krzyżackich, czerpiemy ze źródeł zawierających opisy tychże, czyli ze starych krzyżackich ksiąg kucharskich. Wiele w nich jest zapisów, które znacznie zmieniają nasze wyobrażenie o przygotowaniu, sporządzaniu potraw, a także o składnikach, użytych do ich wytworzenia. Wielokrotnie odbiegają one od dzisiejszych potraw, ich składu lub też produktów użytych do ich sporządzenia. Istnieją też różnice w wykorzystywaniu niektórych produktów spożywczych, spotykanych zarówno w analizowanych czasach, na zamkach krzyżackich, a ich współczesnym wykorzystaniu, np. dotyczy to przede wszystkim tłuszczu, w tym wszechobecnego smalcu. Niektóre z dodatków, np. płatki kwiatowe były i są wykorzystywane cały czas, ale tylko niektóre z nich miały powszechne zastosowanie w ówczesnej kuchni krzyżackiej, jak np. płatki kwiatów fiołka.

Niektóre kompozycje kulinarne wydają się niekiedy bardzo śmiałe i unikalne, lub wręcz niejadalne, nieprzyporządkowane współcześnie. Musimy jednak pamiętać o ograniczonych możliwościach kuchni krzyżackiej, a przede wszystkim możliwościach jej zaopatrzenia. Do tego trzeba dołączyć inne odmienne często gusty kulinarne Krzyżaków oraz smak, który niekoniecznie jest tożsamy z naszym współczesnym.

Słowa kluczowe: zakon krzyżacki, zamki krzyżackie, kuchnia krzyżacka, średniowieczne przepisy kulinarne, produkty spożywcze.

SUMMARY

The present analysis of dishes and cooking ingredients, used in kitchens of Teutonic castles, is based on old Teutonic cookery books. The books include numerous records which change our ideas concerning preparing and making dishes, and the ingredients that were used to make them. They are often different from contemporary dishes, their content and products used in kitchens. There are also differences between the way in which some products were used in Teutonic castles and the way they are used now, especially grease, including ever-present lard. Some additives, for example, flower petals were and are still used, but only some of them were commonly used in Teutonic Knights' cuisine, for instance violet petals.

Some culinary compositions may seem bold and unique, or even inedible, not prepared in contemporary times. We have to remember, however, about the limited possibilities of the Teutonic cuisine, and their sources. We also have to consider different culinary tastes of the Teutonic Knights, and general taste which is not similar to that of our contemporary times.

Keywords: Teutonic Order, Teutonic castles, Teutonic cuisine, recipes from the Middle Ages, cooking ingredients.

ŻOŁNIERZ WOBEC BOGA I OJCZYZNY — ŻOŁNIERSKIE
NABOŻEŃSTWO PIOTRA SKARGI WYRAZEM WIARY,
PATRIOTYZMU I WIEDZY RETORYCZNEJ

A SOLDIER OF GOD AND THE MOTHERLAND — SOLDIERS'
SERVICE BY PIOTR SKARGA EXPRESSION OF FAITH,
PATRIOTISM AND RHETORICAL EXPERTISE

Wprowadzenie

Twórczość Piotra Skargi jest rozpatrywana w bardzo różnych aspektach, ogólnie mówiąc – historycznym, literackim, religijnym, politycznym czy w aspekcie sposobu prezentacji treści, jakim jest głównie retoryka.

Zainteresowanie osobą i tekstami Skargi wynika w pewnym stopniu z pracy duszpasterskiej, ale też z chęci wnikliwszego poznania postaci, która inspiruje swoją twórczością do zapoznania się z wybitnymi dziełami literatury staropolskiej. O wyborze tekstu *Żołnierskie nabożeństwo* jako źródła refleksji nad wiarą, patriotyzmem i talentem wybitnego polskiego kaznodziei zadecydowało w dużej mierze głębokie w swojej treści już pierwsze zdanie tekstu:

„Wszelkie rzemiosło, żeby było dobrze i przystojnie odprawowane, ma mieć swego mistrza albo dyrektora, ponieważ nie masz nic łatwiejszego i pospolitszego, jako błądzić w rzeczach, kiedy się co *temere* nie wzięwszy nauki albo przestrogi przedsiębierze”.

Wypowiedź ta, rozpoczynająca specyficzny wstęp, zatytułowany *Do Czytelnika*, skierowana jest więc do wszystkich – tak do prostego żołnierza, jak i do wielkich postaci ówczesnej epoki: Karola Chodkiewicza i Stefana Żółkiewskiego, też do każdego czytającego współczesnego Skardze oraz do czytelnika przyszłych pokoleń. Ten bardziej czy mniej znany czytelnik zawsze będzie żołnierzem Chrystusowym i zawsze pisany mu będzie stan żołnierski, jeśli wezwany zostanie do obrony Ojczyzny i wiary chrześcijańskiej.

Wiara stanowi niezaprzeczalne tło wypowiedzi P. Skargi i ma ona wynikać tak samo z osobistych przekonań, wychowania, tradycji, jak również z głęboko pojętego patriotyzmu, nakazującego bronić ojczyzny przed każdym zagrożeniem.

* dr, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, (Łomża).

Stan żołnierski w rozumieniu Piotra Skargi

Piotr Skarga wyrażał swój patriotyzm wielokrotnie, w tym przypadku wskazując na rolę stanu żołnierskiego. Zagadnienie to obrazują tytuły wszystkich piętnastu nauk Żołnierskiego nabożeństwa – z podkreśleniem w tychże tytułach, iż zwraca się do żołnierza chrześcijańskiego. Już w pierwszej nauce *O uważaniu stanu żołnierskiego chrześcijańskiego*, w pierwszym zdaniu podkreśla rolę tego stanu, „który jest każdemu królestwu i rzeczy pospolitej potrzebny, tak też jest chwalebny i czci godny”¹. Stwierdzenie to nie pozostaje gołosłowne, odosobnione, nie jest tylko stwierdzeniem sloganowym. Przeciwnie – jest rozbudowane, uzasadnione nawiązaniem do zaobserwowanego zjawiska odchodzenia społeczności szlacheckiej od tradycji żołnierskiej, od kształcenia się w sztuce żołnierskiej. Należałoby je streścić retorycznym pytaniem Jana Kochanowskiego, spisany kilkadziesiąt lat przed powstaniem *Nabożeństwa...*, pochodzącym z pieśni znanej jako *Pieśń o spustoszeniu Podola*: „Wsiadamy! Czy nas półmiski trzymają?”².

Budowanie obrazu stanu żołnierskiego nie polega w tej części utworu na chwaleńiu żołnierza czy jego czynów – polega na wskazaniu potrzeby zaistnienia tego stanu, gdyż:

„Drudzy z mocą i wojskiem nachodzą i cudze kraje posiadać, pustoszyć i niewolić chcą”. Stąd na taki stan rzeczy należy – jak stwierdza Skarga – „wedle rozumu i prawa przyrodzonego, żołnierza gotować i stan rycerski stawiać, aby przezeń pokój się zatrzymać i wracać mógł, i ręką, i żelazem, i męstwem ich nieprzyjacieli odegnany był”³.

Jednak żołnierz nie może pozostać sam w tym trudzie i tych zmaganiach. Przywołane już przyrodzone prawo i rozum nakazują całej społeczności, a szczególnie „porządnemu zgromadzeniu”⁴ – i tu następują charakterystyczne i częste u P. Skargi wyliczenia – przygotować „mury, wieże, baszty, strzelby, twierdze, zamki i żywność na wiele lat”⁵. W ten sposób budowany jest patriotyzm, wszczepiana miłość: „osobna ku braciej i ku Rzeczypospolitej i ojczyźnie, i ku chwale Bożej, Kościołów świętych, i wierze chrześcijańskiej, dla której zachowania i obrony zdrowie swoje w niebezpieczeństwo niosą”⁶.

Konstrukcja składniowa wypowiedzi poprzez powtórzenia spójnika „i” ma zwrócić uwagę czytelnika na wszystkie elementy, jakie tworzą obraz patriotycznej postawy żołnierza, ale żołnierza chrześcijańskiego, co autor wyraźnie akcentuje już w następnej wypowiedzi, odwołując się do słów Chrystusa: „Więtszej miłości

¹ P. Skarga, Żołnierskie nabożeństwo, to jest nauki i modlitwy i przykłady do tego stanu służące, pisane od X. Piotra Skargi, Societas Iesu. Teraz wtóry raz przekładane w Krakowie 1618: Nauka pierwsza. http://staropolska.pl/renesans/piotr_skarga/Zolnierskie1.html (dostęp: 3.03.2012).

² J. Kochanowski, Pieśń V. Księgi wtóre, w: J. Kochanowski, Pieśni, wyd. 3 zmienione, Wrocław 1970, BN I 100, s. 65.

³ P. Skarga, Żołnierskie nabożeństwo ..., op. cit.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

nie ma na tę, gdy zdrowie swoje kładzie za przyjaciół swoje”⁷. Ten zwrot do chrześcijańskiego żołnierza poparty jest przykładami, gdy to powszechnie znane biblijne postacie, jak Mojżesz, Jozue, Dawid, inni królowie pobożni – używali miecza na „złe ludzie”⁸. Odwołał się też Skarga do Jana Chrzyciela, który „nauuczając żołnierze pomiatać im zbroje i miecza nie kazał i służby ich nie zganił”⁹.

Nauka pierwsza, będąca nakazem konieczności zaistnienia stanu żołnierskiego, co wyraża teza zawarta w przytoczonym wcześniej pierwszym zdaniu, prezentuje więc nie tylko podstawową ideę całego tekstu, ale też podstawowe elementy stylu wypowiedzi autora:

- charakterystykę sprawy, jakiej dana część i utwór jest poświęcony,
- emocjonalne podejście do tematu,
- przykłady, będące argumentami do tezy,
- wyliczenia i powtórzenia,
- odpowiednią do treści i emocji budowę zdań – w wielu przypadkach z umieszczeniem orzeczenia jako ostatniej części zdania.

Nauka ta jest też sygnałem sylogistycznego układu całości wypowiedzi, gdyż stawia tezę, argumentuje ją, a w konkluzji – poprzez zdanie rozkazujące – podkreśla konieczność szacunku dla stanu żołnierskiego: „Umiejże, żołnierzu, swój stan poważać a on pełnieniem powinności jego, o których będzie mowa, ozdabiać, a złym go zachowaniem nie lżyć”¹⁰.

Żołnierz chrześcijański i jego powinności

Zastanović się można, kim tak naprawdę jest ów żołnierz chrześcijański? Czy nakaz zaistnienia stanu żołnierskiego przemówił do polskiej szlachty? Kto może być tym chrześcijańskim żołnierzem? Pytań można stawiać wiele, a odpowiedź – zadziwiająco prostą – daje nad wyraz krótkie sformułowanie w nauce drugiej: „Żywot chrześcijanina każdego żołnierstwem się zowie”¹¹. I ponownie znajdujemy w kolejności:

- po pierwsze: uzasadnienie, że „pierwej żołnierz jako chrześcijanin wojnę duchowną odprawuje i sam ze swymi pożądliwościami i złemi skłonnościami i grzechami bitwę stacza”¹²,
- po drugie: przykłady tak ze Starego, jak i Nowego Testamentu, z wskazówką: „Czytaj żywoty świętych, jako wiele z tego stanu za Chrystusa umierało”¹³,
- po trzecie: konkluzję, iż żołnierz wypełniający swoje obowiązki zbawienia pewien być może.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, Nauka druga.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

Nauka druga jest ważnym wprowadzeniem w obrazowe udowodnienie obrońcy wiary i ojczyzny, że „w rycerskim stanie może się każdy Panu Bogu podobać i zbawienie wieczne znaleźć”¹⁴. Natomiast bliskość śmierci prowadzi do refleksji, iż żołnierz – jak głosi tytuł nauki trzeciej – „winien być nad ine nabożniejszy dla dwu przyczyn”¹⁵: pierwszą jest właśnie bliskość śmierci, a drugą – bliskość Boga w czasie bitwy.

Umiejętność psychologicznego podejścia do człowieka udowadnia Skarga w nauce czwartej, zdecydowanym stwierdzeniem: „Nabożny chrześcijański żołnierz bierze przedsię w służbie swej trzy rzeczy”¹⁶. Jeśli pierwszej – obrony ojczyzny, i drugiej – obrony wiary można być pewnym, ta trzecia głęboko przemawia do psychiki, opiera się o aspekt indywidualnych korzyści: jest to sława, jakiej żołnierz na wojnie nabywa i „wysługi sobie u swojego Króla i Rzeczypospolitej i pożytki świeckie jedna”¹⁷. Sława nie może wyprzedzać patriotyzmu i wiary, ale jest bardzo ważnym – zdaniem autora – „przydatkiem”¹⁸. I tu wprowadzona zostaje ciekawa etymologia: otóż o sławie nie można zapominać, gdyż: „Od sławy Słowaki nas nazwano, iż ją naród ten więcej niżli pożytki wszystkie miłował”¹⁹.

Jaka jest więc konkluzja nauki czwartej? Prosta, ale wzniosła, głęboka, oddziałująca na emocje, sformułowana w barokowo rozbudowanym wypowiedzeniu: „I trudno to dobrze urodzonym i w cnocie się kochającym odejmować, gdyż cnoty sława jest własna zapłata, i u Boga, i u ludzi, i nad ine się pożytki przekładać ma”²⁰.

Stanowisko Piotra Skargi wobec wojny i żołnierskiej karności

Nie trudno zrozumieć, że Piotr Skarga zajmuje też stanowisko na temat udziału żołnierza chrześcijańskiego w wojnie jedynie sprawiedliwej, w wojnie obronnej. Obraz wojny niesprawiedliwej, zaborczej jest w nauce piątej bardzo plastyczny – wywołują ją „rozbójnicy, wilcy drapieżni, ludzie diabelscy – pustosząc krainy z jadu i gniewu i łakomstwa do złej chęci, do podwyższenia swego”²¹.

Polski kaznodzieja wykazuje się również znajomością stanu rzeczy w czasie prowadzenia wojen: otóż udział w niej należy nie tylko do „żołnierza domowego”²² – czytaj: polskiego szlachcica, ale też często wzywani są na pomoc żołnierze z innych krajów, obcy, mający najczęściej na uwadze jedynie zysk materialny. Nie jest to słuszne i z tej przyczyny nie godzi się żadnemu żołnierzowi walczyć! Wolno także odmówić własnemu panu, jeżeli wojna naprawdę jest niesprawiedliwa.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, Nauka trzecia.

¹⁶ Ibidem, Nauka czwarta.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, Nauka piąta.

²² Ibidem.

A jakaż jest ta wojna sprawiedliwa? W tym przypadku problem wydaje się przesądzony. Nauka szósta, poczynawszy od tytułu, to rozbudowane wypowiedzenia, które w sposób wyjątkowo mocny, zdecydowany wskazują, że:

„Na Saraceny i Turki prawie sprawiedliwa i święta jest wojna, bo są nieprzyjaciele wiary Chrystusowej i Krzyża świętego i one, gdzie zwycięstwo mają a mogą, srodze gubią i wykorzeniają, swego fałszerza Machometa (sic!) wynosząc i do sprosłego zakonu jego ludzie chrześcijańskie przymuszają i dusze ich zabijają”²³.

Siła przekonywania, perswazji, a nawet agitacji, iż należy walczyć za wiarę, tkwi też w bezpośrednim zwrocie do żołnierza, w zachęcie do działania, w takiej konstrukcji wypowiedzi, która jednocześnie podkreśla zasługi na ziemi i po śmierci:

„Na nie, cny żołnierzu, ostrz swoje żelaza, umieraj rad dla czci Chrystusowej, wybawiaj uciśnione chrześcijany, broń wiary przesławnej i Kościoła Bożego, zasługuj sobie koronę wieczną i tu na ziemi sławę rycerską pozyskuj”²⁴.

Temat wojny sprawiedliwej, temat przyczyny każdej wojny rozwija Skarga w następnych naukach, odwołując się w każdym przypadku do przykładów biblijnych, zawsze w kontekście wojny, cierpienia bądź ich przeciwieństwa – pokoju. Szczególnie wymowna jest tu nauka ósma: *O prawach żołnierskich od Jana świętego Chrzcziciela podanych*. W podstawowej warstwie nauka ta jest z pozoru wypowiedzią samego Jana Chrzcziciela, przywoływanego już w nauce wcześniejszej, którego „pytali o swoim zbawieniu żołnierze [...] Co też nam każesz, miły mistrzu, czynić, abyśmy zbawieni byli?”²⁵. Odpowiedź zawarta została w trzech regułach:

Pierwsza: Nikogo nie bijcie!

Druga: Nikogo nie potwarzajcie!

Trzecia: Przestańcie na zapłacie waszej!

– regułach rozbudowanych, regułach wyraźnego autorstwa Skargi, a nie – jak jest to sugerowane – Jana Chrzcziciela. Znajomość realiów epoki pozwoliła polskiemu jezuitce na wskazanie mocnych argumentów, szczególnie w kwestii ostatniej – kwestii poborów żołnierskich. Było powszechnie wiadomym, iż są one małe i żołnierz zawsze liczył na zdobycze wojenne. Dlaczego tak się działo? Odpowiedź Skargi jest konkretna:

„O jako wielkie są kradziestwa w naszym Królestwie i oszukania Rzeczypospolitej, gdy się pobory na żołnierza zbierają! Arendują je po powiatach jeden drugiemu, poborca kupuje urząd i drugiemu zaś go sprzedaje albo arenduje. Arendarz zaś arendarza najduje, a wszyscy kradną i grzech osobny i wielki popełniają, który zowią *peculatus*, nad inne wszystkie z strony majątności naszkodliwszy i po świętokradztwie nawiętszy. Bo złodziej jednemu domowi albo gospodarzowi szkodę czyni, a ci nam wszystkim, bo nas gubią i do wydzierania nie płacone żołnierze przywodzą i na nieprzyjaciela pospolitego siłę odejmują. Powiadają, iż snadź ledwie połowica poborów na potrzebę wojenną przychodzi, a takim kradziestwem druga połowica ginie”²⁶.

²³ Ibidem, Nauka szósta.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, Nauka ósma.

²⁶ Ibidem.

Przytoczona tutaj dłuższa wypowiedź ma na celu wskazać, że P. Skarga znakomicie zna realia epoki, rozumie sytuację polskiego żołnierza, podaje bardzo konkretne przykłady, dlaczego wśród chwalebnych pobudek do walki jest też myśl o korzyściach materialnych. Autor wyraźnie zaznacza swą obecność nie tylko jako pisarz, ale także żołnierz chrześcijański, w tym przypadku żołnierz walczący o sprawiedliwość dla rodaka, który z mieczem w dłoni poświęca życie dla kraju i wiary i nie musi tego czynić tylko dla samych szlacheckich ideałów. Plastyczny wyraz swej żołnierskiej postawy w tym aspekcie daje też autor w zastosowanych dalej pytaniach retorycznych i wykrzyknieniach:

„Jakobyście ręce swe zatrzymali, gdyby jeden jadł to, co na trzydzieści osób dane? Jakoby się głodni nań nie rzucili? O nierządzie i ospałości wasza do spraw pospolitych! Nikt ojczyzny nie pożąda, nikt się o nią nie wstąpi!”²⁷.

Nauka o przedniejszych cnotach rycerskich zakończona jest prostym a głębokim wnioskiem: „A panowie i królowie z wielką i szczerą pilnością i w czas obmyślać mają, aby robotnik taki, i tak wszystkiemu królestwu potrzebny, swoja zapłatę miał”²⁸.

Żołnierskie nabożeństwo a dzieła i przykłady o podobnej tematyce

Przedstawiony tak wyraźnie, z taką goryczą obraz polskiej rzeczywistości, poprzedzony wcześniejszymi wskazówkami o charakterze historycznym, jak chociażby wspomniane już nazwiska polskich hetmanów, staje się przyczynkiem do jeszcze innej refleksji.

Literatura europejska także dała przykłady podobnego podejścia do tematu rycerza chrześcijańskiego. W drugiej połowie XVI wieku ukazało się dzieło Antonio Possewina *Il soldato christiano*²⁹, na które powołują się badacze twórczości Skargi, próbując nawet wykazać nie tylko podobieństwa, ale wręcz wykorzystanie tekstu³⁰. Jeżeli nawet jakieś wątki zostały wykorzystane, użyte jakieś przykłady – szczególnie biblijne, a nawet historyczne – uczynił to polski jezuita w wyjątkowo szlacheckim celu. Badania porównawcze wskazują, że jeżeli już Skarga czytał A. Possewina (a ten realistycznie wyrażał stanowisko, np. na temat prowadzenia wojen przez niepłatne wojsko³¹) – wykorzystał jedynie dołączony w 1604 roku *Traktat* – zalecenia, jakie rady dawać chrześcijańskiemu żołnierzowi³². Doszukiwanie się źródeł jest na pewno ważne, jednak należy to robić z umiarem, gdyż inaczej można cofnąć się do dzieła Erazma z Rotterdamu *Podręcznik żołnierza*

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, Nauka dziewiąta.

²⁹ Za: M. Lenart, *Miles pius et iustus: żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, Warszawa 2009, s. 63.

³⁰ J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji*, Warszawa 1978, s. 146.

³¹ W. Majewski, *Etyka wojny i wojska w dwóch pracach ks. Piotra Skargi*, w: *Z dziejów wojen i wojskowości. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr. hab. Tadeuszowi rawskiemu z okazji 55-letnia rozpoczęcia pracy naukowej*, P. Matusak (red.), Łowicz 2001, s. 47.

³² M. Lenart, *Miles pius et iustus...*, op. cit., s. 71.

Chrystusowego z 1503 roku³³, które powstało przecież w zupełnie w innych okolicznościach i kieruje się innymi zasadami³⁴.

Nie jest jednak tematem tej pracy porównanie innych tekstów z *Nabożeństwem żołnierskim* Piotra Skargi. Problem wymaga szczegółowych analiz przynajmniej w kontekście genezy utworów czy czasu ich powstania, co udowodnił Mirosław Lenart³⁵, dlatego należy pozostawić badaczom sugestie o zdecydowanym wykorzystaniu innych tekstów przez Skargę. A w przypadku plagiatu – w obecnym rozumieniu – zupełnie inaczej podchodzono do tego zagadnienia w kulturze renesansu³⁶.

Można tak samo zadać pytanie, czy P. Skarga czytał *De bello Wandalorum* bądź *De bello Gothico* Prokopiusza z Cezarei, sekretarza Belizariusza, o walkach w Afryce i Italii?³⁷ Nie jest to udowodnione, jakkolwiek powołuje się na nieokreślonego z nazwiska pisarza. A więc czy historię Belizariusza, wodza bizantyjskiego z okresu panowania Justyniana I Wielkiego, o którym pisze w nauce dziesiątej, znał ze źródeł historycznych czy pośrednio – poprzez inne dzieła – nie można zdecydowanie ocenić. Jednak przytoczenie tegoż przykładu jest wyjątkowo wymowne, aby udowodnić, co znaczy żołnierska karność. Przypomnijmy, co napisał Skarga:

„Belizaryjusz, on przesławny u Justynijana cesarza hetman i dobry chrześcijanin, gdy w obozie o pijaństwo i mężobójstwo dwu żołnierzy na pal wbić kazał, drudzy na srogie ono karanie szemrali. A on zezwawszy wojsko powiedział: Do zwycięstwa, prawi, wiele pomaga czynienie sprawiedliwości. [...] Jako tych nie karać, którzy mężobójstwo popełnili? Upijać się nie godzi, a daleko więcej zabijać. Samo pijaństwo karać się ma. Proszę, rękę swoich od krzywdy towarzyskiej powściągać...”³⁸.

Takich Belizariuszów żąda Skarga w zakończeniu nauki dziesiątej, dając do zrozumienia, że karać trzeba nie tylko nadmierne pijaństwo, ale też „nieczystości, i łupiestwa, posromocenie białych głów”³⁹.

Żołnierz chrześcijański – przygotowanie do walki i zasady świętowania zwycięstwa

Jest oczywiste, iż P. Skarga musi zwrócić żołnierzowi chrześcijańskiemu uwagę na przygotowanie duchowe przed bitwą, a możliwość taką daje przykład z kręgu historycznych wydarzeń za czasów Justyniana, a konkretnie – przywołanie postaci Narsesa, który:

³³ D. E. Rotterdamus, *Podręcznik żołnierza Chrystusowego nauk zbawiennych pełny*, przekł. J. Domański, Warszawa 1965.

³⁴ J. Domański J. *Erazm i filozofia. Studium o koncepcji filozofii Erazma z Rotterdamu*, Wrocław 1973, s. 163–164.

³⁵ M. Lenart, *Miles pius et iustus...*, op. cit.

³⁶ J. Ziomek, *Niezwykłe i nie leda pióro*, w: Jan Kochanowski. *Interpretacje*, J. Błoński (red.), Kraków 1989, s. 105.

³⁷ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1991, s. 87.

³⁸ Ibidem, *Nauka dziesiąta*.

³⁹ Ibidem.

„Goty z Włoch wygnał, Longobardy, które był na pomoc przyjął, widząc ich wielkie łupiestwa z wojska odprawił, bojąc się, aby ich grzechy na wszystko się wojsko nie obaliły, i sam z małym ludem Goty pobił i włoską ziemię od nich wyswobodził”⁴⁰.

Przypisuje więc Skarga zwycięstwa Narsesa ludziom prawym, o czystym sumieniu, wskazując jednocześnie, na zasadzie kontrastu, klęskę króla Francji, Gunteramnusa, ze względu na złe uczynki swoich żołnierzy, głównie łupiestwo w kościołach. Zastosowanie metody kontrastu: dobro – zło, czyste sumienie – złe uczynki staje się więc podkreśleniem roli przygotowania duchowego, a temat kontynuuje nauka jedenasta – bezpośrednio już wskazująca, że „Dobry żołnierz [...] myśli i mówi: abo umrzeć, abo wygrać, tak, jako na niebie uradzono”⁴¹. Jest więc konieczna pokuta i spowiedź, wybaczenie win i uczynienie ślubów, które potem należy wypełnić. Nie wyraża autor *Nabożeństwa* powyższych wskazań jako zwyczajnego pouczenia żołnierza z racji swojej pracy duszpasterskiej. To przygotowanie do bitwy, która może też skończyć się jego śmiercią, obrazuje jako podstawową czynność chrześcijanina i patrioty: żołnierz ów, odmawiając psalm lub śpiewając *Bogarodnicę*: „wyznawając wiarę napęlnia się pociechą Ducha Świętego i męstwem, i orężą ściskając a popręgów poprawując skinienia hetmańskiego czeka”. Jego serce „roście” do bitwy mocną miłością – do Boga, ojczyzny, do sławy żołnierskiej. Wezwania, jakie formułuje autor, odwołują się – między innymi – do staropolskiego pojęcia cnoty: „Cny żołnierzu, zapal się miłością ku Panu Bogu i czci jego...! [...] Zapal się miłością ku ojczyźnie i ku braciej twojej, i ku domowym twoim...! [...] Zapal się do sławy swej rycerskiej...!”⁴².

Nauka trzynasta, wyrażająca powyższe wskazania, ma też ciekawą narrację: – wezwania w części pierwszej ujęte są w formę narracji trzecioosobowej, – przejściem do narracji pierwszoosobowej staje się odwołanie do czynów „żołnierzy męczenników Bożych”⁴³, którzy nie obawiali się śmierci dla Boga, – zdanie wprowadzające do narracji pierwszoosobowej jest też wskazaniem, że autor utożsamia się z żołnierzami chrześcijańskimi, gdyż stwierdza: „A my mówmy...”⁴⁴,

– następuje obszerna część specyficznej wypowiedzi żołnierza chrześcijańskiego – przemyśleń od siebie – też z wykorzystaniem składniowej anafory:

„Jeśli w przygodzie umrę.... [...]. Jeśli na łóżku umierać będę....” oraz powtórzeniami słowa „abo”: „Abo mię niemoc przywiezie..., abo mowę stracę..., abo spowiedź odwlokę..., abo mi w słabości trudna będzie pokuta”⁴⁵.

Taka konstrukcja musi prowadzić do zdecydowanie sformułowanego wniosku, że należy mieć nie tylko czyste serce, ale też oddać je „w nadziei nieprzemozo-

⁴⁰ Ibidem, Nauka jedenasta.

⁴¹ Ibidem, Nauka dwunasta.

⁴² Ibidem, Nauka trzynasta.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

nemu Bogu”⁴⁶, bo wówczas nastąpić może „gdy Pan chce, wesołe zwycięstwo”⁴⁷, a w przeciwnym razie „śmierć takiego i tak nabożnego żołnierza sławniejsza jest nad wszystkie tryumfy”⁴⁸.

Wiara w zwycięstwo chrześcijańskiego żołnierza była jednak wielka – i konieczna, dlatego pouczenia P. Skargi w nauce czternastej dotyczą też zachowania po zwycięskiej walce. To wyjątkowo ciekawe wypowiedzi – zaskakujące już od pierwszego zdania, gdyż: „Naprzód, nie ma się z tego weselić, iż się ludzka krew rozlała”⁴⁹. Nad tym należy wręcz płakać, gdyż śmierć innych wynika z uporu i złości, a tragedia polega na tym, iż zabijają się chrześcijanie.

Kolejne wskazówki o zachowaniu po zwycięstwie „budowane” są podobnie: Skarga nie stwierdza: rób tak i tak, przeciwnie – nie rób tego czy tego.

Żołnierz chrześcijański po zwycięskiej bitwie nie może wywyższać się, mieć o sobie zbyt wygórowane mniemanie. Nie ogarnia on często Bożych sądów, nie rozumie, dlaczego Bóg nad nim właśnie „sprawiedliwość swoją rozciągnął”⁵⁰. Powołuje się w tym przypadku autor na Adoni-Bezeka (w oryginale: Adonibezecha⁵¹), którego spotkała taka sama kara, jaką on zadał innym. Zwycięstwo powinno być uzaleniem się nad poniżonym, gdyż – jak wykazuje przykład Asama: Chrystus tylko pokornym daje łaskę. Zwycięstwo to także konieczność wypełnienia obrzędowych tradycji oczyszczenia, złożenia obiecanych darów i wypełnienie ślubów.

Śłużba żołnierska w czasie pokoju

Śłużba chrześcijańskiego żołnierza nie kończy się na polu walki – trwa stale i jej dalszym ciągiem jest skromne i spokojne życie wśród domowników i towarzyszy. Ta teza, zapisana w piętnastej nauce, poparta jest argumentami – z odwołaniem do kontrastowo ukazanych przykładów: trybu życia w czasie żołnierskiej tułaczki, a w warunkach domowych, gdy tam bywało się głodnym, niewyspanym, a obecnie w domu rodzinnym jest zastawiony stół, spokój i łaskawość otoczenia. Jednak te domowe pielesze nie powinny uśpić czujności chrześcijańskiego żołnierza, gdyż walczyć należy „ze starym wężem. [...] Stary wąż jest czart, który myślami złemi do grzechu nasz wiedzie, i związać, i zniewolić, i w piekło z sobą wrzucić chce”⁵².

Ten specyficzny powrót do Księgi Rodzaju, do motywu węża, jest też ciekawym zastosowaniem antonomazji⁵³ – wąż, który skusił Ewę, jest tu nazwany starym wężem i należy mu się zdecydowanie przeciwstawić. Ten stary wąż to zwady i wojny sąsiedzkie, złe nawyki, zwyczaje, które należy zwalczać – jednak nie mieczem, nie najazdami, napadami, jak to chciał zrobić Dawid w stosunku do Nabala. Cóż

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem, Nauka czternasta.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, Nauka piętnasta.

⁵³ Ibidem.

więc ma robić skrzywdzony? Trudno spodziewać się od polskiego jezuitę innej rady niż zawartej w rzekomych słowach niewiasty Dawida: „Oddawaj ty Panu Bogu krzywdy braciej twoich, a on je pokarze, a ty grzechu mieć nie będziesz i łaskowości swej cierpliwości zapłatę weźmiesz”⁵⁴.

Nie pomija Skarga rad w stosunku do zwykłego życia szlachcica żołnierza w okresie pokoju, gdy:

„okrom nabożeństwa i obchodów chrześcijańskich są czytania ksiąg dobrych albo słuchania ich, zwłaszcza o żywotach świętych, o rycerzach. Bożych męczennikach, o wojnach i starych powieściach i historyjach, zwłaszcza swoich polskich i litewskich i inflandzycznych, i moskiewskich, i innych królestw”⁵⁵.

Natomiast zdecydowanie przeciwstawia się „brzydkim zabawom”⁵⁶ przy kuflach, co prowadzi do zapomnienia o stanie żołnierskim i jak to się coraz częściej zdarza: „Nie najdziesz u wielu szlachciców zbroje, konia dobrego i gotowości na popolitą potrzebę”⁵⁷.

Zakończenie

Dzieło Piotra Skargi jest utworem Polaka, skierowanym do Polaków, dziełem o Polsce i jej obywatelach pragnących pokoju, sprawiedliwości i stabilności. Jest jednak obrazem tej rzeczywistości, o której stanowią nie zawsze dobre cechy i – co ważne – ukazanej właśnie w ostatniej części nauki piętnastej, a charakterystycznie sugerowane były już w nauce pierwszej *Żołnierskiego nabożeństwa*. Mamy więc do czynienia z przemyślaną kompozycją tekstu, ze specyficzną klamrą – sugestią właściwego celu tekstu już pierwszych zdaniach, a literackim rozwiązaniem problemu – w części ostatniej. Całość podlega sztuce retoryki, która rozwijała się od starożytności⁵⁸ i przybrała ciekawe formy w okresie baroku, co specyficzenie określił Jan Białostocki:

„Teoria retoryczna jest bardzo ogólna i może mieścić w sobie ogromną ilość różnorodnych realizacji. Nie określa ona zupełnie formy dzieła, lecz jedynie jej cele i funkcje w odniesieniu do widza”⁵⁹.

Patriotyczna i religijna wymowa to oczywiste walory tekstu wielkiego jezuitę. Wskazane już cechy stylu oratorskiego na pewno należałoby szczegółowo rozpracować w aspekcie każdej nauki, jaką daje Piotr Skarga, każdego poruszonego tematu. Podkreślić należy, iż sztukę oratorstwa opanował on do perfekcji. Jakkolwiek rzadko w przypadku *Żołnierskiego nabożeństwa* stosuje metodę erotematyczną – jedynie zadawania pytań i udzielania odpowiedzi, zauważalne

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ J. Z. Lichański, *Retoryka: historia – teoria – praktyka*, t. 1: *Historia – teoria – praktyka*, Warszawa 2007, s. 29–59.

⁵⁹ J. Białostocki, *Czy istniała barokowa teoria sztuki*, w: J. Białostocki, *Refleksje i syntezy ze świata sztuki*, Warszawa 1978, s. 136.

jest interrogacja – zadawanie pytania zamiast podawania twierdzenia. W każdej części charakteryzuje poruszany problem poprzez ukazanie zdarzeń, przytacza odpowiednie argumenty z powołaniem się na konkretne przykłady. Narracja jest najczęściej trzecioosobowa, jednak wprowadzana jest też pierwszoosobowa – nie dotyczy ona jednak osoby autora, lecz jest specyficznym cytowaniem wypowiedzi innych osób. Charakterystyczny jest wstęp – do każdego czytelnika, z uwypukleniem roli wielkich przywódców, a wykorzystanie emocji, elementów psychologii i perswazji powoduje, że adresatem może czuć się każdy czytający. Autor uzasadnia na przestrzeni całego tekstu, kim jest żołnierz chrześcijański i zaskakuje konkluzją w ostatniej nauce, tym epilogu Nabożeństwa, dwukrotnym powtórzeniem:

„Owoż *Eques Polonus* – baba stara na wozie! [...] Owoż *Eques Polonus* w pierzu i poduszkach jedwabnych uwiniony, wozownik nie jezdnik, piechota uboga nie ozdobny na koniu szlachcic”⁶⁰.

Zaskoczenie, przejście od ogółu do szczegółu, w pewnym stopniu wyjaskrawienie to ważna cecha oratorskiego podejścia do problemu. Dopiero lektura tego epilogu uzasadnia, dlaczego tak bardzo zależało Skardze na podkreśleniu roli stanu żołnierskiego, na zobrazowaniu zagadnienia ciekawymi przykładami.

BIBLIORGRAFIA

- Domański J. 1973.** *Erazm i filozofia. Studium o koncepcji filozofii Erazma z Rotterdamu*, Wrocław.
- Erazm z Rotterdamu. 1965.** *Podręcznik żołnierza Chrystusowego*, Warszawa.
- Kochanowski J. 1970.** *Pieśń V. Księgi wtóre*, w: Kochanowski J., *Pieśni*, wyd. 3 zmienione, Wrocław, BN I-100.
- Kopaliński W. 1991.** *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Lenart M. 2009.** *Miles pius et iustus: żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, Warszawa.
- Lichański J. Z. 2007.** *Retoryka: historia–teoria–praktyka*, t. 1: *Historia–teoria–praktyka*, Warszawa.
- Majewski W. 2001.** *Etyka wojny i wojska w dwóch pracach ks. Piotra Skargi*, w: *Z dziejów wojen i wojskowości. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr. hab. Tadeuszowi Rawskiemu z okazji 55-lecia rozpoczęcia pracy naukowej*, Matuszak P. (red.), Łowicz.
- Rotterdamus D. E. 1965.** *Podręcznik żołnierza Chrystusowego nauk zbawiennych pełny*, przekł. Domański J., Warszawa.

⁶⁰ Ibidem, Nauka piętnasta.

Skarga P. 1618. *Żołnierskie nabożeństwo, to jest nauki i modlitwy i przykłady do tego stanu służące, pisane od X. Piotra Skargi, Societas Iesu.* Teraz wtóry raz przekładane w Krakowie.

http://staropolska.pl/renesans/piotr_skarga/Zolnierskie1.html (dostęp: 3.03.2012).

Tazbir J. 1983. Piotr Skarga. *Szermierz kontrreformacji*, Warszawa.

Ziomek J. 1989. *Niezwykłe i nie lęda pióro*, w: Jan Kochanowski. *Interpretacje*, Błoński J. (red.), Kraków.

STRESZCZENIE

Twórczość Piotra Skargi jest rozpatrywana w bardzo różnych aspektach, ogólnie mówiąc — historycznym, literackim, religijnym, politycznym czy w aspekcie sposobu prezentacji treści, jakim jest głównie retoryka. Praca P. Skargi jest dziełem adresowanym do Polaków, dziełem o Polsce i jej obywatelach, którzy chcą pokoju, sprawiedliwości i stabilności. Jednak nie jest to obraz rzeczywistości, który stanowią zawsze dobre cechy i – co ważne – tylko zjawy w ostatniej części piętnastej nauki. Mamy tu do czynienia z dobrze przemyślaną kompozycją tekstu. Przedmiotem sztuki retoryki, która rozwijała się od czasów starożytnych i miała ciekawe formy w okresie baroku, które ściśle określił Jan Białostocki: „Teoria retoryczna jest bardzo ogólna i może mieścić w sobie ogromną ilość różnorodnych realizacji. Nie określa ona zupełnie formy dzieła, lecz jedynie jej cele i funkcje w odniesieniu do widza.”

Słowa kluczowe: żołnierz, Bóg, Ojczyzna, Piotr Skarga.

SUMMARY

The work is a work of P. Complaints Pole, addressed to Poles, a work about Poland and its citizens, who want peace, justice and stability. However, there is a picture of the reality of which constitute not always good features and – most important – just apparitions in the last part of the fifteenth science and characteristically suggested they were already learning the first soldier's service. So we are dealing with a well thought out composition of the text, with a specific buckle – a suggestion to the right of the text has first sentences, a literary solution to the problem – in the last part. The whole subject to the art of rhetoric, which has flourished since ancient times and took on interesting forms in the Baroque period, which specifically defined Jan Białostocki: „The theory of rhetoric is very general and can house a huge amount of variety of implementation. It does not specify completely the mold work, but only its objectives and functions in relation to the viewer.”

Keywords: soldier, God, Homeland, Peter Skarga.

WSKAŹNIKI ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU W ASPEKTACH SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH, W OCENIE JAKOŚCI ŻYCIA

INDICATORS OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN SOCIAL-ECONOMIC ASPECTS, IN THE QUALITY ASSESSMENT

Wstęp

Koncepcja zrównoważonego rozwoju wprowadziła równowagę w poszanowaniu środowiska przyrodniczego, ale również społecznego i kulturowego¹. Jednym z podstawowych celów zrównoważonego rozwoju jest poprawa szeroko rozumianej jakości życia mieszkańców obecnego, jak i przyszłych pokoleń. Jednak należy odpowiedzieć sobie na pytanie, czym jest jakość życia? To jak jest postrzegana przez poszczególne jednostki zależy od wielu czynników: kultury, religii, więzi społecznych, poziomu zaspokojenia potrzeb, materialnych i duchowych. IMIĘ Kruk² przytacza szereg definicji, które wskazują, że jakość życia była wielokrotnie definiowana. Definicje te pozwalają na wywnioskowanie, że to odczucie zaspokojenia potrzeb. Jednak idea jakości życia zmienia się wraz z rozwojem ludzkości, ponieważ zmienia się poziom zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. W pomiarze jakości życia stosuje się jako wiodące wskaźniki ładu społecznego, np. zdrowotne: długość życia, poziom dobrobytu, zakres edukacji, ale również gospodarczego, np. dostępność do produktów oraz usług i dochód na mieszkańca. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju ułatwiają monitorowanie jego poziomu. Najprościej byłoby dokonywać tego za pomocą audytu, podczas którego można by przeprowadzać cyklicznie ocenę. Jest to bowiem zjawisko, które należy badać w czasie ponieważ zrównoważony rozwój nie stanowi wymiernego celu do osiągnięcia, ale jest zjawiskiem dynamicznym.

* dr inż., adiunkt w Katedrze Ekonomiki Przestrzennej i Środowiskowej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

** dr inż., adiunkt w Katedrze Ekonomiki Przestrzennej i Środowiskowej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ T. Borys, P. Rogala, *Moduł wskaźnikowy w audytach zrównoważonego rozwoju*, w: *Taksonomia – klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania*, I. Jajuga, M. Walesiak (red.), Wrocław 2004, nr 11, s. 601–608.

² H. Kruk, *Ład ekologiczny, społeczny i ekonomiczny we współczesnej teorii rozwoju zrównoważonego*, w: *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*, I. Kielczewski (red.), Białystok 2009, s. 121–130.

W literaturze³ można znaleźć propozycje wskaźników mogących mieć zastosowanie w praktyce na różnych poziomach, również regionalnym i służyć jako podstawa do budowania indeksów⁴.

Metodyka badań

Celem badań było określenie stopnia zrównoważenia rozwoju województwa warmińsko-mazurskiego w aspektach społecznym i gospodarczym. Badania są próbą wykorzystania metody wskaźnikowej w ocenie jakości życia.

W badaniach do oceny zrównoważenia rozwoju przyjęto uproszczony podział wskaźników na stymulanty i destymulanty. Dla każdego wskaźnika obliczono tzw. ocenę pokazującą, o ile procent wskaźnik jest lepszy lub gorszy od średniej dla porównywanych województw⁵. Ocena uwzględniała jednolitą preferencję, a zatem im wyższy wskaźnik oceny tym jest lepsza sytuacja badanej jednostki, przy czym średnia dla pozostałych jednostek wynosiła 100%. W badaniach zastosowano metodę unitaryzacji zerowej odnoszenia „zunitaryzowanych” wskaźników do średniej z zastosowaniem poniższych formuł⁶:

dla stymulant

$$O_P = [(W_i - W_{\min}) / (W_{\max} - W_{\min})] \times 100\%;$$

dla destymulant

$$O_R = [(W_{\max} - W_i) / (W_{\max} - W_{\min})] \times 100\%;$$

dla średniej stymulatora

$$O_{P-\text{śr}} = [(W_{\text{śred}} - W_{\min}) / (W_{\max} - W_{\min})] \times 100\%;$$

dla średniej destymulatora

$$O_{R-\text{śr}} = [(W_{\max} - W_{\text{śred}}) / (W_{\max} - W_{\min})] \times 100\%;$$

gdzie:

O_P lub O_R – punktowa ocena wskaźnika W dla województwa,

$O_{P-\text{śr}}$ lub $O_{R-\text{śr}}$ – punktowa ocena średniej wskaźników dla porównywanej grupy jednostek (województw), ocena ta zależy od rozkładu poziomu wskaźnika:

W_i – poziom wskaźnika ocenianej jednostki,

$W_{\min}$ – minimalny poziom wskaźnika dla danej próby,

$W_{\max}$ – maksymalny poziom wskaźnika dla danej próby,

$W_{\text{śred}}$ – średnia wskaźnika dla danej próby.

³ T. Borys (red.), *Wskaźniki ekorozwoju*, Białystok 1999, s. 214–223; T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Białystok 2005, s. 247–334.

⁴ T. M. Łaguna., M Witkowska-Dąbrowska, *Równoważenie rozwoju w regionie nieuprzemysłowionym (uprzemysłowionym inaczej)*, w: *Zrównoważony rozwój regionów uprzemysłowionych*, E. Lorek (red.), Katowice 2008, s. 92–102.

⁵ P. Rogala, *Moduł wskaźnikowy w lokalnym audycie zrównoważonego rozwoju*, w: *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, T. Borys (red.), Warszawa–Białystok 2005, s. 237–246.

⁶ T. Borys, P. Rogala, *Moduł wskaźnikowy w audytach zrównoważonego rozwoju*, w: *Taksonomia – klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania*, I. Jajuga, M. Walesiak (red.), Wrocław 2004, nr 11, s. 601–608; T. Borys, *Wstęp – wartość pytań retorycznych. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, 2005, s. 9–13.

Obliczone wskaźniki odniesiono do średniego poziomu w porównywalnej grupie jednostek wg formuły:

$$[(OP/OP - \text{śr}) \times 100\%] - 100\% \text{ lub } [(OR/OR - \text{śr}) \times 100\%] - 100\%.$$

Na podstawie otrzymanych ocen obliczono dynamikę zmian w latach 2003–2014. Za podstawę indeksów przyjęto 2003 rok.

Badania teoretyczne i empiryczne prowadzono w latach 2003–2014 na bazie danych z zebranych z zasobów Banku Danych Lokalnych (BDL). Wskaźnikową metodą porównawczą opracowano 50 wskaźników o różnych kierunkach preferencji (Tabela 1).

Tabela 1
*Łądy i dziedziny oraz liczba wskaźników wybranych do badań
nad zrównoważonym rozwojem województwa warmińsko-mazurskiego*

Łądy			
Społeczny		Gospodarczy	
Dziedziny	Liczba wskaźników	Dziedziny	Liczba wskaźników
Demografia	3	Zużycie surowców i produkcja odpadów przemysłowych	5
Edukacja i rozwój	6	Zatrudnienie	5
Ubóstwo i wykluczenie społeczne	5	Nakłady inwestycyjne	2
Poziom i jakość życia	6	Przedsiębiorczość	4
Styl życia i zdrowie publiczne	5	Rolnictwo	3
Razem	25	Dostępność produktów i usług	6
x	x	Razem	25

Źródło: opracowanie na podstawie: T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Białystok 2005, s. 62–321

W badaniach zastosowano dziedzinową klasyfikację wskaźników umożliwiającą konstruowanie tzw. piramidy wskaźników. Podobną klasyfikację dziedzinową stosuje BDL. Umożliwiło to łatwe korzystanie z danych. Problem stanowiły zmiany w BDL, w prezentowaniu poszczególnych danych do obliczenia wskaźników. Dlatego proponowane w czasie toku badań wskaźniki ulegały modyfikacjom i przenoszeniu oraz dopasowywaniu do różnych dziedzin⁷. W efekcie osiągnięto układ dziedzinowy.

W sferze społecznej wskaźniki dotyczyły głównie demografii, ubóstwa, zdrowia oraz edukacji i kultury (Tabela 2), zatem poziomowi życia.

⁷ M. Witkowska-Dąbrowska, *A proposal of verification of the indicator method for evaluation of sustainable development*, „Olsztyn Economic Journal” 2011, 6 (2), s. 263–274.

Tabela 2
Dziedziny, wskaźniki i kierunki preferencji wskaźników w ładzie społecznym

Lp.	Dziedziny i wskaźniki	Kierunek preferencji
1.	demografia	stymulanta/destymulanta
1.1	gęstość zaludnienia (liczba mieszkańców na km ²)	stymulanta
1.2	przyrost naturalny na 1000 mieszkańców	stymulanta
1.3	ogólne saldo migracji (różnica napływu i odpływu mieszkańców na 1000 mieszkańców)	destymulanta
2.	edukacja i rozwój	stymulanta/destymulanta
2.1.	udział wydatków na oświatę i wychowanie w województwie w przeliczeniu na 1 ucznia	stymulanta
2.2.	udział osób z wyższym wykształceniem w liczbie mieszkańców powyżej 24 lat	stymulanta
2.3.	liczba miejsc w przedszkolach na 1000 mieszkańców	stymulanta
2.4	liczba uczniów na 1 nauczyciela w szkołach podstawowych	destymulanta
2.5.	liczba uczniów na 1 nauczyciela w gimnazjach	destymulanta
2.6.	liczba uczniów na 1 nauczyciela w liceach	destymulanta
3.	ubóstwo i wykluczenie społeczne	stymulanta/destymulanta
3.1.	bezrobotni na 1000 mieszkańców	destymulanta
3.2.	udział bezrobotnych bez prawa do zasiłku w ogólnej liczbie bezrobotnych (%)	destymulanta
3.3.	liczba osób korzystających z pomocy społecznej na 1000 mieszkańców	destymulanta
3.4.	wydatki na opiekę społeczną, w przeliczeniu na jednego mieszkańca (w zł)	destymulanta
3.5.	liczba miejsc w domach pomocy społecznej przypadająca na 10000 mieszkańców	stymulanta
4.	poziom i jakość życia	stymulanta/destymulanta
4.1.	powierzchnia użytkowa mieszkania przypadająca na osobę (m ²)	stymulanta
4.2.	przeciętna liczba osób przypadająca na 1 mieszkanie	stymulanta
4.3.	liczba mieszkań oddanych w ciągu roku na 1000 mieszkańców	stymulanta
4.4.	liczba widzów i słuchaczy w teatrach i placówkach muzycznych na 1000 mieszkańców	stymulanta
4.5.	dochody gospodarstw domowych na 1 osobę	stymulanta
4.6.	wydatki budżetu na kulturę fizyczną i sport na 1000 mieszkańców (zł)	stymulanta
5.	styl życia i zdrowie publiczne	stymulanta/destymulanta
5.1.	zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych	destymulanta
5.2.	urodzenia żywe na 1000 mieszkańców	stymulanta
5.3.	liczba ludności na 1 łóżko w szpitalu	destymulanta
5.4.	liczba mieszkańców przypadająca na 1 lekarza	destymulanta
5.5.	udział wydatków na ochronę zdrowia w wydatkach ogółem (%)	stymulanta
Razem	25 wskaźników	14/11

Źródło: opracowanie na podstawie: T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Białystok 2005, s. 62–321

Ich dobór podobnie, jak wskaźników gospodarczych (Tabela 3), wynikał z celów strategicznych i operacyjnych województwa warmińsko-mazurskiego.

Tabela 3
Dziedziny, wskaźniki i kierunki preferencji wskaźników w ładzie gospodarczym

Lp.	Dziedziny i wskaźniki	Kierunek preferencji
1.	Zużycie surowców i produkcja odpadów przemysłowych	stymulanta/destymulanta
1.1.	zużycie energii elektrycznej (w kWh) na 1 mieszkańca	destymulanta
1.2.	zużycie wody (w m ³) na 1 mieszkańca	destymulanta
1.3.	użycie gazu (w m ³) na 1 mieszkańca	stymulanta
1.4.	odpady przemysłowe wytworzone w ciągu roku (w Mg) na 1 przedsiębiorstwo wytwarzające odpady	destymulanta
1.5.	ścieki odprowadzane siecią kanalizacyjną (w dm ³)	stymulanta
2.	Zatrudnienie	stymulanta/destymulanta
2.1.	udział zatrudnionych w warunkach zagrożenia związanych ze środowiskiem pracy w ogólnej liczbie pracujących (w %)	destymulanta
2.2.	wskaźnik zatrudnienia w grupie 15–64 lat (w %)	stymulanta
2.3.	wskaźnik obciążenia demograficznego (w %)	destymulanta
2.4.	udział pracujących w sektorze usług rynkowych w ogólnej liczbie pracujących (w %)	stymulanta
2.5.	udział pracujących w sektorze przemysłowym w ogólnej liczbie pracujących (w %)	stymulanta
3.	Nakłady inwestycyjne	stymulanta/destymulanta
3.1.	wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca (w zł)	stymulanta
3.2.	nakłady na innowacje w przemyśle (w mln zł)	stymulanta
4.	Przedsiębiorczość	stymulanta/destymulanta
4.1.	udział jednostek gospodarczych sektora prywatnego stosunku do ogółu (w %)	stymulanta
4.2.	podmioty zarejestrowane w rejestrze REGON na 10 tys. ludności	stymulanta
4.3.	jednostki nowo zarejestrowane w rejestrze REGON na 10 tys. ludności	stymulanta
4.4.	jednostki wykreślone z rejestru REGON na 10 tys. ludności	destymulanta
5.	Rolnictwo	stymulanta/destymulanta
5.1.	skup produktów na 1 ha UR (w kg)	stymulanta
5.2.	zużycie nawozów mineralnych na 1 ha UR (w kg NPK)	stymulanta
5.3.	udział produkcji rolniczej w produkcji ogółem (w %)	destymulanta
6.	Dostępność produktów i usług	stymulanta/destymulanta
6.1.	liczba miejsc noclegowych w obiektach zbiorowego zakwaterowania na 1000 mieszkańców	stymulanta

Lp.	Dziedziny i wskaźniki	Kierunek preferencji
6.2.	liczba samochodów osobowych wyprodukowanych po 2000 roku na 100 mieszkańców	stymulanta
6.3.	długość czynnej sieci gazowej (w km)	stymulanta
6.4.	długość dróg publicznych twardej nawierzchni (w km)	stymulanta
6.5.	długość czynnych linii kolejowych na 100 km ² powierzchni województwa (w km)	stymulanta
6.6.	długość czynnej sieci kanalizacyjnej na 100 km ² powierzchni województwa (w km)	stymulanta
Razem	25 wskaźników	18/7

Źródło: opracowanie na podstawie: T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Białystok 2005, s. 62–321

Wskaźnikowa ocena stopnia zrównoważenia rozwoju województwa warmińsko-mazurskiego w aspektach społecznym i gospodarczym

Województwo warmińsko-mazurskie jest jednym z szesnastu utworzonych w Polsce w wyniku reformy administracyjnej pod koniec XX wieku. Do województwa warmińsko-mazurskiego włączono całe województwo olsztyńskie funkcjonujące w latach 1975–1998, ponad połowę województw suwalskiego i elbląskiego oraz pojedyncze gminy z województw toruńskiego, ciechanowskiego i ostrołęckiego⁸. Powierzchnia województwa warmińsko-mazurskiego wynosi 24203 km², stanowiąc 7,7% terytorium Polski. Województwo to jest czwarte pod względem powierzchni w Polsce. Liczba ludności wynosi ponad 1,4 miliona osób. Gęstość zaludnienia jest najniższa w Polsce – 59 osób na 1 km². Województwo jest zróżnicowane pod względem etnicznym. Społeczeństwo jest stosunkowo młode – 23,2% stanowią osoby w wieku przedprodukcyjnym, 13,3% w wieku poprodukcyjnym, natomiast osoby w wieku produkcyjnym stanowią 63,5%. Województwo jest jednym z mniej zanieczyszczonych w kraju. Główne działy produkcji to: artykuły spożywcze i meble. Z uwagi na korzystne walory rozwija się turystyka oraz gospodarka rybacka⁹. W systemie REGON w 2009 roku zarejestrowanych było 11 4821 podmiotów gospodarczych (0,08 w przeliczeniu na 1 mieszkańca), w 2015 roku 12 3876 podmiotów gospodarczych (0,09 w przeliczeniu na 1 mieszkańca).

W Tabeli 4 przedstawiono dane zbiorcze dla poszczególnych dziedzin w latach 2003, 2005, 2007, 2009 i 2014. Poszczególne łady zostały w szczegółach omówione we wcześniejszych pozycjach, jednak wielkości wskaźników mogą różnić się od podanych poniżej, z uwagi na modyfikowany dobór wskaźników w toku badań nad weryfikacją metody¹⁰.

⁸ Op. cit., przyp. 3.

⁹ M. Witkowska, T. Bączkowski, *Indicators of warmińsko-mazurskie voivodship sustainable development in the economic aspect*, „Olsztyn Economic Journal” 2010, s. 258–268.

¹⁰ Witkowska-Dąbrowska M., *Evaluation of environmental order in Warmia and Mazury voivodship*, „Olsztyn Economic Journal” 2009, s. 61–71, przyp. 4 i 9.

Wśród badanych łądów (społeczny i gospodarczy) prawie wszystkie ogółem we wszystkich badanych latach osiągnęły niższy poziom niż w kraju (Tabela 4).

Tabela 4

Ocena zrównoważenia rozwoju w województwie warmińsko-mazurskim w stosunku do pozostałych województw w kraju (%) w dziedzinach łądu społecznego

Dziedziny*	2003	2005	2007	2009	2014
Demografia	9	9	8	5	6
Edukacja i rozwój	– 36	– 46	– 46	– 43	– 46
Ubóstwo i wykluczenie społeczne	– 34	– 46	– 21	– 22	– 22
Poziom i jakość życia	– 67	– 75	– 61	– 65	– 66
Styl życia i zdrowie publiczne	– 94	– 64	– 78	– 75	– 77

* Ocena ze znakiem ujemnym oznacza, że ocena jest gorsza od średniej (im wyższa tym gorzej).

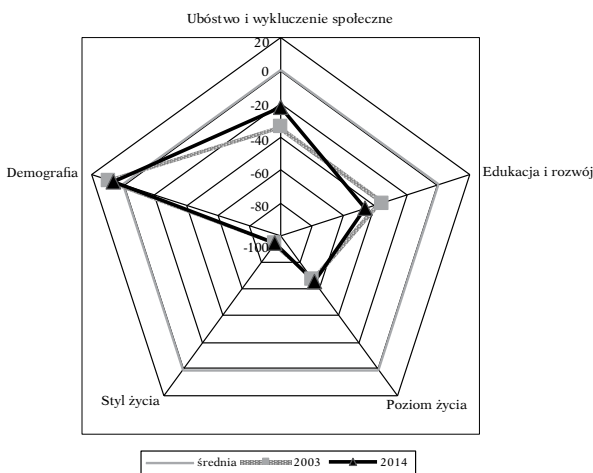
Źródło: opracowanie na podstawie: BDL

Wśród wspomnianych w Tabeli 4 dziedzin łądu społecznego, we wszystkich badanych latach, wyższą oceną od średniej pozostałych województw w kraju charakteryzowała się jedynie demografia (Rysunek 1). Uzyskała ona wyższą ocenę z uwagi na lepszy wynik w stosunku do średniej krajowej w przyroście naturalnym, gęstości zaludnienia i wskaźniku obciążenia demograficznego. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym w strukturze ludności ogółem był najniższy w kraju (15,2%), choć podobnie, jak w całej Polsce, udział ten powoli zwiększa się. Województwo zajmowało końcowe pozycje w zestawieniach wyników egzaminów gimnazjalnych zarówno w części humanistycznej, jak i matematyczno-przyrodniczej. Zainteresowanie kształceniem ustawicznym w województwie było niewielkie. Województwo plasowało się na 7. miejscu w kraju pod względem liczby uczniów szkół zasadniczych dla młodzieży oraz liczby uczniów w szkołach dla dorosłych. Zajmowało 15. pozycję pod względem liczby studentów przypadających na 10 tys. mieszkańców. W 2011 roku województwo zanotowało najwyższy w Polsce wskaźnik minimum egzystencji (11,2%), wskaźnik zagrożenia ubóstwem relatywnym był w tym czasie drugim najwyższym w kraju i wyniósł 24,2%¹¹. Jednak najkorzystniejsze zmiany w stosunku do 2003 roku wykazano właśnie w przypadku ubóstwa i wykluczenia społecznego, choć ocena tego działu w porównaniu ze średnią kraju była niska (Rysunek 1).

¹¹ „Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025”, <http://strategia2025.warmia.mazury.pl/artykuly/72/strategia-2025.html> (dostęp: 27.05.2016).

Rysunek 1

Ocena zrównoważenia rozwoju w województwie warmińsko-mazurskim, w stosunku do pozostałych województw w kraju (%) w dziedzinach ładu społecznego w latach 2003, 2014

Źródło: opracowanie na podstawie BDL

Większość działów w ładzie społecznym wykazała znaczącą dynamikę zmian. Jedynie w dziedzinach styl życia i zdrowie publiczne od 2005 roku zaobserwowano pogorszenie. Najgorszymi wynikami charakteryzowały się, we wszystkich badanych latach, poziom i jakość życia oraz styl życia i zdrowie publiczne.

W ładzie gospodarczym w przypadku rolnictwa ocena wyższa od średniej krajowej wynikała głównie z powodu wysokiego poziomu skupu produktów z 1 ha użytków rolnych oraz wzrostu zużycia nawozów mineralnych na 1 ha użytków rolnych (Tabela 5).

Tabela 5

Ocena zrównoważenia rozwoju w województwie warmińsko-mazurskim w stosunku do pozostałych województw w kraju (%) w aspektach ładu gospodarczego

Dziedziny*	2003	2005	2007	2009	2014
Zużycie surowców i produkcja odpadów przemysłowych	- 5	- 9	- 6	- 7	- 7
Zatrudnienie	- 7	- 7	5	4	5
Nakłady inwestycyjne	- 30	- 40	- 22	- 25	- 13
Przedsiębiorczość	- 34	- 59	- 61	- 62	- 53
Rolnictwo	21	- 10	12	13	11
Dostępność produktów i usług oraz infrastruktura	- 59	- 58	- 58	- 58	- 30

* Ocena ze znakiem ujemnym oznacza, że ocena jest gorsza od średniej (im wyższa tym gorzej)

Źródło: opracowanie na podstawie BDL

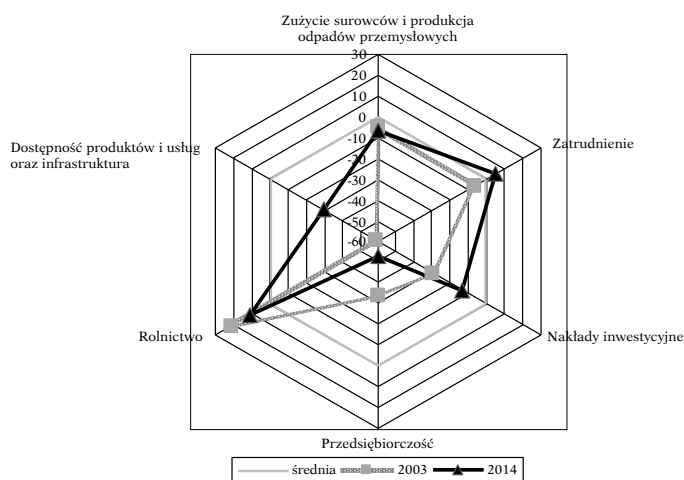
Ocena zużycia surowców dla średniej pozostałych województw w kraju była niższa (choć zbliżała się do niej), przede wszystkim za sprawą ciągle słabo rozwijającej się infrastruktury ochrony środowiska (gazociąg, kanalizacja). Dynamika zmian była w badanym okresie niewielka. Produkcja żywności w województwie odbywa się w dwóch głównych obszarach: produkcji wielkotowarowej oraz produkcji żywności regionalnej wysokiej jakości. W województwie odnotowuje się prawie dwukrotnie wyższą od średniej krajowej wartość dodaną brutto na pracującego w sektorze rolniczym (lepsze jest tylko zachodniopomorskie). Wyniki te uzyskiwane są dzięki korzystnym warunkom dla rozwoju gospodarstw wysoko towarowych, korzystnej strukturze wielkościowej gospodarstw rolnych, rozwiniętemu przemysłowi rolno-spożywczemu, ukierunkowanemu na sektor rolniczy.

Produkcja regionalnej żywności wysokiej jakości opierała się głównie na około 26 000 małych i średnich gospodarstwach dostarczających żywność naturalną, tradycyjną i ekologiczną produkowaną na bazie własnych surowców¹².

Wyniki zbliżone do średniej w kraju osiągnięto w dziedzinie zatrudnienia, głównie z uwagi na wysoki udział pracujących w sektorze usług rynkowych. W badanych latach dynamika utrzymywała tendencję wzrostową. Najniższe oceny, w stosunku do średniej krajowej, województwo warmińsko-mazurskie uzyskało w działach przedsiębiorczość i nakłady inwestycyjne (Rysunek 2).

Rysunek 2

Ocena zrównoważenia rozwoju w województwie warmińsko-mazurskim, w stosunku do pozostałych województw w kraju (%) w dziedzinach ładu społecznego w latach 2003, 2014

Źródło: opracowanie na podstawie BDL

W dziedzinie przedsiębiorczości województwo uzyskało najniższą ocenę w skali kraju, głównie ze względu na niski udział jednostek gospodarczych sektora prywatnego oraz liczbę zarejestrowanych jednostek w systemie REGON na

¹² Ibidem.

10 tys. ludności. Potwierdzają to badania prowadzone do opracowania „Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do 2025 roku”. Województwo warmińsko-mazurskie charakteryzowało się bardzo niską przedsiębiorczością, biorąc pod uwagę podmioty nowo zarejestrowane i wyrejestrowane. Wskazywały one, że poziom przedsiębiorczości jest niższy niż mógłby wynikać z potencjału ludnościowego. Badania opinii przedsiębiorców wskazywały następujące problemy¹³:

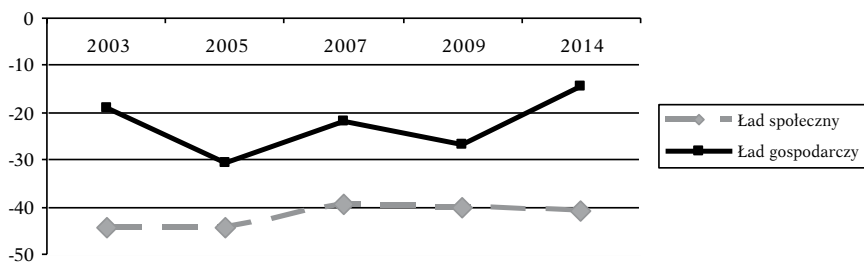
- niewystarczającą dostępność źródeł finansowania rozwoju firm,
- brak efektywnego systemu wspierania innowacji,
- niewielką siłę nabywczą ludności,
- niewłaściwy stosunek władz samorządowych do przedsiębiorców.

Ocena na tle kraju była w całym badanym okresie bardzo niska. Natomiast w dziedzinie nakładów inwestycyjnych wykazano znaczną dynamikę zmian.

Ogólna ocena zrównoważenia rozwoju w obu ładach osiągnęła poziom poniżej średniej w stosunku do pozostałych województw Polski, przyjmując wielkość od 14,5% poniżej średniej w ładzie gospodarczym w 2014 roku do 44,4% w ładzie społecznym w latach 2003–2005, (zob. Rysunek 3).

Rysunek 3

Średnia ocena zrównoważenia rozwoju w województwie warmińsko-mazurskim, w stosunku do pozostałych województw w kraju (%) w latach 2003–2014

Źródło: opracowanie na podstawie BDL

Dynamika tych zmian w badanych latach potwierdza jednak wzrost ogólnej oceny zrównoważenia. W „Strategii”¹⁴ wytyczono dwa duże zwarte obszary o wysokim potencjale rozwojowym. Pierwszym jest obszar aglomeracji Olsztyna, obejmujący miasto Olsztyn, wszystkie gminy z nim graniczące oraz nieco oddalone od Olsztyna dwie gminy miejsko-wiejskie: Olsztynek i Nidzicę. Drugi obszar stanowi strefa oddziaływania Elbląga. Nie obejmuje ona wszystkich najbliższych gmin, a bardziej ciąży ku północnemu i południowemu wschodowi. Jej kształt pokrywa się z głównymi ciągami komunikacyjnymi (droga nr 7 oraz biegnąca w kierunku granicy z Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej droga ekspresowa nr 22).

¹³ „Strategia” za A. Regulski, J. Zawistowski (red.), *Ewaluacja Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2020. Raport końcowy*, IBS, Reytech Sp. z o.o., Warszawa 2011, (maszynopis).

¹⁴ Ibidem.

Podsumowanie

Zaproponowane wskaźniki pozwalają na ocenę rozwoju województwa w stosunku do pozostałych w kraju. W badaniach skupiono się na wskaźnikach społecznych, które informują o jakości życia lub gospodarczych determinują tę jakość. Walorem tej metody jest możliwość prowadzenia ciągłych badań i, zakładając niezmiennosc wskaźników w kolejnych badanych latach, możliwość porównań. Z badań nad zrównoważeniem rozwoju w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2003–2014 wynika, że choć wskaźniki charakteryzujące poszczególne łady, a tym samym jakość życia mieszkańców są najczęściej niższe niż średnio w kraju, to jednak istnieje, choć nieznaczny, postęp. Badania ładu społecznego wskazały, że społeczeństwo jest ubogie, co rzutuje na niski poziom życia, a ochrona zdrowia i edukacja są niedofinansowane. Ocena ładu środowiskowego nie jest również korzystna, mimo że region charakteryzuje się wysokimi walorami przyrodniczymi i ustanowiono tu liczne formy ochrony przyrody. Ogólna ocena zrównoważenia rozwoju społeczno-gospodarczego w badanych latach osiągnęła poziom znacznie poniżej średniej w stosunku do średniej krajowej. IMIĘ Kruk¹⁵ podaje za IMIĘ F. J. Ayala-Carcedo, że wzrost ekonomiczny poprzedza rozwój społeczny, a po nim dopiero następuje zrównoważony rozwój i troska o stan środowiska przyrodniczego. Biorąc pod uwagę takie założenie, zrównoważenie rozwoju w województwie warmińsko-mazurskim obrało dobry kierunek, bowiem rozwój gospodarczy najściślej utożsamiany z ekonomicznym ma większy poziom niż społeczny. Należy jednak wspomnieć o barierach ograniczających czy opóźniających rozwój województwa. Na lata 2014–2020 zaplanowano Regionalny Program Operacyjny Województwa Warmińsko-Mazurskiego, którego celem jest zwiększenie konkurencyjności oraz poprawa jakości życia mieszkańców województwa warmińsko-mazurskiego przez lepsze wykorzystanie potencjału regionu i zniesienie barier hamujących rozwój gospodarczych.

LITERATURA

- Borys T., Rogala P. 2004.** *Moduł wskaźnikowy w audytach zrównoważonego rozwoju*, w: *Taksonomia – klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania*, red. Jajuga I., Walesiak M., Wyd. Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, nr 11.
- Borys T. 2005.** *Wstęp – wartość pytań retorycznych. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju. Ekonomia i środowisko*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok.
- Kruk H. 2009.** *Ład ekologiczny, społeczny i ekonomiczny we współczesnej teorii rozwoju zrównoważonego*, w: *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*, red. Kielczewski I., Wyd. WSE w Białymstoku.
- Łaguna T. M., Witkowska-Dąbrowska M. 2008.** *Równoważenie rozwoju w regionie nieuprzemysłowionym (uprzemysłowionym inaczej)*, w: *Zrównoważony rozwój regionów uprzemysłowionych*, red. Lorek E., Wyd. AE w Katowicach.

¹⁵ Op. cit przyp. 1.

- Regulski A., Zawistowski J. (red.). (2011).** *Ewaluacja Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2020. Raport końcowy*, IBS, Reytech Sp. z o.o., Warszawa (maszynopis), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, red. Borys T., Wyd. Ekonomia i Środowisko, Warszawa–Białystok.
- Rogała P. 2005.** *Moduł wskaźnikowy w lokalnym audycie zrównoważonego rozwoju*, w: „Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025”.
- Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*. red. Borys T. 2005. Wyd. Ekonomia i Środowisko. Warszawa–Białystok.
- Witkowska-Dąbrowska M. 2009.** *Evaluation of environmental order in Warmia and Mazury voivodship*, „Olsztyn Economic Journal”.
- Witkowska-Dąbrowska M., Bączkowski T. 2010.** *Indicators of warmińsko-mazurskie voivodship sustainable development in the economic aspect*, „Olsztyn Economic Journal”.
- Witkowska-Dąbrowska M. 2011.** *A proposal of verification of the indicator method for evaluation of sustainable development*, „Olsztyn Economic Journal”, 6 (2), s. 263–274.

STRESZCZENIE

Rozwój zrównoważony należy rozpatrywać uwzględniając: ład środowiskowy, społeczny i gospodarczy. Celem badań było określenie stopnia zrównoważenia rozwoju w aspektach społecznym i gospodarczym województwa warmińsko-mazurskiego. Badania teoretyczne, empiryczne i kompetencyjne prowadzono w latach 2003–2014, wykorzystując bazę danych Banku Danych Lokalnych. Stosując wskaźnikową metodę porównawczą, opracowano 50 wskaźników o różnych kierunkach preferencji.

Słowa kluczowe: rozwój zrównoważony, ocena wskaźnikowa.

SUMMARY

Sustainable development should be viewed in the context of environmental, social and economic order. The objective of the present study has been to evaluate to what extent the development occurring in the Province of Warmia and Mazury (*województwo warmińsko-mazurskie*) is sustainable in terms of the society and economy. The theoretical, empirical and competence research was conducted in 2003–2014 obtained from the Regional Data Bank. Applying the comparative indicator method, 50 indicators were developed of opposite preference orientation.

Keywords: sustainable development, indicator method.

WYCHOWANIE DO ŻYCIA SPOŁECZNEGO W RODZINIE DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ

UPBRINGING TO THE SOCIETAL LIFE IN THE FAMILY SECOND REPUBLIC OF POLAND

Wstęp

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wielu przedstawicieli nauki zaczęło dostrzegać w rodzinie duży potencjał wychowawczy, odnajdując w niej również, po przeżytych nawałnicach wojennych, źródło odrodzenia społecznego¹. W oparciu o badania, prowadzone głównie przez pedagogów, psychologów i socjologów², stwierdzano, iż rodzina, stanowiąc pierwsze i naturalne środowisko wychowania, wieloaspektowo warunkuje rozwój dzieci i młodzieży. Swoje wyniki eksploracji empirycznych i ich analizę prezentowali w okresie międzywojennym tacy naukowcy, jak: Aleksander Wóycicki, Florian Znaniecki, Jan Stanisław Bystron, Zygmunt Mysłakowski, Saturnin Racinowski, Stanisław Rychliński, Halina Krahelska, Maria Lipska-Librachowa, Helena Radlińska, Henryk Rowid, Helena Podkulska, Zbigniew Liskowicz, Józef Chałasiński, Józefa Franciszka Joteyko. Warto przy tym zaznaczyć, iż uczeni w Drugiej Rzeczypospolitej czerpali także z psychologicznych badań familiologicznych prowadzonych wcześniej – na przełomie XIX i XX wieku – przez Jana Władysława Dawida i Anielę Szyównę.

Rodzina okresu międzywojennego „szkołą cnót społecznych”

Kręgi naukowe Drugiej Rzeczypospolitej donosiły, iż rodzina, stanowiąca pierwsze środowisko wychowawcze, była istotnym miejscem wychowania, w tym przygotowania młodego pokolenia do życia społecznego. W okresie międzywojennym, a szczególnie w jego początkach, miała ona w wielu przypadkach znamiona typu patriarchalnego, co uwidaczniało się głównie w środowiskach wiejskich,

* dr, Katedra Dydaktyki i Historii Wychowania, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ K. Jakubiak, *Kierunki, metody i wyniki badań nad rodziną jako środowiskiem wychowawczym w II Rzeczypospolitej*, w: A. W. Janke (red.), *Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce. Rozwój pedagogicznej orientacji familiologicznej*, Toruń 2008, s. 88–90.

² A. Samsel, *Rodzina jako środowisko wychowawcze w okresie II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, nr 1–2, s. 30.

robotniczych oraz ziemiańskich³, a co niewątpliwie warunkowało charakter wychowania. Wśród nich przeważały też rodziny wielopokoleniowe, w których osoby starsze obdarzano szacunkiem i które niejednokrotnie były nauczycielami historii Polski, a w konsekwencji krzewicielami patriotyzmu i miłości Ojczyzny⁴. Oczywiście należy mieć na względzie fakt, iż zróżnicowanie rodzin w sferze ich pochodzenia, statusu społeczno-zawodowego, poziomu wykształcenia, miejsca zamieszkiwania czy struktury organizacyjnej, determinowały ich stosunek do procesu wychowania⁵.

Spółceństwo Drugiej Rzeczypospolitej miało charakter rolniczo-przemysłowy. Największy odsetek ludności stanowili, w 1921 roku, chłopci i robotnicy rolni zamieszkujący wieś (75%) oraz proletariat przemysłowy (17%). Najlicniejszą warstwę społeczną stanowili chłopci (65%)⁶, którzy tworzyli swoistą dla tego środowiska kulturę i tradycję, odległą od świata nauki i kultury wyższej⁷. Przekazywanie owej odrębności młodszym pokoleniom stanowiło zatem specyficzny wymiar wychowania społecznego tej grupy. Należy jednak pamiętać, iż pewne elementy przygotowania dzieci i młodzieży do życia nie odbiegały od tych, które odnajdujemy również w innych warstwach społecznych tamtych czasów. Mam tu na myśli głównie sferę wychowania patriotycznego czy też kwestie związane z wielopokoleniowością rodzin.

Wprawdzie w większości przypadków chłopci nie byli wykształceni i nie mieli dostępu do literatury pedagogicznej czy prasy, a przez to nie oddziaływali na potomstwo w sposób celowy, jednak nie można powiedzieć, iż dzieci wiejskie były pozbawione oddziaływań wychowawczych. Badania prowadzone w tej dziedzinie dowodzą, iż spośród najczęściej stosowanych w tych środowiskach metod odnajdujemy: karanie, nagradzanie, przydzielanie funkcji i zadań, przykład, perswazję, instruowanie, wysuwanie sugestii⁸. Istotną rolę w zakresie wychowania społecznego spełniała wobec młodych społeczność danej osady. Wynikało to z faktu, iż, jak wspominał Józef Chałasiński, ówczesna wieś była „społceństwem rodzin”⁹ połączonych silnymi więzami wynikającymi z sąsiedztwa i wspólnych działań, w którym „gromada wiejska (...) uspołecznia w znacznej mierze osobnicze cechy chłopca przez wzajemne pomaganie sobie (...) W pewnych chwilach tworzą się gromady specjalne gwoły wspólnego wykonania jakiegoś przedsięwzięcia, takiego np. jak: żniwo, kośba, kopanie, wspólna zwózka drzewa na budowę, tarcie i prze-

³ I. Kienzler, *Dwudziestolecie międzywojenne. Wychowanie w szkole i w domu*, t. 24, Warszawa 2014, s. 112.

⁴ Ibidem, s. 113.

⁵ K. Jakubiak, *Kierunki, metody...*, op. cit., s. 93.

⁶ A. Samsel, *Wychowanie w rodzinie chłopskiej w II Rzeczypospolitej*, „Wychowanie w Rodzinie” (dalej: WwR) 2011, nr 1 (I), s. 91.

⁷ Ibidem, s. 93.

⁸ K. Kabziński, *Warunki rozwoju dziecka w rodzinie wiejskiej okresu międzywojennego*, [w:] K. Jakubiak, W. Jamrożek (red.), *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytnie*, Bydgoszcz 2002, s. 118.

⁹ J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, t. 1, Warszawa 1938, s. 133.

dzenie lnu – albo ratowanie przy pożarze. Takie gromady wyciągają człowieka z chaty na świat do ludzi, ujawniają wszelkie wartości i ułomności charakteru, zalety i wady, zużywają je na cel gromadzki i uspołecniają jednostkę, ucząc ją współżycia i obrony, przyjaźni i uczynności”¹⁰. Podobną rolę w zakresie uspołecznienia młodych na wsi spełniały takie formy gromadnych zbiorowisk, jak spotkania sąsiedzkie i towarzyskie. Skupiały one na ogół wszystkich mieszkańców i posiadały walor czynnika modyfikującego strukturę tej społeczności, ponieważ wносиły do niej konkretne zwyczaje, obyczaje, kodeks postępowania społecznego¹¹.

Dzieci i młodzież wiejska wzrastały w przekonaniu, że źródłem życia i egzystencji są: rodzina jako wartość nadrzędna wobec jednostki oraz ziemia, praca i religia (zasady wiary z całą obrzędowością i zwyczajami) jako elementy wzmacniające więzi rodzinne w wymiarze biologicznym i sąsiedzkim (zbiorowości wiejskiej jako wspólnoty wsi)¹². Stąd też kształtowano w dziecku poczucie obowiązku i współodpowiedzialności za rodzinę – już dzieci w wieku czterech, pięciu lat wykonywały prace istotne dla egzystencji i funkcjonowania całej rodziny. Początkowo były to pilnowanie kur, opieka nad młodszym rodzeństwem, z czasem wypasanie większego inwentarza, praca w polu z dorosłymi. Praca na roli była bardzo ciężka, dlatego też rodzice wdrażali do niej swoje dzieci od ich najmłodszych lat, pokazując jak ważne, w wyznaczonej im roli społecznej, są: siła, pracowitość i hart¹³. Pracowitość była istotną cnotą społeczną, którą dziecko nabywało w toku wychowania na łonie rodziny¹⁴, co zdaniem Heleny Podkulskiej „rozwinę (...) pilność, punktualność, sumienność. Przyjmując odpowiedzialność za pracę, za jej dobre wykonanie, (...) zaprawia się dziecko do samodzielności i wyrabia w sobie wolę”¹⁵. Z kolei religia, przejawiająca się we wspólnie odmawianych modlitwach, uczestnictwie we mszy świętej czy uroczystym obchodzeniu świąt kościelnych, będących nie tylko wyrazem wiary, ale też elementem integrującym rodzinę i społeczność wiejską, obecne były w życiu dziecka od „momentu jego narodzin”¹⁶. Wspomniana miłość chłopca do ziemi, przekazywana młodym w rodzinie wiejskiej, miała również swoje znamiona patriotyczne. Zaznacza to m.in. H. Podkulska, stwierdzając: „(...) miłość ojczyzny jest miłością ojcowizny, ojczyzną (...) jest jego rola, z ziemią zrosniętą gotów jest jej bronić, krew nawet za nią przelać”¹⁷.

Wychowanie dzieci chłopskich było zatem wychowaniem do wartości uznawanych przez ich rodziców i całą społeczność wiejską za istotne w warunkach, w jakich przyszło im żyć – wychowaniem do poszanowania ziemi i religii, świadomości wspólnoty i wartości pracy. Niestety, warunki i sposób ich „przekazu” odbiegały w większości rodzin od norm właściwego postępowania pedagogicznego,

¹⁰ S. Frycz, *Środowisko wiejskie pod względem wychowawczym, zobrażowane dwojako*, „Przyjaciół Szkół” 1934, nr 15, s. 690–692.

¹¹ K. Kabziński, op. cit., s. 112–113.

¹² A. Samsel, *Wychowanie w rodzinie...*, op. cit., s. 96–99.

¹³ Ibidem, s. 99–101.

¹⁴ K. Kabziński, op. cit., s. 118.

¹⁵ H. Podkulska, *Środowisko wiejskie*, Lwów 1938, s. 16.

¹⁶ A. Samsel, *Wychowanie w rodzinie...*, op. cit., s. 101–102.

¹⁷ H. Podkulska, *Środowisko wiejskie*, op. cit., s. 18.

sprzyjającego prawidłowemu rozwojowi osobowości – brak czułości i serdeczności rodzicielskiej oraz dbania o potrzeby dzieci, oschłość i surowość wobec nich (brak pieczyoty, przytulania, całowania), a niejednokrotnie stosowanie przemocy fizycznej, psychicznej czy nawet wyzysku¹⁸. Wśród naukowców tamtego okresu pojawiały się wobec tego wątpliwości, czy dziecko żyjące nieustannie w atmosferze oziębłości uczuciowej, udręki i upokorzeń miało szansę na właściwy rozwój w sferze społecznej. Owszem, to mogło kształtować w młodych umiejętność walki z trudami życia i przeciwnościami losu. Jednak trudno zaprzeczyć, że nie prowadziło do rozwoju cech ważnych z punktu widzenia współżycia społecznego, chociażby altruizmu, empatii czy wrażliwości na krzywdę innych, ale sprzyjało wykształceniu w stosunkach interpersonalnych nieufności, podejrzliwości czy nawet złośliwości¹⁹.

Inaczej przebiegało funkcjonowanie rodziny robotniczej w mieście. Proletariat przemysłowy wywodził się w dużej mierze z chłopów, którzy przybyli do miasta „za chlebem”. Wykorzenieni ze środowisk, w których wzrastali, pozbawieni oparcia w rodzinie i bezpieczeństwa oraz przynależności terytorialnej i społecznej, żyli w poczuciu utraty tożsamości, co niewątpliwie zaburzało prawidłowy przekaz wychowawczy kierowany wobec potomstwa, szczególnie w sferze społecznej. Pogłębiały to problemy, panującego w czasach międzywojennych, bezrobocia. Niemożność znalezienia pracy i godziwego utrzymania rodziny wprowadzały stan destabilizacji i frustracji jej członków, a w konsekwencji niewłaściwych kontaktów interpersonalnych między nimi, co nie sprzyjało kształtowaniu postaw prospołecznych. Nawet, jeśli rodzice posiadali pracę, która stanowiła wielką wartość społeczną, to niejednokrotnie, w związku ze złą sytuacją ekonomiczną kraju, musieli poświęcać jej większość swojego czasu, co wprowadzało chaos w rodzinie, ponieważ dzieci w tym czasie funkcjonowały poza oddziaływaniem wychowawczym dorosłych, a niejednokrotnie pod wpływem „ulicy” oferującej antyspołeczne reguły życia²⁰. Brak równowagi ekonomicznej w środowisku robotników²¹ bez wątpienia determinował również wychowawcze funkcjonowanie rodzin, spychając je na margines społeczny. W konsekwencji jej członkowie, pozbawieni stabilizacji na płaszczyźnie zaspokojenia podstawowych potrzeb ludzkich, nie mieli czasu i siły myśleć o odpowiedzialności obywatelskiej i społecznej.

Nędza i wielodzietność wielu rodzin proletariackich sprawiały, że ich sytuacja mieszkaniowa, wynikająca m.in. z przeludnienia pomieszczeń, była wręcz fatalna i negatywnie oddziaływała na młodych w sferze moralnej. Czasami wszyscy żyli w jednej izbie, w której dzieci były świadkami sytuacji demoralizujących je, m.in. spotkań alkoholowych, stosunków seksualnych²². Jeszcze gorsze warunki rozwoju

¹⁸ M. Librachowa, S. Studencki (red.), *Dziecko wsi polskiej: próba charakterystyki*, Warszawa 1934, s. 33; B. Tyfran, *Czyste wody uczuć*, Warszawa 1975, s. 213.

¹⁹ K. Kabziński, op. cit., s. 127; A. Samsel, *Wychowanie w rodzinie...*, op. cit., s. 100. Zob. M. Librachowa, S. Studencki (red), op. cit., s. 64, 81.

²⁰ M. Śliwińska-Zarzecka, *Praca zarobkowa kobiet a życie rodzinne*, w: *Rodzina: pamiętnik I Katolickiego Studium o rodzinie*, Poznań 1936, s. 434–440.

²¹ A. Oderfeldówna, *Młodzież przedmieścia: z badań ankietowych na Ochocie*, Warszawa 1937.

²² Ibidem, s. 3–4; J. Kobrzyński, *Materiały I Kongresu Mieszkaniowego*, „Opiekun Społeczny” 1938, nr 2, s. 16, 19.

mieli młodzi, których rodziny żyły na peryferiach miast w tzw. bieda-osiedlach, będących środowiskiem zaniku wszelkich hamulców moralnych oraz skupiskiem postaw antyspołecznych, głównie przestępczości i prostytucji²³. Brak właściwego oddziaływania społecznego potęgowała jeszcze niska frekwencja szkolna dzieci wywodzących się z tych środowisk. Ich edukacja kończyła się najczęściej na etapie początkowym. Ograniczało to aspiracje młodych do znalezienia jakiegokolwiek pracy i zaspokojenia najistotniejszych potrzeb swoich i swojej rodziny²⁴. Można powiedzieć, że dziedziczyli oni po rodzicach syndrom beznadziei i przeświadczenia o tym, że nie mają żadnego wpływu na życie społeczne, a funkcjonując poza jego nawiasem, nie interesowali się tym, co dzieje się w państwie, kraju, świecie²⁵.

Z drugiej strony trudna sytuacja finansowa rodzin proletariackich, skłaniająca dzieci do podejmowania prac domowych na rzecz rodziny, a nawet pracy zarobkowej, podobnie jak w rodzinie chłopskiej implikowała kształtowanie się w nich poczucia odpowiedzialności za rodzinę jako podstawową i najmniejszą komórkę społeczną. Poza tym, jak w każdej rodzinie, niezależnie od jej statusu społecznego czy materialnego, negatywne skutki jej niedostatku finansowego czy uczuciowego i emocjonalnego ojca, niwelowała w jakieś części matka, dbająca o to, aby każdy otrzymał coś do jedzenia oraz trochę jej ciepła i serca. Swoim przykładem pociągała niewątpliwie młodych do troski o każdego bez wyjątku, kształtując w nich dobroć, sprawiedliwość, uczciwość, a także wychowując ku wartościom właściwie pojętej pracy i rodziny²⁶.

W sposób odmienny przebiegało wychowanie w domach właścicieli ziemskich, którzy stanowili wprawdzie tylko 1% społeczeństwa²⁷, ale w sposób istotny oddziałowali na funkcjonowanie społeczne kraju. Większość rodzin ziemiańskich, poprzez swoje życie i postawę, tworzyła ogniska gorliwego wychowania społecznego. Solidaryzując się z zasadami obowiązującymi członków Związku Ziemian, wolne środki pieniężne inwestowali w polepszenie warsztatów pracy, troszcząc się o byt swoich pracowników, a jako polscy patrioci nabywali krajowe produkty, wspierając w ten sposób polskich przedsiębiorców i polską gospodarkę. Właściwe postawy obywatelskie przekazywane dzieciom stanowiły wręcz podstawę życia codziennego tych rodzin. Przejawiało się to we wpajaniu im szacunku do pracy na roli oraz do drugiego człowieka, i to nie tylko krewnych, ale również wszystkich pracowników dworu, niezależnie od ich pozycji społecznej. W ten sposób kształtowano w potomkach uczciwość, sprawiedliwość i etos pracy²⁸.

Rodziny ziemiańskie bardzo dbały o właściwy rozwój swoich dzieci, stąd też już kilkuletnie powierzano opiece bon, które troszczyły się nie tylko o ich bezpie-

²³ H. Jadwidzyk, *Sprawa mieszkaniowa*, „Opiekun Społeczny” 1938, nr 12, s. 26.

²⁴ M. Śliwińska-Zarzecka, op. cit., s. 440.

²⁵ A. Samsel, *Rodziny potrzebujące wsparcia w II Rzeczypospolitej – jakość życia, realizacja podstawowych funkcji, opieka społeczna*, WwR 2013, nr 1 (VII), s. 245.

²⁶ A. Majewska, *Warunki życia dzieci bezrobotnych na Woli*, w: H. Radlińska (red.), *Społeczne przyczyny niepowodzeń szkolnych*, Kraków 1937, s. 139–148; M. Parzyńska, *Pomoc kobiecie – pomocą dla rodziny*, „Opiekun Społeczny” 1938, nr 6, s. 9.

²⁷ A. Samsel, *Wychowanie w rodzinie...*, op. cit., s. 91.

²⁸ Ibidem, s. 113–114, 118.

czeństwo, ale także edukację, obejmującą elementy wychowania obywatelskiego, m.in. lekcje historii czy geografii. Kiedy zaś przychodził okres nauki szkolnej, chłopców oddawano do starannie wybranej szkoły, która dobrze przygotowywała ich do życia, również w zakresie obowiązków obywatelskich. Nawet czas wakacji rodzice wykorzystywali do wyrabiania w dzieciach cech niezbędnych do podjęcia w przyszłości odpowiedzialności za swoją rodzinę i Ojczyznę. Stąd też zabawy w „wojsko” imitowały bitwy i postacie poznane na lekcjach historii Polski. Natomiast tak charakterystyczne dla ziemian rozrywki, jakimi były jeździectwo czy myślistwo, formowały w młodzieży tężyznę i sprawność fizyczną, opanowanie, odpowiedzialność, zdolność podejmowania racjonalnej decyzji w sytuacjach ekstremalnych, wytrwałość i cierpliwość. Zabiegano także o to, aby w czasie wolnym od zajęć szkolnych chłopcy wdrażali się do pracy na gospodarstwie przez podejmowanie konkretnych prac, a w konsekwencji nabywali cechy, tak potrzebne w życiu społecznym, jak: odpowiedzialność, obowiązkowość, sumienność i staranność²⁹.

Wychowaniu społecznemu podlegały także córki ziemian. Rygorystycznie przestrzegano, aby dorastające dziewczęta oddawały się w czasie wolnym pożytecznym czynnościom, które wyrabiały w nich pracowitość, cierpliwość i poczucie odpowiedzialności społecznej. Najczęściej były to haftowanie i robienie na drutach, ale także działalność charytatywna, polegająca na opiekowaniu się biednymi rodzinami we wsi oraz uczeniu wiejskich dzieci podstaw katechizmu, czytania, pisania i rachowania³⁰.

Szkoła, państwo i Kościół – środowiskami wspierającymi działania wychowawcze rodziny w Drugiej Rzeczypospolitej

Przedstawiona powyżej krótka charakterystyka sytuacji reprezentatywnych rodzin okresu międzywojennego wskazuje na ich pewne niedostatki w zakresie wychowawczym. Świadomi tego byli także teoretycy pedagogiki i pedagodzy-praktycy Drugiej Rzeczypospolitej, wskazując wprawdzie na rodzinę jako pierwszoplanowe środowisko wychowawczych oddziaływań, ale jednocześnie dostrzegając jej niedomagania, a także brak pełnej świadomości pedagogicznej rodziców oraz potrzebę respektowania i wspierania przez szkołę, państwo i Kościół rodzicielskich poczynań wychowawczych³¹.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w społeczeństwie nastąpił wzrost zainteresowania sprawami szkoły postrzeganej jako instytucja otwarta na rodzinę oraz na podjęcie pracy pedagogicznej integrującej wpływy wychowawcze tych środowisk. W latach międzywojennych zaczęto zabiegać o taką współpracę szkoły z rodzicami uczniów, której celem byłoby reprezentowanie interesów rodziny

²⁹ Ibidem, s. 114-116.

³⁰ Ibidem, s. 116.

³¹ J. Woroniecki, *Wychowanie społeczne i praca społeczna*, Warszawa 1921, s. 7-8; J. Janota-Bzowski, *Szkoła i rodzina, ich wzajemny stosunek i formy współżycia*, Lwów-Warszawa 1930, s. 12.

oraz podniesienie jej wiedzy pedagogicznej³². Pewną rolę w tej kwestii odgrywały poświęcone niniejszej trosce pedagogiczne książki i broszury, w których informowano o sytuacji polskich rodzin oraz potrzebie współdziałania rodziny i szkoły³³. Wspierały je również czasopisma, będące organami zrzeszeń rodzicielskich, związków nauczycielskich i szkolnych. Należały do nich m.in.: „Rodzina” (1922–1923), „Głos Rodziców” (1927), „Świat, Dom i Szkoła” (1929), „Rodzina i Dziecko” (1935–1939), „Dom i Szkoła Powszechna” (1939)³⁴. Ze swojej strony szkoła dążyła do poszerzenia „oferty” dydaktycznej o elementy wychowawcze, w tym aspekty obejmujące wychowanie społeczne³⁵, respektujące w czasach sanacji wychowanie obywatelsko-państwowe³⁶. Wśród nich znalazły się m.in. koła rodzicielskie (grona rodziców)³⁷ oraz patronaty klasowe i szkolne (opieka szkolna/koła opieki rodzicielskiej). W praktyce swoje zadania spełniały bardziej patronaty, będące bezpośrednią komórką wzajemnych relacji rodziców i szkoły. Składały się one z rodziców uczniów jednej klasy, którzy współpracowali z jej nauczycielami i wychowawcą. Ich praca obejmowała wszystkie dziedziny życia szkolnego, w tym również wychowania społecznego, dotyczącego stosunków interpersonalnych, opartych na uczciwości, szlachetności, wzajemnym poszanowaniu czy tolerancji, a także etosu pracy w zakresie karności, pracowitości, odpowiedzialności, samodzielności, oszczędności³⁸.

Dostrzegając potrzebę współpracy rodziny i szkoły, również na niwie wychowania społecznego, pedagogzy tamtych czasów zaznaczali, iż „pion wychowawczy oprzeć się (...) musi na idei współdziałania”³⁹. Tę konieczność spójności działań wychowawczych rodziny i szkoły uznawały również czynniki rządzące. Szczególnie uwidaczniało się to w propozycjach pedagogiki sanacyjnej, która postulowała oparcie życia społecznego szkoły na zasadzie zgodności działań

³² M. Okrasa, *Współpraca rodziny i szkoły na przykładzie szkół w Lublinie w okresie II Rzeczypospolitej*, „WwR” 2013, nr 1 (VII), s. 219.

³³ Wśród nich warto wymienić kilka, np.: A. Rudnicki, *Dom i szkoła*, „Rocznik Pedagogiczny” 1924, nr, s. 121–126; F. Znaniecki, *Socjologia wychowania. Wychowujące społeczeństwo*, t. 1, Kraków 1928; J. Chałasiński, *Rodzina i szkoła a szersze grupy społeczne*, Chowania 1929, nr 1, s. 45–57; Janota-Bzowski, *Szkoła i rodzina, ich wzajemny stosunek i formy współżycia*, Lwów–Warszawa 1930; A. Rondthaler, *Czego szkoła oczekuje od rodziców*, Warszawa 1930; E. Szeinbokówna, *Współpraca domu ze szkołą*, Lwów–Warszawa 1930; R. Chirowski, *Na drodze do współpracy domu ze szkołą*, Przemyśl 1932; J. S. Bystroń, *Uspołecznienie szkoły*, Warszawa 1933; H. Radlińska, *Stosunek wychowawczy do środowiska społecznego. Szkice z pedagogiki społecznej*, Warszawa 1935; J. Rendznerowa, *Współdział rodziców w obywatelskim wychowaniu młodzieży*, Warszawa 1935.

³⁴ K. Jakubiak, *Relacje rodziny i szkoły w polskiej myśli pedagogicznej i praktyce edukacyjnej XIX i początków XX wieku*, w: R. Grzybowski, T. Maliszewski (red.), *W służbie nauki, kultury i edukacji: księga pamiątkowa dedykowana prof. Lechowi Mokrzeckiemu z okazji jubileuszu pięćdziesięciolecia pracy zawodowej*, Gdańsk 2006, s. 209.

³⁵ S. Podoleński, *Podręcznik pedagogiczny wskazówki dla rodziców i wychowawców*, Kraków 1930, s. 333; M. Ziemnowicz, *Rodzina a wychowanie państwowe*, Lwów–Warszawa 1933, s. 10.

³⁶ J. Adamski, *Koła rodzicielskie i patronaty klasowe*, Lwów 1932, s. 30.

³⁷ Koła rodzicielskie, skupiające rodziców uczniów z jednej szkoły, funkcjonowały w polskich szkołach średnich w roku 1927 w liczbie 204, zaś w roku 1930 – 253: M. Okrasa, op. cit., s. 222–224.

³⁸ Ibidem, s. 224–225.

³⁹ F. Mittek, *Idea współdziałania w szkole nowoczesnej*, Włocławek 1936, s. 8.

szkolnych z działaniami domu rodzicielskiego dziecka i wzajemnego przenikania się tych środowisk wychowawczych⁴⁰.

Jednym z istotnych jej elementów było współdziałanie w zakresie wychowania spółdzielczego, stanowiącego specyficzną formę budzenia w dzieciach i młodzieży samorządności i poczucia świadomości społecznej, a w konsekwencji ukształtowania aktywnego społeczeństwa⁴¹. Szkoła poprzez nauczycieli zabiegała o poparcie ze strony rodziców inicjatyw spółdzielczości uczniowskiej, promującej aktywność i samodzielność wychowanków, organizowanej na wzór idei spółdzielczości dorosłych zwalczających egoizm i bezwzględny pościg za zyskiem, a także wyzwalających w jej członkach życzliwość, wewnętrzną karność, poczucie obowiązku i pracowitości oraz solidaryzm, współdziałanie i wzajemną pomoc⁴². Intensywny rozwój tej formy działalności uczniowskiej wchodzącej w zakres wychowania społecznego i obywatelskiego nastąpił w latach 30., dzięki zapisom ustawy o ustroju szkolnictwa z 11 marca 1932 roku⁴³, która wprowadziła do programów nauczania treści dotyczące wychowania gospodarczego i spółdzielczego, uznając je za ważny element wychowania państwowego⁴⁴.

Współdziałanie szkoły i rodziny w zakresie wychowania do życia społecznego dotyczyło również spraw związanych z wychowaniem obywatelskim młodych Polaków (narodowym za panowania endecji czy państwowym w czasach władzy sanacji), o które dbały czynniki rządzące, podkreślając, że wszelkie działania wychowawcze mają być zorientowane na „przekształcenie psychiki polskiej, (...) przemianę negatywnego odruchu wobec państwa na pozytywny”⁴⁵. Państwo, zabiegając o zbieżność działań wychowawczych szkoły i rodziny w zakresie przekazu dzieciom i młodzieży obowiązującego w Polsce ideału wychowania, nie tylko ingerowało, przez Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w wymiar programowy realizowany w szkołach, ale podejmowało również współpracę z czasopismami i stowarzyszeniami, które na płaszczyźnie swoich poczyniń odnosiły się także do kwestii wychowania odbywającego się na łonie rodziny.

Zdając sobie sprawę, iż prasa stanowi istotne medium, czynniki polityczne nie omieszczały tego wykorzystać. W sposób szczególny „pochylono” się nad pismami kobiecymi, które przez swoje odbiorczynie kobiety-matki, bardziej od ojców zainteresowane o dobro dzieci w tamtych czasach, lansowały charakter oddziaływania wychowawczego rodziny. Jednym z najbardziej reprezentatywnych w okresie międzywojennym magazynem kobiecym, kierowanym do inteligencji (kobiet mieszczańskich i ziemiańskich) i pełniącym rolę opiniotwórczą, był „Bluszcz”⁴⁶.

⁴⁰ J. Milenkiewicz, *Organizacja wychowania w szkole powszechnej*, Wilno 1936, s. 87.

⁴¹ S. Wojciechowski, *Zagadnienia wychowawcze spółdzielni*, Lwów 1931, s. 15.

⁴² A. Patkowski, *Wychowanie pokolenia w duchu demokratycznej idei spółdziałania*, Warszawa 1922.

⁴³ Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa, Dz. U. z 1932 r., nr 38, poz. 389.

⁴⁴ Magiera, *Współpraca rodziny i szkoły w wychowaniu spółdzielczym dzieci i młodzieży w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, „WwR” 2011, nr 2 (II), s. 106–112.

⁴⁵ M. Ziemnowicz, op. cit., s. 25.

⁴⁶ U. Wenta, *Polskie czasopisma kobiece okresu międzywojennego*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2013, nr 1, s. 18–19.

Jego redakcja popierała wszelkie formy działalności społecznej, dostrzegając w nich „szansę rozwoju świadomości obywatelskiej kobiet, co przyczynić się miało do światłego wychowania pokoleń, a w konsekwencji do właściwego funkcjonowania państwa”⁴⁷. Na jego łamach przedstawiano rodzinę jako fundament wychowania odpowiedzialnego obywatela swojego narodu i państwa⁴⁸. Tygodnik inspirował kobiety do wychowania polegającego na wdrażaniu młodych do powinności obywatelskich, zalecając: „...trzeba (...) działać i na najbliższych, wytrzebić warcholstwo, partyjną nienawiść, bezpłodne sarkania na wszystko, co się w państwie naszym dzieje, wpoić tę opinię, że posiadanie państwa jest największym szczęściem narodu”⁴⁹. Zaznaczano, iż dzięki odpowiedniej atmosferze domu rodzinnego, określanej przez Z. Iwaszkiewiczową mianem „ducha rodzinnego”, którą tworzy głównie matka, kształtowane są w młodym pokoleniu cechy zaangażowanego społecznie Polaka, takie jak: odpowiedzialność, pracowitość, sumienność, etos pracy, siła charakteru⁵⁰.

Oddziaływanie państwa na wychowanie w rodzinie odbywało się także przez stowarzyszenia. Jedną z najbardziej ukierunkowanych na rodzinę organizacji prorządowych, adresowanych do kobiet, był Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939), liczący 50 tysięcy członkiń i posiadający oddziały w całym kraju⁵¹. Ukierunkowany był on na ukazaniu rodzicom istoty wychowania obywatelskiego, w którego zakres wpisuje się wychowanie do życia społecznego. Podkreślała to jedna z czołowych działaczek Związku Hanna Pohoska: „celem naszym stać się musi tworzenie obywatela świadomego swoich obowiązków względem państwa, umiającego je spełniać i posiadającego wewnętrzną potrzebę – nakaz ku spełnianiu tych obowiązków. To ostatnie, przełożone na język codzienny, jest miłością, czcią, szacunkiem dla państwa. Te trzy warunki: świadomość (rozumienie), umiejętność, oraz chęć czy uczucie są koniecznym warunkiem stworzenia obywatelstwa”⁵².

Obok szkoły i państwa, znaczącym środowiskiem wspierającym działania wychowawcze rodziny był Kościół katolicki, co wynikało z dominacji tej konfesji w społeczeństwie Drugiej Rzeczypospolitej. Przedstawiciele Kościoła widzieli w rodzinie pierwsze i naturalne środowisko wychowawcze, w tym także „szkołę cnót obywatelskich i społecznych”. Dostrzegali jednocześnie jej niedomagania i potrzebę współpracy rodziny z innymi czynnikami wychowania. Zalecali więc rodzinie korzystać z pomocy państwa i szkoły⁵³. Sami również nie uchylali się

⁴⁷ <http://ksiazki.onet.pl/bluszcz-w-latach-1918-1939-tematyka-spoeczna-oraz-problemy-kultury-i-literatury> (dostęp 26.02.2015).

⁴⁸ J. R., *Rodzina jako czynnik wychowawczy i społeczny*, „Bluszcz” 1925, nr 37, s. 1059; 1925, nr 38, s. 1083.

⁴⁹ A. S., *Ku otrzeźwieniu*, „Bluszcz” 1923, nr 2, s. 9.

⁵⁰ Z. Iwaszkiewiczowa, *Wychowawcze znaczenie rodziny*, „Bluszcz” 1934, nr 21, s. 22.

⁵¹ M. Piwowarczyk, *Działania Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet na rzecz pomocy rodzinie*, „WwR” 2013, nr 1 (VII), s. 261–262.

⁵² H. Pohoska, *Wychowanie obywatelskie*, w: [b. r.], *Almanach Kalendarz Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet. Rok 1932*, Warszawa 1932, s. 21.

⁵³ A. Zakrzewska, *Rodzina a wychowanie do odpowiedzialności społecznej w ujęciu przedstawicieli pedagogiki katolickiej okresu międzywojennego*, w: J. M. Garbula, A. Zakrzewska, W. Sawczuk (red.), *Świat rodziny. Perspektywa interdyscyplinarna – wobec trwania i zmiany*, Toruń 2013, s. 192–211.

od niesienia wsparcia, a nawet zaznaczali, że „zanim ktoś będzie dobrym obywatelem, wpięrow winien być moralnym człowiekiem, za co odpowiadają Kościół i rodzina”⁵⁴.

Ta pomoc rodzinie polegała m.in. na uświadamianiu rodzicom ich powinności wychowawczych, również na płaszczyźnie wychowania społecznego. Kościół czynił to przez swoje nauczanie zawarte w dokumentach (m.in. encyklice papieża Piusa XI *O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*⁵⁵, *Kodeksie Prawa Kanonicznego*), a także wielu publikacjach wydawanych samodzielnie⁵⁶ lub na łamach czasopism⁵⁷. Do przedstawicieli międzywojennej pedagogiki katolickiej⁵⁸, reprezentujących doktrynę Kościoła w zakresie wychowania do odpowiedzialności społecznej na łonie rodziny, należeli m.in.: o. Jacek Woroniecki, ks. Wincenty Granat, Karol Górski, ks. Konstanty Józef Michalski, ks. Jan Cierniewski, ks. Zygmunt Bielawski, ks. Aleksander Wóycicki, ks. Antoni Szymański, ks. Jędrzej Cierniak, s. Barbara Żulińska, ks. Stanisław Podoleński.

Kościół wpływał na rodziny również przez prasę i to nie tylko poprzez czasopisma ogólnopolskie, rzędu „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, „Ruch Katolicki” czy „Przegląd Powszechny”. Jednym z jej rodzajów była prasa parafialna. Nie miała ona wprawdzie szerokiego zasięgu oddziaływania, ale była istotnym medium dla wiernych związanych z Kościołem lokalnym. Niejednokrotnie pisma te, poza informacjami dotyczącymi problematyki kościelnej i wspólnoty parafialnej, poruszały problematykę pedagogiczną, znacząco kształtując wychowawczy charakter społeczności parafialnych⁵⁹.

⁵⁴ J. Macała, *Polska katolicka w myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005, s. 27.

⁵⁵ Pius XI, *Divini Illius Magistri*, Rzym 1929.

⁵⁶ J. Woroniecki, *Wychowanie społeczne i praca społeczna*, Warszawa 1921; J. Cierniewski, *Katolicyzm a nasze odrodzenie narodowe. Szkic historyczno-moralny*, Poznań 1925; Z. Bielawski, *Zagadnienia wychowawcze*, Lwów 1926; A. Szymański, *Stanowisko religii w szkole*, Poznań 1927; S. Podoleński, *Podręcznik pedagogiczny. Wskazówki dla rodziców i wychowawców*, Kraków 1930; K. Górski, *Wychowanie społeczne*, Poznań 1936; B. Żulińska, *Matka obywatelka (pogadanki o wychowaniu dzieci)*, Lwów 1938.

⁵⁷ B. Żulińska, *Kilka słów o wychowaniu społecznym*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” (dalej: MKiW) 1925, nr 8; Z. Bielawski, *Kilka reguł kształcenia woli*, MKiW 1926, nr 1; S. Podoleński, *Zagrożone dzieci*, „Przegląd Powszechny” 1926, nr 169; J. Cierniak, *Kwestia moralnego wychowania młodzieży w dzieciństwie i wieku szkolnym*, „MKiW” 1929, nr 1–2; K. Górski, *Rodzina a współczesne prądy pedagogiczne*, „Ruch Katolicki” 1935, nr 5; J. Cierniewski, *O nowym człowieku*, „Ruch Katolicki” 1936, nr 6; K. Michalski, *Matężństwo i rodzina w świetle filozofii chrześcijańskiej*, w: S. Bross (red.), *Rodzina. Pamiętnik I. Katolickiego Studium o Rodzinie w Poznaniu 1935*, Poznań 1936; A. Wóycicki, *Wychowanie i ustrój społeczny*, „Ateneum Kapłańskie” 1936, nr 38; J. Cierniewski, *Abstynencja jako czynnik kształcenia woli i charakteru*, „MKiW” 1938, nr 1; A. Wóycicki, *Wychowanie społeczeństwa*, „Prąd” 1938, nr 36; A. Siara, *Prawa i obowiązki wychowawcze rodziny według encykliki „Divini Illius Magistri” Ojca Świętego Piusa XI*, „MKiW” 1939, nr 1–2.

⁵⁸ Vide J. Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*, Kraków 2013.

⁵⁹ M. Piwowarczyk, *Model rodziny i wychowania rodzinnego w parafialnej prasie wielkopolskiej na przykładzie „Tygodnika Parafji Zbąszyńskiej”*, „WwR” 2011, nr 2 (II), s. 81–104.

Zakończenie

O. Jacek Wroniecki, jeden z pedagogów Drugiej Rzeczypospolitej, podkreślał, iż „nie ma wychowania, które by nie było społecznym, a to zarówno dlatego, że celem jego jest nie tylko postęp jednostki, ale i ład społeczny, jak i dlatego, że głównym czynnikiem wychowawczym nie jest jednostka, ale społeczność czy to ta najdrobniejsza, jak rodzina lub szkoła, czy też największa, jak Państwo lub Kościół⁶⁰”. Wiele teoretyków i praktyków „świata” pedagogiki międzywojennej zastanawiało się, jak kształtować te sfery charakteru człowieka, które odnoszą się do życia społecznego, a zarazem uświadamiało społeczeństwu, że konieczne jest w tej kwestii systematyczne wychowanie obywatelskie, wyrabiające w obywatelach potrzebę działania na rzecz dobra społecznego. Pierwszy etap tego wychowania sytuowali w rodzinie, zaznaczając jednocześnie, że musi być ono wspierane przez szkołę, państwo i Kościół, i tylko wzajemne współdziałanie tych środowisk może przynieść pozytywne rezultaty.

BIBLIOGRAFIA

- [b. r.]. 1936. *Rodzina: pamiętnik I Katolickiego Studium o rodzinie*, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań.
- Adamski J. 1932. *Koła rodzicielskie i patronaty klasowe*, [b. m. w.], Lwów.
- Ankiewiczowa M. 1932. *Szkoła i dom we współpracy*, Towarzystwo Wydawnicze „Bluszcz”, Warszawa, „Bluszcz”, nr 50.
- Bielawski Z. 1926. *Kilka reguł kształcenia woli*, Stowarzyszenie Księży Prefektów, Lwów, MKiW z. 1.
- Bielawski Z. 1926. *Zagadnienia wychowawcze*, Nakładem autora, Lwów.
- Bross S. (red.). 1936. *Rodzina. Pamiętnik I. Katolickiego Studium o Rodzinie w Poznaniu 1935*, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań.
- Bystron J. S. 1933. *Uspołecznienie szkoły*, Arct M., Warszawa.
- Chałasiński J. 1929. *Rodzina i szkoła a szersze grupy społeczne*, Nakładem Instytutu Pedagogicznego w Katowicach, Katowice, „Chowanna”, nr 1.
- Chałasiński J. 1938. *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, t. 1, Państwowy Instytut Kultury Wsi, Warszawa.
- Chirowski R. 1932. *Na drodze do współpracy domu ze szkołą*, Druk Jana Łazora, Przemyśl.
- Ciemniewski J. 1925. *Katolicyzm a nasze odrodzenie narodowe. Szkic historyczno-moralny*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań.

⁶⁰ J. Wroniecki, *Wychowanie społeczne...*, op. cit. s. 7–8.

- Ciemniewski J. 1936.** *O nowym człowieku*, Akcja Katolicka w Polsce, Warszawa, Ruch Katolicki, R. 6.
- Ciemniewski J. 1938.** *Abstynencja jako czynnik kształcenia woli i charakteru*, Stowarzyszenie Księży Prefektów, Lwów, MKiW, z. 1.
- Cierniak J. 1929.** *Kwestia moralnego wychowania młodzieży w dzieciństwie i wieku szkolnym*, Stowarzyszenie Księży Prefektów, Lwów, MKiW, z. 1–2.
- Dzięciółowska-Brykańska Z. 1937.** *Dom i szkoła*, Towarzystwo Wydawnicze „Bluszczy”, Warszawa, „Bluszczy”, nr 48.
- Frycz S. 1934.** *Środowisko wiejskie pod względem wychowawczym, zobrazowane dwójako*, Wyd. Leonard Borkowski, Poznań, „Przyjaciel Szkoły”, nr 15.
- Garbula J. M., Zakrzewska A., Sawczuk W. (red.) 2013.** *Świat rodziny. Perspektywa interdyscyplinarna – wobec trwania i zmiany*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Górski K. 1935.** *Rodzina a współczesne prądy pedagogiczne*, Organ Akcji Katolickiej, Warszawa, „Ruch Katolicki”, nr 5.
- Górski K. 1936.** *Wychowanie społeczne*, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań.
- Grzybowski R., Maliszewski T. (red.) 2006.** *W służbie nauki, kultury i edukacji: księga pamiątkowa dedykowana prof. Lechowi Mokrzeckiemu z okazji jubileuszu pięćdziesięciolecia pracy zawodowej*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Iwaszkiewiczowa Z. 1934.** *Wychowawcze znaczenie rodziny*, Towarzystwo Wydawnicze „Bluszczy”, Warszawa, „Bluszczy”, nr 21.
- Jadwidczyk H. 1938.** *Sprawa mieszkaniowa*, Polskie Towarzystwo Polityki Społecznej, Warszawa, „Opiekun Społeczny”, nr 12.
- Jakubiak K., Jamrożek W. (red.) 2002.** *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, Wyd. Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Janke A. W. (red.) 2008.** *Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce. Rozwój pedagogicznej orientacji familio logicznej*, Akapit, Toruń.
- Janota-Bzowski J. 1930.** *Szkoła i rodzina, ich wzajemny stosunek i formy współżycia*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa.
- Kienzler I. 2014.** *Dwudziestolecie międzywojenne. Wychowanie w szkole i w domu*, T. 24, Edipresse Polska SA, Bellona SA, Warszawa.
- Kobrzyński J. 1938.** *Materiały I Kongresu Mieszkaniowego*, Polskie Towarzystwo Polityki Społecznej, Warszawa, „Opiekun Społeczny”, nr 2.
- Kostkiewicz J. 2013.** *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*, Impuls, Kraków.
- Librachowa M., Studencki S. (red.) 1934.** *Dziecko wsi polskiej: próba charakterystyki*, cz. 1, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Macala J. 2005.** *Polska katolicka w myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Magiera E. 2011.** *Współpraca rodziny i szkoły w wychowaniu spółdzielczym dzieci i młodzieży w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa (dalej: KPSW), Jelenia Góra, WwR, nr 2 (II).
- Milenkiewicz J. 1936.** *Organizacja wychowania w szkole powszechnej*, Dobra Prasa, Wilno.

- Mittek F. 1936.** *Idea współdziałania w szkole nowoczesnej*, Spółdzielcza Księgarnia Szkolna, Włocławek.
- Oderfeldówna A. 1937.** *Młodzież przedmieścia: z badań ankietowych na Ochocie*, [b. w.], Warszawa.
- Okrasa M. 2013.** *Współpraca rodziny i szkoły na przykładzie szkół w Lublinie w okresie II Rzeczypospolitej*, KPSW, Jelenia Góra, WwR, nr 1 (VII).
- Parzyńska M. 1938.** *Pomoc kobiecie – pomocą dla rodziny*, Polskie Towarzystwo Polityki Społecznej, Warszawa, „Opiekun Społeczny”, nr 6.
- Patkowski A. 1922.** *Wychowanie pokolenia w duchu demokratycznej idei spółdzielania*, „Nasza Księgarnia”, Warszawa.
- Piwowarczyk M. 2011.** *Model rodziny i wychowania rodzinnego w parafialnej prasie wielkopolskiej na przykładzie „Tygodnika Parafji Zbąszyńskiej”*, KPSW, Jelenia Góra, WwR, nr 2 (II).
- Piwowarczyk M. 2013.** *Działania Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet na rzecz pomocy rodzinie*, KPSW, Jelenia Góra, WwR, nr 1 (VII).
- Podkulska H. 1938.** *Środowisko wiejskie*, Skł. Gł. Księg. R. Schweitzer, Lwów.
- Podoleński S. 1926.** *Zagrożone dzieci*. Wydawnictwa Księży Jezuitów, Kraków, „Przegląd Powszechny”, t. 169.
- Podoleński S. 1930.** *Podręcznik pedagogiczny. Wskazówki dla rodziców i wychowawców*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków.
- Pohoska H. 1932.** *Wychowanie obywatelskie*, w: *Almanach Kalendarz Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet. Rok 1932*, Wydawnictwo Wydziału Prasowego ZPOK, Warszawa.
- R. J. 1925.** *Rodzina jako czynnik wychowawczy i społeczny*, Towarzystwo Wydawnicze „Bluszczy”, Warszawa, „Bluszczy”, nr 37, 38.
- Radlińska H. (red.) 1937.** *Społeczne przyczyny niepowodzeń szkolnych*, Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne, Kraków.
- Radlińska H. 1935.** *Stosunek wychowawcy do środowiska społecznego. Szkice z pedagogiki społecznej*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Rendznerowa J. 1935.** *Współdział rodziców w obywatelskim wychowaniu młodzieży*, [b. w.] Warszawa.
- Rondthaler A. 1930.** *Czego szkoła oczekuje od rodziców*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa.
- Rudnicki A. 1924.** *Dom i szkoła*. Samuel Dickstein, Warszawa, „Rocznik Pedagogiczny”, nr 2.
- S. A. 1923.** *Ku otrzeźwieniu*, Towarzystwo Wydawnicze „Bluszczy”, Warszawa, „Bluszczy”, nr 2.
- Samsel A. 2009.** *Rodzina jako środowisko wychowawcze w okresie II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 1–2.
- Samsel A. 2011.** *Wychowanie w rodzinie chłopskiej w II Rzeczypospolitej*, KPSW, Jelenia Góra, WwR, nr 1 (I).
- Samsel A. 2013.** *Rodziny potrzebujące wsparcia w II Rzeczypospolitej – jakość życia, realizacja podstawowych funkcji, opieka społeczna*, KPSW, Jelenia Góra, WwR, nr 1 (VII).

- Siara A. 1939.** *Prawa i obowiązki wychowawcze rodziny według encykliki „Divini Illius Magistri” Ojca Świętego Piusa XI*, Stowarzyszenie Księży Prefektów, Lwów, MKiW, z. 1–2.
- Szteimbokówna E. 1930.** *Współpraca domu ze szkołą*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa.
- Szymański A. 1927.** *Stanowisko religii w szkole*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań.
- Tyfran B. 1975.** *Czyste wody uczuć*, [b. w.], Warszawa.
- Wenta U. 2013.** *Polskie czasopisma kobiece okresu międzywojennego*, Książnica Pomorska im. S. Staszica, Szczecin, „Bibliotekarz Zachodniopomorski”, nr 1.
- Wojciechowski S. 1931.** *Zagadnienia wychowawcze spółdzielni*, [b. w.], Lwów.
- Woroniecki J. 1921.** *Wychowanie społeczne i praca społeczna*, Skł. Gł. księg. „Kroniki Rodzinnej”, Warszawa.
- Wóycicki A. 1936.** *Wychowanie i ustrój społeczny*, Seminarium Duchowne we Włocławku, Włocławek, „Ateneum Kapłańskie”, t. 38.
- Wóycicki A. 1938.** *Wychowanie społeczeństwa*, Stowarzyszenie Katolickiej Młodzieży Akademickiej „Odrodzenie”, Warszawa, „Prąd”, t. 36.
- Ziemnowicz M. 1932.** *Rodzina a wychowanie państwowe*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa.
- Znaniecki F. 1928.** *Socjologia wychowania. Wychowujące społeczeństwo*, T. 1, Druk Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Żulińska B. 1925.** *Kilka słów o wychowaniu społecznym*, Stowarzyszenie Księży Prefektów, Lwów, MKiW, z. 8.
- Żulińska B. 1938.** *Matka obywatelka (pogadanki o wychowaniu dzieci)*, Towarzystwo „Biblioteka Religijna” im. X. Arcybiskupa Bilczewskiego, Lwów.

STRESZCZENIE

Rodzina w Drugiej Rzeczypospolitej, pomimo jej zróżnicowania, postrzegana była i jest przez teoretyków i badaczy, zarówno z zakresu pedagogiki, jak i socjologii czy psychologii, jako istotne środowisko wychowawcze na płaszczyźnie rozwoju moralnego, religijnego, a szczególnie obywatelskiego, w którym przebiegała inicjacja społeczna, czyli wprowadzanie dzieci i młodzieży do obowiązków życia społecznego. Zaznaczają oni, że po czasach I wojny światowej w rodzinie, która uległa dużemu przekształceniu, polegającemu na odejściu od modelu autorytarno-patriarchalnego, upatrywano wręcz powszechnie odrodzenia społeczeństwa. Współcześni badacze rodziny dwudziestolecia międzywojennego podkreślają w tym aspekcie szczególną rolę matki, głównie na płaszczyźnie kształtowania postaw patriotycznych. Jednocześnie wskazują, iż już w ówczesnych czasach istniała potrzeba współdziałania na tym polu z innymi środowiskami, jak: szkoła, państwo i Kościół.

Słowa kluczowe: rodzina w Drugiej Rzeczypospolitej, wychowanie obywatelskie, wychowanie społeczne, wychowanie patriotyczne.

SUMMARY

The family in the Second Republic of Poland despite its diversity was perceived by theoreticians and researchers of pedagogy, sociology and psychology as an essential upbringing environment concerning moral, religious and civic development. They also mention that after World War I the family was transformed and it abandoned the authoritarian-patriarchal model. The family was to bring the rebirth of the society then. The researchers of the interwar period emphasize the special role of the mother, particularly concerning the patriotic conduct. They also indicate that in those days there was a need to cooperate with school, state and Church.

Keywords: the family in the Second Republic of Poland, upbringing civic, upbringing societal, upbringing patriotic.

Ireneusz Żuchowski*
Agnieszka Brelik**

METODY DOBORU KADRY KIEROWNICZEJ, IDENTYFIKACJA STYLÓW KIEROWANIA I OCENA RELACJI PRZEŁOŻONY– PODWŁADNY W PRZEDSIĘBIORSTWACH Z BRANŻY TURYSTYCZNEJ

METHODS OF EXECUTIVE SELECTION, THE STYLES OF MANAGEMENT AND EVALUATION OF RELATIONSHIP SUPERIOR-SUBORDINATE IN TOURIST ENTERPRISES

Wstęp

Wśród zasobów decydujących o sukcesie firmy, za najważniejszy w branży turystycznej należy uznać zasób ludzki. Kluczowe znaczenie należy przypisać kadrze kierowniczej, której głównym zadaniem jest motywowanie podwładnych do pracy i dzięki temu realizowanie celów przedsiębiorstwa. W artykule omówiono wyniki wielowątkowych badań przeprowadzonych w przedsiębiorstwach branży turystycznej dotyczących procesu rekrutacji kadry kierowniczej, stylów kierowania oraz oceny relacji przełożony – podwładny.

Metodyka badań

Badania przeprowadzono metodą wywiadu. Narzędziami badawczymi były anonimowe kwestionariusze skierowane do pracowników, kierowników oraz osób rekrutujących z przedsiębiorstw z branży turystycznej. Badania dotyczyły trzech obszarów: metod rekrutacji i selekcji kadry kierowniczej, identyfikacji stylów kierowania oraz oceny relacji kierowników z podwładnymi. W badaniach uczestniczyło 440 osób, w tym pracowników 200 biur podróży i hoteli, 200 kierowników biur podróży i hoteli, 40 osób odpowiedzialnych za rekrutację pracowników w przedsiębiorstwach z branży turystycznej.

Badanie zostało przeprowadzone na przełomie kwietnia i maja 2015 roku. Kwestionariusz ankiety na temat doboru kadry kierowniczej skierowany był do osób zajmujących się rekrutacją kadry kierowniczej w biurach podróży i hotelach. Narzędziem służącym identyfikacji stylów kierowania był *Test samooceny stylu kierowania na siatce kierowniczej NL i NZ* zgodnie z procedurą prezentowaną przez S. Tokarskiego¹.

* dr inż., Wydział Rolniczo-Ekonomiczny Wyższej Szkoły Agrobiznesu w Łomży.

** dr hab., Zakład Polityki Gospodarczej i Turystyki Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie.

¹ S. Tokarski, *Kierowanie ludźmi*, Koszalin 1997, s. 217–223.

Do oceny relacji przełożony–podwładny wykorzystano ankietę, którą wypełniali pracownicy – podwładni kierowników biorących udział w badaniu. Pozwoliło to również na zestawienie oceny relacji przełożonych z podwładnymi ze stylem kierowania kierownika.

Charakterystyka respondentów

Charakterystykę respondentów odpowiedzialnych za rekrutację przedstawiono w Tabeli 1.

Tabela 1
Charakterystyka respondentów odpowiedzialnych za rekrutację % N 40

Czynnik	Liczba	%
Płeć		
Kobiety	15	37,5%
Mężczyźni	25	62,5%
Wiek		
Do 30 lat	3	7,50%
Pow. 30 lat do 40 lat	11	27,50%
Pow. 40 lat do 50 lat	18	45,00%
Pow. 50 lat	8	20,00%
Wykształcenie		
Wyższe	40	100,0%
Średnie	0	0,0%
Staż pracy		
Do 5 lat	8	20,0%
Pow. 5 lat do 10 lat	9	22,5%
Pow. 10 lat do 15 lat	14	35,0%
Pow. 15 lat	9	22,5%

Źródło: na podstawie badań

Charakterystykę kierowników biorących udział w badaniu przedstawiono w Tabeli 2.

Tabela 2
Charakterystyka badanych kierowników z biur podróży i hoteli % N 200

Czynnik	Liczba	%
Płeć		
Kobiety	90	45,0%
Mężczyźni	110	55,0%
Wiek		
Do 30 lat	36	18,00%
Pow. 30 lat do 40 lat	42	21,00%
Pow. 40 lat do 50 lat	68	34,00%
Pow. 50 lat	52	26,00%
Wykształcenie		
Wyższe	184	92,0%
Średnie	16	8,0%
Liczba lat pracy na stanowisku kierowniczym		
Do 5 lat	36	18,0%
Pow. 5 lat do 10 lat	68	34,0%
Pow. 10 lat do 15 lat	72	36,0%
Pow. 15 lat	24	12,0%

Źródło: opracowanie na podstawie badań

Charakterystykę pracowników biorących udział w badaniu przedstawiono w Tabeli 3.

Tabela 3
Charakterystyka pracowników biur podróży i hoteli biorących udział w badaniu % N 200

Płeć	Wykształcenie		Lata pracy w firmie			Stanowisko w firmie		Liczba osób, które tobie podlegają			Czy pracujesz na co dzień ze swoim przełożonym?	
	Średnie	Wyższe	0-5	5-10	10-15	Pracownik biurowy	Obsługa turystyczna	0-2	3-4	5-6	Tak	Nie
Kobieta	2	4	6	–	–	4	2	6	–	–	6	–
Mężczyzna	–	1	–	–	1	1	–	–	1	–	–	1

Źródło: opracowanie na podstawie badań

Wyniki badań

Proces doboru kadry kierowniczej w branży turystycznej

Pierwszym obszarem badań było zagadnienie dotyczące doboru kadry kierowniczej. Badanie miało na celu zidentyfikowanie metod pozyskania kadry kierowniczej poprzez przedsiębiorstwa z branży turystycznej.

Pierwsze pytanie dotyczyło korzystania z usług firm doradztwa personalnego w procesie rekrutacji kadry kierowniczej. Respondenci mieli możliwość zaznaczyć jedną z czterech możliwych odpowiedzi: Zawsze, Często, Tylko w skrajnych przypadkach, Rzadko, Nigdy. Najwięcej – 75% badanych odpowiedziało, że rzadko korzysta z usług firm doradztwa personalnego. Mniejsza część badanych stwierdziła, że nigdy nie korzystała z takich usług.

Kolejne pytanie dotyczyło uczestnictwa przedstawicieli centrali przedsiębiorstwa w procesie rekrutacji i selekcji kandydatów na stanowiska kierownicze. W tym pytaniu respondenci mieli również możliwość zaznaczenia jednej z czterech odpowiedzi. Połowa respondentów stwierdziła, że zawsze przy rekrutacji kandydatów na stanowiska kierownicze uczestniczą przedstawiciele centrali przedsiębiorstwa. 25% badanych odpowiedziało, że w procesie rekrutacji na stanowiska kierownicze często uczestniczą przedstawiciele centrali. Również tyle samo stwierdziło, że przedstawiciele centrali nigdy nie uczestniczą w procesie rekrutacji kierowników.

W dalszej części badania zapytani o to czy zasady realizacji procesu rekrutacji i selekcji kandydatów na stanowiska kierownicze są narzucone przez centralę firmy. W ankiecie była możliwość zaznaczenia jednej z trzech możliwych odpowiedzi: Tak, Częściowo tak (narzucono ogólne zasady), Nie. Odpowiedzi przedstawiają się następująco: 50% respondentów stwierdziło, że zasady realizacji procesu rekrutacji i selekcji kandydatów na stanowiska kierownicze narzucone zostały przez centralę firmy, 25% respondentów stwierdziło, że częściowo zasady realizacji procesu rekrutacji i selekcji kandydatów na stanowiska kierownicze są narzucone przez centralę firmy, oraz 25% pytanym uważa, że centrala firmy nie narzuca procesu rekrutacji kandydatów na kierowników.

Zadano również pytanie, czy w procesie rekrutacji i selekcji kandydatów na stanowiska kierownicze jest brana pod uwagę narodowość kandydata. Połowa respondentów stwierdziła, że rzadko jest brana pod uwagę narodowość kandydata podczas rekrutacji, 25% badanych stwierdzało, że nigdy nie biorą pod uwagę narodowości kandydata do pracy. Tyle samo osób stwierdziło, że zawsze biorą pod uwagę narodowość przyszłego kierownika.

W kolejnym pytaniu zapytano, czy w firmie stosuje się szkolenie międzykulturowe dla kadry kierowniczej? Do wyboru były dwie odpowiedzi: Tak lub Nie. Wszyscy ankietowani odpowiedzieli, że w ich firmie nie stosuje się szkolenia międzykulturowego dla kierowników.

Szóste pytanie dotyczyło zdolności adaptacji kandydata do odmiennych kultur i umiejętności zarządzania wielokulturowym zespołem. 75% respondentów stwierdziło, że ich firma podczas obsady stanowisk menadżerskich rzadko uwzględnia zdolność adaptacji kandydata do odmiennych kultur i umiejętności zarządzania zespołem wielokulturowym. Podobnie odpowiedziała pozostała część badanych,

ponieważ 25% badanych stwierdziło, że ich firma nigdy nie uwzględnia zdolności adaptacji kandydata do odmiennych kultur i umiejętności zarządzania zespołem wielokulturowym podczas obsady stanowisk.

W pytaniu siódmym badana grupa miała ocenić, w jakim stopniu szkolenia międzykulturowe wpływają na efektywną współpracę z centralą firmy i jej jednostkami w innych krajach. Ponieważ we wcześniejszym pytaniu respondenci zgodnie stwierdzili, że w ich firmie nie stosuje się takowych szkoleń, mieli oni odpowiedzieć na podstawie swoich obserwacji. Pytanie było jednokrotnego wyboru, a badana grupa miała do wyboru pięć różnych odpowiedzi. Wszyscy respondenci odpowiedzieli na to pytanie, a ich odpowiedzi są zróżnicowane. 25% badanych stwierdziło, że w bardzo wysokim stopniu szkolenia międzykulturowe wpływają na efektywną współpracę z centralą firmy i jej oddziałami. Kolejna grupa 25% stwierdziła, że w średnim stopniu takie szkolenia wpływają na efektywną współpracę w firmie. Najwięcej, bo 50% osób odpowiedziało, że szkolenia międzykulturowe w niskim stopniu wpływają na efektywną współpracę w przedsiębiorstwie.

W ósmym pytaniu zapytano, czy w procesie oceny kandydatów na stanowiska kierownicze uwzględnia się konieczność ich udziału w telekonferencjach i wideo-konferencjach. Większa część badanych – 75% stwierdziła, że w procesie oceny kandydatów na stanowiska kierownicze uwzględnia się konieczność ich udziału w telekonferencjach. Natomiast 25% badanych osób stwierdziło, że w ich firmie nie uwzględnia się takiej konieczności.

Dziewiąte pytanie dotyczyło źródła i formy rekrutacji wewnętrznej wykorzystywanej przez przedsiębiorstwo pozyskujące kandydatów na stanowiska kierownicze. Wyniki badań zaprezentowano w Tabeli 4.

Tabela 4
Źródła i formy rekrutacji wewnętrznej (%)

Źródła i formy rekrutacji	Odpowiedź				
	Zawsze	Często	Tylko w skrajnych przypadkach	Rzadko	Nigdy
Wyznaczanie przez centralę	50	0	0	25	25
Korzystanie z wewnętrznych zasobów kadrowych poprzez awansowanie	0	50	0	50	0
Posiadanie bazy potencjalnych kandydatów	50	50	0	0	0
Ogłoszenia wewnątrz firmy	0	75	0	25	0
Inne proszę wpisać jakie:	0	0	0	0	0

Źródło: na podstawie badań

Najczęściej stosowaną formą rekrutacji jest posiadanie bazy potencjalnych kandydatów. Często stosowanym źródłem rekrutacji jest również ogłoszenie wewnątrz firmy. Najmniej popularnym źródłem rekrutacji w badanych przedsiębiorstwach jest wyznaczanie źródła i formy rekrutacji przez centralę (Tabela 4).

Dziesiąte pytanie zadane respondentom dotyczyło źródeł i form rekrutacji zewnętrznej: które badane przedsiębiorstwa wykorzystują podczas rekrutacji kandydatów na stanowiska kierownicze. Pytanie zawierało jedenaście odpowiedzi, przy których respondenci musieli zaznaczyć interesujące ich stwierdzenie. Odpowiedzi przedstawiają się następująco:

Tabela 5
Źródła i formy rekrutacji zewnętrznej (%)

Źródła i formy rekrutacji	Odpowiedź				
	Zawsze	Często	Tylko w skrajnych przypadkach	Rzadko	Nigdy
Wyznaczanie przez centralę	50	0	0	50	0
Rekrutacja z grona absolwentów prestiżowych uczelni	10	0	30	50	10
Rekrutacja spośród osób ze stopniem doktora	10	0	0	15	75
Ogłoszenia w prasie lokalnej	0	30	25	45	0
Ogłoszenia w prasie specjalistycznej	10	0	0	80	10
Pośrednictwo firm headhunterskich	0	10	20	20	50
Wyłapywanie talentów wśród studentów	0	0	0	10	90
Agencje doradztwa personalnego	0	20	30	0	50
Pokupowanie z innych firm	0	0	30	35	25
Urzędy pracy	70	25	0	5	0
Inne proszę wpisać jakie:	0	0	0	0	0

Źródło: na podstawie badań

Analizując powyższe dane, możemy stwierdzić, że rekrutacja zewnętrzna jest mniej popularna i rzadziej stosowana niż rekrutacja wewnętrzna. Najczęściej stosowaną formą rekrutacji zewnętrznej jest pomoc urzędu pracy w znalezieniu odpowiedniego kandydata. Część respondentów stwierdziła również, że często podkupuje dobrych kandydatów do pracy z innych firm, lub że centrala narzuca, kogo firma musi zatrudnić. Najmniej popularną formą rekrutacji zewnętrznej w branży turystycznej jest pośrednictwo firm headhunterskich, oraz ogłoszenia w pasie specjalistycznej.

Jedenaste pytanie dotyczyło technik selekcji, jakie stosowane są w procesie pozyskiwania kandydatów na stanowiska kierownicze. Pytanie zawierało piętnaście odpowiedzi, przy których respondenci mieli zaznaczyć interesujące ich stwierdzenie. Odpowiedzi przedstawiają się następująco:

Tabela 6
Techniki selekcji w procesie rekrutacji na stanowiska kierownicze (%)

Techniki selekcji	Odpowiedź				
	Zawsze	Często	Tylko w skrajnych przypadkach	Rzadko	Nigdy
Rozmowa kwalifikacyjna	100	0	0	0	0
Podanie	75	10	0	15	0
Referencje	60	30	10	0	0
Rekomendacje	30	0	20	35	15
Testy osobowościowe	0	0	0	90	10
Grafologia	0	30	25	45	0
Testy inteligencji	0	0	0	15	85
Testy zdolności	0	0	0	30	70
Certyfikaty, dyplomy	0	40	35	0	25
Praktyka	80	20	0	0	0
Staż	95	5	0	0	0
Doświadczenie na takim samym stanowisku	80	20	0	0	0
Doświadczenie na podobnym stanowisku	70	25	5	0	0
Doświadczenie w firmie międzynarodowej	30	35	0	15	20
Inne proszę wpisać jakie:	0	0	0	0	0

Źródło: na podstawie badań

Najczęściej stosowaną techniką selekcji w procesie rekrutacji kierowników w branży turystycznej, jest rozmowa kwalifikacyjna. Tak odpowiedziało 100% ankietowanych (Tabela 6). Równie ważne jest, aby przyszły kandydat na kierownika miał doświadczenie i staż odbyty na podobnym stanowisku. Najmniej uwagi podczas rekrutacji na stanowiska kierownicze w badanych przedsiębiorstwach zwraca się na testy zdolności i inteligencji.

Kolejne pytanie dotyczyło kryteriów, które brane są pod uwagę przy ocenie kandydatów na stanowiska kierownicze. Najważniejsze kryteria to praktyka, staż pracy i dyspozycyjność (Tabela 7).

Tabela 7
Kryteria brane pod uwagę przy ocenie kandydatów na kierownika (%)

Kryteria oceny	Odpowiedź				
	Zawsze	Często	Tylko w skrajnych przypadkach	Rzadko	Nigdy
Praktyka	100	0	0	0	0
Staż	100	0	0	0	0
Doświadczenie na takim samym stanowisku	80	20	0	0	0
Doświadczenie na podobnym stanowisku	85	0	5	10	0

Kryteria oceny	Odpowiedź				
	Zawsze	Często	Tylko w skrajnych przypadkach	Rzadko	Nigdy
Doświadczenie w firmie międzynarodowej	30	25	5	20	20
Kreatywność i inicjatywa	20	25	55	0	0
Wiedza z zakresu biznesu	0	30	50	15	5
Wykształcenie wyższe	35	0	50	15	0
Zdolności komunikowania się	40	50	10	0	0
Znajomość języków obcych	80	0	10	10	0
Znajomość szoku kulturowego i umiejętność radzenia sobie z nim	25	0	60	15	0
Dyspozycyjność	100	0	0	0	0
Wiedza o branży	70	30	0	0	0
Umiejętność podejmowania decyzji	35	50	0	15	0
Radzenie sobie ze stresem	80	10	10	0	0
Umiejętność rozwiązywania konfliktów	40	40	10	10	0
Inne proszę wpisać jakie:	0	0	0	0	0

Źródło: na podstawie badań

Najczęściej brane pod uwagę kryteria, podczas rekrutacji kandydatów na kierowników w branży turystycznej, to staż i doświadczenie kandydata na stanowisk kierownika (Tabela 7). Równie ważne jest dyspozycyjność przyszłego kierownika. Podczas rekrutacji, osoby przeprowadzające ją zwracają również uwagę na znajomość języków obcych i wiedzę o branży. Najmniej uwagi podczas rekrutacji zwraca się na doświadczenie w firmie międzynarodowej.

Respondenci zostali również poproszeni o wskazanie elementów składających się na procedurę awansów wewnątrz badanych przedsiębiorstw na stanowiska kierownicze (Tabela 8). W 55% badanych przedsiębiorstw dokonywana jest coroczna ocena realizacji zadań i rozwoju pracownika.

Tabela 8
Elementy procedury awansów wewnętrznych (%)

Elementy procedury	Odpowiedź				
	Zawsze	Często	Tylko w skrajnych przypadkach	Rzadko	Nigdy
Coroczna ocena realizacji zadań i rozwoju pracownika	55	0	25	20	0
Opracowanie przez dział personalny/dyrektora działu listy potencjalnych kandydatów na stanowisko kierownicze	30	25	30	15	0

Kryteria oceny	Odpowiedź				
	Zawsze	Często	Tylko w skrajnych przypadkach	Rzadko	Nigdy
Program szkoleń menadżerskich i technicznych dla pracowników z największym potencjałem	35	20	25	20	0
Inne proszę wpisać jakie:	0	0	0	0	0

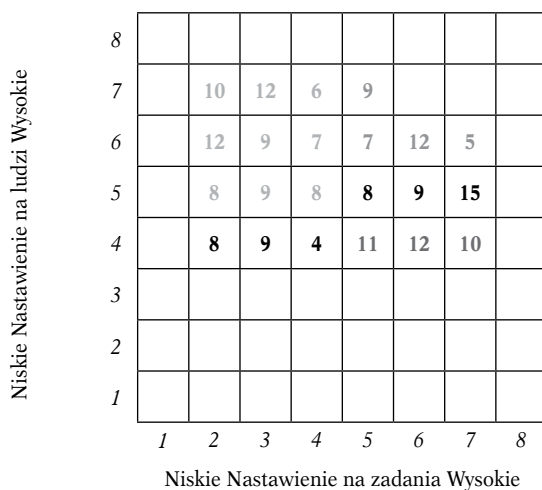
Źródło: na podstawie badań

Style kierowania w branży turystycznej

Najczęściej stosowanym stylem kierowania przez kierowników z branży turystycznej jest styl demokratyczny. Ten styl został zidentyfikowany jako charakterystyczny dla 40,5% badanych (Rysunek 1). Drugą co do wielkości grupą kierowników są kierownicy, dla których charakterystyczny jest styl zintegrowany. Najmniej liczną grupę stanowią kierownicy nieingerujący.

Rysunek 1

Style kierowania 200 badanych kierowników z branży turystycznej (%)

Źródło: badania własne

Tabela 9

Style kierowania kierowników z branży turystycznej

Styl demokratyczny	Styl zintegrowany	Styl nieingerujący	Styl autokratyczny
40,5%	32,5%	10,5%	16,5%

Źródło: badania własne

Ocena relacji przełożony-podwładny w branży turystycznej

Pracownicy zostali poproszeni o ocenę swoich relacji z bezpośrednim przełożonym. Spośród badanych 44% oceniło swoje relacje z przełożonym jako dobre lub bardzo dobre (Tabela 10). Jako średnie swoje relacje z przełożonym oceniło 37% badanych. Natomiast jako wyjątkowo niedobre wskazało 6% badanych.

Tabela 10
*Ocena relacji przełożonych z podwładnymi w branży turystycznej
w opinii badanych pracowników N 200*

Ocena	Odpowiedzi	%
wyjątkowo niedobre	12	6%
poniżej średniej	29	15%
średnie	73	37%
dobre	51	26%
bardzo dobre	35	18%
razem	200	100%

Źródło: badania własne

Wyniki badań wskazują, że relacje przełożonych z podwładnymi są poprawne lub dobre. Oceny relacji przełożonych z podwładnymi zestawiono ze zidentyfikowanymi stylami kierowania. Analiza wskazuje, że oceny relacji przełożony–podwładny dokonywane przez podwładnych są najlepsze w przypadku demokratycznego stylu kierowania (oceny średnia i powyżej 29% pracowników) (Tabela 11).

Tabela 11
Relacje przełożony podwładny a styl kierowania (%)

Zidentyfikowany styl kierowania	Ocena relacji z przełożonym				
	wyjątkowo niedobre	poniżej średniej	średnie	dobre	bardzo dobre
demokratyczny		3	10	11	8
zintegrowany	2	4	6	5	2
nieingerujący	2	2	10	8	6
autokratyczny	2	5	11	1	2

Źródło: badania własne

Zakończenie

Badanie procesu doboru kadry kierowniczej w branży turystycznej pozwala zrozumieć, jakie kryteria stosują przedsiębiorstwa z branży turystycznej podczas rekrutacji kadry kierowniczej. Opracowane wyniki pozwalają na wysunięcie wniosku, że najważniejszymi kryteriami są doświadczenie i staż, jaki posiadają kandydaci na

stanowiska kierownicze. Każdy przyszły pracodawca chce, aby jego pracownik był samodzielny na swoim stanowisku pracy, ponieważ to podnosi efektywność firmy.

Wyniki badań dotyczące identyfikacji stylów kierowania wskazują, że najczęściej stosowanym stylem kierowniczym jest styl demokratyczny. Oznacza to, że pracodawcy starają się, aby w każdym badanym zakładzie pracy panowała atmosfera odpowiadająca pracownikom. Każdy pracodawca stara się dbać o swoich podwładnych, jednocześnie realizując cele firmy przy ich pomocy. Zadowolony pracownik to wydajny pracownik. Analizując wyniki przeprowadzonych badań ankietowych możemy stwierdzić, że kierownicy w branży turystycznej o tym wiedzą i dbają o swoich pracowników.

Kolejnym obszarem badań były relacje przełożony-podwładny. Analizując wyniki przeprowadzonego badania, możemy stwierdzić, że według pracowników branży turystycznej ich relacje z szefem są na średnim lub dobrym poziomie.

Zestawienie ocen relacji przełożonych z podwładnymi ze stylem kierowania pozwala na stwierdzenie, iż najlepsze relacje z pracownikami mają kierownicy stosujący demokratyczny styl kierowania. Jednak różnice w ocenie relacji, szczególnie w przypadku stylu nieingerującego, są niewielkie.

BIBLIOGRAFIA

Tokarski S. 1997. *Kierowanie ludźmi*, Bałtycka Wyższa Szkoła Humanistyczna, Wydawnictwo Miscellanea, Koszalin.

STRESZCZENIE

W artykule omówiono wyniki badań przeprowadzonych w przedsiębiorstwach z branży turystycznej. Badania obejmowały zagadnienia rekrutacji kadry kierowniczej, identyfikacji stylu kierowania oraz oceny relacji przełożonych z podwładnymi. W przedsiębiorstwach z branży turystycznej stosowane są zróżnicowane metody rekrutacji i selekcji kierowników. Badania wykazały, że w branży turystycznej kierownicy charakteryzują się stylem demokratycznym. Relacje kierowników z podwładnymi można ocenić jako średnie.

Słowa kluczowe: rekrutacja, style kierowania, relacje przełożony-podwładny, branża turystyczna.

SUMMARY

The article discusses the results of studies conducted in enterprises in the tourism industry. The research included the recruitment of executives, identifying the management style and the assess of the relationship between superiors and subordinates. The enterprises of the tourism industry are used different methods of recruitment and selection of managers. Studies have shown that in the travel industry managers have a democratic style. The managers relationship with subordinates can be assessed as medium.

Keywords: recruitment, management styles, relationships superiors – subordinate, tourism industry.

Dział III

Europa

*Мария Боднар**
*Владимир Мазурок***

ИННОВАЦИИ РЕФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ ШКОЛЫ
В КОНТЕКСТЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ СЕЛЕСТЕНА ФРЕНЕ

UKRAINIAN SCHOOL REFORMATION INNOVATIONS
IN THE CONTEXT OF PEDAGOGICAL POINTS OV VIEWS
OF SELESTEN FRENEU

INNOWACYJNE REFORMOWANIE SZKOLNICTWA UKRAIŃSKIEGO
W KONTEKSCIE POGLADÓW PEDAGOGICZNYCH SELESTENA
FRENEU

В каждой стране система образования является своеобразной моделью, иллюстрирующей традиционные подходы к обучению и воспитанию, доминирующие ценности в формировании личности, приоритетные пути развития общества, экономические возможности предоставления ребенку качественных образовательных услуг.

Система образования за годы становления Украины как независимого государства прошла немало изменений и модификаций. В последнее время Министерством образования и науки Украины разработан проект Концепции новой украинской школы¹. Сейчас этот документ активно обсуждается учеными, учителями и родителями. Украинскую школу в ближайшем будущем ожидают существенные изменения. Предлагаемая Концепция содержит очень много инноваций. Но в истории педагогической мысли и практики преимущественно все развивается по спирали. Время от времени мы возвращаемся к лучшим идеям прошлого и находим там ответы на вопросы сегодняшнего. В исследовании И. Суржиковой подчеркивается необходимость использования наилучших концепций мировой педагогики в реформировании национальной школы, поскольку идеи выдающихся педагогов всех времен и народов являются неоспоримой ценностью для улучшения процесса образования и воспитания. Автор предлагает сравнительный анализ педагогической мысли и педагогической практики украинского педагога-новатора, автора

* проф. ректор Кременецкой областной гуманитарно-педагогической академии имени Тараса Шевченко.

** д. пед. н., проф., проректор по научной работе Кременецкой областной гуманитарно-педагогической академии имени Тараса Шевченко.

¹ Концепція „Нова українська школа”. 2016. Режим доступу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/17/mon.pdf>.

„педагогика сердца”, Василия Сухомлинского и французского педагога Селестена Френе².

Целью нашего исследования было установление некоторых аналогий между предлагаемыми инновациями в украинской школе и педагогическими воззрениями Селестена Френе. И хотя этот замечательный учитель воплотил свои идеи в жизнь школы в прошлом столетии, за его методиками успешно работают в странах Европы, в частности, в учебных заведениях Польши.

Нужно отметить, что предлагаемая Концепция реформирования национальной школы разработана на платформе гуманистической педагогики и очень созвучна с идеями ее представителей. В новой украинской школе будет изменена стратегическая цель образования: предполагается, что вместо школы воспроизведения знаний и умений школа будет нацелена на формирование жизненно важных компетентностей, которыми должен обладать выпускник. На их структуре и содержании мы остановимся немного позже, но уже сейчас отметим, что светлая голова и умелые руки, – как отмечал С. Френе в произведении „Педагогические инварианты”, – лучше, чем ум, перегруженный ненужными знаниями³.

Существенно изменится структура новой украинской школы. В ней будет функционировать три звена: начальная школа, гимназия и лицей, а продолжительность полного общего среднего образования увеличится с 11 до 12 лет.

В Концепции особое внимание уделяется реформированию начальной школы. С целью постоянного мониторинга качества осуществления основных этапов реформы Министерством образования и науки организовано функционирование открытой платформы EdEra, на которой обсуждаются наиболее важные проблемы развития ребенка в начальной школе. Учителя и родители могут высказать свое мнение о качестве и целесообразности отдельных новых программ, которые разрабатываются учеными и учителями-практиками.

Отдельным шагом реформирования системы школьного образования является открытие опорных школы во всех регионах Украины, их техническое и методическое оборудование соответственно последним требованиям времени. С начала нового 2016–2017 учебного года начали работать 139 таких школ.

Очень важно получать независимую информацию о качестве учебно-воспитательного процесса в национальной школе, проанализировать ее слабые стороны, определить пути улучшения. С этой целью Украина впервые примет участие в международном исследовании качества образования PISA. В 2016 году подписан договор о присоединении Украины к этой программе. Мировое сообщество в контексте программы PISA организывает исследования школьников каждые три года. В тестировании по математике, естественным наукам и чтению принимают участие 15-летние подростки более 70 стран мира. И только в 2018 году будут оценены компетентности украинских под-

² А. Суржикова, *Педагогічні ідеї Василя Сухомлинського і Селестена Френе (порівняльний аналіз)* [текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / І. А. Суржикова, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Київ, 2003. – 21с.

³ Френе, *Избранные педагогические сочинения* / Вступит. статья Б. Л. Вульфсона. М.: Прогресс, 1990.

ростков – тех школьников, которые на сегодня обучаются за прежней системой образования.

В основу Концепции реформирования образовательного процесса заложены качественно новые ключевые компоненты. В первую очередь должно измениться содержание школьного образования, и это очень важно. Постсоветская система, которая базировалась, в основном, на репродуктивном способе усвоения информации, давно изжила себя. Содержание учебных программ устарело и не соответствует требованиям подготовки молодых людей к реализации жизненных задач. Хочется надеяться, что обновленное и измененное содержание учебного процесса станет не только более интересным, но и целесообразным и нужным.

Целью изменения структуры школы является обеспечение максимального учета предпосылок развития, способностей, интересов и потребностей каждого ребенка. Талантливые педагоги-практики всегда помнят, что не каждый ребенок может стать в будущем талантливым художником, композитором или ученым, но очень важно увидеть, в ком из ребят гениальность, талант или одаренность заложены генетически и не упустить шанс. Безусловно, что дети очень индивидуальны: один мотивирован на практическую профессию, другой видит себя в глубоком академическом познании точных наук и будет прилежен в научной деятельности. Именно поэтому школа должна быть сориентирована не на среднего ученика, как это было в старой системе, а на потребности и возможности каждого. Для этого необходимо создать соответствующую среду, которая может послужить стартом для креативного развития детей.

Но главное, без чего невозможно реформировать образовательный процесс, так это без изменения статуса, имиджа, системы подготовки педагогического работника. Мотивированный учитель с новым творческим мышлением, самодостаточная личность с адекватной самооценкой, высоким уровнем притязаний и достижений, экономически независимый гражданин украинского общества – вот приблизительная модель такого педагога. Научить любить и уважать ребенка, сформировать собственное творческое виденье педагогической деятельности, умение существенно изменять систему динамических стереотипов – очень непросто подготовить такого учителя. В первую очередь эту задачу предстоит решать высшим педагогическим учебным заведениям, в том числе и коллективу Кременецкой гуманитарно-педагогической академии имени Тараса Шевченко – высшему учебному заведению с очень богатой и оригинальной историей становления от Волынской гимназии до современности. В гармонии партнерства преподавателей и студентов необходимо немало потрудиться для формирования учителя новой школы.

Именно акцент на педагогику сотрудничества ставится в Концепции новой школы. В первую очередь – это изменение взаимоотношений между учеником и учителем, сокращение дистанции общения, формирование эмоционально устойчивой среды общения. Так думал и действовал в педагогической практике и С.Френе. Именно он взывал к взаимному уважению учителя и ученика, разрабатывал основные идеи педагогики сотрудничества, именно он предлагал в первую очередь уважать достоинство личности – будь то маленький ребенок или взрослая самодостаточный человек. В своем труде „Педагогические инварианты” ученый подчеркивал, что никто – ни ребенок, ни взрослый – не любит

надзора и наказаний, которые всегда воспринимаются как посягательство на их достоинство, особенно когда это происходит публично⁴.

Приблизительно в таком континууме возможно интегрирование процесса воспитания личности. Это очень сложная задача, особенно на ментальном уровне, так как изменение личностных качеств происходит медленно или не поддается коррекции вообще. На подсознательном уровне система архетипов, формировавшаяся длительное время, еще долго будет напоминать о себе. Было бы иллюзией предполагать, что через год-два мы будем иметь значительное количество учителей новой генерации. Не все смогут работать в новой парадигме, не все высшие учебные заведения смогут выполнить сверхзадачу – подготовить такого учителя.

В процессе реформ очень важно реализовать принцип децентрализации управления образовательными процессами и обеспечить его эффективность. Старые модели управленческой вертикали перестали работать и оказались малоэффективными. В новой школьной системе востребован современный менеджмент, который более гибкий, менее консервативен, но значительно результативнее. С предыдущей тезой синхронизируется потребность изменения механизмов распределения финансовых средств – оно станет более рациональным.

Остановимся вкратце на новой структуре среднего образования, которая предполагает: начальное образование (4 года), базовое среднее образование (5 лет), профильное среднее образование (3 года)⁵.

Что нового ожидает будущих первоклассников, которые пойдут в школу в 2018 году? Прогнозируется, что, как и во всей системе образования, будет осуществлен переход от парадигмы знаний к компетентностной парадигме. Уже в этом году с учебных программ частично удалено второстепенную информацию, а также устранено дублирование учебного материала. С.Френе в свое время тоже предлагал нечто очень похожее. Так, им разработан эффективный путь познания – не объяснение, а экспериментальное нащупывание, опытный путь, а не изучение правил⁶.

В новой украинской школе особое внимание сконцентрировано, в первую очередь, на знаниях математики, украинского и иностранного языков. Изменены некоторые психологические акценты. Ученики первого класса будут писать карандашом, а не ручкой, чтобы не формировать страх перед возможной ошибкой. Учителя не будут использоваться красный цвет чернил для исправления ошибок. На уроках физического воспитания исчезнут командные реплики. Учитель должен стать другом, дистанция общения должна сократиться, ведь высокий рост человека вовсе не свидетельствует о его превосходстве над окружающими – резюмировал С. Френе, налаживая свои отношения с учениками.

Обучение в начальной школе будет проходить в два этапа. Первый этап – адаптационно-игровой (это первый и второй классы), второй этап – основной (третий и четвертый классы). В чём особенность адаптационно-игрового этапа?

⁴ С. Френе, *Избранные педагогические сочинения* / Вступит. статья Б. Л. Вульфсона. М.: Прогресс, 1990.

⁵ Концепція „Нова українська школа”. 2016. Режим доступу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/17/mon.pdf>.

⁶ С. Френе, *Избранные педагогические сочинения* / Вступит. статья Б. Л. Вульфсона. М.: Прогресс, 1990.

Главной целью этого периода является формирование устойчивой мотивации учеников к познанию. Как и в дошкольных учебных заведениях, организация обучения первоклассников будет осуществляться преимущественно в игровой форме. Предполагается максимальный учет индивидуальных особенностей каждого ребенка. С. Френе в своих педагогических трудах и практической деятельности очень негативно относился к тенденции создания больших школ, которые ведут к анонимности учеников и учителей. Он неоднократно призывал к изучению каждой неповторимой личности ребенка.

В период адаптации к школьной жизни, чтобы не травмировать психику детей, предполагается избегать оценивания результатов обучения. Какая основная опасность кроется в школьной оценке? Именно оценка, особенно в присутствии других, распределяет детей на группы зависимо от временных успехов, формирует общественное мнение о каждом ребенке. Изменить такое мнение зачастую очень трудно или практически невозможно. Прав был С. Френе, когда говорил, что процедура классификации детей зависимо от результатов обучения является опасной для личностного становления ребенка.

В начальной школе в адаптационный период содержания учебного материала будет изучаться интегрировано, а отдельные предметы – синтезированы. Учитель будет более свободен в выборе учебных программ, а у ребенка появится больше времени после школы – в первом-втором классах предполагается существенное ограничение объема домашних заданий. Это в некоторой степени ослабит пресс дополнительной нагрузки и на родителей ученика. Они смогут это время использовать для полноценного и разнообразного общения с ребенком.

Резюмируя итоги развитие ребенка на этом этапе в контексте педагогических идей С. Френе, можем отметить, что ребенок в начальной школе должен быть в первую очередь здоровым, творчески развиваться и стремиться к познанию, то есть быть любознательным. Безусловно, что для этого необходимо создать благоприятную среду, соответствующее окружение как в школе, так и в семье.

На втором этапе начальной школы (основном) учитель сконцентрируется на решении уже других задач. Он должен будет использовать методы, формирующие в учеников, в первую очередь, самостоятельность и способность к применению компетентностей в повседневной жизни. В.Гура, анализируя педагогические идеи С. Френе, тонко подметила такую особенность: долгое время считалось, что опытный педагог может полностью сформировать личность ребенка, применяя методы „сборки машины”, все детали которой тщательным образом заранее обработаны. Эта концепция отжила свое...⁷

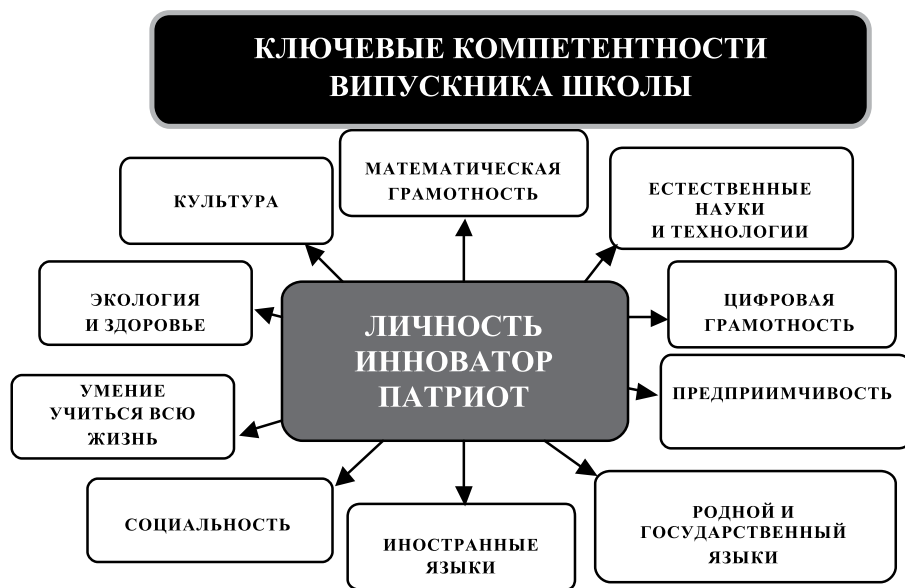
На втором этапе начальной школы начнется глубокое изучение отдельных учебных предметов. А с целью мониторинга качества обучения предполагается государственная итоговая аттестация.

Базовое среднее образование будет длиться пять лет. Оно тоже имеет два этапа: на первом – адаптационном (два года) – в ученика будут формировать интерес к различным областям знаний и деятельности. Ребенок должен сориентироваться,

⁷ В. Гура, *Педагогические идеи Селестена Френе как основа практического медиаобразования* // Инновации в образовании. 2011. № 3. С. 33.

к чему он ближе, чем бы он хотел заниматься в будущем, соответствуют ли его способности желаниям и жизненным ориентирам. А на втором этапе он должен будет перейти к базовому предметному обучению. Три года ученик должен прилежно учиться и готовиться к серьезному жизненному выбору. Качество его базового образования будет оценено в процессе государственной итоговой аттестации в форме внешнего независимого тестирования.

Профильное среднее образование также ожидает существенные изменения. На этом этапе ученик избирает свой путь: либо он идёт в академический лицей, углублённо изучает отдельные дисциплины, готовится к поступлению в университет; либо выбирает профессиональное обучение в лицее или колледже, получает общее среднее образование и первую профессию. После профессионального лица он может пойти работать, а может и продолжить обучение. Примечательно, что этот путь не является тупиковым. Если молодой человек пересмотрел свои жизненные планы, если он решил совершенствоваться, то он может поступать в университет.

Итогом реформирования украинской школы будут сформированные ключевые компетентности её выпускников. Центральное звено в их структуре составляют три акцента: личность, инноватор, патриот. Выпускник школы должен быть культурным, здоровым человеком, способным учиться всю жизнь, уметь социализироваться в различных обстоятельствах, владеть иностранными языками с целью налаживания межнационального общения, безукоризненно владеть государственным и родным (этническим) языками, быть предприимчивым, знать азы естественных наук и технологий, владеть математической и цифровой грамотностью. Роль современной окружающей среды существенно изменилась. Мы можем с уверенностью констатировать, „что информационная среда со всеми

своими составляющими (электронные средства массовой коммуникации – радио, телевидение, Интернет; компьютеризация всех сфер жизни) стала настолько глобальным явлением в жизни современного человека, что нынешнюю эпоху можно с полным правом назвать информационной эпохой”⁸.

Таким образом, украинскую школу ожидает разнообразный спектр изменений: это интересное и доступное содержание учебного процесса, альтернативный путь становления личности каждого ребенка, новый социальный статус учителя, существенно иные взаимоотношения между педагогами и учащимися, современные модели управления и финансирования.

REFERENCES

- Гура В. В. 2011. *Педагогические идеи Селестена Френе как основа практического медиаобразования* // Инновации в образовании. № 3. С. 33.
- Концепція "Нова українська школа". 2016. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/17/mon.pdf>.
- Петрова С. А. 2008. *Франция: сегмент детской прессы в Интернете*. – Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/node/66>.
- Суржикова І. А. 2003. *Педагогічні ідеї Василя Сухомлинського і Селестена Френе (порівняльний аналіз)* [текст]: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / І. А. Суржикова; Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Київ, – 21 с.
- Френе С. 1990. *Избранные педагогические сочинения* / Вступит. статья Б. Л. Вульфсона. М.: Прогресс.

АННОТАЦИЯ

Украинскую систему образования ожидают инновационные изменения. С этой целью Министерством образования и науки Украины разработана Концепция новой украинской школы, которая базируется на платформе гуманистической педагогики. Основные идеи реформирования системы образования очень созвучны с идеями французского педагога Селестена Френе. Стратегической целью новой школы станет формирование жизненно важных компетентностей личности. Изменится структура школы, содержание обучения, методы преподавания, продолжительность обучения, система управления, механизмы финансирования.

Ключевые слова: Концепция новой украинской школы, инновации, компетентности, педагогика С. Френе.

⁸ А. Петрова, *Франция: сегмент детской прессы в Интернете*. 2008. – Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/node/66>.

SUMMARY

Innovational changes have been waiting in Ukrainian system of education. That's why the Ministry of Education and Science of Ukraine has developed the Conception of new Ukrainian school which is based on the platform of humanistic pedagogy. The main ideas of education system reformation are very consonant with the ideas of French scientist Celestyn Freneu. Life important competences of a person will be the strategic aim of new school. The school structure, education content, teaching methods, education continuity, management system and financing mechanisms will be changed.

Keywords: The conception of new Ukrainian school, innovations, competences, S. Freneu pedagogy.

STRESZCZENIE

Ukraiński system edukacji czekają innowacyjne przemiany. W tym celu jest opracowana przez Ministerstwo Edukacji i Nauki Ukrainy Koncepcja nowej ukraińskiej szkoły, która bazuje się na platformie humanistycznej pedagogiki. Główne idee reformowania systemu edukacji są bardzo współbrzmiające z ideami francuskiego pedagoga Celestyna Freinet. Strategicznym celem nowej szkoły stanie się kształtowanie życiowo ważnych kompetencje osobowości. Zmieni się struktura szkoły, treść nauczania, metody wykładania, trwanie nauczania, system kierowania, mechanizmy finansowania.

Słowa kluczowe: koncepcja nowej ukraińskiej szkoły, innowacje, kompetencje, pedagogika C. Freinet.

VALUES AND THEIR SIGNIFICANCE IN HUMAN LIFE

WARTOŚCI I ICH ZNACZENIE W ŻYCIU CZŁOWIEKA

The concept of values is based on their variety – they differ when we talk about values of a performance, aesthetic, ethical, political and even legal values.

According to some theoretical definitions, values are to be understood as an essential attribute and foundation of human existence, of groups and communities, of culture and civilization. They are a part which creates social order which is necessary to preserve human existence¹.

Values always come from a certain culture. Depending on the culture, people specify the materialistic and spiritual values, patterns, relationships, behaviour, course of action as well as a system of values². Value orientation can be considered the most important part of the structure of personality which forms a particular person's knowledge and is closely associated with its thoughts and feelings. Value system creates a base for mirror thinking and gives the direction for each person because these are the values what regulate their behaviour. The order of the values in the system of values is determined by objective quality of values as well as quality evaluators. System of values is such a complex, dynamic and open psychological process, because one constantly experiences new values that are affected by age, education, experience, environment and self-awareness. The highest value is life³.

According to Bartoša value is a „specific characteristic of all social and natural phenomena, which reflects a positive or negative significance of occurrences for humans”⁴ Similarly Kučerová defines value as a cultural category corresponding to higher social, moral and aesthetic standards and ideals⁵.

Among the values of being there are: honesty, courage, peacefulness, autonomy, efficiency, temperance, self-denial, fidelity, restraint.

* Ph.D. Mgr., Catholic University, Faculty of Theology Košice, TI Spišské Podhradie.

¹ V. Štefancová, *Hodnoty a životné pocity ako predpoklad etickej výchovy v súčasnej rodine, in: Dobro a zlo, alebo o morálke psychologické a filozofické aspekty morálky v edukácii (zborník vedeckých štúdií)*, Banská Bystrica 2013, s. 192.

² Z. Hubinková a kol., *Psychologie a sociologie ekonomického chování*, Praha 2008, s. 83.

³ D. Baková, *Rodina včera a dnes z pohľadu hodnôt*, in: *Mosty k rodine 2011: zborník z konferencie konanej 25.10.2011 v Banskej Bystrici*, Banská Bystrica 2011, s. 5.

⁴ S. Kučerová, *Človek-hodnoty-výchova*, Prešov 1996, s. 24.

⁵ J. K. Boroš, *Problemátika hodnôt adolescentov (stredoškôľakov a vysokoškôľakov)*, in: „Pedagogická Revue”, 1996, roč. XLVIII, č. 5–6, s. 257.

The value of giving include: commitment, reliability, respect and esteem, love, selflessness, justice, warmth, peacefulness.

Respected and universally „acceptable“ values are beneficial both for the person who recognizes them as well as people with whom the spirit of these values is shared⁶.

Kučerová divides values according to dimensions of self-experiencing and experiencing the world around. She states following groups of values:

- Natural: they can be divided into vital values (the needs of physical existence and are pronounced tendency to maintain and enforce to preservation and development of life i.e.: Health, vigour, physical well-being, natural living conditions, etc.) and social values (a manifestation of man's relationship with their inner self as well as with others, a man has a need of association, sociability, mutual emotions, responsiveness of others; they also want to love and be loved).
- Civilizational: a precondition and a result of social production and organization, technology and economics, which allow one to create materialistic culture as such; these are for instance benefits and comfort.
- Spiritual: a sort of a fireplace, around which the spiritual culture of an individual and a society constitutes i.e.: self-awareness, art capturing the sense of things, the essence of life, intellectual development, education, emotional wealth, etc.⁷.

Although social values and their hierarchy are deeply rooted in culture of any company, they may also be a subject to change because of global development. There are moral values that result from a person's attitude to the world⁸. The basic condition of moral behaviour is freedom. A free man should be, in every situation, in line with their moral responsibility⁹.

Value system and factors influencing it

Starting from the most basic cell formed by a human which is a family, through friends at school or work till the entire surrounding environment, each of us has to confront reality and is forced to make decisions and to manifest, basing on their foundation which is their values. A man is an intentional being and therefore always acts with the same purpose, it's just that they do not always recognize consciously what the intention is. They might even sometimes be in conflict with it. „Focus of personality on creation and acquisition of certain values is called value system“¹⁰. It becomes a moral right to choose certain values and to hierarchize them in

⁶ R. Eyre, L. Eyre, *Jak naučiť deti hodnotám*, Praha 2000, s. 12.

⁷ S. Kučerová, op. cit., s. 79.

⁸ Z. Hubinková a kol., op. cit., s. 86.

⁹ Ibidem, s. 87.

¹⁰ P. Lajčiaková, A. Blaščíková, *Pohľad na hodnotovú orientáciu mladých ľudí*, in: *Zborník príspevkov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou konanej v rámci 5. výročia stretnutia SFZ*, Bratislava, s. 293.

a process of value-orientated activities. Systematization of value orientation is the aim of human's experience, which comes as a sum of knowledge and habits. It becomes a set of norms and is developed and implemented throughout human's life, but also experienced quite often, reforming themselves in the present time¹¹.

Everyday experiences can then be influencing and be preferred over currently presented values. A map of man's values may change throughout person's life under the influence of society, but also under the influence of severe life events, for example. job loss, divorce, illness, childbirth, and the like.

Value systems inside companies can vary depending on age, sex, socioeconomic status, educational level and others¹². „The research findings are that the most important values for young people (aged 15–30 years) are health, love, peace, freedom, friendship, interesting work”¹³. At the same time the research pointed out that the more educated the person is the more they value social recognition, prestige, interesting work and self-development.

In general we can say that human's system of values primarily affects family, school, society and mass media. Connection between the environment and humans relations are described by certain relations, which are interconnected:

- human personality – family environment,
- human personality – social environment (peers, school class, school clubs, hobby groups, etc.),
- human personality – the local environment (town, village, city, district, region, etc.),
- human personality – society and its norms, laws, institutions, media environment (media, mass communication, etc.)¹⁴.

Family environment and values

A key factor in the transmission of values and shaping their system of a child, is a family. The important influencers are family atmosphere, mutual relations in the family, system of values and attitudes within the family. They shape attitudes, values and basic objectives of a child in a coherent system.

Nowadays there is a very popular trend called a democratic or liberal education. It does not allow teaching children moral values until they are able to create their own value system themselves¹⁵. Opponents of this trend argue by saying that even if the parent does not want to interfere their child's values, they are influenced consciously or unconsciously by their peers, television, parents. Therefore such education is equal to metaphoric image of a fragile paper boat which is outside on a stormy sea hoping to swim to a safe harbour.

¹¹ Ibidem, s. 294.

¹² J. Průcha, J. Veteška, *Andragogický slovník*, Praha 2012, s. 119.

¹³ Ibidem, s. 120.

¹⁴ D. Čábalová, *Pedagogika*, Praha 2011, s. 196.

¹⁵ R. Eyre, L. Eyre, op. cit., s. 10.

Equality provides children with facilities that enable socialization. It is focused on certain cultural and social values and standards of behaviour, develops their social skills, communication skills and provides social support¹⁶. Matoušek states that „a family is the child's first meeting point with a specific binding model of society”¹⁷.

A human is not only affected by their family but also by the nature and local social environment and of course the company and especially when the family goes through many challenges.

Many published research show that nowadays children are insufficiently educated by their parents due to parents' commitments, which disturb functioning of a family and therefore education is reduced to a command, to prohibition or control via mobile phone or the Internet¹⁸.

Personality and social environment

Social groups are an important environment for an individual off-springs, building their independence from parents and by their self-realization. Social groups can act both positively and negatively. The groups acting positively to its members include various youth organizations with which they meet during their leisure-time.

Personality and local environment

Local environment means a space where a group of people has certain social relationships¹⁹.

Conclusion

Nowadays humans have norms, laws, institutions, media and mass communication which form person's system of values. Present is associated with the concept of globalization, which is a complex social process of continuing secularization, rationalization and modernization²⁰.

Among socially important and recognized values there is education. It is very important that we recognize that the lack of education among young people is a threat to society and instead an optimistic vision of an educated society there is the pessimistic one – about the decline of education, whose causes are much deeper²¹.

¹⁶ D. Čábalová, op. cit., s. 197.

¹⁷ Ibidem, s. 198.

¹⁸ M. Gluchmanová, *Uplatnenie princípov a hodnôt etiky sociálnych dôsledkov v učiteľskej etike*, Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009, s. 169.

¹⁹ D. Čábalová, op. cit., s. 207.

²⁰ S. Jirásková, *Vývojové tendencie organizačných štruktúr vsúčasnosti*, in: *Organizácia založená na vedomostiach v období globalizácie a internacionalizácie – zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 26.–27. apríla 2010 v Poprade, Ružomberok*, 2010, s. 104.

²¹ S. Gálik, *Filozofia a médiá*, Bratislava 2012, s. 62.

BIBLIOGRAPHY

- Baková D. 2011.** *Rodina včera a dnes z pohľadu hodnôt*, in: *Mosty k rodine 2011: zborník z konferencie konanej 25.10.2011 v Banskej Bystrici*, Banská Bystrica, SPDDD Úsmev ako dar, s. 5–9, ISBN 978-80-969616-8-9.
- BOROŠ J. K. 1996.** *Problematike hodnôt adolescentov (stredoškôľakov a vysokoškôľakov)*, „Pedagogická Revue“, ISSN 1335-1982, roč. XLVIII, č. 5–6, s. 257–266.
- ČÁBALOVÁ D. 2011.** *Pedagogika*, Praha, Grada Publishing, s. 272, ISBN 978-80-247-2993-0.
- EYRE R., EYRE L. 2000.** *Jak naučiť děti hodnotám*, Praha, Portál, s. 160, ISBN 80-7178-360-9.
- Galik S. 2005.** *Filozofia a mediá*, Bratislava, Agora, s. 344, ISBN 978-80-8084-586-5.
- Gluchmanová M. 2009.** *Uplatnenie princípov a hodnôt etiky sociálnych dôsledkov v učiteľskej etike*, Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 222, ISBN 978-80-555-0042-3.
- Hubinková Z. A kol. 2008.** *Psychologie a sociologie ekonomického chování*, Praha: Grada Publishing, s. 280, ISBN 978-80-247-1593-3.
- Kučerová S. 1996.** *Človek–hodnoty–výchova*, Prešov: Grafotlač, s. 231, ISBN 80-85668-34-3.
- Lajčiaková P., Blaščíková A. 2003.** *Pohľad na hodnotovú orientáciu mladých ľudí*, in: *Zborník príspevkov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou konanej v rámci 5. výročia stretnutia SFZ*, Bratislava, IRIS, s. 292–296, ISBN 80-89018-57-2.
- PRŮCHA J., VETEŠKA J. 2012.** *Andragogický slovník*, Praha, Grada Publishing, s. 296, ISBN 978-80-247-3960-1.
- Štefancová V. 2013.** *Hodnoty a životné pocity ako predpoklad etickej výchovy v súčasnej rodine*, in: *Dobro a zlo, alebo o morálke (psychologické a filozofické aspekty morálky v edukácii (zborník vedeckých štúdií))*, Banská Bystrica, PF UMB v Banskej Bystrici, s. 191–208, ISBN 978-80-557-0538-5, s. 192.

SUMMARY

In the past, the Epos addressed the question of values. Defining the term itself is subject to review by many philosophers, especially those who have tried to create a universal value system. Proper value system is very important especially in the young generation that lives in open space who acquires not only their culture but also the cultures of other countries. The current period was also characterized by rapid changes and the time of postmodernism thus amplify the riskiness of a life stage of life, so it is important the correct value chain of values.

Keywords: people, values, value systems, meaning.

STRESZCZENIE

W przeszłości Epos próbował odpowiedzieć na pytanie „Czym jest wartość?”. Zdefiniowaniem tego pojęcia zajmuje się wielu filozofów, a zwłaszcza tych, którzy próbują stworzyć uniwersalny system wartości. Właściwy system wartości jest bardzo ważny zwłaszcza wśród młodych pokoleń, które żyją na otwartych przestrzeniach i przyswajają nie tylko swoją lecz także kultury innych krajów. Na obecne postawy wpływ miały również gwałtowne zmiany ow czasach postmodernizmu co zwiększa ryzyko na pewnym etapie rozwoju człowieka, więc istotnym jest posiadanie poprawnego systemu wartości.

Słowa kluczowe: ludzie, wartości, system wartości, znaczenie.

ИННОВАЦИОННАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА МАШИННОГО ДОЕНИЯ КОРОВ

INNOVATIVE MODERNIZATION PROCESS OF MACHINE MILKING OF COWS

INNOWACYJNE MODERNIZACJE PODCZAS PROCESU MASZYNOWEGO DOJU KRÓW

Введение

Производство молока в мире по сравнению с 1990 годом увеличилось в 1,7 раза, достигнув 0,7 млрд. т/год. Вместе с тем на душу населения приходится всего лишь 100 кг/чел/год, что в 3,5 раза меньше необходимого годового потребления. Мировой объём экспортных продаж молочных продуктов (46 млн. т/год), составляет всего лишь 3% от потребности стран, не производящих молочные продукты в достатке [1, 2]. Тот факт, что мировой рынок молочных продуктов далёк от своего насыщения, создаёт хорошие предпосылки для развития молочно-товарного производства, совершенствование которого является актуальной, масштабно значимой научно-технической задачей, направленной на материальное и гуманитарное развитие мирового сообщества в целом.

Беларусь и Польша входят в число 20 стран, производящих 80% мирового объема молока. Также Польша занимает 16-е, а Беларусь 21-е место в мире по темпам роста производства молока [3]. Однако, несмотря на высокие количественные показатели, молочная отрасль и Беларуси, и Польши характеризуется повышенными затратами, о чем свидетельствуют данные о производстве молока на 100 га сельхозугодий: 78 и 80 т/100 га, соответственно, что в 2 раза ниже, чем, например, в Германии (160 т/100 га) [4].

Автор считает, что одной из главных проблем в настоящее время является проблема модернизации процесса машинного доения. Жёсткий режим работы доильного оборудования приводит к травмированию вымени животных. Следствием этого является снижение молочной продуктивности и, что самое главное – высокая заболеваемость коров маститом (до 30%). Известно, что коровы переболевшие маститом в дальнейшем обладают пониженным иммунитетом, что негативно отражается на их молочной продуктивности [5]. Не умаляя значимости сбалансированного кормления, условий содержания животных в коровнике и зооветеринарной профилактики, можно утверждать, что в настоящее

* dr hab., Republican Unitary Enterprise „Scientific and Practical Centre of the National Academy of Sciences of Belarus for Agriculture Mechanization”, Republic of Belarus.

время именно процесс машинного доения, играет ключевую роль в повышении молочной продуктивности, так как если процесс машинного доения и доильное оборудование неэффективны, то генетический потенциал, кормление и условия преддоильного содержания коров не имеют решающего значения.

Анализ тенденций развития мирового молочного животноводства, а также собственный опыт автора, позволяют сделать вывод о том, отличительная особенность нового этапа развития молочной отрасли заключается в том, что усовершенствование процесса машинного доения традиционной модернизацией, например, путем замены оборудования на новое, невозможно. Эта важнейшая проблема в настоящее время может быть решена только путём инновационной модернизации, являющейся первостепенной задачей, необходимой для перевода молочной отрасли на более низкий уровень удельных затрат.

Методологический подход к модернизации процесса машинного доения

Прежде чем изложить концепцию инновационной модернизации, цель которой заключается в создании физиологически-щадящего процесса машинного доения, необходимо разработать критерий оценки эффективности результатов как инновационной, так и традиционной модернизации. Нами предложен обобщенный показатель *уровень удельных затрат*, учитывающий не только общие затраты, но также качество и сортность полученного молока, здоровье животных и их продуктивное долголетие, и определяется как отношение общих затрат к единице нормализованного продукта [6]:

$$\gamma = \frac{1 + n_o/n}{\alpha_M \cdot \varphi_M \cdot (1 - \delta') \cdot (1 - \delta'')} \cdot \frac{E(N_K)}{W_K \cdot N_K} \quad (1)$$

где γ – уровень удельных затрат, ГДж/т; $E(N_K)/N_K$ – общие затраты при производстве молока, ГДж/гол/год; N_K – количество коров в стаде, гол; W_K – средний удой коров, т/гол/год; n_o – время выращивания ремонтного молодняка, год; n – продуктивное долголетие, год; $\alpha_M = abc/a_o/b_o c_o$ – коэффициент качества молока; a , b , c – содержание жира, белка, углеводов, соответственно, кг/т; параметры молока базового качества: $a_o = 36$ кг/т – содержание жира; $b_o = 32$ кг/т – содержание белка; $c_o = 47$ кг/т – содержание углеводов; φ_M – коэффициент сортности молока: $\varphi_M = b_3\varphi_3 + b_b\varphi_b + b_1\varphi_1$, для сорта „экстра” $\varphi_3 = 1,0$; для высшего сорта $\varphi_b = 0,8$; для 1-го сорта $\varphi_1 = 0,6$; сортность молока: b_3 – доля сорта „экстра”, b_b – доля высшего сорта, b_1 – доля 1-го сорта; δ' – доля коров, переболевших маститом; δ'' – доля коров с другими заболеваниями.

Отметим достоинства введённого критерия. Во-первых, он не зависит от рыночной конъюнктуры, и фактически отражает *технологический интеллект* молочной отрасли любой страны мира. Во-вторых, предложенный критерий помимо общей характеристики молочной отрасли характеризует эффективность процесса машинного доения, так как молочная продуктивность (удой, жир-

ность), сортность молочного сырья (бактериальная обсеменённость, содержание соматических клеток), здоровье коров (доля маститных коров, продуктивное долголетие) в значительной степени определяются совершенством процесса машинного доения. Анализ (1) показывает, что даже без изменения общих затрат, а только за счет усовершенствования процесса машинного доения, можно в 3 раза снизить уровень удельных затрат (Таблица 1).

Таблица 1
Оценка уровня удельных затрат γ

Параметр	Процесс машинного доения	
	существующий	физиологический
Годовой удой, т/год	4,7	6,5
Продуктивное долголетие, год	3	6
Жирность молока, %	3,6	4,2
Доля молока „экстра”, %	30	70
Доля высшего сорта, %	50	30
Доля первого сорта, %	20	0
Доля маститных коров, %	23	6
Уровень удельных затрат, ГДж/т	$0,590 \cdot E(N_k) / N_k$	$0,191 \cdot E(N_k) / N_k$

Инновационная модернизация процесса машинного доения реализуется за счёт привнесения в него новейших научных знаний, выработанных в молекулярной биологии и генетике о гормональной природе молоковыведения, а также за счёт учёта физиологического состояния и индивидуальных особенностей животных.

В контексте инновационной модернизации процесса машинного доения биохимические закономерности молоковыведения не являются объектом исследований, но они используются как отправная точка для разработки процесса и параметров технологического оборудования [7]. Сформулируем их в виде следующих четырех пунктов:

1. переход альвеолярного молока в цистерну вымени, а это 80% разового удоя, возможен *только* при наличии в крови животных гормона окситоцина, который, воздействуя на гладкую мускулатуру альвеол, заставляет их сокращаться, „отжимая” молоко в протоки и цистерну вымени. Время действия окситоцина для коров чёрно-пёстрой породы составляет 4–5 мин;

2. стресс во время доения сопровождается выделением в кровь гормона адреналина, который блокирует действие окситоцина и, следовательно, затрудняет молоковыведение;

3. первые порции цистернального молока содержат менее 1% жира, последние порции альвеолярного молока содержат 15–20% жира;

4. полнота альвеолярного выдаивания помимо того, что обеспечивает максимальный удой и высокую жирность молока, стимулирует секрецию молокообразования, увеличивая лактационный период. Остаточное альвеолярное молоко через обратную протеиновую связь запускает механизм, снижающий лактационную секрецию, что приводит к преждевременному самозапуску.

Первое, что необходимо сделать в новом процессе машинного доения – устранить все причины, которые вызывают стресс у животных (появление в крови животных гормона адреналина, см. п.2). Анализ работы доильного оборудования позволил установить, что причин стресса, непосредственно связанных с процессом машинного доения – три: низкая стабильность давления в рабочем вакуумном контуре, вызывающая гидродинамическое травмирование вымени; жёсткий травмирующий контакт сосковой резины с выменем животных; неоптимальные режимы машинного доения. Поэтому первое необходимое условие эффективного процесса машинного доения – *бесстрессовость процесса*.

Второе необходимое условие, которое следует реализовать в процессе машинного доения – *комфортность процесса для коров* – синхронизация времени машинного доения и времени нахождения гормона окситоцина в крови животного (см. п.1). Условие выражается следующим образом:

$$t_d = t_{\text{окс}}, \quad (2)$$

где t_d – время машинного доения; $t_{\text{окс}}$ – время нахождения гормона окситоцина в крови коров.

Вместе с тем даже самое тщательное выполнение необходимых условий не гарантирует получения высокой молочной продуктивности. Третье и важнейшее условие, которое является достаточным – это *полнота альвеолярного выдаивания* (пп. 3–4). В результате анализа этого процесса, нами было установлено, что скорость машинного доения должна равняться генетически запрограммированной скорости перехода молока из альвеол в цистерну вымени:

$$v_d = v_{\text{ал}}, \quad (3)$$

где v_d – скорость машинного доения (выход молока из цистерны вымени в коллектор), кг/мин; $v_{\text{ал}}$ – скорость перехода молока из альвеол в цистерну вымени под действием гормона, кг/мин.

Процесс машинного доения, основанный на принципах бесстрессовости, комфортности и полноты альвеолярного выдаивания является *физиологически-щадящим процессом* машинного доения. Такой процесс реализует в себе 2 функции: с одной стороны, это всё-таки процесс машинного доения, который должен обладать максимально возможной производительностью, а с другой стороны, процесс машинного доения организуется так, чтобы его режимы не конфликтовали с генетической программой гормонального молоковыведения. Непременное условие физиологически-щадящего процесса машинного доения – сохранение здоровья стада дойных коров как важнейшего ресурса молочной отрасли.

Остановимся подробнее на том, в какой степени при разработке физиологически-щадящего процесса машинного доения на практике удалось реализовать принципы бесстрессовости, комфортности и полноты альвеолярного выдаивания [7].

Бесстрессовость. Рабочий вакуумный контур доильной установки, включает в себя вакуумный и молочный насосы, систему вакуумных и молочных трубопроводов, ресиверы, управляющий воздушный клапан. В настоящее время большинство вакуумных контуров отечественного и импортного производства имеют относительно низкую стабильность давления: градиент давления 0,1 кПа/м; временная нестабильность ± 2 кПа; максимальная амплитуда пульсаций (во время надевания-съема доильных аппаратов) до 45 кПа, коэффициент релаксации давления 20 кПа·с. Причина низкой стабильности давления, вызывающей гидродинамическое травмирование вымени, заключается в неэффективном способе регулировки давления в контуре. Давление в вакуумном контуре устанавливается как результат баланса потока воздуха, натекающего в контур, и потока воздуха, откачиваемого вакуумным насосом. В известных контурах стабилизация давления при случайном изменении скорости нерегулированного натекания происходит за счет соответствующего изменения скорости откачивания воздуха вакуумным насосом. Так как насос обладает достаточно большой инерционностью, то стабилизация давления является недостаточно эффективной.

Существенное повышение стабильности давления было достигнуто за счёт новой пространственной и функциональной структуры рабочего вакуумного контура. Пространственная структура контура, основанная на симметричном расположении её основных элементов (ресиверы, молочные насосы, система вакуумных и молочных трубопроводов, вакуумный насос), при прочих равных условиях, уже сама по себе способствует повышению стабильности давления. Функциональная структура нового контура заключается в безинерционном регулировании стабильности давления: стабилизация давления при случайном изменении скорости нерегулированного натекания происходит за счет соответствующего изменения в противофазе скорости регулируемого натекания через управляемые воздушные клапаны, при этом вакуумный насос работает в квазистационарном режиме. В целом новые принципы конструирования рабочего вакуумного контура и изменение механизма стабилизации давления позволили *существенно* (на порядок) повысить стабильность давления в контуре: градиент давления – 0,01 кПа/м, временная нестабильность $\pm 0,3$ кПа, максимальная амплитуда пульсаций давления 6 кПа, коэффициент релаксации давления 6 кПа·с.

Как было отмечено, вторым источником стресса в процессе машинного доения является контакт доильного аппарата с нежной плотью вымени. Сосковая резина является единственным элементом доильного аппарата, непосредственно контактирующим с выменем коров. В результате проведенных исследований была найдена оптимальная конфигурация сосковой резины. При эксплуатации сосковой резины возникают три основные проблемы: напоздание на вымя, баллонизация и негерметичность смыкания в зоне под соском. Установлено, что оптимальное соотношение геометрических параметров достигается за счёт создания в средней области сосковой резины „провоцирующего” на смыкание

пояска, толщина которого на 8% меньше концевых участков. Повышение эластичности в подсосковой зоне обеспечивает требуемую герметичность смыкания, что способствует восстановлению *кровообращения* в соске в такте сжатия. При этом напряжение, возникающее в середине сосковой резины при циклическом изменении давления, не передаётся на участок резины, надетой на сосок, исключая тем самым его травмирование.

Для оценки эффективности процесса машинного доения были приняты 3 параметра, которые позволяют *всесторонне* контролировать процесс машинного доения с точки зрения количества и качества молока, здоровья животных, и технологических процессов машинного доения. Параметр Y_1 – электропроводимость молока (См/м), зависящая от концентрации соматических клеток в молоке и его жирности, характеризует качество молока (жирность, количество соматических клеток) и здоровье животных (количество соматических клеток); параметр Y_2 – скорость молокоотдачи (кг/мин), позволяет синхронизировать время машинного доения с временем действия гормона окситоцина в организме животного; Y_3 – удой молока (кг/гол./сут.), характеризует продуктивность животных.

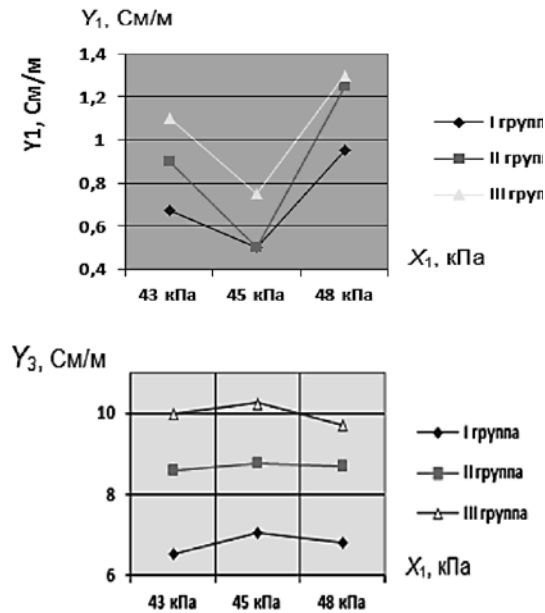
В качестве варьируемых факторов, позволяющих регулировать скорость машинного доения, взяты факторы, концептуально различающиеся по своей природе: давление разрежения в рабочем вакуумном контуре X_1 (кПа), время преддоильной стимуляции X_2 (с) и температура преддоильного содержания животных X_3 (°C).

Экспериментальная проверка физиологически-щадящего процесса машинного доения

Установлено, что электропроводимость молока высокого качества (жирность > 4% и количество соматических клеток < $3 \cdot 10^5$ см⁻³) имеет величину $Y_1 = 0,4 - 0,6$ См/м, что соответствует молоку сорта „экстра”. Также в результате эксперимента получены зависимости электропроводимости молока и суточного удоя от величины давления разрежения (Рисунок 1). Установлено, что для обеспечения бесстрессового машинного доения коров, давление разрежения целесообразно изменять в интервале 42–47 кПа. Интервал варьирования фактора X_1 обусловлен тем, что давление разрежения менее 42 кПа не обеспечивает требуемую скорость машинного доения за время действия гормона окситоцина, а при давлении разрежения более 47,8 кПа происходят автоколебания с высокой амплитудой давления, связанные с переходом процесса натекания воздуха в рабочий вакуумный контур из дозвучкового режима в звуковой. Интервал варьирования фактора $X_2 \in [40; 60]$ с обусловлен тем, что за время менее 40 с концентрация гормона окситоцина в крови животных не достигает своего максимального значения, а стимулировать процесс более 60 с нет смысла, так как содержание окситоцина уже не увеличивается, и теряется время эффективного доения. Интервал варьирования фактора $X_3 \in [0; 20]$ С° отражает характерное для белорусского климата изменение температуры содержания животных на ферме.

Рисунок 1

Графики зависимости электропроводности молока (а) и суточного удоя (б) от давления патежжения

Для исследования процесса машинного доения была отобрана группа коров, состоящей из 10 коров, которые имели одинаковое физиологическое состояние: 4-й лактационный период, отёл 3–5 февраля, молочная продуктивность по результатам третьего лактационного периода (307 дней) составляла 4,7 т/год, а жирность молока – 3,6% (разброс индивидуальных параметров был менее 2%). Все животные содержались в экспериментальном боксе беспривязно при свободном доступе к кормовому столу. Машинное доение осуществлялось в отдельном доильном зале с количеством доильных мест 1х8. Параметр Y_1 , характеризующий здоровье вымени и качество молока, определялся ежедневно по 24 дублям (8 коров при трехразовом доении); параметр Y_2 , характеризующий скорость молоковыведения, определялся ежедневно по 24 дублям; параметр Y_3 , характеризующий разовые и суточные удои, определялся ежедневно по 24 и 8 дублям соответственно [7].

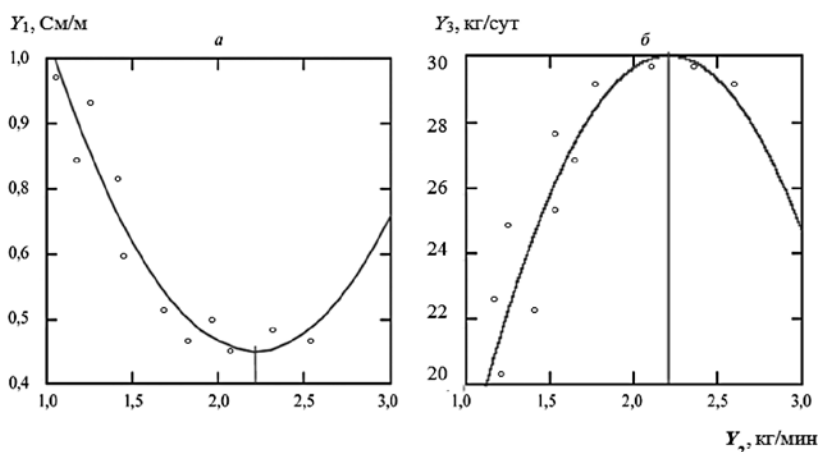
Для коров чёрно-пёстрой породы экспериментально установлено, что доение коров следует начинать через 50–55 с после начала ручной стимуляции. Экспериментально определённое время начала машинного доения, хорошо согласуется с данными, полученными молекулярными биологами: время появления гормона окситоцина в молочных железах коров чёрно-пёстрой породы после начала стимуляции составляет величину ≈ 1 мин [8].

На Рисунке 2 приведены графики, отражающие зависимость качества молочного сырья и здоровья животных Y_1 , а также количество молочного сырья Y_3 от скорости молоковыведения Y_2 . Хорошо видно, что минимум Y_1 и максимум Y_3 достигаются при одной и той же значении скорости молоковыведения $Y_2 = 2,2$ кг/

мин, обеспечивающей время одной короводойки: $10,0 \text{ кг}/3/2,2 \text{ кг/мин} \approx 4,5 \text{ мин}$, что совпадает с литературными данными по времени действия гормона окситоцина, „отжимающего” молоко из альвеол в протоки и цистерну вымени. Таким образом, можно утверждать, что удалось „технологическими” приёмами косвенно подтвердить факт из молекулярной биологии, а заодно и справедливость всей разработанной концепции на практике.

Рисунок 2

Графики зависимости электропроводности молока Y_1 (а) и удоя Y_3 (б)
от скорости молокоотдачи Y_2
[Y_1] = С.м/м; [Y_2] = кг/мин; [Y_3] = кг/гол/сут

Тот факт, что при скорости машинного доения 2,2 кг/мин одновременно достигаются максимум выдоенного молока Y_3 и минимум параметра Y_1 , характеризующего качество выдоенного молока (жирность) и здоровье животных (концентрация соматических клеток), является косвенным доказательством того, что при выбранной скорости машинного доения удалось синхронизовать время машинного доения со временем действия гормона окситоцина в организме животных. Такое совпадение подтверждает тот факт, что только при полном альвеолярном выдаивании удаётся получить и максимальный удой и максимальную жирность. При этом в процессе доения корова не испытывает дискомфорта, что отражается в минимально возможной концентрации соматических клеток (минимум соматических клеток и максимум жирности даёт минимум параметра $Y_1 = 0.46$, что соответствует молоку сорта „экстра”).

Выводы

1. Эффективным процессом машинного доения является такой процесс, в котором отсутствуют источники стресса для животных. Установлено, что основной причиной стресса при машинном доении является гидродинамическое

травмирование вымени коров при механическом контакте рабочих органов доильного оборудования, находящихся под вакуумным разрежением. При этом самым травмирующим элементом доильного оборудования в настоящее время является неоптимальный уровень разрежения, нестабильность и пульсационная неустойчивость в рабочем вакуумном контуре доения. Для организации бесстрессового машинного доения необходим рабочий контур с повышенной стабильностью давления, который поддерживает в автоматическом режиме номинальное давление разрежения в диапазоне 42–47 кПа с точностью 0,5% и коэффициентом релаксации давления 6 кПа·с.

2. Установлено, что для реализации эффективного доения необходима синхронизация по времени процессов машинного доения и нахождения в крови гормона окситоцина для обеспечения равенства скорости выведения молока из цистерны вымени и скорости поступления молока из альвеол в цистерну. Это соотношение достигается при скорости машинного доения, равной массе молока за одну короводойку, делённого на время действия гормона окситоцина в крови животных (4,5 мин). Эффективное выдаивание обеспечивает высокие удои и высокое качество молока (низкая концентрация соматических клеток и высокая жирность).

3. Обосновано, что эффективность машинного доения количественно характеризуется тремя параметрами: электропроводимость молока, скорость молокоотдачи в процессе доения и суточный удой. В качестве существенных факторов, варьирование которыми позволяет управлять и оптимизировать процесс машинного доения, приняты следующие: давление разрежения в рабочем контуре, соотношение тактов сжатия и сосания (технические), время преддоильной стимуляции и среднесуточная температура преддоильного содержания коров (физиологические факторы).

4. Созданный физиологически-щадящий процесс машинного доения позволяет, даже без изменения общих затрат $E(N_K)/N_K$, а только за счет усовершенствования процесса машинного доения, снизить уровень удельных затрат с 42 до 18 ГДж/т (для сравнения в Германии этот показатель равен 13 ГДж/т).

ЛИТЕРАТУРА

1. Беларусь и страны мира: сб. статистич. инф. /М-во статистики и анализа. – Минск, 2015. – 271 с.
2. Food Outlook: Glob. Market Analysis / FAO Statistical Yearbook, May 2015. – Rome 2015. – pp. 121.
3. <http://www.milknews.ru>.
4. Китиков В. О. 2011. *Ресурсоэффективные технологии производства молока* / Китиков В. О.; Нац. акад. наук Беларуси, РУП „Науч.-практ. центр НАН Беларуси по механизации сельского хозяйства”. – Минск, – 233 с.
5. Blowey R. 2010. *Milking machines and mastitis* / Blowey R., Edmondson P. // Mastitis control in dairy herds (Ed. 2. – Wallingford: CABI, – P. 60–94.

6. Китиков, В. О. 2013. *Стратегическое направление развития машинного доения коров* / Китиков В. О., Леонов А. Н. // Вести НАН Беларуси. Сер. аграрн. наук. – № 4. – С. 91–104.
7. Китиков В. О. 2015. *Научные основы создания технологического оборудования и физиологически-щадящего процесса машинного доения коров* / Китиков В. О.; Автореф. дисс. докт. техн. наук. – Минск, – 60 с.
8. Любин Н. А. 2004. *Физиология лактации. Физиологические основы машинного доения коров*. – Ульяновск: УГСХА, – 25 с.

РЕЗЮМЕ

На основе анализа тенденций в молочно-товарном производстве и новых научных знаний о биосинтезе молока, предложен концептуальный подход к проектированию оборудования для машинного доения коров, с учетом взаимосвязи технических и физиологических параметров. Предложена новая методика для анализа энергозатрат при производстве молока.

Ключевые слова: машинное доение, физиологически-щадящий процесс, доильное оборудование, удельные затраты.

SUMMARY

Based on the analysis of tendencies in dairy-commodity production and new scientific knowledge in milk biosynthesis, we put forward a conceptual approach to the designing of equipment for machine milking of cows, with regard to interconnection of technical and physiological parameters. We offer a new methodology for analyzing energy inputs during milk production.

Keywords: machine milking, physiologically-sparing process, milking equipment, costs per unit.

STRESZCZENIE

Opierając się na analizie trendów w produkcji mleczno-towarowej i najnowszej wiedzy naukowej na temat biosyntezy mleka, przedstawiono koncepcyjne podejście do projektowania urządzeń do dojenia krów, biorąc pod uwagę stosunek parametrów technicznych i fizjologicznych. Na podstawie tych analiz zaproponowano nową metodologię analizy nakładów energii podczas produkcji mleka.

Słowa kluczowe: dojenie maszynowe, proces fizjologiczno-oszczędny, sprzęt do dojenia, koszt jednostkowy.

*Афанасий Ломакович**
*Валентина Бенера***

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
НАСЛЕДИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ
В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

USING HISTORICAL AND PEDAGOGICAL HERITAGE IN THE
MOULDING OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS-
-TO-BE IN THE CONTEMPORARY CONDITIONS

WYKORZYSTANIE SPUSCIZNY HISTORYCZNO-PEDAGOGICZNEJ
W KRZTAŁTOWANIU UMIEJĘTNOŚCI PROFESJONALNYCH PRZY-
SZŁYCH PEDAGOGÓW WE WSPÓŁCZESNYCH WARUNKACH

Введение

Современное общество требует от каждого человека высокого уровня профессионализма и компетентности. Важно, чтобы каждый будущий педагог, обладая профессиональным мастерством, был ещё и социально-компетентной личностью, толерантной, обладающей широким кругозором, общей культурой, культурой мировоззренческой, нравственной, этнокультурой, умеющей видеть связь между различными общественными сферами, предвидеть последствия своей профессиональной деятельности. Система высшего образования, а особенно, педагогического, призвана научить студента ориентироваться в возникающих проблемах, в выборе путей их решения в своей профессиональной деятельности. Мы рассматриваем профессиональную компетентность как интегративное качество личности специалиста, объединяющее имеющиеся у него профессиональные знания, навыки и умения, профессионально значимые качества личности и психолого-физиологические возможности самостоятельного использования всего этого на практике¹. Проявление компетенции в различных видах деятельности связано с мышлением и опытом будущего педагога. Студент, получивший этнокультурные и поликультурные компетенции, способен самостоятельно ориенти-

* проф. ректор Кременецкой областной гуманитарно-педагогической академии имени Тараса Шевченко.

** д. пед. н., проф., проректор по научной работе Кременецкой областной гуманитарно-педагогической академии имени Тараса Шевченко.

¹ Определения в Интернете <http://diplom-dissertacia.ru/degree/dictionary-p.htm>.

роваться в многообразии современных этнических проблем в поликультурном пространстве, определять для себя исходные, ключевые установки и принципы, с помощью которых он будет воспринимать и оценивать окружающую действительность и обучать своих учеников. Процесс формирования поликультурной компетентности личности является важнейшим условием стабильности для любого региона, особенно для такого поликонфессионального и многонационального, каким является Украина. Именно поликультурная компетентность личности определяет её продуктивную жизнедеятельность, способность ориентироваться в различных сферах социальной и профессиональной жизни, гармонизирует внутренний мир и отношения с поликультурным обществом.

Сегодня региональный компонент прочно вошел в образовательные программы средних и высших учебных заведений Украины. У каждого учебного заведения – свой неповторимый путь в образовательной истории народа та собственная творческая предистория становления в национальной системе образования и науки. Становление и развитие высшей школы в крае берут свое начало с основания Братской школы как филии Киево-Могилянской академии (1636 г.), а на протяжении многих десятилетий и центром возрождения, становления и развития высшей школы не только в Волынском крае, но и на просторах Украины².

Предпосылками использования историко-педагогического наследия для формирования профессиональной компетенции студентов в образовательном процессе академии являются исторические истоки становления и развития высшего образования в Кременце, которые отображены на страницах истории ученого заведения.

Могущественная духовная аура и высокий научный потенциал Волынской гимназии, а позже Волынского лицея стали действенным фактором того, что высшая школа в Кременце стала первоисточком для двух университетов в Украине – Университета Св. Владимира (сегодня Киевского национального университета имени Тараса Шевченко) и Тернопольского национального педагогического университета имени Владимира Гнатюка.

Профессиональная подготовка будущих педагогов на основе научно-практической деятельности и ориентирована на передачу культурно-образовательного опыта в условиях музейной среды позволяют перейти к качественно новому музею XXI века – подлинному „собеседнику” личности в процессе познания. Исходя из исторически сложившихся научных и культурно-образовательных традиций в образовательном процессе Кременецкой областной гуманитарно-педагогической академии имени Тараса Шевченко (далее – академия) уже много лет активно используются ресурсы творческих площадок музеев учебного заведения, города и региона с целью формирования профессиональной компетенции будущих педагогов.

Мы рассматриваем использование историко-педагогического наследия на площадках музеев учебного заведения (города и региона) не как автоматическое использование ретроопыта историко-педагогического прошлого на современный образовательный процесс высшей школы. Мы говорим о переосмыслении идей и использование их потенциала в образовательном процессе высшей школы с

² З історії навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kogpi.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=204&Itemid=272.

учетом современного состояния развития образования и современных технологий с целью формирования профессиональной компетентности будущих педагогов. Вместе с тем, исследование историко-педагогических истоков становления высшего учебного заведения способствуют развитию и внедрению прогрессивных научных и образовательных традиций в современных условиях высшей школы.

В современных условиях актуальными являются вопросы интеграции педагогической инноватики и исторически апробированного ретроопыта, актуализация персонифицированных идей и прогрессивных тенденций у высшей школе. Логико-системный анализ исследуемой проблемы целесообразностью внедрения историко-педагогического наследия как микрофактора формирования профессиональной компетентности будущих педагогов в современную практику высшей школы позволил определить противоречия, которые обусловлены:

- **на уровне концептуализации:** процессами создания глобальной образовательной системы, интернационализации высшего образования и необходимости сохранения отечественных педагогических традиций и использование потенциала музеев на региональном уровне;
 - необходимостью в разработке теоретико-методологической сути и содержания инновационного образовательного процесса в высшем учебном заведении и неполным учетом исторически апробированных концепций и проектов музееведения и музейного дела;
- **на уровне содержания и организации:** необходимостью модернизации образовательного процесса на принципах лично-ориентированного обучения, сотрудничества, сотворчества преподавателя с студентом и отсутствием системных механизмов для внедрения образовательных профессионально сориентированных технологий в музееведении;
 - потребностью общества в развитии системы дополнительного образования и невостребованностью ею музейной педагогики, решающей аналогические задачи;
- **на уровне профессиональной самореализации будущих педагогов:**
 - между потребностью общества в музейных педагогах и отсутствием методологии и теории деятельности будущего педагога в условиях развития системы дополнительного образования;
 - между социально обусловленной необходимостью решения музеями образовательных задач и отсутствием оптимальной технологии обучения будущих педагогов в музейной среде;
 - углублением профессиональной ориентированности образовательной работы студентов и неполным учетом ее историко-региональной специфики с целью развития творческого потенциала будущего педагога средствами театра, музея, кружка;
 - повышенными требованиями к уровню профессиональной компетентности современного специалиста и необходимостью усовершенствования направлений самообразования, самовоспитания личности будущего педагога на основании конструктивного отечественного и зарубежного культурно-образовательного опыта в условиях музейной среды.

В связи с этим, **целью статьи** является обобщение опыта использования историко-педагогического наследия в формировании профессиональной компетентности будущих педагогов в образовательном процессе высшей школы в современных условиях.

Изложение основного материала. Современные требования к подготовке специалистов, их компетентности побуждают к необходимости изучения истории становления высшей школы Украины. Актуальность исследования определяется особой ролью музеев в современном обществе, его сложившимися традиционными формами работы с различными контингентами. Музей всегда рассматривался как важнейшее средство внешкольного образования; музейная педагогика, являясь особой областью знаний и исследований, изучает опыт педагогических учреждений, выполняет функции дополнительного образования. В музеях дополнительное образование нашло территорию и условия для осуществления и разработки ряда своих программ.

Сегодня мы наблюдаем трансформации в современной музейной сфере XX начала XXI века как переосмысление роли музея в современном обществе, усовершенствование форм и методов работы с посетителями в соответствии с требованиями времени. Происходит новое, качественное видоизменение экспозиционной работы при расширении сферы музейной деятельности, разрабатываются инновационные программы культурно-образовательной деятельности, усовершенствуется экспозиционный дизайн.

Главной особенностью музейной деятельности в высшей школе у XX – в начале XXI века стало экспериментирование, которое определило трансформацию традиционных форм музейной работы. Она состоит в внедрении инновационных технологий экспозиционного дизайна; использовании „немусейных” видов деятельности – музейного менеджмента, маркетинга; смене кадровой политики – от классического руководителя-ученого к эффективному менеджеру; использование новейших информационно-коммуникативных технологий; создании виртуальных музеев.

В настоящее время возникла потребность в анализе первых этапов развития музейной педагогики, ее методологических и теоретических основ. Базой для этого могут служить философско-педагогические идеи Н. Федорова, М. Бахтина, Д. Лихачева, Ю. Лотмана, технологические компоненты театральной педагогики К. Станиславского.

Особенности восприятия музейной экспозиции изучались нами на основе трудов Л. Выготского, И. Зимней, З. Калмыковой, А. Лурии, С. Львовой, Д. Узнадзе, ученых-музееведов А. Бакушинского, Е. Волковой, А. Лещинского и др.

Вместе с тем, несмотря на достаточные научные исследования музейной проблематики (расширение социальных функций – О. Ванслова, М. Гнедовский, В. Дукельский, А. Дьячкова, И. Иксанова, Н. Макарова, Д. Равикович, А. Фролов, концепции музейного предмета – В. Арзамасцев, В. Кондратьев, А. Разгон, музейный менеджмент и маркетинг – Б. Лорд, Т. Юренева), необходимо констатировать, что сущность, характерные особенности трансформации музея как социокультурного института, его роль и место в контексте национальных и глобализационных процессов исследованы недостаточно.

В Украине за последние десятилетия деятельность музеев изучалась учеными в основном с исторической и культурологической позиции. Т. Белофастова считает, что музейведами Л. Баско, Л. Гайдою, Н. Капустиною, А. Машенко, Т. Митрофановой, И. Поддубным и другими учеными уделяется больше внимания исследованию опыта работы с посетителями. В современных условиях развития высшей школы возникает необходимость комплексных исследований педагогических аспектов работы музеев, их образовательно-воспитательных возможностей, педагогических основ деятельности.

Результаты исследований ученых историко-педагогической проблематики подтверждают, что многолетний опыт развития высшего образования с начала XIX века в Волынской гимназии и Волынском лицее (г. Кременец) за уровнем развития конкурировали только с Виленским университетом и могут служить базисом для развития инноваций в современном образовательном процессе высшей школы^{3 4 5}.

К примеру, среди инноваций того времени, которые внедрялись в Волынской гимназии, как учебном заведении университетского типа, были прогрессивные организационные и управленческие образовательные идеи:

- органическая связь образовательного процесса с традициями развития европейской школы того времени (единство нижнего уровня (классы) и высшего уровня (курсы) обучения, которые были промежуточным между гимназией и университетом, а в будущем должны были перерасти на кафедры или университетские факультеты);
- организационные засады учебного заведения элитарного типа (например, самостоятельный выбор учебных предметов и запись студента к определенному преподавателю-лектору);
- дидактический подход последовательного блочного усвоения программного материала;
- парное преподавание предметов за принципом сродности (польский и латинский языки) и ассоциативности (италийский язык и музыка);
- введение необязательных предметов – прообразов современных спецкурсов и факультативных занятий (минералогия, библиография, архитектура, военное строительство);
- включение в учебный процесс предметов за выбором студента (рисование, пение, танцы, фехтование, плавание, верховая езда), введение предметной специализации;
- связь образовательного процесса с воспитательной работой в внеурочное время при непосредственном участии куратора-воспитателя.

³ В. С. Бенера, *Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.)*: [монографія] / В. С. Бенера. – Рівне: ПП ДМ. – 2011. – 640 с.

⁴ А. Шмит, *Кременецький лицей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття* [Текст]: монографія / А. Шмит; наук. ред. Г. Стронський. – Кременець. – 2012. – 235 с.

⁵ M. Rolle, *Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce* / M. Rolle. – Київ: Либідь, 2007. – С. 33 – 49. – С. XV.

В начале 20-ых гг. XX в. в городе Кременец было открыто комплексное учебное заведение под названием Кременецкий лицей, который объединял систему образовательных заведений: общеобразовательную школу, гимназию, среднюю школу, профессионально-технические училища, учительскую семинарию. Руководители Кременецкого лицея продолжали научные традиции, которые были внедрены во время деятельности Тадеуша Чацкого, а также внедряли в образовательном процессе новации.

В учебном процессе этих учреждений впервые использовали Дальтон-план, метода проектов и бригадный методы обучения, которые предвещали организацию индивидуальной работы каждого ученика за собственным планом в предметных лабораториях вместо классно-урочной системы обучения.

Инновационным для этого исторического периода были направления эстетического воспитания лицеистов посредством регулярных занятий музыки в Музыкальном вакационном центре, участие в концертах художественных коллективов Волынского симфонического оркестра, Волынского театра, школьного театра, Комиссии дискуссионных вечеров ("Кременецкие беседы"), на заседания которых приезжала интеллигенция с Варшавы, Кракова, Вильно⁶.

Академия готовит будущих педагогов для работы с детьми и молодежью в дошкольных, средних и высших учебных заведениях, именно от них, в будущем, будет зависеть сохранение и приумножение этнокультурного наследия страны. Благодаря усилиям преподавателей кафедр академии в региональный компонент гуманитарных дисциплин достаточно эффективно включён краеведческий материал, использований и интегрированный в работе с экспозициями музеев учебного заведения и региона.

В современных условиях в педагогическом высшем учебном заведении открываются новые возможности для исполнения основных функций музееведения: образовательной, научно-исследовательской, научно-методической и информационно-аналитической. К научному музееведению введено термин „музейная педагогика”, которая в современных условиях развивается на стыку музееведения, социальной работы и педагогики досуга.

С целью профессиональной направленности подготовки будущих педагогов в академии разработана Программа использования историко-педагогического наследия для формирования профессиональной компетенции студентов в образовательном процессе высшего учебного заведения. Основные положения современной концепции музея, принятой в нашей стране: музейный педагог не преподносит знания, а вовлекает детей в процесс обучения, музеи реализуют практически все виды деятельности (общение, учение, игра), а также самовыражение личности в момент „активного посещения”. Направления работы – изучение и сохранение историко-культурного наследия, формирование у студентов социально-общественной компетентности, расширение и углубление профессиональной подготовки будущих учителей.

⁶ V. Benera, A. Lomakovich, *The imperatives high education development tendencies and perspectives* / V. Benera, A. Lomakovich // Journai International Internet Conference L' Association 1901 „SEPIKE”, Norderstedt, Deutschland Poitiers, France (23.10.2013). 2013. – С. 69 – 72.

Музейно-педагогическая программа „Современный музей для будущего педагога” состоит из восьми разделов:

1. „Музейная дидактика” (направление музейно-образовательное).
2. „Музейное воспитание” (направление музейно-воспитательное).
3. „Музейные исследования” (направление научно-исследовательское).
4. „Музейное фондо-комплектирование” (направление фондо-комплектировальное).
5. „Музейное просвещение” (направление культурно-просветительское).
6. „Музей и развитие творчества” (направление творчески-развивательное).
7. „Музей и культурный досуг” (направление рекреативного досуга).
8. „Музей и профориентация” (направление музейно-профориентационное).

Задачи программы реализуются в двух музеях города и в пяти музеях учебного заведения. В городе Кременец студенты академии имеют возможность приобретать профессиональные и поликультурные компетентности в Кременецком краеведческом музее, Кременецком литературно-мемориальном музее Юлиуша Словацкого.

Наиболее важным является тот аспект профессиональной компетентности, который предполагает способность её субъекта эффективно реагировать на изменяющиеся условия окружающей среды и изменять её в соответствии со своими потребностями. Это свойство даёт основу для аксиологического понимания компетентности, согласно которому основным критерием компетентности является общественная и личная ценность выполняемой деятельности. Такое понимание компетентности выдвигает на первое место не информативность субъекта, а его умение решать проблемы, возникающие в самых разных видах жизнедеятельности.

Отсюда, на наш взгляд, необходимым элементом социокультурной компетентности является не только когнитивная и поведенческая составляющие, но и ценностная, которая включает в себя систему ценностей и социальных установок личности и выступает как мотивационный фактор социального поведения личности. Именно эти три элемента выступают в качестве регуляторов компетентностного поведения⁷.

Процесс формирования поликультурной компетентности личности является важнейшим условием стабильности для любого региона, особенно для такого поликонфессионального и многонационального, каким является Украина. Именно поликультурная компетентность личности определяет её продуктивную жизнедеятельность, способность ориентироваться в различных сферах социальной и профессиональной жизни, гармонизирует внутренний мир и отношения с поликультурным обществом. Сотрудничество академии с Кременецким литературно-мемориальным музеем Юлиуша Словацкого длится не одно десятилетие.

Поликультурная компетентность – это интегративное качество индивида, включающее систему поликультурных знаний, умений, навыков, интересов,

⁷ А. П. Садохин, *Компетентностный подход в диалоге культур: сущность и базовые показатели* / А. П. Садохин // *Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития. Материалы международной конференции*. – М. : Изд-во РАГС, 2008. – С. 251–255.

потребностей, мотивов, ценностей, поликультурных качеств, опыта, социальных норм и правил поведения, необходимых для повседневной жизни и деятельности в поликультурном обществе, реализующееся в способности решать задачи профессиональной деятельности в ходе позитивного взаимодействия с представителями разных культур. Формированию поликультурной компетентности будущих педагогов способствуют традиционные участия студентов и преподавателей в работе международного симпозиума „Диалог двух культур”, который ежегодно в сентябре собирает научное сообщество, творческую интеллигенцию с Украины и Польши.

Сотрудничество академии с Кременецким краеведческим музеем является одной из постоянных творческих площадок для проведения занятий по региональной тематике. В Музее студенты занимаются регулярно, для них разработаны и постоянно действуют тематические лектории. Особенно популярны среди студентов интерактивные музейные занятия, в числе которых, итоговая игра по учебной дисциплине „Культура, традиции и обряды Украины”. Повышение научной и педагогической роли музея в городе, выразилось в изменении настроения в коллективе, повышении квалификации у многих научных сотрудников, расширении влияния музея как просветительского, научного и образовательного центра среди педагогов города и области.

В палитре музеев академии: музей истории образования (2005), галерея Кременецкой фотографии (1930–1939), музейная зала художника Ростислава Глукко (1927–1990), этнографический музей (2015), концертная зала Гуго Коллонтая (2005). В ноябре 2016 г. состоится открытие шестого музея в академии, посвященного к 120-летию со дня рождения украинского композитора, уроженца города Кременец – Михаила Верыкивского. Открытие музея М. Верыкивского будет способствовать формированию профессиональной компетентности будущих учителей музыки общеобразовательной школы.

В современных условиях модернизации профессиональной подготовки среди перспективных направлений формирования профессиональной компетентности с использованием историко-педагогического наследия в формировании профессиональной компетентности будущих педагогов: приобщение к исследовательской деятельности при создании музейных экспозиций с использованием информационных технологий; развитие исследовательских умений и творческих способностей будущих педагогов; формирование способности студента к самостоятельным суждениям и оценкам, навыкам критического мышления, музейной коммуникации; исследование исторического и культурного наследия страны в системе воспитательной работы в школе.

Социально обусловленное расширение функциональных возможностей профессиональной компетентности будущего педагога видится нам как: включение его в руководство педагогической и музейной практикой; педагогическая деятельность в вузах и школах; разработка специфических средств обучения студентов; просветительская работа в педагогических аудиториях, а также различных социальных возрастных группах.

Направлениями деятельности в соответствии с программой являются разработки форм обучения (экскурсий, лекций, семинаров), систематических занятий,

руководство педагогической и музейной практикой, создание педагогически направленной экспозиции.

Основным средством становления и реализации программы явилась разработанная нами система „школа-музей-вуз”. Разработанная нами система „школа-музей-вуз” дала значительный обучающий и воспитательный эффект за счет включения студентов и школьников в социально-значимые виды деятельности, сотворчество, обновляя формы внеклассной работы. Объединение педагогов вузов, школ и музеев позволило интегрировать элементы музейной педагогики и вузовских курсов (культурологии, психологи, истории педагогики, педагогики высшей школы, педагогического мастерства). Для студентов включение в систему „школа-музей-вуз” дает особый образовательный и личностно утверждающий эффект. Основными формами и методами обучения, апробированными в ходе эксперимента стали: методологические и тематические семинары, включение в научно-исследовательскую и педагогическую деятельность; научно-методические разработки основных музейных форм, педагогически ориентированной экспозиции; лекции по педагогике и педагогической психологии, основам менеджмента; руководство курсовыми, магистерскими и дипломными работами студентов; разработка образовательных программ совместно с руководителями музеев учебного заведения, города и региона с целью формирования профессиональной компетенции будущих педагогов.

В процессе реализации программы практиковалось экспериментирование, которое определило трансформацию традиционных форм музейной работы. Она состоит в внедрении инновационных технологий экспозиционного дизайна; использовании „немuseumных” видов деятельности – музейного менеджмента, маркетинга; смене кадровой политики – от классического руководителя-ученого к эффективному менеджеру; использование новейших информационно-коммуникативных технологий; создании виртуальных музеев.

С целью обобщения опыта использования историко-педагогического наследия для формирования профессиональной компетентности будущих педагогов в образовательном процессе академии используются креативные формы музейной коммуникации: театр, театральные действия, театральные студии; музейные выставки, мастер-классы, поэтические и музыкальные вечера; тематические театрализованные экскурсии; костюмированные экскурсии из аутентичным представлением на природе, на улице, на площади (в образе Тадеуша Чацкого, Юлиуша Словацкого); творческие „Встречи в Кременце”, театрализованные „Кременецкие беседы”; издательская деятельность в сотрудничестве с работниками библиотеки, преподавателями и студенческим парламентом академии (газета „Замок”, буклеты, рекламы, пресс-релизы, дайджесты) и др.

Активно используются ресурсы творческих площадок музеев и персонал историко-педагогического наследия учебного заведения с целью формирования профессиональной компетенции будущих педагогов. Репертуар студенческого экспериментального театра „Пилигрим” презентует из произведений мировой классики, отечественных произведений в постановке режиссера театра В. Скоропляса. Среди произведений в репертуаре: В. Шекспир „Ромео и Джульета”, В. Шекспир „Сон летней ночи”, О. Кобилянская „У неділю рано зілля копала”, Б.

Лепкий „Недоспівана пісня Гетьмана Мазепи”, В. Скоропляс „А, сотня вже летіла в небеса”, Ю. Словацкий „Король духу”, Ю. Словацкий „Баладина” (фрагмент на польском языке), Л. Костенко „Маруся Чурай”.

Изменения, произошедшие при проведении тематических театрализованных экскурсий, театрализованных представлений можно охарактеризовать как педагогизацию музейных форм работы: экскурсии стали личностно направленными, театрализованные представления вызывают эмоциональные реакции, имеют познавательное значение.

Музейные собрания всегда служили базой культурно-просветительской и научно-исследовательской работы. Экскурсионная деятельность является одной из форм, позволяющей расширить позитивный социальный и эмоционально-ценностный опыт студентов, обогатить дополнительными мероприятиями образовательные программы. Экскурсия как часть педагогического процесса совмещает в себе несколько функций: образовательную, воспитательную и мировоззренческую. К основной особенности экскурсионного педагогического процесса можно отнести высокую степень наглядности, что немаловажно для обучения студентов технических специальностей. Эффективность изучения непрофильных курсов студентами напрямую зависит от интереса, который они испытывают к изучаемой дисциплине. Занятия проводятся малочисленными группами; занятия оптимизированные во времени.

На заседаниях курса „Современный музей для будущего педагога” решаются задачи: формирования ценностного отношения к культурно-историческому наследию; развития интереса к экспонатам музеев, выставок, конференций, тематических вечеров, встреч; формирования навыков этнокультурных и поликультурных компетенций в активной творческой деятельности; формирования „образа музея”, как неоценимого наследия предметов культурно-исторического значения, источника духовного воспитания молодежи, большой мудрости, культуры и духовности. В работе студентов с экспозициями используются приемы: показ, комментирование, движение, реконструкция, локализация, цитирование (аргументация), сравнение.

Объединенная миссия музеев, отработанная нами на примере высшего учебного заведения, может быть сформулирована следующим образом: музей стремится стать лабораторией, новым явлением, местом эксперимента, несущим образовательную ответственность. Образование есть социальной ответственностью музеев, и это должно остаться его основной миссией.

Среди направлений для оптимизации работы музеев в высшей школе в современных условиях следует актуализировать мировой опыт музейного менеджмента, социальной рекламы; изучение музейного опыта и зарубежных музеологических изданий; использование виртуальных мировых программ из популяризации мировых музейных экспозиций в образовательном процессе; реализацию образовательных программ в сотрудничестве с общественными организациями, благотворительными фондами, грантодателями, меценатами и волонтерами.

Результаты внедрения музейно-педагогической программы „Современный музей для будущего педагога” подтвердило эффективность программы, разре-

шило проверить на практике и определить результативность системы работы с повышения уровня музейно-педагогической деятельности, а также исследовать динамику основных показателей музейно-педагогической деятельности высшего педагогического учебного заведения.

Практическая значимость работы состоит в том, что: для вузовских, школьных педагогов, педагогов системы высшего образования раскрыты новые функции будущего педагога и осуществлено их взаимодействие в системе „школа-музей-вуз”; будущий педагог включен в систему формирования социокультурной и образовательной среды современного города через организацию мероприятий, инновационные программы; разработаны совместные формы работы музея и учебных учреждений; анализ проблемы и результаты эксперимента доведены до уровня методических рекомендаций преподавателям вузов, учителям, научным сотрудникам музеев, студентам.

Достоверность и обоснованность научных результатов, выводов и рекомендаций обеспечены всесторонним изучением проблемы, целесообразным сочетанием комплекса эмпирических и теоретических методов исследования, значительным личным опытом работы научных сотрудников музеев, практикой работы в средней и высшей школе, комплексным характером поэтапного педагогического эксперимента, научно-обоснованной проверкой результатов.

Выводы

Результаты исследования привели к выводу, что формирование профессиональной компетентности будущих педагогов будет эффективным, если: определятся сферы ее взаимодействия с формирующейся системой высшего образования; она будет базироваться на исторических, философских, социальных и культурных традициях общества; произойдет корреляция ее действий с соответствующими формами образования и воспитания в школьных и вузовских системах.

Обобщение результатов исследования определило современные тенденции отношения общества и студенческой молодежи к музею, уровень готовности восприятия ими музейного продукта; помогло определить задачи дальнейшего развития музейной коммуникации, содействовать усовершенствованию диалога между музеем и его аудиторией, расширению форм и методов музейной работы в педагогическом ВУЗе, актуализировало необходимость внедрения новых информационных технологий в деятельности музеев, создание общества содействия музею, приобщение к работе музея волонтеров, меценатов.

Дальнейшие перспективы развития проблемы видятся нам в освоении таких функций будущего педагога как профориентирующая; обращение к дошкольному образованию; педагогическим формам просвещения в различных социальных и возрастных группах, обучения студентов в народных традициях, представленных в музеях.

БИБЛІОГРАФІЯ

- Бенера В. Є. 2011.** *Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.):* [монографія] / Бенера В. Є. – Рівне: ПП ДМ. – 640 с.
- Benera V. 2013.** *The imperatives high education development tendencies and perspectives* / Benera V., Lomakovich A. // Journai International Internet Conference L' Association 1901 „SEPIKE”, Norderstedt, Deutschland Poitiers, France (23.10.2013). – С. 69 – 72.
- Бермус А. Г.** *Концептуальные и методологические основы педагогической поддержки в поликультурном социально-воспитательном пространстве.* URL: http://rspu.edu.ru/science/conferences/01_04_09/2bermus.html [название с экрана].
- Дипломные. Курсовые. Диссертации.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diplom-dissertacia.ru/degree/dictionary-p.htm> [название с экрана].
- Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам).* – М.: Издательство ИКАР. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. 2009.
- З історії навчального закладу* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kogpi.edu.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=204&Itemid=272.
- Научная библиотека диссертаций и авторефератов* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/muzeinaya-pedagogika-kak-napravlenie-razvitiya-sistemy-dopolnitelnogo-obrazovaniya#ixzz4M5zLZ0xQ> <http://www.dissercat.com/content/muzeinaya-pedagogika-kak-napravlenie-razvitiya-sistemy-dopolnitelnogo-obrazovaniya#ixzz4M5ze28qZ> [Название с экрана].
- Мышева Т. П. 2008.** *Музейная педагогика в современном социокультурном образовательном контексте* / Мышева Т. П. / под ред. Рыжих Н. П. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та,
- Rolle M. 2007.** *Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce* / Rolle M. – Київ: Либідь, – С. 33 – 49. – С. XV.
- Садохин А. П. 2008.** *Компетентностный подход в диалоге культур: сущность и базовые показатели* / Садохин А. П. // *Межкльтурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития. Материалы международной конференции.* – М.: Изд-во РАГС, – С. 251–255.
- Хакимулина О. Н. 2003.** *Использование экспонатов государственных музеев и частных коллекций в преподавании гуманитарных дисциплин в вузе* / Хакимулина О. Н. // Таймыр: материалы научно-практической конференции „Биологические ресурсы Таймыра и перспективы их использования”. – СПб.: Астерион.
- Шмит А. 2012.** *Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття* [Текст]: монографія / Шмит А.; наук. ред. Стронський Г. – Кременець. – 235 с.

АННОТАЦІЯ

Современное общество требует от педагога высокого уровня профессионализма и компетентности. В статье обобщаются некоторые предпосылки использования историко-педагогического наследия с целью формирования этнокультурных и поликультурных

навыков студентов в образовательном процессе высшей школы, необходимых для будущей педагогической деятельности в современных условиях. Освещается проблема использования ресурсов творческих площадок музеев учебного заведения, города и региона как микрофактора профессиональной компетенции будущих педагогов. Актуализировано необходимость интегрирования педагогической инноватики и исторически апробированного ретроопыта, внедрения персонифицированных идей и прогрессивных тенденций в современной высшей школе.

Ключевые слова: историко-педагогическое наследие, профессиональная компетентность, этнокультурные и поликультурные навыки, музейно-педагогическая программа, музееведческие исследования, музейная педагогика, апробированный ретроопыт, педагогическая инноватика.

SUMMARY

Modern society requires high level of professionalism and competence from a teacher. Some prerequisites of the use of historical and pedagogical heritage with the aim to form ethnic cultural and multicultural students' skills in the process of high school necessary for future pedagogical work in modern conditions are colligated. The problem of the use of creative platform resources of museums of educational establishments, city and region as a micro factor of professional competence of future educators is illuminated. The necessity of pedagogical innovations and historically approved retro experience, personifying ideas implementing and progressive tendencies in modern high school is actualized.

Keywords: historical and pedagogical heritage, professional competence, ethnic cultural and multicultural skills, museum and pedagogical syllabus, musicological researches, museum pedagogy, approved retro experience, pedagogical innovations.

STRESZCZENIE

Współczesne społeczeństwo wymaga od pedagoga wysokiego poziomu profesjonalizmu i kompetencji. W artykule uogólniają się niektóre przesłanki użycia historyczno-pedagogicznej spuścizny w celu kształtowania przyzwyczajień studentów w oświatowym procesie wyższej szkoły, koniecznych dla przyszłej pedagogicznej działalności we współczesnych warunkach. Oświeca się problem użycia zasobów twórczych placów muzeów nauczalni, miasta i regionu jak mikroczynnik fachowej kompetencji przyszłych pedagogów. Zaktualizowano konieczność integracji pedagogicznej innowacji i historycznie zaaprobowanego retrodoświadczenia, wprowadzenia upersonifikowanych idei i progresywnych tendencji we współczesnej wyższej szkole.

Słowa kluczowe: historyczno-pedagogiczna spuścizna, fachowa kompetencja, etnokulturalne i polikulturalne przyzwyczajenia, muzealno-pedagogiczny program, muzeologiczne badania, muzealna pedagogika, zaaprobowane retrodoświadczenie, pedagogiczne innowacje.

Vladimir Menshikov*
Ludmila Sinica**

THE ROLE OF THE INFORMATION TECHNOLOGY SECTOR AND ITS DEVELOPMENT IN LATVIA

ROLA I ROZWÓJ SEKTORA TECHNOLOGII INFORMATYCZNYCH W ŁOTWIE

Introduction

The term „information technology” in the modern meaning was first published in the „Harvard Business Review” in 1958, the authors Harold J. Levits and Tomas L. Vislers. They wrote: „The new technology does not yet have a single established name. We shall call it information technology (IT).” Their definition includes three categories of importance of IT: techniques for processing, the application of statistical and mathematical methods to decision-making, and the simulation of higher-order thinking through computer programs¹. This definition was intended to separate single-purpose hardware with limited functions from the computing devices that may be programmed to perform different tasks. Nowadays IT goods and services have become so accessible and popular, that are used in all sectors of the economy and in everyday life. Automation of information processes fundamentally transforms the economy and society. There is an extension of IT penetration in the business processes in a wide variety of organizations, governance mechanisms and people’s daily lives. Rapid modernization and automation of production processes is taking place with the development of information society and information technologies, new industries appear accelerating the pace of economic growth.

The information technology sector is one of the most dynamic, innovative sectors with the highest growth potential, due to the constant automation of global manufacturing processes and growing popularity of e-commerce. According to the Statistical Office Of The European Communities (EUROSTAT) almost 3/4 (74%) of all EU enterprises had their own web page or used the services of a third-part provider in 2014². Moreover, the „OECD Internet Economy Outlook 2015”

* Dr. soc. Daugavpils University.

** Mg. oec. Daugavpils University.

¹ H. J. Leavitt, T. L. Whisler, *Management in the 1980s*, „Harvard Business Review” 1958, November/December, pp. 44–48.

² Eurostat, *Statistics explained. Science, technology and digital society*. Available: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Science,_technology_and_digital_society

data shows that in Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) countries 95% of businesses have broadband up from 86% in 2010³. This phenomenon of rapid development and overall use of internet services is historically unique, especially taking into account that the Internet became available for the masses only in the late 1990s and the possibility to create an affordable and custom webpage for commercial purposes appeared only in 2004 with the development of Web 2.0.

Several studies devoted to information technology were implemented in Latvia. Especially active are researchers studying various aspects of IT impact on social processes and education. Thus, the studies of Vera Boronenko and Vladimir Menshikov are devoted to sociological and pedagogical aspects of new media in education in Latvia in the context of the e-society development^{4,5}. The search in this area has led to the need for a deeper look at negative aspects of use of IT, in particular among teenager cyberbullying in Latvia and Russia⁶. Researches has emphasized the importance of a better understanding of the role of different types of capital, including network capital where a huge role is played by the IT in the era of e-society and e-economy⁷. There are also different studies about economic aspects of information technology in Latvia. In particular, works in this area by authors: G. Berina, V. Lipskis, A. Teilans, E. Gaile-Sarkane, J. Briedis, P. Laurinsh and others. However, the main topic of these studies is usually connected with the impact of IT services on other economic sectors and the economy as a whole. There are only a few works dedicated to analysis of the IT sector and its development in Latvia. In addition, many studies cover the entire information and communication technology sector in Latvia, but do not highlight the IT sector itself. That means that, unfortunately, over the last few years these problems falls out of focus of researchers and that makes it necessary to take a closer look at the IT sector in Latvia, especially after the financial crisis in 2008 and taking into account how dynamics the sector is.

The role of the information technology sector in the modern economy

Table 1.1 presents the distribution of global innovation in the world economy by industry. Calculations of the indicator are based on the Derwent World Patents Index.

³ OECD 2015. *OECD Digital Economy Outlook 2015*, OECD Publishing, Paris, 284 p.

⁴ V. Boronenko, V. Menshikovs, *Sociological and Pedagogical Aspects of Application of New Media in Education in Latvia within the Context of E-society*, „Social Sciences Bulletin” 2009, no. 2(9), pp. 62–80.

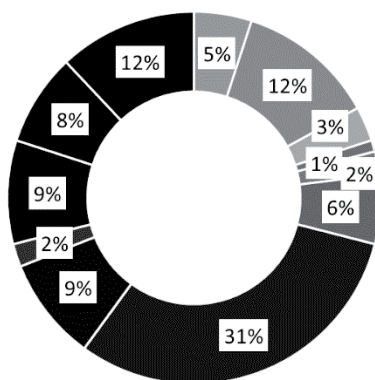
⁵ V. Boronenko, V. Menshikovs, *New media and education in Latvia*, „Kwartalnik Pedagogiczny 2014, ROK LIV: 2009 4(214). pp. 139–155.

⁶ V. Boronenko, V. Menshikov, G. Marzano, *Topicality of cyberbullying among teenagers in Russia and Latvia*, „Social Sciences Bulletin” 2013, no. 2(17), pp. 84–104.

⁷ V. Menshikov, *Theory of Aggregate Capital in the Era of E-Society. Organizacija społeczna w strukturach sieci*, Lublin 2016, pp. 123–128.

Table 1.1
Overall view of world innovation by sectors in 2014 and 2015

Industry	2014 Volume	2015 Volume	Share in Total 2014	Share in Total 2015
Aerospace&Defence	61162	71633	5%	5%
Automotive	153872	166867	12%	12%
Biotechnology	42584	41624	3%	3%
Cosmetics&WellBeing	11017	11307	1%	1%
Food, Beverage&Tobacco	26333	26605	2%	2%
HomeAppiliances	71278	86301	6%	6%
InformationTechnology	380325	429806	30%	31%
MedicalDevices	93462	118658	7%	9%
Oil&Gas	24158	27556	2%	2%
Pharmateuticals	111479	116286	9%	9%
Semiconductors	110761	114488	9%	8%
Telecommunications	161739	166601	13%	12%

Source: made by authors, data source: The Reuters. 2016 State of innovations

According to the „2016 State of Innovation” by Reuters, 31% of the world innovation belongs to the IT sector, as the next largest share is only 12% (at the same level in the automotive industry and communications sector)⁸. It is important to note that the index is characterized by a positive trend – in 2015, compared with the previous year, it rose by 13% and by 1 percentage point increased its proportion in the total share in all industries.

The growth rate of productivity and employment in the IT sector is the most rapid in the EU. According to the survey „Tech Nation Report” for 2016, IT sector is growing 32% faster than the rest of the economy in the UK⁹. Using data from the

⁸ The Reuters 2016, 2016 state of innovations, Thomson Reuters, 80 p.

⁹ Tech City 2016, Tech Nations Report 2016. Transforming UK industries, Nesta, 65 p.

EUROSTAT database, authors calculated the main IT sector indicators' average growth rate in the European Union and the results are presented in the Table 1.2.

Table 1.2
IT sector indicators' growth rate in the European Union in the period 2006–2015

	2006/ 2005	2007/ 2006	2008/ 2007	2009/ 2008	2010/ 2009	2011/ 2010	2012/ 2011	2013/ 2012	2014/ 2015	Average in IT sector (2006– 2014)	Average in all sectors (2008– 2014)
Number of enterprises (% change)	5,5	6,6	4,0	0,5	10,7	5,1	5,9	7,6	8,3	6,0	1,4
Turnover (% change)	7,6	10,8	5,0	–5,6	7,3	6,7	6,6	3,5	7,2	5,5	1,1
Value added (% change)	5,5	10,6	2,7	–5,9	5,8	7,1	7,2	4,3	8,0	5,0	–
Employ- ment (% change)	3,5	8,6	3,2	–1,5	3,9	7,0	3,1	3,8	8,9	4,5	–0,2

Source: authors' calculations, data source: EUROSTAT

The data analysis showed that the average growth rate of the number of enterprises in the sector in the period from 2006 to 2015 was 6%, growth rate of turnover – 5.5%, growth rate of value added – 5% and employment – 4.5%, which are very high indicators for a sector of economy. If such indicator as turnover, which is absolute and presented in euros, can be partially attributed to the effect of inflation, than the share in GDP is a very objective index. Very interesting trend in the sector is a growing rate of employment in terms of escalating demographic crisis in Europe. Comparing the average growth rate of the IT sector indicators with the average indicators across all sectors, the radical difference can be seen. If average growth rate of turnover in the IT sector in the study period was 5.5%, than the same indicator for all sectors was only 1.1%. The same trend is observed in all other study indicators.

Apart from a small decline in 2009, there has been a steady growth in the dynamics of the IT sector indicators over the whole period. It is important to note that in 2009, due to the global financial crisis, all sectors of the economy experienced a downturn, whereas the decline in the IT sector was the smallest one and the number of enterprises even continued to grow. It can also be positively estimated that the sector has quickly recovered from this downturn. Comparing the situation in the IT sector and across all economic sectors as a whole, it was noted that the drop in turnover in all sectors averaged 11% and the indicator returned to the level of 2008 only in 2011, when the decline in the IT sector was more than twice smaller (5%) and the next year (2010) turnover exceeded the level of

2008. This observation points to elasticity and relative independence of the sector so it can be more resistant to stressful situations than other sectors. This can be explained by the fact that there are no substitutes for IT goods and services. The next factor is other sectors dependence on IT services and goods, which does not allow demand to drop rapidly and does not let IT services to give up for a time of financial difficulties.

According to economic researches, the use of IT increases the return on investments and has a multiplier effect on the economy. The IT sector became one of the most important sources of economic growth not only because of its contribution to the GDP, but also because of its positive impact on other sectors. Nowadays IT services are equally used in all sectors of the economy. For example, in the construction this could be different programs for calculations, engineering, accounting and design, software technology for equipment, „smart home” technology etc. In fact, the software development for automation of production processes will bring the economy not only income of the enterprise, which made this software, but also the increase in income of enterprises that will use this modern program.

World Bank data shows that companies around the world which use IT in their work have a 10% higher profitability than companies that do not use¹⁰. Scientists from different countries have investigated the positive impact of the IT sector on the economy, demonstrating the positive influence of the sector in different regions and in different years (Weill (1992); Hitt and Brynjolfsson (1996); Shao and Lin (2001); Lee and Menon (2000); Gholami et al. (2004); Badescu and Garcés-Ayerbe (2009); Mouelhi (2009); Abri and Mahmoudzadeh (2015)).

As the main sources of the sector positive impact and main factors, which allow the sector to develop rapidly, authors most often mentioned:

- the use and development of innovation;
- IT products multiple and multifaceted use;
- low investments in capital goods and low initial costs;
- the possibility of distant performance;
- the emergence of new sectors and activities based on IT;
- the widespread use in other sectors and their dependence on IT;
- low marginal costs;
- high added value;
- knowledge-based industry.

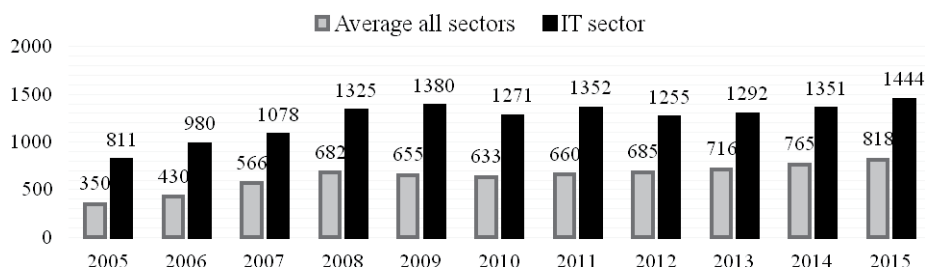
The Information Technology and Innovation Foundation wrote about IT: „ICT is a general-purpose technology that has a wide range of effects throughout the entire economy, reshaping the whole systems of production and distribution. IT diffuses throughout the economy; they engender extensive spill overs in the forms of externalizes and technological complementarities, and their evolution and diffusion span for decades”¹¹.

¹⁰ The World Bank 2015, *Annual Report 2015*, World Bank, 60 p.

¹¹ B. Miller, R. D. Atkinson, *Raising European Productivity Growth Through ICT*, The Information Technology & Innovation Foundation, 2014, 43 p.

Statistical sources prove that the IT sector is one of the highest-paying sectors. This observation directly points to the lack of specialists and high value added of IT products, in addition to its importance both at the state level and at the level of private enterprises. Figure 1.1 displays a comparison of gross salary in the IT sector and the average salary in Latvia from 2005 to 2015.

Figure 1.1
Average gross salaries in Latvia by sector 2005–2015 (EUR)

Source: made by authors, data source: the Central Statistical Bureau of Latvia

The data of the Latvian Central Statistical Bureau shows that in 2015 the average gross salary in the IT sector was 1 444 euros, when the average national salary was only 818 euros (43% smaller) and the difference is not reducing significantly with the passage of time. The average salaries growth rate in the sector over the past 10 years was 6.4% and the average salary in the sector increased by 178%.

This trend also is supported by the investment paradox. This is a very interesting phenomenon of huge investments in the IT sector companies, even though the negative results of their economic activity. For example, „Twitter”, „Uber”, „Amazon”, „Yelp” are companies with one of the highest capitalization in the world, but in reality a long time since the beginning of their establishment were not able to generate a cash flow and did not bear real income to investors. Nevertheless, the market value of their shares has been rising steadily. This paradox is explained by the potential of these companies and the sector as a whole, giving investors a reason to trust and expect significant capital growth over the long term.

Interesting findings are presented in the study „Facebook’s Global Economic Impact”. This is a study about the effect of one IT enterprise on a global economy. The analysis showed that one IT company in 10 years of existence was able to bring 227 billion US dollars income to the world economy and 4 million workplaces. The research also presents data about the effect on the US economy: 100 billion US dollars income and 1.1 million workplaces¹².

¹²C. Williams, *Facebook’s Global Economic Impact*, The Creative Studio at Deloitte, 2015, 36 p.

The development of the information technology sector in Latvia

Speaking about the development of IT business in Latvia, it is very important to name a number of positive factors or prerequisites for the development of the IT sector in the country. Firstly, it is an improved and made approachable for the last 5 years global IT infrastructure. Thanks to services like Amazon Elastic Compute Cloud (Amazon EC2), or cloud hosting service for data storing, any company or individual can establish the infrastructure for the implementation of IT project at affordable price and from any place in the world. It blurs boundaries between countries and lets IT specialists and companies work with the same resources regardless of the location.

Next, important factor of the IT sector is development of network capital and the ability to work in any company of the world without leaving a house. An excellent example of such cooperation is freelance or, in other words, remote work outside the company state, like a private practice. Professionals of different professions, who are able to carry out their work in electronic format or deliver it to another country, organize special online communities and look for customers in digital environment. One of the most popular communities is Upwork service (former oDesk) and their statistics show that in early 2015 they had 9.7 million registered freelancers and 3.8 million firms offering work¹³. Another example is an outsourcing or in other words the possibility to transmit certain enterprise processes and functions to other organization. Outsourcing has also become possible thanks to the development of technologies and social capital accumulation. Despite the fact that income from the final product belongs to the customer country, taxable administrative and personnel costs as well as the performer company's profit bring significant revenue to economy. These types of cooperation are particularly relevant in times of shortage of skilled IT developers.

Undoubtedly, the main advantage of Latvian IT sector is comparatively low salaries, which is one of the main sector costs positions. Regarding salaries, Latvia occupies one of the last places in the EU with the average salary 19 thousand euros per year with an average of 47 thousand (60% less) in the ICT sector¹⁴. Earlier in the figure 1.1 the data about the IT sector salary level in Latvia was presented. Despite the fact that Latvian salaries are among the lowest in the EU, they are one of the highest in the country and are great motivation to choose this profession, which may not be as true for countries where the difference between salaries is not so great.

As the another Latvia's advantage, in terms of IT sector development, serves skilled workforce and well-developed education system. Using targeted politics it can be adapted to the labor market needs of the IT sector to prepare the necessary specialists. However, we should not overestimate the education system and

¹³ Upwork 2015, *Online WorkReport 2014*, Available: <http://elance-odesk.com/online-work-report-global>.

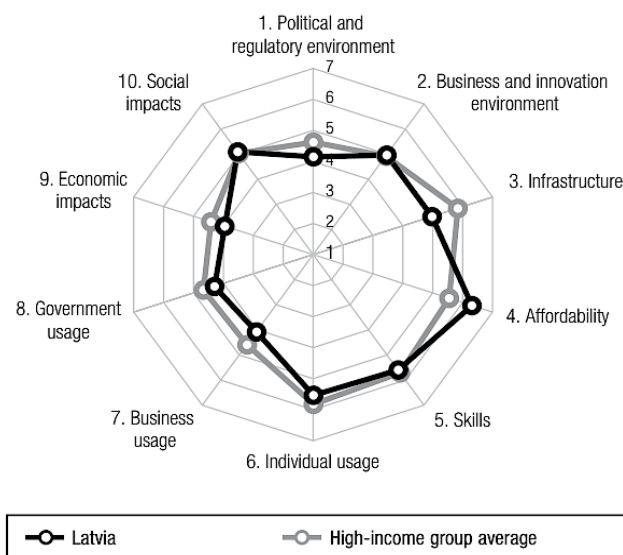
¹⁴ Eurostat, *Statistics database. Industry, trade and services*, Available: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Science,_technology_and_digital_society.

its scales in Latvia. Studies shows, that more important is the country's ability to attract business professionals including IT professionals from abroad¹⁵. The problem of labor deficit and the brain drain in the sector is extremely topical and requires further in-depth study.

Furthermore, big advantages are an excellent technical readiness and beneficial geographical position – through the territory of Latvia goes a modern fiber optic cable Baltic Highway that provides high speed and high quality data transmission. It is noteworthy that Latvia ranks 10th in the world as a country with the fastest Internet¹⁶. This high-performance infrastructure offers a great investment opportunity for companies that work with large volumes of data. In addition, the country is characterized by a low price for the Internet and relatively cheap, but prepared and developed infrastructure. A definite advantage can also be called knowledge of the English language and Western work culture.

Next indicator to be called as a Latvian IT sector potential prove is Latvia's 32 rank in the Network readiness global index¹⁷. The country's results for index individual indicators are displayed in a Figure 1.2.

Figure 1.2
Network readiness index: country profile for Latvia

Source: S. Dutta, T. Geiger, B. Lanvin, *The Global Information Technology Report 2015*

¹⁵ A. Stankevičs, V. Meņšikovs, S. Ignatjeva, *Higher Education's Contribution Info Economic Performance and Innovativeness of Latvia: Exploration Research*, „Economic Annals” 2014, 59–202, pp. 7–2.

¹⁶ Fastmetrics, *Internet speed by country*, Available: <https://www.fastmetrics.com/internet-connection-speed-by-country.php#top-10-worldwide>.

¹⁷ S. Dutta, T. Geiger, B. Lanvin, *The Global Information Technology Report 2015*, World Economic Forum, 381 p.

The index characterizes the level of information and communication technologies development and infrastructure in countries around the world. When the minimum and maximum result of 2.20–6.04 among world countries, the result of Latvia is 4.8 points. Among the EU countries Latvia ranks 15th.

The weaknesses of Latvia in the index are recognized as a role of government in the use of IT services, state support, popularization of IT, as well as political and regulatory environment. In turn, the strengths of Latvia are: qualitative infrastructure (excluding electricity and mobile coverage), skilled workforce, favorable business and innovation environment and the availability of technology. We can positively estimate the annual increase in Latvian ranking: from 52nd place in 2010 to 31st place in 2016, which emphasizes the increasing capacity and country readiness to the further development of the IT sector.

Regarding the role of the government and its support in IT sector development, one of the positive examples are Canadian and US immigration policies, providing lightweight conditions of emigration and assistance in integration and employment for IT professionals. One more example is the policy of Holland, where emigrated IT engineers have 30% tax discount on the gross salary that allows them to be in a better position than local workers. Many European companies offer a complete package of services for IT engineers who come from abroad, like search and arrangement of housing, registration of documents, language courses, school search for children etc.

Speaking about the prerequisites of the sector development in the country, a positive indicator is also the Latvia's 22nd place in the Easy doing business index, which indicates the favorable business conditions in countries around the world¹⁸. In particular, Latvia takes the 27th place as a country where are good tax conditions, 27th place – good conditions for starting a business and 19th place – possibility to get a credit. Among the EU countries, Latvia takes the 10th position.

In the context of the IT sector and favorable environment for its development it is important to note that at the beginning of 2016 Latvia had the third place in the index after Macedonia and Lithuania in Europe and Central Asia as a country that is not in OECD high income group. In fact, Latvia is the third country in the European and Central Asia region with favorable conditions for doing business and, at the same time, a country where salary level is much lower than the average level in the region. EUROSTAT data shows that Latvia is in the second place after Romania among the EU countries with the lowest salaries in the IT sector¹⁹. This factor is extremely important and is related to the fact that salaries in the IT sector is one of the main positions of expenditure and can play a crucial role in the ability of the Latvian IT sector to attract foreign companies and outsourcing projects.

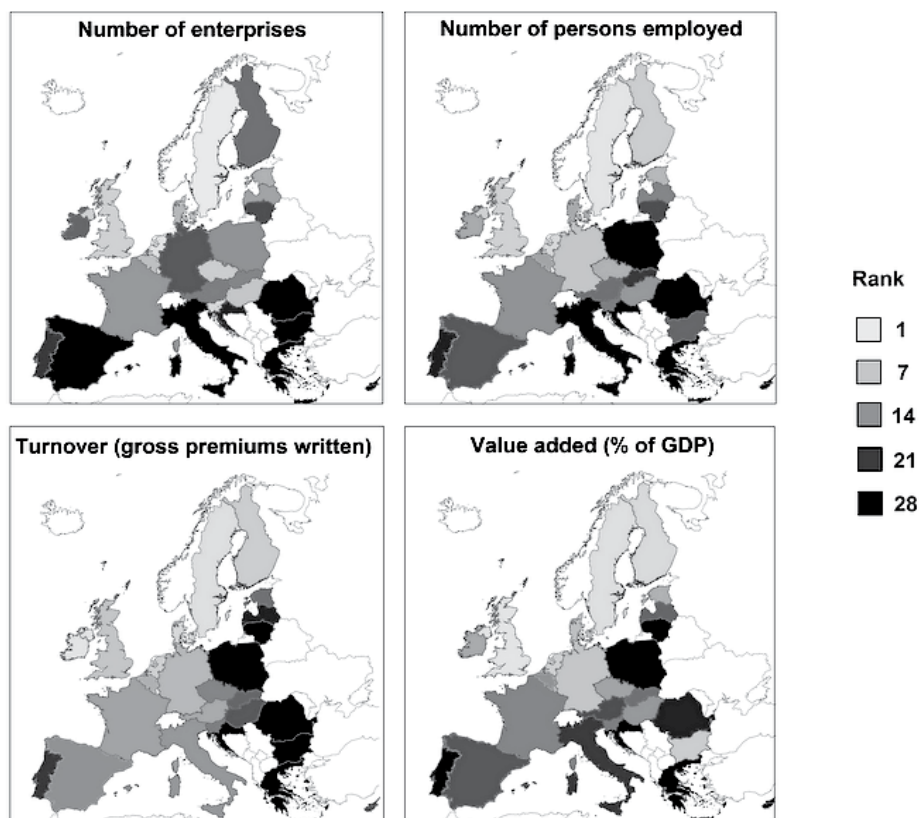
¹⁸ World Bank Group 2016, Doing Business 2016, International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank, 338 p.

¹⁹ Eurostat, Statistics database. Industry, trade and services, Available: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Science,_technology_and_digital_society.

With regard to Romania, it is worth to mention its positive example in the promotion of the IT sector in the country and globally. Thanks to a competent policy of the government, operating with the previously mentioned data about salary level, Romania has managed to attract the world's major IT companies for the organizing branches in the country and now is gaining rapid pace in terms of the IT sector development.

The next task of the research was to compare a situation in Latvia with other EU countries. For this purpose a ranking method was used. Calculations were made using Eurostat data and in a result 4 indicators on a comparable basis were produced. These 4 indicators describe development of the IT sector in the EU countries. The results were ranked from 1 (the best result) to 28 (the worst result). The results are displayed on the maps in the Figure 1.3, where the first place is indicated with the lightest color and the last, respectively, with the darkest.

Figure 1.3
Main IT sector indicators' ranking in European Union countries

Source: made by authors. Calculations are based on EUROSTAT data

Data in the Figure 1.3 suggests that Latvia takes the 12th place in the EU in the number of IT companies per 1 inhabitant, which is above average. In addition, Latvia ranks 15th in the number of persons employed in the sector. However, in relation to a turnover of the IT sector, expressed on a comparable basis, Latvia ranks only 22nd out of 28 countries. Moreover, the proportion of IT sector in the country's GDP at current prices in Latvia is only 18th highest in the EU. Taking into account earlier detected preconditions for the development of IT sector in Latvia, including advantages over the other EU countries, it can be concluded that the country does not use its full potential, and this issue requires further in-depth study.

Table 1.3
IT sector indicators' correlations

		Correlations			
		Turnover	% in GDP	Number of enterprises	Employment
Turnover	Pearson Correlation	1	,760**	,841**	,665**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000	,000
	N	28	28	28	28
% in GDP	Pearson Correlation	,760**	1	,531**	,490**
	Sig. (2-tailed)	,000		,004	,008
	N	28	28	28	28
Number of enterprises	Pearson Correlation	,841**	,531**	1	,553**
	Sig. (2-tailed)	,000	,004		,002
	N	28	28	28	28
Employment	Pearson Correlation	,665**	,490**	,553**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,008	,002	
	N	28	28	28	28

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Source: authors' calculations, datasource: EUROSTAT

An interesting observation: in spite of the statistically significant correlation (see Table 1.3), IT sector indicators are not necessarily linked with each other. For example, a high number of businesses per capita does not guarantee a high contribution to GDP and so on. The example of this observation is Slovenia with the 4th result in the EU in the number of IT companies, but at the same time the country ranks only 16th in all other indicators. An interesting situation is in Bulgaria, which ranks 23rd in the number of enterprises, the 24th in terms of turnover,

the 18th in employment, but takes the 6th place in the IT sector contribution to the GDP. In other words, the IT sector in Bulgaria is well developed and makes a great contribution to the GDP, but as a country with one of the lowest GDP in the EU, the IT sector turnover per 1 inhabitant is relatively low. This suggests that the number of companies does not characterize the scope of the IT sector and its contribution to the economy, and turnover per 1 inhabitant is not comparable with a share of GDP, as it does not display the difference in the level of income. Therefore, all 4 indicators are important and characterize the different aspects of the development of the IT sector.

Nevertheless, the Latvian IT sector continues to evolve. Data of the Central Statistical Bureau of Latvia shows that the number of companies in the IT sector is increasing annually – if in 2008 it was slightly more than 1000 companies, than in 2014 this figure increased almost threefold. The same with the IT sector earnings – compared with 2008 this figure increased 2.5 times. A significant increase is observed in the share of the IT sector in total value added: from 0.54% in 2000 to 2.34% in 2014. The number of employees in the last 7 years has almost doubled from 5 764 people in 2008 to 10 748 in 2015.²⁰

Conclusion

Information technology plays an increasingly important role in the modern economy. Business processes and privacy of households are largely involved in the sphere of information and information technology. The larger the scope of IT is becoming, the more urgent is the need for the economic analysis of the functioning mechanism of the sector.

By analyzing the study results it can be concluded that, taking into account the prerequisites for the IT sector growth in Latvia, the sector contribution to economic development and continuous extension of the sector in the world, Latvia has great potential to attract foreign investments and for the creation and development of local enterprises. The main advantages of Latvia are comparatively low salaries in the IT sector, well established and prepared infrastructure and a favorable environment for business. However, it was concluded that the country does not use its full potential in terms of IT sector development and this issue requires further in-depth study.

In addition to the positive factors, there are also objective problems associated with the development of the IT sector in Latvia, which are primarily related to labor deficit connected with the brain drain or professional emigration. Secondly, the topical problem is the passivity of foreign investors and the lack of knowledge about the potential of the Latvian IT sector, as well as the lack of the government cooperation and support. These problems require a deeper research to find a way of minimizing their negative effect on the IT sector development in the country.

²⁰ Central Statistical Bureau of Latvia. Statistics Database. Available: <http://www.csb.gov.lv/en/dati/data-23959.html>.

IT sector goods and services are characterized by a high value added, this is a knowledge-based sector and it does not require a large capital investment to start a business. Therefore, efficient use of resources in the sector can make a significant positive impact on economic development.

BIBLIOGRAPHY

- Abri A. G., Mahmoudzadeh M. 2015.** *Impact of information technology on productivity and efficiency in Iranian manufacturing industries.* „Journal of Industrial Engineering International”, March 2015, Volume 11, Issue 1. pp. 143–157.
- Badescu M., Garcés-Ayerbe C. 2009.** *The impact of information technologies on firm productivity: empirical evidence from Spain*, Technovation 29, pp. 122–129.
- B"riņa G., Lipskis V., Teilāns A. 2013.** *Informācijas tehnoloģiju ieviešanas ekonomiskās efektivitātes prognoz"šana Latvijas reģionu uzņ"mumos. The materials of conference: „Sociālās zinātnes reģionālajai attīstībai 2012”* (2), Daugavpils University: Saule, 2013, pp. 16–26.
- Boronenko V., Menshikovs V. 2014.** *New media and education in Latvia*, „Kwartalnik Pedagogiczny” ROK LIV: 2009 4(214). pp. 139–155.
- Boronenko V., Menshikovs V. 2009.** *Sociological and Pedagogical Aspects of Application of New Media in Education in Latvia within the Context of E-society*, „Social Sciences Bulletin”, 2(9), Daugavpils University: Saule, pp. 62–80.
- Boronenko V., Menshikov V., Marzano G. 2013.** *Topicality of cyberbullying among teenagers in Russia and Latvia*, „Social Sciences Bulletin” 2(17), Daugavpils University: Saule, pp. 84–104.
- Briedis J., Lauriņš P. 2008.** *E-pārvaldes attīstība Latvijā, Latvijas Universitātes raksti*, 721. s"j. Vadības zinātne, pp. 201–216.
- Dutta S., Geiger T., Lanvin B. 2015.** *The Global Information Technology Report 2015*, World Economic Forum, 381 p.
- Gaile-Sarkane E. 2005.** *Par marketinga informācijas ekonomisko nozīmi e-komercijā. Starptautiskas zinātniskās konferences „Tautsaimniecības un uzņ"m"jdarbības attīstības probl"mas” zinātniskie raksti*, Rīga: RTU izdevniecība, pp. 121–130.
- Gholami R., Moshiri S., Lee S.Y.T. 2004.** *ICT and productivity of the manufacturing industries in Iran*, EJISDC 19(4). pp. 1–19.
- Hitt L. M., Brynjolfsson E. 1996.** *Productivity, business profitability, and consumer surplus: three different measures of information technology value*, MIS Quarterly 20(2), pp. 121–142.
- Leavitt H. J., Whisler T. L. 1958.** *Management in the 1980s*, Harvard Business Review, November/December. pp. 44–48.
- Lee B., Menon N. 2000.** *Information technology value through different normative lenses*, J Manag Inf Syst 16(4), pp. 99–119.
- Menshikov V. 2016.** *Theory of Aggregate Capital in the Era of E-Society. Organizacja społeczna w strukturach sieci*, Wydawnictwo KUL, Lublin, pp. 123–128.

- Miller B., Atkinson R.D. 2014.** *Raising European Productivity Growth Through ICT*, The Information Technology & Innovation Foundation, 43 p.
- Mouelhi R. B. A. 2009.** *Impact of the adoption of information and communication technologies on firm efficiency in the Tunisian manufacturing sector*, *EconModel* 26, pp. 961–967.
- OECD 2015.** *OECD Digital Economy Outlook 2015*, OECD Publishing, Paris, 284 p.
- Shao B.B.M, Lin W.T. 2001.** *Measuring the value of information technology in technical efficiency with stochastic production frontiers*, *Inf Softw Technol* 43, pp. 447–456.
- Stankevičs A., Meņšikovs V., Ignatjeva S. 2014.** *Higher Education's Contribution Info Economic Performance and Innovativeness of Latvia: Exploration Research*, „Economic Annals”, 59–202. pp. 7–42.
- Tech City 2016.** *Tech Nations Report 2016. Transforming UK industries*, Nesta, 65 p.
- The Reuters. 2016.** *2016 state of innovations*, Thomson Reuters, 80 p.
- The World Bank 2015.** *Annual Report 2015*, World Bank, 60 p.
- Weill P. 1992.** *The relationship between investment in information technology and firm performance: a study of the valve manufacturing sector*. *InfSystRes* 3 (4), pp. 307–333.
- Williams C. 2015.** *Facebook's Global Economic Impact*. The Creative Studio at Deloitte, 36 p.
- World Bank Group 2016.** *Doing Business 2016, International Bank for Reconstruction and Development*, The World Bank, 338 p.
- Central Statistical Bureau of Latvia. Statistics Database.* Available: <http://www.csb.gov.lv/en/dati/data-23959.html>, (access: 16.10.2016).
- Eurostat. Statistics explained. Science, technology and digital society.* Available: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Science,_technology_and_digital_society, (access: 16.10.2016).
- Eurostat. Statistics database. Industry, trade and services.* Available: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Science,_technology_and_digital_society, (access: 16.10.2016).
- Fastmetrics. Internet speed by country.* Available: <https://www.fastmetrics.com/internet-connection-speed-by-country.php#top-10-worldwide>, (access: 16.10.2016).
- Upwork. Online WorkReport 2014.* Available: <http://elance-odesk.com/online-work-report-global>, (access: 16.10.2016).

SUMMARY

Information technology (IT) takes significant role in the global economy. The information technology sector (IT sector) is one of the fastest growing sectors in the world and in Latvia. The global IT market growth amounted to an average of 5% until 2016 that puts it among the fastest-growing major markets in the world. It occupies a special place in the economy and its status is determined by a great impact on productivity growth and quality of life. The sector is mobile, dynamic and does not require significant investments in fixed assets. All these

factors characterize need to support and develop the sector, as well as to trace current trends of its condition in the country and region. The article deals with the economic aspect of the IT sector, the importance of the sector in the world economy, analyzes question of its development potential in Latvia. The article reveals state of the sector in the European Union (EU) and determinates Latvia's place among the countries of the Union.

Keywords: information technology, IT sector, information technology sector, innovations.

STRESZCZENIE

Technologie informatyczne (IT) pełnią znaczącą rolę w globalnej ekonomii. Sektor technologii informatycznych (sektor IT) należy do jednych z najbardziej rozwijających się na Łotwie i na świecie. Szacowany do 2016 roku 5% wzrost globalnego rynku IT sprawia, że jest on jednym z głównych szybko rozwijających się rynków na świecie. Znaczący wpływ, jaki ma na wzrost produktywności i jakości życia powoduje, że zajmuje on szczególne miejsce w ekonomii. Jest to sektor mobilny, dynamiczny i nie wymaga znaczących inwestycji w aktywa trwałe. Wszystkie te cechy wskazują na potrzebę wspierania i rozwoju sektora IT, jak również śledzenia bieżących trendów w kraju i regionie. W artykule przedstawiono ekonomiczne aspekty sektora IT, jego znaczenie dla światowej ekonomii oraz zbadano istotę jego potencjału rozwojowego w Łotwie. Artykuł ukazuje stan sektora technologii informatycznych na świecie oraz wskazuje miejsce rynku łotewskiego wśród krajów Unii.

Słowa kluczowe: technologie informatyczne (IT), sektor IT, sektor technologii informatycznych, innowacje.

LES RELATIONS TURCO-RUSSES SUR FOND DE LA CRISE SYRIENNE DANS LA PRESSE INTERNATIONALE

TURKISH-RUSSIAN RELATIONS ON THE BASIS OF THE SYRIAN CRISIS IN THE INTERNATIONAL PRESS

STOSUNKI TURECKO-ROSYJSKIE NA PODSTAWIE SYRYJSKIEGO KRYZYSU W MIĘDZYNARODOWEJ PRASIE

Les relations entre la Russie et la Turquie sont très anciennes et ont traversé différentes phases jalonnées de guerres et de longues périodes de paix et de coopération. „Russes et Turcs se sont fait la guerre quatorze fois dans le passé, leur histoire est aussi profondément marquée par de longues et fortes séquences de coopération. Sans remonter au temps des Empires – autant partenaires que rivaux d’ailleurs – les relations contemporaines entre Moscou et Ankara se sont nouées de façon étroite, quels que soient les régimes...”¹.

Toutefois, l’objectif de cet article n’est pas de présenter l’histoire ou de décrire de manière linéaire les relations entre ces deux grands pays. Il se veut juste être une revue pas exhaustive des médias de différents pays sur l’état des relations turco-russes depuis l’éclatement de la guerre en Syrie jusqu’à l’incident tragique de l’avion russe abattu par l’armée turque. Cependant, il faudrait bien dresser en premier lieu le contexte historique pour mieux comprendre la complexité des relations entre Ankara et Moscou sur la question syrienne. Ensuite, ne faudrait-il pas aussi s’interroger sur les réelles causes de la guerre civile dans ce pays, en d’autres termes quelles sont les vraies raisons qui font que la Syrie, longtemps dirigée par le clan alaouite des Al-Assad, celle du père, Hafez, puis du fils Bachar, a éclaté en morceaux. Dans un troisième lieu nous allons nous interroger sur les enjeux et les intérêts des différents acteurs du conflit syrien, pour aboutir sur l’incident de novembre 2015 qui a consisté au fait qu’un F 16 turque a abattu un avion militaire russe.

* dr hab., prof. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych.

¹ G. Minassian, *Les relations Turquie-Russie: Je t’aime... moi non plus*, http://www.lemonde.fr/idees/article/2016/08/05/les-relations-turquie-russie-je-t-aime-moi-non-plus_4979039_3232.html#1CPaUqHCmSIOJD.99 (consulté le 07.09.2016).

Contexte historique et motifs contemporains

Après la défaite de l'Empire Ottoman dans la Première Guerre mondiale le territoire de la Syrie et le Liban qui était sous contrôle turc a été divisé en cinq États. Au nord-ouest le territoire appelé, sous l'Empire ottoman, le Sandjak d'Alexandrette (pour la Turquie: la province d'Hatay), zone où l'avion russe Su-24 avait été descendu. Cette région est habitée par une population mixte : Les Turcs, les Arméniens et les Arabes y vivent. En 1939, la Turquie avait annexé ce territoire et refuse depuis de reconnaître le Sandjak d'Alexandrette (province d'Hatay) comme faisant partie du Mandat français de la Syrie. Les autres quatre États sont l'État d'Alep, l'État de Lattaquié, l'État de Damas et l'État de Jabal al Druze.

La Syrie, pour sa part, n'a pas voulu reconnaître que la province d'Hatay appartenait à la Turquie, et la région est restée pendant très longtemps une zone de discord. Toutefois, Vitaly Naumkin, le directeur scientifique de l'Institut d'Études Orientales de l'Académie des Sciences de Russie, affirme que Hafez Assad, père de l'actuel président de la Syrie, avait formellement reconnu le transfert de Sandjak d'Alexandrette à la Turquie². Selon le spécialiste russe „dans cette région vivent actuellement les réfugiés, les djihadistes, qui traversent la frontière avec la Turquie, et „l'opposition modérée”, financée et armée par Ankara, car Erdogan veut renverser Assad”³. Les Turkmènes qui sont des Turcs de souche y vivent aussi. Et la Turquie fait tout son possible pour que les zones voisines de cette région ne soient pas contrôlées par les Kurdes, qui sont considérés par la Turquie comme une menace pour sa sécurité. En effet, c'est entre autres raisons, pourquoi Ankara cherche une „zone tampon” en territoire syrien, „qui doit s'étendre sur une centaine de kilomètres vers l'ouest, le long de la frontière, jusqu'au village de Marea, au nord d'Alep. Réclamée avec insistance depuis plus d'un an par la Turquie et la rébellion syrienne, la „zone protégée”, libérée à la fois de l'EI et des Kurdes et abritée des raids aériens du régime de Bachar al-Assad, est présentée comme un sésame pour changer la donne dans le conflit syrien”⁴. Du fait que la région de Lattaquié n'est pas encore nettoyée des différents groupes de combattants, la tension va persister. Pour Vitaly Naumkin, La Syrie a toujours été l'un des principaux problèmes dans les relations entre la Russie et la Turquie, et le danger était toujours présent⁵.

Causes et début de la crise syrienne

Au début de l'année 2011, „le printemps arabe” secoue l'Afrique du Nord et une partie du Proche Orient. Le monde arabe se révolte contre ses dirigeants

² *Cinq faits importants sur les nouvelles relations entre la Turquie et la Russie*, <http://www.vestifinance.ru/articles/64828> (consulté le 22.08.2016).

³ Ibidem.

⁴ H. Kodmani, *Syrie: qui se cache derrière l'Armée de la conquête?*, http://www.liberation.fr/planete/2015/07/30/l-armee-de-la-conquete-prete-pour-la-releve_1356480 (consulté le 07.09.2016).

⁵ *Cinq faits importants sur les nouvelles relations entre la Turquie et la Russie*, <http://www.vestifinance.ru/articles/64828> (consulté le 22.08.2016).

qui sont trop longtemps restés au pouvoir et leurs façons de gouverner sont de plus en plus contestées. Les réseaux sociaux syriens sont mis à contribution pour lancer les premiers appels à manifester, en février 2011. „Mais l'état d'urgence, en vigueur depuis 1963, et le maillage de l'appareil sécuritaire empêchent tout regroupement”⁶. Une quinzaine d'enfants qui avaient écrit sur le mur de leur école de Deraa, dans le sud du pays, un slogan entré dans l'histoire: „Jay alek eil ed-dor ya doctor” („Ton tour arrive, docteur”), sont arrêtés et torturés. C'est cela, selon la rédaction du „Monde” qui a changé la donne. La cumulation des frustrations de la majorité sunnite écartée du pouvoir et des souffrances accumulées pendant des décennies de dictature du clan alaouite des Al-Assad ont abouti, le 15 mars 2011, à un premier rassemblement à Deraa. Quelques jours plutard, l'insurrection gagne réellement la ville lors d'un rassemblement violemment réprimé. Les réactions de la communauté internationale dénoncent un usage excessif de la force et des crimes contre l'humanité. Bachar Al-Assad demeure insensible à l'appel de la rue, et dénonce une conspiration ourdie de l'étranger.

Si on s'en tient à l'enquête menée par un journaliste de la télévision publique française France 2 et diffusée en février 2016, cette conspiration étrangère pour destabiliser le régime du président syrien, reste plausible. Cette enquête vidéo donne des pistes fort intéressantes pour mieux cerner le conflit syrien. En effet, le journaliste commence par mettre en exergue la position de la Syrie sur la carte et donne la voix au président syrien Bachar al-Assad, qui lors d'un forum en 2009 en Turquie vendait ainsi la place stratégique de son pays en dévoilant la stratégie des quatres mers: „La Syrie occupe au Proche Orient une situation unique au croisement de plusieurs gisements d'hydrocarbure. Nous faisons le lien entre la Méditerranée, la mer caspienne, la mer noire et le golfe, quand nous connectons ces quatres mers, nous ne sommes pas seulement important au Moyen Orient, nous devenons le centre du monde”⁸. La Syrie se voyait ainsi incontournable sur le marché de l'énergie, sa stratégie était de devenir un centre de transit pour le gaz et le pétrole de toute la région. Pour présenter et promouvoir son idée Bachar al-Assad prend son baton de pèlerin et se rend dans toutes les capitales des pays de la région qui pourraient être intéressés: Arabie Saoudite, Turquie, Iran, Irack et le Qatar. Dès 2009, le Qatar propose de lancer un gazoduc partant de son immense champs gazier de North Dome⁹, il traversera l'Arabie Saoudite, la Jor-

⁶ H. Sallon, E. Camus, *Syrie 5 ans*, http://www.lemonde.fr/proche-orient/visuel/2016/03/15/dou-soulevement-populaire-au-conflit-international-cinq-ans-de-guerre-en-syrie_4882825_3218.html (consulté le 07.09.2016).

⁷ „Docteur” est le surnom, de Bachar al-Assad, ophtalmologue de formation devenu président en 2000 suite au décès de son père.

⁸ <http://imagpress.com/cette-video-donne-pistes-tres-interessantes-mieux-comprendre-conflit-syrien/> (consulté le 07.08.2016).

⁹ En 1971, une poche de gaz gigantesque a été découverte, dans le golfe persique, répartie à moitié entre le Qatar et l'Iran. Cette poche, les qataris l'ont nommé *North Dome*, et les Perses – ou Iraniens – l'ont nommée *South Pars*. Cette poche de gaz représente 20% des réserves naturelles de gaz du monde. Le Qatar a commencé les forages en 1988, pour passer, à partir de 1996, en phase de production et augmenter progressivement sa capacité de production, au fil des années. L'Iran, du fait du blocus économique qui le frappait, n'a pu commencer l'exploitation de ce champ

danie et la Syrie pour aller en Turquie alimenté le marché européen. Mais à la même période un autre projet de gazoduc est envisagé avec l'Iran, l'Islamic gas pipeline partirait de l'Iran pour traverser l'Irak et accéder à la mer en Syrie, à la clef l'exportation du gaz vers l'Europe à partir du littoral syrien. En juillet 2011 Damas choisi ce projet et signe avec Téhéran. Un choix qui change la donne régionale. L'Islamic gas pipeline va permettre d'exporter le gaz iranien sans avoir à passer par la Turquie au grand dam des autorités turques. Selon Alain Juillet, président de L'Académie d'Intelligence Economique, „En faisant un des pipelines qui va passer par la Syrie sans passer par la Turquie, il est évident que cela aller pénaliser la Turquie. Cela change complètement les règles du jeu, ne serait-ce qu'au niveau économique...”¹⁰. Si la Turquie s'estime logiquement lésée, selon A. Juillet, d'autre pays voient carrément rouge „L'Arabie Saoudite et le Qatar prennent très mal l'idée d'un pipeline qui pourrait aller directement depuis l'Iran jusqu'à la Méditerranée qui va donc concurrencer leur livraison de pétrole. Ils vont se dire donc dans le fond le problème c'est Bachar il faut renverser Bachar”¹¹. Au journaliste de résumer en affirmant que „coïncidence ou pas c'est à partir de l'été 2011, après le choix du pipeline iranien que la rébellion syrienne voit l'aide extérieure s'accroître. Elle monte en puissance et les combats s'intensifient. A se demander pour certains si la guerre en Syrie n'est pas aussi une guerre de l'énergie”¹².

David Amsellem, enseignant chercheur à l'Institut Français de Géopolitique, semble ne pas en douter et note la corrélation des alliances pour ou contre le gouvernement syrien avec les enjeux énergétiques. Vous avez d'un côté l'Iran qui a réussi à obtenir son gazoduc, en tout cas par un accord avec la Syrie qui soutient ardemment le gouvernement syrien. Et de l'autre côté vous avez le Qatar qui par contre n'a pas obtenu son gazoduc, qui dès les premiers mois de la guerre civile, va soutenir de manière conséquente la rébellion en finançant par divers moyens les rebelles pour combattre le gouvernement. Donc, déjà au niveau régional les enjeux énergétiques divisent les acteurs locaux¹³.

L'avis de l'autre allié de Bachar El Assad, Vladimir Poutine, est aussi à prendre en compte, car la Russie participe elle aussi au grand jeu énergétique dans la région. En effet c'est le site internet français *Égalité et Réconciliation* (E&R) qui nous apprend, dans un texte intitulé „Le conflit syrien vu à travers la guerre du gaz Iran-Qatar”, que ce sont les Qataris et les Saoudiens qui avaient proposé, en 2009, à Bachar al-Assad de construire ce gazoduc sur son territoire. Mais, „la Russie lui fit refuser ce transit, puisque ce gaz qatari allait la priver de son arme stratégique contre l'Europe. Assad refusa donc, en conséquence de quoi, en 2011

que bien plus tard, mais rattrape depuis son retard, *Le conflit syrien vu à travers la guerre du gaz Iran-Qatar*, <http://www.egaliteetreconciliation.fr/Le-conflit-syrien-vu-a-travers-la-guerre-du-gaz-Iran-Qatar-36854.html> (consulté le 07.09.2016).

¹⁰ <http://imagpress.com/cette-video-donne-pistes-tres-interessantes-mieux-comprendre-conflit-syrien/> (consulté le 07.08.2016).

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

le Qatar et l'Arabie saoudite consacreront quelques milliards d'euros à la création de milices en Syrie pour entamer un conflit contre Assad, dans l'espoir de le destituer..., étant entendu que l'État qui prendrait sa place pourrait être islamiste ou n'importe quoi d'autre, la seule obligation qui lui incomberait, dès sa prise de pouvoir, se résumant à la construction de ce gazoduc"¹⁴. La Syrie et la Russie ont signé un contrat gazier en 2013. Une compagnie pétrolière russe a été autorisée à aller explorer les fonds marins au large du port syrien de Lattaquié, car la méditerranée orientale renferme dans ses fonds marins d'immenses réserves de gaz naturel¹⁵. L'abondance des ressources énergétiques et le transit font que les acteurs engagés dans le conflit syrien ont des intérêts économiques et stratégiques à défendre et cela malheureusement sans prendre en compte les intérêts de la population civile syrienne. En septembre 2013 les États-Unis, la France et le Royaume-Uni se décidèrent à envoyer une flotte de guerre pour appuyer les rebelles syriens et faire chuter Bachar et son régime. La Russie, qui ne l'entendait pas de cette oreille, envoya plusieurs navires de guerre s'interposer entre la côte syrienne et la coalition qui allait passer à l'attaque¹⁶. Quels sont les mobiles de l'intervention de la Russie dans cet incendie régional?

Les raisons de l'ingérence de la Russie dans le conflit peuvent être analysées sur, au moins, trois niveaux:

Le premier consiste au soutien de la Syrie de Bachar al-Assad, un pays allié et de son accès à la Méditerranée. Vladimir Poutine, lors de son discours devant l'Assemblée générale des Nations, le 28 septembre 2015, avait appelé à une „large coalition anti-terroriste” pour combattre les jihadistes¹⁷. Pour le président russe, cette large coalition regrouperait la coalition internationale, la Russie, l'Iran et le régime Syrien de Bachar al-Assad.

Le second niveau de l'analyse des raisons de l'intervention russe dans le conflit syrien consiste au besoin de contrôle de Moscou sur le voisin turc qui commence à rêver d'un nouvel empire ottoman.

Le troisième niveau d'analyse est la volonté des autorités russes à couper de l'axe islamiste qui touche déjà les ex-républiques soviétiques d'Asie Centrale. C'est pourquoi la Russie fait tout pour éviter un embrasement de cette région, surtout qu'il y a la question Turkmène, dont les mercenaires sont nombreux en Syrie dans les bataillons d'Al-Nosra et du Groupe État islamique...¹⁸.

¹⁴ *Le conflit syrien vu à travers la guerre du gaz Iran-Qatar*, <http://www.egaliteetreconciliation.fr/Le-conflit-syrien-vu-a-travers-la-guerre-du-gaz-Iran-Qatar-36854.html> (consulté le 07.09.2016).

¹⁵ <http://imaginepress.com/cette-video-donne-pistes-tres-interessantes-mieux-comprendre-conflit-syrien/> (consulté le 07.08.2016).

¹⁶ *Le conflit syrien vu à travers la guerre du gaz Iran-Qatar*, <http://www.egaliteetreconciliation.fr/Le-conflit-syrien-vu-a-travers-la-guerre-du-gaz-Iran-Qatar-36854.html> (consulté le 07.09.2016).

¹⁷ *Poutine demande devant l'ONU une „large coalition anti-terroriste”* Figaro du 28 septembre 2015, <http://www.lefigaro.fr/flash-actu/2015/09/28/97001-20150928FILWWW00289-poutine-demande-devant-l-onu-une-large-coalition-anti-terroriste.php> (consulté le 03.09.2016).

¹⁸ *Le conflit syrien vu à travers la guerre du gaz Iran-Qatar*, <http://www.egaliteetreconciliation.fr/Le-conflit-syrien-vu-a-travers-la-guerre-du-gaz-Iran-Qatar-36854.html> (consulté le 07.09.2016).

Russie-Turquie: la crise dans la crise vue par la presse internationale

Le début de la crise entre la Russie et la Turquie sur fond de la guerre civile syrienne a été annoncé par la presse à l'entame du mois d'octobre 2015, quand deux F-16 turcs avaient intercepté un chasseur russe Soukhoï Su-30 qui avait violé l'espace aérien turc, alors qu'il participait à un raid en Syrie¹⁹. Cependant les incidents s'étaient multipliés dans la zone et bien avant. Le 10 octobre 2012, un avion de ligne syrien reliant Moscou-Damas, a été intercepté par deux avions F-16 de l'armée de l'air turque et forcé d'atterrir à l'aéroport d'Ankara-Esenboga pour des contrôles de sécurité, soupçonné de transporter des armes pour l'armée régulière syrienne. La Russie estimant que l'aviation turque avait „mis en danger” des passagers russes et avait exigé des explications sur la justification de tels actes à l'égard de citoyens russes²⁰. D'autres incidents se sont produits en 2012 et 2013 et après l'annexion de la Crimée, Recep Tayyip Erdogan, à l'époque, Premier ministre de la Turquie avait appelé Vladimir Poutine au téléphone pour le menacer d'interdiction le passage des détroits du Bosphore aux navires russes²¹. Manuel Marchand, l'auteur du texte de l'article intitulé *La Turquie menace d'interdire les détroits du Bosphore aux Russes*, publié le 18 mars 2014, semblait mettre en garde en écrivant, „Au moment où le monde commémore le 100e anniversaire du début de la Première guerre mondiale, une nouvelle crise émerge dans cette région stratégique. En effet, les détroits du Bosphore sont le seul débouché des navires russes souhaitant se rendre en Méditerranée. C'est la route du Moyen Orient et de l'Afrique qui serait brutalement coupée”²².

Lors du Sommet du G20 de 2015, Vladimir Poutine avait déclaré, le 20 novembre „J'ai donné des exemples basés sur nos données du financement de Daesh par des individus privés. Cet argent vient de 40 pays, parmi lesquels participent des pays membres du G20”. Selon Frédéric Encel, spécialiste du Moyen-Orient, le président russe visait l'Arabie Saoudite et la Turquie²³. Selon Jonathan Schanzer, expert du Trésor américain en matière de financement du terrorisme, en février 2014, la Turquie a failli être inscrite sur la liste du *Financial Action Task Force*, organisme qui lutte contre le financement du terrorisme international²⁴.

¹⁹ L. Lagneau, *Deux F-16 turcs ont intercepté un avion de combat russe*, <http://www.opex360.com/wp-content/uploads/f16turc-20150724.jpg> (consulté le 07.08.2016).

²⁰ *Ankara intercepte une cargaison suspecte dans un avion civil syrien*, <http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20121011.OBS5210/ankara-intercepte-une-cargaison-suspecte-dans-un-avion-civil-syrien.html> (consulté le 08.09.2016).

²¹ M. Marchal, *La Turquie menace d'interdire les détroits du Bosphore aux Russes*, <http://www.temoignages.re/international/monde/la-turquie-menace-d-interdire-les-detroits-du-bosphore-aux-russes,75792> (consulté le 09.09.2016).

²² Ibidem.

²³ *Qui sont ces „pays du G20” qui financeraient Daesh?* BFMTV du 20 novembre 2015 [archive], <http://bfmbusiness.bfmtv.com/monde/qui-sont-ces-pays-du-g20-qui-financeraient-daesh-931493.html> (consulté le 15.09.2016).

²⁴ *La Turquie, nouveau sponsor du terrorisme international Atlantico du 29 mars 2014* [archive], <http://www.atlantico.fr/decryptage/turquie-nouveau-sponsor-terrorisme-international-laurent-leylekian-francis-balanche-1025947.html/page/0/1> (consulté le 15.09.2016).

Incidents, menaces et invectives avaient continué entre Ankara et Moscou durant tout l'automne 2015 pour atteindre un point critique le 24 novembre 2015 quand l'armée turque abattait le Su-24 de l'armée de l'air russe. Cette fois-ci c'était un incident majeur, car c'était la première fois qu'un État membre de l'OTAN descendait un avion russe depuis la guerre de Corée. Le pilote du Su-24 avait été tué et le navigateur avait pu être récupéré lors d'une opération de sauvetage qui avait coûté la vie à un soldat de l'infanterie de marine russe²⁵.

L'incident du 24 novembre 2015 était prévisible dans la mesure où les tensions entre Ankara et Moscou s'étaient multipliées ces derniers mois à mesure que la Russie intensifiait sa présence en Syrie. Vladimir Poutine avait même reçu son allié syrien à Moscou le 21 octobre 2015 pour une visite de travail. „A partir du moment où les Russes ont décidé d'intervenir militairement en Syrie, on pouvait imaginer que des incidents similaires à celui de l'avion se produiraient”, estime Rémi Bourgeot, chercheur à l'IRIS et spécialiste des relations turco-russes. Les versions russe et turque des circonstances de cet incident et notamment sur la trajectoire de vol divergent. Un rapport turc transmis à l'ONU avait révélé que le Su-24, qui volait à 5800 m d'altitude, avait survolé le territoire turc sur une distance d'entre 2,13 et 2,52 km, pendant une durée de 17 à 24 secondes²⁶. Erdogan avait invoqué „le droit de la Turquie à défendre ses frontières”²⁷. Alors que le président russe avait déclaré que les pilotes russes „ne menaçaient nullement la Turquie”, et qu'ils „remplissaient leur mission principale” en frappant des groupes de terroristes dans le nord de la province de Lattaquié²⁸, en territoire syrien. Comme le souligne le quotidien suisse „Le Temps”, l'appareil russe était en train de quitter l'espace aérien turc pour retourner en Syrie, quand il a été abattu. „Le Temps” conclut qu'il est „difficile pour la Turquie, dans ces conditions, de revendiquer un cas de légitime défense pour justifier son acte”²⁹. Quant à la version de l'armée russe, elle s'articulait autour de trois points : l'absence de sommations par l'aviation turque, le non survol du territoire turc par le Su-24 russe, et un tir au-dessus du territoire syrien par la Turquie.

Toutefois, après avoir étudié les trajectoires des avions militaires russes et turcs, le journal indépendant russe „Novaia Gazeta” avait écrit qu'„au moment de l'attaque, l'avion russe survolait effectivement le territoire de la Turquie, qui

²⁵ „Avion russe abattu en Syrie: Un soldat russe tué lors d'une opération de sauvetage des pilotes” [archive], <http://www.20minutes.fr/monde/syrie/1736879-20151124-direct-avion-russe-abattu-frontiere-syrienne> (consulté le 15.09.2016).

²⁶ (Avion russe abattu: Ankara et Moscou s'affrontent version contre version Nouvel obs du 25 novembre 2015 [archive], <http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20151125.OBS0127/avion-abattu-ankara-et-moscou-s-affrontent-version-contre-version.html> (consulté le 15.09.2016).

²⁷ I. Mandraud, *La tension entre la Russie et la Turquie complique la lutte contre l'Etat islamique*, http://www.lemonde.fr/proche-orient/article/2015/11/25/la-tension-entre-la-russie-et-la-turquie-complique-la-lutte-contre-l-etat-islamique_4817083_3218.html (consulté le 5.08.2016).

²⁸ *Tension au maximum entre Moscou et Ankara après la destruction d'un avion russe* L'Express du 25 novembre 2015 [archive], http://www.lexpress.fr/actualite/monde/proche-moyen-orient/tension-au-maximum-entre-moscou-et-ankara-apres-la-destruction-d-un-avion-russe_1739084.html (consulté le 15.09.2016).

²⁹ L. Lema, *L'avion russe qui dévoile le dessous des cartes*, <https://www.letemps.ch/monde/2015/11/24/avion-russe-devoile-dessous-cartes> (consulté le 15.09.2016).

représente à cet endroit une langue de terre d'un peu plus de 2000 mètres de large. [...] Le F-16 turc était-il donc en train de guetter le bombardier russe?"³⁰ se demandait la rédaction du journal russe. Quant au quotidien moscovite populaire „Moskowski Komsomolets” parlait lui d'une „embuscade”.

À la suite de cet événement, la crise s'étendait non seulement dans les domaines diplomatiques et militaires, mais aussi économiques, culturels et sportifs. Des deux côtés sanctions et rétorsions avaient été enclenchées. Dès début janvier 2016, le gouvernement russe officialisait les représailles économiques sur les fruits et des légumes, globalement 17 catégories de produits turcs avaient été concernés³¹. Dans le domaine de l'énergie, le projet *Turkish Stream*³² était enterré. Chaque partie affirmant être l'instigatrice de l'arrêt du projet³³. Gazprom, le géant producteur et fournisseur de gaz russe mettait fin à la réduction de 10,25% à six entreprises turques du secteur privé qui importaient 10 milliards de m³ par an³⁴. Dans le secteur du tourisme, dès le 26 novembre 2015, le ministère russe des Affaires étrangères avait demandé aux ressortissants russes qui étaient en Turquie de rentrer au pays pour des raisons de sécurité. La Russie avait restauré le régime des visas avec la Turquie, afin de lutter contre l'infiltration possible de terroristes de l'Etat islamique ou de l'armée syrienne, sur le territoire russe. En janvier 2016 *Rostourism*, l'agence fédérale du tourisme, met en garde les Russes en vacances en Turquie contre les risques d'enlèvements par les terroristes de Daech³⁵. Le pourcentage de visiteurs russes en Turquie est tombé de 68% à 79,3% de janvier à avril 2016³⁶. En 2015, 5,6 millions de touristes russes avaient passé leurs vacances en Turquie³⁷.

³⁰ „Vu de Russie: Le bombardier russe a été pris en „embuscade” [archive], *Courrier international*, 25 novembre 2015, <http://www.courrierinternational.com/article/vu-de-russie-le-bombardier-russe-ete-pris-en-embuscade> (consulté le 15.09.2016).

³¹ *En Russie, le premier lot de produits turcs détruit*, Sputnik du 10 janvier 2016 [archive], <https://fr.sputniknews.com/russie/201601101020825985-mandarines-turquie-russie-destruction/> (consulté le 27.08.2016).

³² Le projet *Turkish Stream* prévoit la construction par Gazprom d'au moins un pipeline sous la mer Noire jusqu'en Turquie, et une éventuelle construction d'un second pipeline. La construction du premier pipeline, d'une capacité de 15,75 milliards de mètres cubes, pourrait être achevée d'ici le second semestre 2019, <https://fr.sputniknews.com/international/201609151027759521-turkish-stream-gazprom/> (consulté le 16.09.2016).

³³ *Énergies: la Turquie peut-elle vraiment se passer de la Russie?* [archive] RFI du 17 décembre 2015, <http://www.rfi.fr/europe/20151217-energie-gaz-turquie-conflit-russie-erdogan-poutine-jet-turkish-stream> (consulté le 27.08.2016).

³⁴ *Le géant Gazprom annule les réductions aux entreprises turques* TRT du 29 janvier 2016 [archive], <http://www.trt.net.tr/francais/turquie/2016/01/29/le-geant-gazprom-annule-les-reductions-aux-entreprises-turques-425541> (consulté le 27.08.2016).

³⁵ *La Russie met en garde ses ressortissants en Turquie contre les risques d'enlèvement par l'EI* 20 minutes du 7 janvier 2016 [archive], <http://www.20minutes.fr/monde/daesh/1774403-20160127-russie-met-garde-ressortissants-turquie-contre-risques-enlèvement-ei> (consulté le 27.08.2016).

³⁶ *Sonné par les attentats, le tourisme turc se cherche de nouveaux débouchés* Le Mag du 6 juin 2016 [archive], http://www.lemag.ma/Sonne-par-les-attentats-le-tourisme-turc-se-cherche-de-nouveaux-debouches_a101284.html (consulté le 27.08.2016).

³⁷ *La Turquie observe une baisse du nombre de touristes en 2015* Avenir.net du 28 janvier 2016 [archive], http://www.lavenir.net/cnt/dmf20160128_00771780 (consulté le 27.08.2016).

Du côté turc aussi, le ministère des Affaires étrangères turc avait recommandé, le 28 novembre 2015, à ses citoyens de ne pas aller en Russie, à cause des „difficultés que rencontrent les citoyens turcs qui voyagent ou qui résident”³⁸. Ensuite, en décembre 2015, l’armée turque interdisait à son personnel et aux cadets de l’académie militaire d’aller en Russie pour les vacances par „mesure de précaution”³⁹.

Contrebande du pétrole syrien et accusations russes

Les accusations de contrebande du pétrole syrien par les terroristes à travers la Turquie avaient été formulées de manière officielle par Vladimir Poutine, le 30 novembre 2015, au-cours d’une conférence de presse en marge de la COP 21 à Paris, au Bourget. Le président russe avait déclaré „Nous avons toutes les raisons de penser que la décision d’abattre notre avion a été dictée par la volonté de protéger ces chemins d’acheminement de pétrole vers le territoire turc, justement vers ces ports depuis lesquels il est chargé sur des navires-citernes” et que le pétrole produit par Daech „est acheminé massivement, de manière industrielle, vers la Turquie”⁴⁰.

En réponse à ces accusations, Recep Tayyip Erdoğan sommait, le 1 décembre 2015, Vladimir Poutine de prouver ces accusations en disant „si ces allégations sont avérées, si tu prouves qu’on achète du pétrole à Daech, je ne resterai pas à mon poste”⁴¹. Et le 2 décembre 2015, face aux éléments apportées en réponse par un représentant du président russe, le président Erdoğan menaçait Moscou de représailles si les Russes continuaient à „propager des calomnies”⁴².

D’autres sources indépendantes, notamment françaises, semblaient appuyer les accusations russes. En effet, le quotidien français „Libération” citait un haut-fonctionnaire français, qui déclarait avant les faits qu’„on sait pertinemment qu’une partie du pétrole extrait sur le territoire syrien occupé par Daech prend la route de la Turquie et que le baril de pétrole dépasse rarement les 30 dollars”⁴³.

³⁸ *Moscou toujours en colère contre la Turquie, Ankara met en garde contre les voyages en Russie* Le Parisien du 28 novembre 2015, <http://www.la-croix.com/Monde/Moscou-toujours-en-colere-contre-la-Turquie-Ankara-met-en-garde-contre-les-voyages-en-Russie-2015-11-28-1386208> (consulté le 27.08.2016).

³⁹ *L’armée turque interdit de se rendre en Russie* Le Figaro du 13 décembre 2015 <http://www.la-croix.com/Monde/Moscou-toujours-en-colere-contre-la-Turquie-Ankara-met-en-garde-contre-les-voyages-en-Russie-2015-11-28-1386208> (consulté le 27.08.2016).

⁴⁰ „Poutine accuse la Turquie de protéger le trafic de pétrole de l’EI” [archive], Nouvel Obs, <http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20151204.OBS0733/erdogan-poutine-et-le-petrole-de-daech-qui-dit-vrai.html> (consulté le 10.09.2016).

⁴¹ *Erdogan à Poutine: „Prouve qu’on achète du pétrole à Daech et je démissionne”* [archive] Le Soir du 1er décembre 2015, <http://www.lesoir.be/1063587/article/actualite/monde/2015-12-07/voici-6-sources-revenus-l-etat-islamique-infographie> (consulté le 10.09.2016).

⁴² *Le pétrole de Daech crée des tensions entre la Turquie et la Russie* France Info du 2 décembre 2015 [archive], http://www.francetvinfo.fr/monde/le-petrole-de-daech-cree-des-tensions-entre-la-turquie-et-la-russie_1715757.html (consulté le 10.09.2016).

⁴³ *Comment traquer l’argent du terrorisme?* Libération du 1er novembre 2015 [archive], http://www.liberation.fr/planete/2015/11/16/comment-traquer-l-argent-du-terrorisme_1413856 (consulté le 10.09.2016).

En mars 2015, la journaliste Martine Gozlan écrivait dans un article du journal français „Marianne” que „le président turc, Erdogan, (...) achète du pétrole à Daech”⁴⁴. Le 14 mars 2015, la télévision privée française M6 diffusait dans son émission „Capital”, un reportage intitulé *Dans Daesh, état islamique: d’où proviennent les milliards des nouveaux barbares?*, dans lequel les journalistes Eric Declémy et Emanuel Creutze enquêtaient sur les sources de financement de l’État Islamique et révélaient notamment que les filières de contrebande permettaient à Daesh d’écouler, en grande partie via la Turquie, sa production de pétrole, mais aussi de coton⁴⁵.

En tout état de cause la répétition d’incidents comme celui de novembre 2015 avec le F-16 turc qui abattait le Su-24 russe, pourrait aboutir à un conflit mondial dont il serait difficile d’en mesurer les conséquences. Toutefois, certains organes de presse, comme le „Daily Telegraph” anglais, tempéraient, „Ne paniquez-pas: le Sukhoi-24 russe abattu par la Turquie ne va pas lancer la 3ème guerre mondiale” titrait „The Telegraph”. Le journal britannique se voudrait rassurant: „La Russie et l’Occident ont beaucoup de raisons pour éviter d’entrer en conflit mais cet incident montre à quel point la crise syrienne est dangereuse pour le monde”⁴⁶. Côté russe, le site de la chaîne de télévision Russia Today, rt.com voyait dans cet incident avec la Turquie, „ce coup de poignard dans le dos” en répétant les mots de Vladimir Poutine, „un bon exemple de la duplicité de l’ouest envers Daech” soulignant que sans la complaisante porosité de la frontière turco-syrienne les terroristes de l’État Islamique n’auraient pas pu agir aussi facilement ces dernières années. „La présence russe en Syrie fait obstacle à l’objectif principal d’Erdogan qui est de renverser Bachar el Assad”⁴⁷ concluait dans sa tribune le journaliste John Wight.

Dans un autre article d’analyse géopolitique publié par le journal américain le „Wall Street Journal”, le 20 novembre 2015, le politologue Robert Kagan constatait que la crise syrienne, la montée en puissance de l’État Islamique, les attentats à Paris, le flot de réfugiés qui déferlaient sur l’Europe „c’est l’ordre mondial dans son ensemble qui est remis en cause”⁴⁸.

Par ailleurs, après le putsch manqué du 15 juillet 2016, le président turc avait dit ce qu’il pensait de l’Union Européenne. Répondant aux critiques des Occidentaux sur l’ampleur des purges post-coup d’Etat, Recep Tayyip Erdogan s’en prenait ainsi à Bruxelles, „cela fait cinquante-trois ans que nous sommes aux portes de l’Europe. L’UE est la seule responsable et coupable. Personne d’autre que la Turquie n’a été traité de cette manière (...). L’Union européenne ne se comporte

⁴⁴ *Les gugusses et les Tartuffes* Marianne n°933 page 42 (consulté le 10.09.2016).

⁴⁵ *Daesh, état islamique: d’où proviennent les milliards des nouveaux barbares?* Reportage de M6 sur http://www.m6.fr/emission-capital/14-06-2015-daesh_etat_islamique_d_ou_proviennent_les_milliards_des_nouveaux_barbares/ (consulté le 14.09.2016).

⁴⁶ D. Ramasseul, *Revue de presse internationale Russie-Turquie: la crise dans la crise*, <http://www.parismatch.com/Actu/International/Russie-Turquie-la-crise-dans-la-crise-870295i> (consulté le 15.08.2016).

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

pas de façon sincère avec la Turquie. Nous accueillons actuellement 3 millions de réfugiés alors que la seule préoccupation de l'UE est qu'ils n'arrivent pas sur son territoire (...). Si nos demandes ne sont pas satisfaites, les réadmissions ne seront plus possibles."⁴⁹

Le président turc reprochait à ses partenaires, européens comme américains, leur manque d'*"empathie"* et de soutien et regrettait que personne ne s'était déplacé pour venir lui témoigner sa solidarité, après le putsch raté, dont Ankara accusait le prédicateur Fethullah Gülen, exilé aux Etats-Unis, d'être l'instigateur, ce qui avait envenimé les relations turco-américaines⁵⁰. *„Certains nous donnent des conseils. Ils se disent inquiets. Mêlez-vous de vos affaires!"* avait-t-il déclaré, au palais présidentiel, à Ankara le 29 juillet 2016⁵¹.

Le président turc durcissait donc le ton envers l'Occident en général et au même moment sa rhétorique envers Moscou devenait de moins en moins virulente. Même un peu avant une logique d'apaisement s'était fait sentir. Ainsi, pendant sa visite en Grèce, le 27 mai, le président russe Vladimir Poutine avait fait une déclaration inattendue sur son souhait de normaliser les relations avec la Turquie. *„Nous n'avons pas entendu d'excuses. Nous n'avons pas constaté de volonté de réparer les dommages. Nous entendons des déclarations sur le souhait de relancer les relations. Nous aussi nous voulons les relancer. Ce n'est pas nous qui les avons détruites. Nous avons de notre côté tout fait pour qu'au fil des décennies, les rapports russo-turcs atteignent un niveau élevé de partenariat et d'amitié"*⁵². La réaction d'Ankara n'avait pas tardé, le 30 mai, le ministre turc des Affaires étrangères, Mevlut Cavusoglu, proposait de mettre en place un groupe de travail en vue de normaliser les relations bilatérales.

Début juillet 2016, une lettre d'excuses, selon Moscou, de M. Erdogan avait été envoyée au président russe pour clore l'affaire de l'avion abattu. Cette désescalade avait franchi un nouveau pas depuis le coup d'Etat avorté du 15 juillet à Ankara, au terme duquel la Russie avait salué le *„retour de l'ordre constitutionnel et de la stabilité en Turquie"*. Vladimir Poutine en avait profité pour présenter ses condoléances au président turc après cette épreuve qui avait fait au moins 265 morts. Enfin, Russes et Turcs avaient décidé de rétablir leurs liens commerciaux après des mois de sanctions économiques⁵³. En froid avec ses partenaires occidentaux,

⁴⁹ C. Ayad, M. Jégo, M. Semo, *Erdogan reproche aux Occidentaux d'avoir „laissé les Turcs seuls" lors du putsch manqué*, http://www.lemonde.fr/europe/article/2016/08/08/erdogan-reproche-aux-occidentaux-d-avoir-laisse-les-turcs-seuls-lors-du-putsch-manque_4979802_3214.html (consulté le 12.09.2016).

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *Le président turc appelle Américains et Européens „à se mêler de leurs affaires"*, http://www.lemonde.fr/europe/article/2016/07/29/turquie-18-000-personnes-placees-en-detention-depuis-le-putsch-rate_4976408_3214.html (consulté le 10.09.2016).

⁵² E. Tchoukovskaia, *Netanyahu, médiateur entre la Russie et la Turquie?*, https://fr.rbth.com/international/2016/06/15/netanyahu-mediateur-entre-la-russie-et-la-turquie_603195 (consulté le 27.08.2016).

⁵³ G. Minassian, *Les relations Turquie-Russie: Je t'aime... moi non plus*, http://www.lemonde.fr/idees/article/2016/08/05/les-relations-turquie-russie-je-t-aime-moi-non-plus_4979039_3232.html#1CPaUquHCmSIOJD.99 (consulté le 07.09.2016).

Recep Tayyip Erdogan souhaitait rétablir ses relations avec la Russie. Pour cela, le président turc s'était rendu à Saint-Petersbourg le 9 août 2016 afin de briser la glace avec son homologue russe Vladimir Poutine. Cette visite intervenait dans la foulée d'une réconciliation permise par les „regrets” exprimés par Recep Tayyip Erdogan, des „excuses” selon le Kremlin, pour la destruction en novembre par la chasse turque d'un avion de combat russe près de la frontière avec la Syrie⁵⁴. Toutefois, la réconciliation entre la Russie et Turquie et la normalisation de leurs relations commerciales devraient être salutaires pour les deux pays. La volonté d'ouverture actuelle de la Turquie, qui venait aussi de rétablir ses relations diplomatiques après six ans de brouille avec Israël, est aussi soulignée par le quotidien britannique „The guardian”, selon lequel, Ankara était particulièrement isolé en ce moment: „Le besoin d'Erdogan d'êtreindre l'inendie et de se réconcilier avec la Russie a été exacerbé par ses mauvaises relations croissantes avec l'Europe dans la crise des migrants, son mépris évident pour la politique d'Obama au Moyen-Orient et sa conviction que l'ONU et l'EU n'en font pas assez pour combattre les militants kurdes armés et le terrorisme islamiste”⁵⁵. Et à la chaîne Al-Jazeera de rappeler quant à elle que la Turquie avait poursuivi ces dernières années une politique diplomatique ambitieuse, notamment au Proche-Orient. „Ces initiatives sont liées à un nouveau discours sur la politique étrangère adopté récemment par les élites politiques turques, qui met l'accent sur la nécessité de gagner des alliés et de calmer ses ennemis”⁵⁶.

Conclusion

La Russie et la Turquie gardent leurs positions opposées sur le conflit syrien, qui devient mondial, car étant un condensé de tous les appétits et de toutes les alliances. A l'état actuel de la situation il est difficile de prédire ce qui en sortira: guerre mondiale sur plusieurs axes (religion, économie, terrorisme), conflit permanent de moyenne intensité, ou paix impériale (entre Russes et Turques). Cependant force est de constater qu'après une crise aussi aiguë, qui a fait suite à l'incident tragique de novembre 2015, les dirigeants russes et turcs ont su se dépasser pour redorer le blason de leurs relations multiformes. L'alliance Poutine-Erdogan semble avoir été construite sur „une amitié virile entre deux dirigeants combattifs, dans la soixantaine, et crédités d'avoir restauré l'honneur de leurs pays respectifs après des crises économiques, mais aussi d'avoir peu d'états d'âme sur les droits de l'homme. Erdogan ayant clairement exprimé son sentiment d'abandon par les États-Unis et l'Union européenne, une fenêtre s'ouvre du côté des relations turco-russes”⁵⁷. Certains analystes estiment que Moscou est en position de force

⁵⁴ *La Turquie tente de se rapprocher de la Russie*, http://www.lepoint.fr/monde/la-turquie-tente-de-se-rapprocher-de-la-russie-08-08-2016-2059675_24.php (consulté le 05.09.2016).

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

face à une Turquie qui importe toujours plus de la moitié de son gaz de Russie. La Russie, qui demeure l'allié le plus puissant du président Bachar el-Assad en Syrie, l'ennemi d'Erdogan, a modifié par intervention militaire de septembre 2015 les rapports de force, consternant la Turquie. Les tensions entre la Turquie et l'Occident suite au coup d'Etat manqué de juillet 2016 ont créé l'occasion de retrouvailles entre Ankara et Moscou. Alexander Baunov, du Centre Carnegie de Moscou, estime que "...que nous allons voir est une relation plus durable, mais de type plus pragmatique, non pas construite sur une relation personnelle ou idéologique, mais sur des intérêts pratiques communs"⁵⁸.

RÉSUMÉ

Les relations entre la Russie et la Turquie ont une longue histoire, et ont traversé des phases de conflits et de longues périodes de paix et de coopération. Les rapports entre Moscou et Ankara sont caractérisés par des liens solides, indépendamment des régimes politiques. Mais dans la deuxième décennie du XXIe siècle la crise syrienne a eu un impact négatif sur les relations turco-russes. Se référant aux archives électroniques des principaux médias du monde entier, l'auteur a fait un examen complet de l'état des relations entre la Turquie et la Russie, depuis le déclenchement de la guerre civile en Syrie, jusqu'à l'incident tragique de l'avion russe abattu par la l'armée turque. Le contexte historique a été analysé afin de mieux comprendre la complexité des relations entre Ankara et Moscou sur la question syrienne. L'auteur s'interroge sur les causes réelles de la guerre civile en Syrie, un pays sous le long règne du clan des Alaouite, du père Hafez al-Assad à son fils Bachar al-Assad. Les questions de conflits d'intérêts des acteurs extérieurs au conflit en Syrie sont également analysés, en particulier les priorités opposées entre les Turques et Russes, qui, entre autres, ont conduit à la rupture diplomatique, pour un temps, entre les deux pays.

Mots clés: Russie, Turquie, relations, hydrocarbures, crise syrienne, médias.

SUMMARY

Relations between Russia and Turkey have a long history, including both military operations and long periods of peace and cooperation. Contemporary relations between Moscow and Ankara are characterized by solid bonds, regardless of political regimes. But in the second decade of the twenty-first century Syrian crisis had a negative impact on Turkish-Russian relations. Referring to archives of electronic resources of the world's leading media, the author made a comprehensive review of the status of relations between Turkey and Russia, since the outbreak of civil war in Syria, until a tragic incident, a Russian aircraft shot down by the Turkish

⁵⁸ Ibidem.

army. It was analyzed historical context to better understand the complexity of relations between Ankara and Moscow on the Syrian issue. The author makes reflections on the causes of the civil war in Syria, a country under a long reign of Alawite clan, from the father Hafez al-Assad to his son Bashar al-Assad. The issues of conflicting interests of external actors to the conflict in Syria are also analysed, especially the variety of Turkish and Russian priorities, which among other things led to the rupture, for a time, of any relationship between the two countries.

Keywords: Russia, Turkey, relations, oil, gas, Syrian crisis, media.

STRESZCZENIE

Stosunki między Rosją a Turcją mają długą historię, obejmującą zarówno działania wojenne, jak i długie okresy pokoju i współpracy. Współczesne stosunki między Moskwą a Ankarą charakteryzują się solidnymi więzami, niezależnie od reżimów politycznych. Jednak w drugiej dekadzie XXI wieku kryzys syryjski miał negatywny wpływ na relacje turecko-rosyjskie. Odwołując się do archiwalnych zasobów elektronicznych wiodących mediów światowych, autor dokonał kompleksowego przeglądu stanu stosunków turecko-rosyjskich, od wybuchu wojny domowej w Syrii, aż do tragicznego incydentu samolotu rosyjskiego zestrzelonego przez armię turecką. Został zanalizowany kontekst historyczny, co pozwoli lepiej zrozumieć złożoność stosunków między Ankarą i Moskwą w sprawie problemu syryjskiego. Autor podejmuje rozważania nad przyczynami wojny domowej w Syrii, kraju, w którym od dawna panuje klan alawitów, od ojca Hafeza al-Assada do syna Baszara al-Assada. W polu uwagi znalazły się także kwestie sprzecznych interesów zewnętrznych aktorów konfliktu w Syrii, a zwłaszcza różnorodność tureckich i rosyjskich priorytetów, co między innymi doprowadziło do zerwania, przez pewien czas, wszelkich relacji pomiędzy obydwojma państwami.

Słowa kluczowe: Rosja, Turcja, stosunki, ropa naftowa, gaz, kryzys syryjski, media.

*Инна Ратынская**

ГУМАНИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ВЫСШЕГО
УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ
У СТУДЕНТОВ НРАВСТВЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

HUMANIZING OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
EDUCATOR ENVIRONMENT AS FACTOR OF FORMING
THE STUDENTS' OF MORAL RESPONSIBILITY

HUMANIZACJA PRZESTRZENI WYCHOWAWCZEJ
W SZKOLNICTWIE WYŻSZYM JAKO FAKTOR KSZTAŁTOWANIA
U STUDENTÓW ODPOWIEDZIALNOŚCI MORALNEJ

Введение

Характерные для современного украинского общества трансформации, выдвигают на одно из первых мест задачу нравственного воспитания студенческой молодежи. Это связано с тем, что молодые люди в условиях быстрой смены социальных приоритетов и ценностей, часто оказываются неспособными противостоять асоциальным явлениям и бездуховности, чувствуют серьезные трудности в проявлении самостоятельности, инициативы, принятии на себя ответственности в противоречивых ситуациях нравственного выбора.

Для преодоления таких отрицательных явлений необходимо формировать у студентов не только профессиональные качества, призванные обеспечить их конкурентоспособность на рынке труда, но и нравственную ответственность, которая предполагает специфическую реализацию нравственной свободы, репрезентацию нравственно-ответственного поведения, умение самостоятельно регулировать свою деятельность и отвечать за свои поступки и их последствия. Это требует утверждения в сфере образования новых философских и методологических приоритетов, которые касаются гуманизации как способа формирования ценностей, в том числе тех, которые обеспечивают проявление студентами нравственной ответственности.

Одним из действенных факторов, призванных обеспечить эффективное решение этой задачи, является воспитательная среда высшего учебного заведения, организованная на основных идеях гуманизма.

* doktorantka w Instytucie Problemów Wychowania Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy (Kijów).

Существенный вклад в разработку теории гуманизма внесли Г. Балл, Н. Бердяев, А. Вербицкий, А. Горелов, И. Зайченко, А. Здравомыслов, Л. Зинурова, В. Кремень, А. Круглова, О. Ларионова, В. Широков, В. Ядов.

Среди зарубежных исследователей, которые занимались изучением гуманистических идей развития личности, следует назвать Ш. Блюра, А. Маслоу, К. Роджерса, Е. Щострема.

Современные психолого-педагогические концепции гуманистического воспитания связаны с работами И. Беха, А. Бондарчук, Л. Вахрушевой, А. Вербицкого, Н. Евтуха, А. Миняйловой, Н. Никандрова, Е. Пехоты, Г. Шевченко, в которых человек

рассматривается как автор своей жизни, способный нести ответственность за отношения с внешним миром и за выбор стратегии развития своего внутреннего мира. Создавая себя, становясь главным творцом своей личности, человек использует и окружающий мир, и собственные внутренние ресурсы как обязательное условие своего становления. То есть, в соответствии с гуманистическим подходом, в личности изначально нет ничего отрицательного, разрушающего, асоциального. Ее потенциал направлен исключительно на здоровье, полноценное и конструктивное развитие, поэтому нужно дать ей право самостоятельно выбирать свой индивидуальный путь развития и создать условия, которые способствовали бы этому [1, с. 89].

Первые идеи о возможности среды в образовании нашли отражение в трудах Д. Дидро, Р. Оуэна, Ж.-Ж. Руссо, А. Сен-Симона, Ш. Фурье.

Различные теоретико-прикладные аспекты средового подхода, использования влияния среды на формирование и развитие личности с позиций современности освещаются в исследованиях О. Газмана (концепции воспитательной и культурной среды), Е. Бондаревской, А. Лукиной (образовательно-воспитательная среда), М. Рогановой (культурно-воспитательная среда как одно из условий формирования духовной культуры студентов), Я. Долгополовой (учебно-воспитательная среда и ее влияние на возникновение конфликтов), Е. Ярошинской (воспитательная среда как составляющая образовательной среды профессиональной подготовки будущих учителей).

Однако анализ научной литературы свидетельствует, что на сегодня отсутствует целостное комплексное исследование теории и практики гуманизации воспитательной среды как фактора формирования у студентов нравственной ответственности.

Цель статьи – определить сущность гуманизации воспитательной среды высшего учебного заведения как фактора формирования у студентов нравственной ответственности.

Достижение поставленной цели предполагало решение ряда задач:

1. Проведение анализа научной литературы и уточнение сущности понятий „гуманизация” и „воспитательная среда”.
2. Раскрытие основных характеристик гуманизации воспитательной среды высшего учебного заведения.
3. Определение принципов, способствующих оптимизации формирования нравственной ответственности студентов в условиях гуманизации воспитательной среды высшего учебного заведения.

В научной литературе не существует единого общепринятого определения сущности гуманизма. Наиболее часто под гуманизмом понимают: совокупность идей и взглядов, утверждающих ценность человека независимо от социального положения, его право на свободное развитие своих творческих сил [2]; мировоззрение, основанное на принципах равенства, справедливости, человечности отношений между людьми, уважении человеческого достоинства [3].

В этом контексте вполне обоснованной представляется необходимость переориентации с формального уровня на уровень личностного знания, на гуманизацию учебно-воспитательного процесса в учебных заведениях различного типа, переход к реалистическому, подлинному образу человека. Именно гуманизация „направлена на воспитание человека, способного к духовному самосознанию и самоопределению, нравственному самоуправлению, готового вступать в диалогические отношения с самим собой, другими людьми, миром в целом” [4, с. 3–4].

По мнению Л. Бугевой, гуманизация воспитания обеспечивает закрепление устойчивости нравственных опор, высоких духовных ценностей в душе человека, которые „дают необходимый тонус сопротивления неблагоприятным обстоятельствам и импульс к их преодолению” [5, с. 55]; предусматривает направленность на развитие активно-творческих возможностей личности, ее интеллекта, нравственных качеств.

Практическая реализация гуманизации в рамках высшего учебного заведения требует создания условий для формирования и творческого обогащения личности каждого студента. Более конкретно эти условия можно сформулировать следующим образом:

- совершенствование, гармонизация, очеловечивание всей системы отношений, формирование ее на основе солидарности и сотрудничества;
- создание благоприятного нравственно-психологического климата в макро-и микроколлективах;
- демонтаж административно-командной системы управления жизнью высшего учебного заведения и замена авторитарных методов управления демократическими;
- овладение преподавателями и сотрудниками формами и методами „педагогики сотрудничества” [6, с. 182].

Решающее значение для обеспечения этих условий играет воспитательная среда высшего учебного заведения.

Как постоянный источник пополнения личностного опыта и знания, среда является тем объективным фактором, который определяет жизненные установки, личностную направленность студентов, характер их потребностей, интересов, ценностных ориентаций, реальное поведение, процессы самовоспитания и самосовершенствования.

Существенный вклад в разработку идей влияния среды на развитие личности внес Ю. Мануйлов, который понимал под средой то, среди чего находится субъект, посредством чего формируется его образ жизни [7, с. 34]. Для ее организации необходимы положительные, с точки зрения педагогики, действия, направленные на создание определенных „ниш” (пространство возможностей,

обеспечивающее удовлетворение индивидом своих потребностей), ориентированных на формирование и укрепление соответствующего опыта личности, в том числе и опыта, связанного с проявлением нравственной ответственности.

Отсюда следует, что средовой подход – гуманистическая методология, поскольку создается не просто окружение, а среда для конкретной личности, конкретного студента.

Под понятием „воспитательная среда” понимается система влияний и условий формирования личности по заданному образцу, а также система возможностей для ее собственного развития, содержащихся в социальном и пространственно-предметном окружении высшего учебного заведения. Воспитательная среда пронизывает весь образовательный процесс и интегрируется во внеучебную деятельность, выступая в качестве основного инструмента становления личности студента, активизации его внутреннего мира, обеспечения самореализации, становления самосознания [8]. Именно этот, второй, аспект играет ключевую роль в формировании нравственной ответственности студентов, которая предполагает проявление самостоятельности как для осуществления выбора видов деятельности, так и для достижения необходимого результата; независимости от внешнего контроля посредством превращения внешних обязанностей во внутренние потребности, регулируемые самоконтролем; уверенности в своих силах, соответствие их поставленным задачам.

Исследователи, занимающиеся изучением особенностей воспитательной среды высшего учебного заведения, выделяют присущие ей системные свойства:

- целостность (свойства целого принципиально не сводимы к механической сумме свойств его элементов, вместе с тем, каждый элемент в системе имеет свое место и свои функции);
- структурность (функционирование системы обусловлено не столько особенностями отдельных элементов, сколько свойствами ее структуры);
- иерархичность (каждый элемент системы может быть рассмотрен как относительно самостоятельная подсистема);
- взаимозависимость системы и среды (система функционирует и развивается в тесном взаимодействии со средой);
- множественность описаний связана со сложностью системных объектов и тем, что в процессе познания могут быть использованы различные схемы, модели их описания [9].

Правильно организованная воспитательная среда создает неограниченные возможности для личностного становления студента. Это достигается благодаря:

- свободе принятия решений о вхождении в воспитательную среду;
- возможности выбора деятельности, что позволяет студенту достичь наибольшего успеха, добиться наивысшего уровня самовыражения;
- построению диалоговых отношений с людьми различных возрастов и социальных групп;
- более интенсивному проживанию различных ролей, освоению различных сред – культурной, природной, информационной [10].

По мнению Г. Балла, гуманизация воспитательной среды высшего учебного заведения должна быть направлена на:

- осознание студентами формальной свободы, что обеспечивает удовлетворение их базовых потребностей, создание условий деятельности, благоприятных в психогигиеническом и социально-психологическом аспектах, учет возрастных и индивидуально-типологических особенностей, уважение интересов, желаний и достижений студентов, предоставление им достаточного пространства для проявления самостоятельности и творчества, а также организацию их „встреч” с трудностями (не чрезмерными), преодоление которых формирует уверенность в своих силах;
- раскрытие возможностей наполнения свободы полноценным содержанием путем вовлечения в достижения цивилизации [11, с. 5].

Таким образом, гуманизация воспитательной среды высшего учебного заведения с целью формирования у студентов нравственной ответственности обеспечивается путем отказа от авторитарной тактики во взаимоотношениях между педагогами и студентами и замене ее созданием ситуаций, обеспечивающих студентам возможность делать самостоятельный выбор; культивированию таких межличностных отношений, которые, с одной стороны, учитывают потребности, интересы, склонности студентов, а с другой – наполняются их содержанием, отображающим основные ценности нравственной ответственности. При этом следует учитывать, что эффективность того или иного воспитательного влияния нужно оценивать, исходя из уровня обобщения и интеграции у студентов единства познавательного, эмоционального и поведенческого компонентов, характеризующих фундаментальные качества их личности, в том числе и те, которые связаны с нравственной ответственностью.

Для гуманизации воспитательной среды высшего учебного заведения в плане формирования у студентов нравственной ответственности необходимо соблюдение ряда принципов – общих требований к ее функционированию. К таким принципам относим:

- принцип системности (соблюдение целостности воспитательной работы, направленной на формирование у студентов нравственной ответственности, определение постоянных и переменных элементов воспитательной системы – организация тематических воспитательных часов, творческого сотрудничества студентов, преподавателей, кураторов академических групп, руководства факультета, студенческих организаций. Соблюдение этого принципа помогает объединить разрозненные воспитательные влияния, обеспечить их согласованность и направленность на достижение поставленной цели и выдвинутых задач);
- принципа демократизации воспитания (ликвидация авторитарности во взаимоотношениях между субъектами воспитательной среды, формирование у каждого студента осознания неделимости идей свободы, прав человека и ответственности за свои действия);
- принципа соединения целенаправленной воспитательной деятельности с инициативой и самостоятельностью студентов (выявление желаний, предложений студентов и всесторонний их учет при разработке содержания воспитательных мероприятий, организации внеаудиторной работы);

- принципа ориентации на положительные стороны личности (поиск в каждом студенте положительных качеств, опираясь на которые возможно формирование других, более значимых для нравственной ответственности; вера в возможности и способности личности, оказание ей поддержки в противостоянии негативным явлениям социума).

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы.

Гуманизация предполагает творческое развитие каждого человека, признание его высшей ценностью.

Под воспитательной средой понимается совокупность специально организованных и педагогически целесообразных влияний и условий, обеспечивающих реализацию личности своих возможностей с целью самореализации и самосовершенствования.

Гуманизация воспитательной среды высшего учебного заведения для повышения эффективности формирования нравственной ответственности студентов предполагает отказ от авторитарных стратегий межличностного взаимодействия и предусматривает направленность на развитие личности студента как субъекта познания и общения, утверждения гуманных отношений между педагогами и студентами, которые одновременно являются и субъектами этой среды, и субъектами развития своего творческого потенциала, благодаря широкому использованию диалогического общения, соблюдению принципов системности, демократизации воспитания, соединения целенаправленной воспитательной деятельности с инициативой и самостоятельностью студентов, ориентации на положительные стороны личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Вербицкий А. А. 2010.** *Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции* / Вербицкий А. А., Ларионова О. Г., – М.: Логос, – 336 с.
2. **Рыбин В. А. 2004.** *Гуманизм как этическая категория* / Рыбин В. А., – М.: Логос, – 272 с.
3. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. Праць. 2010.* / гол. ред. Шевченко Г. П., – Луганськ: Вид-во Сні ім. В. Даля, – Вип. 6 (41). – 230 с.
4. **Сманцер А. П. 2010.** *Гуманизация педагогического процесса в современной средней школе: учеб. Пособие* / Сманцер А. П., – Минск: БГУ, – 335 с.
5. **Буева Л. П. 1995.** *Сакральность духовного в пространстве человека* / Буева Л. П. // Педагогика, — № 5, – С. 51–57.
6. **Гук О. Ф. 2012.** *Гуманізація освітнього процесу у вищому навчальному закладі* / Гук О. Ф. // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць*, – К.: Логос, – Вип. 14. – С. 179–187.
7. **Мануйлов Ю. С. 1997.** *Средовой подход в воспитании: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01* / Мануйлов Ю. С., – М., – 193 с.
8. **Вяткина И. В. 2011.** *Педагогические условия профессионального воспитания будущих специалистов в техническом вузе: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.08* / Вяткина И. В., – Йошкар-Ола, – 216 с.
9. **Рогалева Г. И. 2012.** *О воспитательном пространстве вуза* / Рогалева Г. И. // Молодой Ученый, – № 5, – С. 488–492.

10. Вяткина И. В. 2011. *Педагогические условия профессионального воспитания будущих специалистов в техническом вузе: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.08* / Вяткина И. В., – Йошкар-Ола, – 216 с.
11. Балл Г. О. 2003. *Внутрішня свобода особи: особистісна надійність у контексті гуманізації освіти* / Балл Г. О. // *Практична психологія та соціальна робота*, – № 9, – С. 1–7.

SUMMARY

The article with the actualization of problem of humanizing of educator environment of higher educational establishment for the increase the efficiency forming the students' moral responsibility, that supposes the display of independence both for realization the choice of types of activity and for the achievement of necessary result; independence from external control by means of converting external duties into the internal necessities, managed by self-control; confidence in the forces, accordance to the tasks. Essence of humanizing of higher educational establishment educator environment, that supposes abandonment from authoritarian strategies of interpersonality co-operation, is exposed, providing the development of student's personality, claim the humane relations between teachers and students on the basis of the dialogic communication, observances the principles of the system, democratization of education, connections of purposeful educator activity with initiative and independence of students, orientations on positive parties of personality.

Keywords: humanizing, educator environment, higher educational establishment, students, moral responsibility.

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest aktualnym zagadnieniom humanizacji przestrzeni wychowawczej w szkolnictwie wyższym w kształtowaniu u studentów odpowiedzialności moralnej. Pokazano istotę humanizacji przestrzeni wychowawczej w szkolnictwie wyższym, co przewiduje odmowę od autorytarnych wzorów w stosunkach interpersonalnych, przewiduje rozwój osobowości studenta, panowanie humanistycznych stosunków pomiędzy kadrą pedagogiczną a studentami, na podstawie dialogu, przestrzegania zasad systematyczności, demokratyzacji wychowania. Wyjątkowe znaczenie ma przy tym pojednanie celowej działalności wychowawczej z samodzielnością studentów, orientacja na pozytywne strony osobowości.

Słowa kluczowe: humanizm, humanizacja, przestrzeń wychowawcza, szkolnictwo wyższe, studenci, odpowiedzialność moralna.

*Vladimir Ivanovich Syrovatka**

РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДСТВА ИНГРЕДИЕНТОВ КОМБИКОРМОВ ИЗ ПРОДУКТОВ МОРЯ В УСЛОВИЯХ АРКТИКИ

DEVELOPMENT OF FEED INGREDIENTS SEA OF PRODUCTS IN THE ARCTIC

ROZWÓJ PRODUKCJI SKŁADNIKÓW PASZOWYCH POCHODZĄCYCH Z ZASOBÓW MORSKICH W WARUNKACH ARKTYKI

Цель работы

Ознакомить читателей с возможностями увеличения продуктов моря (аквакультуры) в составе полноценных комбикормов, обратив особое внимание на развитие аквакультуры в условиях Арктики; предложить способ сублимационной сушки разделанной рыбы и аквакультуры, чтобы в вакуумных упаковках перевозить на большие расстояния, хранить длительное время при плюсовых температурах и при необходимости использовать в комбикормовых цехах.

16 декабря 2014 года научная сессия собрания РАН рассмотрела „Научно-технические проблемы освоения Арктики” и предложила сосредоточить усилия ученых по реализации научных результатов в этом регионе РФ.

Российская Арктика – морская экономическая зона и континентальный шельф – превышает 30% территории Российской Федерации. Здесь производится более 10% ВВП России и свыше 20% объема общероссийского экспорта. Этот регион играет важную геополитическую и военно-стратегическую роль. Через Арктику проходит Северный морской путь. Он может приобрести исключительную роль в свете возможных изменений климата.

Несмотря на относительно малые размеры Северного Ледовитого океана, площадь его составляет 5% от площади Мирового океана, а объем вод – 1,5% от объема вод Тихого океана и прилегающих морей, они оказывают сильное влияние на состояние климата Земли.

Арктические моря контролируют глобальный цикл углерода, будучи зимой и весной важным источником двуокиси углерода, а летом – резервом ее стока. Осадки арктического шельфа содержат значительные объемы метана, которые могут способствовать усилению парникового эффекта. Проблемой является возможность выхода большого количества метана в зоне вечной мерзлоты. Площадь

* prof. dr hab., akademik PAN, FGBNY „Wszzechrosyjski Instytut Mechanizacji Produkcji Zwierzęcej” (VNIMŻ), Moskwa, Rosja.

Северного Ледовитого океана 15 млн. км². Современная структура Северного ледовитого океана хорошо отражается в естественных физических полях – магнитном и гравитационном.

В настоящее время месторождения арктических районов обеспечивает добычи более 90% газа и свыше 50 млн. т нефти в год.

Россия обладает неоптимальными по добытому сырью нефтегазохимическими производствами, малыми мощностями и ограниченным набором нефтехимических производств и по этой причине значительную часть сырья сжигает, нанося вред окружающей среде, и несет огромные экономические потери, при этом продукты нефтехимии импортирует.

Поскольку в Ямало-Ненецком автономном округе (ЯНАО) добывается огромное количество жирного газа, а мощность для его переработки и системы транспорта не созданы, то ценнейшее сырье (этан, пропаны, бутаны) сжигаются.

Кроме громадных запасов нефтегазового сырья в арктических регионах России находится около 10% активных мировых запасов никеля, около 19% металлов платиновой группы, 10% титана, более 3% цинка, кобальта, золота и серебра, а также редкоземельных металлов.

В Арктической зоне известно 107 месторождений стратегических металлов, в том числе российских – 42, США (Аляска) – 19, Канадских – 22, Гренландских – 6, Норвежских – 6, Шведских – 9, Финских – 3. Из россыпей в Арктике добывается ежегодно около 8 тонн золота. Доля российского золота в арктических запасах и добыче составляет 23,3%.

Биологические ресурсы

Баренцево море – ключевой регион по вылову рыбы (2,8 млн. т в год): мойва, треска, пикша, сайра, сельдь, палтус, морские окуни, креветки, крабы. Масштабный рыбный промысел на акваториях морей Карского, Лаптевых, Восточно-Сибирского и Чукотского отсутствует, и наибольшие промысловые ресурсы сосредоточены в устьях рек и прибрежной зоне. Рыба: сиг, муксун, нельма, омуль, голец, пелядь.

Берингово море относится к Арктике, принадлежит к числу богатейших рыбных ресурсов. Виды рыб: минтай, сельдь, лососевые, камбала, палтус, крабы, треска. Биомасса мезо планктона в Беринговом море достигла 200–300 г/м³.

Арктическая зона РФ это не только богатейшая кладовая полезных ископаемых, но и место проживания 2,5 млн. чел., здесь обитают 82 тыс. коренных малочисленных народов севера и около 10 млн. переселенцев и приезжающих для работы вахтовым методом на промышленных предприятиях, что резко обострило проблему продовольственного обеспечения населения региона [1, с. 59–64].

История российского приполярного земледелия берет свое начало с XVI века, когда начались попытки сельскохозяйственного освоения территории низовья реки Оби на уровне 64–66° северной широты. Здесь большая продолжительность светового дня, прозрачная атмосфера – это необходимые условия фотосинтеза.

Кроме того здесь тепловой баланс пополняется за счет конвекционного тепла вод, поступающих в реки из южных регионов.

Большую часть арктических земель с-х назначения занимает оленьи пастбища. Ученые разработали технологии биологической рекультивации нарушенных земель, используется кустарниковая растительность, низовые злаковые травы, применяются минеральные удобрения, все это должно в 7 раз повысит продуктивность зеленого ковра.

Мурманская область уверенно занимает высокое место в стране по продуктивности коров. Осуществляется меры по развитию мясного скотоводства. Основное место в структуре Арктической зоны занимает рыбный комплекс. Тундра богата соболями, куницами, песцами, норкой. В Арктике выполняются важные научно-исследовательские работы.

Развития аквакультуры в России

Аквакультура (от лат. Aqua-вода и культура) – разведение и выращивание водных организмов (рыб, ракообразных, моллюсков, водорослей) в естественных или искусственных водоемах, а также на специальных созданных морских плантациях.

Во всем цивилизованном мире аквакультура – одно из наиболее динамично развивающихся производств, она рассматривается как способ обеспечения продовольственной безопасности и средство борьбы с бедностью. Прогнозируется, что через 30–50 лет аквакультура в рецепте комбикормов будет занимать 40–50% взамен зерновых, в первую очередь в странах южного полушария.

По последним данным пресс-службы ООН (ФАО) мировое производство рыбы и рыбной продукции составляет 160 млн. т в год, для сравнения мяса – 297 млн. т.

В мире производится мяса всех видов по 42,9 кг на человека в год, а рыбы по 20 кг, при этом продукция аквакультуры приближается к 50%. В секторе производство рыбы лидирует одиннадцать стран Азиатско-Тихоокеанского региона. На его долю приходится 89% мирового объема, где доля Китая составляет 62%. Первую тройку экспортеров рыбы составляет Китай (12%), Норвегия (8%) и Таиланд (7%). [2]

Доля России в мировом вылове составляет 4,7–4,8% (4,3–4,4 млн т).

Рост объемов производства животноводческой и птицеводческой продукции и повышение ее качества связано с расширением использования аквакультуры в составе комбикормов.

Российской академией наук установлены рациональные нормы потребления рыбопродуктов – 23,7 кг/чел./год, фактический объем потребления в России составляет 10кг/чел./год, в Японии – 67.

Планируется к 2020 году увеличить душевое потребление рыбы до 17–17,5 кг, в том числе аквакультуры до 5–6 кг.

Главное преимущество выращивания морских беспозвоночных и водорослей в том, что они сами находят корма: трепанг кормится детритом с морского

дна, гребешок, мидия и устрица питается фитопланктоном. Морская капуста растет за счет фотосинтеза и потребления минеральных веществ из морской воды, морской еж питается водорослями. Все моря России пригодны для аквакультуры, кроме Берингово.

Главная цель стратегии развития аквакультуры России — надежное обеспечение населения страны широким ассортиментом рыбопродукции отечественной аквакультуры по ценам, доступным для населения с невысоким уровнем доходов и увеличение объемов поставок аквакультуры для производства комбикормов.

Рыбохозяйственный фонд внутренних пресноводных водоемов России включает 22,5 млн. га озер, 4,3 млн. га водохранилищ, 0,96 млн. га сельскохозяйственных водоемов комплексного назначения, 142,9 тыс. га прудов и 523 тыс. км рек [3].

В Сахалинской области работает 35 лососевых рыбопроизводных заводов. Выращивается до 600 миллионов мальков горбуши и кеты. Сейчас в России производится 0,2% общемирового объема аквакультуры (140 тыс.т), хотя потенциал для ее развития огромный.

Обеспеченность каждого жителя страны водоемами, пригодными для развития аквакультуры, составляет 0,19 га на человека. В Дальневосточном федеральном округе этот показатель составляет 0,65 га, в Северо-Западном — 0,46 га, а в Центральном — только 0,02 га.

Общий фонд прудовых площадей, находящихся на балансе рыбохозяйственных предприятий и организаций, составлял 142,9 тыс. га, а для выращивания рыбы используется не более 110 тыс. га прудов.

Площадь морских акваторий России пригодная для размещения комплексов аквакультуры составляет порядка 0,38 млн. кв. км, в то время как современная площадь акваторий, используемых для выращивания аквакультуры не превышает 25 тыс. га.

В промышленном рыбоводстве России в настоящее время культивируется 29 пород, кроссов и типов рыб. Ремонтно-маточное поголовье племенных рыб выращивается в 25 племенных рыбоводных хозяйствах-оригинаторах. Карповые виды рыб составляет 80%.

В Дальневосточном, Северном и Черноморском бассейнах получило развитие выращивание мидий, трепанги, кефали, трески, и другие.

Использование пастбищных водоемов может обеспечить быстрый и высокий экономических эффект. При этом растительноядные рыбы будут доминировать в зонах южного и умеренного климата. Развитие пастбищного сиговодства следует рассматривать как одно из важнейших направлений аквакультуры в холодноводных внутренних водоемах нашей страны.

Из изложенного вытекает, целесообразность применения сублимационной сушки рыбы используя естественную низкую температуру Арктики и дешевую энергию от сжигания жирного газа. Известно, что сублимационная сушка энергозатратная, но в данном случае компенсируется природными ресурсами.

Существующие сублимационные установки работают циклично, на загрузку и разгрузку обрабатываемых продуктов уходит много времени, при этом все энергосистемы отключаются; длительность цикла сушки 8–22 часа. Обрабатываемый материал должен быть измельчен до размеров 5–10 мм; размеры противней

ограничены (высота 20–30 мм). Под каждым противнем установлены водяные, паровые или электрические нагреватели, которые занимают половину сублимационной камеры и не обеспечивают равномерность сушки и др. недостатки.

Цель – предложить способ сушки крупнокусковых продуктов: разделанную рыбу и аквакультуру, куски мяса, моркови, свеклы, фруктов и др.; с тем, чтобы такие продукты в вакуумных упаковках можно перевозить на большие расстояния или хранить длительное время при плюсовых температурах.

Сущность предлагаемого способа реализована в „Линии сублимации крупнокусковых продуктов и кормов” и поясняется Рис. 1 – схема линии сублимации крупнокусковых продуктов и кормов, Рис. 2 – разрез А-А [4].

Рис. 1

Схема линии сублимации крупнокусковых продуктов и кормов

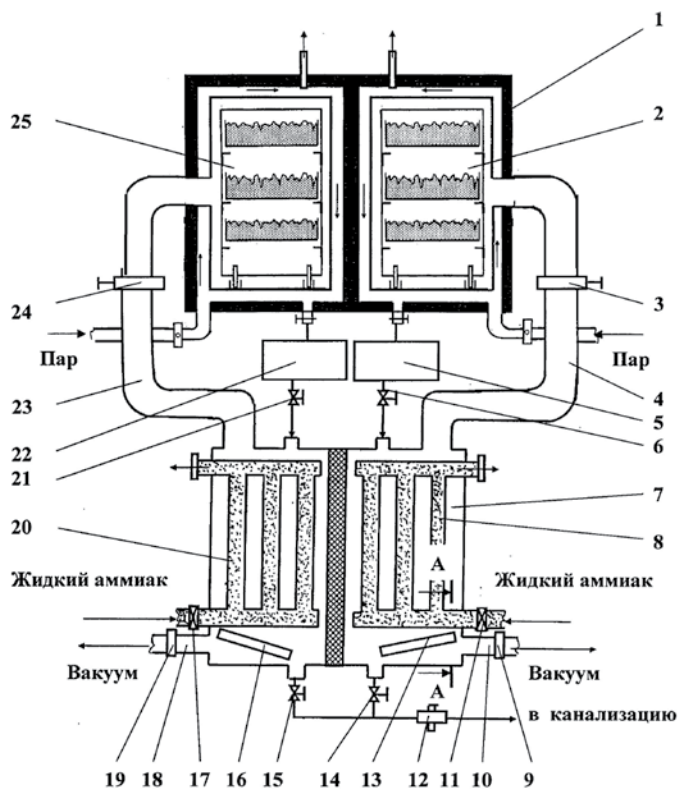
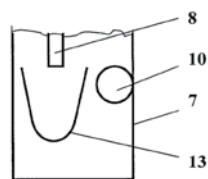

Рис. 2

А-А

1 – сублимационная установка, 2 – сублимационная камера, 3 – вакуумный затвор, 4 – вакуум провод, 5 – емкость для сбора конденсата и отработанного пара, 6 – кран, 7 – двухсекционный десублиматор, 8 – секция, 9 – вакуум затвор, 10 – вакуум провод, 11 – затвор для подачи аммиака, 12 – водяной насос, 13 – желоб для отвода талой воды, 14, 15 – кран, 16 – желоб для отвода талой воды, 17 – затвор для подачи аммиака, 18 – вакуум провод, 19 – вакуум затвор, 20 – секция, 21 – кран, 22 – емкость для сбора конденсата и отработанного пара, 23 – вакуум провод, 24 – вакуумный затвор, 25 – сублимационная камера

Предварительно подготавливают к работе сублимационные камеры 2,25 сублимационной установки 1 (загружают обрабатываемые продукты и герметизируют). Открывается затвор 11 и включается подача жидкого аммиака в секцию 8 двухсекционного десублиматора 7. Далее открываются вакуумные затворы 3, 9, включаются в работу вакуум провода 4, 10, подается пар в сублимационную камеру 2 и установка запускается в работу. Аналогично вводят в работу сублимационную камеру 25. Открывается затвор 17 и включается подача жидкого аммиака в секцию 20 двухсекционного десублиматора 7. Далее открываются вакуумные затворы 24, 19, включаются в работу вакуум провода 23, 18, подается пар в сублимационную камеру 25 и линия начинает функционировать в заданном режиме. По мере накопления льда на секции 8 двухсекционного десублиматора 7 в сублимационной камере 2 открывается кран и конденсат с отработанным паром поступает в емкость 5 для сбора конденсата и отработанного пара, а при открытии крана 6 они омывают лед с секции 8 и талая вода стекает по желобу 13, предохраняющему вакуумный провод 10 от ее попадания, через открытый кран 14 поступает в водяной насос 12 и далее в канализационную систему. Также, по мере накопления льда на секции 20 двухсекционного десублиматора 7 в сублимационной камере 25 открывается кран и конденсат с отработанным паром поступает в емкость 22 для сбора конденсата и отработанного пара, а при открытии крана 21 они омывают лед с секции 20 и талая вода стекает по желобу 16, предохраняющему вакуумный провод 18 от ее попадания, через открытый кран 15 поступает в водяной насос 12 и далее в канализационную систему.

Данный способ позволяет обеспечить непрерывную работу всех систем линии, возможность сушки крупнокусковых продуктов и кормов, регулировать температуру теплоносителя, а использование конденсата и отработанного пара, применяемых для размораживания льда на секциях двухсекционного десублиматора, сокращает цикл сушки, снижает удельные затраты энергии и повышает КПД процесса.

Выводы

В ближайшей перспективе в комбикормах увеличится продуктов аквакультуры до 30–50%, что повысит их питательность.

Большая роль в решении отмеченной проблемы отводится освоению Арктики, где за счет дешевой энергии (жирный газ, который сейчас просто сжигается) и естественного замораживания рыбы и других продуктов моря, можно экономно производить их сублимацию.

Возможно использовать новый способ сублимации крупнокусковых продуктов и кормов, который реализован в „Линия сублимации крупнокусковых продуктов и кормов” приведенной на Рис. 1.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Научно-технические проблемы освоения Арктики. Научная сессия Общего собрания членов РАН*. М.: Наука, 2014 г.
2. *Проблемы рыбной отрасли в России* // [Электронный ресурс]. URL: <http://www.moi-diabet.ru> (дата обращения: 18.03.2015).
3. *Стратегия развития аквакультуры в Российской Федерации на период до 2020 года* // [Электронный ресурс]. URL: <http://www.mex.ru> (дата обращения: 18.03.2015).
4. **Сыроватка, В. И.** / *Способ сублимации крупнокусковых продуктов и кормов*, В.И. Сыроватка, Т. С. Комарчук, Н. П. Мишуров, А. Д. Обухов. Патент РФ, № 2583699, Бюл. № 13, 10. 05. 2016 г.

РЕЗЮМЕ

Объемы производства комбикормов в России, годовая потребность в энергии и перевариваемом протеине, эффективность конверсии корма не всегда соответствуют заданной продуктивности животных и птицы. Энергетическую и протеиновую питательность комбикормов возможно повысить за счет рыбных и морских ресурсов Арктики. Прогнозируется, что через 30–50 лет аквакультура в рецепте комбикормов будет занимать 40–50%, взамен зерновых.

Ключевые слова: аквакультура, ингредиенты комбикормов, микронизация, СВЧ-энергия, сублимация продуктов, линия сублимации крупнокусковых продуктов.

SUMMARY

Volumes of production of animal feed in Russia, the annual demand for energy and digestible protein, feed conversion efficiency does not always exist respectively, given the productivity of livestock and poultry. Energy and proto-new nutritional animal feed may be improved by fish and sea-cal resources in the Arctic. It is predicted that in 30–50 years in aquaculture re-CEPT animal feed will take 40–50%, instead of grain.

Keywords: aquaculture, feed ingredients, micronization, microwave energy, sublimation products, sublimation line bulk products.

STRESZCZENIE

Wielkości produkcji pasz w Rosji, roczne zapotrzebowanie na energię i białko przyswajalne oraz efektywności wykorzystania paszy, nie zawsze odpowiadają produkcyjności zwierząt i ptaków. Wartość odżywcza pasz dla zwierząt może być poprawiona przez ryby i zasoby morskie w Arktyce. Przewiduje się, że w ciągu 30–50 lat akwakultury, zamiast zbóż, zajmą w recepturach pasz 40–50%.

Słowa kluczowe: akwakultura, składniki pasz dla zwierząt, mikonizacja, energia mikrofalowa, produkty sублимации, linia sублимации grudkowatych produktów.

*Olena Vovk**
*Bohdan Khmelnytsky***

TEACHING LISTENING TO UNIVERSITY STUDENTS: METHODOLOGICAL AND COGNITIVE DIMENSION

KSZTAŁCENIE UMIEJĘTNOSCI SŁUCHANIA U STUDENTÓW UNIwersytetu: WYMIAR METODOLOGICZNY I POZNAWCZY

This article aims at studying the process of listening comprehension (LC) from a cognitive perspective. The notions of general and cognitive competences are approached and analyzed in relation to human cognition. The paper also broaches the matter of listening comprehension competence (LCC) as students' integrated listening ability. It is characterized and specified within the framework of a cognitive paradigm and is investigated in correlation with cognitive competence. Also, the constituents and levels of LCC are singled out and discussed.

In a modern educational process substantial attention is paid to a cognitive side of foreign language (FL) acquisition with a special emphasis on developing auditory comprehension of students. The rationale of this approach is given in Yu. Plotinskiy's study¹ where he states that within a cognitive paradigm instructing is oriented towards perceiving and conceptualizing the events of real life, accounting for cognitive mechanisms which enable an individual to adequately adjust to reality. So, it is apparent that a cognitive framework of developing LCC is equally conducive to acquiring general competence, which is defined as specifically subjective knowledge, allowing a person to effectively resolve diversified problems in a particular domain. Such a definition emphasizes the significant role of general competence in mastering a FL by university students, hence it cannot be underestimated.

With this in mind, it can be surmised that general competence also comprises cognitive competence as its constituent which is a target of a modern academic process. Conventionally, it is investigated from different angles. For one thing, cognitive competence includes critical and creative thinking, though it is not limited only to these types. Specifically, critical thinking refers to reasoning and

* Doctor of Pedagogy, Associate Professor, Professor of the Chair of English Philology, Training and Scientific Institute of Foreign Languages, Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy, Ukraine.

** Doctor of Pedagogy, Associate Professor, Professor of the Chair of English Philology, Training and Scientific Institute of Foreign Languages, Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy, Ukraine.

¹ Ю. Плотинский, *Модели социальных процессов*, Логос, Москва 2001, p. 116.

making inferences, whereas creative thinking means evaluating multiple ideas and alternatives, generating novel and practical thoughts. For another thing, cognitive competence implies general abilities, revealed in correlation between human actions and problem-solving tasks which are accomplished through personal attainments².

On balance, it may be expected that cognitive competence embraces three interrelated components: cognitive structures, cognitive processes, and overt behaviors. It is plausible to assume, therefore, that among those components the most important and relevant for developing LCC are: metacognition, cognitive styles, cognitive skills, reasoning, and information processing. These processes can affect subsequent „behaviors” – mental performance, problem solving, and decision making. In its turn the efficiency of „behaviors” to a great extent depends on „cognitive structures” – self-schemata and goal orientation. However, the results of these operations may vary, since people differ in their cognitive development and the capability to manipulate mental processes utilizing cognitive styles and applying congruent thinking skills³.

To have a better grasp of what is involved in a listening process and to explore the extent of relations between cognitive competence and LCC, it is worthwhile to provide an integrated overview of it. In particular, it is evident that LCC is the ability to listen to authentic texts of various genres and types with different levels of understanding, moreover, this ability presupposes perception and comprehension of alien speech in natural or/and artificial. Accordingly, LCC encompasses the skills of aural perception of both foreign discourse, based on the academic material with a definite percentage of unknown vocabulary, and educational authentic texts with different degrees of perception. Thus, it can be concluded that LCC is a component of an individual's cognitive activity. This activity implies cognition, which justifies the necessity to characterize it per se.

According to U. Neisser⁴, cognition is the totality of processes, which enable a person to modify, reduce, develop, memorize, retrieve and utilize the incoming information. These processes are interrelated with an individual's surroundings and are looked upon as socially dependent on a certain context. Cognition enclaps the processes of obtaining knowledge and experience, as well as achieving certain results. It primarily means the unity of psychological and mental operations related to perception of the world, observation of the environment, categorization, etc. These processes facilitate information processing and set the ground for rational cognitive experience of a person that, in its turn, is externalized in language.

Consequently, cognition and language are interdependent and interrelated processes; furthermore, the incoming cognitive information may be perceived via linguistic means. For that reason, an individual's cognitive abilities are likely to

² О. Вовк, *Методика навчання англійської мови: комунікативно-когнітивний підхід*, Вид. Ю. Чабаненко, Черкаси 2011, р. 222.

³ P. Fry, *Fostering Children's Cognitive Competence through Mediated Learning Experiences: Frontiers and Futures*, Springfield 1991, p. 297.

⁴ U. Neisser, *Two Themes in the Study of Cognition*, Cognition: Conceptual and Methodological Issues, Washington 1992, p. 334.

be demonstrated in the LC activity, which includes problem solving skills, reasoning, deduction, inference, memorization, information structuring and processing, etc. Albeit, today cognition is understood considerably wider than just operations of data processing due to its reference to human ontogenesis and socio-cultural factors⁵. With regard to this, it may be inferred that cognitive competence correlates with LCC as aural competence is not just hearing the incoming message, but simultaneous deciphering and retaining in mind the chunks of the received information. So, from a cognitive angle LC is related to cognitive processes and operations which set the ground for comprehending and utilizing spoken speech. Thus, it is reasonable to presume that the cognitive input is significant for LC. Subsequently, LCC is based on the abilities to acquire, process, structure, retain, infer and apply knowledge.

Specifying the elements that constitute LCC it seems plausible to single out the following: knowledge, skills, habits and relevant abilities⁶. Since they constitute an integrated auditory skill they require more detailed specification. The first constituent of LCC embraces procedural knowledge – awareness of linguistic and extralinguistic behavior in the process of communication; and declarative knowledge – linguistic awareness of phonemes, lexical units, and grammatical structures, as well as socio-cultural information.

The level of LCC is also fostered by its second constituent that may be represented by a set language, instructional, intellectual, organizational and compensational skills. Language skills are expressed in the ability to identify in the text the core information and foresee its content; to focus on the key points of the input dismissing minor ones; to grasp the message using a contextual guessing. Intellectual skills feature critical reasoning, the combinability of mnemonic and logical-notional activities, and the ability to classify and categorize the incoming information. Instructional skills comprise the abilities to systematize the information, define the aim of perspective work, handle already acquired knowledge, and make use of electronic educational facilities. Organizational skills pose the proficiency in autonomous learning, self-discipline, individual work planning, etc. The employing of a contextual guessing and deduction, paralinguistic means of communication and disregarding the unessential material – all these relate to compensational skills.

Equally important for acquiring LCC is its third constituent – language habits which include: phonetic habits of receiving and distinguishing in the speech flow separate sounds and their combinations, as well as intonation patterns; lexical habits of differentiating sound patterns of lexical units and their understanding; grammatical habits of aural identifying grammatical forms and forecasting syntactic constructions.

The final constituent of LCC to be mentioned here is cognitive and communicative abilities. They comprise self-discipline, commitment, observation, perseverance,

⁵ R. Carston, *Language and Cognition, Language: Psychological and Biological Aspects*, Cambridge (Mass.) 1998, p. 41.

⁶ O. BOBK, op. cit., p. 222–223.

determination, speech culture, veracity, tactfulness, the ability to adequately influence the listener and exhibit respect to him despite personal attitude, etc.

With regard to the aforementioned, it may be inferred that **listening comprehension competence** is an integrated ability to simultaneously perceive, process, and adequately comprehend spoken speech in accordance with the speaker's intention. In the same fashion, such interpretation of LC illustrates that the nature of it is primarily cognitive.

It might be expected that developing LCC is a gradual process, dependent on several factors, specifically, which are: a) the conditions of receiving the message which include the tempo of presenting the message, the number of deliveries and pauses made in the text, its size, complexity, and duration; b) individual peculiarities of the listener: the ability to respond to signals of aural communication (pauses, logical stresses, rhetorical questions, connecting phrases, etc.); c) the capability to switch from one activity to another; the faculty to grasp the topic of the message and relate it to a broader context; the level of one's focus on the aural message for a certain period of time; the mechanisms of developed probabilistic prognosis, aural memory, and language hearing; d) linguistic properties of the audio message: phonetic, lexical and grammatical difficulties which a listener has to overcome in the process of LC.

Despite the undeniable recognition of the interplay of listening and cognition processes, the issue of teaching LC employing conceptual modeling at present escapes proper theoretical attention. Cognitive science investigates the methods of receiving, processing, storing, retrieving and using the information. Its aim is to explain the regularities of language and speech in relation to the human mind. Moreover, cognitive science provides the ways of systematizing information, conceptual modeling being one of them. So, conceptual modeling is a natural cognitive instrument employed by the human mind in information processing. A conceptual model can be either mono-layered (the information is modeled on one conceptual level), or multi-layered (the information is modeled on several conceptual levels). There exists a hierarchy of these conceptual levels⁷: 1. A conceptual sphere – the total information space of a studied topic. 2. A domain – an information focus within the conceptual sphere. Domains are subdivided into basic and nonbasic. Basic domains are cognitively irreducible, neither derivable from nor analyzable into other conceptions. Most domains, however, are nonbasic, i.e. they are cognitively reducible, derivable from and analyzable into other conceptions. Nonbasic domains vary in their degree of conceptual complexity. To some extent they also arrange themselves in hierarchies, so that a conception at a given level presupposes and incorporates one or more lower-level conceptions. 3. A parcel – a domain's informational focus expressed mainly by synonyms and antonyms. 4. A concept – a parcel's constituent notion expressed by a lexical unit.

Thus, at this stage it is necessary to spell out the essence of structures which represent knowledge, specifically conceptual structures, or models. The basic information structures are a proposition and a frame. A proposition is the most

⁷ R. Langacker, *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, New York 2008, p. 112.

primitive conceptual structure, consisting of the logical subject and the logical predicate. The combination of several propositions results in the appearance of a frame. Frame semantics defines a frame as a system of categories structured in accordance with some motivating context. The very foundation of the human information system is structured by several highly abstract basic frames, where the most fundamental categories of thought are arranged according to the way things of the experiential world are perceived. Actually, the analysis of multiple lexical, derivational, and syntactic data makes it possible to presume that the basic frames are five in number. These frames – the Thing Frame, the Action Frame, the Possession Frame, the Identification Frame, and the Comparison Frame – include the limited number of most abstract propositional schemas the type of which is defined by the frame they belong to⁸.

When considering the types of relations between the frame constituents, two kinds of frames may be differentiated: a matrix (where the relations between the slots remain unmarked), and a network (the relations are marked). A matrix (I-map) and a network (a cognitive map, a semantic network, a conceptual graph) are the conceptual models, which determine the ontology type. As knowledge engineering puts it, ontology is the conceptual structure of a particular notion, or field. Anyway, in the process of FL acquisition the notion of ontology correlates with the studied topic. Conceptual networks are built due to definite cognitive operations which can be applied to the conceptual networks, particularly: specification (information detalization); focusing (the choice of the foreground or background context); prominence (giving salience to the particular kind of information); perspectivization (determining the succession of information fragments). These operations assign the probable approaches to the analysis of the topic under study⁹.

Conceptual modeling is applied for structuring the information received from one or several sources. In either case, when listening to an audio text, a student is supposed to stick to the following procedure¹⁰: 1) to single out the information focus of the topic; 2) to provide the attribute to the information focus; 3) to establish the relations between the information focus and their attributes (according to the basic propositional schemas); 4) to design a conceptual map (a network or a matrix) and complement it with the cognitive operations.

On balance, it is clearly understood that teaching a FL is drastically enhanced provided the findings of cognitive science are employed. Apparently, conceptual modeling can become an effective tool which helps university students to organize the incoming information and to successfully gain knowledge in a particular field. The techniques of conceptual modeling in combination with the conventional ones may become a beneficial tool for the educational process, specifically for acquiring LC skills.

⁸ С. Жаботинская, *Principles of Building Conceptual Models for Thesaurus Dictionaries*, Cognition, communication, discourse: international on-line journal, 2010, № 1, p. 80.

⁹ R. Langacker, *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, New York 2008, p. 100.

¹⁰ С. Задворна, *Підготовка студентів немовних спеціальностей до структурування навчальної інформації засобами концептуального моделювання*, Автореф. дис., Черкаси 2013, p. 8.

In conclusion, this paper has shown the necessity to investigate LC in terms of the communicative-cognitive approach, since aural comprehension is equally based on both listening (speech activity) and cognition (cognitive activity). These processes cannot be separated, for they are complementary, thus influencing and determining each other. The efficiency of LC depends on the level of acquired LCC, the main constituents of which are diversified types of knowledge, skills, habits, and relevant abilities. The level of LCC is dependent on definite factors. As a multifaceted phenomenon, LCC may be supported by different cognitive mechanisms which stipulate successful comprehension of the incoming message. The impact of cognitive activity on the listening ability is significant, that is why the matter of teaching students to process auditory information employing the means of cognitive science has been broached.

The devising of a comprehensible methodology which encompasses the relevant methods and techniques of creating conceptual models in the process of LCC acquisition may be regarded as a perspective of this article.

SOURCES

- Вовк О. 2011.** *Методика навчання англійської мови: комунікативно-когнітивний підхід*, Чабаненко Вид. Ю., Черкаси, с. 222–223.
- Жаботинская С. 2010.** *Principles of Building Conceptual Models for Thesaurus Dictionaries*, Cognition, communication, discourse: international on-line journal, <http://sites.google.com/site/cognitiondiscourse/vypusk-no1-2010>, с. 75–92.
- Задворна С. 2013.** *Підготовка студентів немовних спеціальностей до структурування навчальної інформації засобами концептуального моделювання*, Автореф. дис. ... канд. пед. наук, Черкаси, с. 8.
- Плотинский Ю. 2001.** *Модели социальных процессов*, Логос, Москва, с. 116.
- Carston R. 1998.** *Language and Cognition, Language: Psychological and Biological Aspects*, Cambridge (Mass.), p. 38–68.
- Fry P. 1991.** *Fostering Children's Cognitive Competence through Mediated Learning Experiences: Frontiers and Futures*, National Academies Press, Springfield, p. 297.
- Langacker R. 2008.** *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, Oxford University Press, New York, p. 100–112.
- Neisser U. 1992.** *Two Themes in the Study of Cognition*, Cognition: Conceptual and Methodological Issues, Washington, p. 333–340.

SUMMARY

The article focuses on the problem of teaching listening to students of linguistic fields. Listening comprehension is addressed from the perspective of cognitive science, providing the evidence that language and thought are interrelated and consequently cannot be viewed separately. Accordingly, the notions of cognition, general competence, cognitive competence and listening comprehension competence are explored and clarified. It is revealed that listening comprehension competence embraces a number of constituents which are: procedural and declarative knowledge; language, instructional, intellectual, organizational, and compensational skills; language habits and, finally, cognitive and communicative abilities. Hence, listening comprehension competence is looked upon as an integrated ability to adequately understand and adapt spoken speech.

Similarly, in the paper the basic notions of cognitive science are elaborated (a conceptual sphere, a domain, a parcel, a concept, a proposition, a frame, a network, and an ontology). The attempt is made to employ the mechanisms of conceptual modeling in the process of developing listening comprehension competence.

Keywords: listening comprehension, cognition, listening comprehension competence, cognitive science, conceptual modeling.

STRESZCZENIE

Artykuł skupia się na problemie nauczaniu słuchania studentów kierunków językowych. Rozumienie ze słuchu rozpatrywane jest z punktu widzenia kognitywistyki, dostarczając dowodów, że język i myślenie są ze sobą powiązane, więc, nie mogą być postrzegane oddzielnie. W związku z tym pojęcia poznania, kompetencji ogólnej, kompetencji poznawczej i kompetencji rozumienia ze słuchu są tu zbadane i wyjaśnione. Okazuje się, że kompetencja rozumienia ze słuchu obejmuje szereg składników, a mianowicie jej tworzą: wiedza proceduralna i deklaratywna; język, umiejętności instruktażowe, intelektualne, organizacyjne i kompensacyjne; nawyki językowe i, wreszcie, zdolności poznawcze i komunikacyjne. Stąd, kompetencja rozumienia ze słuchu jest postrzegana jako zintegrowana zdolność do właściwego zrozumienia i dostosowania języka mówionego.

W artykule tym przedstawiono podstawowe pojęcia kognitywistyki (konceptyjna sfera, domen, pole, koncept, propozycja, frejm, sieć i ontologia). Dokonano tu próby uruchomienia mechanizmu konceptualnego modelowania w procesie rozwijania kompetencji rozumienia ze słuchu.

Słowa kluczowe: rozumienie ze słuchu, poznanie, kompetencja rozumienia ze słuchu, kognitywistyka, konceptyjne modelowanie.

OBSTACLES IN BHUTAN'S INTERNET COMMUNICATION

PRZESZKODY W INTERNETOWEJ KOMUNIKACJI W BHUTANIE

Introduction

Bhutan is the secluded Himalayan Kingdom that only has borders with China and India. For centuries, it was isolated from the outside world and cultivated its own set of traditions, beliefs and customs but a worldwide evolution of communication systems forced the nation to first embrace modern communication technologies: radio and press in 1980's. In 1999 King Jigme Singye Wangchuck with his decree introduced television and The Internet. Mountainous terrain that ranges from 100 to 7000 meters and human settlements scattered in most desolated areas are very challenging to the development of Internet infrastructure and interaction.

There has been very little research conducted on the topic and Bhutan, as not populous, with little international significance is seldom studied especially when it comes to information and communications technology (ICT). With just one higher education establishment – The Royal University of Bhutan, few research institutions, for example – Bhutan Media Foundation, and little international interest this country needs to attract the international attention of scholars, non-governmental organizations (NGOs), and entrepreneurs to raise the level and quality of Internet communications.

Articles from the literature on the subject focus on certain aspects of Bhutan ICT but there is no piece of academic writing that summarizes existing information. This paper is a review article that aims not only to synthesize and evaluate literature but also condense the current state of knowledge on the topic. The main focus is placed on the lack of private sector in the development of computer networks; low financial support from the government; little online information in the Bhutan national language – Dzongkha (English being the language of media, government, and science). Author also addresses controversies that arise among Bhutanese people on the axis of tradition and modernity, where use of Internet, especially by the young people, is blamed for abandoning traditions: implementation of western style of clothing, interest in American

* dr, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

sports (traditional Bhutanese leisure activities, such as archery, attracting less participants), and pornography.

Methods

Analysed material has been gathered through many trustworthy units both international: United Nations Asian and Pacific Training Centre for Information and Communication Technology for Development, and local: Bhutan Media Foundation, Centre for Bhutan Studies & GNH Research, which publishes Journal of Bhutan Studies – scientific yearly periodical. Moreover, the study of governmental documents (Ministry of Information and Communications) published on websites of Department of Information Technology and Telecom (MITT), and Department of Information and Media (MoIC) was conducted. Also databases: EBSCOhost, Science Direct, Emerald, ProQuest, SpringerLink, Wiley Online Library and web search engines such as Google, Google Scholar, Google Books were used. Research time frame ranges from 1999 (introduction of the Internet) to present day.

“English is the language of education from primary school upwards, and is the sole language of higher education”¹ therefore is relatively easy for an outsider to conduct research on Bhutan. One does not have to know local languages and dialects to analyse source material.

Results and Discussion

Before delving into complexities of Bhutan's Internet communication a short summary of the ICT development needs to be presented.

Computers were first brought to Bhutan in 1984 and were used in government institutions however their use was limited due to the unstable power supply². But not only technical difficulties played a key role in communications development. Bhutanese were/are very careful to adopt new technologies³, which is not only caused by traditional upbringing and ages old Buddhist customs cultivation but also strongly influenced by Gross National Happiness (GNH) policy. King Jigme Dorji Wangchuck proposed that indicator, built on the negation of Gross National Product (GNP) index, in 1973. GNH measures nation's development not by economic qualifier but by a sense of citizens' happiness.

¹ F. Rennie, R. Mason, *The Development of Distributed Learning Techniques in Bhutan and Nepal*, „International Review of Research in Open and Distance Learning” 2007, vol. 8, no 1, <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/339/775> (access: 04.11.2015).

² C. Sinha, *Effects of education and ICT use on gender relations in Bhutan*, „Information Technologies and International Development” 2009, vol. 5, no 3, p. 25.

³ F. Hamidi, M. Baljko, *Facebook use in Bhutan: A comparative study*, <http://www.cse.yorku.ca/~fhamidi/resources/p1-hamidi-Bhutan.pdf> (access: 05.11.2015).

The Internet was introduced in 2000 and was mainly accessible in District headquarters and townships. „The backbone connection was microwave radio with a speed of 34 Mbps digital stream with a carrier frequency of 8 GHz”⁴. Internet access is mainly concentrated in the capital Thimpu, with the rural districts still without proper connections”⁵.

In 2006 Jigme Khesar Namgyel Wangchuck took reign and shortly after conducted political reform transforming Bhutan into a constitutional monarchy.

Nowadays cellular communication is the most popular one. „92,8% of households now own mobile phones, followed by 58,5% owning a TV set and 38.8% owning a radio set. (...) Computers are the least owned asset with only 16.4% of the Bhutanese households owning a computer”⁶. Bhutan experienced massive growth in the use of mobile phones⁷. However being the most popular communications asset in the past, radio gave way to mobile phones that originally come with built-in FM radio functionality⁸. 2 in 3 persons own a mobile phone. „Interestingly, more of the rural population (12%) used mobile phones for entertainment than urban respondents (2%). Part of the internet connectivity is still done via modem and 27 000 telephones main lines in use”⁹.

“Number of Internet subscribers¹⁰ has increased from 5,726”¹¹ to 133,289 in 2012, and 251,441 in December 2014¹². 23% of the population has access to the Internet, and those are mainly educated individuals from urban areas. „Of those who have stated that they have access to Internet, 48% accessed the Internet from their homes, 25% from offices, 14% on the move, and 12% at Internet cafés”¹³. More information in Table 1.

⁴T. Penjor, *GeoSherik. An interactive mapping portal for schools in Bhutan (Prototype)*. Bachelor thesis in Geometrics, University of Gävle 2007, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:119830/FULLTEXT01.pdf> (access: 07.11.2015), p. 7.

⁵Ibidem, p. 8.

⁶*Bhutan Information and Media Impact Study. Final Report 2013*, Department of Information and Media. Ministry of Information and Communications. Royal Government of Bhutan 2013, <http://www.doim.gov.bt/wp-content/uploads/2014/09/media-impact-study-2013.pdf> (access: 03.11.2015), p. 19.

⁷F. Rennie, R. Mason, *The Development of...*, op. cit.

⁸„70.45% believe that radio is the most popular media among the common people” B. Thomas, T. Kumar, *Geographic information system – a tool for bridging digital divide in Bhutan*, http://www.happysociety.org/ppdoconference/session_papers/session19/session19_binu.pdf (access: 08.11.2015).

⁹The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bt.html> (access: 04.11.2015).

¹⁰„Internet subscribers here refer to those households/offices/individuals connected by Fixed Broadband, GPRS/EDGE/3G/4G and Lease line only. The figure does not take into account the actual number of Internet users via their Offices, community centres, Internet Cafés”. *Bhutan Information and Media...*, op. cit., p. 23.

¹¹Ibidem.

¹²*Annual InfoComm and Transport Statistical Bulletin (5th Edition, March 2014)*, Ministry of Information and Communications. Royal Government of Bhutan, Bhutan 2014, access: <http://www.moic.gov.bt/daden/uploads/2014/04/statistic2013.pdf> (07.11.2015), p. 5.

¹³Bhutan Information and Media..., op. cit., p. 24.

Table 1
Telecommunications subscribers in Bhutan

Year	Fixed line subscribers		Internet subscribers		Mobile cellular	
	Total subscribers	Per 100 inhabitants	Total subscribers	Per 100 inhabitants	Total subscribers	Per 100 inhabitants
2004	30,285	5.9	35	0.006	18,995	3.7
2005	32,709	5.1	48	0.008	37,842	5.96
2006	31,526	4.9	61	0.01	82,078	12.7
2007	30,279	4.6	4,040	0.6	148,179	22.5
2008	27,937	4.2	5,548	0.83	228,347	34.3
2009	26,348	3.8	18,524	2.7	327,052	47.9
2010	26,292	3.78	94,285	13.6	349,316	56.7
2011	27,490	3.88	139,896	19.8	484,189	68.4
2012	27,005	3.7	133,289	18.5	560,890	77.8
2013	26,485	3.6	251,441	34.3	544,337	74.3

Source: Annual InfoComm and Transport Statistical Bulletin (5th Edition, March 2014), Ministry of Information and Communications. Royal Government of Bhutan, Bhutan 2014, access: <http://www.moic.gov.bt/daden/uploads/2014/04/statistic2013.pdf> (07.11.2015)

Sonam Tobgay and Kencho Wangmo named a few challenges that Bhutan's ICT sector faces: lack of awareness and understanding, lack of ICT expertise and skills, lack of private sector participants, poor research and development initiatives, lack of budget for ICT sector, limited internet access, poor content in the national language, poor local content, and difficulties in deploying The Internet¹⁴. However for the purpose of this paper 3 less detailed categories were developed:

- Axis of tradition and modernity
- Institutional involvement
- Terrain barriers

Axis of tradition and modernity

Buddhist tradition played very important role in maintaining Bhutan sovereignty for centuries. Self-imposed seclusion from other countries built a strong sense of uniqueness, therefore, recent mediatization and digitalization of Bhutan's life and culture bring controversies.

Sangay Ngedup, a former prime minister in one interview said: „Until recently, we shied away from killing insects and yet now we Bhutanese are asked to watch people on TV blowing heads off with shotguns”¹⁵.

¹⁴ S. Tobgay, K. Wangmo, *Can ICT (Internet) overcome the natural geographical barriers of Bhutan in developing the nation?*, International Journal of Education and Development using ICT 2008, vol. 4, no. 4.

¹⁵ E. Weiner, *Geography of Bliss*, New York 2008, p. 109.

“Technologies like information and communication (ICT) have become vital components in teaching and learning process and have alleviated innovation skills”¹⁶. But they also cause polemics about the way schooling process should be done. The concept of critical thinking so valued in the West stays against traditional Buddhist educational system, „and this actively works against the idea of student-centred learning that values curiosity, rationality, and creative approaches to learning”¹⁷. For example distance and online learning is often considered suspicious by staff, employers, and students alike¹⁸. One may speculate that even if the distance learning and new electronic, computer based teaching methods were introduced they would not be wholeheartedly welcomed.

The Internet in Bhutan is welcomed by the youngest generation that embraced it with great enthusiasm and is being used for learning activities and improving language skills as well as instant communication with family members across the country as well as abroad”¹⁹.

Mobile connectivity and use of cellular phones to access social Media is a trend growing exponentially. What is interesting Bhutan Facebook users compared with their Western counterpart eagerly browse profiles of unknown individuals add them as friends²⁰. It may be caused by the interest youngest generation has in the outside world.

It also has been brought to attention that Facebook is a useful tool in bringing attention to social problems and difficulties. Local activists launched Facebook page to bring this inadequate punishment to attention²¹: Buddhist monk was sentenced to three-year in prison for possessing \$3 worth of tobacco, which is forbidden in Bhutan²².

Income level does not play a big role in Internet usage but the level of education and job do. Civil servants, corporate and public employees spend more time browsing the web, than business owners, students or people with another profession²³. Perhaps it is connected with the hardware available at their work. There is no gender difference among Internet users. Information seeking, Google searches, email services, chat sites and social networks are most common web practices. 8% use the Internet for pornography – that information caused uproar because previously no one even talked about this activity.

Eighteen different languages are spoken in Bhutan²⁴ but English is so called working language and it is spoken by the high classes and used in education,

¹⁶ T. Penjor, *GeoSherik...*, op. cit., p. 5.

¹⁷ F. Rennie, R. Mason, *The Development of...*, op. cit.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ J. Cline, *Bhutan: Globalization, Democracy, and Uncertainty: The Danger to Traditional Cultural Values and Mores*, University of Denver – University College Cultural Positioning 2011, http://elemental-escapes.com/Docs/Bhutan-Globalization_Democracy_and_Uncertainty.pdf (access: 01.11.2015), p. 13.

²⁰ C. Sinha, *Effects of...*, op. cit.

²¹ J. Cline, *Bhutan: Globalization...*, op. cit.

²² Fortunately he was then released from prison.

²³ K. Tschering, *To Study the Internet Access and Usage Behaviour in the Kingdom of Bhutan*, „International Journal of Computer Science and Electronics Engineering” 2013, vol. 1, issue 2, p. 296.

²⁴ G. Van Driem, *Language Policy in Bhutan*, <http://repository.forcedmigration.org/pdf/?pid=fmo:3003> (access: 01.11.2015).

media or government proceedings. The national language – Dzongkha – the only one with the native literary tradition²⁵ is well known to most of the Bhutanese however, its written form is not familiar to the majority of Bhutanese people. As statistics say „19,3% read Bhutanese websites in English and 0.4% read in Dzongkha”²⁶. Actions to empower that language and are being done, for instance, the website of Department of Information Technology & Telecom publishes recent attempts to digitalize Dzongkha: brochures, publication of Dzongkha fonts, Dzongkha converter etc.

Institutional involvement

At the beginning of new media introduction in Bhutan help from outside organization was needed to jump start the process. Pan Asia Networking, helped establish Bhutan's first Internet provider DrukNet, international email access and helped built training facilities²⁷. Ministry of Education with Singapore International Foundation started „project aimed at encouraging teachers to move away from conventional teaching methods and adopt ICT in the teaching learning process”²⁸. Once it has been started, Bhutan's institutions took over and conduct most of the actions themselves.

Ministry of Education (MOE) in the year 2000 started „supporting the higher secondary schools particularly with providing computers, LCD's, the Internet, multimedia and e-learning resources”²⁹.

The Royal University of Bhutan established in 2003 is the only public university in the country. It emerged as an effort of combining nine different higher education institutes scattered all around the country. Two centres of teacher education expressed interest in using „Moodle” (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment) a free software e-learning platform³⁰.

“Education Information Technology program started in 2003 and it was meant to provide teachers and students with the basic ICT knowledge and equip 75% of the lower Secondary School in the country by supplying 10 computers to every higher and lower secondary schools by the year 2007”³¹. By 2020 schooling system will be equipped with „new educational innovations

²⁵ Lepcha and Nepali are literary languages in other countries.

²⁶ *Bhutan Information and Media...*, op. cit., p. 26.

²⁷ Connecting People – Changing Lives in Asia, <http://mirror.unpad.ac.id/orari/library/library-ref-eng/ref-eng-3/application/policy/panasia-connecting-people-changing-lives.pdf#page=18> (access: 03.11.2015), p. 22.

²⁸ *Survey of ICTs for education in India and south Asia, country studies*. www.infodev.org/infodev-files/resource/infodey_Documents_878.pdf (access: 02.10.2015).

²⁹ P. Zander, T. Penjor, D. Dukpa and others, *The ICT-integrated Pedagogy in the Colleges of Royal University of Bhutan*, The Society of Digital Information and Wireless Communication (SDIWC) 2014, <http://sdiwc.net/digital-library/the-ictintegrated-pedagogy-in-the-colleges-of-royal-university-of-bhutan> (access: 03.11.2015).

³⁰ F. Rennie, R. Mason, *The Development of...*, op. cit.

³¹ T. Penjor, *GeoSherik...*, op. cit., p. 8.

and technologies to increase access to Information Technology and improve the quality of education”³².

However, the quality of web discourse may be improved. In 2007 The Bhutan Information, Communication and Media Authority (BICMA) requested internet providers³³ to block in their opinion offensive website: bhutantimes.com, which presented information about Bhutan both from local and international perspective. Bhutan Times also questioned authorities or judicial decisions. Users accessed the websites through proxy servers anyway. This bold, and not democratic move questions the issue of freedom of speech. But this case may also have a different aspect where the governing institutions want to guard common people against foreign influences. Proper guidelines need to be put in place to assure the unbiased flow of information.

Main hubs of transferring information among locals are Community Centres that play an important role in the life of Bhutanese people. Especially needed in the rural areas they provide „easy and fast access to services through the use of information and communication technology (..) and offer offline services like printing, laminating, scanning and photocopying”³⁴. Out of 185 Community Centres 63 are connected with the Internet³⁵. Also, all Dzongkhags Head Quarters are equipped with Fixed Line connections and access to Mobile Services³⁶. Even though Community Centres in the rural areas are equipped with computers that may access the Internet, the rural population still considers that they have not Internet access³⁷.

Most recent Bhutan’s investment into expanding digital topography is the creation of first IT park „Thimphu TechPark”. Work commenced in 2009 and it has been finished in 2012³⁸. It hosts, among others, Bhutan Innovation and Technology Centre „which is an initiative to promote innovation and entrepreneurship in the country”³⁹.

³² Ibidem; yet only with Samtse College of Education embracing distance education in 2004 the use of ICT took place. S. Jamtsho, M. Bullen, *Distance education in Bhutan: Improving Access and Quality through ICT Use*, Open and Distance Learning Association of Australia 2007, pp. 149–161; The government put strong emphasis on training teachers in ICT. P. Zander, T. Penjor, D. Dukpa and others, *The ICT-integrated Pedagogy...*, op. cit.; „The Royal Government of Bhutan finds Information and Communication Technology (ICT) as a driving force for sustainable development and poverty reduction since the establishment of the Ministry of Information & Communications (MoIC)”. B. Thomas, T. Kumar, *Geographic information system – a tool for bridging digital divide in Bhutan*, http://www.happysociety.org/ppdoconference/session_papers/session19/session19_binu.pdf (access: 29.10.2015).

³³ Nowadays four Internet Service Providers (ISPs) operate in Bhutan: Bhutan Telecom Limited (BTL), TashiComm Limited (TICL), Samden Tech, and Drukcom. „Bhutan Telecom Limited is the sole provider of fixed-line telecommunications services while cellular mobile services are provided by B-Mobile (Bhutan Telecom Limited) and Tashi-Cell. With the exception of Bhutan Telecom, all other ISPs are private sector ventures”. *Annual InfoComm...*, op. cit., p. 7.

³⁴ *100 community centres by next month*, Bhutan Broadcasting Service 2012, <http://www.bbs.bt/news/?p=14361> (access: 09.11.2015).

³⁵ *Annual InfoComm...*, op. cit., p. 5.

³⁶ Ibidem.

³⁷ *Bhutan Information and Media...*, op. cit., p. 24.

³⁸ <http://www.thimphutechpark.com/about> (access: 02.11.2015).

³⁹ *About Thimphu Tech Park*, <http://www.thimphutechpark.com/home-featured-category/about-thimphu-tech-park> (access: 09.11.2015).

Terrain barriers

Bhutan is a mountainous country in the Himalayas with the elevation from 100m to 7000m; therefore, it is extremely difficult and expensive to lay infrastructure necessary to connect scattered human settlement. Despite the fact that main towns have Internet connection, people from rural areas do not have access to it and to get to the nearest internet point it may take up to 12 days of walking⁴⁰. Such escapades are undertaken only to fulfil basic human needs: visit a family member or health professional or family, exchange produced goods etc. not to check email or browse the web.

"Uneven terrain in Bhutan renders the task of laying cable for ICT infrastructure relatively labor-and resource-intensive. Fixed telephone lines were first introduced in 1963 (...) Bhutan's mobile telephone service was launched in November 2003"⁴¹. Perhaps those communication developments would have been done sooner but they were prevented by harsh nature of the Himalayas.

Natural barriers also block newest technological endeavours, for instance, some communication technologies (such as 4G connections) are only deployed in the capital – Thimpu. 3G connectivity is available in 15 out of 20 districts⁴².

The Government of Bhutan fully understands the need of establishing „competitive, level-playing and reliable ICT infrastructure market"⁴³ because it has the potential to overcome geographical challenges.

Conclusion

Challenges of Bhutan's Internet communications described in this paper are obstacles on the way of building a modern information society. However, Bhutan government already plans to overcome them; in its „Vision 2020" program it addresses concerns and gives answers that may help to boost Bhutan internet communication and at the same time maintain centuries old traditions.

Siok Sian Pek-Dorji, Media Consultant from Thimpu, an insider of Bhutan mentality, tradition and media says „We should avoid the „dumbing down" of media that is happening elsewhere in the world, where media feed misinformation and provide sensationalism producing a Disney-type happiness and entertainment; this will lead us far from the path to GNH"⁴⁴. She also warns about a tangle of social and commercial interest. „Being relatively young in terms of media de-

⁴⁰ *Connecting People...*, op. cit., p. 22.

⁴¹ C. Sinha, *Effects of...*, op. cit., p. 25.

⁴² *Annual InfoComm...*, op. cit., p. 7.

⁴³ *Bhutan Information and Communication Technology Policy and Strategies (BIPS)*, Ministry of Information & Communications. Royal Government of Bhutan 2009, http://www.doim.gov.bt/wp-content/uploads/2014/09/bips_update.pdf (access: 10.11.2015), p. 25.

⁴⁴ S. Pek-Dorji, *Opening the Gates in Bhutan: Media Gatekeepers and the Agenda of Change*, University Heidelberg Archives, http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/savifadok/1387/1/Medien_Gatekeeper.pdf (access: 05.11.2015).

velopment we can create a media environment that truly suits Bhutan and our goal for GNH"⁴⁵.

Thanks to ambitious plans this might be achieved and Bhutan might become one of the few countries that have reconciled the need for the proper Internet communication development with age-long traditions and customs.

BIBLIOGRAPHY

- 100 community centres by next month*, Bhutan Broadcasting Service 2012, <http://www.bbs.bt/news/?p=14361> (access: 09.11.2015).
- About Thimphu Tech Park*, <http://www.thimphutechpark.com/home-featured-category/about-thimphu-tech-park> (access: 09.11.2015).
- Ardussi J. A., Pommaret F. (red.). 2007.** *Bhutan. Traditions and changes*, b. m., Holandia.
- Annual InfoComm and Transport Statistical Bulletin** (5th Edition, March 2014), Ministry of Information and Communications. Royal Government of Bhutan, Bhutan 2014, access: <http://www.moic.gov.bt/daden/uploads/2014/04/statistic2013.pdf> (07.11.2015).
- Bhutan Information and Communication Technology Policy and Strategies (BIPS)*, Ministry of Information & Communications. Royal Government of Bhutan 2009, http://www.doim.gov.bt/wp-content/uploads/2014/09/bips_update.pdf (access: 10.11.2015).
- Bhutan Information and Media Impact Study. Final Report 2013*, Department of Information and Media. Ministry of Information and Communications. Royal Government of Bhutan 2013, <http://www.doim.gov.bt/wp-content/uploads/2014/09/media-impact-study-2013.pdf> (access: 03.11.2015).
- Bhutan Media Foundation*, <http://www.bmf.bt/media-in-bhutan/> (access: 02.08.2015).
- Bhutan Media Foundation*, <http://www.bmf.bt/media-in-bhutan/print/> (access: 03.08.2015).
- Bhutan. Country Study Guide. Volume 1. Strategic Information and Developments*, Washington, USA 2011.
- Chaudhuri S., Clayton S. 2013.** *Clouds on Unknowing: Buddhism and Bhutanese Cinema*, in: *Storytelling in World Cinemas*, Nowy Jork, pp. 157–169.
- Chaudhuri S., Clayton S. 2012.** *Storytelling in Bhutanese cinema: Research context and case study of a film in development*, „Journal of Screenwriting”, vol. 3, no 2, pp. 197–214.
- Clayton S. 2007.** *Film-making in Bhutan: The view from Shangri-La*, „New Cinemas: Journal of Contemporary Film”, vol. 5, pp. 75–89.

⁴⁵ Ibidem, p. 107.

- Cline J. Bhutan**, *Globalization, Democracy, and Uncertainty: The Danger to Traditional Cultural Values and Mores*, University of Denver – University College Cultural Positioning 2011, http://elementalescapes.com/Docs/Bhutan-Globalization_Democracy_and_Uncertainty.pdf (access: 01.11.2015), p. 13.
- Connecting People – Changing Lives in Asia*, <http://mirror.unpad.ac.id/orari/library/library-ref-eng/ref-eng-3/application/policy/panasia-connecting-people-changing-lives.pdf#page=18> (access: 03.11.2015).
- Crow L. 2011.** *Facebook pushes change in Bhutan*, „Mobiledia”, <http://www.mobiledia.com/news/112648.html> (access: 02.11.2015).
- Dorji S., Pek S. 2003.** *Media Impact Study 2003*, Ministry of Information and Communication, Royal Government of Bhutan.
- Dorji D. K. 2006.** *Media in Bhutan: Now and Then*, „Journal of Bhutan Studies”, no. 14, P. 7, online: http://www.bhutanstudies.org.bt/publicationFiles/JBS/JBS_Vol14/14-2.pdf (access: 01.08.2015).
- Dorji T. 2009.** *Preserving our folktales, myths and legends in the digital era*, „Journal of Bhutan Studies”, no. 20, (Summer): pp. 93–108. http://www.bhutanstudies.org.bt/pubFiles/v20_8.pdf (access: 11.11.2015).
- Driem van G.** *Language Policy in Bhutan*, <http://repository.forcedmigration.org/pdf/?pid=fmo:3003> (access: 01.11.2015).
- Faure B. 2004.** *Double Exposure: Cutting Across Buddhist and Western Discourse*, Stanford, USA.
- Hamidi F., Baljko M.** *Facebook use in Bhutan: A comparative study*, <http://www.cse.yorku.ca/~fhamidi/resources/p1-hamidi-Bhutan.pdf> (access: 05.11.2015).
- Jamtsho S., Bullen M. 2007.** *Distance education in Bhutan: Improving Access and Quality through ICT Use*, Open and Distance Learning Association of Australia, pp. 149–161.
- Karan P. P., Lijima S., Pauer G. 1987.** *Bhutan: Development amid environmental and Cultural Preservation*, Ann Arbor, USA.
- Konik A. 2010.** *Time-images in Kyentse Norbu's Travellers and Magicians (2003): the possibility of critical Buddhist cinema*, South African Journal of Art. History”, vol. 25, no 2, pp. 125–144.
- McDonald R.** *Television, Materialism and Culture: An Exploration of Imported Media and its Implications for GNH*, http://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/jbs/pdf/JBS_11_04.pdf (access: 06.08.2015).
- Pek-Dorji S.** *Opening the Gates in Bhutan: Media Gatekeepers and the Agenda of Change*, University Heidelberg Archives, http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/savifadok/1387/1/Medien_Gatekeeper.pdf (access: 05.11.2015).
- Penjor T. 2007.** *GeoSherik. An interactive mapping portal for schools in Bhutan (Prototype)*. Bachelor thesis in Geometrics, University of Gavle, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:119830/FULLTEXT01.pdf> (access: 07.11.2015).
- Pommeret F. 2008.** *Dances in Bhutan: A Traditional Medium of Information*, „The Journal of Bhutan studies”, no 14.
- Ramakant Misra R. C. (red.). 1996.** *Bhutan. Society and Polity*, Jaipur, India.

- Rapten P.** *Mass Media: Its Consumption and Impact on Residents of Thimphu and Rural Areas*, http://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/jbs/pdf/JBS_03_01_06.pdf (access 05.08.2015).
- Rennie F. (red.), Mason R. 2008.** *Bhutan. Ways of knowing*, Charlotte, NC, USA.
- Rennie F., Mason R. 2007.** *The Development of Distributed Learning Techniques in Bhutan and Nepal*, „International Review of Research in Open and Distance Learning”, vol. 8, no 1, <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/339/775> (access: 04.11.2015).
- Schicklgruber Ch. 1998.** *Bhutan: mountain fortress of the gods*, Boston, New York, USA.
- Sinha A. C. 2001.** *Himalayan Kingdom. Bhutan. Tradition, Transition and Transformation*, New Delhi.
- Sinha C. 2009.** *Effects of education and ICT use on gender relations in Bhutan*, „Information Technologies and International Development”, vol. 5, no 3, pp. 21–34.
- Survey of ICTs for education in India and south Asia, country studies*, www.infodev.org/infodev-files/resource/infodev_Documents_878.pdf (access: 02.10.2015).
- The World Factbook*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bt.html> (access: 04.11.2015).
- Thomas B., Kumar T.** *Geographic information system – a tool for bridging digital divide in Bhutan*, http://www.happysociety.org/ppdoconference/session_papers/session19/session19_binu.pdf (access: 08.11.2015).
- Thomas B., Kumar T.** *Geographic information system – a tool for bridging digital divide in Bhutan*, http://www.happysociety.org/ppdoconference/session_papers/session19/session19_binu.pdf (access: 29.10.2015).
- Tobgay S., Wangmo K. 2008.** *Can ICT (Internet) overcome the natural geographical barriers of Bhutan in developing the nation?*, „International Journal of Education and Development using ICT”, vol. 4, no. 4.
- Tshering K. 2013.** *To Study the Internet Access and Usage Behaviour in the Kingdom of Bhutan*, „International Journal of Computer Science and Electronics Engineering”, vol. 1, no 2, pp. 288–297.
- Wangchuck A. D. W. 2006.** *Treasures of the Thunder Dragon: A Portrait of Bhutan*, New Delhi, India.
- Wangmo S. 2004.** *Country Case: Bhutan*. In S. Wangmo, S. Violina and M. M. Haque (Eds.), „Trend and Status of Gender Perspectives in the ICT Sector: Case Studies in Asia-Pacific Countries. ITU (International Telecommunications Union)”, pp. 26–66.
- Wood P. 2007.** *Priming the Printing Press: The Growing Print Media in Bhutan*, „S.I.T. Tibetan and Himalayan Studies” Spring 2007, http://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1215&context=isp_collection (access: 28.07.2015).
- Zander P., Penjor T., Dukpa D. and others. 2014.** *The ICT-integrated Pedagogy in the Colleges of Royal University of Bhutan*, The Society of Digital Information and Wireless Communication (SDIWC) 2014, <http://sdiwc.net/digital-library/the-ictintegrated-pedagogy-in-the-colleges-of-royal-university-of-bhutan> (access: 03.11.2015).

SUMMARY

Bhutan is a secluded Himalayan kingdom with one of the youngest media systems in the world. The country's first Internet service provider – Druknet was simultaneously introduced with television in 1999. Since then media are growing exponentially and their impact on unprepared society is significant.

Bhutanese people are strongly attached to their Buddhist traditions and beliefs that influence all aspects of their lives. Moreover, Bhutan embraces Gross National Happiness (GNH) in place of Gross National Product (GNP) to signify different approach to human existence. Instead of measuring progress in the financial terms Bhutanese authorities chose GNH designed as an attempt to define an indicator and a concept that measure quality of life or social progress in more holistic and psychological terms. Those particularities are mirrored in the way the Internet and media are being used: to help society to embrace change and during the process, outline and endorse the right values, including public ones.

This paper will be not only an overall look at the Internet in Bhutan, and how it is used in the Himalayan Kingdom but also try to take a closer look at the use of social media and issues with ICT overcoming the natural geographical barriers in efficient communication.

Keywords: Bhutan, internet, communication.

STRESZCZENIE

Bhutan to odosobnione himalajskie królestwo z jednym z najmłodszych na świecie systemów medialnych. Pierwszy dostawca internetu – Druknet, został wprowadzony razem z telewizją w 1999 roku. Od tego czasu media rozwijają się w szybkim tempie, a ich wpływ na nieprzygotowane społeczeństwo jest znaczny.

Bhutańczycy są silnie związani ze swoimi buddyjskim tradycjami i wierzeniami, które przenikają wszystkie aspekty ich życia. W Bhutanie postęp i rozwój nie mierzy się produktem krajowym brutto, ale wskaźnikiem szczęścia krajowego brutto (Gross National Happiness – GNH). Służy to podkreśleniu innego podejścia do ludzkiej egzystencji. Zamiast mierzyć postęp finansowymi wskaźnikami władze Bhutanu wybrały wskaźnik GNH, który mierzy jakość życia i postęp społeczny w sposób bardziej holistyczny i niematerialistyczny. To stanowisko odbija się w tym, jak wykorzystywane są media oraz internet. Mają pomagać społeczeństwu podczas przejścia z tradycyjnego świata do tego bardziej nowoczesnego, globalnego zachowując jednocześnie odpowiednie wartości, wierzenia i obyczaje.

Niniejszy tekst jest tekstem przeglądowym, w którym autor nie tylko opisuje Internet w Bhutanie i jak jest on używany w tym himalajskim królestwie, ale również stara się przyjrzeć temu, jak media społecznościowe i technologia informacyjna współgrają ze sobą aby pokonać naturalne bariery geograficzne oraz społeczne.

Słowa kluczowe: Bhutan, internet, komunikacja.

Dział IV

**Z życia Ostrołęckiego
Towarzystwa Naukowego**

KALENDARIUM OSTROŁĘCKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO

Publikacje

ks. Rafał Figiel, *Bitwa pod Wąsewem*, Wąsewo 2016.

Małgorzata Lubecka, *Kościół katolicki w powiecie ostrołęckim wobec polityki państwa w latach 1944–1966*, Ostrołęka 2016.

„Zeszyty Naukowe OTN”, z. XXX, red. J. Gołota, Ostrołęka 2016.

Konferencje naukowe organizowane przez OTN

● **„Innowacyjna szkoła naprzeciw wyzwaniom współczesności”**. Współorganizatorzy: Miasto Ostrołęka, Instytut Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, Polskie Stowarzyszenie Animatorów Pedagogiki Celestyna Freineta, Fundacja Rodzice Szkole. Konferencja międzynarodowa: 16–18 września 2016 roku w Ostrołęce. Referaty wygłosili m.in. prof. Walentyna Benera, dr Mirosław Rosak, dr hab. Artur Jacek Kożuch, dr Janusz Sasak, dr Marzena Żylińska, Michał Giers, Wojciech Starzyński, Małgorzata Żuk, Kazimiera Maria Piwko, Marzena Kędra, Joanna Helena Kościółowska, Karol Dziuba. Gośćmi konferencji byli m.in.: prof. Walentyna Benera (prorektor ds. nauki i współpracy międzynarodowej Krzemienieckiej Akademii Humanistyczno-Pedagogicznej), współautorzy: prof. dr Afanasij Łomakowycz (rektor Krzemienieckiej Akademii Humanistyczno-Pedagogicznej), prof. dr Wołodimir Mazurok (działacz Wydziału Filologicznego Krzemienieckiej Akademii Humanistyczno-Pedagogicznej), prof. Maria Bodnar (prorektor ds. dydaktyki Krzemienieckiej Akademii Humanistyczno-Pedagogicznej).

● **„Historia i tradycja 5 Pułku Ułanów Zasławskich”**, 23 września 2016 roku w Ostrołęce. Współorganizator: Krajowe Koło Weteranów, Ich Rodzin i Przyjaciół 5 Pułku Ułanów Zasławskich w Ostrołęce. Konferencja zorganizowana ze środków Urzędu do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych w Warszawie. Referaty wygłosili: prof. Adam Dobroński, dr Adam Białczak, dr Marek Niewiadomski, prof. dr hab. Norbert Kasperek, dr Jerzy Kijowski, mgr Wiesława Gałka, dr Dorota Czyż, mgr Grzegorz Żebrowski.

● **„Wiekowe bogactwo katolicyzmu. W 1050. rocznicę Chrztu Polski”**, 25–26 listopada 2016 roku w Ostrołęce. Współorganizator: Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, Centrum Kształcenia Zawodowego i Ustawicznego w Ostrołęce. Konferencja zorganizowana ze środków Narodowego Centrum Kultury w Warszawie i Prezydenta Miasta Ostrołęki. Wygłoszonych zostało 18 referatów, w tym referaty wygłosili: ks. dr hab. Józef Łupiński, dr Wołodimir Dolinowski, dr hab. Stefan Ciara, dr hab. Tadeusz Rutkowski, dr hab. Maciej Wojtyński, dr hab. Alicja Kulecka, ks. prof. dr hab. Andrzej Kopiczko, ks. dr Zdzisław Grzegorzcyk, dr Jerzy Kijowski, dr hab. Jan Mironczuk.

Inne formy działalności

- Promocja książki pt. *Kościół katolicki w powiecie ostrołęckim wobec polityki państwa w latach 1944–1966*, autorstwa dr Małgorzaty Lubeckiej, 21 września 2016 roku w Ostrołęce.

- 16 września 2016 roku, po pozytywnym podsumowaniu dotychczasowej współpracy, została odnowiona umowa międzynarodowa pomiędzy Ostrołęckim Towarzystwem naukowym im. Adama Chętnika a Krzemieniecką Akademią Humanistyczno-Pedagogiczną im. Tarasa Szewczenki. Przedmiotem porozumienia jest współpraca w organizowaniu sesji naukowych, seminariów, wykładów naukowych zarówno w Krzemieńcu, jak i w Ostrołęce, wspólnym wydawaniu publikacji będących efektem konferencji czy badań naukowych.

- Wiceprezes Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. Adama Chętnika dr Jerzy Kijowski otrzymał z okazji Dnia Nauczyciela Medal Komisji Edukacji Narodowej.

- 7 listopada w Muzeum Romantyzmu w Opinogórze miała miejsce uroczystość wręczenia nagród Marszałka Sejmiku Mazowieckiego. Jedną z nagród otrzymał dr Jerzy Kijowski – Wiceprezes Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. Adama Chętnika.

Stopnie naukowe

- Nadanie stopnia doktora habilitowanego dr. Janowi Mironczukowi, 19 kwietnia 2016 roku, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Tytuł pracy: *Ruch ewangeliczny na Białostocczyźnie w XX wieku*.

- Nadanie stopnia doktora mgr. inż. Markowi Niewiadomskiemu 28 czerwca 2016 roku Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Tytuł pracy: *Dzieje gminy Miastkowo i terenów nad Różem na tle ziemi łomżyńskiej*.

Zmarli

- 24 marca 2016 roku zmarł Bernard Kielak – wybitny regionalista, współzałożyciel i pierwszy dyrektor Muzeum Okręgowego w Ostrołęce. Był też wojewódzkim konserwatorem zabytków, a także kierownikiem Stacji Naukowej w Ostrołęce, będącej załącznikiem Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego. Pełnił również funkcję sekretarza naukowego OTN.

- 26 listopada 2016 roku, w wieku 67 lat, zmarł Władysław Zera, nauczyciel, wykładowca na wyższych uczelniach, członek i działacz Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. Adama Chętnika, Związku Kurpiów, ogrodów działkowych, spółdzielczości mieszkaniowej.

Opracował Jerzy Kijowski

KOMUNIKATY I RECENZJE

BIOGRAFIA HENRYKA KRAUZEGO

Henryk Krauze przez całe swoje życie związany był z miastem Ostrołęka. Urodził się 12 grudnia 1912 roku w Ostrołęce. Był synem Cezarego i Kazimierzy (z domu Zielińska). Wychowywał się w Wojciechowicach. Ukończył Szkołę Podstawową i Gimnazjum im. Karola Stanisława Leszczyńskiego w Ostrołęce, następnie w latach 1932–1934 uczęszczał do Państwowej Szkoły Ogrodniczej w Warszawie. W tym samym roku wstąpił do Szkoły Podchorążych w Zambrowie. Po ukończeniu służby oficerskiej, w 1938 roku przeniesiony został do rezerwy w stopniu podporucznika. W okresie międzywojennym zostaje nauczycielem przysposobienia obronnego w I Gimnazjum im. Stanisława Leszczyńskiego w Ostrołęce. Przed wybuchem II wojny światowej wstępuje na ochotnika do Batalionu Kurpiowskiego Obrony Narodowej. Jako podporucznik zostaje dowódcą plutonu zwiadu na odcinku granicy Polski i Prus Wschodnich oraz okolic Różan–Miastkowo–Myszyniec, co opisuje w swoich rękopisach. Trwające walki w tym rejonie doprowadzają do ujęcia go wraz z walczącym oddziałem żołnierzy. Przed świętami Bożego Narodzenia zostają ujęci przez Gestapo. Torturowani, załadowani do ciężarówek wraz z ujętymi już żołnierzami, konwojowani są przez Szczytno, Olsztynek do miejscowości Kamieński (Stalag IA). Po dwóch tygodniach z nadanymi numerami identyfikacyjnymi jeńców zostają wywiezieni w kierunku Berlina do miejscowości Itzehoe koło Hamburga do oflagu X-A, w którym przyszło Henrykowi Krauzemu spędzić około roku. Następnie zostaje przewieziony do obozu w Sandbostel (oflag X-B). Wraz z grupą żołnierzy postanawia z niego uciec. Niestety, ucieczka nie dochodzi do skutku, gdyż zostają okrażeni i ponownie schwytani. Nie obeszło się bez strzelaniny i tortur. Uciekinierów załadowano na samochody i wywieziono do aresztu w Lubece, gdzie przebywali żołnierze różnych narodowości, którzy także próbowali swoich sił w ucieczce. 20 kwietnia 1942 roku jeńcy zostają wywiezieni już do wybudowanego obozu w Woldenbergu. Henryk Krauze zostaje osadzony wraz z innymi oficerami w oflagu II C. Tam pozostaje do momentu wyzwolenia obozu przez wojska sowieckie. Niemcy będący w obozie ewakuują jeńców z obozu w kierunku Barlinka, Lubeki, wycofując się pozostawiając jeńców na pastwę losu.

Po wyzwoleniu obozu przez wojska sowieckie, powraca do Ostrołęki. Nim dociera do domu czekają go po drodze liczne utrudnienia z żołnierzami będącymi na szlaku do Ostrołęki. Powrót nastroczał wiele problemów. Zmuszony był wykorzystać wiele rodzajów środków lokomocji (m.in. kolej, rower, wóz). Kiedy

już dociera do Ostrołęki, okazuje się, że zostaje aresztowany przez UB, gdzie w areszcie czeka do wyjaśnienia swojego przybycia.

Będąc już w domu rodzinnym w Wojciechowicach znajduje pracę na oddziale PKP w Ostrołęce. Po utworzeniu gimnazjum w Ostrołęce podejmuje pracę w charakterze nauczyciela WF i rysunku. W 1949 roku przechodzi do powstałego Liceum Pedagogicznego, jako nauczyciel wychowania fizycznego i wychowania plastycznego, gdzie pracuje do czasu jego rozwiązania (1971 r.) Jednocześnie prowadzi zajęcia w Technikum Budowlanym.

W tym samym czasie kończy studia AWF w Warszawie. Pasja rysunku i malarstwa nabyta w oflagu II-C w Woldenbergu była nieprzerwanie rozwijana i przekazywana uczniom. Z wielkim entuzjazmem oddawał się organizowaniu turystyki zarówno w szkole, jak i poza nią. Zajmował się krzewieniem sportów masowych. Stworzył Szkolne Koło Turystyczne, organizując w czasie wakacji wycieczki i obozy wędrownie po kraju i regionie. Żona Henryka, Jadwiga, była nauczycielką polonistyki, która również z zaangażowaniem oddawała się turystyce wśród młodzieży.

Henryk Krauze pełnił wiele funkcji społecznych promujących Ostrołękę i region kurpiowski, jako:

- prezes Związku Powiatowego PTTK,
- radny Miejskiej Rady Narodowej przez 4 kadencje (1978–1983),
- członek grupy nauczycielskiej plastyków „Mazowsze” i „Nałęczów” przy Zarządzie Głównym ZNP,
- członek Towarzystwa Przyjaciół Ostrołęki.

Brał udział w wystawach indywidualnych oraz zbiorowych w kraju i zagranicą. Przekazał jako darowiznę w 1976 roku osiemnaście eksponatów do Muzeum Okręgowego w Ostrołęce. W 1976 roku w uznaniu jego dorobku twórczego Ministerstwo Kultury i Sztuki nadało mu status artysty i plastyka. Wykonał około 400 prac, w tym w większości obrazów olejnych, grafik obrazujących Ostrołękę starą i obecną oraz pejzaże Kurpi. Publikacje: *Dawna Ostrołęka*, *Kapliczki kurpiowskie*, *Ostrołęka w rysunkach H. Krauze*. Zrekonstruował ołtarz św. Antoniego w kościele w Wojciechowicach. Wykonał rekonstrukcję pomnika szarży artylerii pod dowództwem ppłk. J. Bema. Wykonał projekt medalu 600-lecia Ostrołęki, zaprojektował medal odznaczenia Zasłużony dla woj. ostrołęckiego. Wykonał projekt pomnika Żydów ostrołęckich. W ostatnich latach życia wykonał kopię obrazu Tomasza Goćłowskiego zniszczonego w czasie pożaru w ostrołęckim klasztorze. Służył miastu całym sercem i umysłem. Za swoją pracę zawodową i działalność społeczną otrzymał wiele wysokich odznaczeń i nagród, m.in.:

- Odznaka Działacza Kultury (14.11.1970),
- Złoty Krzyż Zasługi (1972 r.),
- Medal 600-lecia Ostrołęki (1973 r.),
- Złota odznaka PTTK (14.03.1974 r.),
- Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (1977 r.)
- Medal za zasługi dla woj. ostrołęckiego (1978 r.)
- Medal pamiątkowy Bitwy pod Ostrołęką (1981 r.)
- Medal Wojny Obronnej 39 (1983 r.) ,
- Nagroda I stopnia Ministra Oświaty.

W czasie tworzenia publikacji *Ostrołęka. Dzieje miasta* współpracował z autorką Zofią Niedziałkowską, udostępniając materiały prywatne ze swoich zbiorów. Foldery, broszury uzupełniał grafikami z naszego regionu z okazji różnych uroczystości. Nazwisko prof. Henryka Krauzego przewija się w wielu publikacjach dotyczących Ostrołęki i okolic. Był wnukiem Adolfa Zielińskiego, członka dozoru kościelnego w kościele farnym, 3 sierpnia 1919 roku. Związany był więzami z rodziną Stefanowiczów, której członkowie byli w AK Myszyniec na Kurpiowszczyźnie.

Odszedł 23 września 1991 roku. Był człowiekiem niezmiernie zaangażowanym w sprawy miasta i regionu, żegnany przez liczne grono mieszkańców Ostrołęki oraz swoich wychowanków. Pochowany został na cmentarzu parafialnym w grobie rodzinnym w Ostrołęce. W 2016 roku mija 25 lat od momentu jego śmierci.

Andrzej Krauze

Niniejsza biografia została sporządzona na podstawie rękopisów Henryka Krauzego, osobistych dokumentów oraz fotografii znajdujących się w prywatnych zbiorach jego syna, Andrzeja Krauzego.

***Wielka Księga Narwiańska.* pod red. prof. ks. Jerzego Sikory, Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka”, Łomża 2015. s. 560.**

Dorzeczcu Narwi, rzece płynącej po łuku kilkoma korytami (anastomozująca, „polska Amazonka”), jej ludziom, przyrodzie, historii, kulturze poświęcona została *Wielka Księga Narwiańska*. Księga jest wielka, także dosłownie – fizycznie (waży dokładnie 3 kg!). Na blisko sześćuset stronicach, formatu nieco większego od A4, zawiera teksty i około sześćdziesiąt, częściowo archiwalnych fotografii, pomieszczonych pośród tekstów, a także na końcu tomu, w postaci czterech współczesnych fotoreportaży.

Pisana, pokonkursowa zawartość księgi, to 60 reportaży i esejów, co stanowi zaledwie czwartą część plonu konkursu pod hasłem „Narew – ludzie, przyroda, kultura”, ogłoszonego przez Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka” w Łomży. „– Jest to największy zbiór esejów, reportaży, fotoreportaży i starych fotografii, jaki w konkursowym pokłosiu pojawił się w Polsce – to z całą pewnością mogą powiedzieć” – stwierdził red. Stanisław Zagórski, podczas gali wręczenia nagród w marcu 2013 roku, pomysłodawca konkursu i ówczesny prezes „Stopki”

Tereny dorzecza Narwi, zwłaszcza górnej i środkowej, z bujną i dziką jeszcze przyrodą, stały się celem intelektualnych i fizycznych wypraw niemal czterystu uczestników konkursu: dziennikarzy, reporterów, pisarzy, pracowników różnych dyscyplin nauki, historyków, filologów, kulturoznawców, animatorów kultury, fotografów. Wśród autorów *Księgi* takie nazwiska, jak Wojciech Giełżyński i Adam Bogoryja-Zakrzewski. Dużo uczestników młodych, w granicach trzydziestu lat, często ze sporym dorobkiem naukowym i publikacyjnym. Cztery autorki ledwie rozpoczynające trzecią dekadę życia, jeszcze studentki, a jeden ich rówieśnik określa się w oszczędnym CV jako podróżnik-balkanista. Do wyjątków należą osoby niemające dorobku publikacyjnego, ale i one przedstawiły interesujące prace godne publikacji.

Wszystkich niemal autorów łączą z dorzeczem Narwi jakieś nici; miejsce urodzenia albo wakacyjne pobyty u dziadków („z dziadkiem pławiliśmy konie”), spędzona tu część życia, wreszcie osiedlenie się tutaj w dojrzałym wieku, jak np. Joanna Papużyńska, profesor literatury na UW, autorka książek dla dzieci, kawaler Orderu Uśmiechu.

Na dwanaście osób, uczestników konkursu, które podały w swoim CV miejsce urodzenia, tylko siedem urodziło się na Ponarwiu. Wśród wydrukowanych w *Księdze* życiorysach odnajdujemy autorów z Warszawy, Wrocławia, Zielonej Góry, Legnicy, Opola, Będzina. Uczestnicy konkursu podróżowali na miejsce

eksploracji tematyki konkursowej samochodami, środkami komunikacji publicznej, autostopem i pieszo, a nawet rowerem i kajakiem. Jeden z autorów bardzo interesującego eseju napisał tekst, nie ruszając się z domu, surfując po internecie. Oto znak czasów.

Wartością *Księgi*, samą w sobie, jest wysoki poziom prac konkursowych zakwalifikowanych do druku. Jury, którego prace koordynował profesor Janusz Tazbir, miało niełatwe zadanie. Czytelnik *Księgi* może zasmakować w erudycyjnej narracji tekstów; autorzy dzielą się z nim refleksjami, przemyśleniami, odwołują się do postaci historycznych i współczesnych, przedstawicieli świata nauki i kultury, królów, wodzów, świętych, polityków, do Miłosza i Schulza, do Chełmońskiego i Gierymskiego. Indeks nazwisk zawiera blisko siedemset pozycji. Indeks nazw geograficznych niewiele mniej; szereg miast i miejscowości, związanych bezpośrednio z tematem, cytowanych jest kilka, kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt razy.

Uczestnikom konkursu sprzyjał zadany temat. Całe zlewisko Narwi, zwłaszcza górnej i środkowej, oddycha jeszcze naturalną, szlachetną dzikością miejsca. To tygiel wielu narodowości, grup etnicznych i wyznań, przenikających się wzajemnie poprzez wieki. Polacy i Białorusini, Rosjanie i Ukraińcy (Rusini), Litwini i Żydzi oraz Ormianie, Karaimi i Tatarzy, a w dalszej przeszłości nawet Holendrzy i Niemcy. Katolicy i prawosławni, protestanci i muzułmanie, dawniej unicy i wyznawcy mojżeszowi, a i te wyliczanki są niepełne. Nieprzypadkowo, jako ostatni, zamieszczony został w *Księdze*, obszerny, wnikliwy esej rusińskiego etnologa, Sebastiana Dubiela-Dmytryszyna *Nieco o etnicznej magmie między Bugiem a Narwią*.

Mieszkańcy rdzennego Podlasia, zwłaszcza starsi, czują rozchwianą tożsamość narodowościową i religijną. Autorzy wielu reportaży naprowadzają wprost swoich rozmówców na tematy związane z ich poczuciem świadomości narodowościowej czy wyznaniowej. Serdeczni i szczerzy Podlasianie nie kryli swojego długu wdzięczności dla wykazujących zainteresowanie ich coraz bardziej samotnym życiem (ucieczka młodych do miast). Otrzymywali bardzo szczere odpowiedzi. „I ja jestem taka pół na pół – trochę prawosławna, a trochę katolicka” – mówi z rozbrajającą szczerością pani Janina. W podlaskim krajobrazie spotyka się krzyże katolickie i prawosławne, nie do rzadkości należą cmentarze z grobami zmarłych różnych wyznań. W jednej miejscowości zdarzyło się, że szkolni koledzy wrócili do niej jako duchowni różnych wyznań, katolickiego i prawosławnego. Zwłaszcza wśród starszych mieszkańców słychać jeszcze wschodni zaśpiew mowy, w słownictwie dialekt polsko-białoruski, tak zwany język prosty charakteryzuje ludzi uznających się za tutejszych. Na oczach starszego pokolenia Podlasian, w środowisku przyrodniczym, zaszły dotkliwie niekorzystne zmiany, daleko bardziej większe niż w obyczajach. „Dziś tego miejsca ze zdjęcia już nie ma, zarosło, wyszło” – napisała w eseju *Za próg tajemnicy* jedna z rodowitych Podlasianek, urodzona niedaleko Białegostoku. Inna autorka, wrocławianka, geografka i podróżniczka, która w jednym z najbardziej przejmujących esejów *Już nie ma dawnych łąk* napisała o powolnym umieraniu piękna Ponarwia i z żalem odnotowała: „Spóźniłam się jakieś 30–40 lat. Wówczas rozpostarłby się przede mną widok na szerokie o tej wiosennej porze rozlewiska, na przykryte wodą łąki

pełne kaczeńców. Nic z tego. Najmłodsze nadnarwiańskie pokolenia nie znają już tamtych rozlewisk i kaczeńcowych łąk. Przed ponad trzydziestu laty człowiek zamarzył, żeby ulepszyć tutejszy świat". Dalszy wywód do bólu oddaje prawdę o niosącej nieodwracalne skutki ingerencji człowieka w środowisko, w którym żyje.

Na tle przyrody i pogmatwanej historii tych ziem, w *Księdze* dość często przedstawieni zostali dzisiejsi ich mieszkańcy. Rozmówcy, nie tylko ci z powszechnych na Podlasiu ławeczek przed domami, są tu jeszcze świadkami, nierzadko dziedziczonej po przodkach, nieodległej historii. Opowiadają o budzących spory bohaterach trudnych lat powojennych, o regionalnych kulinariach, zielerstwie, szeptuchach odczyniających czary, bursztyniarstwie, ginących zawodach, sztuce ludowej, wreszcie o ciekawych osobowościach z ludu.

Miasta leżące nad Narwią – Białystok, Łomża, Ostrołęka, Pułtusk, Serock, a też inne miejscowości mają swoje reportaże, które zawierają wiele interesujących i mało znanych obserwacji, danych historycznych, faktów. Przykładem znakomity reportaż Szepty o miasteczku Orla. Przy tej okazji wypada wyrazić żal, że reportaży z Kurpiowszczyzny jest zbyt mało.

Redaktorzy tomu umieścili przed pracami konkursowymi archiwalny artykuł Zygmunta Glogera *Rzeka Narew* z „Wędrowca” (1881), w którym to autor pokazuje ówczesne znaczenie gospodarcze Narwi, a także objaśnia dlaczego to Bug wpada do Narwi a nie odwrotnie, wywodząc argumenty jeszcze od Długosza. Od Glogera dowiadujemy się również, dlaczego wiosną w Narwi podlaskiej następowało po ciężkich zimach tak zwane psucie wody. „Takie już bowiem mam dziwactwo, że zamiast szukać dalekich cudów przyrody, zamiast gonić za zgiełkiem po targowiskach, doznaję największych rozkoszy, gdy wpatruję się w dno cichych strumieni i rzek”.

Księga została okraszona sporą porcją poezji autorów historycznych i współczesnych, utworami związanymi z rzeką. Otwiera tę poetycką ucztę *Listem do Narwi* współczesny poeta – Jan Leończuk, Podlasianin. W tomie m.in. wiersz *Narew. Moja rzeka* Wiktora Gomulickiego („Nad błękitną moją Narwią/Najpiękniej się łąki barwią”). Są w *Księdze* utwory i Macieja Sarbiewskiego, i Henryk Gały.

Księga skrzy się od ciekawostek, niebanalnych złotych myśli i zwrotów zarówno autorów, jak i ich rozmówców: „Rzeka jak niekończący się znak zapytania”, „Przeminęło z Narwią”, „Rzeka pamięci wpada do rzeki zapomnienia”, „Czas rzeką odmierzany”, „Obudziła nas cisza”, „Tylko ptaki śpiewają jednym językiem”, „Robociuła z niej była, spryciuła taka...”.

Wstęp do *Księgi – Kusi urokiem* – napisał sam profesor Henryk Samsonowicz, kreśląc przystępnie historię polityczną i gospodarczą dorzecza Narwi, nakładając ją na geograficzno-przyrodnicze uroki ziem nadnarwiańskich, których osobiście doznaje bywając w dacy położonej tuż nad brzegiem Narwi.

Słowo *Od redakcji* skreślił prof. ks. Jerzy Sikora, a w tekście przybliżył organizacyjną stronę konkursu i omówił werdykt jury. *Księga*, także pod względem edytorskim, jest piękna. Przydaje tego piękna projekt graficzny Stanisława Kędziałowskiego.

W tak dużym przedsięwzięciu wydawniczym trudno było się jednak ustrzec usterek druku. Kilkadziesiąt literówek (niestety, jedna w graficznym tytule pracy

konkursowej) nie stanowiłoby problemu. Zdarzyło się jednak przykre dla autora, ale i dla czytelnika, wypadnięcie kilku (ilu, nie da się z lektury wywnioskować) stron tekstu z jednej z prac, równie interesującej jak wszystkie. Usterki te da się łatwo usunąć w dodruku, który, aż się prosi, aby nastąpił. *Księga*, wydana została w nakładzie 600 egzemplarzy. Powinny znaleźć się fundusze na dodruk takiej liczby egzemplarzy, żeby nimi obdzielić wszystkie większe biblioteki w kraju, a w regionie wszystkie biblioteki ze szkolnymi włącznie. *Księga* zawiera bogactwo źródeł, z których mogą skorzystać wszyscy piszący o regionie.

Ja również urodziłem się w dorzeczu Narwi, nad lewym jej dopływem o wdzięcznej nazwie Wymakracz, blisko jego ujścia do Narwi poniżej Różana. Nie tylko dlatego *Wielką Księgę Narwiańską* czytałem z wielkim, ciągle narastającym zainteresowaniem. Będę do niej wracał. Często myślę o jej głównym sprawcy – redaktorze Stanisławie Zagórskim – życzliwym wszystkim Człowieku, nieustrudzonym animatorze kultury, którego miałem szczęście poznać, a który narodził *Księgi* nie doczekał. Zmarł 15 sierpnia 2015 roku.

Jan Z. Długolecki

Witold Gieszczyński, „Dla dobra Kościoła, Ojczyzny i bliźniego”. Klub Inteligencji Katolickiej – Warmiński Klub Katolików w Olsztynie (1980–2015), Wydawnictwo PTH o/Olsztyn i UWM w Olsztynie, Olsztyn 2015, s. 152.

Środowisko świeckich katolików Olsztyna, które w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku aktywnie włączało się do życia społecznego i religijnego miasta, regionu i diecezji, otrzymało naukowe opracowanie swej działalności. Autorem omawianej publikacji jest Witold Gieszczyński, profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Praca wydana została w 2015 roku, w ramach serii Olsztyńska Biblioteka Historyczna, jako 21. jej pozycja.

Omawiana publikacja jest kontynuacją badań Witolda Gieszczyńskiego nad działalnością inteligencji katolickiej Olsztyna w minionym 35-leciu. Wcześniej opublikował on, w 2007 roku, w VIII tomie czasopisma „Echa Przeszłości”, artykuł źródłowy Klub Inteligencji Katolickiej w Olsztynie 1980–1981 (w dokumentach Służby Bezpieczeństwa), a następnie rozszerzył tę problematykę sześć lat później – w XIV tomie tegoż pisma, publikując Działalność Klubu Inteligencji Katolickiej w Olsztynie (1980–2013), a także opracował zaktualizowany artykuł Klub Inteligencji Katolickiej w Olsztynie, zamieszczony na stronie internetowej KIK przy olsztyńskiej parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa. Zgromadzona wiedza wykorzystana została też przez Autora w świetnej pracy Od narodzin „Solidarności” do Trzeciej Rzeczypospolitej. Przemiany społeczno-polityczne w województwie olsztyńskim (1980–1989), wydanej w 2011 roku.

Swoje zainteresowanie przejawami organizowania się inteligencji katolickiej Olsztyna w ramy klubowe i skomplikowanymi dziejami tej grupy Autor wyjaśnił w krótkim wstępie. Tam też scharakteryzował konstrukcję pracy i przyjętą metodologię. Opis podzielony został na trzy rozdziały, odpowiadające trzem etapom działania środowiska katolików świeckich Olsztyna w jego sformalizowanej, klubowej strukturze. Dla ułatwienia lektury treść poprzedzona została spisem treści oraz wykazem używanych skrótów.

Rozdział pierwszy przypomina lata 1980–1981, czyli czas powstania pierwszego klubu, jego gwałtowny rozwój i nagłe przerwanie działalności, spowodowane wprowadzeniem stanu wojennego, a przez to delegalizację stowarzyszeń. Olsztyński KIK związał się inicjatywnie we wrześniu 1980 roku, na fali zmian po strajkach sierpniowych i powstaniu Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”, stanowiącego w socjalistycznym państwie wyłom ku demokratycznej samoorganizacji społeczeństwa. W ten sposób, do wcześniej istniejących Klubów Inteligencji Katolickiej w kilku ówczesnych miastach uni-

wersyteckich, masowo dołączać zaczęły kluby z wielu innych ośrodków miejskich, także z Olsztyna. Grupę założycielską wspierał ówczesny ordynariusz warmiński, ksiądz biskup Józef Glemp, późniejszy kardynał i prymas Polski, a w jego imieniu opiekę duszpasterską nad chętnymi do współdziałania sprawował ksiądz infułat Julian Żołnierkiewicz. Efektem była oficjalna rejestracja stowarzyszenia, co stało się 5 grudnia 1980 roku. Klub działał wówczas bardzo prężnie i na wielu polach, a znanym przykładem niech będzie, że w kilka miesięcy 1981 roku, między marcem a październikiem członkowie olsztyńskiego KIK przeprowadzili około 200 prelekcji w środowiskach katolickich diecezji. Delegalizacja klubu była silnym ciosem w grono zaangażowanych osób, dodatkowo dotkliwym, ponieważ nawet po stanie wojennym nie pozwolono na reaktywowanie olsztyńskiego KIK i w 1983 roku oficjalnie wykreślono go z rejestru stowarzyszeń. Było to jawną represją, gdyż większości klubów w kraju zezwolono wówczas na ograniczoną restrykcjami działalność.

W Olsztynie powracano do idei stowarzyszenia wielokrotnie, ale opór władz administracyjnych był na tyle duży, że dopiero pod koniec 1988 roku udało się skutecznie przeprowadzić rejestrację Warmińskiego Klubu Katolików i jego dzieje są treścią drugiego rozdziału pracy. Nowa nazwa klubu miała dwa cele – po pierwsze nie drażniła władz powrotem KIK, a po drugie dawała możliwość szerszego oddziaływania na społeczność diecezji. Po raz kolejny najaktywniejsza grupa inteligencji katolickiej włączyła się w proces przebudowy kraju, również w jej regionalnym wymiarze. Organizacja szybko osiągnęła ponad 180 członków i rozrosła się terytorialnie, zyskując oddziały w Ostródzie, Kętrzynie i Lidzbarku Warmińskim. W tym czasie Polska przeszła transformację ustrojową, odzyskując status państwa demokratycznego oraz samorządność lokalną. Kolejne lata stały się pasmem wydajnej pracy na rzecz środowiska, lecz jednocześnie okresem próby klubowiczów, których szeregi z czasem zaczęły maleć do zaledwie kilkunastu osób.

Trzeci okres klubowego życia, a z nim opisany kolejny rozdział pracy, nastąpił od 2010 roku, kiedy postanowiono o powrocie do historycznej nazwy Klubu Inteligencji Katolickiej w Olsztynie. Po wcześniejszych zmianach duszpasterza, a następnie prezesa klubu, stowarzyszenie przemodelowało swój program działania, nastawiając się na formację wewnętrzną klubowiczów, lecz jednocześnie czerpiąc z całego, 30-letniego doświadczenia. Podstawowymi formami działania przez kolejne lata pozostają prelekcje i wykłady o historii, religii oraz nauce społecznej Kościoła, a także wyjazdy pielgrzymkowe.

W zakończeniu pracy Autor zwraca szczególną uwagę na stopniowe zmniejszanie się grupy klubowiczów, która podczas przygotowywania publikacji liczyła już tylko 26 osób. Co prawda, są to ludzie wypróbowani i doświadczeni, jednak sposoby działania we współczesnym świecie ewoluują i przyszłość postawi zapewne przed katolikami świeckimi Olsztyna nowe wymagania i nowe formy organizacji. Zdaniem Autora, będą one mogły czerpać inspirację z dotychczasowych, bogatych prac poprzedników.

Kolejne strony (prawie 80) zajmują w publikacji przedruki dokumentów ważnych dla poznania przeszłości olsztyńskiego KIK oraz WKK. Są tam m.in.

protokoły zebrań założycielskich z lat 1980 i 1988, oficjalne stanowiska klubu wobec spraw kraju ważnych dla katolików, jak nauczanie religii w szkołach, nadawanie ogólnopolskiego programu radiowego czy obrona życia poczętego. Jest też cała grupa dokumentów przypominających infiltrację środowiska przez struktury komunistycznej Służby Bezpieczeństwa w latach 80. XX wieku, w tym jej tajnych współpracowników donoszących władzom o działaniach klubu. Wynika z nich, że olsztyńska SB miała o miejscowym KIK dane bardziej szczegółowe niż przynosiły klubowe protokoły z zebrań.

Podstawowymi źródłami, badanymi przez Autora, były dokumenty zgromadzone w Archiwum Klubu Inteligencji Katolickiej w Olsztynie, Archiwum Państwowym w Olsztynie, Archiwum Archidiecezji w Olsztynie, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku oraz będące w zbiorach prywatnych. W tej ostatniej grupie udostępnione zostały Autorowi dokumenty, które zachowali Wojciech Ciesielski, Jan Kumor i Zenon Złakowski. Kolejnym, ważnym sposobem pozyskiwania wiedzy były zgromadzone relacje i rozmowy, przeprowadzone z uczestnikami wydarzeń – poza dwoma z trzech wcześniej wymienionych, także z Bohdanem Bońkowskim, Wandą Czerwińską, Henrykiem Jakubcem, Jolantą Malusiak, Danutą i Stanisławem Maroniami oraz Marią Nawrocką. Niezwykle ciekawym uzupełnieniem była prasa, w tym katolickie media regionalne, najszerszej relacjonujące przejawy życia klubu. Stąd też, obok wzmianek z „Gazety Olsztyńskiej”, wykorzystane zostały artykuły z „Niedzieli”, „Posłańca Warmińskiego”, „Warmińskich Wiadomości Archidiecezjalnych” i „Warmińskich Wiadomości Diecezjalnych”. Całość dopełniały monografie i artykuły naukowe, głównie prezentujące Polskę ostatniego półwiecza, ruch katolików świeckich od 1980 roku, a także rozwój podobnych Klubów Inteligencji Katolickiej w innych miastach kraju.

Bardzo wartościowym uzupełnieniem pracy są załączniki. Pierwsze dwa to kolejne statuty klubowe. Jeden odnosi się do stowarzyszenia reaktywowanego pod nazwą Warmińskiego Klubu Katolików w Olsztynie z końcem 1988 roku, drugi zaś przypomina powrót do dawnej nazwy i stanowi unowocześnienie zapisów prawnych w nawiązaniu do współczesnych możliwości i obowiązków organizacji pozarządowych. Załącznik trzeci to spis osób zasiadających w zarządach klubów – wszystkich prezesów, wiceprezesów, sekretarzy, skarbników i członków zarządów w latach 1980–2015. Kilka stron zajmują też fotografie, z których najważniejszą jest – bez wątpienia – fotokopia wpisu papieża Jana Pawła II, złożonego w Kronice klubowej podczas wizyty w Olsztynie, w czerwcu 1991 roku. Pozostałe fotografie prezentują prezesurę klubu: Bohdana Bońkowskiego z początku lat 80. XX wieku, Jana Kumora z czasów WKK od 1989 do 2007 roku oraz Wandy Czerwińskiej, szefującej klubowi do współczesności. Fotografiami wyróżniono też Jerzego Bukowskiego, będącego na przełomie lat 80. i 90. XX wieku wiceprezesem klubu i zarazem prezydentem Olsztyna. Nie zapomniano też o postaciach kapelanów, prezentując księdza infułata Juliana Żołnierkiewicza, opiekującego się klubowiczami od czasu powstania grupy do 2006 roku oraz księdza kanonika Janusza Wieszczyńskiego, który przejął funkcję duszpasterza WKK niedługo po objęciu probostwa parafii pw. NSPJ w Olsztynie. Wszystkie zamieszczone zdjęcia pochodzą z sześciu tomów Kroniki WKK i KIK.

Publikacja autorstwa Witolda Gieszczyńskiego „Dla dobra Kościoła, Ojczyzny i bliźniego”. Klub Inteligencji Katolickiej – Warmiński Klub Katolików w Olsztynie (1980–2015) jest bez wątpienia istotnym rozszerzeniem wiedzy o przeszłości regionalnej, szczególnie zaś udokumentowaniem wycinka życia społecznego Olsztyna w ciągu kilku minionych dziesięcioleci. Jednak, obok naturalnego wypełnienia pewnej luki w dotychczasowej historiografii, jest też prezentacją ważną środowiskowo, dającą nie tylko podsumowanie ale też diagnozującą stan bieżący oraz wskazującą potrzeby i wyzwania przyszłości. Stąd i rola tej książki powinna być również postrzegana jako wskazanie na continuum pracy grupy katolików świeckich Olsztyna na rzecz zawartych w tytule sfer życia religijnego, narodowego i osobistego.

Tomasz Gliniecki (Elbląg)

Regulamin nadsyłania i publikowania prac w „Zeszytach Naukowych OTN”

1. Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego imienia Adama Chętnika, zwane dalej Zeszytami, są periodykiem naukowym wydawanym w rocznym cyklu wydawniczym.
2. Treść Zeszytów podzielona jest na działy: Region, Polska, Europa, Komunikaty i doniesienia naukowe, z życia Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego. Redakcja zastrzega sobie możliwość wprowadzania zmian w strukturze oraz treści Zeszytu.
3. Redakcja Zeszytów mieści się w sekretariacie Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego w Ostrołęce. Pracą redakcji kieruje redaktor naczelny.
4. W celu zapewnienia poziomu naukowego Zeszytów oraz zachowania właściwego cyklu wydawniczego redakcja współpracuje z krajowymi i zagranicznymi jednostkami naukowymi, stowarzyszeniami oraz innymi instytucjami.
5. Do oceny przyjmowane są dotychczas niepublikowane oryginalne prace redakcyjne, monograficzne, pogładowe, historyczne, teksty źródłowe, sprawozdania z posiedzeń naukowych, oceny książek, komunikaty naukowe, wspomnienia oraz wiadomości jubileuszowe. Opracowania przyjmowane są przez redakcję w sekretariacie OTN do końca czerwca każdego roku. Redakcja nie zwraca Autorom nadesłanych materiałów.
6. Do publikacji należy dołączyć oświadczenie o oryginalności pracy oraz o tym, że nie została zgłoszona do innej redakcji (wzór oświadczenia jest możliwy do pobrania na stronie internetowej OTN w Ostrołęce – załącznik nr 1 do Regulaminu). Oświadczenie powinno zawierać adres pierwszego autora pracy, numer telefonu oraz e-mail. W oświadczeniu powinna być zawarta zgoda (podpis) wszystkich współautorów pracy.
7. Prace są publikowane w języku polskim lub angielskim z uwzględnieniem opinii redaktora językowego.
8. W oświadczeniu dołączonym do tekstu należy opisać wkład poszczególnych autorów w powstanie pracy oraz podać źródło finansowania publikacji. „Ghostwriting” oraz „guest authorship” są przejawem nierzetelności naukowej, a wszelkie wykryte przypadki będą demaskowane i dokumentowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).
9. Przekazane do redakcji opracowania są wstępnie oceniane i kwalifikowane do druku przez Naukową Radę Redakcyjną, zwaną dalej Radą. Skład Rady określany jest przez Prezydium Zarządu OTN.
10. Publikacje wstępnie zakwalifikowane przez Radę są oceniane przez recenzentów, zgodnie z procedurą recenzowania opublikowaną na stronie internetowej OTN w zakładce Zeszyty naukowe OTN. Łącznie z opinią recenzent wypełnia deklarację konfliktu interesów, stanowiącą załącznik nr 2 do regulaminu. Redakcja powiadamia Autorów o wyniku oceny, zastrzegając sobie prawo do zachowania poufności recenzji.

11. Za proces wydawniczy Zeszytów jest odpowiedzialny sekretarz naukowy redakcji, który zatwierdza układ treści Zeszytów, określa wymagania wydawnicze dla publikowanych materiałów, współpracuje z recenzentami, przedstawia do zatwierdzenia całość materiałów przed drukiem Naukowej Radzie Redakcyjnej, współpracuje z Radą i innymi instytucjami w zakresie niezbędnym do zapewnienia poziomu naukowego Zeszytów oraz zachowania cyklu wydawniczego.
12. Redakcja zastrzega sobie możliwość odmowy przyjęcia artykułu bez podania przyczyn.
13. Nadesłane materiały, niespełniające wymagań wydawniczych określonych przez redakcję, są zwracane Autorowi/Autorom.
14. Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe imienia Adama Chętnika nie wypłaca wynagrodzenia za nadesłane publikacje zakwalifikowane do druku w Zeszytach.
15. Wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wydanie papierowe. „Zeszyty Naukowe OTN” są dostępne także na stronie internetowej Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. A. Chętnika – www.otn.org.pl, w zakładce Zeszyty Naukowe OTN.

The regulations for submitting and publishing of works in the „Scientific Journals” of Science Association in Ostrołęka

1. The Scientific Journals of the Adam Chętnik Science Association in Ostrołęka, further referred to as the Journals, are a scientific periodical published in an annual editorial cycle.
2. The contents of The Journals is divided into following sections: the Region, Poland, Europe and the news and events at Science Association in Ostrołęka. The editor reserves the right to introduce changes to the layout and the contents of The Journals.
3. The editorial office of the Journals is located in the premises of Science Association in Ostrołęka. The editorial staff activities are supervised by the editor –in-chief.
4. To ensure maintaining adequate standards of the Journals and observe the proper editorial cycle, the staff cooperates with state and foreign scientific institutions, associations and another bodies.
5. Only the following, previously unpublished, non duplicated forms are accepted for assessment: editorials, monographs, commentaries, history papers, source materials, reports on science events, book reviews, bulletins, memoirs and jubilee notifications. The works are received by the editorial staff in the office of Science Association in Ostrołęka till the end of June each year. The submitted materials are not returned to the Author.
6. Each submitted work should be accompanied by the statement of originality, along with a declaration that it has not been submitted for publishing by another editor (the sample to be downloaded from the website of Science Association in Ostrołęka – see Appendix 1 of the Regulations). The statement should include the first Author's home address, phone number and e-mail address. It should also include the consent (signature) of all the co-authors of the work.
7. The works are published in Polish or English language version, in compliance with the language editor's recommendations.
8. The statement attached to the work should also acknowledge particular co-authors' contribution and list the source(s) of the research funds. Ghostwriting and guest authorship are regarded as scientific misconduct, and all the detected cases thereof will be disclosed and documented, including notification of the relevant bodies (institutions employing authors, learned societies, scientific editors associations, etc.).
9. The submitted papers are pre-reviewed and approved for publication by the Editorial Board, further referred to as the Board. The composition of the Board is decided on by the Presidium of Science Association in Ostrołęka.
10. The articles pre-selected by the Board are assessed by the reviewers, in accordance with the reviewing procedure published on the website of Science Association in Ostrołęka (see the bookmark 'The Journals'). Along with the opinion, the reviewer also fills in the conflict of interest declaration, which is included in Appendix 2 of the Regulations. The editor notifies the authors

about the assessment results, reserving the right to keep the review confidential.

11. The editing process is supervised by the editorial secretary, who approves the content layout of the Journals, specifies the requirements for the published articles, liaises with the reviewers, submits part of the materials to be approved by the Editorial Board, cooperates with the Board and another institutions to the extent ensuring maintaining proper scientific standards of the Journals and observing the editorial cycle.
12. The editors reserve the right to decline articles without giving reasons.
13. The submitted materials which do not meet the specified requirements are returned to the Author/Authors.
14. The Adam Chętnik Science Association in Ostrołęka does not offer payment for the materials which have been approved for publication.
15. The original (referential) version of the periodical is the paper edition. The Journals are also available on the website of Adam Chętnik Science Association in Ostrołęka – www.otn.org.pl, in the bookmark 'The Journals'.

Wymagania wydawnicze – „Zeszyty Naukowe OTN”

1. Artykuły powinny być przygotowane w formie wydruku komputerowego oraz w wersji elektronicznej, w języku polskim lub angielskim. W celu usprawnienia procesu wydawniczego prosimy o rygorystyczne przestrzeganie poniższych zasad:
 - przesłany artykuł powinien być opatrzony dokładną afiliacją Autora/ Autorów,
 - objętość artykułu nie może przekraczać 15 stron formatu A4,
 - imię i nazwisko Autora/ów – czcionka 12 pkt,
 - nazwa instytucji/jednostki naukowej – czcionka 12 pkt,
 - tytuł artykułu w języku polskim i angielskim – czcionka 14 pkt (bold); podtytuły – czcionka 12 pkt (bold),
 - do publikacji należy dołączyć słowa kluczowe (3–5) oraz streszczenie nieprzekraczające 15 wierszy napisane w językach polskim i angielskim – czcionka 11 pkt,
 - tekst zasadniczy referatu pisany czcionką Times New Roman CE – 12 pkt,
 - odstęp między wierszami – 1,5,
 - jeżeli referat zawiera tabele (najlepiej wykonane w edytorze Word albo Excel) lub rysunki (preferowany format pdf, eps), należy dołączyć pliki źródłowe,
 - tabele i rysunki powinny być zaopatrzone w kolejne numery, tytuły i źródło,
 - przy pisaniu wzorów należy korzystać wyłącznie z edytora równań dla MS WORD,
 - preferowane formaty zdjęć: TIFF, JPG (o rozdzielczości 300 dpi),
 - w przypadku publikowania prac badawczych układ treści artykułu powinien odpowiadać schematowi: wprowadzenie (ewentualnie cel opracowania), opis wykorzystanych materiałów czy metod, opis badań własnych (omówienie wyników badań), wnioski (podsumowanie), wykaz piśmiennictwa.
2. Odsyłaczami do literatury zamieszczonymi w tekście publikacji są przypisy dolne, które muszą mieć numerację ciągłą w obrębie całego artykułu. Odsyłaczami przypisów dolnych są cyfry arabskie złożone w indeksie górnym, np. ⁽²⁾.
3. Zapis cytowanej pozycji bibliograficznej powinien zawierać: inicjał imienia i nazwisko autora, tytuł dzieła, miejsce i rok wydania, numer strony, której dotyczy przypis; w przypadku pracy zbiorowej: tytuł dzieła, inicjał imienia i nazwisko redaktora, miejsce i rok wydania; w przypadku pracy będącej częścią większej całości – także jej tytuł, inicjał imienia i nazwisko redaktora. Źródła internetowe oraz akty prawne należy podawać także jako przypis dolny.
4. W wykazie piśmiennictwa zamieszczonym w kolejności alfabetycznej na końcu publikacji należy podać kolejno: nazwisko autora/ów i pierwszą literę imienia, rok wydania, tytuł pracy (czcionka italic), wydawnictwo oraz miejsce wydania. Przykłady:
 - wydawnictwa książkowe: **Gołota J. 2000.** *Ostrołęka miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Wydawnictwo OTN im. A. Chętnika, Ostrołęka.

- prace zbiorowe: **Bednarek T. (red.) 2001.** *Dowód osmologiczny. Aspekty kryminalistyczne i procesowe*, Wydawnictwo CLK KGP, Warszawa.
- czasopisma: **Rosak M., Pękała M. 2007.** *Obszary niepewności w procesie wizualizacji śladów linii papilarnych w ujęciu statystycznym*, Wydawnictwo CLK KGP Warszawa, „Problemy Kryminalistyki”, nr 258.
- strony internetowe: www.ostroleka.pl (dostęp: 1.10.2006).
- akty prawne: Ustawa z dnia 27 lipca 2002 r. o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym oraz ustawy o wyższych szkołach zawodowych, Dz. U. z 2002 r. nr 150, poz. 1239.

Uwaga:

- teksty niespełniające powyższych wymagań zostaną zwrócone autorowi.

The Scientific Journals of Science Association in Ostrołęka – publishing requirements

1. The articles should be submitted both in electronic and paper version, either in Polish or in English. To improve efficiency of the editing procedure, we strongly recommend strict adherence to the following conditions:
 - The submitted article should include a detailed Author(s)' affiliation;
 - The length of the article should not exceed 15 A4 pages;
 - The Author(s)' name – font size 12,
 - The name of the institution – font size 12;
 - The article's title in Polish and English – font size 14 (bold); subtitles – font size 12 (bold);
 - The article should also include the key words (3–5) and an abstract (up to 15 lines) in both language versions – font 11;
 - The main body of the article should be written in font type Times New Roman CE – size 12,
 - The line spacing – 1,5,
 - If the article includes tables (preferably created in Word or Excel) or drawings (in pdf, eps), the source files should be included,
 - The tables and drawings need to be properly numbered and have the titles and sources listed,
 - When writing formulas, only MS WORD equation editor must be used;
 - The preferred picture format is TIFF, JPG (resolution 300 dpi),
 - In case of research papers, the layout should fit in the following pattern: introduction (alternatively, the main objective), description of the reference materials and the methods applied, an account of the Author's own research work (presenting its results), a conclusion (summary), and the references;.
2. The references are listed in the footnotes which must be continuously numbered throughout the entire article with Arabic numbers in top index, i.e.(2).
3. The references cited in the text should include: the name initial and the full surname of the author, the title, the place and year of publication, the page number; in case of collective work, the title of the reference, the name initial and the full surname of the editor the place and year of publication; similarly, in case of work which is a part of a bigger publication – its title, first name initial and full surname of its editor. The internet sources and legal acts should also be listed in the footnotes.
4. The complete bibliography put at the end of the article in alphabetical order should include: the author(s)' surname and name initial, the year of publication, the title (in italics), the publisher and the place of publication, as shown in the examples:
 - books: **Gołota J. 2000.** *Ostrołęka miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Wydawnictwo OTN im. A. Chętnika, Ostrołęka.
 - collective works: **Bednarek T. (red.) 2001.** *Dowód osmologiczny. Aspekty kryminalistyczne i procesowe*, Wydawnictwo CLK KGP, Warszawa.

- periodicals: **Rosak M., Pękała M. 2007.** *Obszary niepewności w procesie wizualizacji śladów linii papilarnych w ujęciu statystycznym*, Wydawnictwo CLK KGP Warszawa, „Problemy Kryminalistyki”, nr 258.
- Internet websites: www.ostroleka.pl (access: 1.10.2006).
- legal acts: Ustawa z dnia 27 lipca 2002 r. o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym oraz ustawy o wyższych szkołach zawodowych. Dz. U. z 2002 r. nr 150, poz. 1239.

Attention:

- the articles which do not follow the specified requirements will be returned to the Author.

